

АРХЕОЛОГІЯ І ДАВНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Випуск 1 (42)

2022
КИЇВ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ — ЗАСНОВАНИЙ У 2011 р.

ВИДАЄТЬСЯ ЧОТИРИ РАЗИ НА РІК

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Головний редактор

СИМОНЕНКО О. В., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

Відповідальний секретар

ГОРБАНЕНКО С. А., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

Відповідальний за випуск

ГРЕЧКО Д. С., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

ЧЛЕНИ РЕДКОЛЕГІЇ

БИРКЕ В., доктор археології, Інститут археології та історії мистецтв Академії наук Румунії

БОЛТРИК Ю. В., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

БРУЯКО І. В., доктор історичних наук, Одеський археологічний музей НАН України

БУЙСЬКИХ А. В., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

ГОЛДЕН П., професор, Університет Раттерс, США

КУЛАКОВСЬКА Л. В., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

МОЦЯ О. П., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

ОТРОЩЕНКО В. В., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

ПОЛІДОВИЧ Ю. Б., кандидат історичних наук, філія Національного музею історії України — Скарбниця Національного музею історії України

ПОЛТОВИЧ-БОБАК М., професор, Жешувський університет, Польща

ПОТЕХІНА І. Д., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

САПОЖНИКОВ І. І., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

СКОРИЙ С. А., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

СОН Н. О., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

СТЕПАНЧУК В. М., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

ТЕРПИЛОВСЬКИЙ Р. В., доктор історичних наук, Київський національний університет

ТОЛОЧКО П. П., академік НАН України, Інститут археології НАН України

ФІАЛКО О. Є., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

ХАЗАНОВ А. М., професор, Університет Медісон — Вісконсін, США

ХОХОРОВСЬКІ Я., професор, Ягеллонський університет, Польща

ЧАБАЙ В. П., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

У ВИПУСКУ:

НАШ ЮВІЛЕЙ

СТАТТІ

ПУБЛІКАЦІЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ
МАТЕРІАЛІВ

НОВІТНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

АРХЕОЛОГІЯ І ПРИРОДНИЧІ НАУКИ

ДИСКУСІЇ

ІСТОРІЯ НАУКИ

АРХЕОЛОГІЯ І ДАВНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Науковий журнал з проблем археології та давньої історії

У журналі публікуються результати досліджень з археології та давньої історії України. Висвітлюються питання соціально-економічного розвитку та культурних зв'язків населення України у кам'яному та мідно-бронзовому віках, сторінки з історії киммерійців, скіфів та сарматів, матеріальна та духовна культура античних греків у Північному Причорномор'ї, етногенез та рання історія слов'ян, розвиток давньоруських міст і сіл, матеріальної культури середньовіччя і нового часу. Видаються нові археологічні матеріали, розвідки з історії археології та архівні джерела.

Для археологів, істориків, краєзнавців, учителів історії, студентів історичних факультетів, усіх, хто цікавиться давньою історією України.

The results of research on the archaeology and ancient history of Ukraine are published in the journal. The issues of social and economic development and cultural relations of the population of Ukraine in the Stone and Copper-Bronze Age, the pages of the history of the Cimmerians, Scythians and Sarmatians, material and spiritual culture of the Greeks in the Northern Pontic region, ethnogenesis and early history of the Slavs, development of the cities and villages of Ancient Rus, material culture of the Medieval and Modern periods are observed. New archaeological records, survey on history of archaeology and archival sources are being published.

This journal is intended for archaeologists, historians, regional specialists, teachers of history, students of historical departments and for anyone interested in the early history of Ukraine.

Засновник та видавець:

Інститут археології

Національної академії наук України

Свідectво про реєстрацію ЗМІ:

КВ № 17659-6509Р від 29.03.2011

Адреса редакції:

Україна, 04210, Київ 210, просп. Героїв Сталінграда, 12

Тел.: (+380-44) 418-61-02

Факс: (+380-44) 418-33-06

E-mail: secretaradiu@gmail.com

Офіційний сайт журналу:

<https://adiu.com.ua/index.php/journal>

Офіційна сторінка журналу:

Сайт «Спілка археологів України» [<http://www.vgosau.kiev.ua>] —

Бібліотека — Журнал «Археологія і давня історія України»

[<http://www.vgosau.kiev.ua/biblioteka/adiu>]

Затверджено до друку Вченою радою

Інституту археології НАН України

30.03.2022, протокол № 3.

Рисунки авторські

Надруковано в авторській редакції

Комп'ютерна верстка С. А. Горбаненка

Усі права застережено. Передрук можливий

зі згоди редакції та авторів статей

Видання здійснене за фінансової підтримки

Більської археологічної експедиції

ІА НАН України

Виходить за інформаційної підтримки

Всеукраїнської громадської організації

«Спілка археологів України»

ISSN 2227-4952 (Print)

ISSN 2708-6143 (Online)

Усі матеріали рецензовано

© ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ, 2022

Підписано до друку 2.04.2022. Формат 60 × 84/8. Гарн. Century Schoolbook. Папір офс.

Друк офс. Ум.-друк. арк. 31,5. Обл.-вид. арк. 33. Тираж 50 екз. Зам.

Тираж видруковано ФОП О. О. Євенок, 10014, м. Житомир, вул. М. Бердичівська, 17А

тел.: 0412-422-106, email: bookovych@gmail.com

Свідectво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру

видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції України

серія ДК № 3544 від 05.08.2009 р.

ЗМІСТ

НАШІ ЮБІЛЕЇ

Скорий, С. А. Він вдало поєднує антикознавство зі скіфологією... (до 70-річчя Сергія Яковича Ольговського)

Пустовалов, С. Ж. Мій друг Сергій Ольговський

СТАТТІ

Бабенко, Л. І. Про техніку виготовлення псевдо-кручених джгутів пекторалі з Товстої Могили

Бурґхардт, М. Соціальна стратифікація населення лівобережного лісостепу Подніпров'я класичного скіфського періоду (друга половина VI — IV/III ст. до н. е.). Частина 2: інтерпретація

Грецько, Д. С. Залюднення Дніпро-Донського Лісостепу у VI ст. до н. е.: демографічний вибух чи нова міграція?

Махортых, С. В. «Кімеро-скіфські» старожитності з Центральної Анатолії

Полідович, Ю. Б. Троянський кінь грецьких майстрів
Фрунт, О. С. Згасаюча традиція: про одну групу наверхів ранньоскіфського часу

Чопек, С., Трибала-Завісляк, К., Токарчик, Т. Городище у Хотинці в дотеперішніх дослідженнях

ПУБЛІКАЦІЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ

Ляшко, Ю. Ю. Антична монета з поселення Тарасова Гора біля с. Жаботин

Бейсенов, А. З. Поселення Абилай — пам'ятка раннього залізного віку у Центральному Казахстані

НОВІТНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Корж, А. А. Нові дослідження захисних споруд Басівського городища

Онищук, Я. І. Дослідження могильника римського часу Карів I у Західному Побужжі в 2019—2020 роках

CONTENTS

OUR ANNIVERSARIES

5 *Skory, S. A.* He Successfully Combines the Classic Studies with Scythian ones... (to the 70th Anniversary of Serhiy Yakovych Olhovsky)

11 *Pustovalov, S. Zh.* My Friend Serhiy Olhovsky

ARTICLES

19 *Babenko, L. I.* On the Manufacture Technique of Pseudo-Twisted Wisps of the Pectoral from the Tovsta Mohyla

33 *Burghardt, M.* Social Stratification of Forest-Steppe Population of the Dnieper Left-Bank Area During the Classical Scythia (the 2nd Half of 6th — 4th/3rd Century BC). Part 2: Interpretation

44 *Grechko, D. S.* Settling of the Forest-Steppe of Dnieper Left Bank Area in the 6th Century BC: the Population Explosion or new Migration?

58 *Makhortykh, S. V.* «Cimmero-Scythian» Antiquities from Central Anatolia

75 *Polidovych, Yu. B.* Trojan Horse of the Greek Goldsmiths

93 *Fruntyuk, O. S.* A Fading Tradition: on one Group of the Pole-Tops of Scythian Age

105 *Czopek, S., Trybala-Zawiślak, K., Tokarczyk, T.* The Fortified Settlement in Chotyńiec by Past Studies

PUBLICATION OF ARCHAEOLOGICAL MATERIALS

115 *Lyashko, Yu. Yu.* Ancient Coin from Settlement of Tarasova Hora near Zhabotin

120 *Beisenov A. Z.* Abylai Settlement — Site of the Early Iron Age in Central Kazakhstan

RECENT RESEARCH

131 *Korzh, A. A.* New Research of the Fortification of Basivka Hill-Fort

141 *Onyshchuk, Ya. I.* Excavation of the Burial Ground Kariv I of Roman Age in the Western Bug Basin in 2019—2020

АРХЕОЛОГІЯ І ПРИРОДНИЧІ НАУКИ

Каравайко, Д. В. Попередні дані про ливарницьку справу мешканців городища Ширяєве

155 Karavaiko, D. V. Preliminary Information about the Foundry of the Residents of Shyriaeve Hillfort

ДИСКУСІЇ

Хазанов, А. М. Великий Шовковий шлях, якого не було

163 Khazanov, A. M. The Great Silk Road which did not Exist

Мінаєва, Н. І. Вплив природних чинників на виникнення великих скіфських городищ та розвиток торговельних шляхів

193 Minaeva, N. I. The Influence of Natural Factors on the Emergence of Large Scythian Fortified Settlements and the Development of Trade Routes

Задніков, С. А., Шрамко, І. Б. До питання про архітектуру захисних споруд Східного укріплення Більського городища

203 Zadnikov, S. A., Shramko, I. B. The Issue of Fortification Architecture of the Western Earthwork of Bilsk Hillfort

Силенок, К. П. До питання нормативно-правового регулювання судово-експертного дослідження рухомих археологічних предметів (артефактів)

234 Silenok, K. P. On the Issue of Normative Legal Regulation of the Forensic Expert Investigation of Movable Archaeological Objects (Artefacts)

ІСТОРІЯ НАУКИ

Ржевуська, С. С. Підгірцівська група пам'яток Середнього Подніпров'я: стан та перспективи дослідження

241 Rzhewuska, S. S. Pidhirtsi Group of Sites: Current State and Prospects of the Future Researches

Могілов, О. Д. До історії вивчення скіфських пам'яток Надпоріжжя (безкурганний могильник біля Третього кар'єру Дніпробуду)

256 Mogylov, O. D. On the History of the Study of Scythian Sites at Dnieper Rapids Area (the Burial Ground near the 3rd Quarry of Dniprobud)

ARCHAEOLOGY AND NATURAL SCIENCES

DISCUSSIONS

HISTORY OF SCIENCE

УДК 929:904

С. А. Скорий

ВІН ВДАЛО ПОЄДНУЄ АНТИКОЗНАВСТВО ЗІ СКІФОЛОГІЄЮ... (до 70-річчя Сергія Яковича Ольговського)

Як швидко плине час, особливо, коли досягаєш певного віку, і зайнятий, до того ж, улюбленою справою!

Сказане повною мірою відноситься до мого колеги, доброго старого товариша, археолога, широко знаного як в Україні, так і далеко за її межами, Сергія Яковича Ольговського, славний ювілей якого вже наближається.

Наслідуючи традицію, властиву для вітальних публікацій, слід привести відомості про біографію нашого юбіляра, адже вона яскрава, насичена подіями і цікава, як і він сам.

Отже, Сергій Якович народився 5 січня 1952 р. в старовинному українському місті Чернігів.

З наукою про старожитності — археологією він вперше зустрівся ще зовсім малим хлопчиком, але як мені здається, то була зовсім не випадкова зустріч. А трапилось це так.

...Родина Ольговських мешкала в Чернігові, в провулку Дзержинського, до якого примикала вулиця Курганна. Така назва була не випадковою. Ще у XIX ст. відомий археолог Д. Я. Самоквасов нараховував в цьому районі Чернігова, який звався «Берізки», більше 200 курганів давньоруської доби. Пізніше названий район став забудований, але один курган зберігся і знаходився в кінці садиби Ольговських. У середині 1950-х рр. в Чернігів прибула експедиція з Інституту археології АН СРСР під керівництвом І. П. Русанової і приступила до дослідження цього кургану. Значно пізніше, навчаючись в аспірантурі Інституту археології АН СРСР, Сергій Якович зустрівся з Іриною Петрівною, яка тільки захистила докторську дисерта-

цію, і нагадав їй про ту експедицію і хлопчика, який крутився серед археологів. Ірина Петрівна його згадала і зустріч була дуже зворушливою. То чи не тоді у Сергія Яковича з'явилась тяга до археології?

...Пройшли роки — і вважаю, що зовсім не випадково — Сергій Ольговський став студентом історичного факультету Ніжинського державного педінституту. Він вже з першого курсу серйозно зацікавився археологією та давньою історією, але вперше на археологічні роботи потрапив тільки студентом третього курсу у 1971 р.

У той час починалось будівництво Оболонської гілки метрополітену у м. Києві і на Червоній (нині Конtrakтовій) площі на Подолі проводились розвідувальні роботи. Завдяки листу із Інституту археології, який привіз Володя Зоценко, вони втрюх (з ними був ще Сашко Коваленко), замість сільськогосподарських робіт, з дозволу деканату, поїхали до Києва. Там вони працювали на розвідувальному розкопі під керівництвом Костянтина Гупало, а у 1972 р. вже під керівництвом Петра Петровича Толочка. На Червоній площі, на глибині 13 м, було виявлено культурний шар X ст. з рештками дерев'яних зрубів і чисельними знахідками артефактів того часу. На розкопках відбулось знайомство Сергія із хлопцями, які також пов'язали своє життя із археологією — Глібом Івакіним, Олександром Симоненко, Олександром Авакяном та іншими.

У 1973 р. Сергій Ольговський вперше потрапив в польову експедицію на розкопки курганів, що і визначило в подальшому один із напрямків його наукової діяльності — скіфська археологія. Експедицією керував

На острові Березань,
1983 р.

відомий скіфолог і знавець військової справи скіфів Є. В. Черненко. Він і став першим наставником допитливого юнака в археологічній науковій діяльності, а згодом і близьким товаришем. Є. В. Черненко познайомив Сергія Яковича з відомими археологами, докторами історичних наук В. А. Іллінською та О. І. Тереножкіним. За їх порадою, він поступив в аспірантуру Інституту археології АН СРСР в Москві.

Тему дисертації йому затвердили по античній археології, і Сергій Якович мусив дещо перекваліфікуватись. Тим більше, що завданням роботи було вивчення металевих

речей із грецьких колоній із застосуванням спектрального аналізу. Довелось згадати точні науки — основи фізики, хімії, математики, з якими молодий аспірант ніколи не дружив. Змінився напрямок і експедиційної роботи. Давньогрецькі пам'ятки Нижнього Побужжя — Ольвія і поселення її сільсько-господарської округи — хори, о-в Березань — стали об'єктами дослідження на довгі роки.

Після успішного захисту кандидатської дисертації, Сергій Якович повернувся до Києва, де став працювати науковим співробітником у відділі науково-природничих методів Інституту археології АН УРСР, яким

Із керівником Березанської експедиції С. Мазараті, 1983 р.

керував на той час Василь Іванович Бідзіля. Разом із співробітниками відділу він виїздив в експедиції на Кам'янське городище, у Житомирську і Закарпатську області в пошуках слідів стародавнього ремесла. У 1984 і 1985 рр. Сергій Ольговський очолював Черкаську новобудовну експедицію і Нижньобузьку експедицію «Гіпаніс» по виявленню античних пам'яток у пониззі Дніпра і Південного Бугу.

Восени 1986 р. навчався новий етап у науковій біографії і взагалі в житті С. Я. Ольговського — поєднання суто наукової та викладацької діяльності.

Він перейшов на роботу у Київський державний інститут культури ім. О. Є. Корнійчука. Працюючи на кафедрі історії, йому довелося викладати новітню історію — дисципліну цікаву, але надто далеку від археології. Тільки з відкриттям кафедри історії і теорії культури у 1989 р., куди він був запрошений, було розпочато викладання археології і етнографії.

Після заснування кафедри музеєзнавства, куди перейшов Сергій Якович у 1992 р., археологія стала однією із провідних дисциплін для істориків-музеєзнавців. Приймаючи активну участь в організації роботи кафедри, Сергій Якович запрошував читати лекції провідних спеціалістів із Інституту археології, з яким не втратив зв'язок і продовжував тісно співпрацювати. Робота в експедиціях, участь в конференціях, опонування дисертацій, публікація своїх праць у виданнях Інституту — і досі для нього один із пріоритетних видів діяльності.

Працюючи на кафедрі музеєзнавства, Сергій Якович очолив цей підрозділ у 1998 р.

На причалі острова Березань, 1983 р.

На протязі декілька років він був науковим керівником низки дисертантів, які успішно захистили кандидатські дисертації. Отже, цілком закономірно у 2008 р. він отримав високе звання «професор».

По досягненні пенсійного віку, Сергій Якович, у 2013 р., передав посаду завідувача кафедри своїй колишній студентці О. М. Гончаровій, яка на той час захистила докторську

Підводні дослідження Березані, 2019 р.

Біля більського джерела разом з Л. Гречком, 2014 р.

дисертацію, а потім колезі ще по Інституту археології С. Ж. Пустовалову.

Хочу особливо підкреслити, що й досі професор С. Я. Ольговський дуже плідно працює на кафедрі, щедро ділячись своїми знаннями із студентами. Його учнями є вже сім кандидатів наук.

Але в науковій біографії Сергія Яковича був і такий цікавий епізод, як тимчасовий перехід на роботу до Київського університету ім. Тараса Шевченка, на кафедру археології і музеєзнавства. У 2002 р. він отримав запрошення з цього приводу від завідувача

цієї кафедри, професора М. І. Гладких. Враховуючи думку про виключність Київського університету і його загальноприйнятий високий авторитет, у С. Я. Ольговського просто не вистачило сили відмовитись. До того ж це була робота на кафедрі археології! Через рік С. Я. Ольговський повернувся в КНУКіМ і невдовзі знову очолив рідну кафедру.

Вдало поєднуючи в своїх дослідженнях роботу в напрямку скіфської і античної археології, Сергій Якович став з часом одним із провідних спеціалістів в галузі греко-скіфських зв'язків і скіфо-античного бронзоліварного ремесла.

На розкопках аристократичного кургану в ур. Скоробір. Зліва направо: Д. Гречко, С. Задніков, С. Ольговський, І. Шрамко, 2019 р.

Біля валу Гелона, 2019 р.

На сьогоднішній день в науці панує його думка про характер взаємозв'язків між греками-колоністами і місцевим населенням у Північному Причорномор'ї, яка докорінно відрізняється від попередньої. Якщо раніше такі контакти тлумачились на користь греків, які, начебто, визначали напрямок розвитку скіфської культури, то в результаті дослідження бронзоливарного ремесла в грецьких колоніях і на скіфських городищах, Сергій Якович дійшов висновку, що місцеве північно-причорноморське населення було цілком самодостатнім і могло забезпечувати себе

ремісничою продукцією без орієнтування на грецькі колонії. Більше того, в ранній період саме скіфські майстри визначали напрямок розвитку ремесла на античних пам'ятках.

Мені, як фахівцю в галузі скіфської археології, який чимало років вивчав не тільки поховальні пам'ятки, але й лісостепові городища скіфської доби, ця точка зору колеги Ольговського здається конче важливою і досить аргументованою.

Результати наукової діяльності С. Я. Ольговського викладені в багаточисельних статтях, трьох монографіях і навчальному

На святі Гелон-фест,
2019 р.

посібнику. Наведемо тут лише дані про його книжки: «Скифо-антична металлообработка скифского времени» (Київ: Укрпресполіграфекспо, 2005, 203 с.), два видання монографії: «Скифо-антична металлообработка архаичного часу: за матеріалами Нижнього Побужжя та Середнього Подніпров'я» (Київ, 2011, 217 с.; 2017, 218 с.); «Цветная металлообработка Северного Причерноморья VII—V вв. до н. э.: по материалам Нижнего Побужья и Среднего Поднепровья» (Москва: университет Дмитрия Пожарского, 2014, 219 с.) «Античні держави Північного Причорномор'я. Навчальник посібник» (Київ: Альтерперс, 2007, 149 с.).

Важливо також відмітити, що Сергій Якович вміло популяризує нашу науку археологію широкому загальному читачів. Гарним прикладом до сказаного є видана свого часу науково-популярна книжка «Володарі Степу. Військова справа й озброєння скифів VII ст. до н. е. — III ст. н. е.» (Київ: Наш час, 2010, 128 с.), яка написана захоплююче та цікаво і має гарні ілюстрації та реконструкції.

Але в цій вітальній публікації викласти лише біографічні дані про ювіляра і обмежитися тільки перерахуванням його наукових заслуг було б несправедливо!

А тому — про деякі риси до його портрету.

Сергій Якович Ольговський — яскрава, харизматична особистість.

Мені не доводилося слухати його лекції в університеті, де він викладає. Проте, я ба-

гато разів був присутнім на його доповідях, зроблених на наукових конференціях різного рівня. Завжди подобалося його вміння донести до наукової аудиторії свої основні міркування емко, чітко, аргументовано, але, при цьому дуже емоційно і без яких-небудь підручних текстів. Він цікавий в науковій дискусії, оскільки уміло і переконливо оперує конкретними фактами.

Звичайно, потрібно згадати тут дуже виразний вигляд нашого ювіляра, чарівність, які приваблюють до нього різних людей. Сергій Якович завжди свій не тільки у добрій чоловічій компанії, а й у товаристві красивих жінок, яку він вражає, як справжній чоловік.

Варто відзначити ще рису характеру, про яку відомо не усім. Сергій Ольговський — людина із справжнім стрижнем, яка вміє подолати різні життєві труднощі. І, звичайно, він є оптимістом і життєлюбом. Саме такі люди роблять наше життя набагато кращим і позитивним.

Доброго здоров'я, дорогий колега! Нехай всі твої мрії збуваються: і в науці, і в житті!

З ювілеєм!

СКОРИЙ Сергій Анатолійович, доктор історичних наук, професор, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

SKORY Serhiy, Doctor of Historical Sciences, Professor, Institut of Archaeology of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-7842-890X,

e-mail: idanfirs@ukr.net.

С. Ж. Пустовалов

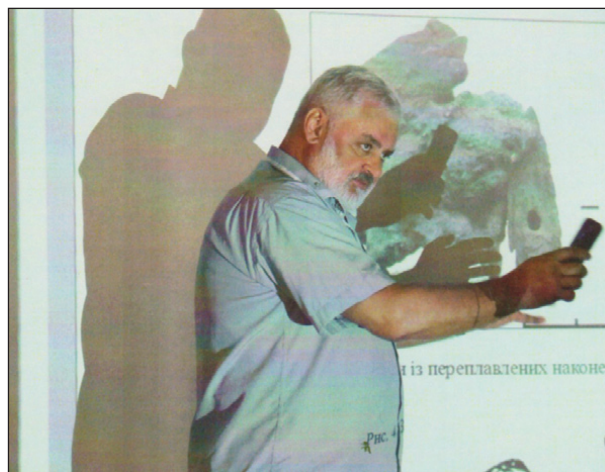
МІЙ ДРУГ СЕРГІЙ ОЛЬГОВСЬКИЙ

Важко писати про людей, яких знаєш багато років і постійно з ними працюєш, спілкуєшся, бачиш їх. Повсякденні клопоти не дозволяють виділити відразу головне в щоденному спілкуванні. Знайти приклади поведінки, в найбільшому ступені притаманні людині, про яку збираєшся писати, важко. Так сталося й із моєю статтею про С. Я. Ольговського. Довелося добре попрацювати, щоб відібрати найяскравіші спогади. Виявилося, що я знаю Сергія з юності, бачив його, ще не знаючи хто він такий.

Вперше я зустрів Сергія Яковича Ольговського на початку 1970-х років у Києві на Подолі, де на Контрактовій площі по трасі будівництва «Київського метрополітену» велись розкопки. Добре збережений зруб будинку, паркан з дерев'яних дощок, глиняна піч, численні побутові речі. На приблизно десятиметровій глибині була відкрита давньоруська садиба. Працівники експедиції в гумових чоботах, стоячи в чорній рідкій багнюці, розчищали рештки будівель, виносячи глеккий ґрунт у відрах до будівельного піддону. Серед інших виділявся високий стрункий хлопець з кучерявою головою й великими сяючими очима. Він завзято орудував лопатою, допомагав іншим, очевидно жартував, посміхаючись колегам широкою білозубою посмішкою. Було видно, що йому подобається тут порсатися. Я розумів його стан. Як я йому подорожувати задрив. Мені те ж хотілося прийняти участь у цих рідкісних розкопках. Лише через три роки я, вже працюючи в Інституті археології України, дізнався, що цей гарний хлопець був мій тезка Сергій Ольговський.

Відкриття таких садиб було сенсацією. На той час подібні знахідки траплялися лише у Новгороді. Участь у розкопках на Подолі студента-історика Сергія Ольговського стало

© С. Ж. ПУСТОВАЛОВ, 2022

С. Я. Ольговський. на конференції у Глухові, 2013 р.

доленосною подією, що визначила його професійний вибір на все життя. Талановитого юнака помітили і в 1970-ті роки С. Я. Ольговський постійно працює в степових археологічних експедиціях. У Верхньотарасівській експедиції на Дніпропетровщині він знайомиться із курганными культурами доби бронзи та скіфськими поховальними пам'ятками. Його перша наукова публікація пов'язана саме з цими розкопками (Є. В. Черненко, С. Я. Ольговський, С. В. Полін, 1975 р.). Мені довелося працювати у Верхньотарасівській експедиції через рік після Сергія і я багато чув про нього від наших спільних колег.

Ми працювали з Сергієм у різних наукових відділах: він у відділі фізико-хімічних методів в археології, я — у відділі теорії та методики археології, але часто сиділи поруч на засіданнях ради молодих учених, слухали доповіді один одного на конференціях, зустрічалися в

архіві, фондах, бібліотеці тощо. Сергій завжди відзначався глибокими теоретичними знаннями, широтою думки, глибиною занурення у матеріал, відкритістю та граничною порядністю.

Певний час ми не бачились із Сергієм. Служба в лавах Радянської армії, навчання в аспірантурі в Москві — все це було дуже далеко від Києва. Проте через його колег із відділу я знав, що його науковим керівником став видатний учений, один із перших засновників лабораторії спектрального аналізу в СРСР д. і. н. Є. М. Черних. На формування його світогляду та наукових інтересів вплинула співпраця з провідними археологами країни (Н. В. Риндіною, Б. О. Рибаківим, М. Я. Мерпертом, В. І. Гуляєвим, Г. А. Кошеленко, В. Д. Блаватським, О. І. Тереножкіним, В. А. Іллінською, Є. В. Черненко, Б. М. Мозолевським). На той час новим і перспективним напрямком у розвитку археології став спектральний аналіз стародавніх металевих речей. Сергій спеціалізується в цьому напрямку, стає фахівцем у металургії та металлообробці скіфо-античного часу. Він стає першим фахівцем з спектрального аналізу археологічних речей в Україні.

У 1983 р. Сергій успішно захищає кандидатську дисертацію на тему «Кольорова металлообробка античних міст Північно-Західного Причорномор'я», після чого працює науковим співробітником відділу фізико-хімічних методів в археології Інституту археології НАН України. Саме тоді ми з ним найчастіше зустрічалися на різних наукових заходах: семінарах, засіданнях, конференціях. У 1985 р. працювали в оргкомітеті V-го конгресу Міжнародної Унії слов'янської археології тощо.

У 1986 р. починається новий етап у творчій діяльності С. Я. Ольговського. Він переходить на роботу на кафедру історії Київського державного інституту культури (нині — Київський національний університет культури і мистецтв). Ясно пам'ятаю, як це відбувалося. Сергій збирав підписи на обхідний лист й підійшов до купи молоді, яка в обідню перерву палила в затінку Видубицьких каштанів. Хтось спитав його, куди він іде працювати. Сергій без зверхності, щиро відповів, що йде викладачем в інститут культури. Робота його цікавить і він радіє через це.

Із цього часу його творчий шлях буде пов'язаний з викладацькою працею. Проте Сергій не полишав й археологічної діяльності. Їздив в експедиції, виступав на конференціях, писав статті. Але саме в Інституті культури розкрилася нова грань його таланту. С. Я. Ольговський стає одним з найулюбленіших викладачів у студентів КНУКіМ. Він блискучий лектор. Неодноразово мені доводилося чути як його лекції закінчувалися під оплески. Він заслужено стає завідувачем кафедри музеєзнавства факультету культурології. Незважаючи на завантаженість на кафедрі, Сергій Якович часто бував в бібліотеці Інституту археології, працював над новими

статтями і монографіями. Зустрічаючись з ним в читальній залі, ми обговорювали археологічні новини, цікаві знахідки, ідеї тощо.

Наприкінці 1990-х рр. Сергій запропонував мені працювати на очолюваній ним кафедрі. Проте щось тоді не склалося і наша співпраця відклалася на кілька років. Лише у 2002 р. я став працювати на кафедрі музеєзнавства викладачем-сумісником. На той час в мене вже був восьмирічний досвід викладання в Києво-Могилянській академії. Проте курси, які мені довелося розробляти в КНУКіМ, вимагали зовсім інших підходів, значної праці в бібліотеці, нового глибокого осмислення матеріалу. Сергій щиро допомагав мені. Зокрема, він передав мені курс «Археологія України», залишивши собі лише «Етнографію». Це був щедрий подарунок. Далеко не кожний викладач може так подарувати колезі такий вишарпаний великий курс. Скільки на моїй пам'яті було навпаки: колегам не дарували курси, їх у них забирали собі. А Сергій міг подарувати! Талант є завжди щедрим. Це дорогого коштує. І так було неодноразово. Пам'ятаю, як він, отримавши договір на написання популярної книги з археології, намагався і мене долучити до цієї справи.

Його щедрість проявлялася ще в тому, що він, будучи завзятим мисливцем, часто пригощав співробітників кафедри стравами із своїх трофеїв. Чудово пам'ятаю, смачну качку, смажену кабанятину та козенятину особисто приготувану Сергієм. Він завжди був чудовим кухарем. Було видно, що йому дуже приємно, коли його страви їдять і хвалять.

Взагалі Сергій позбавлений дрібязковості, і в відносинах між людьми, і в дружбі і в грошах. Він дає волю ініціативі підлеглим, не обмежує їх, а тонко та делікатно спрямовує. Вже сім його учнів стали кандидатами наук. Сергій Якович — мудра людина не позбавлена почуття гумору. Пам'ятаю як він після народження онука з задоволенням казав, що тепер йому є з ким піти на рибалку та полювання.

Сергію Яковичу вдалося зберегти протягом свого життя принципи, які були в нього закладені в юності. Зробити це доводиться далеко не кожному. Так, життя штука складна і не всі витримують її випробування. Тим приємніше мені, що серед моїх найближчих друзів є Сергій Якович Ольговський, який вмів завзято працювати, добре відпочивати, з яким я можу піти в будь-яку розвідку.

ПУСТОВАЛОВ Сергій Жанович, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри, Київський національний університет культури і мистецтв, Київ, Україна.

PUSTOVALOV Sergii, Doctor of Historical Sciences, Professor, Kyiv National University of Culture and Arts, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0003-3026-6224, e-mail: pustovalovsergej@eahoo.com.

З однокласниками біля школи № 2 м. Чернігів, весна 1969 р.

У вересні 1969 р. з однокласниками у Чернігові

У гостях в Ольвії у Краснознаменської експедиції, 1974 р.

У таборі Краснознаменської експедиції, 1974 р.

Служба в армії. Разом з Олександром Макогончуком, 1977 р.

На полігоні з командирами, лейтенантом В. Козіним та сержантом В. Нерсесяном, 1977 р.

На кургані біля села Облої, Краснознаменська експедиція, 1978 р.

Ольвія, експедиція «Гіпаніс», 1984 р.

Екскурсія для місцевого населення біля поховання скіфського воїна, с. Бехтери, 1983 р.

Відпочинок членів експедиції «Гіпаніс» у Заячій Балці, 1984 р.

В гостях у Херсонської експедиції. Зліва направо: Н. Ареп'єва, А. Кубишев, С. Ольговський, Ю. Шилов, М. Ковальов, О. Калашнік, 1989 р.

Фото 14. Разом з другом Володимиром Зоценком, 28.07.2005

Л. І. Бабенко

ПРО ТЕХНІКУ ВИГОТОВЛЕННЯ ПСЕВДОКРУЧЕНИХ ДЖГУТІВ ПЕКТОРАЛІ З ТОВСТОЇ МОГИЛИ

У статті наводиться реконструкція технічних прийомів, використаних майстром при виготовленні псевдокручених джгутів пекторалі з Товстої Могили.

Ключові слова: пектораль, гривна, Товста Могила, Солоха, греко-скіфська торевтика.

Пектораль з Товстої Могили, окрім власного їй високого художнього рівня та розмаїття відтворених в образах, сюжетах та композиції прихованих смислів, є не менш вражаючою пам'яткою, що акумулювала різноманітні технічні прийоми давньогрецького ювелірного мистецтва. Відзначено декілька десятків технічних операцій, використаних при створенні цього шедевра, складеного з понад 160 деталей¹ (Рудольф 1993, с. 85; Jacobson 1995, р. 117; Черняков, Підвисоцька 1999, с. 77). Однак серед численних робіт, присвячених пекторалі, кількість праць, де розглянуті питання техніки її виготовлення, помітно поступається дослідженням з вивчення проблем художнього стилю чи семантики сюжетів цієї прикраси. Лише кілька дослідників спеціально зверталися до цієї теми. Технічним показникам та техніці виготовлення пекторалі присвятив кілька сторінок монографії її першовідкривач Б. М. Мозолевський (Мозолевський 1979, с. 73—79). Досить побіжно цієї теми торкнувся В. Рудольф (Rudolph 1991; Рудольф 1993, с. 85). Найбільш скрупульозно і всебічно сукупність технічних прийомів, використа-

них при створенні різних частин пекторалі, була проаналізована в серії спеціальних статей І. Т. Чернякова та О. П. Підвисоцької (Підвисоцька, Черняков 2002; 2006; Черняков, Підвисоцька 1998; 1999; 2000; 2001; Черняков, Подвысоцкая 2002; 2003).

Далеко не всі питання, пов'язані з технікою виготовлення пекторалі, вирішені задовільно. Деякі прийоми, використані майстром при створенні тих чи інших деталей прикраси, до цього часу ще залишаються не до кінця зрозумілими. При цьому техніка виготовлення найбільш видовищних деталей пекторалі — мініатюрних скульптурних композицій, в цілому зрозуміла. Для їх отримання використовували метод примусового точного лиття за восковими моделями (Підвисоцька, Черняков 2006, с. 21—23; Минасян 2014, с. 101). І литі фігурки, кожна з яких є окремим шедевром, вирізняє лише найвищий рівень майстерного виконання. Середній фриз візуально менш вражаючий, проте при його створенні було використано значно більше різноманітних технічних операцій, сутність яких також зрозуміла (Підвисоцька, Черняков 2002). На загальному тлі чотири псевдокручених джгута, що обрамляють фризи, виглядають простим контурним елементом. Зазвичай вони губляться серед видовищних сюжетних сцен, що наочно відображає використання при описі пекторалі таких характерних зворотів як «три образотворчих фриза», «тричленна структура композиції» тощо. Поміж тим, до цього часу залишається найменш зрозумілим, які технічні операції були використані майстром при створенні джгутів, хоча це питання порушували неодноразово.

1. Скрупульозніший підрахунок дає ще більше число — лише на середньому фризі нараховано близько 500 деталей (Підвисоцька, Черняков 2002, с. 21).

Проблеми техніки виготовлення трубок-джгутів пекторалі з Товстої Могили — побіжно чи більш детально — торкалися усі згадані вище дослідники. Б. М. Мозолевський вважав, що *«спочатку на лист наносилися шість поздовжніх жолобків, які звужувалися до кінців, потім він скручувався і спаювався»*. Яким чином відбувалося скручування джгута, дослідник не вказав, але зазначив малоімовірність *«виготовлення трубок шляхом паяння окремих опуклих ланок»* (Мозолевський 1979, с. 73). Але саме так вважав В. Рудольф, на думку якого скручені джгуги гривни були зібрані з довгих смужок золота з випуклою поверхнею та закручені у джгут, а потім скріплені в швах, що утворилися (Рудольф 1993, с. 85).

Найдетальнішу реконструкцію процесу виготовлення джгутів пекторалі запропонували І. Т. Черняков і О. П. Підвисоцька, які присвятили цій проблемі дві спеціальні статті. У першій роботі репрезентована авторами схема розвиває і уточнює положення, запропоновані раніше Б. М. Мозолевським. Ланцюжок реконструйованих дослідниками технічних операцій наступний. Спочатку із золотого листа торевтом були вирізані 4 пластини, що відповідали параметрам форми трубок — ширші посередині і звужені до кінців. Потім на поверхню кожної пластини за допомогою пуансонів-чеканів наносили рельєф у вигляді шести поздовжніх жолобків. Пластини згортали в трубку і спаювали зовнішніми краями один до одного. Далі пустотілі гофровані трубки, розігріті і заповнені деревним вугіллям, скручували навколо своєї осі під кутом 60°, з використанням при цьому різних затискних інструментів — плоскогубців, круглогубців і лецат. І, нарешті, прямі і заповнені деревним вугіллям для запобігання деформації, трубки згинали на спеціальному верстаті по контурам каркаса майбутньої пекторалі (Черняков, Підвисоцька 1998, с. 112—121, мал. 1—5).

Але незабаром у цій схемі виявили істотний недолік. Ще в 1991 р. в реставраційному центрі Романо-Германського центрального музею у м. Майнц (ФРН) під час реставрації була зроблена рентгенограма пекторалі, опублікована кількома роками пізніше (Мінжулін 1998, іл. 136). На рентгенограмі добре помітно, що всі чотири пустотілі джгуги пекторалі не цілісні, а складені з двох половинок, з'єднаних посередині шляхом вставляння однієї трубки в іншу (рис. 1: 1; Черняков, Підвисоцька 2000, рис. 1)¹.

1. О. І. Мінжулін вважав, що три нижніх джгуги (жмуга) пекторалі пустотілі, а верхній скручений з дроту (Мінжулін 2004, с. 244). Це спостереження дослідник підкріпив посиланням на монографію Б. М. Мозолевського, хоча там зазначено, що каркас пекторалі

Місця з'єднання запаяні і відшліфовані настільки ретельно, що їх не помітно навіть під мікроскопом. Але якими б якісними не були пайка і шліфування місць з'єднання, вони б не витримали гіпотетичного скручування гофрованої трубки навколо своєї осі. Тому до раніше запропонованої схеми І. Т. Черняков і О. П. Підвисоцька внесли ряд уточнень. Стало очевидним, що на першому етапі були вирізані не чотири, а вісім пластин трапецієподібної форми, які далі згортали в гладкі трубки. Пари трубок з'єднували і гофрували шляхом нанесення жолобків, що йшли навскіс по спіралі відносно довжини джгутів. На думку авторів реконструкції, перед нанесенням жолобків трубки набивали піском. Саме гофрування проводили не вручну, а за допомогою якогось механічного пристосування, принцип дії якого дослідники не пояснили (Черняков, Підвисоцька 2000, с. 14—16).

Оновлену реконструкцію технологічного процесу виготовлення джгутів не можна назвати бездоганною та вичерпною. Залишився незрозумілим характер принципу роботи гіпотетичного «механічного пристосування» для гофрування трубок по спіралі. Відсутнє будь-яке пояснення необхідності конструкції трубчастих джгутів з двох половинок. Тим часом, її доцільність і, навіть, обумовленість впливає власне з форми трубок — більш товстих посередині і плавно звужених до кінців. З точки зору геометрії подібна форма може бути утворена шляхом з'єднання широкими основами двох зрізаних конусів. Однак розгортка конуса (а, відповідно, і конфігурація пластини, з якої згортали трубочку) має форму трапеції не з рівними, а дугоподібними основами — опуклою на зовнішній стороні та увігнутою — на внутрішній. Тому з цільної пластини, яку наведено на малюнку ще першої роботи (рис. 1: 3; Черняков, Підвисоцька 1998, мал. 2), згорнути трубку відповідної форми неможливо в принципі. Для цієї мети посередині пластини необхідно було зробити два вирізи у формі рівнобедреного трикутника з дугоподібними сторонами. Тобто, фактично розділити пластину на дві частини (рис. 1: 4)².

Отже, доцільно ще раз звернутися до проблеми техніки виготовлення псевдокруче-

«виготовлений з чотирьох дугоподібних пустотілих трубок у вигляді джгуга» (Мозолевський 1979, с. 73). На рентгенограмі добре помітне характерне з'єднання трубок верхнього джгуга з двох половинок, як і у інших джгутів пекторалі (Мінжулін 1998, іл. 136; Черняков, Підвисоцька 2000, рис. 1), що може свідчити і про їх однакову будову. Щонайменш, це питання потребує окремого вивчення.

2. Нещодавно було зроблено припущення, що при створенні джгутів було можливе *«використання матриць, виготовлених за формою майбутніх джгутів, що плакували листовим золотом потрібної форми та розміру з подальшим доопрацюванням металу»* (Величко, Підвисоцька 2021, с. 45, 46), але без докладного опису технології.

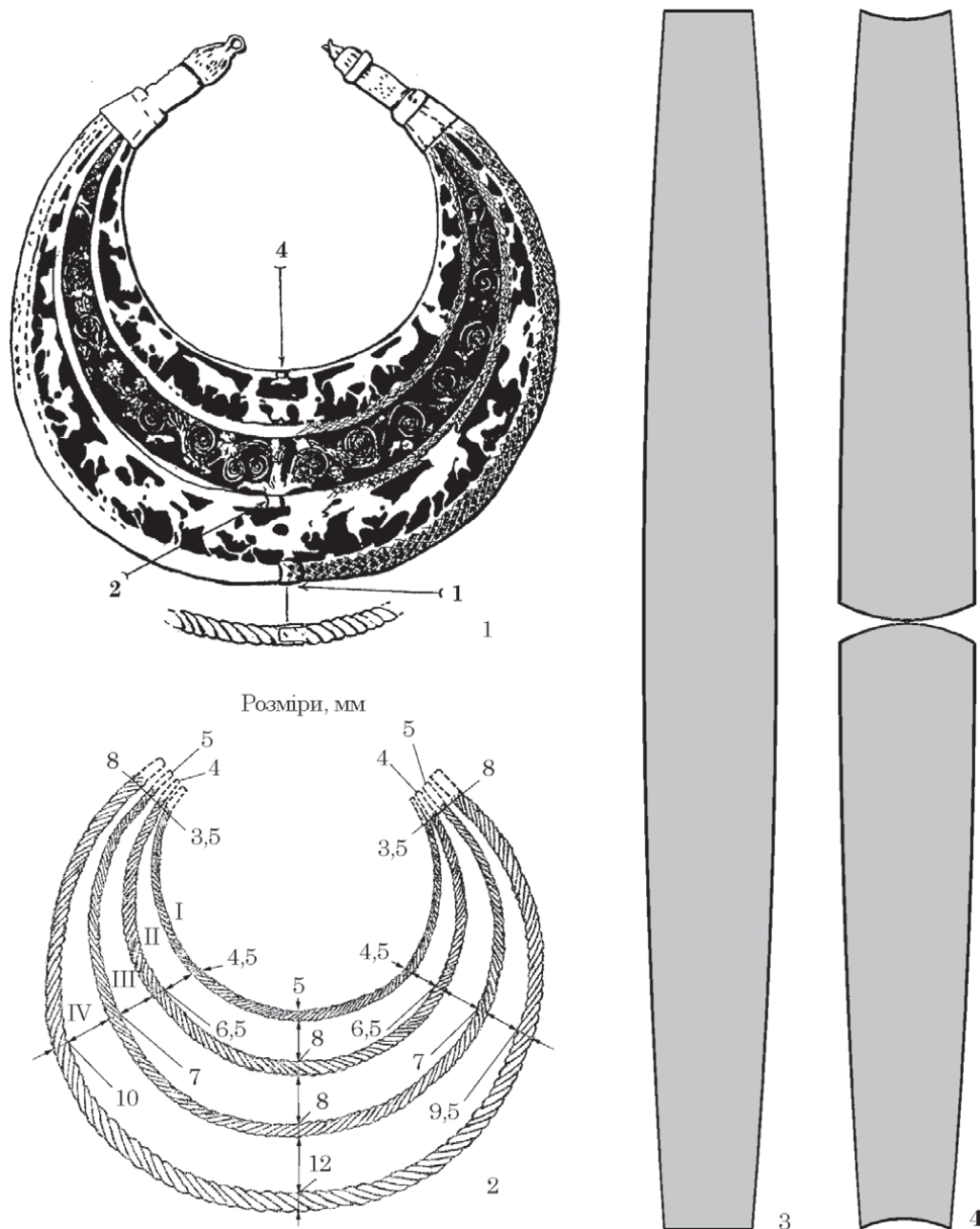

Рис. 1. Пектораль з Товстої Могили: 1 — рентгенограма пекторалі; 2 — схема розташування та параметри порожніх вигнутих джгутів каркаса пекторалі; 3, 4 — варіанти конфігурації пластин для згортання трубок, пропорції умовні (1, 2 — Черняков, Підвісоцька 1998; 2000)

них джгутів з порожнистих золотих трубок і спробувати відтворити сукупність можливих технічних прийомів, використаних майстром для їх виробництва.

Загалом, серед золотих шийних прикрас з крученим або псевдокрученим джгутом, що походять з боспорських ювелірних майстерень, за конструкцією, а отже, і технікою виготовлення, можна виділити щонайменш три різних типи. Це прикраси зі джгутом, скрученим з кількох золотих «стрижнів», «трубок» чи «дротів» (1) ¹, з джгутом, скруче-

ним з кількох бронзових стрижнів та обтягнутих тонким золотим листом (2) ² та з псев-

торалі з Великої Близниці (Бабенко 2019, с. 497, рис. 5: 1, 2), а також деякі інші прикраси — зокрема, браслети з некрополю Пантікапея, дужки перснів з некрополів Німфею та Пантікапею (Калашник 2014, с. 65, 74, 104) тощо.

2. Таку конструкцію мав втрачений джгут гривни з пограбованого поховання Куль-Оби. Значно краще вона репрезентована серед браслетів цього часу (парні браслети з протомами сфінксів з Куль-Оби, дві пари браслетів з подвійним джгутом, прикрашених на кінцях фігурками баранів або левиць з гривною з Великої Близниці, два браслети з левиними голівками на кінцях з Темір-Гори) (Бабенко 2019, с. 493—496, рис. 3: 1—8).

1. Подібну будову має гривна з Куль-Оби зі скіфами-вершниками на кінцях та обидва джгути пек-

докрученим джгутом у вигляді порожнистої золотої трубки, рельєф якої дуже правдоподібно імітує фактуру скручених по спіралі стрижнів (3). До останнього типу належать дві прикраси — гривна із Солохи та власне пектораль з Товстої Могили.

Саме таку конструкцію гривни із Солохи — у вигляді несправжнього джгута, відмінного від скрученого з кількох рядів дроту (Манцевич 1987, с. 55) або псевдокрученого масивного стрижня (Петренко 1978, с. 46) — відзначали дослідники¹, хоча є і більш спрощена, а відтак хибна, характеристика — кручена («витая») гривна (Онайко 1970, с. 44) або кручена золота трубка («*twisted, gold tube*») (Jacobson 1995, р. 120). За зовнішнім виглядом та будовою гривна із Солохи є найбільш близькою та практично єдиною аналогією джгутам пекторалі з Товстої Могили. В одній із робіт А. П. Манцевич безпосередньо порівнювала джгути на обох виробках (Манцевич 1980, с. 111)².

При уважному порівнянні джгутів пекторалі і гривни можна побачити низку як схожих, так і відмінних рис. Як і у пекторалі, джгут гривни імітує скрутку з шести стрижнів. Діаметр джгутів пекторалі і гривни різний по всій довжині — він більший посередині та поволі зменшується до кінців³. Для джгутів пекторалі така форма могла бути підпорядкована загальній конфігурації прикраси — більш широкої посередині і звуженої до кінців. У стилістиці гривни подібна суворая детермінація форми відсутня, але схоже розширення в середині джгута або, навпаки, на його кінцях, має низка гривен різних типів. В. Г. Петренко виділила гривни з розширенням в середній частині в II відділ, репрезентований двома типами — простими гривнями з обрубаними незамкнутими кінцями (тип 1) і більш парадними, з наконечниками у вигляді левових голівок (тип 2). До другого типу віднесені прикраси з курганів Патініоті, № 5 поблизу с. Архангельська Слобода і № 10 (1909 р.) Єлизаветовського могильника (Миллер 1910, с. 116, рис. 25; Петренко 1978, с. 44, табл. 31: 2, 3; Дюбрюкс 2010, рис. 189—

191, 196, 197). Подібний абрис мають і «пекторалі» з Косики та кургану Аржан 2 (Дворниченко, Федоров-Давыдов 1993, с. 167, рис. 16; 17; Čugunov, Parzinger, Nagler 2010, S. 63, Taf. 65: 2; 79). Навпаки, джгут гривни з вершниками з Куль-Оби і гривни з кургану 5 поблизу м. Дубоссари розширюється до кінців (Piotrovsky, Galanina, Grach 1986, pl. 126; Кетрару, Серова 1989, с. 65, рис. 2; Кетрару и др. 2014, рис. 47). Виходячи з форми, дві останні прикраси носили, скоріш за все, фігурними закінченнями (а, отже, і потовщеним джгутом) вниз⁴. За свідченням А. Ю. Алексеева, товста частина джгута гривни з Солохи трохи відігнута від площини кільця і дуже зручно лягає на плечі, тобто, левиними голівками вниз. Ймовірно, саме так і одягав її власник. Таким чином, товщина джгута гривни не завжди визначала її розташування на носії.

Слід також зазначити надвеликі розміри солоської гривни⁵. Вони значно перевищують середній діаметр, характерний для скіфських прикрас цього типу (Петренко 1978, с. 41—48). За розмірами гривна найближча параметрам зовнішнього джгута пекторалі з Товстої Могили (рис. 2). Трохи менші розміри у гривни з Куль-Оби⁶. Якщо виходити з формальної дефініції пекторалі як нагрудної прикраси, то подібне визначення цілком відповідає і цим двом гривням, розташованим саме на грудях (Бабенко 2018с, с. 191—195, рис. 5).

4. Нюанси розташування гривни на небіжчику поховання Куль-Оби не вказані, але на плані гривна нарисована саме вершниками вниз (Дюбрюкс 2010, рис. 213: I). Курган 5 поблизу м. Дубоссари було пограбовано, отже особливості розташування гривни невідомі (Кетрару и др. 2014, с. 52—62).

5. Розміри гривни, зазначені А. П. Манцевич — 26,7 × 30,5 см (Манцевич 1987, с. 55). Нові виміри гривни, проведені А. Ю. Алексеевим на моє прохання, дали наступні параметри — «максимальна довжина від зовнішнього краю дротяного Гераклового вузла в пашах левів до протилежного зовнішнього краю виробу складає близько 30,3 см; ширина (з різним нахилом прямої, оскільки гривня асиметрична) близько 25,2—26,0 см».

6. Через пружність джгута гривна із Куль-Оби не має сталих параметрів (Бабенко 2018b). Серед наведених дослідниками розмірів — 34 × 26 см (Петренко 1978, с. 46), 26,6 × 24,0 см (Уильямс, Огден 1995, с. 137), діаметри 25,8 см (ed. Piotrovsky 1975, р. 112; Piotrovsky, Galanina, Grach 1986, pl. 126; Jacobson 1995, р. 120) або близько 25 см (Schiltz 1994, S. 162) тощо. Гривну близьких розмірів, що прикриває груди, можна бачити на одному з персонажів «Боспорського рельєфу» (Савостина 2001, табл. V). Також значні розміри мали гривни з курганів № 5 поблизу с. Архангельська Слобода (діаметр 23,0 см) (ред. Толочко 1991, с. 314, кат. 105), № 8 групи «П'ять братів» Єлизаветовського могильника (24,5 × 21,5 см) (Петренко 1978, с. 44), № 5 біля м. Дубоссари (діаметр 24,3—25,2 см) (Кетрару, Серова 1989, с. 65).

1. Подібну будову гривни із Солохи — у вигляді порожнистої псевдокрученої золотої трубки — підтвердили після додаткового огляду А. Ю. Алексеев і Р. Ф. Мінасян. За їхніми спостереженнями, жолобчастий джгут гривни справляє враження монолітного предмета без помітних щілин та деформацій. Отже, думка про те, що гривна «заповнена важким, твердим матеріалом» («*is filled with a heavy, solid material*») (Jacobson 1995, р. 120), є хибною.

2. Але вже в монографії, присвяченій Солосі, серед аналогій джгута гривни були згадані лише браслети з Куль-Оби і поховання V ст. до н. е. з кургану Темір-Гора (Манцевич 1987, с. 57), що мають зовсім іншу конструкцію.

3. На цю особливість будови солоської гривни мою увагу звернув А. Ю. Алексеев.

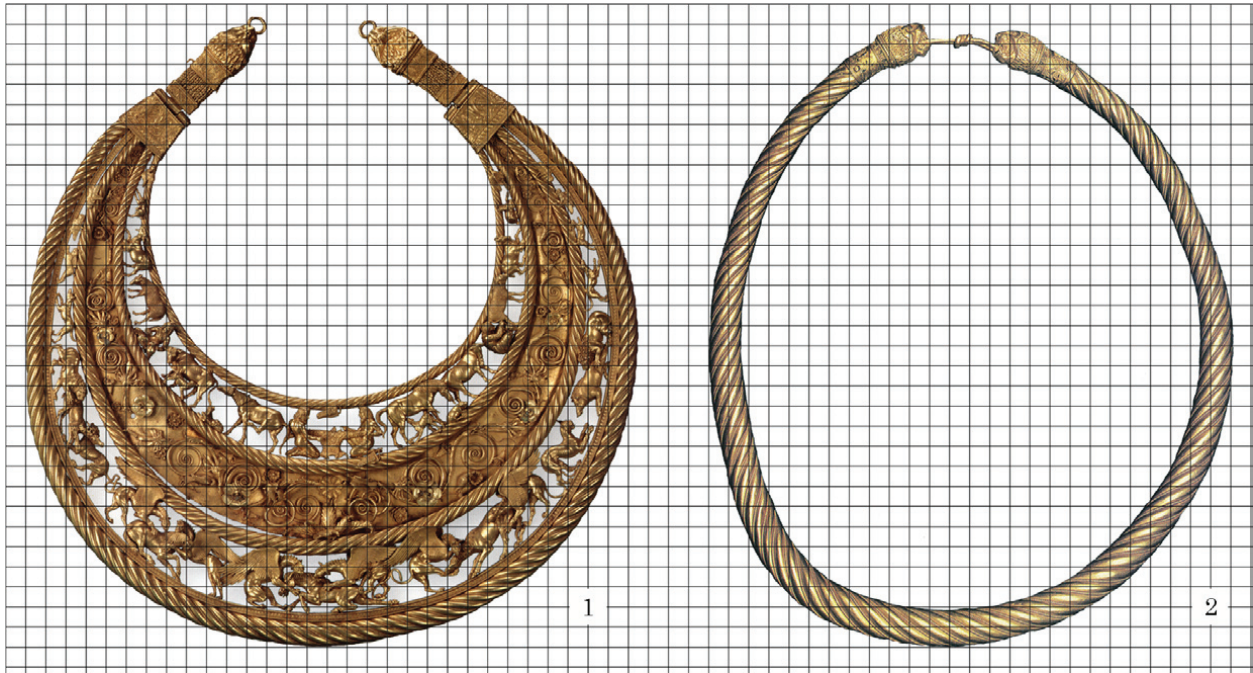

Рис. 2. Порівняльні розміри пекторалі з Товстої Могили та гривни із Солохи (Piotrovsky, Galanina, Grach 1986; Dally 2007)

У той же час солоську гривну вирізняє більша масивність навіть у порівнянні з найбільшим, зовнішнім джгутом пекторалі. Діаметр гривни у найтовщому місці становить 1,9–2,0 см, на кінцях, біля наконечників з левиними голівками — 1,4–1,5 см¹. У зовнішнього джгута пекторалі ці параметри менші — 1,2 (1,0) см і 0,8 (0,7) см², відповідно. Значні розміри пояснюють і велику масу солоської гривни — 496,1 гр, що становить майже половину ваги пекторалі з Товстої Могили (1149 гр)³ — прикраси більш об'ємної і насиченої великою кількістю литих фігурок.

Загальною для джгутів пекторалі і гривни є і виняткова правдоподібність виття з шести прутів, при цьому джгути пекторалі мають виразніший рельєф (рис. 3: 1–3). Однак для отримання імітації такого високого рівня, що вводить в оману як глядачів, так і фахівців, зовсім не обов'язкове використання гіпотетичного «механічного пристосування» (Черняков, Підвисоцька 2000, с. 14–16). По суті, псевдокручені порожнисті трубки це рельєфні прикраси із згорнутого золотого листа, отже їх доречно розглядати як один з варіантів пластинчастих аплікацій, що отримали в цей час значне поширення. Для виготовлення золотих рельєфних бляшок, пластин та

Рис. 3. Псевдокручені джгути: 1, 2 — пектораль з Товстої Могили, фрагменти; 3 — гривна із Солохи, фрагмент (Piotrovsky, Galanina, Grach 1986; Dally 2007)

інших художніх виробів ювеліри використовували техніку басми, за допомогою якої відбитки отримували двома способами — тиском на метал вручну дерев'яними, кістяними або металевими інструментами, або ж ударом молотка по золотій пластині, що лежала на матриці, через свинцевий лист (Журавлев, Новикова, Шемаханская 2014, с. 176–180; Минасян 2014, с. 227). Для визначення можливості використання подібної техніки при виготовленні псевдокручених трубок необхідно з'ясувати два питання. Перше — чи дозволяла товщина золотого листа, з якого були згорнуті трубки, отримати рельєфний відбиток необхідної якості. Друге — якою могла бути будова гіпотетичної матриці для

1. Виміри на моє прохання здійснені А. Ю. Алексеевим.
2. Див. прим. 4 на с. 27.
3. У статтях, монографіях, каталогах, альбомах наводиться різна маса пекторалі — 1145; 1149,5; 1150 гр тощо. Маса 1149 гр вказана у ювілейному альбомі, присвяченому пекторалі (Величко, Підвисоцька 2021, с. 42).

отримання необхідного відбитка, що імітує спіральне виття з шести прутів.

У публікаціях, серед інших параметрів, дуже рідко зазначена товщина золотих пластинок. У дослідженні, присвяченому ювелірним виробам з Куль-Оби із зібрання Державного історичного музею (м. Москва), вказана товщина пластинок становить 0,1—0,18 мм (Журавлев, Новикова, Шемаханская 2014, с. 184). Товщина найбільш масивних золотих пластинок з колекції Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова трохи більше — 0,25—0,3 мм¹.

Значно складніше визначити товщину пластин, використаних для джгутів пекторалі і гривни, не порушуючи їх цілісності. На думку І. Т. Чернякова і О. П. Підвисоцької їх товщина становила 1,0—1,2 мм (Черняков, Підвисоцька 1998, с. 116). Подібна товщина пластин може видатися завеликою для отримання якісного відбитка. Однак наведені параметри, скоріш за все, є дещо завищеними. Невідомо, звідки взяті ці розміри — і візуально, і за допомогою рентгенограми визначити їх важко. Але простий підрахунок переконливо показує їх помилковість. І. Т. Черняковим і О. П. Підвисоцькою були обчислені розміри підготовлених для згортання в джгути пластин (Черняков, Підвисоцька 1998, с. 116). Загальна їх площа (за формулою площі трапеції) становить приблизно 508,73 см². При гіпотетичній товщині 1 мм об'єм чотирьох пластин становить 50,873 см³ золота. Помноживши цей об'єм на питому масу золота 900° (18,52 г/см³) (Черняков, Підвисоцька 1998, с. 117), отримаємо приблизну масу пластин — 942,17 г. За гіпотетичної товщини пластин 1,2 мм вона буде на 20 % більшою — 1130,6 г, що майже дорівнює масі всієї пекторалі (1149 г)! І це навіть не рахуючи необхідних для затискування в обоймах допусків трубок, вже не кажучи про інші частини пекторалі — всі литі фігурки, численні деталі середнього фризу, обойми, застібки, наконечники тощо. Безсумнівно, товщина трубок є набагато меншою зазначених показників. Вирахувати її в такому надзвичайно складному фігурному виробі як пектораль досить важко. Якщо ж провести аналогічний підрахунок для більш простого за формою виробу — гривни із Солохи, то, беручи до уваги неминучі допуски і відхилення, отримаємо результат в межах 0,5 мм.

Таким чином, ймовірна товщина пластин для трубок лише менш ніж в два рази пере-

вищувала товщину пластин з Олександрополя та Пісочинського могильника. Слід при цьому врахувати, що джгути були зроблені з високопробного золота (900°), тобто, дуже пластичного, яке давало кращий відбиток (Минасян 1991, с. 380). Сам рельєф мав велику фактуру, без витонченої деталізації, що цілком дозволяло отримати відбиток необхідної якості при використанні зазначеної техніки басми.

Тепер спробуємо визначити, який вигляд могла мати матриця, за допомогою якої був отриманий псевдокручений рельєф золотих трубок. Слід зазначити, що у цей час торувати досить часто на різноманітних золотих виробках імітували фактуру крученого шнура. Подібний «кручений шов», причому виконаний у різних техніках, як басми, так і лиття (?), можна побачити на багатьох предметах, зокрема, на оббивках горитів і піхвах мечів чортотлицької серії, піхвах меча з Товстої Могили, а також на конусах з курганів Братолубівського та Сєнгілеєвського 2 (рис. 4: 1—4; Мозолевський 1979, рис. 55, 56; Тереножкин, Мозолевский 1988, рис. 141; Кубышев, Бессонова, Ковалев 2009, фото 1—4; Алексеев 2012, с. 206, 214—221; ed. Schiltz 2001, р. 109, 120, 121, cat. 88, 89; Curry 2016, р. 29—31)².

Але для відтворення на золотій порожнистій трубці рельєфу крученого джгута була потрібна матриця особливої форми, підказати яку може будова згаданої вище розрубаної гривни з бронзовим стрижнем всередині, обкладеним золотою пластиною, з пограбованого поховання Куль-Оби (рис. 5). Відмова майстра від використання подібних бронзових сердечників всередині трубок-джгутів пекторалі і солоської гривни слід пояснювати, швидше за все, надмірною вагою прикрас, що створювало дискомфорт при їх носінні. Але в той же час конструкція цієї куль-обської гривни, а також близьких за будовою браслетів, могла згенерувати ідею створення кручених матриць з подальшим їх використанням для виготовлення псевдокручених порожнистих трубок³.

1. Була проміряна товщина пластин з танцюючими менадами з кургану 8 Пісочинського могильника (інв. № ЛБЗ-331—334; Бабенко 2005, фото 11) та пластин із зображенням листків аканту у вигляді косоного хреста з Олександропільського кургану (інв. № ЛБ-318—323; Бабенко 2018а, рис. 305: 10—15).

2. Імітацію плетеного шва можна побачити і на предметах, створених в іншому культурному середовищі. Наприклад, подібним орнаментом окантовані сцени полювання на руків'ї ахемідського меча з Чортотлика (Алексеев 2012, с. 210—213).

3. На думку деяких дослідників, майже повна ідентичність оформлення наконечників гривень з Солохи і первинного поховання Куль-Оби свідчить про їх виготовлення одним торувтов — «Майстром Лева» (Williams 1998, р. 101) або «Майстром гривни зі скіфськими вершниками з Куль-Оби (Е)» (Treister 2005, р. 60). У цьому випадку використання в гривнях джгутів різної конструкції — з бронзовим стрижнем і без — може відображати еволюцію технічної думки майстра.

Рис. 4. Предмети торевики з імітацією перевитого шва: 1 — оббивка горита з Мелітопольського кургану; 2 — «конус» з Братолубівського кургану; 3, 4 — оббивка піхов мечів з Товстої Могили (3) і Чортомлика (4) (Мозолевський 1979; Тереножкин, Мозолевский 1988; Кубышев, Бессонова, Ковалев 2009; Алексеев 2012)

Характер рельєфу джгутів, що імітує виття по спіралі шести круглих стрижнів, дуже наочно відображає і ймовірну будову передбачуваного крученого стрижня-матриці. Для створення подібної матриці були використані сім круглих в перетині мідних прутів або відрізків дроту — один центральний, що направляв і зміцнював всю конструкцію і шість зовнішніх, що облягали центральний та закручувалися навколо нього. Таким чином, на будь-якому відрізку стрижень мав перетин у

Рис. 5. Наконечник розрубаної гривни з Куль-Оби (Piotrovsky, Galanina, Grach 1986)

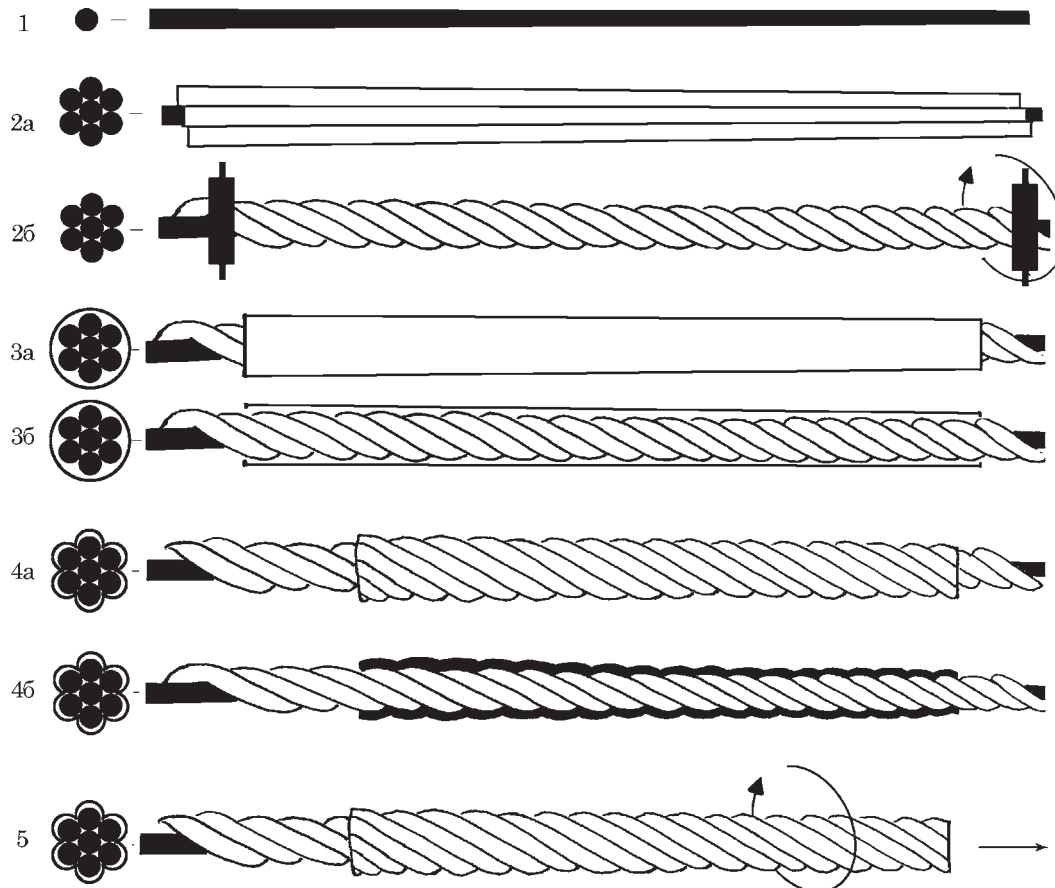

Рис. 6. Етапи виготовлення матриці і порожнистих псевдокручених джгутів: 1 — центральний мідний стрижень матриці; 2а—б — обкладка центрального стрижня з шістьма прутами (а) і його скручування (б); 3а—б — насадка порожнистої золотої трубки на матрицю; 4а—б — деформація золотої трубки по рельєфу матриці; 5 — згвинчування по спіралі псевдокрученої порожнистої трубки з матриці

вигляді семи однакових кругів, вписаних в одне коло — дуже стійку за будовою структуру. Діаметр прутів поступово зменшувався по всій довжині. Центральний стрижень (рис. 6: 1) по всьому колу обкладали шістьма зовнішніми стрижнями (рис. 6: 2а). Обидва кінця майбутнього джгута фіксували затискачами, один з яких кріпили нерухомо, а інший закручували за годинниковою стрілкою (або проти) певну кількість разів (рис. 6: 2б). У першому варіанті реконструкції технологічного процесу виготовлення джгутів І. Т. Черняков і О. В. Підвисоцька відзначають однаковий для всіх трубок «кут скручування» в межах 60° (Черняков, Підвисоцька 1998, с. 117, 118). Ймовірно, дослідники мали на увазі кут між завитими в спіраль «трубками» і горизонтальною поперечною площиною. В цьому випадку, більш коректно все ж говорити про кут, утвореному «трубками» і поздовжньою лінією джгута, який становить 30° . При скручуванні джгута з 6 зовнішніх трубок кут їх відхилення від початкового положення поступово збільшується з кожним оборотом джгута навколо своєї вісі. При цьому 30° — це найбільший кут, на який можуть відхилитися трубки шестижильного джгута. Кількість

витків, необхідних для досягнення максимального скручування джгута, залежала від довжини джгута і товщини трубок, що утворювали його. І. Т. Черняков та О. В. Підвисоцька, вважаючи спочатку, що подібним чином скручували пустотілі гофровані трубки, визначили для кожного з джгутів таку кількість скручувань — для першого (верхнього) 20 оборотів навколо вісі, другого — 12, третього — 18, четвертого — 12 (Черняков, Підвисоцька 1998, с. 118). Навіть якщо залишити поза увагою технічну нездійсненність подібної операції, то кількість зазначених оборотів не відповідає гіпотетичній скрутці. Кожен з джгутів, при підрахунку тільки його видимої ділянки, утворений з наступного числа витків «трубок» (починаючи з верхнього джгута): 96—98—112—108. Відповідно, необхідна кількість гіпотетичних оборотів була в 6 разів меншою: 16—16,33—18,66—18, і навіть дещо більшою, враховуючи приховані в обоймах частини джгутів. Це дозволяє визначити і кількість скручувань гаданих джгутів-матриць. Якщо їх «робоча» частина дорівнювала половині довжини джгутів, то і кількість оборотів при їх скручуванні також було приблизно в два рази менше, тобто 8—10 разів.

Подібна матриця могла бути виготовлена і в інший спосіб — як видається, простіший та ефективніший. Безперечно, виходячи з довершеності золотих горельєфних фігурок пекторалі, майстер досконало володів технікою лиття за втраченою восковою моделлю. Але за цією ж технологією можна було виготовити у той чи інший спосіб і матриці-джгути. Власне воскову модель можна отримати або ж безпосередньо скрутивши жмут тонких, звужених до одного кінця, воскових паличок. Або ж нанісши рельєф у вигляді шести борідок безпосередньо на звужений восковий стрижень, протягуючи та прокручуючи його. Пластичність воску дозволяла довести рельєф майбутньої матриці до необхідної глибини, підправити якісь огріхи. За зовнішнім виглядом подібна воскова модель була близька сучасним крученим свічкам. Перехід воскової моделі у мідну чи бронзову матрицю відбувався у звичний спосіб.

Подальше виготовлення псевдокручених трубок-джгутів могли здійснювати декількома способами, які будуть розглянуті нижче.

Спосіб 1. Вирізаний у формі розгортки конуса відповідних параметрів золотий лист згортали в трубочку і запаювали по шву. Трубочку насаджували на скручений стрижень чи відлиту матрицю (рис. 6: 3а—б). За допомогою техніки басми — шляхом тиску на золотий лист дерев'яними, кістяними або металевими інструментами, на трубочці продавлювали рельєф крученого стрижня (рис. 6: 4а—б). Далі трубочку згвинчували зі стрижня по спіралі шляхом обертання навколо власної осі в бік більш тонкого кінця (рис. 6: 5). При цьому з певного відрізка вільний хід трубочки дозволяв її зняти і без обертання.

Спосіб 2. Після відтиснутого з матриці рельєфу на трубочці розрізали поздовжньо — або за місцем старої пайки, або в новому місці. Це дозволяло безперешкодно зняти трубочки зі джгутів-матриць також шляхом згвинчування в бік тонкого кінця. Якщо трубка застрягала, розтин полегшував згвинчування трубки з джгута. Після зняття трубки місце розтину знову спаювали, шов спайки шліфували. Операція була трудомісткою і вимагала скрупульозності. Але рівень майстерності, продемонстрований при пайці і шліфовці місця з'єднання кожної пари трубок чотирьох пустотілих джгутів, переконливо свідчить про те, що таке завдання було майстру цілком під силу.

Спосіб 3. Вирізану золоту пластину згортали в трубочку, але краї її не спаювали. Трубочку надягали на джгут-матрицю. За допомогою декількох затискачів фіксували нерухомість пластини на матриці. На трубочці відтискали рельєф, і таким же чином згвинчували з матриці. Далі краї трубочки змикали, запаювали та шліфували.

Якщо порівнювати ефективність способів 2 і 3, в кожному з них можна знайти переваги і недоліки. Так, при використанні способу 3 на пайку і шліфування шва витрачали в два рази менше часу. Однак при цьому значно важче було отримати бездоганний відбиток, а також виправити можливі похибки, утворені внаслідок мимовільного зсуву трубки.

Безперечно, беручи до уваги те, що перша й третя, а також друга й четверта ¹ трубки пекторалі «закручені» у різних напрямках (за і проти годинникової стрілки) ², цілком очевидно, що для їх виготовлення необхідно було мати і закручені в різних напрямках матриці.

Ланцюжок наступних операцій (за винятком «гофрування» трубок), відтворений І. Т. Черняковим та О. П. Підвисоцькою, в цілому заперечень не викликає. Кожні пари трубок з'єднували через вставляння однієї трубки в іншу ³. З'єднання запаювали та шліфували. Перед згинанням по контурах відповідної ділянки пекторалі трубки, щоб уникнути деформації, заповнювали піском або іншим сипучим матеріалом і могли трохи нагріти для кращої пластичності.

Подібним чином для конструкції каркаса пекторалі з Товстої Могили необхідно було виготовити вісім трубок. Хоча їх кількість могла бути меншою в два рази, про що свідчить аналіз нюансів деяких метричних параметрів трубок. Як уже зазначалось, особливістю трубок є зменшення їх діаметрів і утворених ними джгутів від центру до країв і знизу доверху. У той же час для виготовлення трубок 1 і 3 була використана матриця з виттям в один бік, а для трубок 2 і 4 — в протилежний. Порівняємо між собою параметри деяких частин кожної з пар трубок (рис. 1: 2).

Зовнішня трубка (№ 1) має діаметр в середній частині 12,0 (10,0) мм і 8,0 (7,0) мм на кінцях ⁴. Парна їй за напрямком кручен-

1. Тут і далі відлік трубок йде від низу до верху.

2. Цікаво, що в різні боки були «закручені» також обручі парних браслетів з Куль-Оби і некрополя Пантікапея (Калашник 2014, с. 104, 144). Обручі чотирьох браслетів з Великої Близниці складаються з двох (?) стрижнів з лівим і правим виттям, об'єднаних на кінцях однієї фігуркою тварини (Калашник 2014, с. 173, 152). Однак обидва джгути пекторалі з Великої Близниці були закручені в один бік (Калашник 2014, с. 188).

3. Визначення способу, за допомогою якого були з'єднані трубки, вимагає спеціального дослідження, бажано з використанням додаткових рентгенограм. Не виключено, що спосіб з'єднання різних трубок також міг бути різним. Цікаво, що, виходячи з рентгенограм, з'єднання трубок другого знизу джгута зміщено в бік від центральної осі.

4. Використані розміри, які наведені в роботах Б. М. Мозолецького, І. Т. Чернякова і О. П. Підвисоцької. Здебільшого вони співпадають, у випадках різничитання наведені обидва параметри, з роботи Б. М. Мозолецького — в круглих дужках.

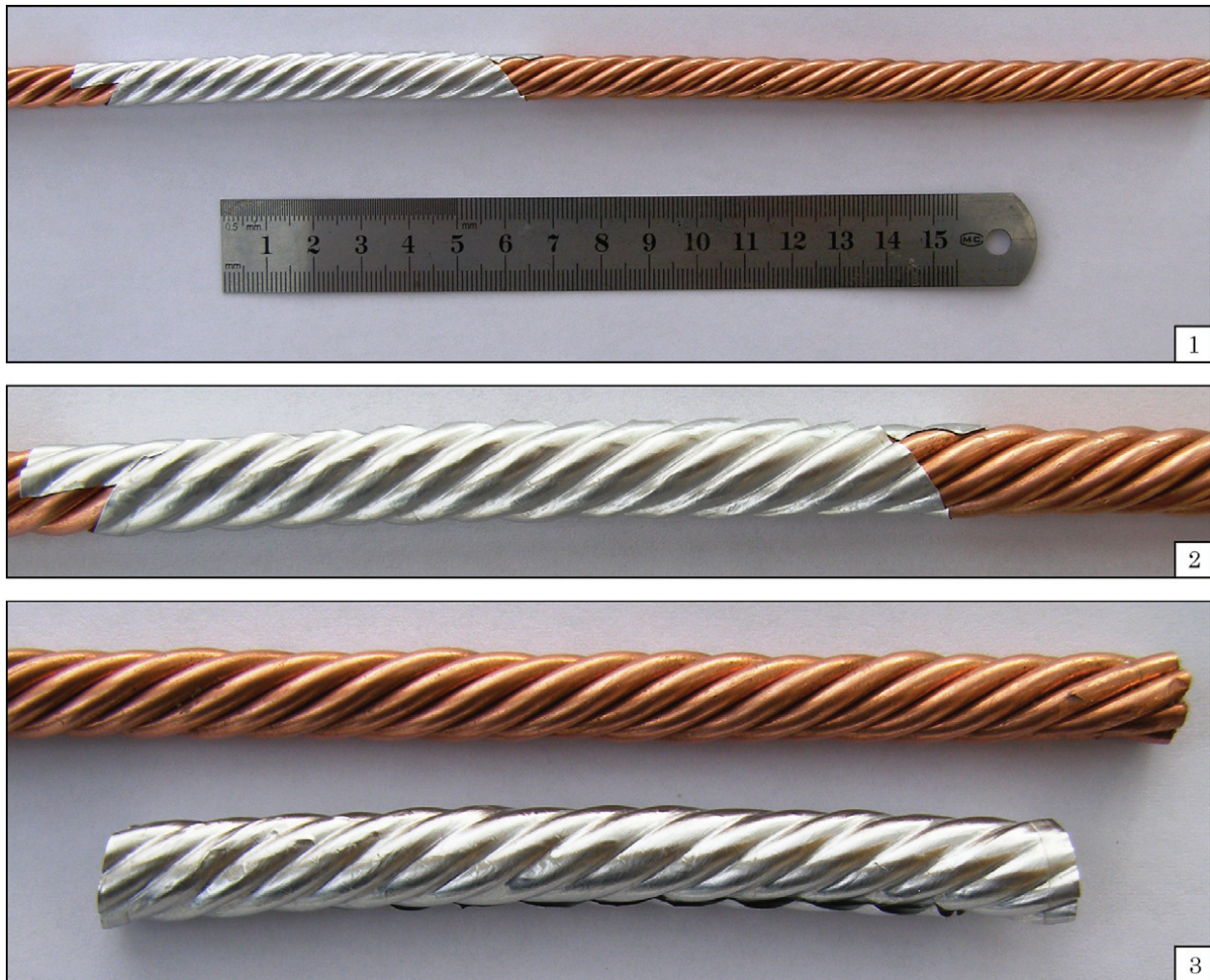

Рис. 7. Експериментальне виготовлення порожнистого псевдокрученого джгута: 1, 2 — мідний джгут, обкладений алюмінієвою фольгою; 3 — мідний джгут і згвинчена з нього порожниста псевдокручена трубка

ня трубка 3, відповідно — 8,0 (7,0) і 4,0 мм. Інша пара трубок має наступні параметри: № 2 — 8,0 (7,0) мм у середній частині, 5,0 мм на кінцях; № 4 — відповідно, 5,0 (4,0) мм і 3,5 (3,0) мм (рис. 1: 2).

Добре помітно, що в кожній парі діаметр на кінці трубки товщого (нижнього) джгута збігається з діаметром у середній частині меншого (верхнього) джгута. Для трубок 1 і 3 — 8,0 (7,0) і 8,0 (7,0) мм. Для трубок 2 і 4 — 5,0 і 5,0 (4,0 мм). Також практично однаковою є й ширина «жилок» джгута в аналогічних місцях. Для трубок 1 і 3 — 2,5 і 3,0 (2,5) мм, № 2 і 4 — 2,0 (2,0) і 2,0 (1,8) мм. Отже, обидва закручені в один бік джгути — великий та малий, не заходять один за одного по своїй товщині, а практично ідеально стикаються. Можливо, що спочатку на кожній з матриць виготовляли один довгий конічний джгут, який згодом розрізали на дві частини. Потім дві більші частини з'єднували у нижній джгут, менші — у верхній. У цьому випадку на матрицях виготовляли всього чотири трубки-джгута, кожну з яких розрізали на дві частини і, потім, з'єднували в чотири

джгута. Втім, збіг параметрів міг бути і випадковим, адже зняття з матриці довшою трубки-джгута було технічно більш трудомістким і копітким заняттям. Та й для самих джгутів були потрібні невеликі припуски в місці передбачуваного розрізу, необхідні для закріплення в обидві зовнішні кінці (джгути 1 і 2) і з'єднання трубок посередині (джгути 3 і 4).

Запропонована реконструкція ймовірного комплексу технічних прийомів, використаних майстром при виготовленні порожнистих псевдокручених трубок, має характер гіпотези, для перевірки якої було б доцільне використання експериментального методу з проходженням всього технологічного циклу виробництва. Хоча б для часткової верифікації запропонованої реконструкції технічних прийомів, що були задіяні майстром для отримання псевдокручених трубок, був проведений наступний експеримент по виготовленню порожнистого псевдокрученого джгута. Для цієї мети з мідних трубок діаметром 0,28 см був скручений семижильний джгут. У середній частині джгут був об-

кладений алюмінієвою фольгою товщиною близько 0,12 мм¹, на якій було продавлено рельєф джгута-матриці (рис. 7: 1, 2). Отримана трубка легко згвинтилася зі джгута і лише на його торці, де щільність скручених трубок, що утворюють джгут, трохи ослабла, отриманий рельєф трубки був ледь зім'ятий (рис. 7: 3). Однак скручування трубки зі джгута кінчної форми, безумовно, запобігало подібним деформаціям. В цілому, рельєф отриманої трубки досить правдоподібно передає рельєф крученого джгута, причому його можна зробити ще виразнішим шляхом подальшого опрацювання по жолобках трубки. Таким чином, можливість здійснення частини технічних прийомів запропонованої реконструкції отримала практичне підтвердження. Для повнішої реконструкції технологічного циклу виготовлення псевдокручених джгутів бажано провести порівняльне вивчення однотипних виробів (в нашому випадку — джгутів пекторалі і гривні з Солохи) з більш широким залученням комплексу природничо-наукових методів.

Практична ідентичність будови та близькість характеру рельєфу джгутів пекторалі з Товстої Могили та гривні з Солохи (рис. 3: 1—3) свідчить про можливе використання при їх виготовленні схожих технічних прийомів, але все ж різних матриць — максимальна товщина нижнього джгута пекторалі (1,2 см) поступається мінімальній товщині на кінцях соловської гривни. Складність, трудомісткість і скрупульозність технічних операцій, які використовували для отримання золотих псевдокручених трубок, ймовірно, обмежила їх більш широке застосування. Але, з іншого боку, ця обставина дозволяє зробити припущення про можливе виготовлення джгутів пекторалі і соловської гривни, щонайменше, в одній майстерні, ювеліри якої володіли секретами технології подібного виробництва. Хронологічні позиції впускного поховання Солохи² та Товстої Могили³, навіть у разі розриву, що перевищує двадцять п'ять років, не суперечать такому припущенню. Цікаво, що дослідники неодноразово робили спробу на основі стилістичного чи технологічного

аналізу розпізнати вироби, що могли б належати руці одного майстра, або ж до продукції однієї майстерні. Але якщо пектораль з Товстої Могили була постійним об'єктом їх уваги, то соловська гривна часто опинялась поза її межами (Рудольф 1993; Савостина 1999). Утім, саме соловська гривна спонукала до виділення Д. Вільямсом групи виробів «Левового Майстра», куди дослідник включив і пектораль з Товстої Могили (Williams 1998, р. 103). Хоча свої висновки Д. Вільямс обґрунтовував на схожості саме наконечників прикрас у вигляді левових голівок, що і стали епонімом цієї групи⁴. М. Ю. Трейстер соловську гривну відніс до виробів «майстра гривни зі скіфськими вершниками» (Е), а пектораль вважав продукцією спільних зусиль цього ювеліра та тореців «майстерні обкладок горитів і піхов мечів» (F), що тісно співпрацювали або навіть об'єдналися в одну майстерню в середині IV ст. до н. е. (Treister 2005, р. 60, 62). Обидва дослідники обґрунтували свої спостереження та висновки, порівнюючи найбільш видовищні деталі прикрас. Однак схожість конструкції псевдокручених порожнистих джгутів пекторалі з Товстої Могили та гривні із Солохи, а відтак, і ймовірна ідентичність технології їх виготовлення на тлі низької репрезентативності подібних прикрас є більш вагомим аргументом на користь створення їх ювелірами однієї майстерні, або навіть, одним торецем.

4. Окрім вказаних прикрас це гривни зі зруйнованого поховання Куль-Оби, Берлінського музею, Архангельської Слободи, браслет із Темір-Гори тощо.

ЛІТЕРАТУРА

- Алексеев, А. Ю. 2003. *Хронография Европейской Скифии VII—IV веков до н. э.* Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж.
- Алексеев, А. Ю. 2012. *Золото скифских царей из собрания Эрмитажа.* Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж.
- Бабенко, Л. И. 2005. *Песочинский курганный могильник скифского времени.* Харьков: Райдер.
- Бабенко, Л. И. 2018а. Коллекция Александровского кургана в собрании Харьковского исторического музея имени Н. Ф. Сумцова. В: Полин, С. В., Алексеев, А. Ю. 2018. *Скифский царский Александровский курган IV в. до н. э. в Нижнем Поднепровье.* Киев; Берлин: О. Філюк, с. 591-626, 918-922.
- Бабенко, Л. И. 2018b. Конструкция и техника изготовления жгута гривны из Куль-Обы. В: Клочко, Л. С., Полідович, Ю. Б. (ред.). *Музейні читання. Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво — погляд крізь віки».* Київ, Музей історичних коштностей України, 20—21 листопада 2017 р. Київ: Фенікс, с. 30-47.
- Бабенко, Л. И. 2018с. Пектораль или гривна? (о соответствии термина и морфологии украшения). *Stratum plus*, 3, с. 187-204.
1. При моделюванні процесу виготовлення золотих штампованих бляшок з Куль-Оби експериментаторами була використана мідна фольга удвічі тонше автентичного матеріалу — товщиною листа 0,05—0,1 мм (Au) проти 0,1—0,18 мм (Cu) (Журавлев, Новикова, Шемаханская 2014, с. 184).
2. Перша чверть IV ст. до н. е. (Алексеев 2003, с. 261); 390—380 рр. до н. е. (Бидзиля, Полин 2012, с. 515; Полин 2014, с. 244).
3. Середина — початок третьої чверті IV ст. до н. е. (Мозолевський 1979, с. 229); 350—320 рр. до н. е. (Алексеев 2003, с. 261); друга чверть IV ст. до н. е., не пізніше 350 р. до н. е. (Бидзиля, Полин 2012, с. 523; Полин 2014, с. 279).

- Бабенко, Л. И. 2019. Витые и ложновитые шейные украшения из мастерских боспорских торевтов. *Археологія і давня історія України*, 2, с. 493-505.
- Бидзиля, В. И., Полин, С. В. 2012. *Скифский царский курган Гайманова Могила*. Киев: Скиф.
- Величко, Є., Підвисоцька, О. 2021. Пектораль: опис і технологія виготовлення. В: Полідович, Ю. Б. (ред.). *Симфонія пекторалі*. Київ: Мистецтво, с. 42-57.
- Дворниченко, В. В., Федоров-Давыдов, Г. А. 1993. Сарматское погребение скептуха I в. н. э. у с. Косика Астраханской обл. *Вестник древней истории*, 3, с. 141-179.
- Дюбрюкс, П. 2010. *Собрание сочинений*: в 2 т. П.: Иллюстрации. Санкт-Петербург: Коло.
- Журавлев, Д. В., Новикова, Е. Ю., Шемаханская, М. С. 2014. *Ювелирные изделия из кургана Куль-Оба в собрании Исторического музея. Историко-технологическое исследование*. Москва: ГИМ.
- Калашник, Ю. П. 2014. *Греческое золото в собрании Эрмитажа: Памятники античного ювелирного искусства из Северного Причерноморья*. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж.
- Кетрару, Н. А., Серова, Н. Л. 1989. Золотая гривна из скифского кургана у г. Дубоссары. В: Борзисяк, И. А. (ред.). *Памятники древнейшего искусства на территории Молдавии*. Кишинев: Штиинца, с. 65-75.
- Кетрару, Н. А., Синика, В. С., Разумов, С. Н., Тельнов, Н. П. 2014. *Дубоссарские курганы*. Тираполь: Stratum plus.
- Кубышев, А. И., Бессонова, С. С., Ковалев, Н. В. 2009. *Братолюбовский курган*. Киев.
- Манцевич, А. П. 1980. Золотой нагрудник из Толстой Могили. *Thracia*, V, с. 97-120.
- Манцевич, А. П. 1987. *Курган Солоха. Публикация одной коллекции*. Ленинград: Искусство.
- Миллер, А. А. 1910. Раскопки в районе древнего Танаиса. *Известия Императорской Археологической комиссии*, 35, с. 86-130.
- Минасян, Р. С. 1991. Техника изготовления золотых и серебряных вещей из Чертомлыкского кургана. В: Алексеев, А. Ю., Мурзин, В. Ю., Ролле, Р. 1991. *Чертомлык. Скифский царский курган IV в. до н. э.* Киев: Наукова думка, с. 378-389.
- Минасян, Р. С. 2014. *Металлообработка в древности и Средневековье*. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж.
- Мінжулін, О. 1998. *Реставрація творів з металу*. Київ: Спалах.
- Мінжулін, О. 2004. Золота пектораль скіфського царя. *Вісник ювеліра України*, 2, с. 38-43.
- Мозолевський, Б. М. 1979. *Товста Могила*. Київ: Наукова думка.
- Онайко, Н. А. 1970. *Античный импорт в Приднепровье и Побужье в IV—III вв. до н. э.* Свод археологических источников, Д1-27. Москва: Наука.
- Петренко, В. Г. 1978. *Украшения Скифии VII—III вв. до н. э.* Свод археологических источников, Д4-5. Москва: Наука.
- Підвисоцька, О. П., Черняков, І. Т. 2002. Технологічні спостереження над середнім ярусом пекторалі із Товстої могили. В: Ключко, Л. С. (ред.). *Музейні читання. Матеріали наукової конференції. Грудень 2001 р.* Київ, с. 17-26.
- Підвисоцька, О., Черняков, І. 2006. Пектораль з Товстої Могили — високотехнологічний витвір стародавнього майстра. *Пам'ятки України: історія та культура*, XXXVIII, с. 21-23.
- Полин, С. В. 2014. *Скифский Золотобалковский курганный могильник V—IV вв. до н. э. на Херсонщине*. Киев: О. Филпук.
- Рудольф, В. 1993. Большая пектораль из Толстой Могили: работа «чертомлыцкого мастера» и его школы. *Археологические вести*, 2, с. 85-90.
- Савостина, Е. А. 1999. Греческая торевтика на скифские темы: заметки о стиле скульптурного декора. В: Вахтина, М. Ю., Зуев, В. Ю., Рогов, Е. Я., Хршановский, В. А. (ред.). *Боспорский феномен: греческая культура на периферии античного мира*. Санкт-Петербург, с. 199-204.
- Савостина, Е. А. 2001. «Боспорский стиль» и сюжеты Геродота в пластике Северного Причерноморья. В: Савостина, Е. А. (ред.). *Боспорский рельеф со сценой сражения (Амазономахия?)*. Монография о памятнике, 2. Москва: ГМИИ им. А. С. Пушкина; Санкт-Петербург: Летний сад, с. 284-303.
- Тереножкин, А. И., Мозолевский, Б. Н. 1988. *Мелитопольский курган*. Киев: Наукова думка.
- Толочко, П. П., Ролле, Р. Вессе, А. (ред.). 1991. *Золото степи. Археологія України*. Київ: Інститут археології АН України; Шлезвіг: Археологічний музей.
- Уильямс, Д., Огден, Д. 1995. *Греческое золото. Ювелирное искусство классической эпохи V—IV века до н. э.* Санкт-Петербург: Славия.
- Черняков, И. Т., Подвысоцкая, Е. П. 2002. Взаимосвязь изображений и технологии пекторали из Толстой Могили. В: *Ювелирное искусство и материальная культура. Тезисы докладов участников одиннадцатого colloquium*. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж, с. 107-111.
- Черняков, И. Т., Подвысоцкая, Е. П. 2003. О технологии изготовления наконечников. В: Захарова, Н. А. (ред.). *Ювелирное искусство и материальная культура. Тезисы докладов участников двенадцатого colloquium*. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж, с. 81-83.
- Черняков, І. Т., Підвисоцька, О. П. 1998. Технологія виробництва джгутів каркасу пекторалі з Товстої Могили. В: *Музейні читання*. Київ, с. 112-121.
- Черняков, І., Підвисоцька, О. 1999. Технологічні та художні особливості пекторалі з Товстої Могили. В: Ковтанюк, Н. Г. (ред.). *Музей на рубежі епох: минуле, сьогодення, перспективи (матеріали науково-практичної конференції)*. Київ, с. 77-78.
- Черняков, І. Т., Підвисоцька, О. П. 2000. Уточнення технології джгутів пекторалі з Товстої Могили (за даними рентгенограмми). В: Арустамян, Ж. Г. (ред.). *Музейні читання*. Київ: ПІ ЛТД, с. 14-16.
- Черняков, І. Т., Підвисоцька, О. П. 2001. Пектораль — видатна пам'ятка стародавнього ювелірного мистецтва. В: Федосеев, Н. Ф. (ред.). *175 лет Керченскому музею древностей. Материалы международной конференции*. Керчь, с. 112-113.
- Çugunov, K., Parzinger, H., Nagler, A. 2010. *Der skythenzeitliche Fürstenkurgan Arzan 2 in Tuva*. Mainz: Philipp von Zabern.
- Curry, A. 2016. Rites of the Scythians. *Archaeology*, Juli—August, p. 26-32.
- Dally, O. 2007. Skythische und graeco-skythische bildelemente im Nördlichen Schwarzmeeerraum. In: Parzinger, H. (ed.). *Im Zeichen des goldenen Greifen. Königsgräber der Skythen*. München; Berlin; London; New York: Prestel, S. 291-298.
- Jacobson, E. 1995. *The Art of the Scythians: the interpenetration of cultures at the edge of the Hellenic world*. Handbuch der Orientalistik, 2. Leiden; New York; Köln: Brill.

Piotrovsky, B. (ed.). 1975. *From the Lands of the Scythians: Ancient Treasures from the Museums of the U.S.S.R., 3000 BC—100 BC (New York): Metropolitan Museum of Art*. The Metropolitan Museum of Art Bulletin, XXXII, 5. New York.

Piotrovsky, B., Galanina, L., Grach, N. 1986. *Scythian Art. The legacy of the Scythian world: mid-7th to 3rd century BC*. Leningrad: Aurora.

Rudolph, W. W. 1991. The Great Pectoral from the Tolstaya Mogila. A Work of the Certomlyk Master and his Studio. *Metalsmith*, 11 (4), p. 30-36.

Schiltz, V. (ed.). 2001. *L'Or des Amazones. Peuples nomades entre Asie Europe VIe siècle av. J.-C. — IVe siècle apr. J.-C. Musée Cernuschi musée des Arts de l'Asie de la Ville de Paris. 16 mars — 15 juillet 2001*. Paris: Musée Cernuschi.

Schiltz, V. 1994. *Die Skythen und andere Step-penvölker. 8. Jahrhundert v. Chr. bis 1. Jahrhundert n. Chr.* München: C. H. Beck.

Treister, M. 2005. Masters and Workshops of the Jewellery and Toreutics from Fourth-Century Scythian Burial-Mounds. In: Braund, D. (ed.). *Scythians and Greeks. Cultural Interactions in Scythia, Athens and the Early Roman Empire (sixth century BC — first century AD)*. Exeter: University of Exeter, p. 56-63, 190-194.

Williams, D. 1998. Identifying Greek Jewelers and Goldsmiths. In: Williams, D. (ed.). *The Art of the Greek Goldsmith*. London: British Museum, p. 99-104.

REFERENCES

Alekseev, A. Iu. 2003. *Khronografiia Evropeiskoi Skifi VII—IV vekov do n. e.* Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh.

Alekseev, A. Iu. 2012. *Zoloto skifskikh tsarei iz sobraniia Ermitazha*. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh.

Babenko, L. I. 2005. *Pesochinskii kurgannyi mogilnik skifskogo vremeni*. Kharkov: Raider.

Babenko, L. I. 2018a. Kolleksiia Aleksandropolskogo kurgana v sobranii Kharkovskogo istoricheskogo muzeia imeni N. F. Sumtsova. In: Polin, S. V., Alekseev, A. Iu. 2018. *Skifskii tsarskii Aleksandropolskii kurgan IV v. do n. e. v Nizhnem Podneprove*. Kiev; Berlin: O. Filiuk, s. 591-626, 918-922.

Babenko, L. I. 2018b. Konstruktsiia i tekhnika izgotovleniia zhguta grivny iz Kul-Oby. In: Klochko, L. S., Polidovych, Yu. B. (eds.). *Muzeini chytannia. Materialy naukovoï konferentsii «Iuvelirne mystetstvo — pohliad kriz viky»*. Kyiv, Muzei istorichnykh koshovnostei Ukrainy, 20—21 lystopada 2017 r. Kyiv: Feniks, s. 30-47.

Babenko, L. I. 2018c. Pektoral ili grivna? (o sootvetstvii termina i morfologii ukrasheniia). *Stratum plus*, 3, s. 187-204.

Babenko, L. I. 2019. Vitye i lozhnovitye sheinye ukrasheniia iz masterskikh bosporskikh torevtov. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2, s. 493-505.

Bidzilia, V. I., Polin, S. V. 2012. *Skifskii tsarskii kurgan Gaimanova Mogila*. Kiev: Skif.

Velychko, Ye., Pidvysotska, O. 2021. Pektoral: opys i tekhnolohiia vyhotovlennia. In: Polidovych, Yu. B. (ed.). *Symfoniia pektoralii*. Kyiv: Mystetstvo, s. 42-57.

Dvornichenko, V. V., Fedorov-Davydov, G. A. 1993. Sarmatskoe pogrebenie skeptukha I v. n. e. u s. Kosika Astrakhanskoi obl. *Vestnik drevnei istorii*, 3, s. 141-179.

Diubriuks, P. 2010. *Sobranie sochinenii: v 2 t. II: Illiustratsii*. Sankt-Peterburg: Kolo.

Zhuravlev, D. V., Novikova, E. Iu., Shemakhanskaia, M. S. 2014. *Iuvelirnye izdeliia iz kurgana Kul-Oba v sobranii Istoricheskogo muzeia. Istoriko-tekhnologicheskoe issledovanie*. Moskva: GIM.

Kalashnik, Iu. P. 2014. *Grecheskoe zoloto v sobranii Ermitazha: Pamiatniki antichnogo iuvelirnoho iskusstva iz Sev-*

ernogo Prichernomoria. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh.

Ketraru, N. A., Serova, N. L. 1989. Zolotaia grivna iz skifskogo kurgana u g. Dubossary. In: Borziak, I. A. (ed.). *Pamiatniki drevneishego iskusstva na territorii Moldavii*. Kishinev: Shtiintsa, s. 65-75.

Ketraru, N. A., Sinika, V. S., Razumov, S. N., Telnov, N. P. 2014. *Dubossarskie kurgany*. Tiraspol: Stratum plus.

Kubyshev, A. I., Bessonova, S. S., Kovalev, N. V. 2009. *Bratoliubovskii kurgan*. Kiev.

Mantsevich, A. P. 1980. Zolotoi nagrudnik iz Tolstoi Mogily. *Thracia*, V, s. 97-120.

Mantsevich, A. P. 1987. *Kurgan Solokha. Publikatsiia odnoi kollektsii*. Leningrad: Iskusstvo.

Miller, A. A. 1910. Raskopki v raione drevnego Tanaisa. *Izvestiia Imperatorskoi Arkheologicheskoi komissii*, 35, s. 86-130.

Minasian, R. S. 1991. Tekhnika izgotovleniia zolotykh i serebrianykh veshchei iz Chertomlyksskogo kurgana. In: Alekseev, A. Iu., Murzin, V. Iu., Rolle, R. 1991. *Chertomlyk. Skifskii tsarskii kurgan IV v. do n. e.* Kiev: Naukova dumka, s. 378-389.

Minasian, R. S. 2014. *Metalloobrabotka v drevnosti i Crednevekovie*. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh.

Minzhulin, O. 1998. *Restavratsiia tvoriv z metalu*. Kyiv: Spalakh.

Minzhulin, O. 2004. Zolota pektoral skifskoho tsaria. *Visnyk yuvelira Ukrainy*, 2, s. 38-43.

Mozolevskiy, B. M. 1979. *Tovsta Mohyla*. Kyiv: Naukova dumka.

Onaiko, N. A. 1970. *Antichnyi import v Pridneprove i Pobuzhe v IV—III vv. do n. e.* Svod arkheologicheskikh istochnikov, D1-27. Moskva: Nauka.

Petrenko, V. G. 1978. *Ukrasheniia Skifi VII—III vv. do n. e.* Svod arkheologicheskikh istochnikov, D4-5. Moskva: Nauka.

Pidvysotska, O. P., Cherniakov, I. T. 2002. Tekhnolohichni sposterezheniia nad serednim yaransom pektoralii iz Tovstoi mohyly. In: Klochko, L. S. (ed.). *Muzeini chytannia. Materialy naukovoï konferentsii. Hruden 2001 r.* Kyiv, s. 17-26.

Pidvysotska, O., Cherniakov, I. 2006. Pektoral z Tovstoi Mohyly — vysokotekhnolohichni vytvir starodavnoho maistra. *Pam'iatky Ukrainy: istoriia ta kultura*, XXXVIII, s. 21-23.

Polin, S. V. 2014. *Skifskii Zolotobalkovskii kurgannyi mogilnik V—IV vv. do n. e. na Khersonshchine*. Kiev: O. Fil'uk.

Rudolf, V. 1993. Bolshaia pektoral iz Tolstoi Mogily: rabota «chertomlytskogo mastera» i ego shkoly. *Arkheologicheskie vesti*, 2, s. 85-90.

Savostina, E. A. 1999. Grecheskaia torevtika na skifskie temy: zametki o stile skulpturnogo dekora. In: Vakhtina, M. Iu., Zuev, V. Iu., Rogov, E. Ia., Khrshanovskii, V. A. (eds.). *Bosporskii fenomen: grecheskaia kultura na periferii antichnogo mira*. Sankt-Peterburg, s. 199-204.

Savostina, E. A. 2001. «Bosporskii stil» i siuzhety Gero-dota v plastike Severnogo Prichernomoria. In: Savostina, E. A. (ed.). *Bosporskii relief so stsenoi srazheniia (Amazonomakhiiia?)*. Monografiia o pamiatnike, 2. Moskva: GMI im. A. S. Pushkina; Sankt-Peterburg: Letnii sad, s. 284-303.

Terenozhkin, A. I., Mozolevskii, B. N. 1988. *Melitopolskii kurgan*. Kiev: Naukova dumka.

Tolochko, P. P., Rolle, R. Vesse, A. (ed.). 1991. *Zoloto stepu. Arkheolohiia Ukrainy*. Kyiv: Instytut arkheolohii AN Ukrainy; Shlezvih: Arkheolohichni muzei.

Uiliams, D., Ogden, D. 1995. *Grecheskoe zoloto. Iuvelirnoe iskusstvo klassicheskoi epokhi V—IV veka do n. e.* Sankt-Peterburg: Slaviia.

Cherniakov, I. T., Podvysotskaia, E. P. 2002. Vzaimosviaz izobrazhenii i tekhnologii pektoralii iz Tolstoi Mogily. In: *Iuvelirnoe iskusstvo i materialnaia kultura. Tezisy dokladov uchastnikov odinnadtsatogo kollokviuma*. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh, s. 107-111.

Cherniakov, I. T., Podvysotskaia, E. P. 2003. O tekhnologii izgotovleniia nakonechnikov. In: Zakharova, N. A. (ed.). *Iuvelirnoe iskusstvo i materialnaia kultura. Tezisy dokladov uchastnikov dvenadtsatogo kollokviuma*. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh, s. 81-83.

Cherniakov, I. T., Pidvysotska, O. P. 1998. Tekhnolohiia vyrobnytstva dzhhutiv karkasu pektoralu z Tovstoi Mohyly. In: *Muzeini chytannia*. Kyiv, s. 112-121.

Cherniakov, I., Pidvysotska, O. 1999. Tekhnolohichni ta khudozhni osoblyvosti pektoralu z Tovstoi Mohyly. In: Kovtaniuk, N. H. (ed.). *Muzei na rubezhi epokh: mynule, sohodenia, perspektyvy (materialy naukovo-praktychnoi konferentsii)*. Kyiv, s. 77-78.

Cherniakov, I. T., Pidvysotska, O. P. 2000. Utochnennia tekhnolohii dzhhutiv pektoralu z Tovstoi Mohyly (za danymy renthenohrammy). In: Arustamian, Zh. H. (ed.). *Muzeini chytannia*. Kyiv: III Ltd, s. 14-16.

Cherniakov, I. T., Pidvysotska, O. P. 2001. Pektoral — vydatna pamiatka starodavnoho yuvelirnoho mystetstva. In: Fedoseev, N. F. (ed.). *175 let Kerchenskomu muzeiu drevnosti. Materialy mezhdunarodnoi konferentsii*. Kerch, s. 112-113.

Çugunov, K., Parzinger, H., Nagler, A. 2010. *Der skythenzeitliche Fürstenkurgan Arzan 2 in Tuva*. Mainz: Philipp von Zabern.

Curry, A. 2016. Rites of the Scythians. *Archaeology*, Juli—August, p. 26-32.

Dally, O. 2007. Skythische und graeco-skythische bildelemente im Nördlichen Schwarzwemerraum. In: Parzinger, H. (ed.). *Im Zeichen des goldenen Greifen. Königsgräber der Skythen*. München; Berlin; London; New York: Prestel, S. 291-298.

Jacobson, E. 1995. *The Art of the Scythians: the interpenetration of cultures at the edge of the Hellenic world*. Handbuch der Orientalistik, 2. Leiden; New York; Köln: Brill.

Piotrovsky, B. (ed.). 1975. *From the Lands of the Scythians: Ancient Treasures from the Museums of the U.S.S.R., 3000 BC—100 BC (New York): Metropolitan Museum of Art*. The Metropolitan Museum of Art Bulletin, XXXII, 5. New York.

Piotrovsky, B., Galanina, L., Grach, N. 1986. *Scythian Art. The legacy of the Scythian world: mid-7th to 3rd century BC*. Leningrad: Aurora.

Rudolph, W. W. 1991. The Great Pectoral from the Tolstaya Mogila. A Work of the Certomlyk Master and his Studio. *Metalsmith*, 11 (4), p. 30-36.

Schiltz, V. (ed.). 2001. *L'Or des Amazones. Peuples nomades entre Asie Europe VIe siecle av. J.-C. — IVe siecle apr. J.-C. Musee Cernuschi musee des Arts de l'Asie de la Ville de Paris. 16 mars — 15 juillet 2001*. Paris: Musée Cernuschi.

Schiltz, V. 1994. *Die Skythen und andere Steppenvölker. 8. Jahrhundert v. Chr. bis 1. Jahrhundert n. Chr.* München: C. H. Beck.

Treister, M. 2005. Masters and Workshops of the Jewellery and Toreutics from Fourth-Century Scythian Burial-Mounds. In: Braund, D. (ed.). *Scythians and Greeks. Cultural Interactions in Scythia, Athens and the Early Roman Empire (sixth century BC — first century AD)*. Exeter: University of Exeter, p. 56-63, 190-194.

Williams, D. 1998. Identifying Greek Jewelers and Goldsmiths. In: Williams, D. (ed.). *The Art of the Greek Goldsmith*. London: British Museum, p. 99-104.

L. I. Babenko

ON THE MANUFACTURE TECHNIQUE OF PSEUDO-TWISTED WISPS OF THE PECTORAL FROM THE TOVSTA MOHYLA BARROW

The pectoral from the Tovsta Mohyla is an astonishing artifact which gathered different technical ways of Hellenic jewelry art. During this jewelry, which is composed of more than 160 details, a few dozens of different technical operations had been used. Till that time the less understood thing is a complex of ways that have been used by a craftsman during manufacturing of four pseudo-twisted hollow wisps, that framed figured pectoral friezes. None of the proposed reconstructions doesn't give clear understanding on the most important elements of the technologic process of manufacture of the wisps, namely — technical operations used by an artisan for obtaining the verisimilar relief of a twisted wisp on hollow tubes.

A definite clue for resolving this question can be given by construction of the torque from the Kul-Oba burial, a wisp of which consisted of a bronze twisted stem covered with a gold plate. Such construction could generate the idea of the manufacturing of hollow relief wisps with twisting imitation. To obtain them the craftsman twisted a wisp matrix from seven bronze wires. On that wisp a heat sealed tube rolled of thin gold sheet was placed. By the means of the basma technique — by pressure of wooden, bony or metal tools on a gold sheet, a twisted relief was squeezed at the tube. Then the tube was unscrewed from the matrix by turning around its radial axis towards a thinner tip of the matrix.

The torque from the Solokha burial mount also has similar wisp construction. It stands for the fact of using identical technology during their manufacturing and of possible manufacturing of the pectoral and the torque by goldsmiths of the same workshop, or even by the same artisan.

Keywords: pectoral, torque, the Tovsta Mohyla barrow, Solokha, Greek Scythian toreutics.

Одержано 6.04.2021

БАБЕНКО Леонід Іванович, старший науковий співробітник, Харківський історичний музей імені М. Ф. Сумцова, Харків, Україна.

BABENKO Leonid, Senior Researcher, M. F. Sumtsov Kharkiv Historical Museum, Kharkiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-5498-9278,
e-mail: babenkolnd@gmail.com.

M. Burghardt

**SOCIAL STRATIFICATION OF FOREST-STEPPE
POPULATION OF THE LEFT-BANK OF THE DNEIPERLAND
DURING THE CLASSICAL SCYTHIA
(the 2nd half of 6th—4th/3rd century BC).
PART 2: INTERPRETATION**

The article presents some remarks concerning the reconstruction of social structure of the Scythian populations from the forest-steppe zone of the left-bank Dnieperland, in the period between the 2nd half of 6th—4th/3rd century BC. The main aim of the paper was to propose an interpretation of a social position of deceased interred in graves belonging to the analyzed set. Following the main theories regarding this subject found in the scientific literature, I accepted a hypothesis of a hierarchical character of the studied communities. The highest place in the social hierarchy was taken by members of the higher classes, including local and supra-regional leaders of various ranks, members of the ancestral and tribal aristocracy with «elite troopers», and members of elites of the lowest rank (the nomadic elites of the lowest rank, and the «equestrian» aristocracy associated with the local agricultural population). The next strata — the middle class — consists of members of the «ordinary population», regarded as the most numerous part of the surveyed communities. One of the lowest positions within the social system belonged to «the poor», while the bottom of the hierarchy was occupied by people of more or less limited rights, remaining in a various levels of dependency from representatives of the higher classes.

Keywords: funeral rites, social stratification, forest-steppe Dnieper, Scythians.

The presented paper is a continuation of the study of the social stratification of the inhabitants of the forest-steppe zone of the left-bank Dnieperland between the 2nd half of the 6th to the 4th/3rd century BC (Burghardt 2021). In the previous work, I have described the main principles of the method of classification of graves for the purpose of social analysis. The study of 247 grave complexes led to a conclusion that the main indicators of the position of a deceased in the social hierarchy are: the amount of work ef-

fort put into construction of the grave complex (grave construction and burial mound), as well as quantity and quality of grave goods. With the help of the statistical analyses, it was possible to assort the studied complexes into few clusters (classes), which may represent various social or economic groups. The identified clusters form a hierarchical structure — the subsequent classes could be characterized by decreasing energy expenditure devoted to preparing a burial (including building a grave construction and covering it with a mound) and completing a grave inventory (increasingly «poorer» grave goods).

I should note, however, that the application of the above-presented method of classifying burials based on quantitative and qualitative criteria carries certain limitations, such as the possibility of overlooking the non-material factors determining a social position of a deceased. We should keep in mind, that among the physical remains of a funeral ceremony, which can be uncovered at a grave complex using archaeological methods, the manifestations of individual and collective identities rooted in traditions regulating social behavior, especially those linked to emotional aspects (for example feelings of surviving family / kin members towards the deceased relative), are largely absent. Realizing the constraints linked to the study of funerary finds, regardless to the selected method of analysis (classification), I must stress that there is no doubt that the picture of the past created based on archaeological sources is often oversimplified. As noted by many scholars, mortuary practices are just one of the many aspects of the past reality, which do not carry enough weight to explain all the

issues concerning the functioning of ancient societies, including those concerned with the social sphere.

Moving on to the issues of interpretation of the results of the analyses presented in the previous paper (Burghardt 2021), I must state that the belief on the hierarchical nature of the social structure of the communities inhabiting the forest-steppe areas of the left-bank Dnieperland between the 2nd half of the 6th to the 4th/3rd century BC is largely consistent with the ideas described in many works on this subject (Бойко 1994, с. 34—35; 2107, с. 49—105; Моруженко 1991, с. 163; Бабенко 2005, с. 172—183; Буйнов, Окатенко 2013, с. 130—131, табл. 3), as well as the results of analysis of other contemporary societies of the Scythian cultural model from the forest-steppe zone of the Eastern Europe (e. g. Березуцкий 1995; Burghardt 2017b) and Scythian groups from the steppe (e. g. Ильинская, Тереножкин 1983, с. 121—188; Генинг 1984, с. 124—153; Бунятян 1985). To identify the social and economic groups whose members buried their dead in various clusters of grave complexes, I decided to examine the obtained results in the context of the well established in scientific literature theories of the multi-stage division of the Scythian society. According to these systems, the highest place in social hierarchy was occupied by the individuals of the higher classes. It is generally accepted that the elite burials should be characterized by the largest grave structures and burial mounds, as well as the richest and most diverse sets of grave goods (e. g. Мозолевський 1979, с. 156—157, табл. 4; Тереножкин, Мозолевський 1988, л. 3—4; Ромашко, Скорый 2009, с. 89). Typically, inventories of graves belonging to this group contain prestige items, manifesting the high social position of the deceased, as well as high-status artefacts linked with the military and sacral spheres. Additionally, one of the most characteristic features of the high-class graves is the presence of accompanying human and horse burials. In the presented classification scheme, the above-described attributes are typical for the class I of male and female burials, as well as, to a lesser extent, inventories belonging to the class II (including male burials of the class II/III). On top of that, the analysed grave complexes of the forest-steppe elites often contain various elements — such as turf rolls, wooden structures, and subsoil heaps within the burial mounds, ditches and / or dykes around the kurgans, accompanying horse burials, wooden vessels with golden appliqué, bronze cauldrons, and sacrificial foods — commonly associated with burials of nomads. Thus, we could suspect that the highest place in the social hierarchy of the studied populations may have been occupied by the groups of people of a nomadic origin.

Grave complexes interpreted as places of burial of the nomadic elites belong to few different clusters. Such internal differentiation of that group is consistent with the beliefs of many scholars. Traditionally, individuals interred in the complexes of the class I are interpreted as local leaders — «kings» (Velyka Homolsha, kurgan 11; Pischyn, kurhan 18, burial 1 — Буйнов, Окатенко 2013, с. 130, табл. 3), «princes», or nomarchs, who may have controlled some parts of forest-steppe areas of the left-bank Dnieperland (Volkovtsy, kurhan 1/1894 — Chernenko et al. 2004, p. 33; cf. Yu. Boltrik's comments in his studies of the territorial structures of Scythia — Болтрик 2011, с. 108—110, рис. 1). Additionally, many deceased from the class II graves were often assigned to the category of chieftains (e. g. Saryi Merchyk, kurgan group III, kurgan 11 — Ганшин 2008, с. 12; Гречко 2010, с. 104—105; Буйнов 2012, с. 27), but in their case, we could assume that the position of the decedent in the social hierarchy may have been lower than one of the «kings» (cf. Буйнов, Окатенко 2013, с. 130, табл. 3). Thus, we could conclude that the grave complexes of the class I and II could be identified as burials of leaders of groups of various sizes (e. g. individual tribes or their federations) of diverse statuses. On the other hand, while interpreting each high-class burial, we should consider not only the presence of distinctive features compared to other grave complexes from a specific region of the forest-steppe zone, but also the possibility of linking it with agglomerations of funerary and settlement sites. Consequently, both of the above-described criteria could be observed in most of grave complexes of the class I (Aksiutintsy, Staikin Verkh, kurgan 2 i (Volkovtsy, kurgan 1/1894 — upper and central Sula River basin and, possibly, adjacent areas (at least the central Vorskla River basin?) — cf. Бойко 1996, с. 274, 276; Pereshchepino, kurgan 15, burial 1 — central Vorskla River basin; Pischyn, kurgans 18 and 33 — Udy and Mozh River interfluvium; Velyka Homolsha, kurgan 11 — Mozh, Berestova, Bereka and Donets River interfluvium), as well as some graves of the class II (Staroe, kurgan 6 — Dnieper and Trubizh River interfluvium; Saryi Merchyk, kurgan group III, kurgans 3 and 11 — Udy and Mozh River interfluvium¹). The interpretation of female graves belonging to the class I does not seem as straightforward. In my opinion, the most reliable theory found in the scientific literature is the one claiming that the women interred in the class I graves may have been spouses or

1. Grave complexes of a younger chronological position than the above-mentioned class I graves from the same region (cf. Гречко 2010, с. 104—105; 2019b, с. 38—48).

relatives of local leaders (e. g. Буйнов, Гречко 2015, с. 194—197). In addition, some women buried in class I graves were interred alongside various items interpreted as attributes of «priestesses»¹. The main argument in favour of this hypothesis is the fact that the female burials of class I were typically uncovered in the same grave structures as male burials of class I. The layout of the graves as well as inventory devoted to each individual indicate the equal social position of the male and female burials.

Moving on, graves of the class II occupy a lower position in hierarchy than the class I complexes, regarded as burials of the elites of the highest rank. At the same time, some elements typical for the highest class of grave complexes could be identified as far as in the burials of the class III (and class IV of the male series). Thus, it seems reasonable to assume that the individuals buried in the graves belonging to the class II may have represented the forest-steppe aristocracy of the middle rank. This hypothesis is consistent with the theories expressed by some scholars (cf. Mala Rohozianka, kurgan 2, burial 1, Pisochyn, kurgan 9 i S taryi Merchyk, kurgan group III, kurgan 11² — Буйнов, Окатенко 2013, с. 130, табл. 3), as well as the interpretation of the deceased from the similar grave complexes from the Black Sea steppe (Генинг 1984, с. 141, табл. 1—2). The large social stratum of the middle-rank aristocracy was most likely quite diverse. One of the most efficient methods to identify smaller groups within the discussed stratum is by the analysis of context of grave complexes of the class II. To start with, some of graves were uncovered at the same kurgan necropolises as burials of local leaders (e. g. Aksiutintsy, Staikin Verkh; Pereshchepino; Pisochyn). Since the graves of the classes I and II from the above-mentioned cemeteries have a very similar chronology, we could suspect that the people interred in the former category of graves may have been members of the (ancestral and / or tribal) aristocracy, associated with the royal families. Another very characteristic group of the aristocracy are the so-called elite troopers, who may have served as commanders of various

military units. Such grave complexes are characterized by a high degree of militarization of grave goods, indicating that the deceased may have belonged to the group of specialized warriors (troopers). Graves of the elite troopers often were situated in the areas regarded as convenient to exercise control over locations of a potential strategical importance (intersections of trade and military routes, fords on rivers, surroundings of major trade and craft centres, cattle grazing areas, etc. — cf. Бессонова 1998, с. 57—58; 1999, с. 151; 2000, с. 121, 122). Moving on, there are some class II grave complexes located within the cemeteries or kurgan groups dominated by the graves of the class III (and class IV of the male series). Such burials often occupy the highest rank in the social hierarchy of the above-described necropolises, and were placed in graves of a distinctive position in the landscape. For that reason, we can suspect that the individuals interred in the complexes of this type may have served as leaders (elders or chieftains) of the forest-steppe elites of the lowest rank.

It seems that the members of the latter social stratum were buried in the grave complexes the class III (and class IV of the male series). As it was already mentioned, in the complexes belonging to these two classes, we could identify individual mortuary practices typical for graves of the class I and II. In addition, some of the graves are known from features characteristic for the burials of nomads (e. g. burials in grave constructions of steppe type, presence of wooden structures and subsoil heaps within the burial mounds, ditches and / or dykes around the kurgans, bronze cauldrons, and sacrificial foods). At the same time, significantly smaller energy expenditure devoted to erecting the grave structures and burial mounds, as well as low frequency of accompanying horse and human burials and poorer inventories with only few prestige items, could indicate that the deceased from the complexes of the class III (and class IV of the male series) may have occupied the lowest rank in the social hierarchy of the forest-steppe elites. We should note that this interpretation corresponds with the results of the studies of graves from the Black Sea steppe dated to the Late Scythian period. In the classification scheme of the graves of the middle class (the so-called «ordinary people» or common folk) proposed by K. P. Buniatian, graves of constructions and mounds of analogous dimensions to the complexes of the class III (and IV) from the forest-steppe were included in the models 4—5, interpreted as graves of the wealthy members of the common folk. The social status of these individuals may have been similar (model 4) or equal (model 5) to the lowest stratum of the Scythian aristocracy (Бунятян 1985, с. 96—97). We should add that

1. A classic example of a grave complex of this type would be the female burial from the grave 1 from the kurgan 8 from the Pisochyn cemetery, which was equipped with, among other items, a cylindrical kalathos (ceremonial headdress) with a front panel with an arched edge (cf. Chochorowski, Skoryj 1999, p. 309). This type of a headdress is very characteristic for the ritual attire of «priestesses» of noble Scythian families.

2. In the cited publication, individuals buried in these graves were classified simply as «aristocracy». Nevertheless, the position of the class of «aristocracy» in the social structure — between the «rulers» and the «equestrians», may indirectly indicate its middle position in the hierarchy of upper classes.

steppe and forest-steppe graves corresponding with the elites of the lowest rank are typically characterized by comparable grave inventories. Interestingly, the sets of grave goods from the latter zone are often richer than their counterparts found in the steppe.

Similarly to the grave complexes of the class II described above, the forest-steppe elites of the lowest rank form a quite non-homogeneous group. Based on the analysis of context of grave complexes, we can distinguish burials of ancestral and tribal aristocracy (of the low rank), troopers (including burials of an elite character), as well as leaders of small kinship (or family) groups linked to the stratum of wealthy middle-class individuals, occupying the lower position in hierarchy. Interestingly, it seems that the stratum of the lowest class aristocracy may have consisted of both the nomads (Scythians and their descendants) and the representatives of the local sedentary communities. The main argument in favour of this hypothesis is the presence of small series of graves (from about 5—10 % of complexes of the class III and 25 % complexes of the class IV of the male series) without clear «nomadic» features (cf. Скорый 2003, с. 65). It is worth noticing that the burials of this type typically occupy the highest position in hierarchy of necropolises of the local sedentary and agricultural population. Thus, these grave complexes could be interpreted as burials of the members of the higher classes of the autochthonic communities.

The next position in social hierarchy of the forest-steppe populations occupy grave complexes of the class V—VI of the male series and class IV of the female series. The common features of these grave complexes are «average» dimensions of the grave structures and burial mounds, as well as «average» quality and quantity of grave goods. For that reason, we could deduce that the analyzed grave complexes could be most likely linked to the middle class of the forest steppe society (the so-called «ordinary people»; e. g. Бунятян 1985, с. 93—100; Burghardt 2017a, с. 164—165). We need to keep in mind, however, that many analogous features of funerary rites could be observed also within many grave complexes occupying a lower position in hierarchy — graves of the class VII.1 of the male series and V of female series (as well as some graves of the class VI). Nevertheless, when we compare these two large groups of grave complexes, it becomes clear that the burials of the class V—VI of the male series and class IV of the female series most likely must have required a greater energy expenditure to build, and their grave inventories are richer and more diverse. In addition, decedents buried in the graves of the middle class often were equipped in individual

luxurious items (imported vessels — typically Greek amphoras, golden appliques of clothing, small ornaments from precious metals), which are very characteristic for the graves of the higher classes and very rare in the complexes linked to the lower classes. Typical for the latter category of grave complexes is the lack of elements of horse harness, regarded as one of the attributes of individuals of higher and middle classes¹. Thus, it seems that the individuals buried in graves of the class V—VI of the male series and class IV of the female series may have occupied higher place in hierarchy than the remaining deceased of the stratum of «ordinary people» (common folk). Very similar interpretation is often given to the individuals of the models 3—4 from the Black Sea steppe zone, corresponding to the analysed series of grave complexes. According to the proposition of the K. P. Buniatian (Бунятян 1985, с. 96—97), such burials could be linked to the wealthy representatives of the common folk, including its most prominent individuals whose status may have been close to the aristocracy.

As it was already mentioned, the lower position in the social structure of the middle classes was occupied by the individuals buried in graves of the class VII.1 of the male series and V of female series (as well as some graves of the class VI). The smaller amounts of work effort required to the construction of graves, combined with slightly poorer, yet quite diverse grave goods, could indicate that the deceased interred in complexes belonging to the above-mentioned classes could be identified as middle-class individuals of an average status (the so-called «ordinary people» — cf. Бунятян 1985, с. 94—96, 100). Such interpretation is consistent with the works of many scholars dealing with the social structure of the forest-steppe communities (e. g. Бабенко 2005, с. 179—180; Буйнов, Окатенко 2013, с. 131, табл. 3; Бойко 2017, с. 69—70, 97—107, табл. V), as well as the common understanding of the analogous grave complexes from the steppe. Referring to the above-mentioned classification by K. P. Buniatian (Бунятян 1985, с. 94—96), the grave complexes of the class VII.1 of the male series and V of female series (as well as some graves of the class VI) resemble the most the burials of the models 1—3 (dimensions), especially the model 2 (character of grave inventory). In the scientific literature, such graves usually are regarded as burials of poor, «ordinary» Scythians, considered as the so-called «eight-hoof

1. The connection between elements of horse harness and burials of individuals belonging to the wealthier social strata was evidenced by the written sources (see the remarks of rich and privileged Scythians suffering from «chronic defluxions» because of constant horse riding — Hippocrates, «On Airs, Waters, Places», XXII; cf. Burghardt 2017b, p. 142).

men» mentioned by Lucian (cf. Kubczak 1978, p. 70). Interestingly, some burials belonging to the analysed stratum show some features typical for nomads (e. g. burials in grave constructions of steppe type, presence of subsoil heaps within the burial mounds, ditches and / or dykes around the kurgans, and sacrificial foods), while others do not. This situation may indicate that the discussed group may have consisted of two main substrates — nomadic Scythians and their descendants and the representatives of the local sedentary communities. Additionally, we should note that most of the male graves, as well as some female graves, were equipped with one or two-element sets of weapons, mainly arrowheads, with no parts of horse harness. Thus, we can deduce that many individuals belonging to the discussed stratum may have served as archers — foot warriors. According to some theories, individuals occupying the lower position in the middle classes of the forest-steppe populations may have worked for the local aristocracy as members of mercenary military units (Бабенко 2005, с. 179; Фіалко 2012, с. 40, 42). One of the arguments in favour of this hypothesis is the specific layout of the cemetery in Pisochyn. Grave complexes with male burials of class VII.1 (and female burials of a similar rank) were located on two sides of a long line of kurgans belonging to local elites of various ranks (including tribe leaders), as if creating their «escort of honour»¹. Among other possible occupations of the middle-class individuals from the forest-steppe, not directly related to the military sphere, some researchers mention small-scale cattle husbandry (nomads and semi-nomads), agriculture and craftsmanship (representatives of the autochthonous sedentary forest-steppe communities).

The lowest place in the presented classification of graves is taken by the complexes of the class VII.2 of male series and corresponding group of graves of the class VI of female series. Graves belonging to the above-mentioned classes are characterized by the smallest and simplest grave constructions, covered by the lowest mounds (or dug into the existing kurgans), as well as burials with very little or no grave goods (1—3 categories of items). It is worth mentioning the lack of military equipment in inventories of male graves belonging to the analysed stratum, which may indicate that their occupations most likely were not

related to this sphere². According to many researchers (e. g. Бойко 1994, с. 35; 2017, с. 70, 91—97, 103—109; Моруженко 1991, с. 163), the absence of weapons in the graves of the forest-steppe low-class may indicate the inferiority of their social position compared with the higher strata (symbolized by lack of right to be buried with military equipment). For that reason, we could suspect that the deceased interred in graves belonging to the class VII.2 of male series and the class VI of female series could be regarded as «the poor» (Hippocrates. On Airs..., XXII, p. 66—71) — representatives of the lowest social group in hierarchy of the forest-steppe communities. This interpretation is consistent with the findings of archaeologists dealing with the populations from the forest-steppe (regardless from the belief whether the analysed complexes should be linked with the nomads — Гречко, Шелехань 2012, с. 86, 176; or the local sedentary and agricultural populations — Буйнов, Окатенко 2013, табл. 3; Бойко 2017, с. 102), as well as the explanation of the analogous complexes from the steppe zone (the model 1 according to К. Р. Buniatian — Бунятян 1985, с. 93—94, and group I in the classification of В. Ф. Gening — Генинг 1984, с. 134—135, 146). In addition, we need to keep in mind that many corresponding features to the above-mentioned classes of graves were identified in the case of flat graves, omitted from the statistical analyses (cf. Burghardt 2021). Thus, we could conclude that these grave complexes could also be linked to the low class («the poor»). Analysing the group of flat graves, we should note their lack of features commonly associated with burials of nomads, starting with the lack of a burial mound. For that reason, it seems that people interred in flat graves may have typically been representatives local sedentary and agricultural populations. In favour of this hypothesis is the fact that many of graves of the class VII.2 of male series and the class VI of female series were identified in a proximity of various settlements and hillforts (e. g. Pereshchepine, grave 1 and 2/2002; Dudchynski; cf. Гречко та ін. 2019, с. 32—33). According to many researchers (e. g. Кулатова, Супруненко 2010, с. 164; Буйнов, Окатенко 2013, с. 131; Бойко 2017, с. 102—103), individuals occupying the lowest position in hier-

1. The layout of the cemetery resembles the arrangement identified in the case of few individual grave complexes (Staryi Merchyk, kurgan group III, kurgan 9), consisting of separate graves of a middle-class individual equipped with weapons and a representative of local higher classes, buried under the same mounds.

2. On the other hand, we need to keep in mind that the absence of weapons in a grave inventory does not have to indicate that we do not deal with a burial of a warrior. For example, a unique weapon-less grave was discovered at the kurgan group Skorobor near the Bilsk hillfort (grave 1/2013). The skeleton of a male individual, interred alongside an accompanying human burial placed in the entrance pit of the grave, did bear multiple signs of injuries, suggesting that the deceased belonged to the elite group of mounted warriors (Шрамко, Задніков 2014, с. 39).

archy of the forest-steppe communities may have been dependent, to a various extent, on the members of the higher classes. We need to keep in mind that many burials belonging to the analysed clusters were located within grave complexes (kurgan mounds) of individuals occupying the higher positions in hierarchy (e. g. Ivankiv, kurgan 6, burial 2 accompanying a burial of a male individual of the class V; Mala Rohozianka, kurgan 2, burial 2 found under a mound covering a grave a male of the class II). Depending on the group, obligations of the representatives of the low class towards more privileged relatives or kin members may have included raising herds (nomads and semi-nomads — Хазанов 1975, с. 151—152; Генинг 1984, с. 146), farming (sedentary and agricultural communities — Буйнов, Окатенко 2013, с. 131) or craft production (Бойко 2017, с. 102—103).

In the process of reconstructing the social structure of the analysed communities, we need to keep in mind that the groups of grave complexes described above do not include all burials from the forest-steppe zone of the left-bank Dnieperland dated between the 2nd half of the 6th to the 4th/3rd century BC. According to the accepted method of research, most of the accompanying burials, especially those identified outside the main grave chamber of a burial complex, were omitted from the statistical tests (cf. Burghardt 2021). On the other hand, in the analysed set of graves there is a small group of accompanying burials placed within the same grave chambers as main burials of a kurgan. Among the characteristic features of the latter group of deceased, we could note a different treatment of body comparing to the commonly accepted norms (typically placing the body on the side, in flexed or extended position), positioning the corpse in a way suggesting inferiority towards the other person interred in the grave (often perpendicularly to the main burial, on the outskirts of the grave chamber), as well as visibly poorer (or lack of) grave goods (e. g. Ильинская 1966, с. 166—168; Бунятян 1985, с. 105—106, 111, 120—121; Моруженко 1991, с. 164; Бабенко 2005, с. 175). Such criteria are met by at least 24 burials, including one grave (MalR_2/2) located in a separate pit, functionally linked to a male burial of the class II. For that reason, the feature Mala Rohozianka, kurgan 2, burial 2 was assorted to the class VII. A. In addition, there are three accompanying burials placed within the same grave structure as the main burial, but outside the main grave chamber (in an entrance pit/on a subsoil step — Skorobor, kurgan 1/2013; in niches dug in the walls of the grave chamber — Staroe, kurgans 1 and 6). In the scientific literature, there are three main ways of interpreting burials of the discussed group: as sacrificial burials

(Бессонова 1992), individuals with no right to be interred following the traditional norms¹, or people who were socially dependent on the members of higher classes, such as various servants or enslaved domestic workers (cf. Gavriliuk 2003, p. 80—81). We need to keep in mind that despite the many proposed methods of distinguishing burials belonging to these two groups, archaeological sources lack features allowing to clearly determine whether a deceased was a dependent or a slave. For that reason, I would opt for discussing these two categories together, as groups of socially dependent people of limited rights (no right to be interred in a separate grave pit following the traditional norms). However, based on the context of the burials, we could deduce the possible occupation of some of the servants or slaves. To start with, there are burials identified as various members of military escorts such as «protectors / guards» (Skorobor, kurgan 1/2013 — see above), equerries (Mala Rohozianka, kurgan 2, burial 2 — deceased buried alongside a horse), or the so-called «weapon keepers» (accompanying burials from kurgan 9 from Pischyn and mound 3 from the kurgan group III from Staryi Merchyk, identified alongside sets of pole weapons — cf. Гречко, Шелехань 2012, с. 63—64).

Before concluding the comments on the social stratification of the inhabitants of the forest-steppe zone of the left-bank Dnieperland between the 2nd half of the 6th to the 4th/3rd century BC, we should discuss the important issue of the number of grave complexes belonging to the identified groups and social strata. Based on the analysis of the data in table 1, we could make an attempt to estimate the level of representativeness of the obtained scheme of social hierarchy. To start with, in the analysed set there is an extremely high percentage of grave complexes of the various ranks of the higher classes. In the scientific literature we could find few possible explanations of this phenomenon. To begin with, some archaeologists claim that that a reconstruction of a social stratification of a past population based on grave complexes do not apply to a society as a whole, but only to its more privileged groups. This way of interpretation was accepted for the results of the study of the inhabitants of the middle Don basin between the 6th and 4th century BC, where burials of the high and middle

1. This explanation is used typically in the case of burials of juveniles or children. According to many researchers, some children who were buried in a grave belonging to an adult may have died before achieving a specific social rank (passing the initiation) and becoming full members of the community (see cf. Бойко 2017, с. 102). Thus, lack of a child's right to be buried in a separate grave could be linked to his or hers unidentified social identity, and not to a low social position (see cf. Fahlander 2011, p. 19).

class constituted over 75—80 % of all well-excavated graves (Березуцкий 1995, с. 53—54; Медведев 2004, с. 33—34, 36). On the other hand, other archaeologists suggest that some of the analysed communities could have been more or less homogenous. A great example of this situation could be nomadic groups penetrating many areas of the left-bank Dnieperland in the 1st half of the 5th century BC, known from their unique cemeteries, containing many graves of «troopers» equipped with fairly uniform sets of goods. According to some researchers (Гречко 2017, с. 100, 102), the social order of these communities may have resembled the so-called «war democracy». On the level of archaeological sources, one of characteristics of this form of a society's organization is a relative «economic «equality» of grave complexes»¹ (cf. Плетнева 1982, с. 17—18, рис. 1). On the other side, there is a third possible interpretation, claiming that the unusually high percentage of grave complexes linked to the more privileged groups of the forest-steppe society is a result of a vast underestimation of the number of burials of the individuals occupying lower positions in hierarchy. As it was noted by many scholars, archaeological research of the Early Iron Age necropolises has traditionally been focused on the most monumental grave complexes, built for the representatives for the higher classes. Excavations of the smaller kurgans or flat graves, typically linked to members of the lower stratum, have been significantly rarer. In addition, we need to keep in mind that many more modest graves are rather poorly preserved (badly damaged mounds, incomplete sets of grave goods), which results in reducing the number of complexes suitable for advanced analysis and lowering quality of obtained data. Other limitations are linked to the method of selecting appropriate sources for the study. Including in the main source database only on these graves, for which it was possible to determine the sex of the deceased (graves with anthropological analysis or complexes with grave goods allowing to deduce the sex of individuals), resulted in omitting a series of graves with the poorest inventories, typical for representatives of the low-class (cf. Burghardt 2016, p. 174).

Finally, we should discuss one more possible explanation of the issue of the underestimation of the number of burials of the lower classes. As it was already mentioned, individuals belonging to social groups occupying the lowest position in hierarchy could be linked both to the nomads (or other similar, semi-nomadic communities) and the local sedentary agricultural population. Interestingly, while the kurgan cemeteries founded by the former group are

relatively well researched (e. g. Гречко 2012, с. 119, 121; Гречко, Шелехань 2012, с. 81, 171), the identification of burials of the representatives of the latter communities is still quite problematic. In this study, as burials of the members of the sedentary groups were interpreted some kurgans and flat graves (Dudchynsi and Pereshchepine) characterized by presence of rather local features and lack of nomadic elements. Apart from these complexes, many researchers associate burials located within the area of settlement sites with the communities of discussed ethnic (ethno-cultural) attribution (e. g. Гречко 2014). Sadly, such features are relatively uncommon. This group includes both burials in separate pits used only for such purpose, and burials deposited within remains of dwellings. Interestingly, the total number of burials, that could be linked to the local sedentary communities of the forest-steppe, does not correspond with the estimated demographic potential of settlement sites, traditionally regarded as their places of life (cf. Гречко 2014, с. 79). For that reason, we could suspect that the sedentary agricultural communities from the left-bank Dnieperland may have commonly practiced some mortuary practices that could not be identified using archaeological methods.

ЛІТЕРАТУРА

- Бабенко, Л. И. 2005. *Песочинский курганный могильник скифского времени*. Харьков: Райдер.
- Березуцкий, Б. Д. 1995. *Курганы скифского времени Лесостепного Дона (к реконструкции социальных отношений)*. Воронеж: ВГПУ.
- Бессонова, С. С. 1992. Жертвоприношения подростков в скифских курганах. В: *Киммерийцы и скифы. Тезисы докладов Международной научной конференции, посвященной памяти А. И. Тереножкина*. Мелитополь: ИА АН Украины, с. 11-12.
- Бессонова, С. С. 1998. Дружинные курганы в Украинской лесостепи скифского времени. В: *Скифы. Хазары. Славяне. Древняя Русь. Международная научная конференция, посвящённая 100-летию со дня рождения профессора Михаила Илларионовича Артамонова*. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж, с. 57-58.
- Бессонова, С. С. 1999. *Український Лісостеп скіфського часу. Історико-географічна ситуація*. *Археологія*, 1, с. 148-160.
- Бессонова, С. С. 2000. Деякі закономірності розміщення пам'яток скіфського часу в Українському Лівобережному Лісостепу. *Археологія*, 2, с. 116-131.
- Бойко, Ю. М. 1994. Социология восточноевропейского города I тыс. до н. э. (по материалам Бельского городища и Ворсклинской региональной системы скифского времени). *Древности*, 6, с. 29-42.
- Бойко, Ю. М. 2017. *Соціальний склад населення басейну р. Ворскли за скіфської доби*. Котельва; Київ: ЦП НАН України і УТОПіК; ІКЗ «Більськ».
- Болтрик, Ю. В. 2011. Элитные курганы как маркеры территориальной структуры скифии. *Recherches Archéologiques*, 3, с. 101-112.

1. Except for graves of chieftains, which could be significantly richer than remaining complexes.

- Буйнов, Ю. В. 2012. Этносоциальная атрибуция погребения скифского времени в кургане 11 у пос. Старый Мерчик в Харьковской области. В: *Проблемы истории и археологии Украины: Материалы VIII Международной научной конференции (Харьков, 9—10 ноября 2012 г.)*. Харьков: НТМТ, с. 26-27.
- Буйнов, Ю. В., Гречко, Д. С. 2015. Погребения женщин в курганах скифского времени северскодоонецкой Лесостепи: палеосоциологический анализ. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*, 1145: Серія Історія, 50, с. 190-199.
- Буйнов, Ю. В., Окатенко, В. Н. 2013. К вопросу о социальной структуре населения северскодоонецкой Лесостепи V—IV вв. до н. э. *Древности*, 12, с. 123-136.
- Бунятян, Е. П. 1985. *Методика социальных реконструкций в археологии (на материалах скифских могильников IV—III вв. до н. э.)*. Киев: Наукова думка.
- Ганшин, А. 2008. Старомерчанские курганы скифского времени на Харьковщине. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*, 11, с. 8-15.
- Генинг, В. Ф. 1984. Проблема социальной структуры общества кочевых скифов IV—III вв. до н. э. по археологическим данным. В: Бунятян, Е. П., Генинг, В. Ф. (ред.). *Фридрих Энгельс и проблемы истории древних обществ*. Киев: Наукова думка, с. 124-153.
- Гречко, Д. С. 2010. *Населення скіфського часу на Сіверському Дінці*. Київ: ІА НАН України.
- Гречко, Д. С. 2012. К вопросу о взаимоотношениях населения Степи и Лесостепи юга Восточной Европы в конце V — IV вв. до н. э. *Древности*, 11, с. 117-133.
- Гречко, Д. 2014. О бескурганных погребениях аборигенного населения восточноевропейской лесостепи скифского времени. *Revista Arheologică*, X, 1—2, с. 79-101.
- Гречко, Д. С. 2017. О формировании Классической Скифии в V в. до н. э. *Археологія і давня історія України*, 23, с. 78-106.
- Гречко, Д. С., Демчук, Ж., Крютченко, О. О., Ржевуська, С. С. 2019. Дослідження поселення та ґрунтового могильника в ур. Барвінкова гора у 2018 р. *Археологічні дослідження Більського городища 2013*, с. 27-34.
- Гречко, Д. С., Шелехань, А. В. 2012. *Гришковський могильник скифов на Харьковщині*. Киев: ІА НАН України.
- Ильинская, В. А. 1966. Скифские курганы около г. Борисполя. *Советская археология*, 3, с. 152-171.
- Ильинская, В. А., Тереножкин, А. И. 1983. *Скифия VII—IV вв. до н. э.* Киев: Наукова думка.
- Кулатова, І. М., Супруненко, О. Б. 2010. *Кургани скіфського часу західної округи Більського городища*. Київ: ЦП НАНУ і УТОПК.
- Медведев, А. П. 1999. *Ранний железный век Лесостепного Подонья. Археология и этнокультурная история I тысячелетия до н. э.* Москва: Наука.
- Мозолевський, Б. М. 1979. *Товста Могила*. Київ: Наукова думка.
- Моруженко, А. А. 1991. Социальная структура лесостепного населения междуречья Днепра и Дона в скифское время. В: *Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н. э. — V в. н. э.)*. Материалы международной конференции. Кишинев 10—14 декабря 1990 г. Киев: ЦНАИ АН ССРМ, с. 163-164.
- Плетнева, С. А. 1982. *Кочевники средневековья*. Москва: Наука.
- Ромашко, В. А., Скорый, С. А. 2009. *Близнец 2: Скифский аристократический курган в Днепро-ском правобережном Надпорожье*. Днепропетровск: Пороги.
- Скорый, С. А. 2009. *Скифы в Днепро-ской Правобережной Лесостепи (проблема выделения иранского этнокультурного элемента)*. Киев: ІА НАН України.
- Тереножкин, А. И., Мозолевский, Б. Н. 1988. *Мелитопольский курган*. Киев: Наукова думка.
- Фиалко, Е. Е. 2012. Вооруженные женщины раннего железного века в Северном Причерноморье: социальный аспект. *Tyragetia. Arheologie. Istorie. Antică*, VI (XXI), 1, с. 27-44.
- Хазанов, А. М. 1975. *Социальная история скифов*. Москва: Наука.
- Шрамко, І. Б., Задніков, С. А. 2014. Дослідження Більського городища у 2013 р. *Археологічні дослідження Більського городища 2013*, с. 5-44.
- Burghardt, M. 2016. Wyznaczniki płci w grobach ludności grup leśnostepowych kultury scytyjskiej, *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego ośrodka archeologicznego*, 37, p. 163-206.
- Burghardt, M. 2017a. Social stratification of the population of the forest-steppe area of the Dnieperland in the Early Scythian period (VII — first half of VI cent. BC). *Sprawozdania Archeologiczne*, 69, p. 133-183.
- Burghardt, M. 2017b. Stratyfikacja społeczna ludności prawobrzeżnego leśnostepowego Podnieprza okresu Scytii klasycznej (2. poł. VI—IV/III w. p. n. e.). *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego ośrodka archeologicznego*, 38, p. 111-154.
- Burghardt, M. 2021. Social stratification of forest-steppe population of the left-bank of the Dnieperland during the classical Scythia (the 2nd half of 6th—4th/3rd century BC). *Археологія і давня історія України*, 41, p. 11-26.
- Chernenko, E. V., Mc. Bride, A., Gorelik, M. V. 2004. *The Scythians 700—300 BC*. Men-at-arms Series, 137. Osprey Publishing.
- Chochorowski, J., Skoryj, S. 1999. Kobięce nakrycie głowy z centralnego grobowca Wielkiego Kurhanu Ryzanowskiego. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego ośrodka archeologicznego*, 19, p. 301-311.
- Fahlander, F. 2011. Subadult or subaltern? Children as serial categories, In: Lally, M., Moore, A. (eds.). *(Re)Thinking the Little Ancestor: New Perspectives on the Archaeology of Infancy and Childhood*. British Archaeological Reports, International Series, 2271. Cambridge, p. 14-23.
- Gavriljuk, N. A. 2003. The Graeco-Scythian Slave-trade in the 6th and 5th Centuries BC. *Black Sea Studies*, 1, p. 75-85.
- Hippocrates. 1881. *On Airs, Waters, and Places*. Translated by Francis Adams. London: Wyman & sons.
- Kubczak, J. 1978. *Kurhany arystokracji scytyjskiej*. Poznań: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.
- Lucian. The Scythian. Dialogues, 2. In: 1905. *The Works of Lucian of Samosata*. Translated by H. W. Fowler, F. G. Fowler. Oxford: The Clarendon.

REFERENCES

- Babenko, L. I. 2005. *Pesochinskii kurgannyi mogilnik skifskogo vremeni*. Kharkov: Raider.
- Berezutskii, B. D. 1995. *Kurgany skifskogo vremeni Lesostepnogo Dona (k rekonstruktsii sotsialnykh otnoshenii)*. Voronezh: VGPU.
- Bessonova, S. S. 1992. Zhertvoprinosheniia podrostkov v skifskikh kurganakh. In: *Kimmeritsy i skify. Tezisy dokladov Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii, posviashchennoi pamiati A. I. Terenozhkina*. Melitopol: IA AN Ukrainy, s. 11-12.
- Bessonova, S. S. 1998. Druzhinnye kurgany v Ukrainiskoi lesostepi skifskogo vremeni. In: *Skify. Khazary. Slaviane. Drevniia Rus. Mezhdunarodnaia nauchnaia konferentsiia, posviashchennaia 100-letiiu so dnia rozhdeniia professora Mikhaila Illarionovicha Artamonova*. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh, s. 57-58.
- Bessonova, S. S. 1999. Ukrainyskyi Lisostep skifskoho chasu. Istoryko-heohrafichna sytuatsiia. *Arkheolohiia*, 1, s. 148-160.
- Bessonova, S. S. 2000. Deiaki zakonomirnosti rozmishchennia pam'iatok skifskoho chasu v Ukrainському Livoberezhnomu Lisostepu. *Arkheolohiia*, 2, s. 116-131.
- Boiko, Iu. M. 1994. Sotsiologiia vostochnoevropeiskogo goroda I tys. do n. e. (po materialam Belskogo gorodishcha i Vorsklinskoi regionalnoi sistemy skifskogo vremeni). *Drevnosti*, 6, s. 29-42.
- Boiko, Yu. M. 2017. *Sotsialnyi sklad naselennia baseinu r. Vorskly za skifskoi doby*. Kotelva; Kyiv: TsP NAN Ukrainy i UTOPIK; IKZ «Bilsk».
- Boltrik, Iu. V. 2011. Elitnye kurgany kak markery territorialnoi struktury skifi. *Recherches Archéologiques*, 3, s. 101-112.
- Buinov, Iu. V. 2012. Etnosotsialnaia atributsiia pogrebeniia skifskogo vremeni v kurgane 11 u pos. Staryi Merchik v Kharkovskoi oblasti. In: *Problemy istorii i arkheologii Ukrainy: Materialy VIII Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii (Kharkov, 9—10 noiabria 2012 g.)*. Kharkov: NTMT, s. 26-27.
- Buinov, Iu. V., Grechko, D. S. 2015. Pogrebeniia zhenshchin v kurganakh skifskogo vremeni severskodonskoi Lesostepi: paleosotsiologicheskii analiz. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina*, 1145: Seriia Istoriia, 50, s. 190-199.
- Buinov, Iu. V., Okatenko, V. N. 2013. K voprosu o sotsialnoi strukture naselennia severskodonskoi Lesostepi V—IV vv. do n. e. *Drevnosti*, 12, s. 123-136.
- Buniatian, E. P. 1985. *Metodika sotsialnykh rekonstruktsii v arkheologii (na materialakh skifskikh mogilnikov IV—III vv. do n. e.)*. Kiev: Naukova dumka.
- Ganshin, A. 2008. Staromerchanskii kurgany skifskogo vremeni na Kharkovshchine. *Aktualni problemy vitchyznanoi ta vsesvitnoi istorii*, 11, s. 8-15.
- Gening, V. F. 1984. Problema sotsialnoi struktury obshchestva kochevykh skifov IV—III vv. do n. e. po arkheologicheskim dannym. In: Buniatian, E. P., Gening, V. F. (eds.). *Fridrikh Engels i problemy istorii drevnikh obshchestv*. Kiev: Naukova dumka, s. 124-153.
- Hrechko, D. S. 2010. *Naselennia skifskoho chasu na Siverskomu Dintsi*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.
- Grechko, D. S. 2012. K voprosu o vzaimootnosheniakh naselennia Step i Lesostepi iuga Vostochnoi Evropy v kontse V—IV vv. do n. e. *Drevnosti*, 11, s. 117-133.
- Grechko, D. 2014. O beskurgannykh pogrebeniakh aborigennogo naselennia vostochnoevropeiskoi lesostepi skifskogo vremeni. *Revista Arheologică*, X, 1—2, s. 79-101.
- Grechko, D. S. 2017. O formirovanii Klassicheskoi Skifi v V v. do n. e. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 23, s. 78-106.
- Hrechko, D. S., Demchuk, Zh., Kriutchenko, O. O., Rzhavuska, S. S. 2019. Doslidzhennia poselennia ta gruntovoho mohylnya v ur. Barvinkova hora u 2018 r. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyscha 2013*, s. 27-34.
- Grechko, D. S., Shelekhan, A. V. 2012. *Grishkovskii mogilnik skifov na Kharkovshchine*. Kiev: IA NAN Ukrainy.
- Ilinskaia, V. A., 1966. Skifskie kurgany okolo g. Borispolia. *Sovetskaya arkheologiia*, 3, s. 152-171.
- Ilinskaia, V. A., Terenozhkin, A. I. 1983. *Skifia VII—IV vv. do n. e.* Kiev: Naukova dumka.
- Kulatova, I. M., Suprunenko, O. B. 2010. *Kurhany skifskoho chasu zakhidnoi okruhy Bilskoho horodyscha*. Kyiv: TsP NANU i UTOPIK.
- Medvedev, A. P. 1999. *Rannii zheleznyi vek Lesostepnogo Podonia. Arkheologiia i etnokulturnaia istoriia I tysiacheletiia do n. e.* Moskva: Nauka.
- Mozolevskii, B. M. 1979. *Tovsta Mohyla*. Kyiv: Naukova dumka.
- Moruzhenko, A. A. 1991. Sotsialnaia struktura lesostepnogo naselennia mezhdurechia Dnepra i Dona v skifskoe vremia. In: *Drevneishie obshchnosti zemledeltsev i skotovodov Severnogo Prichernomoria (V tys. do n. e. — V v. n. e.)*. *Materialy mezhdunarodnoi konferentsii. Kishinev 10—14 dekabria 1990 g.* Kiev: TsNAI AN SSRM, s. 163-164.
- Pletneva, S. A. 1982. *Kochevniki srednevekovia*. Moskva: Nauka.
- Romashko, V. A., Skoryi, S. A. 2009. *Bliznets 2: Skifskii aristokraticeskii kurgan v Dneprovskom pravoberezhnom Nadporozhe*. Dnepropetrovsk: Porogi.
- Skoryi, S. A. 2009. *Skify v Dneprovskoi Pravoberezhnoi Lesostepi (problema vydeleniia iranskogo etnokulturnogo elementa)*. Kiev: IA NAN Ukrainy.
- Terenozhkin, A. I., Mozolevskii, B. N. 1988. *Melitopolskii kurgan*. Kiev: Naukova dumka.
- Fialko, E. E. 2012. Vooruzhennnye zhenshchiny rannego zheleznoho veka v Severnom Prichernomore: sotsialnyi aspekt. *Tyragetia. Arheologie. Istorie. Antică*, VI (XXI), 1, s. 27-44.
- Khazanov, A. M. 1975. *Sotsialnaia istoriia skifov*. Moskva: Nauka.
- Shramko, I. B., Zadnikov, S. A. 2014. Doslidzhennia Bilskoho horodyscha u 2013 r. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyscha 2013*, s. 5-44.
- Burghardt, M. 2016. Wyznaczniki płci w grobach ludności grup leśnostepowych kultury scytyjskiej. *Materialy i Sprawozdania Rzeszowskiego ośrodka archeologicznego*, 37, p. 163-206.
- Burghardt, M. 2017a. Social stratification of the population of the forest-steppe area of the Dnieperland in the Early Scythian period (VII — first half of VI cent. BC). *Sprawozdania Archeologiczne*, 69, p. 133-183.
- Burghardt, M. 2017b. Stratyfikacja społeczna ludności prawobrzeżnego leśnostepowego Podnieprza okresu Scytii klasycznej (2. poł. VI—IV/III w. p. n. e.). *Materialy i Sprawozdania Rzeszowskiego ośrodka archeologicznego*, 38, p. 111-154.
- Burghardt, M. 2021. Social stratification of forest-steppe population of the left-bank of the Dnieperland during the classical Scythia (the 2nd half of 6th—4th/3rd century BC). *Археологія і давня історія України*, 41, p. 11-26.
- Chernenko, E. V., Mc. Bride, A., Gorelik, M. V. 2004. *The Scythians 700—300 BC*. Men-at-arms Series, 137. Osprey Publishing.
- Chochorowski, J., Skoryj, S. 1999. Kobiece nakrycie głowy z centralnego grobowca Wielkiego Kurhanu Ryżanowskiego. *Materialy i Sprawozdania Rzeszowskiego ośrodka archeologicznego*, 19, p. 301-311.
- Fahlander, F. 2011. Subadult or subaltern? Children as serial categories. In: Lally, M., Moore, A. (eds.). *(Re)Thinking the Little Ancestor: New Perspectives on the Archaeology of Infancy and Childhood*. British Archaeological Reports, International Series, 2271. Cambridge, p. 14-23.
- Gavriljuk, N. A. 2003. The Graeco-Scythian Slave-trade in the 6th and 5th Centuries BC. *Black Sea Studies*, 1, p. 75-85.
- Hippocrates. 1881. *On Airs, Waters, and Places*. Translated by Francis Adams. London: Wyman & sons.
- Kubczak, J. 1978. *Kurhany arystokracji scytyjskiej*. Poznań: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.
- Lucian. The Scythian. Dialogues, 2. In: 1905. *The Works of Lucian of Samosata*. Translated by H. W. Fowler, F. G. Fowler. Oxford: The Clarendon.

M. Burghardt

SOCIAL STRATIFICATION OF FOREST-STEPPE POPULATION OF THE LEFT-BANK OF THE DNIEPERLAND DURING THE CLASSICAL SCYTHIA (the 2nd half of the 6th—4th/3rd century BC). PART 2: INTERPRETATION

The paper presents some remarks concerning social stratification of the inhabitants of the forest-steppe areas of the left-bank Dnieperland between the 2nd half of the 6th and 4th/3rd century BC. The main aim of the article was to propose a new interpretation of the status of deceased buried in various grave complexes of this cultural phenomenon. The process of identifying groups occupying different positions in hierarchy was multi-level. One of the first things considered in the analysis was the context of graves of individuals belonging to subsequent clusters. The next stage of the study involved an attempt to recognize social classes and groups known from written sources and / or described for other societies of similar (Scythian) cultural model among previously distinguished clusters of grave complexes. It was established that the highest place in social hierarchy of the analysed communities was occupied by the individuals of the higher classes. This social class was not homogeneous; thus, we could divide it into at least few smaller subgroups. The richest and the most elaborate graves belong to local leaders of groups of various sizes (e. g. individual tribes or their federations) of diverse statuses. Slightly lower position was attributed to the forest-steppe aristocracy of the middle rank. This social stratum included of members of the (ancestral and / or tribal) aristocracy, leaders of small groups (clans) of the forest-steppe elites of the lowest rank, as well as the so-called «elite troopers». At the bottom of the social hierarchy of the forest-steppe elites was aristocracy of the lowest rank — the most diverse group belonging to the higher classes. It seems that leaders of smaller groups utilizing specific cemeteries / kurgan groups might have had similar social status. Yet, formally speaking, the latter social stratum most likely already belonged to the middle classes. The so-called «ordinary people», or simply common folk, constituted the majority of the analysed communities. This large social class could be divided into two main groups — wealthy individuals of slightly higher social status among the middle class, and the remaining «ordinary people». The lowest place in the presented hierarchy of nominally free members of the studied populations was taken by not so numerous representatives of «the poor». The list of social classes and groups distinguished within the analyzed society is completed by people with more or less limited rights, who were socially dependent on the members of higher classes (servants or enslaved domestic workers). The interpretation of the system of social stratification presented in the study was supplemented by the analysis of differences in the number of grave complexes assigned to a specific place in hierarchy. The obtained results raise the question of the level of representativeness of the social structure of the populations of the forest-steppe areas of the left-bank Dnieperland described in the study. First and foremost, in the analysed set there is an extremely high percentage of grave complexes assigned to the higher classes. The article offers

fer possible explanations of this phenomena, including the theory that the unusually high percentage of grave complexes linked to the more privileged groups was a consequence of a vast underestimation of the number of burials of the individuals occupying lower positions in hierarchy. It seems that the disrupted proportions between burials belonging to the higher and the lower classes may have resulted from various factors, including the source database itself. We should keep in mind that most of the grave complexes that had to be excluded from the statistical analysis have features characteristic for burials of the individuals of middle and lower social status.

Keywords: funeral rites, social stratification, forest-steppe Dnieper, Scythians.

M. Burghardt

СОЦІАЛЬНА СТРАТИФІКАЦІЯ НАСЕЛЕННЯ ЛІВОБЕРЕЖНОГО ЛІСОСТЕПУ ПОДНІПРОВ'Я КЛАСИЧНОГО СКІФСЬКОГО ПЕРІОДУ (друга половина VI—IV/III ст. до н. е.). ЧАСТИНА 2: ІНТЕРПРЕТАЦІЯ

У статті подано коментарі щодо соціальної структури груп населення, які проживали між другою половиною VI та IV/III ст. до н. е. на територіях ліво-бережного лісостепоного Подніпров'я. Її метою було представити один з можливих способів інтерпретації померлих, похованих у різних комплексах могил, залишених цими громадами. Використовуючи існуючі в літературі погляди на цю тему, було прийнято багаторівневий поділ їх соціальної структури. Сам процес соціальної ідентифікації груп, що займають наступні рівні в ієрархії, був багаторівневим. Спочатку було проаналізовано контекст, у якому існують могили померлих, які належать до певних рангів. Наступний рівень аналізу був зосереджений на спробі зіставити раніше відокремлені комплекси поховань із соціальними верствами та групами, відомими з письмових джерел та / або виділеними для інших спільнот із подібною (скіфською) культурною моделлю. В результаті було встановлено, що найвище місце в соціальній стратифікації досліджуваних груп населення посідали представники вищих сфер. Цей шар не був однорідним і розпався на менші групи. На його чолі та водночас на чолі досліджуваних спільнот стояли лідери різного розміру людських груп (наприклад, окремих племен та їх об'єднань) з неоднорідним статусом. Кочова аристократія середнього рангу розташовувалася на нижчому щаблі. До її складу входили представники родинно-племінної аристократії, вожді менших громад (родів), що походять із групи вищих класів найнижчого рангу, а також т. зв. «елітні дружинники». На найнижчому рівні в ієрархії вищих класів були представники еліт низького рангу. Вони були найнеодноріднішою частиною «лісостепоної» аристократії. Вожді невеликих громад, які ховали своїх померлих на деяких кладовищах / курганних групах, також мали подібний статус. Формально ця група належала до середніх класів, тобто до населення середнього статусу. Цей шар, який є найчисленнішою частиною досліджуваних громад, розділювався щонайменше на дві менші групи. Першу групу складали їх заможні представ-

ники, тоді як другу групу складали решта простих людей із середнім статусом. Найнижчий ранг в ієрархії офіційно вільних членів досліджуваних громад займало не надто численне найбідніше населення («біднота»). Список соціальних прошарків та груп, які можна виділити в межах аналізованих груп населення, закривають категорії населення, певною мірою залежні від осіб, які посідають вищий ранг в ієрархії (слуги та домашні раби). При інтерпретації візерунку соціальної структури, отриманого для досліджуваних громад, також було порушено питання відмінностей у кількості могил, що належать померлим, які займають різні місця в ієрархії. Вони провокують питання про ступінь репрезентативності отриманих спостережень. Особливо проблематичною тут є надзвичайно висока частка поховань представників вищих класів. У статті вказується кілька можливих трактувань такого стану речей, серед яких найобґрунтованішою є теза, що це результат недооцінки кількості поховань, пов'язаних з категоріями населення, що займають нижчу позицію

в ієрархії, що виникає внаслідок різних факторів (в основному стану джерельної бази). На це вказує, наприклад, той факт, що серед різних могильних комплексів, пов'язаних з обговорюваними громадами, які не були включені в розрахунки, переважають ті з рисами, характерними для груп, які є місцями спочинку представників середніх і нижчих класів.

Ключові слова: поховальний обряд, соціальна стратифікація, Лісостепове Придніпров'я, скіфи.

Одержано 14.05.2021

БУРГХАРДТ Марсін, доктор філософії (Ph D), Музей у Ярославі Кам'яниця Орсетті, Ярослав, Польща.

BURGHARDT Marcin, Doctor, Museum in Jarosław Kamienica Orsettich, Jarosław, Poland.

ORCID: 0000-0002-9915-7539,

e-mail: marcin.burghardt@gmail.com.

Д. С. Гречко

ЗАЛЮДНЕННЯ ДНІПРО-ДОНСЬКОГО ЛІСОСТЕПУ У VI ст. до н. е.: ДЕМОГРАФІЧНИЙ ВИБУХ ЧИ НОВА МІГРАЦІЯ?

Стаття присвячена одній з важливих сторінок етнокультурної історії населення Дніпровського лісостепоного Лівобережжя протягом скіфського часу — залюдненню лісостепових частин річок Сули, Псла, Сейму, Сіверського Дінця та Середнього Дону. Наведено аргументи про зв'язок цієї міграції з подіями перехідного періоду, а її вихідну територію запропоновано вважати Дністро-Дніпровський Лісостеп.

Ключові слова: Дніпровське лісостепове Лівобережжя, скіфський час, міграції, керамічний комплекс, прикраси.

Біля середини VI ст. до н. е. на теренах північної Євразії відбулись суттєві зміни у розселенні племен (див. детальніше Гречко 2016, с. 34—37). Саме в цей час (друга—третья чверті VI ст. до н. е.) відбувається залюднення лісостепових частин Посулля, Сейму, Псла, Верхньої Ворскли, Сіверського Дінця та Середнього Дону (рис. 1—3; Гречко 2021, с. 16).

Питання походження тієї частини землеробського населення, які лишили у Дніпро-Донському Лісостепу нові для регіону пам'ятки типу Східного Більська, до останнього часу розглядалось, фактично, у межах концепцій Б. А. Шрамко та А. О. Моруженко або В. А. Іллінської. Згідно першої, генетичною основою для даних етнічних груп були носії бондарихінської культури, які були під сильним скіфським впливом (Моруженко 1989, с. 37). Одразу варто зазначити, що пам'ятки цього типу за останніми даними з'являються на території Дніпровського лісостепоного Лівобережжя біля середини VI ст. до н. е. (Шрамко І. Б. 2010; Гречко

2016; Пеляшенко, Гавриш 2018; Пеляшенко 2020, с. 69). Отже, ми маємо розрив у понад 250 років між зникненням пам'яток бондарихінської культури у регіоні і його залюднення новими мешканцями.

Друга концепція В. А. Іллінської полягала у тому, що культура посульсько-донецького типу не пов'язана з Правобережною перед-скіфського часу, а належала власне скіфській культурі, яка в свою чергу походить від пізньозрубної степової зони (Ільїнська 1957, с. 14—17). Критику порівняльного аналізу керамічних комплексів посульсько-донецького типу та скіфського степового здійснив П. Я. Гавриш і справедливо зауважив, що він є «найбільш вразливим ланцюжком у системі доказів В. А. Іллінської» (Гавриш 2000, с. 23—24)¹. Найважливішою основою концепції В. А. Іллінської була відсутність хронологічного розриву у заселенні регіону протягом доби фінальної бронзи — початку раннього залізного віку, що на сьогодні не відповідає сучасним розробкам у даній сфері (Гречко 2010, с. 18). Концепцію В. А. Іллінської фактично повністю прийняв Б. О. Рыбаков (Рыбаков 1979, с. 163—164).

В останні роки було запропоновано шукати вихідні райони цієї міграційної хвилі у Дніпровському лісостеповому Правобережжі та більш західних лісостепових регіонах (Гречко 2010, с. 23; 2016; Пеляшенко 2014; 2020). Забігаючи наперед, варто відмітити, що це безальтернативний напрямок для пошуку, оскільки племена лісової (милоградська, юх-

1. Аналіз і критику поглядів В. А. Іллінської на етнокультурний розвиток племен Дніпро-Донецького Лісостепу провів П. Я. Гавриш (2000, с. 21—26).

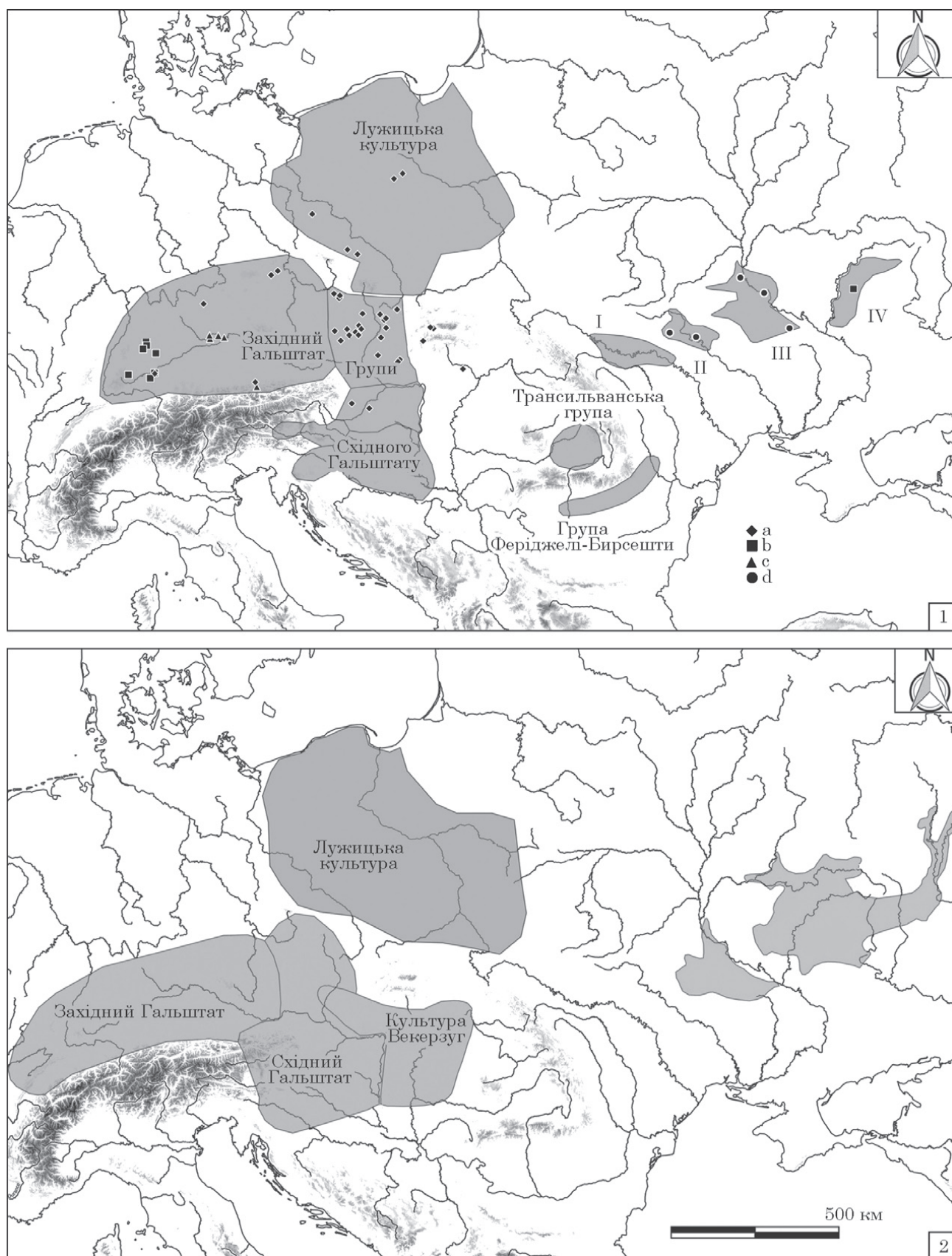

Рис. 1. Динаміка змін у розселенні племен Центральної та Східної Європи протягом VI ст. до н. е.: 1 — остання чверть VII — перша половина VI ст. до н. е. (HaD1), локальні групи пам'яток східноєвропейського Лісостепу: I — західноподільська; II — східноподільська; III — Дніпровське лісостепове Правобережжя; IV — ворсклинська (a — наконечники стріл скіфського типу; b — пояси; c — підтадери; d — городища); 2 — після «скіфських набігів» (HaD2) і горизонт Вітової Могили, культурні групи

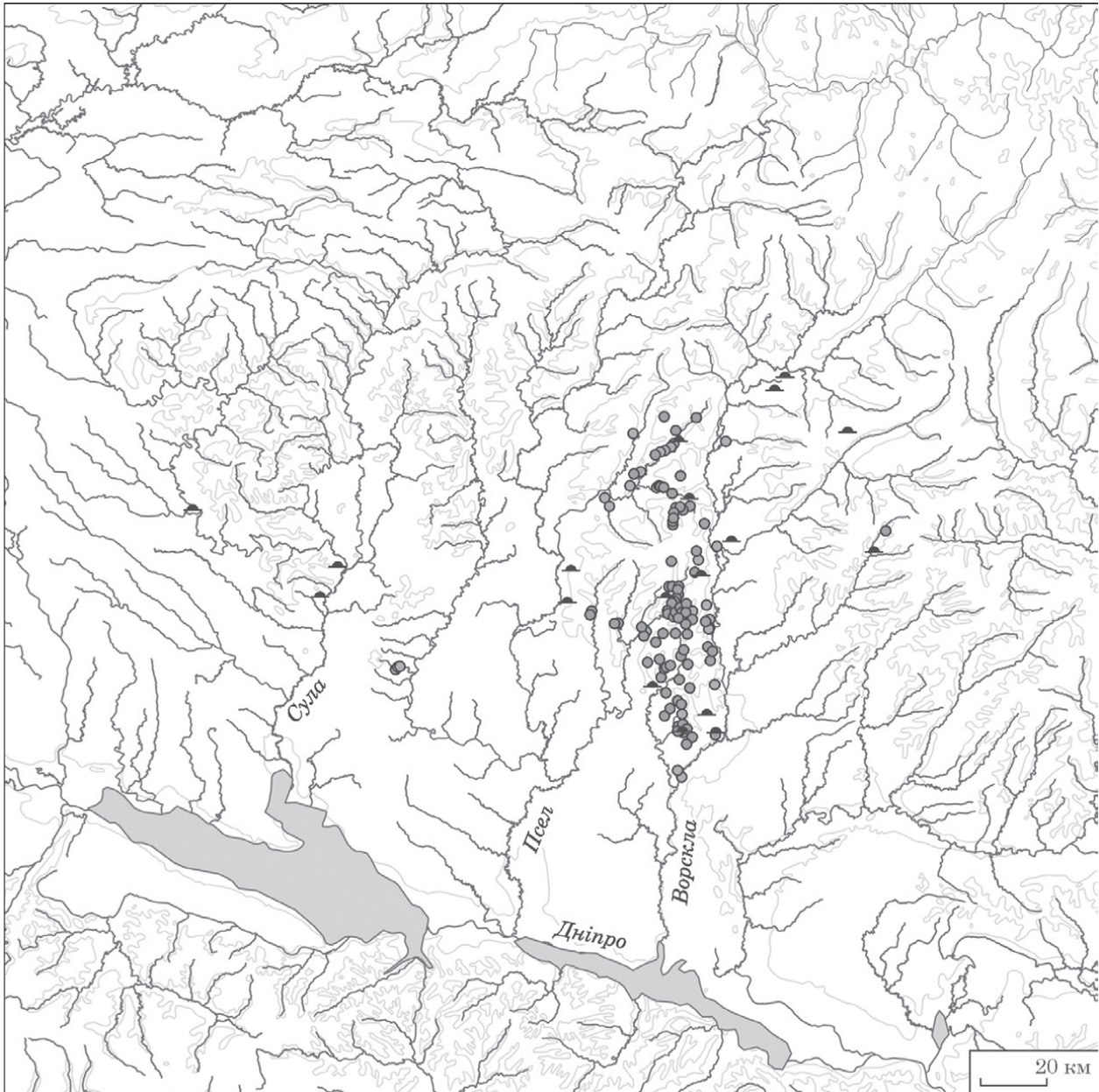

Рис. 2. Карта пам'яток ранньоскіфського періоду (період 1)

нівська (Каравайко 2012), городецька тощо) та степової (поодинокі поховання номадів) зон другої половини VII — першої половини VI ст. до н. е. належали до інших етнічних масивів. Зосередимо увагу на найбільш чітких етнічних індикаторах: ліпному посуді та жіночих прикрасах. У якості допоміжного можемо використати традицію створення захисних споруд.

Для уточнення цього питання варто аналізувати, по можливості, лише найдавніші матеріали з пам'яток типу Східного Більська, які б відносились до середини — третьої чверті VI ст. до н. е., оскільки більш пізні комплекси вже відбивають нові риси в матеріальній культурі при адаптації до життя на нових землях у іншому етнокультурному оточенні.

Керамічний комплекс. До середини VI ст. до н. е. у східноєвропейському Лісостепу чорноліскований столовий посуд, прикрашений геометричним орнаментом, остаточно виходить з ужитку, а «креативний період ареалу причорноморської „геометрії“ завершається близько середини VII ст. до Р. Х.» (Бруяко 2005, с. 51—52).

Найважливіші матеріали для аналізу даної проблеми нам дають матеріали з масштабних розкопок Східного укріплення Більського городища, які, на жаль, повноцінно досі не опубліковані. Б. А. Шрамко присвятив окрему ґрунтовну статтю з'ясуванню походження його мешканців на базі вивчення найдавнішого ліпного посуду. Слід зазначити, що матеріали брались не з закритих комплексів, а стратиграфічно (глибина 0,4—

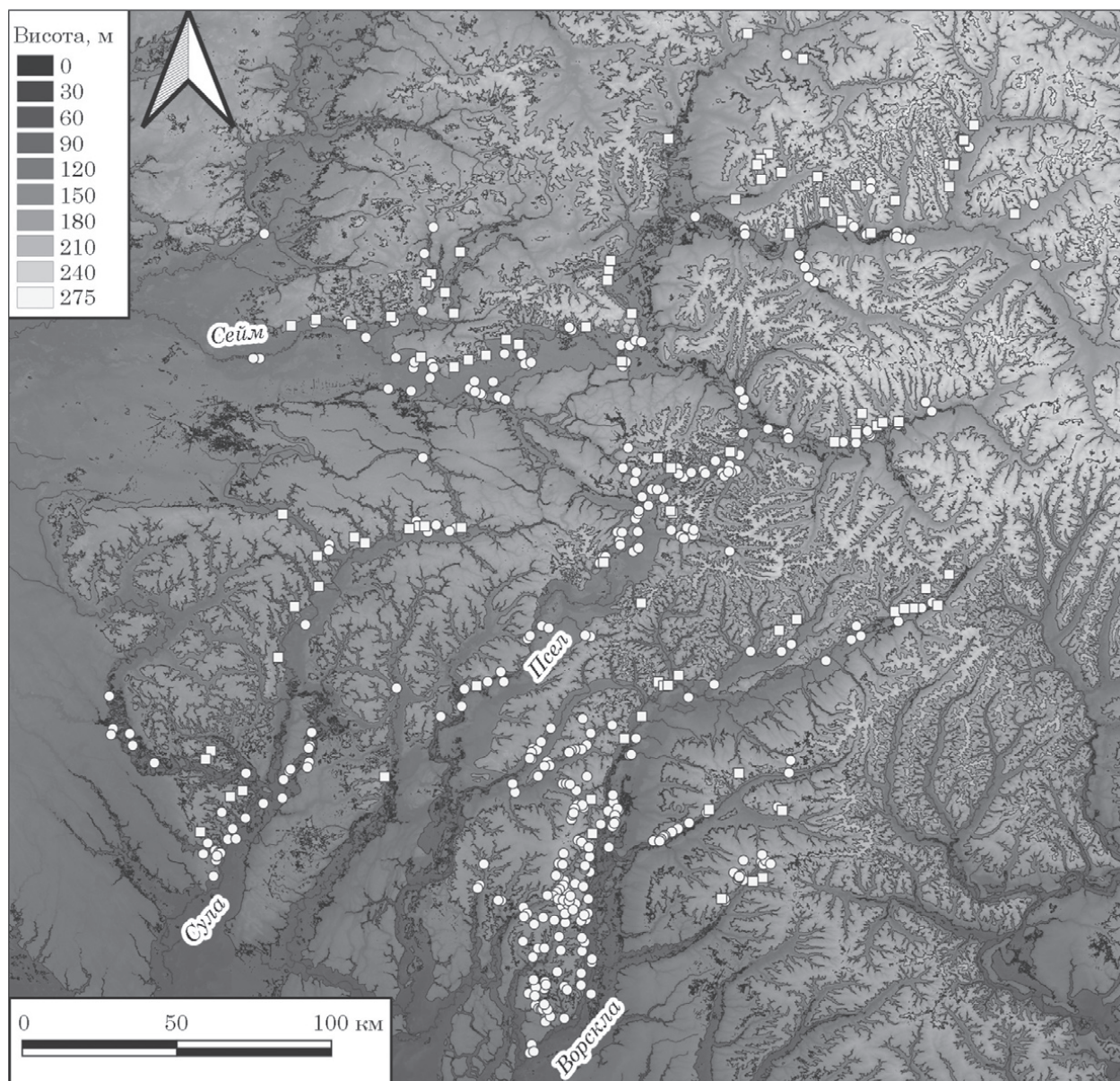

Рис. 3. Карта пам'яток періоду 2 (третя чверть VI — перша третина V ст. до н. е.)

0,6 м) (Шрамко 1983, с. 73). Це якоюсь мірою, додало у вибірку пізніші матеріали, останньої чверті VI — початку V ст. до н. е., що суттєво впливає на відсоткові співвідношення, зокрема, в орнаментатії горщиків. Варто зазначити, що при написанні цієї роботи Б. А. Шрамко вже відстоював свою думку про бондарихінську культуру, як основний субстрат для племен, які лишили пам'ятки типу Східного Більська (Шрамко 1983, с. 90—91). Навіть, при врахуванні, що аналізувалися матеріали середини VI — початку V ст. до н. е., серед слабо профільованих горщиків (85 % серед профільованих) 5,6 % мали валикову орнаментатію. Серед них репрезентовані різні комбінації елементів, включаючи роз'єднаний валик з одним кінцем, що йде донизу, з додатковим горизонтальним рядом вдавнень палички тощо. Миски у даній стат-

ті відносяться до різних хронологічних груп. Частина мисок має орнаментатію у вигляді пластичних наліпів або наліпного валика з проколами (Шрамко 1972, табл. IV: 26—27). Частина корчаг має біконічну форму та чорне лискування. Представлені і черпаки, форми яких характерні для цього часу — переважно грушоподібні з насічками по ребру, але є й інші форми. Враховуючи позицію Б. А. Шрамка, варто процитувати дуже незручний для дослідника висновок, якого не можна було об'єктивно уникнути: «Загальні риси передусім зближують східнобільську кераміку з простою нелощеною керамікою поселення на Тарасовій Горі в с. Жаботин, Трахтемирівського городища та інших ранніх правобережних пам'яток Середнього Подніпров'я. Близькі форми, особливо, серед простого кухонного посуду, можна знайти і

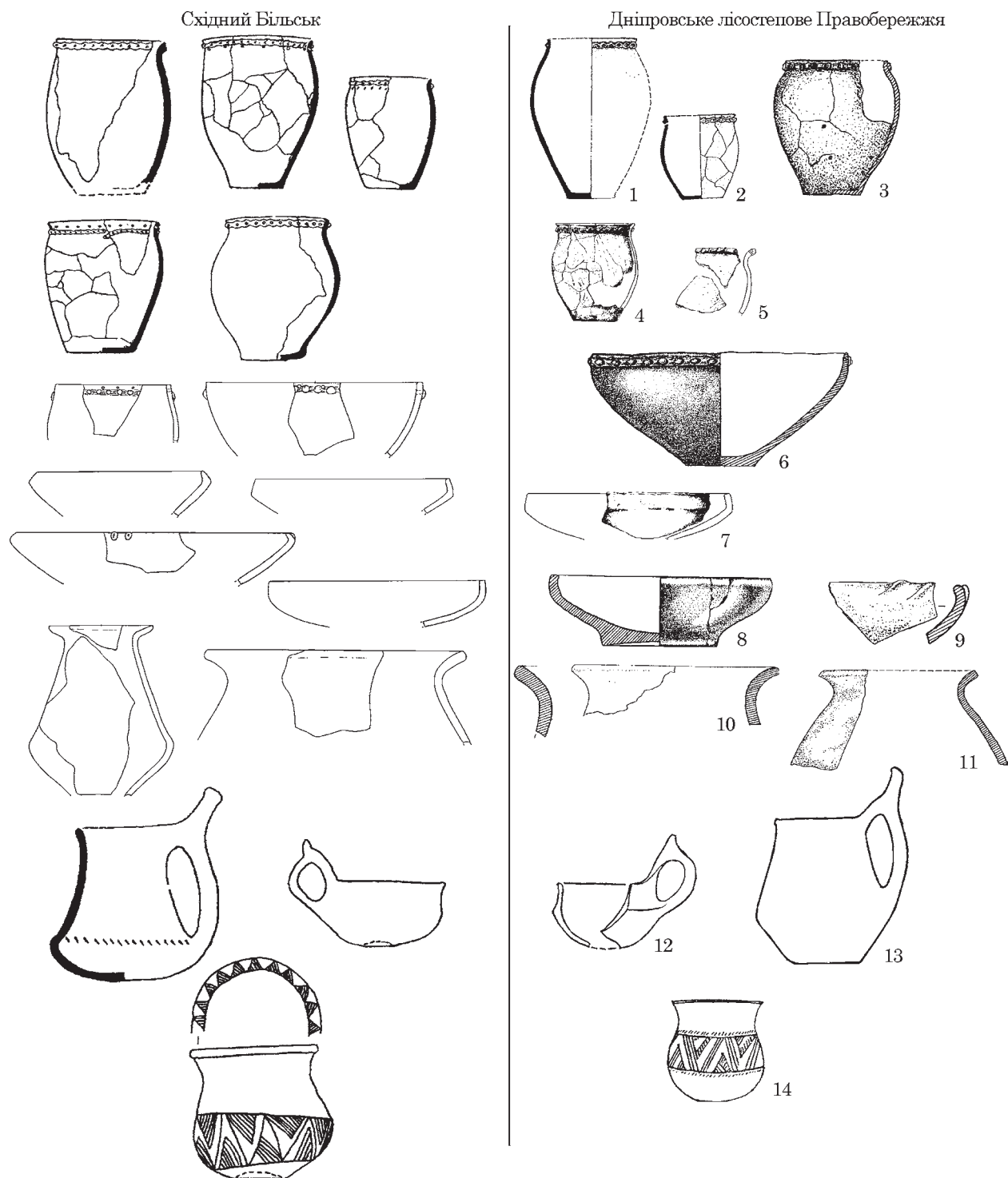

Рис. 4. Архаїчний керамічний комплекс Східного Більська та аналогії з пам'яток Дніпровського лісостепоного Правобережжя другої половини VII — VI ст. до н. е.: 1—3, 6, 8—11 — Мотронинське городище; 4, 5, 7 — Хотівське городище; 12 — Трахтемирівське городище; 13 — Пастирське городище; 14 — Яснозір'я, к. 6/1 (Шрамко 1983; Пеляшенко 2020; Бессонова, Скорий 2001; Пефтіць 2017; Ковпаненко, Бессонова, Скорий 1989)

на західніших лісостепогих пам'ятках басейнів Південного Бугу й Дністра» (Шрамко 1983, с. 89). Якщо врахувати, що основні форми мисок та їх орнаментация, частина корчаг та черпаки підтверджують висловлене вище спостереження стосовно горщиків, то можна говорити про походження даного керамічного комплексу з більш західних областей Лі-

состепу (рис. 4). Якщо б були враховані лише шари та комплекси третьої чверті VI ст. до н. е. то картина була б ще чіткішою.

Керамічний комплекс Книшівського городища охарактеризували П. Я. Гавриш і К. Ю. Пеляшенко (Пеляшенко, Гавриш 2018). Дослідники проаналізували всі архаїчні знахідки з городища і прийшли до виснов-

ку, що городище виникло у другій половині VI ст. до н. е., при цьому не виключаємо, що раніші шари все ще лишаються недослідженими. Більшість матеріалів з городища датовані кінцем V — IV ст. до н. е., що, враховуючи складність розділення хронологічних горизонтів¹, ускладнює характеристику найдавнішого керамічного комплексу пам'ятки. Автори прийшли до наступних висновків. По-перше, керамічний комплекс Книшівки має спільні генетичні корені з іншими групами пам'яток Лісостепу. По-друге, немає жодних підстав пов'язувати ці гончарні традиції з місцевим населенням доби бронзи. По-третє, «аналіз керамічних колекцій цього регіону і порівняння з сусідніми територіями вказує на єдине джерело походження традиції — Дніпровське Лісостепове Правобережжя, що пов'язано з кількома хвилями міграцій населення на лівий берег Дніпра». Останній висновок, за даними авторів, підтверджується наборами посуду (миски, кубки, черпаки, корчагоподібні посудини та корчаги), «морфологічною відповідністю» (слабопрофільовані горщики, всі типи мисок, корчаг та черпаків, які в цей час мають спрощені форми та неякісне лискування). Було також відзначено синхронні зміни у гончарних традиціях племен, як Правобережжя так і Лівобережжя: зменшення питомої ваги традиції валикової орнаментации та лискування столового та тарного посуду з поступовим їх відживанням, зникнення до V ст. до н. е. частини форм (черпаки, кубки, біконічні корчаги) (Пеляшенко, Гавриш 2018, с. 99).

Значний матеріал було отримано при розкопках городища *Полкова Микитівка* (Моруженко 1988, с. 45). Керамічний комплекс, також, на жаль, не розділений на хронологічні групи і наведено його сукупний аналіз (середина VI — середина V ст. до н. е.). Це, як у попередніх випадках, доволі суттєво викривляє інформацію про найдавніший керамічний комплекс пам'ятки. Можна звернути увагу на наявність слабопрофільованих та банкоподібних горщиків, на яких «доволі часто трапляються наліпні валики нижче краю вінчика, котрий у свою чергу орнаментований пальцевими вдавленнями». Широко представлені фрагменти мисок, частина з яких лискована (0,4 %). Ранні типи мисок мають аналогії у Дніпровському Правобережжі, на що вказувала і дослідниця (Моруженко 1988, с. 47). Миски останньої третини VI — середини V ст. до н. е. не відрізняють-

ся від типів поширених у Дніпро-Донському Лісостепу (Моруженко 1988, рис. 10, 22). Виявлено фрагменти черпаків (3 посудини) та корчаги. А. О. Моруженко при порівнянні керамічного комплексу Полкової Микитівки з посудом перед- та ранньоскіфського часу Ворскли прийшла до висновку про їх відмінність, що є очікуваним (Моруженко 1988, с. 48).

Репрезентативні матеріали було отримано при багаторічних дослідженнях *Коломацького городища*. Нещодавно був проаналізований античний імпорт з цієї пам'ятки і дослідники прийшли до висновку, що він починає поступати на городище у останній третині VI ст. до н. е. (Задніков, Радзівська 2018, с. 16), що може вказувати на дещо пізніший час заснування городища, у порівнянні зі Східним укріпленням Більського городища та Полковою Микитівкою. Не дивлячись на це, валикова орнаментация слабо профільованих горщиків достатньо широко представлена, наявні миски з ребром та загнутим досередини бортиком (Радзівская 1977, табл. XIII: 2—4; 1978, табл. IX: 8—11; 1980, табл. 12: 4; 1982, табл. V: 1; XIX: 10; 1983, табл. 21: 1—3; 1984, табл. XXII: 8—9; 1985b, табл. 4: 1—7, 9; 1986; 1987, табл. XXIII: 20—25; 1988, рис. 8: 2, 5—7).

Розглянувши всі вище перелічені керамічні комплекси, можна погодитись із К. Ю. Пеляшенком (Пеляшенко 2014, с. 14), що вони генетично можуть бути пов'язані лише з традиціями племен Дніпровського лісостепового Правобережжя (аналогії див.: Петренко 1961, с. 60—62, 84—86; Ковпаненко и др. 1989, с. 50—60, 75—85, 101—109; Бессонова, Скорый 2001, с. 56—75).

У якості підсумків можна навести основні висновки К. Ю. Пеляшенка, до яких він дійшов при аналізі всіх наявних колекцій кераміки з пам'яток Дніпро-Донецького Лісостепу (Пеляшенко 2020). Слабопрофільовані горщики (тип 1, варіанти 1—2) мають прямі аналогії у Дніпровському лісостеповому Правобережжі, де генетично пов'язані з традиціями передскіфського часу. Горщики середньо профільованих пропорцій знаходять аналогії серед матеріалів комплексів середньоскіфського часу Правобережного Лісостепу. Банки (2—5 % від загальної кількості посуду) мають найближчі аналогії західніше Дніпра. Орнаментация валиком має різні обсяги — Полкова Микитівка (8,1 %), Східне укріплення Більського городища (31,4 %), а в цілому, становить 10 % по регіону для середньоскіфського часу. Важливими є знахідки казаноподібних посудин прикрашених наліпним валиком та проколами на Східному Більську (7,1 %). Миски типів 1, 3—7 мають прямі паралелі у комплексах перед- та ранньоскіфського часу Правобере-

1. Стратиграфічний метод поділу знахідок на хронологічні горизонти також не дав результату, як і у випадку зі Східним укріпленням Більська, оскільки, часто пізні матеріали зафіксовано і у нижній частині культурного шару (Пеляшенко, Гавриш 2018, с. 98—99).

жжя, а тип 2, навіть, був характернішим для Побужжя та Подністров'я. Частина мисок Східного Більська орнаментована конічними наліпами. Біконічні та округло-біконічні лисковані корчаги типів 1—2 відомі на Східному Більську. Фрагменти черпаків (тип 2, 3; Басівка, 3,6 %) та кубків відомі у ранніх шарах на пам'ятках типу Східного Більську. Дослідник припускає, що збільшення кількості поселень у середньоскіфський час у Дніпро-Донецькому Лісостепу могло відбутися як за «істотного приросту, так і через нові хвилі міграцій з правого берега Дніпра, де у V—IV ст. до н. е. відмічається різке зменшення кількості населення». Після залюднення регіону його етнічний склад протягом V—IV ст. до н. е. був стабільним (Пеляшенко 2020, с. 27—87).

Можна зробити висновок, що більшість форм посуду та їх основні елементи декору керамічного комплексу пам'яток типу Східного Більська середини — другої половини VI ст. до н. е. генетично пов'язані з Дніпровським лісостеповим Правобережжям та більш західними регіонами Лісостепу (рис. 4). Матеріали ворсклинських пам'яток другої половини VI ст. до н. е. мають суттєві відмінності і продовжують місцеві традиції попереднього часу (Пеляшенко 2020, с. 89—90). Відмінності чітко помітні при порівнянні матеріальної культури цього часу Західного та Східного укріплень Більського городища, що вказує на те, що заселення Дніпро-Донецького Лісостепу в той час відбувалось не за рахунок демографічного вибуху у межиріччі Ворскли та Псла.

Жіночі прикраси безумовно є важливим етнографічним маркером (Гречко 2010; Ключко 2016, с. 105; 2017, с. 41). Імпортні, античні вироби не є етнокультурними маркерами, тому враховуватись не будуть. Серед матеріалів середини — другої половини VI ст. до н. е. на пам'ятках типу Східного Більська було виявлено металеві шпильки та завушниці (рис. 5). Найбільша колекція бронзових шпильок з грибоподібними чи цвяхоподібними головками та нарізками на стрижні походить з городищ Сейму (рис. 5: 3, 4 — Переверзево 1, Маріца, Глебовское тощо; Пузикова 1981; 1997). Аналогічні вироби було знайдено на Басівському городищі (Ильинская 1961) та Полковій Микитівці (Моруженко 1988, с. 36, рис. 3: 24—26). Аналіз металу та типи виробів свідчать про їх правобережне походження (Пузикова 1997, с. 83).

Інші шпильки відносяться до пізніших типів та представлені бронзовими та залізними виробами з великими цвяхоподібними головками (рис. 5: 1), залізними з петлеподібною голівкою (Східне укріплення Більського городища, Полкова Микитівка, Книшівка; Шрамко 1987; Моруженко 1988,

с. 36, рис. 3: 23; Гавриш 2000). Аналогічні вироби прийшли на зміну ранньоскіфським типам у другій половині VI — першій половині V ст. до н. е. і серед племен Дніпровського лісостепоного Лівобережжя (рис. 5: 15—19 — Мотронинське і Шарпівське городища, Пирогівський могильник; Фабриціус 1949, табл. 6: 3—5; Бессонова, Скорый 2001, с. 102, рис. 68; Петренко 1978, с. 93, табл. 5: 9).

Бронзові грибоподібні завушниці виявлено на городищі Полкова Микитівка у Поворсклі (рис. 5: 7, 8; Моруженко 1988, с. 36, рис. 3: 20—21) у похованні ґрунтового некрополя у басейні р. Оскол (Сарапулкіна, Алиев 2018). Дана група прикрас має прямі паралелі у Дніпровському лісостеповому Правобережжі у ранньоскіфський період (Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989, с. 53, 72).

Цікавими є аналогії деяких категорій матеріальної культури Дніпровського лісостепоного Лівобережжя VI ст. до н. е. на територіях західніше Дніпровського Правобережжя, у Дністро-Бузькому Лісостепу (Західне Поділля та Побужжя) серед матеріалів висоцької й пізньолужицької культур (рис. 5: 23—25). Вперше про ймовірність переселення представників першої культури (неврів) на Ворсклу писав без розгорнутої аргументації Б. А. Шрамко (Шрамко 1987, с. 135—140, 163). Детальніше цей напрям розглянула Є. В. Світлична у спеціальній статті. Дослідниця прийшла до висновку, що специфічні форми ліпного посуду, дрібної вотивної пластики та бронзові прикраси (рис. 6) можуть свідчити про переселення частини населення висоцької культури після кінця VII — початку VI ст. до н. е. на схід та її поступову асиміляцію (Светличная 1996, с. 153—159). На сьогодні за ретельнішого аналізу типів бронзових прикрас найдавніших пам'яток типу Східного Більська Дніпровського лісостепоного Лівобережжя перехідного періоду привертають увагу доволі специфічні бронзові спіралеподібні обмотки, виті гривни, спіралеподібні сережки та деякі типи шпильок (рис. 5: 9—14). Цікаво, що більшість подібних виробів виявлена на Сеймі (Пузикова 1980; 1997). Спектральний аналіз металу даних виробів підтверджує їх походження з західних регіонів Лісостепу (Побужжя, Західне Поділля, Дніпровське лісостепове Правобережжя; Барцева 1997, с. 113). Шпилька з перевитим стрижнем, аналогічна серії виробів Посейм'я (рис. 5: 5) та Сіверського Дінця, виявлена поблизу Житомира у некрополі біля с. Грем'яче й зарахована до заключного етапу киево-житомирської групи сосницького ТКК (Махно, Лысенко С., Лысенко Св. 2020, с. 358, рис. 9: 1), хоча не можна виключати належність комплексу к. 1 і до милоградської культури доби раннього заліза. Жіночі прикраси та їх набори, безумовно, відобра-

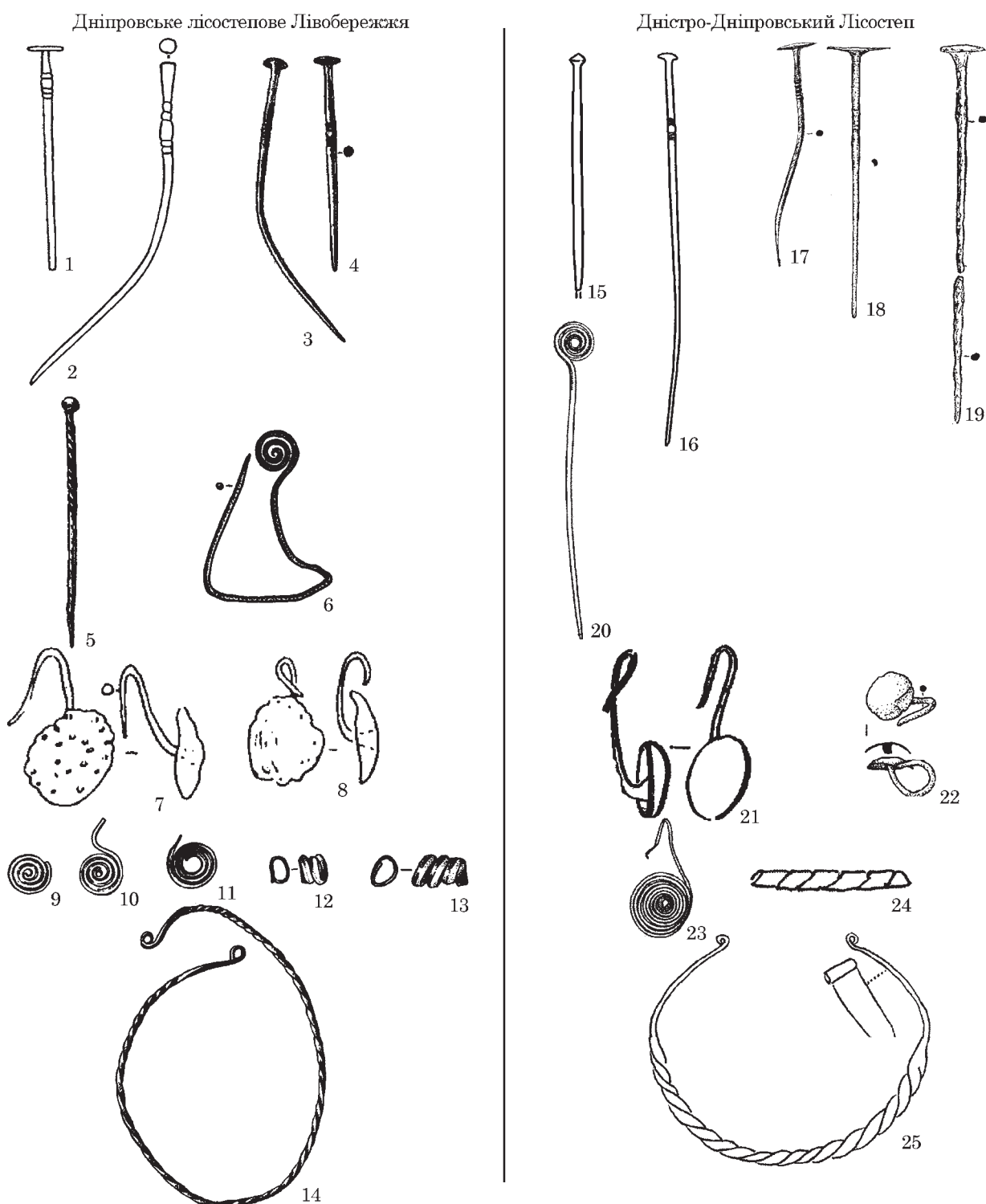

Рис. 5. Бронзові прикраси Дніпровського лісостепоного Лівобережжя та Дністро-Дніпровського Лісостепу: 1, 2 — Східний Більськ; 3—5 — Мариця; 6 — поселення Переверзево I (за валом городища); 7, 8 — Полкова Микитівка; 9—14 — городище Переверзево I; 15, 16 — Хотів; 17—19 — Мотронинське городище; 20, 23 — Петриківський могильник; 21 — Гришцінці; 22 — Раків Кут; 24, 25 — Глибочок Великий (Шрамко 1987; Пузикова 1980; 1997; Моруженко 1988; Бессонова, Скорый 2001; Шелехань 2017; Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989; Бандрівський 2014)

жають етнокультурну специфіку різних племен. Це дозволяє припускати, що у другій чверті — середині VI ст. до н. е. на територію Дніпровського лісостепоного Лівобережжя могли проникати групи осілого населення із

заходу, включаючи Західне Поділля та, навіть, Східну Галичину, де в цей час зникають поселенські системи ранньоскіфського часу.

В цілому, набір прикрас, а, відповідно і костюм, мігрантів середини VI ст. до н. е.

Дніпровського лісостепоного Лівобережжя в повній мірі відповідає правобережному ранньоскіфського часу (Ключко, Васина 2002; Ключко 2016, с. 105—111).

Традиції *створення фортифікацій* були також доволі специфічними для різних етнічних груп населення скіфського часу лісостепоної та степової зон півдня Східної Європи. При дослідженні оборонних споруд пам'яток типу Східного Більська виявлено як прості земляні насипи (Полкова Микитівка (Моруженко 1988), Книшівка (Гавриш 2000), так і дерево-земляні споруди, у яких вертикальні стовпи фіксувались у рівчакі (Східне укріплення Більського городища) або у пропечену серцевину валу (Сосонка 2; Приймак, Коротя, Осадчий 2006). Усі ці варіанти створення оборонних споруд мають прямі аналогії у Дніпровському лісостеповому Правобережжі: Трахтемирівське (Фіалко, Болтрик 2003, с. 115, рис. 7), Мотронинське (Хохоровски, Скорый 2006, с. 76—82), Шарпівське (Фабріціус 1949) городища.

* * *

Таким чином, комплекс матеріальної культури та інші характеристики пам'яток типу Східного Більська (так звана посульсько-донецька група) можуть бути безальтернативно, генетично пов'язані із Дніпровським лісостеповим Правобережжям та більш західними лісостеповими регіонами. Можна виділити декілька територій, де у другій половині VI ст. до н. е. або зникають поселенські структури, або суттєво зменшується їх кількість. Одразу слід відзначити вкрай поганий стан дослідженості Дніпровського правобережного Лісостепу у порівнянні з Лівобережжям. Для ранньоскіфського часу на значній території Київського Подніпров'я, Поросся та басейну Тясмину з частиною басейну р. Південний Буг (межіріччя Горного та Гнилого Тікича) відомо 3 городища та 23 селища, для середньоскіфського — 14¹ укріплень та 14 (!) селищ, для IV ст. до н. е. — 7 городищ та 11 (!) селищ (Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989, с. 14—25). Є і кілька «білих плям»: наприклад, Тетіївський р-н Київської обл. та Жашківський р-н Черкаської обл. Крім того, на сьогодні потрібна ревізія датуваль пам'яток регіону, оскільки у наявній літературі вони застаріли (Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989, с. 20, 139; Максимов, Петровская 2008, с. 56—64).

Київське Подніпров'я. Пам'ятки цього регіону були об'єднані дослідниками у хотівсь-

ку локальну групу (Максимов, Петровская 2008, с. 5). Базовим для регіону є Хотівське городище на південно-західній околиці Києва. На городищі було виявлено три споруди, які були зруйновані біля середини — третьої чверті VI ст. до н. е. (Дараган 2005, с. 260). Комплекс античного посуду було проаналізовано М. М. Дараган, яка обмежила верхню хронологічну межу функціонування укріплення третьою чвертю цього століття (Дараган 2005, с. 259—261). Інші хронологічні індикатори також вказують на відсутність матеріалів останньої чверті VI ст. до н. е. та приналежність городища до ранньоскіфського часу (Шелехань 2017, с. 68). Матеріали з поховань Пирогівського могильника синхронні Хотівському городищу, що яскраво діагностує керамічний комплекс (Скиба, Скорый 1995, с. 110—111). До цього ж часу, можна віднести і знахідки з городища Млинок біля с. Веприк (Бессонова, Скорый 1987, с. 33—40) та Малого Ходосівського городища (Максимов, Петровская 2008, с. 98, рис. 19).

В цілому, можна відмітити, що надійно датованих матеріалів останньої чверті VI ст. до н. е. на пам'ятках хотівської локальної групи не було виявлено. З цього часу у Київському Подніпров'ї поширюються пам'ятки підгірцівського типу, найдавніші матеріали яких можна датувати якраз з останньої чверті VI ст. до н. е. (Петровська 1971; Максимов, Петровская 2008, с. 41, рис. 41). Таким чином, можна констатувати те, що лісостепове населення полишає цей північний регіон у цей час. Можна зазначити, що переправи біля сучасного м. Київ були зручними шляхами для залюднення Сейму та далі, у південно-східному напрямку інших регіонів Дніпровського лісостепоного Лівобережжя.

Поросся. Регіон був достатньо щільно заселений у ранньоскіфський час (Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989, с. 144—151). Слід відзначити, що значна частина пам'яток цього періоду припиняє своє функціонування у першій половині VI ст. до н. е. Після штурму припиняє своє функціонування Трахтемирівське городище (Фіалко, Болтрик 2003, с. 89), зольники в ур. Лиса Гора біля Таращі (Бессонова, Романюк, Скорый 1995), селища Курилівка, Богуслав, Гамарня, Лука, Синица, Шкаровка та інші (Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989, с. 146—150), Хрещатик (Покровська, Петренко, Ковпаненко 1971, с. 94—109). Кургани біля с. Медвин також не мають комплексів середньоскіфського часу (Ковпаненко 1977, с. 40—72; 1981; Левченко Б. М., Левченко Н. Б., Гречко 2016, с. 202—218), як і поселення поблизу цього ж села (Ковпаненко, Левченко 1975, с. 58—65).

Поселення середньоскіфського часу виникають на нових місцях (Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989, с. 24), що свідчить про

1. Городища Млинок та обидва Ходосівські віднесені до цього періоду (Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989, с. 19). Для датування частини укріплень замало даних (Чмирьовка, Журжинці, Григорівка).

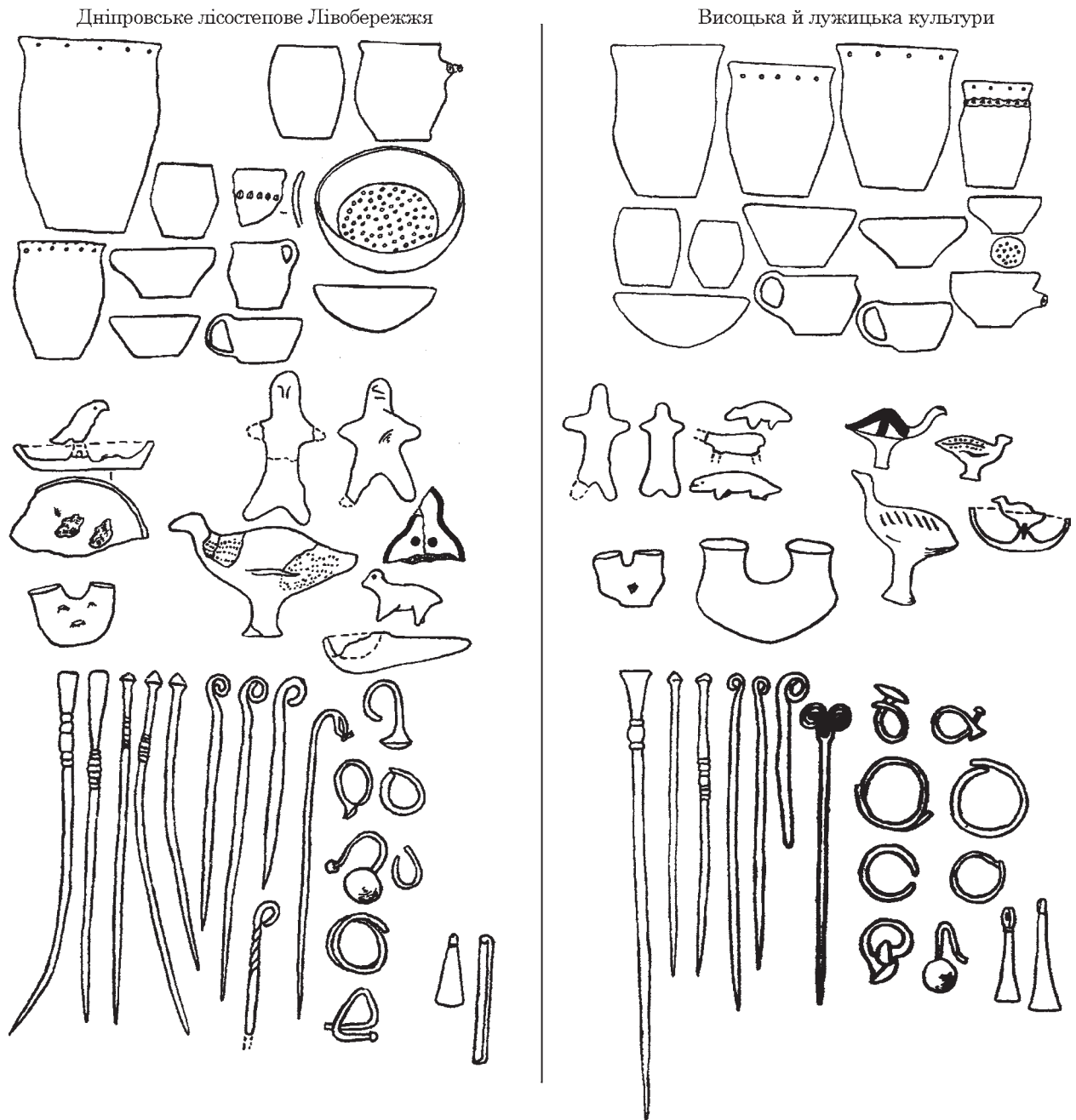

Рис. 6. Деякі категорії матеріальної культури населення Дніпровського лісостепового Лівобережжя, лужицької та висоцької культур (Светличная 1996)

певний рух населення. Цікаво, що частина селищ можна попередньо датувати другою половиною VI — початком V ст. до н. е. (Ісковщина, Пекарі (42а), а частина — розміщена неподалік від пам'яток ранньоскіфського часу (Потапці, Піщальники, Пекарі та інші). Селища суттєво відрізняються від попередніх відсутністю зольників та характерними рисами матеріальної культури (насамперед, керамічного комплексу). Отже, і у Пороссі відбуваються зміни у розселенні осілого населення при помітному зменшенні кількості пам'яток.

Тясмин. Єдина правобережна група, де не фіксується жодної редукції поселенських

структур, а дослідження пам'яток та шарів другої половини VI — першої половини V ст. до н. е. свідчить про максимальне піднесення у всіх сферах життя місцевого населення саме в цей час (Фабріціус 1949; Ковпаненко, Бессонова, Скорий 1989; Бессонова Скорий 2001).

Східноподільські група пам'яток. Матеріали початку середньоскіфського періоду (друга половина VI ст. до н. е.) на Северинівському городищі відсутні (Shelekhan, Lifantii 2016, p. 219). Серед наконечників стріл Немирівського городища відомі типи, характерні для перехідного періоду, але не пізніше. Антична кераміка даного укріплен-

ня датується не пізніше другої чверті — середини VI ст. до н. е., при цьому не виключається датування ойнохої зі «смуғастим» розписом і дещо більш раннім часом. Дослідники відносять час існування городища до кінця VIII — початку / першої третини VI ст. до н. е. (Кашуба, Вахтина 2017, с. 219, 220, рис. 8, 225). Таким чином, ми бачимо, що пам'ятки ранньоскіфського часу Побужжя припиняють функціонувати біля середини VI ст. до н. е.

Західноподільська група пам'яток. Час функціонування групи визначалося Г. І. Смирновою часом близько середини VII — початку V ст. до н. е. (Смирнова 1993, с. 116; 2006). Верхня (пізня) дата ґрунтувалася лише на одному комплексі з Верхніх Панівців. О. Д. Могилов аргументовано передатував цей комплекс першою половиною — серединою VI ст. до н. е. (Могилов 2010, с. 124). Крім того, Г. І. Смирнова відзначала, що інших пізніх матеріалів не було виявлено ні в похованнях, ні на поселеннях на Середньому Дністрі (Смирнова 2006, с. 79). Античні матеріали з поселень західноподільської групи розглянула М. М. Дараган і датувала не пізніше середини VI ст. до н. е. (Daragan 2009, s. 123—124). М. Бандрівський датує найпізніші пам'ятки західноподільської групи (етап III б: Качанівка, Городок, Постолівка, Івахнівці к. 3, Сокілець к. 3, Теклівка к. 3) першою чвертю VI ст. до н. е., синхронізуючи їх з раннім HaD2 по М. Тракселю (2014, с. 308). Таким чином, пам'ятки ранньоскіфського часу Подністров'я також були покинуті населенням не пізніше середини VI ст. до н. е.

Отже, результатам аналізу матеріальної культури не протирічить історичний розвиток племен Дністро-Дніпровського Лісостепу кінця ранньоскіфського часу. Частина населення з вказаних вище регіонів могла взяти участь у залюдненні Дніпровського лісостепоного Лівобережжя біля середини VI ст. до н. е. Нестабільна військово-політична ситуація призводить до початку будівництва городищ при заселенні нових земель. Це явище має певні аналогії у подіях часів Руїни (друга половина XVII ст.). Цікаво, що достатньо точно співпадають регіони, які заселялись «біженцями» з Правобережжя у Дніпро-Донському Лісостепу.

ЛІТЕРАТУРА

Бандрівський, М. 2014. *Культурно-історичні процеси на Прикарпатті і Західному Поділлі в пізній період епохи бронзи — на початку доби раннього заліза*. Львів: Простір М.

Барцева, Т. Б. 1997. Цветной металл городища Переверзево (результаты спектрального анализа). В: Пузикова, А. И. *Памятники скифского времени*

бассейна р. Тускарь (Посеймье). Москва: ИА РАН, с. 112-118.

Бессонова, С. С., Романюк, В. В., Скорый, С. А. 1995. *Зольник раннескифского времени из урочища Лысая Гора*. Киев.

Бессонова, С. С., Скорый, С. А. 1987. Новое городище скифского времени на Киевщине. В: Черненко, Е. В. (ред.). *Скифы Северного Причерноморья*. Киев: Наукова думка, с. 33-40.

Бессонова, С. С., Скорый, С. А. 2001. *Мотронинское городище скифской эпохи (по материалам раскопок 1988—1996 гг.)*. Киев; Краков: ИА НАН Украины; Ягеллонский университет.

Брумяко, И. В. 2005. *Ранние кочевники в Европе (X—V вв. до Р. Х.)*. Кишинев: Высшая антропологическая школа.

Гавриш, П. Я. 2000. *Племена скифского часу в лесостепу Дніпровського Лівобережжя (за матеріалами Приписілля)*. Полтава: Археологія.

Греčko, Д. С. 2010. *Населення скіфського часу на Сіверському Дінці*. Київ: ІА НАН України.

Греčko, Д. С. 2016. От Архаической Скифии к Классической. *Археологія і давня історія України*, 2 (19), с. 33-60.

Греčko, Д. С. 2021. *Етнокультурна історія населення Дніпровського лісостепоного Лівобережжя скіфського часу*. Автореферат дисертації д. і. н. Київ: ІА НАН України.

Дараган, М. Н. 2005. Античная керамика из Хотовского городища скифской эпохи. В: Зуев, В. Ю. (ред.). *Боспорский феномен: проблема соотношения письменных и археологических источников*. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж, с. 256-261.

Задніков, С. А., Радзівська, В. Є. 2018. Античний керамічний імпорт Коломацького городища. В: *Проблеми історії та археології України: Матеріали XI Всеукраїнської наукової конференції (Харків, 14—15 грудня 2018 р.)*. Харків, с. 16.

Ильинская, В. А. 1957. О происхождении культур раннего железного века на Левобережье Среднего Днепра. *Краткие сообщения ИИМК*, 70, с. 14-27.

Іллінська, В. А. 1965. Басівське городище. *Археологія*, XVIII, с. 48-76.

Каравайко, Д. В. 2012. *Памятники южновосточной культуры Новгород-Северского Полесья*. Киев: ИА НАН Украины.

Кашуба, М. Т., Вахтина, М. Ю. 2017. Некоторые аспекты изучения материалов раннего железного века из раскопок Немировского городища в Побужье. *Археологические вести*, 23, с. 211-228.

Клочко, Л. С. 2016. Декоративні елементи жіночого вбрання на землях Правобережної Скіфії. *Археологія і давня історія України*, 2 (19), с. 103-113.

Клочко, Л. С. 2017. Особливості костюмів скіф'янок на землях Посулля. *Археологія*, 3, с. 37-54.

Клочко, Л. С., Васіна, З. О. 2002. Жіночий костюм населення Лісостепоного Правобережжя у скіфський час (Києво-Черкаський регіон). В: Толочко, П. П. (ред.). *Сучасні проблеми археології*. Київ: ІА НАН України, с. 92-94.

Ковпаненко, Г. Т. 1977. Курганы скифского времени у с. Медвин в Поросье. В: Тереножкин, А. И. (ред.). *Скифы и сарматы*. Киев: Наукова думка, с. 40-72.

Ковпаненко, Г. Т., Левченко, Б. М. 1975. Поселения ранньоскіфського часу у с. Медвин на Росі. *Археологія*, 15, с. 58-65.

Ковпаненко, Г. Т., Бессонова, С. С., Скорый, С. А. 1989. *Памятники скифской эпохи днепровского лесостепного правобережья*. Киев: Наукова думка.

- Левченко, Б. М., Левченко, Н. Б., Гречко, Д. С. 2015. Курганы раннескифского времени у с. Медвин в Поросье (по материалам раскопок 1984—1985 гг.). *Археологія і давня історія України*, 2 (15), с. 202-218.
- Максимов, Е. В., Петровская, Е. А. 2008. *Древности скифского времени Киевского Поднепровья*. Полтава: ІНА НАН України.
- Махно, Е., Лысенко, С., Лысенко, Св. 2020. О культурно-хронологической принадлежности могильника Гремяче на Житомирщине. *Емінак*, 1 (29), с. 342-363.
- Могилов, А. 2010. К археологической карте Северной Буковины раннего железного века. *Revista arheologică*, V, 1, с. 98-129.
- Моруженко, А. А. 1988. К вопросу о памятниках раннего железного века в бассейне р. Ворсклы. *Советская археология*, 1, с. 33-52.
- Моруженко, А. А. 1989. Историко-культурная общность лесостепных племен междуречья Днепра и Дона в скифское время. *Советская археология*, 4, с. 25-40.
- Пеляшенко, К. Ю. 2014. *Ліпний посуд населення скіфського часу Дніпро-Донецького Лісостепу*. Автореферат дисертації к. і. н. Київ.
- Пеляшенко, К. Ю. 2020. *Ліплений посуд скіфського часу населення Дніпро-Донецького Лісостепу*. Київ; Котельва: ІА НАН України, ІКЗ «Більськ».
- Пеляшенко, К. Ю., Гавриш, П. Я. 2018. Ліпний посуд Книшівського городища. *Археологія*, 1, с. 91-101.
- Петренко, В. Г. 1961. Культура племен Правобережного Среднего Поднепровья в IV—III вв. до н. э. *Материалы по истории и археологии СССР*, 96, с. 53-102.
- Петренко, В. Г. 1978. *Украшения Скифии VII—III вв. до н. э.* Свод археологических источников, Д4-5. Москва: Наука.
- Покровская, Е. Ф., Петренко, В. Г., Ковпаненко, Г. Т. 1971. Поселение VIII—VI вв. до н. э. близ с. Крепцатик на Киевщине. *Археологія*, 2, с. 94-109.
- Пузикова, А. И. 1981. *Марицкое городище в Посеймье*. Москва: Наука.
- Пузикова, А. И. 1997. *Памятники скифского времени бассейна р. Тускарь (Посеймье)*. Москва: Пущинский научный центр РАН.
- Приймак, В. В., Коротя, О. В., Осадчий, Є. М., 2006. *Звіт про археологічні дослідження для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. (м. Суми, Сумський, Лебединський, Охтирський р-ни) у 2006 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 2006/229.
- Радзиевская, В. Е. 1977. *Отчет об археологических разведках и раскопках на территории Харьковской обл., в 1977 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1977/59.
- Радзиевская, В. Е. 1978. *Отчет о полевых исследованиях скифской археологической экспедиции в 1978 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1978/71.
- Радзиевская, В. Е. 1980. *Отчет о работе Лесостепной скифской археологической экспедиции в 1980 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1980/82.
- Радзиевская, В. Е. 1982. *Отчет скифской лесостепной экспедиции о раскопках Коломакского городища (скифской эпохи раннего железного века) на Харьковщине*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1982/104.
- Радзиевская, В. Е. 1983. *Отчет о скифской лесостепной экспедиции Харьковской областной организации Украинского общества охраны памятников истории и культуры*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1983/49.
- Радзиевская, В. Е. 1984. *Отчет скифской лесостепной экспедиции об археологических исследованиях городища VI—IV вв. до н. э. у пос. Коломак*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1984/70.
- Радзиевская, В. Е. 1985. *Отчет об археологических исследованиях в 1985 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1985/57.
- Радзиевская, В. Е. 1988. *Отчет о полевых археологических исследованиях в 1988 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1988/224.
- Рыбаков, Б. А. 1979. *Геродотова Скифия: Историко-географический анализ*. Москва: Наука.
- Сарапулкіна, Т. В., Алиев, Т. М. 2018. Грунтовый могильник скифского времени у с. Захарово в Поосколье. *Вестник ВГУ*, 4, с. 72-80.
- Светличная, Е. В. 1996. О связях населения Бельского городища и Днепровского Левобережья с лужицко-высоцкими племенами. В: Супруненко, О. Б. (ред.). *Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи*. Полтава: Археологія, с. 153-161.
- Смирнова, Г. И. 1993. Памятники Среднего Поднепровья в хронологической схеме раннескифской культуры. *Российская археология*, 2, с. 101-118.
- Смирнова, Г. И. 2006. Западно-Подольская группа раннескифских памятников в свете исследований к концу XX столетия. В: Петренко, В. Г., Яблонский, Л. Т. (ред.). *Древности скифской эпохи*. Москва: Наука, с. 66-92.
- Фабриціус, І. В. 1949. Тясминська експедиція. *Археологічні пам'ятки УРСР*, II, с. 80-111.
- Фіалко, О. Є., Болтрик, Ю. В. 2003. *Напад скіфів на Трахтемирівське городище*. Київ: Корвін-Пресс.
- Хохоровски, Я., Скорый, С. 2006. Оборонительная система Мотронинского городища. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 1 (19), с. 74-84.
- Шелехань, О. В. 2017. Вироби з металу і питання хронології городища. В: Кравченко, Е. А. (ред.). *Хотівське городище (новітні дослідження)*. Київ: ІА НАН України, с. 61-68.
- Шрамко, Б. А. 1972. *Отчет о работах скифо-славянской археологической экспедиции Харьковского университета в 1972 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1972/61.
- Шрамко, Б. А. 1983. Архаическая керамика Восточного укрепления Бельского городища и проблема происхождения его обитателей. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 23, с. 73-92.
- Шрамко, Б. А. 1987. *Бельское городище скифской эпохи (город Гелон)*. Киев: Наукова думка.
- Шрамко, И. Б. 2010. Бельское городище: основные этапы развития. В: *Проблемы истории и археологии Украины*. Харьков: ХНУ, с. 38.
- Daragan, M. 2009. Grey pottery from monuments of the Early Scythian Period in the Middle Dnestr region (West Podolian group of monuments). *Pontica*, XLII, p. 119-147.
- Shelekhan, O., Lifantii, O. 2016. The elements of the horse bridle from the Severynivka hillfort. *Baltic-Pontic studies*, 21, p. 219-254.

REFERENCES

- Bandrivskyi, M. 2014. *Kulturno-istorychni protsesy na Prykarpatti i Zakhidnomu Podilli v piznii period epokhy bronzы — na pochatku doby rannoho zaliza*. Lviv: Prostir M.
- Bartseva, T. B. 1997. Tsvetnoi metall gorodishcha Per-everzevo (rezultaty spektralnogo analiza). In: Puzikova, A. I. *Pamiatniki skifskogo vremeni basseina r. Tuskar (Poseime)*. Moskva: IA RAN, s. 112-118.

- Bessonova, S. S., Romaniuk, V. V., Skoryi, S. A. 1995. *Zolnik ranneskifskogo vremeni iz urochishcha Lysaia Gora*. Kiev.
- Bessonova, S. S., Skoryi, S. A. 1987. Novoe gorodishche skifskogo vremeni na Kievshchine. In: Chernenko, E. V. (ed.). *Skify Severnogo Prichernomoria*. Kiev: Naukova dumka, s. 33-40.
- Bessonova, S. S., Skoryi, S. A. 2001. *Motroninskoe gorodishche skifskoi epokhi (po materialam raskopok 1988—1996 gg.)*. Kiev; Krakov: IA NAN Ukrainy; Jagellonskii universitet.
- Bruiaiko, I. V. 2005. *Rannie kochevniki v Evrope (X—V vv. do R. Kh.)*. Kishinev: Vysshaia antropologicheskaiia shkola.
- Havrysh, P. Ya. 2000. *Plemena skifskoho chasu v lisostepu Dniprovskoho Livoberezhzhia (za materialamy Prypsillia)*. Poltava: Arkheolohiia.
- Hrechko, D. S. 2010. *Naseleennia skifskoho chasu na Siver-skomu Dintsi*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.
- Grechko, D. S. 2016. Ot Arkhaicheskoi Skifii k Klasicheskoi. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (19), s. 33-60.
- Hrechko, D. S. 2021. *Etnokulturna istoriia naseleennia Dniprovskoho lisostepovoho Livoberezhzhia skifskoho chasu*. Avtoreferat dysertatsii d. i. n. Kyiv: IA NAN Ukrainy.
- Daragan, M. N. 2005. Antichnaia keramika iz Khotovskogo gorodishcha skifskoi epokhi. In: Zuev, V. Iu. (ed.). *Bosporskii fenomen: problema sootnosheniia pismennykh i arkheologicheskikh istochnikov*. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh, s. 256-261.
- Zadnikov, S. A., Radzievska, V. Ye. 2018. Antychnyi keramichnyi import Kolomatskoho horodyscha. In: *Problemy istorii ta arkheolohii Ukrainy: Materialy XI Vseukrainskoi naukovoii konferentsii (Kharkiv, 14—15 hrudnia 2018 r.)*. Kharkiv, s. 16.
- Ilinskaia, V. A. 1957. O proiskhozhdenii kultur rannego zheleznoho veka na Levoberezhze Srednego Dnepra. *Kratkie soobshcheniia IIMK*, 70, s. 14-27.
- Illinska, V. A. 1965. Basivske horodyshe. *Arkheolohiia*, XVIII, s. 48-76.
- Karavaiko, D. V. 2012. *Pamiatniki iukhnovskoi kultury Novgorod-Severskogo Polesia*. Kiev: IA NAN Ukrainy.
- Kashuba, M. T., Vakhtina, M. Iu. 2017. Nekotorye aspekty izucheniia materialov rannego zheleznoho veka iz raskopok Nemirovskogo gorodishcha v Pobuzhe. *Arkheologicheskie vesti*, 23, s. 211-228.
- Klochko, L. S. 2016. Dekorativni elementy zhinochoho vbrannia na zemliakh Pravoberezhnoi Skifii. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (19), s. 103-113.
- Klochko, L. S. 2017. Osoblyvosti kostiumiv skifianok na zemliakh Posullia. *Arkheolohiia*, 3, s. 37-54.
- Klochko, L. S., Vasina, Z. O. 2002. Zhinochy kostium naseleennia Lisostepovoho Pravoberezhzhia u skifskiy chas (Kyievo-Cherkaskiy rehion). In: Tolochko, P. P. (ed.). *Suchasni problemy arkheolohii*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 92-94.
- Kovpanenko, G. T. 1977. Kurgany skifskogo vremeni u s. Medvin v Porose. In: Terenozhkin, A. I. (ed.). *Skify i sarmaty*. Kiev: Naukova dumka, s. 40-72.
- Kovpanenko, H. T., Levchenko, B. M. 1975. Poselennia rannoskifskoho chasu u s. Medvyn na Rosi. *Arkheolohiia*, 15, s. 58-65.
- Kovpanenko, G. T., Bessonova, S. S., Skoryi, S. A. 1989. *Pamiatniki skifskoi epokhi dneprovskogo lesostepnogo pravoberezhia*. Kiev: Naukova dumka.
- Levchenko, B. M., Levchenko, N. B., Grechko, D. S. 2015. Kurgany ranneskifskogo vremeni u s. Medvin v Porose (po materialam raskopok 1984—1985 gg.). *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (15), s. 202-218.
- Maksimov, E. V., Petrovskaia, E. A. 2008. *Drevnosti skifskogo vremeni Kievskogo Podneprovia*. Poltava: InA NAN Ukrainy.
- Makhno, E., Lysenko, S., Lysenko, Sv. 2020. O kulturno-khronologicheskoi prinaldzhnosti mogilnika Gremiache na Zhitomirshchine. *Eminak*, 1 (29), s. 342-363.
- Mogilov, A. 2010. K arkheologicheskoi karte Severnoi Bukoviny rannego zheleznoho veka. *Revista arheologică*, V, 1, s. 98-129.
- Moruzhenko, A. A. 1988. K voprosu o pamiatnikakh rannego zheleznoho veka v basseine r. Vorsky. *Sovetskaia arkheolohiia*, 1, s. 33-52.
- Moruzhenko, A. A. 1989. Istoriko-kulturnaia obshchnost lesostepnykh plemen mezhdurechia Dnepra i Dona v skifskoe vremia. *Sovetskaia arkheolohiia*, 4, s. 25-40.
- Peliaschenko, K. Yu. 2014. *Lipnyi posud naseleennia skifskoho chasu Dnipro-Donetskoho Lisostepu*. Avtoreferat dysertatsii k. i. n. Kyiv.
- Peliaschenko, K. Yu. 2020. *Liplenyi posud skifskoho chasu naseleennia Dnipro-Donetskoho Lisostepu*. Kyiv; Kotelva: IA NAN Ukrainy, IKZ «Bilsk».
- Peliaschenko, K. Yu., Havrysh, P. Ya. 2018. Lipnyi posud Knyshivskoho horodyscha. *Arkheolohiia*, 1, s. 91-101.
- Petrenko, V. G. 1961. Kultura plemen Pravoberezhnogo Srednego Podneprovia v IV—III vv. do n. e. *Materialy po istorii i arkheologii SSSR*, 96, s. 53-102.
- Petrenko, V. G. 1978. *Ukrasheniia Skifi VII—III vv. do n. e. Svod arkheologicheskikh istochnikov*, D4-5. Moskva: Nauka.
- Pokrovskaiia, E. F., Petrenko, V. G., Kovpanenko, G. T. 1971. Poselenie VIII—VI vv. do n. e. bliz s. Kreshchatik na Kievshchine. *Arkheolohiia*, 2, s. 94-109.
- Puzikova, A. I. 1981. *Maritskoe gorodishche v Poseime*. Moskva: Nauka.
- Puzikova, A. I. 1997. *Pamiatniki skifskogo vremeni basseina r. Tuskar (Poseime)*. Moskva: Pushchinskii nauchnyi tsentr RAN.
- Pryimak, V. V., Korotia, O. V., Osadchyi, Ye. M., 2006. *Zvit pro arkheolohichni doslidzhennia dlia «Zvodu pam'iatok istorii ta kultury Ukrainy» na terytorii Sumskoi obl. (m. Sumy, Sumskiy, Lebedynskiy, Okhtyrskiy r-ny) u 2006 r.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2006/229.
- Radzievskaia, V. E. 1977. *Otchet ob arkheologicheskikh razvedkakh i raskopkakh na territorii Kharkovskoi obl., v 1977 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1977/59.
- Radzievskaia, V. E. 1978. *Otchet o polevykh issledovaniia-kh skifskoi arkheologicheskoi ekspeditsii v 1978 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1978/71.
- Radzievskaia, V. E. 1980. *Otchet o rabote Lesostepnoi skifskoi arkheologicheskoi ekspeditsii v 1980 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1980/82.
- Radzievskaia, V. E. 1982. *Otchet skifskoi lesostepnoi ekspeditsii ob raskopkakh Kolomatskogo gorodishcha (skifskoi epokhi rannego zheleznoho veka) na Kharkovshchine*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1982/104.
- Radzievskaia, V. E. 1983. *Otchet o skifskoi lesostepnoi ekspeditsii Kharkovskoi oblastnoi organizatsii Ukrainskogo obshchestva okhrany pamiatnikov istorii i kultury*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1983/49.
- Radzievskaia, V. E. 1984. *Otchet skifskoi lesostepnoi ekspeditsii ob arkheologicheskikh issledovaniia-kh gorodishcha VI—IV vv. do n. e. u pos. Kolomak*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1984/70.
- Radzievskaia, V. E. 1985. *Otchet ob arkheologicheskikh issledovaniia-kh v 1985 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1985/57.
- Radzievskaia, V. E. 1988. *Otchet o polevykh arkheologicheskikh issledovaniia-kh v 1988 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1988/224.
- Rybakov, B. A. 1979. *Gerodotova Skifiia: Istoriko-geograficheskii analiz*. Moskva: Nauka.
- Sarapulkina, T. V., Aliev, T. M. 2018. Gruntovyi mogilnik skifskogo vremeni u s. Zakharovo v Pooskole. *Vestnik VGU*, 4, s. 72-80.
- Svetlichnaia, E. V. 1996. O svyaziakh naseleniia Belskogo gorodishcha i Dneprovskogo Levoberezhia s luzhitsko-vysotskimi plemenami. In: Suprunenko, O. B. (ed.). *Bilskoe horodyshe v konteksti vyvchennia pam'iatok rannoho zaliznoho viku Yevropy*. Poltava: Arkheolohiia, s. 153-161.
- Smirnova, G. I. 1993. *Pamiatniki Srednego Podnestrovia v khronologicheskoi skheme ranneskifskoi kultury. Rossiiskaia arkheolohiia*, 2, s. 101-118.
- Smirnova, G. I. 2006. Zapadno-Podolskaia gruppa ranneskifskikh pamiatnikov v svete issledovaniia k kontsu XX stoletia. In: Petrenko, V. G., Iablonskii, L. T. (ed.). *Drevnosti skifskoi epokhi*. Moskva: Nauka, s. 66-92.
- Fabrytsius, I. V. 1949. *Tiasmysna ekspeditsiia. Arkheolohichni pam'iatky URSS*, II, s. 80-111.
- Fialko, O. Ye., Boltryk, Yu. V. 2003. *Napad skifu na Trahtemyrivske horodyshe*. Kyiv: Korvin-Press.

Khokhorovski, Ia., Skoryi, S. 2006. Oboronitelnaia sistema Motroninskogo gorodishcha. *Arkheolohichniy litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 1 (19), s. 74-84.

Shelekhan, O. V. 2017. Vyroby z metalu i pytannia khronolohii horodyshcha. In: Kravchenko, E. A. (ed.). *Khottivske horodyshche (novitni doslidzhennia)*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 61-68.

Shramko, B. A. 1972. *Otchet o rabotakh skifo-slavianskoi arkheologicheskoi ekspeditsii Kharkovskogo universiteta v 1972 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1972/61.

Shramko, B. A. 1983. Arkhaicheskaia keramika Vostochnogo ukrepleniia Belskogo gorodishcha i problema proiskhozhdeniia ego obitatelei. *Arkheologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 23, s. 73-92.

Shramko, B. A. 1987. *Belskoe gorodishche skifskoi epokhi (gorod Gelon)*. Kiev: Naukova dumka.

Shramko, I. B. 2010. Belskoe gorodishche: osnovnye etapy razvitiia. In: *Problemy istorii i arkheologii Ukrainy*. Kharkov: KhNU, s. 38.

Daragan, M. 2009. Grey pottery from monuments of the Early Scythian Period in the Middle Dnestr region (West Podolian group of monuments). *Pontica*, XLII, p. 119-147.

Shelekhan, O., Lifantii, O. 2016. The elements of the horse bridle from the Severynivka hillfort. *Baltic-Pontic studies*, 21, p. 219-254.

D. S. Grechko

SETTLING OF THE FOREST-STEPPE OF DNIEPER LEFT BANK AREA IN THE 6TH CENTURY BC: THE POPULATION EXPLOSION OR NEW MIGRATION?

The paper is devoted to one of the important pages of the ethnic and cultural history of the population of the forest-steppe of Dnieper Left Bank area in the Scythian Age — settling of the forest-steppe parts of the basins of Sula, Psel, Seim, Seversky Donets and Middle Don rivers.

The analysis of material culture of new sites in the region allowed us to make several conclusions. Most of the handmade pottery forms and the main decorative elements of the ceramic complex of the sites of Eastern Bil's'k type dating to the middle — second half of the 6th century BC are genetically related to the forest-steppe of Dnieper Right Bank area and to more western regions of forest-steppe. Materials from the Vorskla sites of the second half of 6th century BC are significantly differ and continue the local traditions of

the previous time. The differences are clearly visible when comparing the material culture of that time of Western and Eastern fortifications of the Bil's'k settlement. This indicates that the settlements of the Dnieper-Donets forest-steppe at this time did not reason due to the demographic explosion in the Vorskla and Psel interflaves. The set of the jewelry and a costume of the migrants of the mid-6th century BC at the forest-steppe of Dnieper Left Bank area has straight analogies among the materials of the Right Bank of the Early Scythian Age.

It can be assumed that the initial migration areas could have been the Kyiv Dnieper region, the eastern and western Podolian groups of the sites where the settlement systems and burials disappeared simultaneously. The participation of the population from Ros' river and other regions in this process can't be ruled out.

Thus, in the development of the settlement system of the forest-steppe of Dnieper Left Bank area two main events that radically influenced the settling of the region by the sedentary population during the Scythian Age can be distinguished. First, during the Zhabotin period, on the territory of the Lower Vorskla and the Vorskla and Psel interflave the settlements of the migrants from the forest-steppe of Dnieper Right Bank area appeared. In the Middle Scythian Age, as a result of the new movement of the tribes from the west, a ramified settlement system emerged. New migrants have created the settlements that are geographically united into several local groups: two in Sula, Vorskla and Seim basins, three in Psel and one each in Uday, Merle and Kolomak basins. It is interesting that new groups of the population bypassed in their resettlement the territories occupied at that time by migrants of the Zhabotin period.

Keywords: Dnieper forest-steppe of the Left Bank, Scythian time, migrations, pottery complex, decorations (jewelry).

Одержано 21.09.2021

ГРЕЧКО Денис Сергійович, доктор історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

GRECHKO Denys S., Doctor of Historical Sciences, Senior Researcher, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0003-3613-795X, e-mail:

ukrspadshina@ukr.net.

S. V. Makhortykh

«CIMMERO-SCYTHIAN» ANTIQUITIES FROM CENTRAL ANATOLIA ¹

The contribution discusses the artifacts of nomadic types from Central Anatolia which include weapons, horse equipment and objects made in the traditions of Scythian animal art style. They highlight the complex ethnic composition of the nomadic groups located here in the 7th—6th centuries BC that does not allow attributing all these archaeological materials to a single group, for example, the Cimmerians.

Keywords: Central Anatolia, Cimmerians, Scythians, 7th—6th centuries BC, bronze socketed arrowheads.

Introduction. Central Anatolia is one of Western Asia regions, where the significant concentration of archeological materials related to the Eurasian nomads of the Early Scythian period is fixed. This region is located in the middle of modern Turkey and characterized by a flat landscape with some isolated low mountain ridges. From the north, the Anatolian plateau is surrounded by the Pontic Mountains, and from the south by the Taurus Mountains. Central Anatolia is situated in the area of dry steppes and semi-deserts with thickets of low thorny bushes. The plateau is cut by a few rivers flowing into the Black Sea, such as Kızılırmak (Halys) and Sakarya (Sangarius). In the past, these rivers were natural dividing

lines between the cultural formations located within the region.

The plains of Central Anatolia had good pastures and from ancient times served for communication purposes with land routes being laid from the East to the West. The region is located between Western and Eastern Anatolia, where two large cultural-historical areas were presented: Lydia and the Eastern Greek centers on the one hand and Urartu and Assyria on the other hand. In Central Anatolia, small local, presumably Phrygian or Neo-Hittite «principalities» were localized, which did not pose a serious threat to the nomads. Mobile and well-armed nomadic units probably controlled the local population and used this territory as a base for military raids on neighboring and more distant regions, or hid here from enemies in case of danger. The materials related to the early nomads are represented in the region by various categories of inventory: weapons, horse harness and objects made in the traditions of Scythian animal art style. These finds come both from nomadic burials and local settlements. The following paragraphs set out the discussion of sites and / or burial complexes that included objects of nomadic types in Central Anatolia.

BURIALS. (1) A tomb plundered in the Amasya province. It is located somewhere between Tasova and Ladik (fig. 1: 2). The burial belonged to a nomadic warrior and contained 250 bronze arrowheads (Ünal 1982, p. 69, Abb. 3—7). This is the most numerous assemblage of nomadic arrowheads of the 7th century BC found in the Near East. It consisted of five bullet-shaped and 245 bronze socketed arrows, of which 231 had barbs and only 14 were with-

1. The article is prepared as part of a research project carried out at Cornell University with the support of the Fulbright Program (USA) in Ukraine. I would like to express sincere gratitude to A. Smith, L. Khatchadourian and N. Russell for their assistance in the realization of this project. I am also grateful to K. Yukishima, S. Takahama and S. Adali for consultations and sharing the publications about the Kaman Kalehöyük and Büklükale sites.

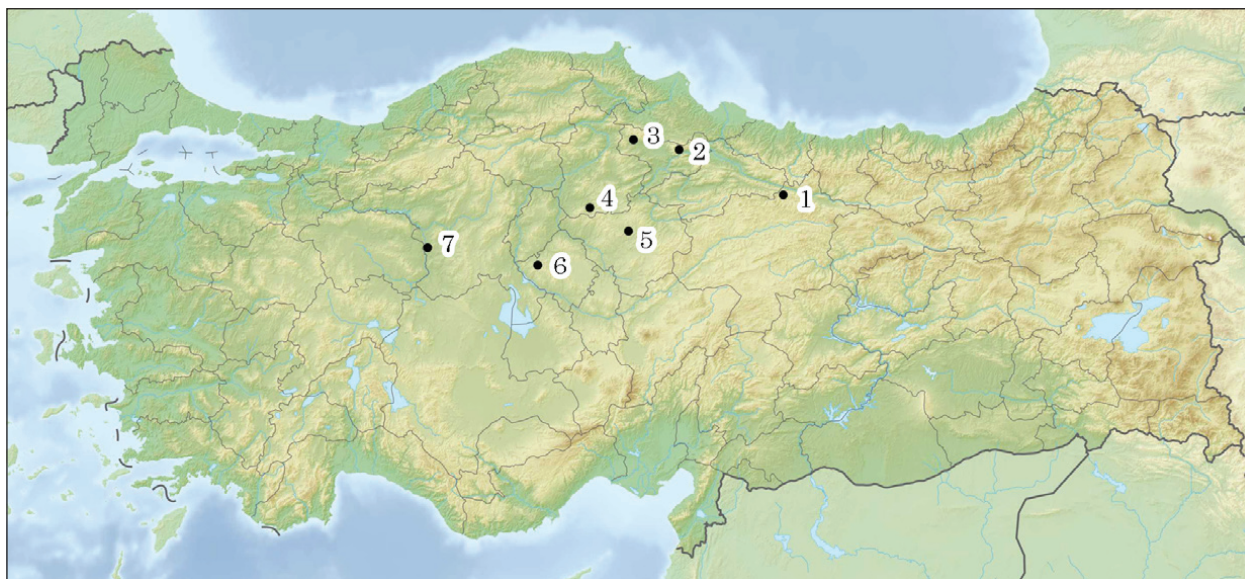

Fig. 1. Distribution map of nomadic type artifacts of the 7th–6th centuries BC in Central Anatolia: 1 — Sivas province; 2 — Amasya province; 3 — Imirler; 4 — Boğazköy; 5 — Kerkenes Dağ; 6 — Kaman Kalehöyük; 7 — Gordion

out a barb. Biblade arrowheads are represented by no less than four different types, among which items with oval and rhomboid heads prevail (fig. 2: 1–14; 22–33). The arrowheads differ in the width of the blades, socket length and the presence or absence of a barb. The length and the maximum width of the head of the arrows in most cases varies from 4.2×1.1 to 4.8×1.5 cm. Arrowheads with a rhomboid and laurel-shaped head, generally, belong to the so-called cross-cutting types, that were distributed in the Near East and the South Caucasus during the most of the 7th century BC, as well as, partly in the first half of the 6th century BC (Karmir Blur, Ayanis, Cavuštepe, Assur, Boğazköy, Kerkenes Dağ, Sardis, etc.).

One of the arrowheads with a rhomboid head and a long socket (dimensions: 5.1×1.4 cm) finds the analogies among the pre-Scythian Novocherkassk type of the 8th–7th centuries BC in southeastern Europe¹ (fig. 2: 33). Similar arrowheads are also known in the Early Scythian context, for example, in kurgan 1 of the Krasnoe Znamya cemetery in the Central Ciscaucasia (Петренко 2006, табл. 55: 13).

The quiver set from the Amasya province also contains biblade arrowheads with a rhomboid head with smoothed outlines. Such arrowheads are sometimes referred to as the ones with an «oval-rhomboid» head (fig. 2: 34–42). Such arrowheads are known in the Scythian burials of Eastern Europe, where they are dating to the mid — second half of the 7th century BC (Петренко 1990, рис. 1.Д: 5, 7, 8; Галанина 1995, рис. 2: 1; 3: 25).

1. For more information about the finds of arrowheads of Cimmerian types in the Near East, see: Махортых 2000, с. 190, рис. 1.

An original group is formed by so-called «syncretic» arrowheads. One blade of such arrowheads has an oval outline and another one a rhomboid form (fig. 2: 15–21). In my opinion, the term «the arrowheads with an oval-rhomboid head» suits them well. Such arrows were found in the North Caucasus: Krasnoe Znamya, kurgan 1; Zheleznodorozhny II, kurgan 2, burial 8; Novozavedennoe II, kurgan 2 (Петренко 1990, рис. 2.3: 4; 2006, табл. 55: 14; Лимберис, Марченко 2014, рис. 2: 2). Only one similar specimen comes from the forest-steppe Dnieper region — Zhabotin, kurgan 524 (Рябкова 2014, рис. 1.3: 1). The latter burial is dated to the second and / or third quarter of the 7th century BC (Махортых 2014).

In Central Anatolia, the arrowheads with «oval-rhomboid» heads were found at Boğazköy and Kaman-Kalehöyük (fig. 6: 20; 8: 13; Boehmer 1972, Taf. XXXI: 910; Yukishima 1992, fig. 1: 8). In the eastern regions of Eurasia, similar arrowheads are unknown.

It should be noted that the quiver set from the Amasya contains a representative series (more than 50 items) of biblade arrowheads with the so-called «weighted» heads. They have a prominent socket, often with a barb, and rhomboid or oval-shaped head, which is divided into two sections in its widest part. An upper, striking half of the head has a tetrahedral form, while the lower part of the head has a flat biblade shape (fig. 2: 43–58). Most exemplars vary in size from 3.5×1 to 4.6×1.3 cm. Basic area of distribution of two-bladed arrows with a «weighted» head in the Near East is Central Anatolia, where they, having undergone certain changes, existed throughout the 7th century BC. Materials from Kerkenes Dağ allow us to assume that these items were also produced in the first

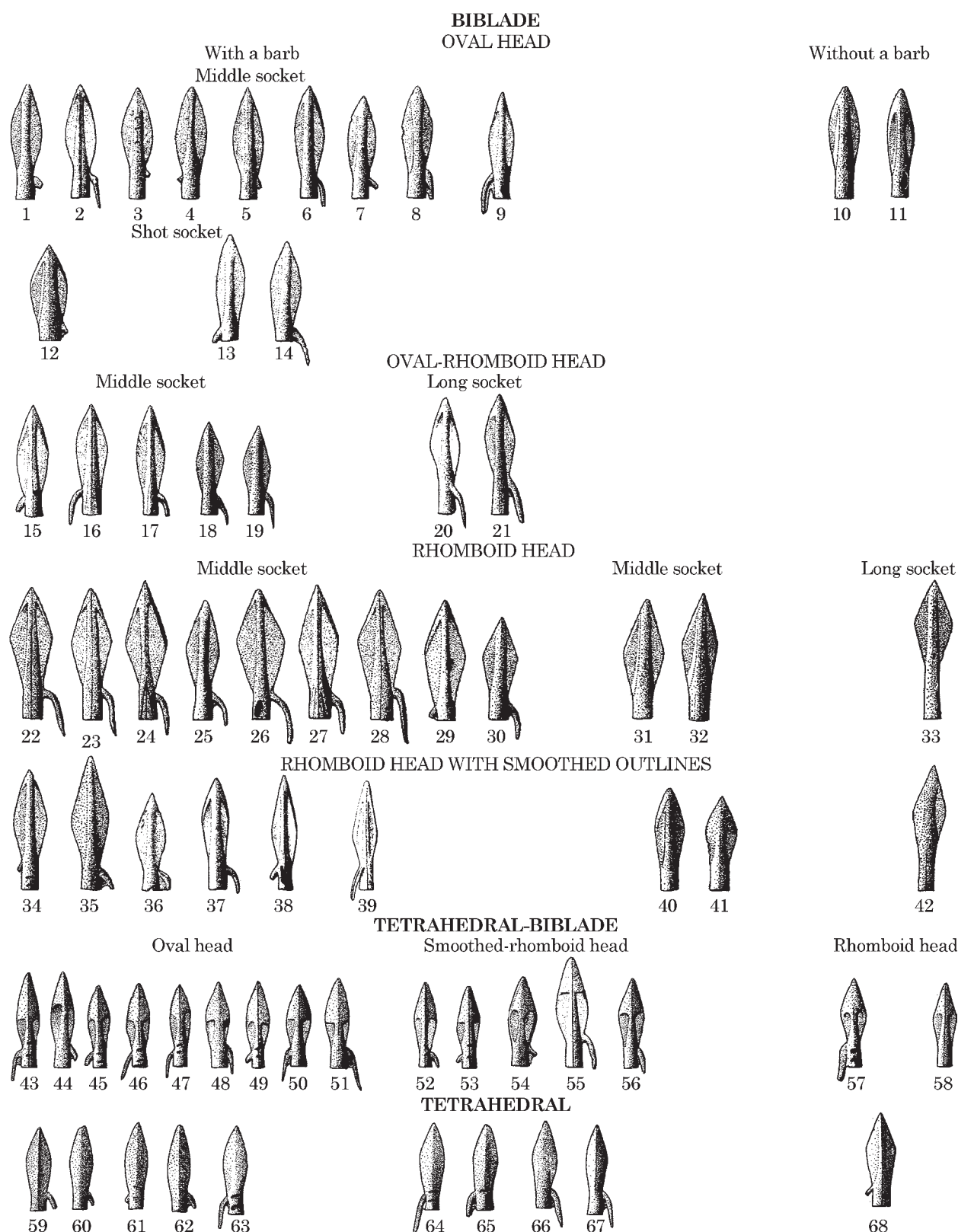

Fig. 2. Bronze socketed arrowheads from a burial in Amasya province (not to scale)

half of the 6th century BC (fig. 9: 12, 14; Summers 2017, fig. 33.5: 1, 2). A small number of biblade arrowheads with so-called «weighted» heads of various modifications are known in southeastern Europe, where they are dated to the 7th–6th centuries BC (Velikoaleksandrov-

ka, kurgan 7; Osnyagi, kurgan 1; Zhabotin, kurgan 524; Yagorlyk, etc.; Островерхов 1981, рис. 3: 17; Кореняко, Лукьяшко 1983, рис. 10: 10–14; Шрамко 1987, рис. 71: 3; Рябкова 2014, табл. 2: 23). It is supposed that their origin is connected to Central Kazakhstan and the

Aral Sea region (Рябокова 2014). It should be noted that they are also known in more eastern regions of Eurasia, for example, in Tuva (e. g., Чугунов 2019). However, the archaeological culture (Tasmolinskaya, Aldy-Belskaya, etc.) and the territory with which the origin of such arrowheads should be connected, as well as the chronological dynamics of their distribution in this vast area, remain uncertain.

In a quiver set from the Amasya province, a separate group is formed by barbed arrowheads with a prominent socket and tetrahedral heads of oval (fig. 2: 59—63), rhomboid or smoothed-rhomboid shapes (fig. 2: 64—68; Ünal 1982, Abb. 3: 20—28). Their sizes vary from 3.6×0.9 to 4.5×1.0 cm. A small number of similar items were found at other sites in Asia Minor (Kerkenes Dağ, Kaman-Kalehöyük; fig. 8: 30, 31; 9: 15, 16). The arrows with a tetrahedral head can be considered as a local feature of the Central Anatolian quiver sets in the 7th century BC.

V. Ünal dated a burial assemblage from the Amasya province to the 7th — the beginning of the 6th century BC (Ünal 1982, s. 81). A. Alekseev and A. Ivanchik restricted its date to the first half — the middle of the 7th century BC (Алексеев 2003, с. 149; Иванчик 2001, с. 49). These authors relied on the supposed chronological affinity of three arrowheads with a rhomboid head and casted relief decoration in the form of a «bird's footprint» from Amasya with an arrowhead from Boğazköy (fig. 2: 24, 27; 6: 4). However, a item from Boğazköy was found in the Büyükkale IIa/Ib layer dated to the middle of the 7th century BC (Boehmer 1972), that does not allow us to attribute it and other similar arrowheads to the first half of the 7th century BC¹. It should be pointed that the presence of relief ornamentation is characteristic of the pre-Scythian arrowheads of the 8th—7th centuries BC in the south of Eastern Europe (Vysokaya Mohyla, Malaya Tsimbalka, etc.). Relief marks on the arrowheads with rhomboid heads from Amasya and Boğazköy, probably, indicate their Cimmerian origin, which is also the case of the arrowheads of the Novocherkassk type from the Gumarovo kurgan in the southern Urals² (Исмагилов 1988, рис. 6: 36, 40, 54).

1. An arrowhead from Amasya with a rare head form finds analogies in the above-mentioned Boğazköy layer. Its elongated, smoothed-rhombic shape reaches its maximum width in the lower part of the blades (fig. 2: 39; 6: 5).
2. It should also be noted that M. Pogrebova and D. Raevskiy argue that the burial assemblage of the Gumarovo kurgan is not indicative of the movement of the Scythians to the west, from their homeland, as in the case of grave goods from Arzhan and Chilikta, but rather one of the directions of dispersal of the Caucasian — West Asian carriers of the Early Scythian material complex after the end of the Near Eastern military raids (Погребова, Раевский 1993, с. 240, сн. 34).

The quiver set from the Amasya province is quite representative. When dating it, one should rely not on single items, but on the existing series of arrowheads inside the assemblage. This quiver set contains a significant number of barbed arrows with an oval head, as well as a number of syncretic, oval-rhomboid arrowheads and arrowheads with smoothed-rhomboid heads. These three variations of biblade arrowheads are not typical for the most archaic burial complexes of the European Scythia and the eastern regions of Eurasia dated to the beginning — the first half of the 7th century BC, as well as for quiver sets dated to the end of the 7th century BC.

These facts and the respective analogies coming from the Boğazköy layer dated to the middle of the 7th century BC allow us to attribute the Amasya complex to the second-third quarter of the 7th century BC.

The dating of Amasya complex can be further specified by biblade specimens with smoothed-rhomboid heads dated to the middle — second half of the 7th century BC and arrowheads with syncretic oval-rhomboid heads dated to the second-third quarter of the 7th century BC.

All these analogies are dated to the middle-third quarter of the 7th century BC. This probably was the time of the formation of the complex from the Amasya province, which is one of the oldest nomadic burials in Central Anatolia.

The combination of arrows with different origins is one of key features of the quiver set from the Amasya. The tetrahedral-biblade arrowheads are close to the antiquities from the eastern province of the Scythian world, while the barbed arrowheads with oval and «syncretic» oval-rhomboid heads are more characteristic for the western one.

(2) Quiver set from the Sivas province.

It was found between Dogansar and Koyulhisar and probably comes from a destroyed burial (fig. 1: 1; Ökse 1994).

The set included 21 bronze socketed arrowheads, which are two-bladed and, with one exception, supplied with a barb. It includes two arrowheads 4.1—4.5 cm long with a wide rhomboid-shaped head (1.4—1.5 cm) and a short socket that finds analogies in a quiver from the Amasya province (fig. 3: 1, 2). Besides that, an arrowhead with a small rhomboidal head and a long socket was discovered (fig. 3: 3). Most of the arrows from Sivas have a narrow laurel-shaped head with slightly protruding blades and a massive socket, which is faceted or oval in cross-section (fig. 3: 4—10). Exemplars with a wider oval head are also known (fig. 3: 11—16). The length of the arrowheads varies from 3.2 to 4.7 cm with a width of 0.9—1.3 cm. Arrowheads with a smoothed-rhomboid head form a small group (fig. 3: 17—21).

In the Near East, close parallel to biblade arrowheads with a narrow oval head are coming

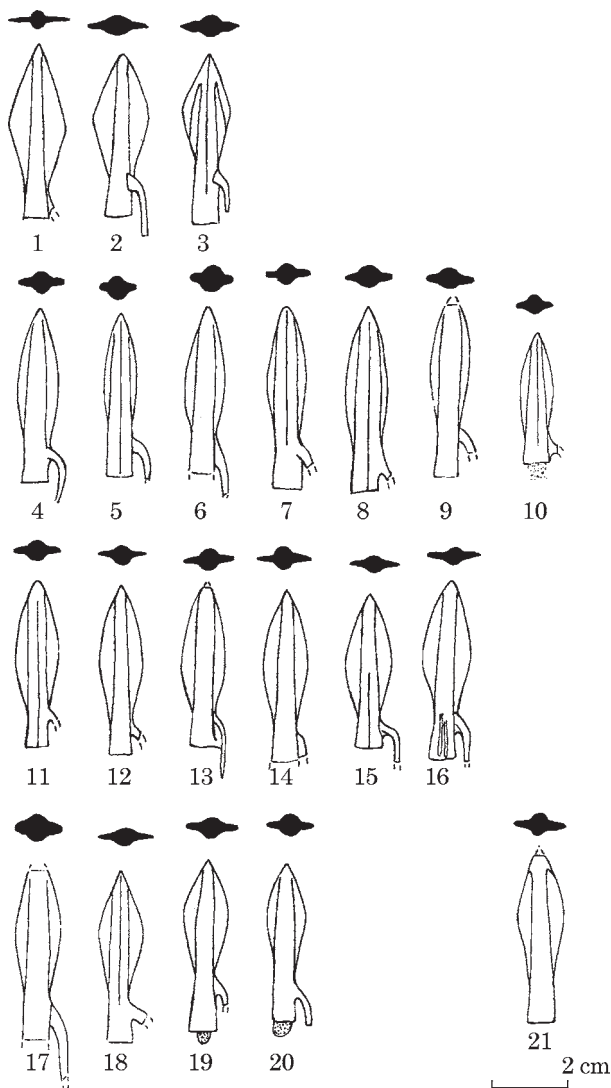

Fig. 3. Bronze biblade arrowheads from the Sivas province

from Boğazköy, Kerkenes Dağ, Kaman Kalehöyük, Carchemish and Karmir-Blur (Boehmer 1972, Taf. XXXI: 901, 913, 918, 924; Yukishima 1992, fig. 1: 1, 2; Рябкова 2009, рис. 3: 7, 25; Szudy 2015, pl. 31, Summers 2017, fig. 33.2: 11—13). According to the archaeological context, they usually dated to the second half — the end of the 7th century BC. In the south of Eastern Europe, quiver sets that include barbed biblade arrowheads with rhomboid and oval heads of various widths are known in the North Caucasus: Stavropol kurgan 1953; Novozavedenoe II, kurgan 2; Kelermes, kurgan 24; Kholm-skiy I, kurgan 4, etc. (Петренко 1990, рис. 1: Е; Василенко, Кондрашев, Пьянков 1993, рис. 5—7; Галанина 1995, рис. 3: 4—9). These complexes are usually dated no earlier than the middle — the second half of the 7th century BC. It is notable that barbed biblade arrowheads with narrow oval heads are extremely rare in the east of Eurasia in the Early Scythian time. Thus, the Near Eastern and Caucasian parallels determine the age of the quiver set from

the Sivas province as the middle — the second half of the 7th century BC.

(3) **Burial near Imirler (Amasya province)** (fig. 1: 3). One of the most informative nomadic complexes in Central Anatolia was located near Imirler. In a square burial chamber, the walls of which were covered with stone, a bronze stirrup-ended bit, a long iron sword, a bimetallic pickaxe and a bronze fluted handle associated with it were found. The complex also included 28 bronze arrowheads, of which 21 were unpublished, as well as a gold bracelet kept in a private collection (Ünal 1982, s. 65, Abb. 1; Hauptmann 1983; Kossack 1987; Derin, Muscarella 2001, p. 194; Иванчик 2001, с. 42).

The quiver set from Imiler contains biblade arrowheads with an oval head and a long socket without a barb (fig. 4: 5—7), arrowheads with a head of a similar shape and a shorter socket with a barb (fig. 4: 8), barbed arrows with a rhombic head (fig. 4: 9, 10) as well as a single item with a so-called «weighted» head (fig. 4: 11). Their sizes vary from 3.8×1.1 cm to 4.9×1.25 cm.

Some researchers dated a burial from Imirler to the middle of the 7th century BC (Дударев 1998, с. 89; Алексеев 2003). Ivanchik considers it to be more ancient and relates this burial to the early stage of the Kelermes period by dating it somewhat earlier than Kelermes kurgans discovered by V. Veselovsky (Иванчик 2001, с. 48).

Ivanchik's dating of the Imirler complex is based on the arrowheads, which, in his opinion, belong to the Kelermes type and find the closest analogies in the Kelermes kurgans.

First, it should be noted that the assumption about the existence of an early stage of the Kelermes period, preceding the burial mounds discovered by V. Veselovsky, is not supported by any archaeological evidence related to the Kelermes necropolis. According to the analysis by L. Galanina, burial mounds discovered by V. Veselovsky are associated with the oldest stage of the Kelermes period in the Kuban area, which precedes the pre-Kelermes stage, identified by A. Jessen (Галанина 1997).

Secondly, the arrowheads from Imirler are represented by several types, among which there are exemplars with rhomboid, oval, and «weighted» heads. Therefore, it's incorrect to combine them into one «Kelermes type» as A. Ivanchik does.

Moreover, arrows from Kelermes tumuli are mostly depasportized (Галанина 1995). They are not connected with certain burial complexes, which makes their chronological position unclear.

Thirdly, in Kelermes burial mounds there are no tetrahedral-biblade arrowheads with a «weighted» head, as well as the two-bladed

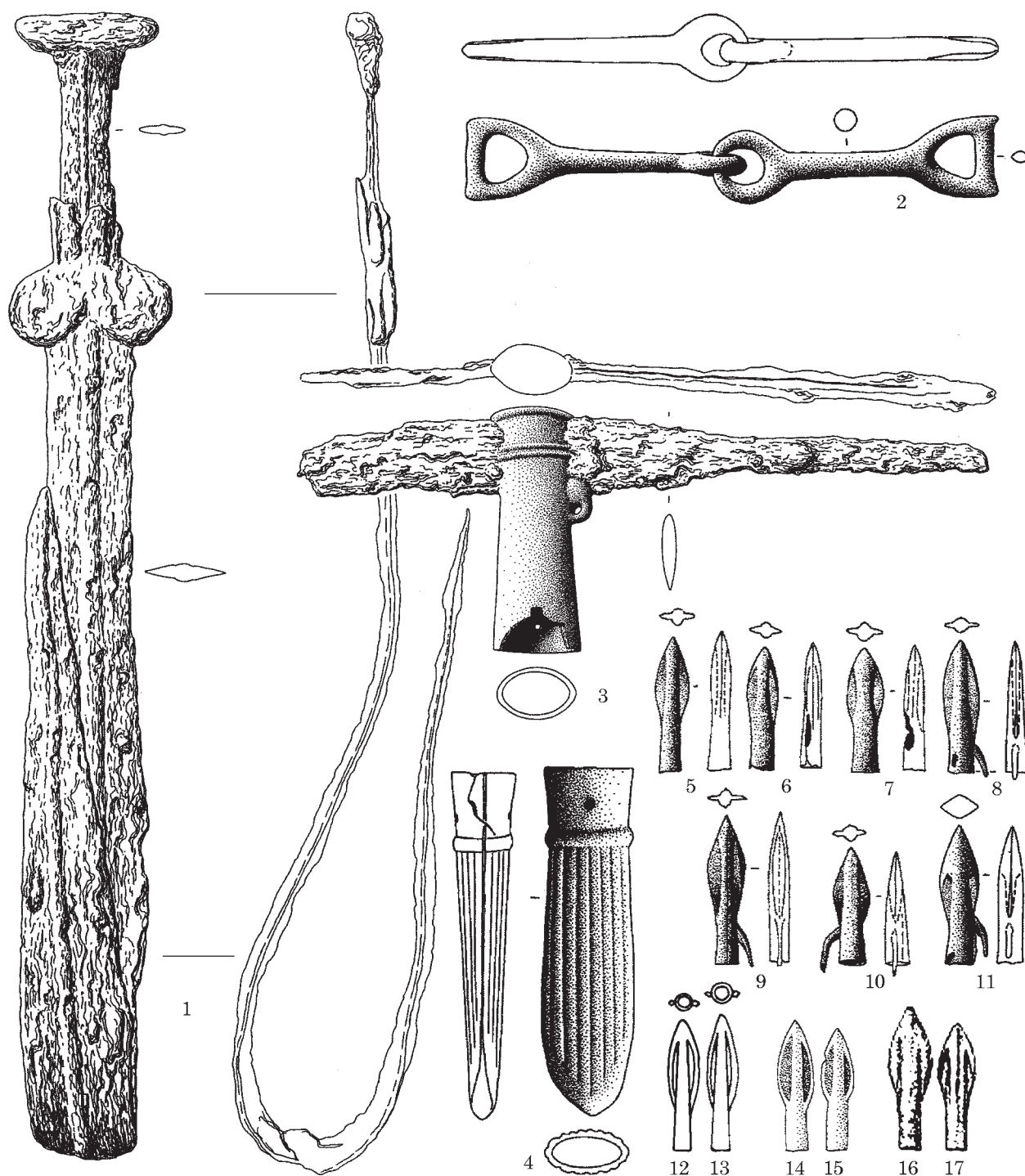

Fig. 4. Grave goods from a burial near Imirler and analogies to the bronze arrowheads found here: 1—11 — Imirler; 12, 13 — Kitaygorod; 14, 15 — Smolenice Molpir; 16, 17 — Lebedi V, kurgan 11, burial 8 (not to scale)

specimens with a long socket and oval head without a barb, which form the most numerous group in Imirler (fig. 4: 5—7). In this regard, the arrows from Kelermes cannot serve as grounds for dating the burial from Imirler. Furthermore, the arrowheads with an oval head and a long socket, that is about half the length of the entire item, are well known at the burials of the beginning — the first half of the 6th century BC in Eastern and Central Europe: Lebedi V, kurgan 11 burial 8 (Kuban area), Ki-

taigorod (Dnieper left-bank steppe), Bobritsa, kurgan 35 (Dnieper right-bank forest-steppe), Smolenice-Molpir hillfort (group IA, Slovakia) (fig. 4: 12—17; Ковпаненко 1981, рис. 10: 17, 18; Hellmuth 2006, Taf. 1: 1, 2; Мелюкова 2006, с. 28; Ромашко, Скорый, Филимонов 2014, рис. 3: 23—29; Пьянков, Рябкова, Зеленский 2019, рис. 4: 1, 2).

A bimetallic pickaxe is another important chronological indicator from Imirler burial (fig. 4: 3). Such weapons have been found in

the Caucasus in the Perkalsk, Tsaishi and Ergeta cemeteries, where they are dated no earlier than the end of the 7th — the beginning of the 6th centuries BC (Козенкова 2014; Папуашвили, Балахванцев 2016) ¹. Judging by the published drawing of the pickaxe from Imirler, it can not be ruled out that the bird's head (?) in the junction of the socket and the blade is highly schematized and transformed into a simple loop that may also indicate a rather young date for this object.

The expected age is also confirmed by other objects from the Imirler complex, in particular, a long iron sword with a bar-shaped pommel and «heart-shaped guard» (according to Иванчик 2001, с. 42) or classic «bud-shaped guard» (according to Алексеев 2003, с. 149). Imirler's sword in its proportions and the shape of the pommel is close to the Scythian weapons of the 7th—6th century BC known in the Caucasus (Karmir-Blur) and in the Dnieper forest-steppe area (Starshaya Mohyla) (Пиотровский 1959, рис. 6; Ильинская 1968, табл. 1: 1).

All of the above-mentioned facts suggest that the burial from Imirler should be attributed to the end of the 7th century BC, or possibly to the beginning of the 6th century BC.

An important feature of Imirler complex is the presence of objects belonging to different cultural traditions: Eastern European (iron sword, bronze arrowheads with an oval head and long socket), Volga-Ural (bimetallic pickaxe) and Central Asian (arrowheads of tetrahedral-biblade type).

The same cultural syncretism is typical for the complex from Norşuntepe, which is another highly informative burial of the nomadic type in the Near East.

More than 60 % of its composition are Urartian, Iranian and Transcaucasian items (bits with twisted rods, fastener, axe). There are also Cimmerian (a bronze ring with a broken movable muff) and Scythian artifacts (bronze zoomorphic harness attachment). The combination of such diverse objects in one burial does not support the identity of the cultures of the Cimmerians and Scythians, but presupposes their contacts in the Near East within the framework of joint raids or actions, reliably evidenced by written sources (Махортых 1998).

(4) A burial ground located in the vicinity of the Gordion, nearby the modern Yassihüyük, about 70—80 km southwest of Ankara (fig. 1: 7). Some of the burials of this necropolis are related to the Eurasian nomads. First of all, tumulus J should be mentioned, where a non-disturbed burial was arranged in

a wooden tomb built in a sub-square pit (Kohler 1995). The poorly preserved skeleton of a man was oriented with his head to the east and laid extended on the back. The burial contained numerous grave goods. In addition to the «local» categories of inventory (bronze jug, small cauldrons with handles, bowl, various embossed appliques, etc.), it included objects of a nomadic type: bronze arrowheads, an iron axe and a spearhead, a whetstone, pair of cult knives, as well as, presumably, fragments of bronze and iron bits (fig. 5; Kohler 1995, fig. 25—27). Such combination of multicultural artifacts in one grave is exceptional for the Gordion necropolis and it is not fixed in other burials. It suggests that not a Phrygian, but probably a Scythian warrior — a mercenary (Kohler 1995, p. 188, 213, 234) — was buried in tumulus J. It is worth noting that imported East Greek pottery was found in the burial too. Together with other artifacts, it allows to date this assemblage to the end of the 7th century BC (Kohler 1995, p. 59; DeVries 2005). This date correlates well with other objects of nomadic type, and, in particular, with bronze biblade arrowheads ².

In total, six socketed arrowheads were found in tumulus J, five of which had barbs (fig. 5: 13—18). Their dimensions vary from 2.85×1.0 cm to 4.6×1.1 cm, although most of them did not exceed 4 cm in height and ranged from 3.0×1.05 cm to 3.8×1.2 cm. Arrowheads from tumulus J, find the closest parallels in the Early Scythian quiver sets of the western Ciscaucasia (fig. 5: 20; burial 2 near the Lenin khutor) and the Dnieper left-bank forest-steppe area (fig. 5: 19, 21, 22; Starshaya Mohyla) (Ильинская 1968, табл. 2: 30, 34, 35, 39; Лимберис, Марченко 2012, рис. 110: 66). According to the grave goods, these burials should be dated to the beginning — the first quarter of the 6th century BC (Махортых 2016; 2017).

SETTLEMENTS. (1) Boğazköy (Çorum province) (fig. 1: 4). The site is located near the modern village of Bogazkale east of the Kızılırmak river. On its territory, more than 50 (mainly biblade) bronze socketed arrowheads were found (Boehmer 1972, Taf. XXX; XXXI; Derin, Muscarella 2001, p. 194; Baykal-Seeher et al., 2006, Abb. 25: 13—17).

A trilobate solid arrowhead with a prominent socket and a head in the shape of a pointed leaf having an oval-shaped depression at the base of rounded edges is related to the oldest Büyükkale II layer, which is dated to the second quarter of the 7th century BC (fig. 6: 1; Boehmer

1. For more information about the origins and distribution of bimetallic pickaxes in Eurasia, see Кузьминых 1983; Müller-Karpe 1995; Алексеев 2003; Таиров 2010; Балахванцев 2014).

2. It should be also mentioned two bronze socketed arrowheads from the tumulus B, which is localized near the tumulus J and close to it in time (Kohler 1995, pl. 11: F, G). The Lydian lekythos discovered there dates the tumulus B to the 6th century BC (DeVries 2005, p. 54).

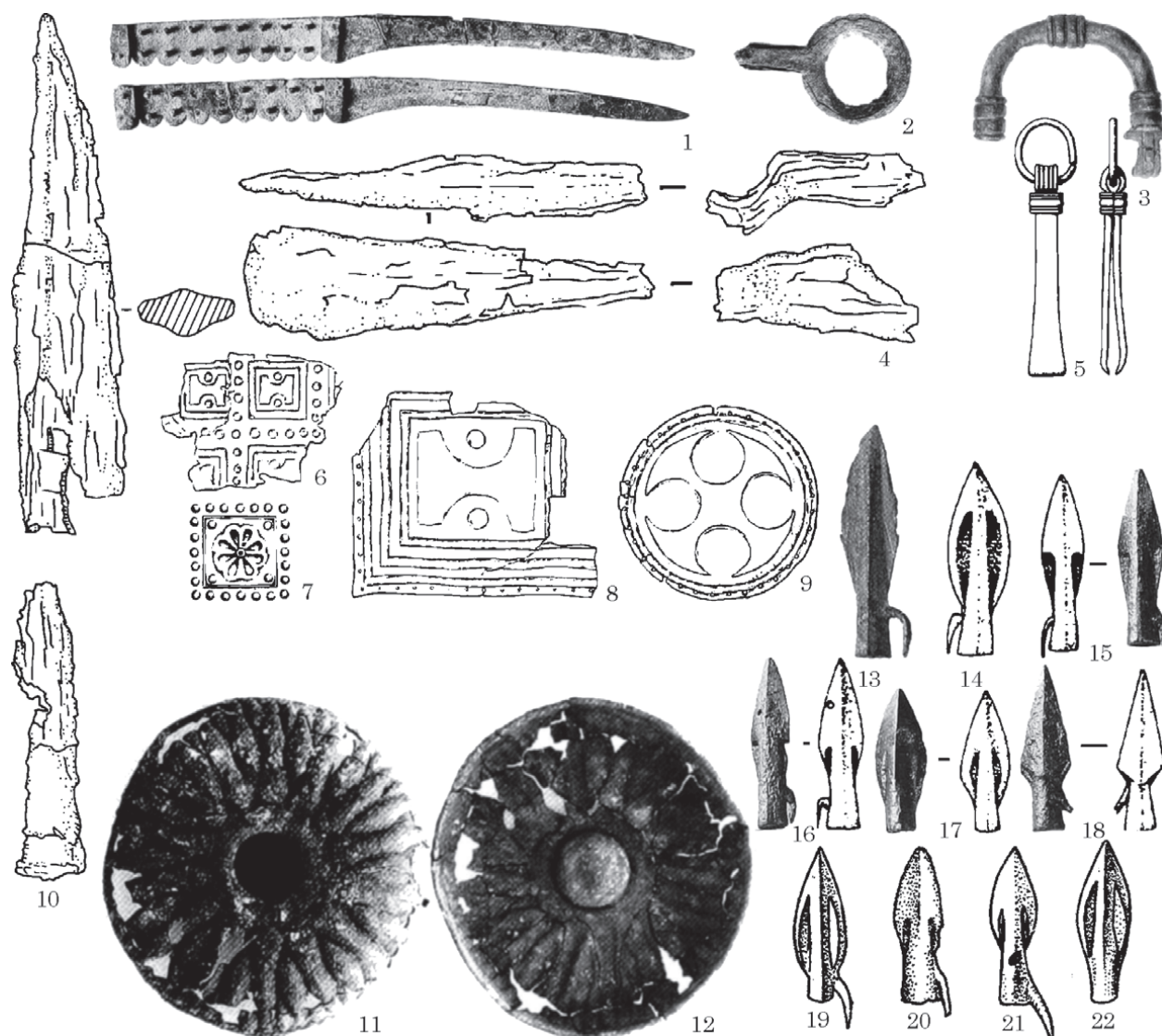

Fig. 5. Grave goods from tumulus J at the Gordion and analogies to the bronze arrowheads found there: 1—18 — tumulus J; 19, 21, 22 — Starshaya Mohyla; 20 — burial 2 at the Lenin khutor (not to scale)

1972, S. 111, Taf. XXXI: 933). The dimensions of the item are 3.9×0.65 cm. Analogies to this arrowhead are known in burial mounds of southeastern Europe, where they are mainly dated to the second half of the 7th — the beginning of the 6th century BC (Krasnoe Znamya, kurgan 1, southern tomb; Nartan, kurgan 16; Aksiutintsy, kurgan 469, etc. (Галанина 1977, табл. 19: 13; Махортых 1991, рис. 15: 20; Петренко 2006, табл. 54: 736).

Taking into account the analogies, the single nature of this find, and the probability of material being moved between the layers, noted by R. Boehmer, it cannot be excluded that this trilobate solid arrowhead originated from the younger layer (Büyükkale IIa/Ib), which is dated to the middle of the 7th century BC.

The Büyükkale IIa/Ib layer also contains nine barbed biblade arrowheads (Boehmer 1972, S. 110—114, Taf. XXXI: 901—909). Among them there are items with rhomboid and smoothed-rhomboid heads (fig. 6: 2—4, 6),

as well as the arrowheads with oval and oval-rhomboid heads (fig. 6: 7, 9). Their sizes vary from 3.7×1.2 cm to 5.25×1.4 cm.

Two rare specimens are distinguished: a barbed arrowhead with a small oval-rhomboid head and a long socket (fig. 6: 7; 4.5×1.1 cm) and an arrowhead with a narrow sub-rhomboid head and the largest width in its lower part (fig. 6: 5; 4.65×1.05 cm).

19 bronze arrowheads are related to the younger Büyükkale I layer, which is widely dated to the 7th—6th centuries BC, or even the 5th century BC (No 886—893, 910—918, 934—935)¹ (Boehmer 1972, S. 109).

Among them, there are six exemplars with a rhomboid head, without or with a barb and

1. Ivanchik's assertion that the most of the arrows of the «Scythian» type were found in the Boğazköy layer 1, which allegedly dates to the second quarter — the middle of the 7th century BC is erroneous (Иванчик 2001, с. 68).

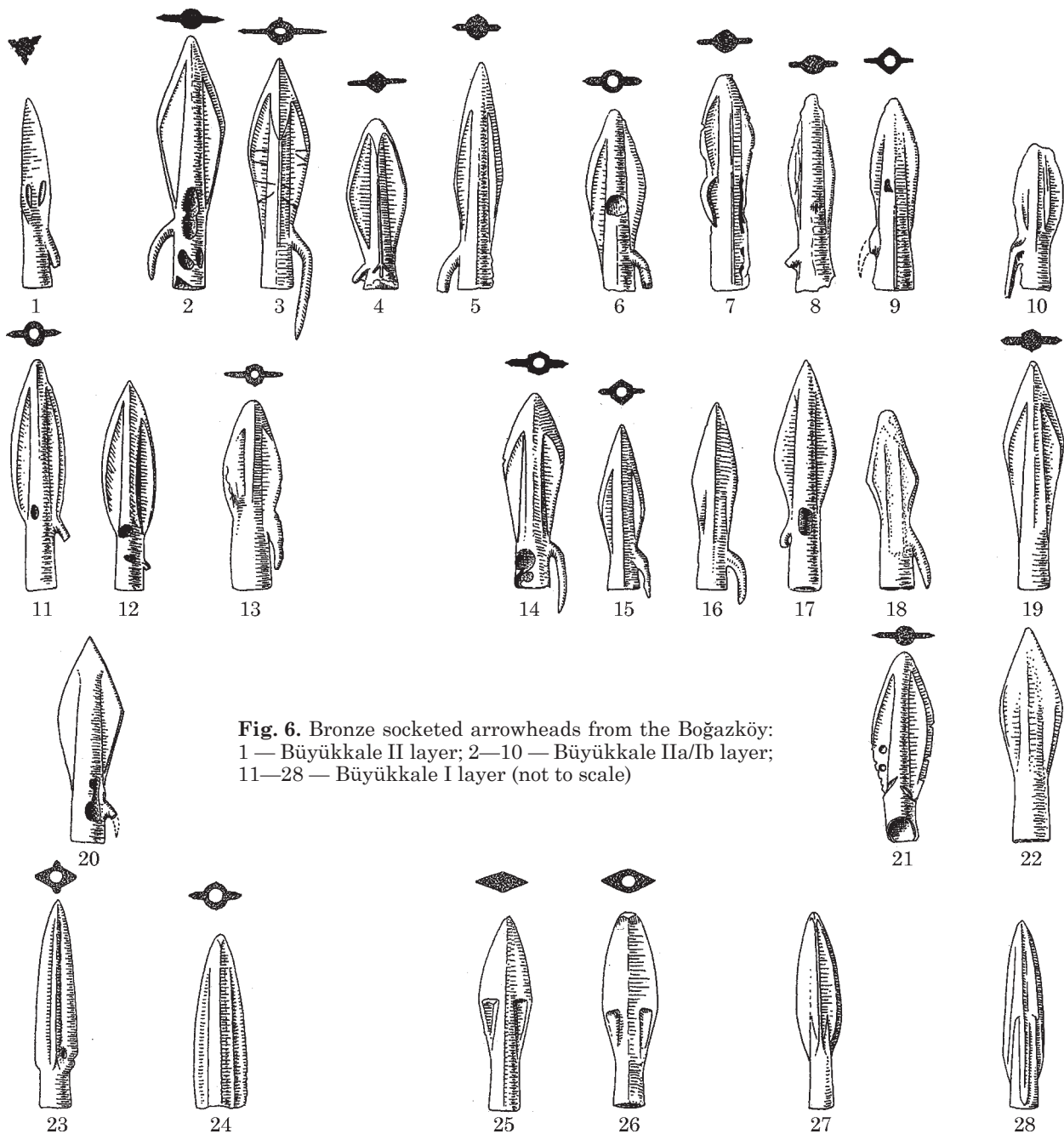

Fig. 6. Bronze socketed arrowheads from the Boğazköy:
1 — Büyükkale II layer; 2—10 — Büyükkale IIa/Ib layer;
11—28 — Büyükkale I layer (not to scale)

sizes varying from 3.4×0.9 cm to 4.8×1.25 cm (fig. 6: 17—19), as well as the two arrowheads with smoothed-rhomboid heads without a barb (fig. 6: 21, 22).

The collection in question also contains three arrowheads with an oval head and a prominent socket with a barb. Their sizes ranging from 3.85×1.2 cm to 4.75×1.15 cm (fig. 6: 11—13).

An item with a combined head was also found. One of its blades has oval and other — rhombic form (fig. 6: 20; 4.2×1.3 cm).

In addition, single barbed exemplars with an asymmetric-rhombic head (4.0×1.2 cm) and a tetrahedral head (3.9×0.95 cm) were found (fig. 6: 14, 16).

Two arrowheads had combined, tetrahedral-biblade heads and prominent sockets without

a barb (fig. 6: 25, 26; 3.95×1.15 cm and 4.0×1.1 cm).

The forms of two biblade arrowheads are extremely rare and do not find analogies in Central Anatolia. One of them has a vaulted head and a flat socket (fig. 6: 24; 3.55×1.1 cm), and another one has a narrow elongated head with a slightly prominent socket (fig. 6: 23; 4.3×0.9 cm).

Two bronze triblade arrowheads were also connected with the Büyükkale I layer. One of them has a narrow, leaf-shaped head and a prominent socket without a barb (fig. 6: 27; 4.0×0.85 cm), and another one has a narrow, vaulted head (fig. 6: 28; 3.9×0.85 cm).

Most of the biblade arrowheads from Boğazköy are not related to specific layers

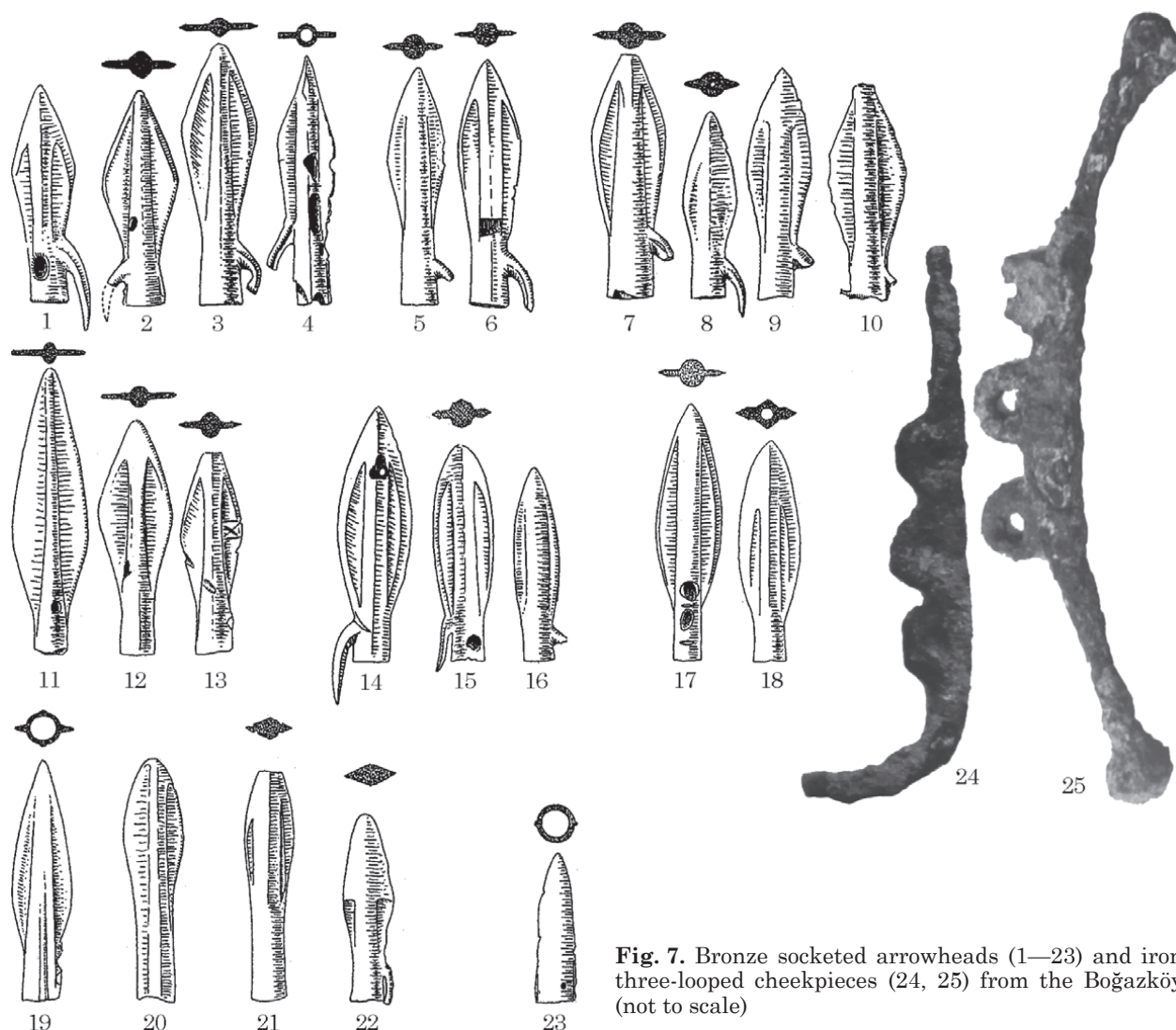

Fig. 7. Bronze socketed arrowheads (1–23) and iron three-looped cheekpieces (24, 25) from the Boğazköy (not to scale)

(22 items, fig. 7: 1–23). They belong mainly to the same types with rhomboid and oval-shaped heads as the ones discussed above (Boehmer 1972).

Besides the above-mentioned arrowheads, two Early Scythian iron three-looped cheekpieces of Γ -shaped and arcuated form with bulges at their ends have been found at Boğazköy (fig. 7: 24, 25; Boehmer 1972, S. 162, Taf. LVIII: 1695, 1697). By their origin, they are connected to the North Caucasus and testify to the contacts between this region and the population of Central Anatolia in the 7th — the 6th centuries BC (Эрлих 2013). It is also worth noting that such elements of horse equipment are not known in the eastern regions of Eurasia.

(2) **Kaman Kalehöyük** site is located 3 km east of the Kaman city in the Kırşehir province (fig. 1: 6). About 100 bronze socketed arrowheads of «Scythian» types were found there and they are mainly associated with the late Phrygian layers, horizon IIa (Yukishima 1992; 1998).

Arrowheads are primarily represented by bronze biblade exemplars (at least 80 items).

Among the best preserved finds several types can be distinguished. Arrowheads with oval and rhomboid heads as well as prominent sockets with or without a barb prevail (fig. 8: 1–11, 20–28). Their sizes range from 3.85×0.95 cm to 5.15×1.45 cm.

Several exemplars with syncretic oval-rhomboid heads have also been found. Similar items were discovered at Boğazköy and in Amasya province (fig. 8: 12–14, 19). Some sites of Central Anatolia (Boğazköy, Kerkenes Dağ, etc.) offer analogues for the arrowheads with a tetrahedral and tetrahedral-biblade head as well as a prominent socket with a barb (fig. 8: 29–30).

At the same time, arrowheads of a rare type are presented at Kaman which analogies not yet unknown in Western Asia. These are barbed specimens with a flat socket and a tetrahedral head (fig. 8: 32, 33). Their dimensions are 4.0×1.0 cm and 4.4×1.25 cm. These exemplars are probably a local original modification of the bronze arrowheads with a tetrahedral head and a flat socket, which were well known in the eastern regions of Eurasia in the Early

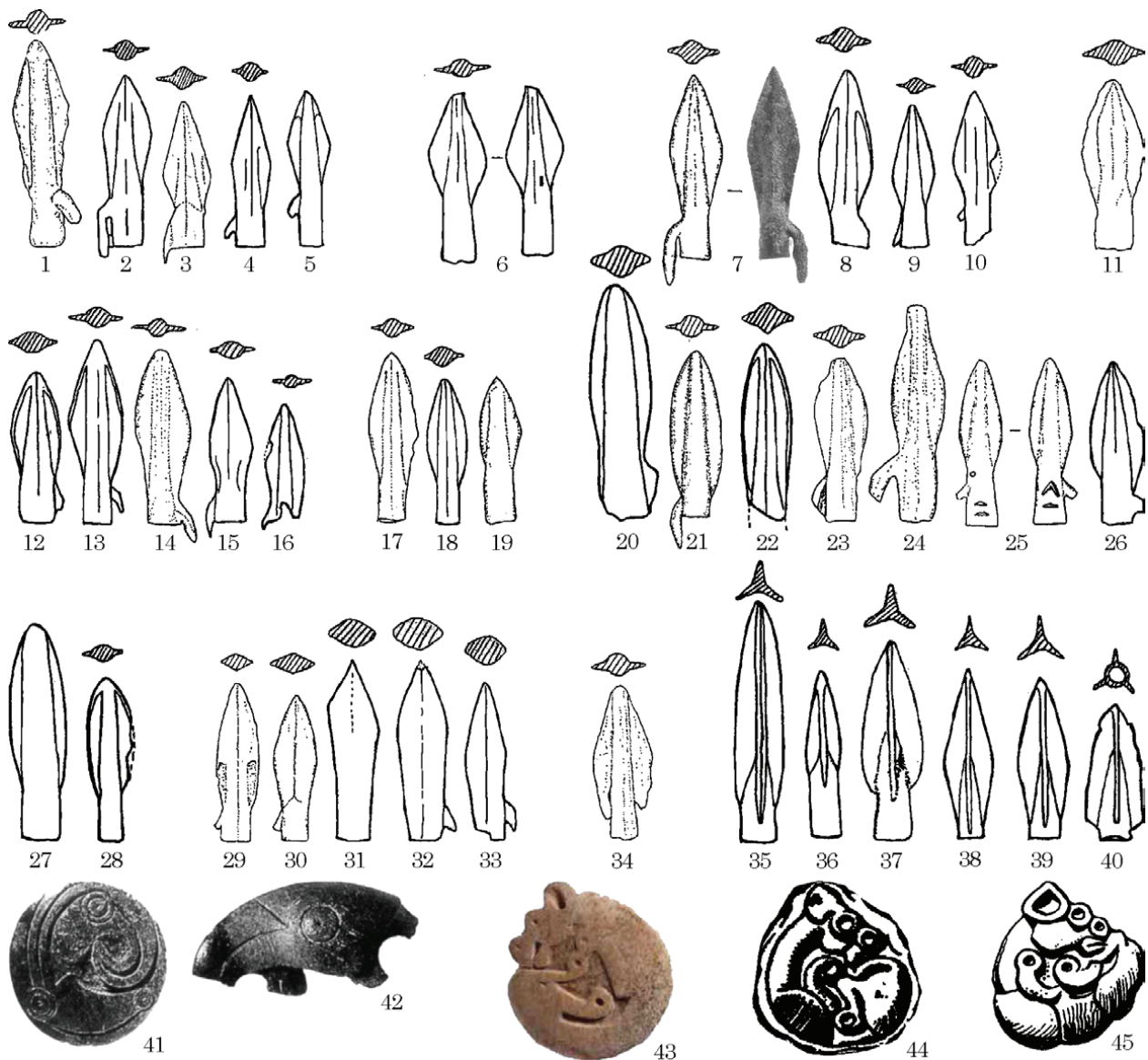

Fig. 8. Artifacts of nomadic type from Central Anatolia and their analogies: 1—42 — Kaman-Kalehöyük; 43 — Büklükale; 44, 45 — Kelermes, kurgan 2/B (not to scale)

Scythian period. Central Anatolian innovation was the addition of a barb.

It is also worth mentioning an arrowhead with a short prominent socket and a tower-like head, which is quite rare in Western Asia (fig. 8: 34; 3.65 × 1.37 cm). It is similar to the finds from the Cimmerian burials of the pre-Scythian time in the Northern Black Sea region (Yukishima 1998, p. 185, fig. 4: 1; 8: 1; Махортых 2000, с. 190). Single arrowheads of the same type were found in the Aral Sea area and in the southern Siberia (Яблонский 1996, рис. 17: 60, 61), where they can be considered a result of contacts with Eastern European nomadic groups. The existence of such contacts is confirmed by the finds from the Gumarovo kurgan (southern Urals), in particular the Novoчеркасс type arrowheads, and Eastern European types of bridle accessories found in the Aral Sea area (Uigarak, kurgan 66; Махортых 2005, с. 94—95).

An original group of barbed arrowheads with a sub-rhomboid head and maximum width in its lower part is distinguished among the finds from Kaman Kalehöyük (fig. 8: 3, 4, 15). The sizes of these arrowheads vary from 3.4 × 1.1 cm to 4.0 × 1.0 cm. Similar arrows were found at Boğazköy and Kerkenes Dağ (fig. 6: 15; 9: 11), as well as in the south of Eastern Europe, for example, Napry, kurgan 25, burial 1 (Ильюков, Папиньян 1999). According to the archaeological context, this burial is dated to the first half of the 6th century BC that allows us to attribute the aforementioned group of arrowheads from Kaman Kalehöyük to the same chronological period.

It is necessary to mention two unfinished bilblade arrowheads with an oval head and remains of the funnel that suggests that they were manufactured at Kaman by nomads or for nomads (fig. 8: 24; Yukishima 1998, fig. 5: 2; 9: 10, 11).

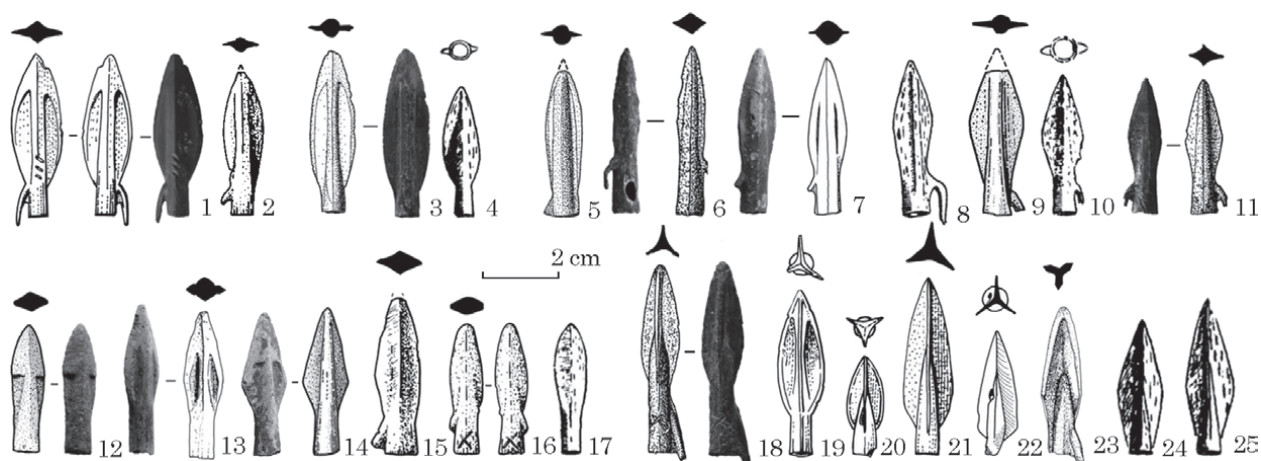

Fig. 9. Bronze socketed arrowheads from Kerkenes Dağ

Triblade arrowheads of different modifications (18 items) are rather numerous at Kaman Kalehöyük. Their sizes vary from 3.4×0.8 cm to 5.0×1.0 cm. Some of them have a long and narrow oval head, as well as a prominent socket without a barb (fig. 8: 35). Such arrowheads are known from Boğazköy (Büyükkale I layer — fig. 6: 28), where they are dated to the second half of the 7th — the 6th centuries BC as well as from Iran (Nush-i Jan), Iraq (Grd-i Tle) and the northwest Caucasus (Lenina hutor, burial 2) (Dezső 2017, fig. 1: 1). The latter burial is dated to the end of the 7th — the first quarter of the 6th centuries BC (Лимберис, Марченко 2012, рис. 110: 2ж).

It is also worth nothing a triblade arrowhead with leaf-shaped head from Kaman Kalehöyük, which probably refers to the same time (fig. 8: 37). Similar exemplars were found at Carchemich and Sardis, where they are connected with the destruction layers of these sites (end of the 7th century BC or around the middle of the 6th century BC) (Waldbaum 1983, pl. 3: 43; Szudy 2015, pl. 38: 19 Carchemish).

Most of other triblade arrowheads from the Kaman Kalehöyük, including items with a rhomboid head (fig. 8: 38, 39) are connected with the arrows of the Achaemenid types (layer 1), which are dated to the 6th — the 5th centuries BC (Yukishima 1992, p. 93, fig. 2: 9, 10).

In addition to the arrowheads, a bronze zoomorphic harness fitting as well as a bone button decorated in the Scythian animal style were found at Kaman Kalehöyük¹ (fig. 8: 41, 42; Takahama 1999, p. 178, fig. 1a; 3a; Махортых 2018, с. 39, рис. 6: 10). Striking similarity be-

tween above-mentioned bone button and a similar object from Sardis, which is associated with the Eurasian nomads (Dusinbere 2010, fig. 2), allow us to assume that an item from Kaman Kalehöyük also is of nomadic origin.

(3) Kerkenes Dağ in the Yozgat province belongs to the most monumental sites of the Early Iron Age in Central Anatolia (fig. 1: 5). It was founded by Phrygians and functioned approximately from the end of 7th to the beginning of the third quarter of the 6th century BC. Kerkenes Dağ is likely to be associated with the ancient city of Pteria mentioned by Herodotus (Summers 2018).

Elements of nomad's material culture found at this site are mainly represented by bronze socketed arrowheads (28 items; Schmidt 1929, fig. 69; Summers 2017).

Biblade arrowheads are prevailed among this category of inventory (19 items — 68 %). 11 of these arrowheads have barbs. Nine triblade arrowheads were also found, three of which with a barb. Arrowheads ranged in length from 2.5 to 4.9 cm, although most were from 3.4 to 4.0 cm (Summers 2017, fig. 33.1—33.5).

Biblade arrowheads are presented by several types. The most numerous are exemplars with oval, wide or narrow, heads (8 items; fig. 9: 1—7). Many of them have a slightly prominent socket with a barb, and their length varies from 3.7—3.9 to 4.0—4.3 cm. Bronze socketed biblade arrowheads with an oval head are well-known at such Urartian sites as Ayanis, Bastam, Karmir-Blur. In Asia Minor, they have been found at Boğazköy (Büyükkale layer I) as well as in the Amasya and Sivas provinces (fig. 2: 1—11; 3: 4—16). Close parallels to the arrowheads with oval head and a barb from Kerkenes are also presented in the south of Eastern Europe, for example, in burial 2 of Repyakhovataya Mohyla, which is dated to the first half of the 6th century BC (Ильинская, Мозолевский, Тереножкин 1980, рис. 14: 16).

1. It should be also mentioned a bone harness fitting, decorated with an image of a coiled predator, discovered at the Büklükale, located near Kaman Kalehöyük (fig. 8: 43; Matsumura 2020, fig. 10). The closest parallels to it are known among the zoomorphic images presented in kurgan 2/B Kelermes cemetery in the Kuban region (рис. 8: 44, 45; Махортых 2017, рис. 11: 5, 6).

Among the biblade arrowheads from Kerkenes Dağ, there are also four exemplars with a rhomboid head. They have a barb extends from the socket behind the blades and their lengths vary from 3.2 to 4.3 cm (fig. 9: 8—11).

The aforementioned biblade arrowheads with oval and rhomboid heads belong to the so-called cross-cutting types that were used in the Near East during the most of the 7th century BC, and partly in the first half of the 6th century BC. This is also confirmed by the Kerkenes materials.

Among the examined arrowheads, there are also three items with tetrahedral heads and a prominent socket (fig. 9: 15—17). Their sizes vary from 3.2 to 3.7 cm. Such arrowheads have been mainly found in Central Anatolia (fig. 2: 59—68; 8: 30) (Amasya province, Kaman Kalehöyük, etc.), while in the other regions of the Near East they are practically unknown. This makes it possible to consider these arrowheads as the local features of the Central Anatolian quiver sets in the 7th — 6th centuries BC.

The same interpretation can be also appropriate for the two original biblade arrowheads without barbs, which have the so-called «weighted» heads (fig. 9: 12, 14). The length of these arrowheads is 2.9—3.4 cm. They represent one of the latest varieties of arrowheads of this type, which were distributed in the 7th—6th centuries BC, mainly in Central Anatolia (Amasya province, Boğazköy, Kaman Kalehöyük, etc.). It is worth noting that in the more eastern regions of Western Asia and in the Transcaucasia, such arrows were not found.

Kerkenes triblade arrowheads are quite diverse and represented by several types. Among them there are arrowheads, which are 2.5—4.2 cm long with a laurel-shaped head, short socket without a barb, as well as a exemplar with a barb and long socket, that is about half the length of the entire arrowhead (fig. 9: 18—20). A latter arrowhead finds the closest parallels in the Eastern European burial mounds of the first half of the 6th century BC: Lebedi V, kurgan 11 burial 8; Khapry, kurgan 25 burial 1; Bushujka, kurgan 2 burial 10 (Беспальный, Парусимов 1991, рис. 6: 14; Пьянков, Рябкова, Зеленский 2019, рис. 4: 13—15). This fact testifies to the existence of contacts between the East European nomads and the population of Asia Minor, not only in the 7th century BC, but in the 6th century BC too.

In Kerkenes Dağ, triblade arrowheads with a short socket, rhomboid or laurel-shaped heads with the maximum width in their lower part as well as with or without a barb have been also found (fig. 9: 21—23). Their lengths vary between 3.2—4.6 cm. These arrowheads find analogies in the south of Eastern Europe in the burial mounds of the late 7th — the first half of

the 6th centuries BC (Kelermes, kurgans 1/Sh. and 4/Sh.; Repyakhovataya Mohyla, burial 1; Lebedi V, kurgan 11, etc. (Галанина 1995, рис. 3: 36; Дараган 2015, рис. 13: 11; Пьянков, Рябкова, Зеленский 2019, рис. 4: 20, 21).

Arrowheads belonging to the Achaemenid types, which became widespread in the Near East and beyond in the 6th — 5th centuries BC, were also found at Kerkenes Dağ (fig. 9: 24, 25). Such triblade arrowheads have either a flat or a slightly prominent socket and a sub-rhomboid head. Similar specimens were also found at Kaman Kalehöyük (fig. 8: 38, 39).

Narrow chronological limit of the Kerkenes Dağ existence (the late 7th — the first half of the 6th centuries BC) make it possible to define the Scythian types of arrowheads used at that time. It also makes them an important chronological and cultural indicator.

Conclusions. Central Anatolia is one of the regions of Western Asia, where a significant concentration of archaeological materials of the 7th and partly the 6th centuries BC related to the Eurasian nomads is fixed on a rather compact territory. These materials are represented by artifacts coming both from burials (Amasya province, Imirler, Gordion, etc.) and local settlements. The latter, in contrast to the Urartian sites, are usually not connected with destruction layers. Finds of nomadic types from Central Anatolia include weapons (bronze socketed arrowheads of various types, iron sword and axe, bimetallic pickaxe) and horse equipment (bits with stirrup-shaped loops on the ends, three-looped cheekpieces, harness fittings), as well as objects made in the traditions of Scythian animal art style.

Eurasian nomadic assemblages from Anatolia are often syncretic in nature. They including, in one way or another, artifacts of the Cimmerian, Scythian and Central Asian (Saka?) types, as well as the local Near Eastern artifacts.

Being associated with various cultural traditions, both Eastern European and Central Asian, they testify the heterogeneous ethnic composition of the nomadic groups operated here in the 7th—6th centuries BC, and do not allow us to attribute all the materials found in Anatolia to one of these peoples, for example, the Cimmerians.

If we consider the culture as a complex phenomenon, covering a wide range of funeral rituals and material culture, then the question of the content and identity of the cultures of the Cimmerians and Scythians cannot be currently resolved on the materials of the Near East, *first*, because of the lack of quite informative and representative archaeological evidence here; *second*, due to the localization of the main centers of nomadic communities of the 7th—6th centuries BC on territories located to the north of the Main Caucasian Ridge.

ЛІТЕРАТУРА

- Алексеев, А. Ю. 2003. *Хронография европейской Скифии*. Санкт-Петербург: Государственный эрмитаж.
- Балахванцев, А. С. 2014. Биметаллический клевец из Бугуруслана и проблема становления раннескифской культуры. В: Лукьяшко, С. И. (ред.). *Война и военное дело в скифо-сарматском мире*. Ростов-на-Дону: ЮНЦ РАН, с. 39-48.
- Беспалый, Е. И., Парусимов, И. Н. 1991. Комплексы переходного и раннескифского периодов на Нижнем Дону. *Российская археология*, 3, с. 179-195.
- Василиненко, Д. Э., Кондрашев, А. В., Пьянков, А. В. 1993. Археологические материалы предскифского и раннескифского времени из западного Закубанья. В: Раев, Б. А. (ред.). *Понтийско-кавказские исследования*. Краснодар: Скифская галерея, с. 21-38.
- Галанина, Л. К. 1977. *Скифские древности Поднепровья*. Москва: Наука.
- Галанина, Л. К. 1995. Раннескифские стрелковые наборы из Келермесских курганов. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 32, с. 40-52.
- Галанина, Л. К. 1997. *Келермесские курганы*. Москва: Палеограф.
- Дараган, М. Н. 2015. Наконечники стрел предскифского и раннескифского времени: технология изготовления, метрология и маркировка. *Труды Государственного Эрмитажа*, LXXVII, с. 127-169.
- Дударев, С. Л. 1998. К вопросу о месте «киммерийских» комплексов из Западной Азии в системе хронологических и культурных связей Причерноморья, Кавказа и восточных районов Евразии. *Вестник древней истории*, 4, с. 77-92.
- Иванчик, А. И. 2001. *Киммерийцы и скифы*. Москва: Палеограф.
- Исмаилов, Р. Б. 1988. Погребение Большого Гумаровского кургана в Южном Приуралье и проблема происхождения скифской культуры. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 29, с. 29-47.
- Ильинская, В. А. 1968. *Скифы Днепровского лесостепного Левобережья*. Киев: Наукова думка.
- Ильинская, В. А., Мозолевский, Б. Н., Тереножкин, А. И. 1980. Курганы VI в. до н. э. у с. Матусов. В: Тереножкин, А. И. (ред.). *Скифия и Кавказ*. Киев: Наукова думка, с. 31-64.
- Илюков, Л., Папинян, К. 1999. *На краю Меотиды*. Ростов-на-Дону: Рим V.
- Ковпаненко, Г. Т. 1981. *Курганы раннескифского времени в бассейне р. Рось*. Киев: Наукова думка.
- Козенкова, В. И. 2014. Хронология Перкальского могильника в контексте новых материалов скифского облика в Предкавказье. В: XXVIII Крупновские чтения. Москва: ИА РАН, с. 160-162.
- Кореняко, В. А., Лукьяшко, С. И. 1982. Новые материалы раннескифского времени на левобережье Нижнего Дона. *Советская археология*, 3, с. 149-164.
- Кузьминых, С. В. 1983. *Металлургия Волго-Камья в раннем железном веке*. Москва: Наука.
- Лимберис, Н. Ю., Марченко, И. И. 2012. *Меотские древности VI—V вв. до н. э.* Краснодар: Кубанский университет.
- Лимберис, Н. Ю., Марченко, И. И. 2014. Новые протомеотские комплексы Закубанья. *Археологические вести*, 20, с. 165-182.
- Махортых, С. В. 1991. *Скифы на Северном Кавказе*. Киев: Наукова думка.
- Махортых, С. В. 1998. Киммерийцы и Древний Восток. *Вестник древней истории*, 2, с. 95-104.
- Махортых, С. В. 2000. Об актуальных вопросах раннескифской археологии. В: Гуляев, В. И., Ольховский, В. С. (ред.). *Скифы и сарматы в VII—III вв. до н. э.* Москва: Дикий сад, с. 186-193.
- Махортых, С. В. 2005. Уздечные принадлежности юга Восточной Европы в предскифский период. В: Тишкин, А. А. (ред.). *Снаряжение кочевников Евразии*. Барнаул: Алтайский университет, с. 92-95.
- Махортых, С. В. 2014. Об одной группе раннескифских памятников Днепровского лесостепного Правобережья. *Revista arheologica*, 10 (1—2), с. 69-79.
- Махортых, С. В. 2016. Скифские зеркала эпохи архаики на Северном Кавказе и в лесостепном Поднепровье. В: Байтанаев, Б. А. (ред.). *Актуальные проблемы археологии Евразии*. Алматы: Институт археологии, с. 297-323.
- Махортых, С. В. 2017. Пронизи для перекрестных ремней конской упряжи на юге Восточной Европы в VII—VI вв. до н. э. *Археологія і давня історія України*, 2 (23), с. 166-184.
- Махортых, С. В. 2018. Распределители ремней конской упряжи VII—VI вв. до н. э. в Закавказье и Передней Азии. *Археологія і давня історія України*, 2 (27), с. 35-50.
- Мелюкова, А. И. 2006. По поводу скифских походов на территорию Средней Европы. В: Петренко, В. Г. (ред.). *Древности скифской эпохи*. Москва: ИА РАН, с. 25-40.
- Папуашвили, Р. И., Балахванцев, А. С. 2016. Биметаллические клевцы из могильников Колхиды. В: Балахванцев, А. С., Куланда, С. В. (ред.). *Кавказ и степь на рубеже эпохи поздней бронзы и раннего железа*. Москва: ИВ РАН, с. 199-206.
- Петренко, В. Г. 1990. К вопросу о хронологии раннескифских курганов Центрального Предкавказья. В: Мелюкова, А. И. (ред.). *Проблемы скифо-сарматской археологии*. Москва: ИА РАН, с. 60-81.
- Петренко, В. Г. 2006. *Краснознаменский могильник*. Москва: Палеограф.
- Пиотровский, Б. Б. 1959. Город бога Тейшебы. *Советская археология*, 2, с. 169-186.
- Погребова, М. Н., Раевский, Д. С. 1993. *Ранние скифы и древний Восток*. Москва: Наука.
- Пьянков, А. В., Рябова, Т. В., Зеленский, Ю. В. 2019. Комплекс раннескифского времени кургана 11 могильника Лебеди V в Прикубанье. *Археологические вести*, 25, с. 206-228.
- Ромашко, В. А., Скорый, С. А., Филимонов, Д. Г. 2014. Раннескифское погребение в кургане у села Китайгород в Приорелье. *Российская археология*, 4, с. 107-117.
- Рябова, Т. В. 2009. Наконечники стрел скифского типа из Тейшебаины. В: Марченко, И. И. (ред.). *Пятая Кубанская археологическая конференция*. Краснодар: Кубанский университет, с. 328-334.
- Рябова, Т. В. 2014. Курган 524 у с. Жаботин в системе памятников периода скифской архаики. *Российский археологический ежегодник*, 4, с. 236-296.
- Таиров, А. Д. 2010. Биметаллический чекан из Южного Зауралья. *Челябинский гуманитарий*, 4 (13), с. 101-108.
- Чугунов, К. В. 2019. Классификация стрел К. Ф. Смирнова и колчаные наборы раннескифского времени восточной зоны как хронологический индикатор. В: Малышев, А. А. (ред.). *Scythia et Sarmatia*. Москва: ИА РАН, с. 31-46.
- Шрамко, Б. А. 1987. *Бельское городище скифской эпохи (город Гелон)*. Киев: Наукова думка.
- Эрлих, В. Р. 2013. Об одном трехпелетчатом псалли из Богазкея. В: Коваленко, А. Н. (ред.). *Причер-*

номорье в античное и раннесредневековое время. Ростов-на-Дону: ЮФУ, с. 46-49.

Яблонский, Л. Т. 1996. *Саки Южного Приаралья*. Москва: Наука.

Baykal-Seeher, A., Genz, G., Herbordt, S., Seeher, J. 2006. *Ergebnisse der Grabungen an den Ostteichen und am mittleren Büyükkale-Nordwesthang*, Mainz: Philipp von Zabern.

Boehmer, R. M. 1972. *Die Kleinfunde von Boğazköy aus den Grabungskampagnen 1931—1939 und 1952—1969*. Berlin: Mann.

Derin, Z., Muscarella, O. W. 2001. Iron and bronze arrows. In: Çilingiroğlu, A., Salvini, M. (eds.). *Ayanis I: Ten years excavations at Rusahinili Eiduru-kai 1989—1998*. Rome: Istituto per gli studi micenei ed egeo-anatolici, p. 189-217.

DeVries, K. 2005. Greek pottery and Gordion chronology. In: Kealhofer, L. (ed.). *The archaeology of Midas and the Phrygians*. Philadelphia: University of Pennsylvania, p. 36-55.

Dezső, T. 2017. The arrowheads from Grd-i Tle. *Dissertationes Archaeologicae*, 3 (5), p. 97-112.

Dusinbere, E. 2010. Ivories from Lydia. In: Cahill, N. (ed.). *The Lydians and their world*. Istanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat, p. 191-200.

Hauptmann, H. 1983. Neue Funde eurasischer Steppennomaden in Kleinasien. In: Boehmer, R. M., Hauptmann, H. (eds.). *Beiträge zur Altertumskunde Kleinasien: Festschrift für Kurt Bittel*. Mainz: Philipp von Zabern, S. 251-270.

Hellmuth, A. 2006. *Untersuchungen zu den sogenannten skythischen Pfeilspitzen aus der befestigten Höhensiedlung von Smolence-Molpir*. Bonn: R. Habelt.

Köhler, E. 1995. *The Gordion Excavations (1950—1973). The Lesser Phrygian tumuli: the inhumations*. Philadelphia: University.

Kossack, G. 1987. Von den Anfängen des skytho-iranischen Tierstils. In: Franke, H. (ed.). *Skythika*. München: BAdW, S. 24-86.

Matsumura, K. 2020. Büyüklük kazisi 2018. *Kazi Sonuçları Toplantıları*, 41 (3), p. 35-48.

Müller-Karpe, V. 1995. Ath Gögelerden Kalma Anadolu'daki Kovanlı Savaş Kazmaları. In: Erkanal, A., Erkanal, H. (eds.). *Memoriam İ. Metin Akyurt Bahattin Devam Anı Kitabı. Eski Yakın Doğu Kültürü Üzerine İncelemeler*. İstanbul: Kanaat Matbaası, p. 227-232.

Ökse, T. 1994. Bronzerne Pfeilspitzen Skythischen Typus aus Sivas. *Arkeoloji ve Sanat*, 64—65, S. 28-32.

Schmidt, E. F. 1929. Test excavations in the city on Kerkenes Dag. *American Journal of Semitic Languages and Literatures*, 45, p. 221-274.

Summers, G. 2017. Iron Age arrowheads from Kerkenes. In: Maner, Ç., Horowitz, M., Gilbert, A. (eds.). *Overtaking certainties in Near Eastern archaeology. A festschrift in honor of K. Aslıhan Yener*. Leiden: Brill, p. 645-664.

Summers, G. 2018. Phrygians East of the Red river: phrygianisation, migration and desertion. *Anatolian Studies*, 68, p. 1-20.

Szudy, M. J. 2015. *Archery equipment in the Neo-Assyrian period*. Vienna: Vienna university.

Takahama, S. 1999. Bone ornaments with bird head design excavated from Kaman-Kalehöyük. *Anatolian Archaeological Studies*, 8, p. 175-178.

Ünal, V. 1982. Zwei Gräber eurasischer Reiternomaden im nördlichen Zentralanatolien. *Beiträge zur Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie*, 4, S. 65-82.

Waldbaum, J. C. 1983. *Metalwork from Sardis: The finds through 1974*. Cambridge: Harvard University.

Yukishima, K. 1992. Scythian type bronze arrowheads from Kaman-Kalehöyük. *Anatolian Archaeological Studies*, 1, p. 89-100.

Yukishima, K. 1998. Metal arrowheads at Kaman-Kalehöyük. *Anatolian Archaeological Studies*, 7, p. 183-204.

REFERENCES

Alekseev, A. Iu. 2003. *Khronografiia evropeiskoi Skifii*. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi ermitazh.

Balakhvantsev, A. S. 2014. Bimetallicheskie klevets iz Burguslana i problema stanovleniia ranneskifskoi kultury. In: Lukiashko, S. I. (ed.). *Voina i voennoe delo v skifo-sarmatskom mire*. Rostov-na-Donu: IuNTs RAN, s. 39-48.

Bespalyi, E. I., Parusimov, I. N. 1991. Kompleksy perekhnogo i ranneskifskogo periodov na Nizhnem Donu. *Rossiiskaia arkhologiiia*, 3, s. 179-195.

Vasilinenko, D. E., Kondrashev, A. V., Piankov, A. V. 1993. Arkheologicheskie materialy ranneskifskogo i ranneskifskogo vremeni iz zapadnogo Zakubania. In: Raev, B. A. (ed.). *Pontiisko-kavkazskie issledovaniia*. Krasnodar: Skifskaiia galereiia, s. 21-38.

Galanina, L. K. 1977. *Skifskie drevnosti Podneprovii*. Moskva: Nauka.

Galanina, L. K. 1995. Ranneskifskie strelkovye nabory iz Kelermesskikh kurganov. *Arkheologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 32, s. 40-52.

Galanina, L. K. 1997. *Kelermesskie kurgany*. Moskva: Paleograf.

Daragan, M. N. 2015. Nakonechniki strel predskifskogo i ranneskifskogo vremeni: tekhnologiiia izgotovleniia, metrologiia i markirovka. *Trudy Gosudarstvennogo Ermitazha*, LXXVII, s. 127-169.

Dudarev, S. L. 1998. K voprosu o meste «kimmeriiskikh» kompleksov iz Zapadnoi Azii v sisteme khronologicheskikh i kulturnykh svyazei Prichernomoria, Kavkaza i vostochnykh raionov Evrazii. *Vestnik drevnei istorii*, 4, s. 77-92.

Ivanchik, A. I. 2001. *Kimmeriitsy i skify*. Moskva: Paleograf.

Ismagilov, R. B. 1988. Pogrebenie Bolshogo Gumarovskogo kurgana v Iuzhnom Priural'e i problema proiskhozhdeniia skifskoi kultury. *Arkheologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 29, s. 29-47.

Ilinskaia, V. A. 1968. *Skify Dneprovskogo lesostepnogo Levoberezhia*. Kiev: Naukova dumka.

Ilinskaia, V. A., Mozolevskii, B. N., Terenozhkin, A. I. 1980. Kurgany VI v. do n. e. u s. Matusov. In: Terenozhkin, A. I. (ed.). *Skifiia i Kavkaz*. Kiev: Naukova dumka, s. 31-64.

Iliukov, L., Pashinian, K. 1999. *Na kraiu Meotidy*. Rostov-na-Donu: Rim V.

Kovpanenko, G. T. 1981. *Kurgany ranneskifskogo vremeni v basseine r. Ros*. Kiev: Naukova dumka.

Kozenkova, V. I. 2014. Khronologiiia Perkalskogo mogilnika v kontekste novykh materialov skifskogo oblika v Predkavkaze. In: XXVIII *Krupnovskie chteniia*. Moskva: IA RAN, s. 160-162.

Koreniako, V. A., Lukiashko, S. I. 1982. Novye materialy ranneskifskogo vremeni na levoberezhie Nizhnego Dona. *Sovetskaia arkhologiiia*, 3, s. 149-164.

Kuzminykh, S. V. 1983. *Metallurgiiia Volgo-Kamii v ran-nem zheleznom veke*. Moskva: Nauka.

Limberis, N. Iu., Marchenko, I. I. 2012. *Meotskie drevnosti VI—V vv. do n. e.* Krasnodar: Kubanskii universitet.

Limberis, N. Iu., Marchenko, I. I. 2014. Novye protomeotskie komplekсы Zakubania. *Arkheologicheskie vesti*, 20, s. 165-182.

Makhortykh, S. V. 1991. *Skify na Severnom Kavkaze*. Kiev: Naukova dumka.

Makhortykh, S. V. 1998. Kimmeriitsy i Drevnii Vostok. *Vestnik drevnei istorii*, 2, s. 95-104.

Makhortykh, S. V. 2000. Ob aktualnykh voprosakh ranneskifskoi arkhologii. In: Guliaev, V. I., Olkhovskii, V. S. (ed.). *Skify i sarmaty v VII—III vv. do n. e.* Moskva: Dikii sad, s. 186-193.

Makhortykh, S. V. 2005. Uzdechnye prinadlezhnosti iuga Vostochnoi Evropy v predskifskii period. In: Tishkin, A. A.

(ed.). *Snariazhenie kochevnikov Evrazii*. Barnaul: Altaiskii universitet, s. 92-95.

Makhortykh, S. V. 2014. Ob odnoi gruppe ranneskifskikh pamiatnikov Dneprovskogo lesostepnogo Pravoberezhia. *Revista arheologica*, 10 (1—2), s. 69-79.

Makhortykh, S. V. 2016. Skifskie zerkala epokhi arkhaiki na Severnom Kavkaze i v lesostepnom Podneprove. In: Baitanaev, B. A. (ed.). *Aktualnye problemy arkheologii Evrazii*. Almaty: Institut arkheologii, s. 297-323.

Makhortykh, S. V. 2017. Pronizi dlia perekrestnykh remnei konskoi upriazhi na iuge Vostochnoi Evropy v VII—VI vv. do n. e. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (23), s. 166-184.

Makhortykh, S. V. 2018. Raspredeliteli remnei konskoi upriazhi VII—VI vv. do n. e. v Zakavkaze i Perednei Azii. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (27), s. 35-50.

Meliukova, A. I. 2006. Po povodu skifskikh pokhodov na territoriiu Srednei Evropy. In: Petrenko, V. G. (ed.). *Drevnosti skifskoi epokhi*. Moskva: IA RAN, s. 25-40.

Papushvili, R. I., Balakhvantsev, A. S. 2016. Bimetallicheskie klevtsy iz mogilnikov Kolkhidy. In: Balakhvantsev, A. S., Kulanda, S. V. (ed.). *Kavkaz i step na rubezhe epokhi pozdnei bronzy i rannego zheleza*. Moskva: IV RAN, s. 199-206.

Petrenko, V. G. 1990. K voprosu o khronologii ranneskifskikh kurganov Tsentralnogo Predkavkazia. In: Meliukova, A. I. (ed.). *Problemy skifo-sarmatskoi arkheologii*. Moskva: IA RAN, s. 60-81.

Petrenko, V. G. 2006. *Krasnoznamenskii mogilnik*. Moskva: Paleograf.

Piotrovskii, B. B. 1959. Gorod boga Teisheby. *Sovetskaiia arkheologiia*, 2, s. 169-186.

Pogrebova, M. N., Raevskii, D. S. 1993. *Rannie skify i drevnii Vostok*. Moskva: Nauka.

Piankov, A. V., Riabkova, T. V., Zelenskii, Iu. V. 2019. Kompleks ranneskifskogo vremeni kurgana 11 mogilnika Lebedi V v Prikubane. *Arkheologicheskie vesti*, 25, s. 206-228.

Romashko, V. A., Skoryi, S. A., Filimonov, D. G. 2014. Ranneskifskoe pogrebenie v kurgane u sela Kitaigorod v Priorele. *Rossiiskaia arkheologiia*, 4, s. 107-117.

Riabkova, T. V. 2009. Nakonechniki strel skifskogo tipa iz Teishebaini. In: Marchenko, I. I. (ed.). *Piataia Kubanskaia arkheologicheskaia konferentsiia*. Krasnodar: Kubanskii universitet, s. 328-334.

Riabkova, T. V. 2014. Kurgan 524 u s. Zhabotin v sisteme pamiatnikov perioda skifskoi arkhaiki. *Rossiiskii arkheologicheskii ezhegodnik*, 4, s. 236-296.

Tairov, A. D. 2010. Bimetallicheskie chekan iz Iuzhnogo Zauralia. *Cheliabinskii humanitarii*, 4 (13), s. 101-108.

Chugunov, K. V. 2019. Klassifikatsiia strel K.F. Smirnova i kolchannye nabory ranneskifskogo vremeni vostochnoi zony kak khronologicheskii indikator. In: Malyshev, A. A. (ed.). *Scythia et Sarmatia*. Moskva: IA RAN, s. 31-46.

Shramko, B. A. 1987. *Belskoe gorodishche skifskoi epokhi (gorod Gelon)*. Kiev: Naukova dumka.

Erlikh, A. D. 2013. Ob odnom trekhpetelchatom psalii iz Bogazkeia. In: Kovalenko, A. N. (ed.). *Prichernomorie v antichnoe i rannesrednevekovoe vremia*. Rostov-na-Donu: IuFU, s. 46-49.

Iablonskii, L. T. 1996. *Saki Iuzhnogo Priaralia*. Moskva: Nauka.

Baykal-Seeher, A., Genz, G., Herbordt, S., Seeher, J. 2006. *Ergebnisse der Grabungen an den Ostteichen und am mittleren Büyükkale-Nordwesthang*. Mainz: Philipp von Zabern.

Boehmer, R. M. 1972. *Die Kleinfunde von Boğazköy aus den Grabungskampagnen 1931—1939 und 1952—1969*. Berlin: Mann.

Derin, Z., Muscarella, O. W. 2001. Iron and bronze arrows. In: Çilingiroğlu, A., Salvini, M. (eds.). *Ayanis I: Ten years excavations at Rusahinili Eiduru-kai 1989—1998*. Rome: Istituto per gli studi micenei ed egeo-anatolici, p. 189-217.

DeVries, K. 2005. Greek pottery and Gordion chronology. In: Kealhofer, L. (ed.). *The archaeology of Midas and the Phrygians*. Philadelphia: University of Pennsylvania, p. 36-55.

Dezső, T. 2017. The arrowheads from Grd-i Tle. *Dissertationes Archaeologicae*, 3 (5), p. 97-112.

Dusinbere, E. 2010. Ivories from Lydia. In: Cahill, N. (ed.). *The Lydians and their world*. Istanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat, p. 191-200.

Hauptmann, H. 1983. Neue Funde eurasischer Steppennomaden in Kleinasien. In: Boehmer, R. M., Hauptmann, H. (eds.). *Beiträge zur Altertumskunde Kleinasien: Festschrift für Kurt Bittel*. Mainz: Philipp von Zabern, S. 251-270.

Hellmuth, A. 2006. *Untersuchungen zu den sogenannten skythischen Pfeilspitzen aus der befestigten Höhensiedlung von Smolence-Molpir*. Bonn: R. Habelt.

Köhler, E. 1995. *The Gordion Excavations (1950—1973). The Lesser Phrygian tumuli: the inhumations*. Philadelphia: University.

Kossack, G. 1987. Von den Anfängen des skytho-iranischen Tierstils. In: Franke, H. (ed.). *Skythika*. München: BAW, S. 24-86.

Matsumura, K. 2020. Büklükale kazisi 2018. *Kazi Sonuçları Toplantıları*, 41 (3), p. 35-48.

Müller-Karpe, V. 1995. Ath Göçebelerden Kalma Anadolu'daki Kovanlı Savaş Kazmaları. In: Erkanal, A., Erkanal, H. (eds.). *Memoriam İ. Metin Akyurt Bahattin Devam Anı Kitabı. Eski Yakın Doğu Kültürü Üzerine İncelemeler*. İstanbul: Kanaat Matbaası, p. 227-232.

Öksev, T. 1994. Bronzerne Pfeilspitzen Skythischen Typus aus Sivaz. *Arkeoloji ve Sanat*, 64—65, S. 28-32.

Schmidt, E. F. 1929. Test excavations in the city on Kerkenes Dag. *American Journal of Semitic Languages and Literatures*, 45, p. 221-274.

Summers, G. 2017. Iron Age arrowheads from Kerkenes. In: Maner, Ç., Horowitz, M., Gilbert, A. (eds.). *Overturning certainties in Near Eastern archaeology. A festschrift in honor of K. Ashhan Yener*. Leiden: Brill, p. 645-664.

Summers, G. 2018. Phrygians East of the Red river: phrygianisation, migration and desertion. *Anatolian Studies*, 68, p. 1-20.

Szudy, M. J. 2015. *Archery equipment in the Neo-Assyrian period*. Vienna: Vienna university.

Takahama, S. 1999. Bone ornaments with bird head design excavated from Kaman-Kalehöyük. *Anatolian Archaeological Studies*, 8, p. 175-178.

Ünal, V. 1982. Zwei Gräber eurasischer Reiternomaden im nördlichen Zentralanatolien. *Beiträge zur Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie*, 4, S. 65-82.

Waldbaum, J. C. 1983. *Metalwork from Sardis: The finds through 1974*. Cambridge: Harvard University.

Yukishima, K. 1992. Scythian type bronze arrowheads from Kaman-Kalehöyük. *Anatolian Archaeological Studies*, 1, p. 89-100.

Yukishima, K. 1998. Metal arrowheads at Kaman-Kalehöyük. *Anatolian Archaeological Studies*, 7, p. 183-204.

S. V. Makhortykh

«CIMMERO-SCYTHIAN» ANTIQUITIES FROM CENTRAL ANATOLIA

Central Anatolia is one of the regions of Western Asia, where the most significant concentration of archaeological materials connected with the Eurasian nomads of the Early Scythian period is recorded. The flat plains of Central Anatolia had good pastures and served as a space where different cultures communicated with each other since ancient times. In the 7th—6th centuries BC this territory was located between Western Anatolia with Lydia and the eastern Greek centers and Eastern Anatolia, which was the zone of interest of Urartu and Assyria. Small local «principalities» were localized here. These «principalities» were probably controlled by well-armed and mobile nomads, who used this territory as a base for raids on neighboring as well as more distant regions. Finds of nomadic types from Central Anatolia include weapons (bronze arrowheads of various types, iron sword and axe, bi-

metallic pickaxe), horse equipment (bits with stirrup-shaped loops on the ends, three-looped cheekpieces, harness fittings), and objects made in the traditions of Scythian animal art style. Most numerous category of nomad inventory coming from the region is constituted by socketed arrows found in burials in the province of Amasya, Imirler, Gordion and on the local settlements (Boğazköy, Kaman-Kalehöyük, Kerkenes Dağ). The article introduces their typology and provides analogies coming from the Eurasian monuments of the 7th—6th centuries BC. The study of early nomadic complexes from Anatolia shows their syncretic nature, which is influenced by artifacts of Cimmerian, Scythian, and Central Asian origin as well as the local Near Eastern items. It highlights the complex ethnic composition of the nomadic groups located here in the 7th—6th centuries BC that does not allow attributing all these materials to a single group, for example, the Cimmerians.

Keywords: Central Anatolia, Cimmerians, Scythians, 7th—6th centuries BC, bronze socketed arrowheads.

C. B. Makhortikh

«КІММЕРО-СКІФСЬКІ» СТАРОЖИТНОСТІ З ЦЕНТРАЛЬНОЇ АНАТОЛІЇ

Центральна Анатолія є однією з областей Передньої Азії, де фіксується найбільш значна концентрація археологічних матеріалів, пов'язаних з перебуванням тут євразійських кочівників ранньоскіфського часу. Рівнини Центральної Анатолії мали хороші пасовища і здавна були зручні для комунікацій. У VII ст. до н. е. ця область займала проміжне положення між Західною Анатолією з Лідією і східногребцькими центрами, а також Східної Анатолією, яка входила в зону інтересів Урарту та Ассирії. На цій території локалізувалися невеликі місцеві, фригійські або неохетські «князівства». Вони, ймовірно,

контролювалися добре озброєними і мобільними загонами кочовиків, які використовували цю територію в якості своєрідної бази для набігів на сусідні і віддалені регіони. Матеріали ранніх кочовиків представлені в Центральній Анатолії предметами озброєння і кінського спорядження, а також виробами, виконаними в скіфо-сибірському звіриному стилі. Важливою і найчисленнішою категорією кочового інвентарного комплексу є бронзові втульчасті наконечники стріл, знайдені в похованнях провінції Амася, Сіваз, Імірлере, Гордіони, а також на місцевих поселеннях регіону (Богазкей, Каман Кале Хоюк, Керкенес Даг). У статті запропонована їх типологія і наведені аналогії в євразійських пам'ятках VII—VI ст. до н. е. Вивчення кочовнічеських комплексів з Анатолії показує, що вони мають синкретичний характер, включаючи вироби кіммерійського, скіфського, центральноазійського типів, а також місцеві давньосхідні артефакти. Будучи зв'язаними з різними культурними традиціями, ці комплекси свідчать про неоднорідний етнічний склад кочівницьких угруповань, що локалізувалися в Малій Азії у VII—VI ст. до н. е. Вони також не дозволяють приписувати виявлені тут матеріали якомусь одному з цих народів, наприклад, кіммерійцям, в реальності існування якого сьогодні вже ніхто не сумнівається.

Ключові слова: Центральна Анатолія, кіммерійці, скіфи, VII—VI ст. до н. е., втульчасті наконечники стріл.

Одержано 04.05.2021

МАХОРТИХ Сергій Володимирович, доктор історичних наук, провідний науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

MAKHORTYKH Sergiy V., Doktor of Historical Sciences, Leading Researcher, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0001-7865-0263,

e-mail: makhortykh@yahoo.com.

Ю. Б. Полідович

ТРОЯНСЬКИЙ КІНЬ
ГРЕЦЬКИХ МАЙСТРІВQuidquid id est, timeo Danaos et dona ferentes!¹
Publius Vergilius Maro Aeneis, II, 50

В статті детально аналізуються зображення на золотих оббивках горитів чортотомлицького типу. Деталізується і уточнюється трактування сцен із життя Ахілла. Робиться припущення щодо магічної складової зображень, сюжет яких майстром був ретельно відібраний і продуманий.

Ключові слова: горит, скіфи, Ахілл, Чортотомлик, Мелітопольський курган, Ольвія, Боспор.

Виготовлення коштовних предметів грецькими майстрами для скіфських володарів у IV ст. до н. е. було один із яскравих проявів контактів між місцевими кочовими народами і північно-причорноморськими полісами. Це була як доволі масова продукція пластинок-аплікацій для декору вбрання та простих прикрас, так й індивідуальні вироби, насичені певними міфологічними і прокламативно-владними змістами. Серед них — золотий гребінь і срібна оббивка гориту з кургану Солоха, гривна і набір посуду з кургану Куль-Оба, пектораль і меч та піхви, оздоблені золотими пластинами, з кургану Товста Могила, амфора з кургану Чортотомлик та ін. На їхньому фоні відрізняються дві серії майже однотипних речей, що також мали статусний характер — оббивки горитів та піхов мечей чортотомлицького типу (рис. 1). І якщо оббивки піхов, яких нині відомо три, мають свої відмінності завдяки по-різному оформленню боковим лопатям, то оббивки горитів, яких відомо чотири, є практично ідентичними.

1. «Як там не буде: данайців боюсь, [навіть] із дарами прибулих». Переклад з латини М. Білика за: (Вергілій 1972).

Джерельна база. Першу оббивку горита знайшов І. Є. Забелін у Центральній гробниці кургану Чортотомлик у 1863 р. (Древности... 1872, табл. XXXIV; Толстой, Кондаков 1889, с. 143—145, рис. 121; Артамонов 1966, табл. 181—182; Онайко 1970, табл. XXI: 422; Алексеев, Мурзин, Ролле 1991, с. 223—235; Schilz 1994, Abb. 105—106²; Jacobson 1995, р. 225—228, fig. 102; Алексеев 2012, с. 206—209, та ін.). Вона знаходилася в південній ніші «к» камери V (Древности... 1872, с. 112—114; Алексеев, Мурзин, Ролле 1991, с. 61—62, 105—107). Разом з оббивкою зафіксовано залишки дерев'яного футляра та бронзові наконечники стріл. Поряд були меч у піхвах, обкладених золотою пластиною із зображенням битви греків з варварами, та ще чотири інших меча (три з них були увіткнуті в стіну), бронзовий та залізний набірні пояси, залізні ножі, точило у золотій оправі, золоті ажурні пластини (вірогідно, прикраси ще одного горита чи сагайдака), золоті предмети військової амуніції та ін. Оббивку горита разом з іншими знахідками передали до музею Ермітажу, де вона знаходиться і нині.

Друга оббивка походить з кургану, розкопаного Н. Є. Бранденбургом поблизу м. Іллініці Липовецького пов. Київської губ. (нині Вінницького р-ну Вінницької обл.) у 1901—1902 рр. (Фармаковский 1911, с. 7—17, табл. I—II; Онайко 1970, табл. XXI: 422). Поховання, здійснене у великій дерев'яній гробниці, було пограбоване ще у давнину,

2. У підписах неправильно вказано, що оббивка походить з Мелітопольського кургану. Дане дослідження В. Шільц вийшло одночасно німецькою, французькою, італійською та грецькою мовами.

Рис. 1. Золота оббивка гориту з Мелітопольського кургану. Фото Д. В. Клочко, НМІУ

а тому повний контекст знахідки горита не зовсім зрозумілий. Після розкопок знахідка надійшла до музею Ермітажу. В 1932 р. за рішенням Паритетної комісії її було передано до Харківського історичного музею. Проте у 1941 р. під час евакуації музейних цінностей, у вагон, в якому їх перевозили, влучила авіабомба, внаслідок чого значна кількість предметів, серед яких й іллінецька оббивка, безслідно зникли (Бабенко 2018а, с. 594, 597—598).

У 1954 р. під час розкопок *Мелітопольського кургану* експедицією ІА АН УРСР під керівництвом О. І. Тереножкіна у сховку центральної, чоловічої, гробниці було знайдено ще одну оббивку горита (Тереножкин 1955, с. 32, рис. 11; Покровская 1955, с. 191, 193, рис. 2; Онайко 1970, табл. XX, фото между с. 24—25; Тереножкин, Мозолевский 1988, с. 47—49, 121—128, рис. 140—148, та ін.). В гориті знаходилося до 70 стріл. Разом з ним знайшли набірний бронзовий пояс і 51 золоту пластинку із зображенням богині на троні і скіфа, який стоїть перед нею. Нині оббивка гориту експонується у Скарбниці Національного музею історії України (рис. 1).

Невдовзі, у 1959 р. археологічною експедицією під керівництвом В. П. Шилова під час дослідження кургану 8 з групи *П'ятибратні* поблизу стан. Єлизаветинської Ростовської обл. (нині стан. Єлизаветинська Азовського р-ну РФ) у кам'яному склепі було знайдено поховання вельможного воїна, звідки походить четверта золота оббивка горита чортмлицького типу (Шилов 1961, с. 158—162,

рис. 13; Shcheglov, Katz 1991, fig. 22—24; L'Or... 2001, p. 122—125, та ін.). Парадний горит із 108 стрілами було покладено на ліве плече небіжчика. Зверху на гориті лежав меч у піхвах, декорованих пластиною, аналогічною чортмлицькій, і пучок із 48 стріл (у сагайдаку?). Поряд — золота стрічка, що прикрашала руків'я батога, і залізний ніж з кістяним руків'ям. Оббивка разом з іншими знахідками зберігається у Ростовському обласному музеї краєзнавства.

Технічні особливості виготовлення оббивок. Оббивки складаються з двох частин — чільної та нижньої. Чільна частина має форму трапеції із закругленими кутами та вирізом з широкого боку. Вона прикрашена різноманітними рельєфними зображеннями, які розташовані окремими фризами. Верхній вузький фриз містить п'ять сцен боротьби тварин. Під ним розташовані два широкі фризи із зображенням міфологічних сцен, які оточені зліва і знизу орнаментальними смугами із звивистого пагону аканфу, на окремих пагонах якого розташовані різноманітні квіти. Нижче знаходиться смуга з пальметок, що чергуються з квітками лотоса (?). На нижньому боковому виступі зображено сцену боротьби пантери з двома грифонами. Ця сцена облямована овами і кіматієм. Смушка із ов проходить також між фризами з міфологічними сценами і по правому їхньому краю. Лівий край оббивки декорований імітацією джгута, який також оточує нижню частину оббивки, що має краплеподібну форму. Основні образи нижньої частини — два

фантастичні крилаті хижакі з рогами козерога, розташовані серед квітів і розділені гладенькою планкою.

Усі чотири оббивки майже не відрізняються за розмірами: їхня довжина 47—48 см і ширина 25 см. На жаль, технічні характеристики оббивок, викладені у публікаціях (Фармаковский 1911, с. 15—16; Шилов 1961, с. 166; Тереножкин, Мозолевский 1988, с. 243), зроблені у різний час за різними критеріями, а тому їх порівняння, наразі, є некоректним.

Щодо техніки виготовлення оббивок були запропоновані різні варіанти (див. огляд: Фармаковский 1911, с. 24—27; Манцевич 1962, с. 109—111; Онайко 1970, с. 25—26), але загалом дослідники сходяться на думці, що для їх виготовлення використано одну основу (матрицю), а потім кожна з них дороблялася різними інструментами, внаслідок чого вона набувала індивідуальних рис (див. порівняння чортотлицької та іллінецької оббивок: Фармаковский 1911, с. 27—35; порівняння всіх чотирьох оббивок: Манцевич 1962, с. 109—111; Онайко 1974, с. 79—81; Черненко 1981, с. 87, 89; Jacobson 1995, р. 226, та ін.; також порівн.: рис. 3: 1—2).

Погляди на техніку виготовлення змінювалися в залежності від кількості відомих виробів. Так, В. К. Мальмберг, якому була відома тільки чортотлицька оббивка, припускав, що її зробили ручним карбуванням (Мальмберг 1894, с. 177—178). Б. В. Фармаковский, аналізуючи вже дві знахідки, впевнено писав про використання єдиної основи, але помічена ним кількість розбіжностей була такою, що дослідник зробив висновок про виготовлення їх різними майстрами або, навіть, різними майстернями в різний час. Б. В. Фармаковский припускав, що зображення на золотій оббивці з Іллінців отримувалися шляхом відтискання на спеціально вирізаній рельєфній дерев'яній основі, яка назавжди залишалася з оббивкою з метою збереження високого рельєфу від пошкодження (такий технологічний прийом був зафіксований на інших предметах). А друга оббивка, чортотлицька, вибивалася вже зверху першої і є її копією (Фармаковский 1911, с. 34—38). Таке припущення було дещо критично сприйняте Н. І. Веселовським, згідно з думкою якого, для кожної оббивки виготовлювали окрему дерев'яну форму-основу, використовуючи особливі шаблони і проміри циркулем (Веселовский 1913, с. 98—99).

Від часу знахідок оббивок у Мелітопольському та П'ятибратньому курганах стало очевидним, що всі чотири оббивки робилися наживо з однієї форми, вийшли з однієї майстерні та зроблені фактично одночасно (Манцевич 1962, с. 109—111; Онайко 1970, с. 26; Черненко 1981, с. 87, 89; Минасян 1991,

с. 379—380; Алексеев 2012, с. 206, та ін.)¹. При цьому використовували не дерев'яну, а бронзову матрицю, відлиту за восковою моделлю. Технологічні аргументи на користь такої думки навів В. П. Шилов на основі ретельного дослідження елизаветовської та чортотлицької оббивок (Шилов 1961, с. 165—166; також: Черненко 1981, с. 87). Було також висловлено думку про можливість використання не однієї суцільної матриці, а кількох, на що, зокрема, вказує різниця рельєфу між міфологічними сюжетами і рослинним орнаментом (Минасян 1991, с. 379; також: Szymanska 1984; Бидзиля, Полин 2012, с. 458). Використання кількох форм для відтворення рельєфних зображень на оббивках передбачали ще її перші дослідники (див. критичний огляд: Мальмберг 1894, с. 177—178), але на той час це було доказом беззмістовності загальної композиції, складеної з довільно підібраних сцен. М. Трейстер на основі детального дослідження оббивок, також дійшов висновку про використання окремих матриць, звернувши увагу на наявні стики на зображеннях та накладання їх одне на одного, і запропонував послідовність використання цих матриць (Treister 1999, р. 71—75, fig. 3—4).

Інтерпретація зображень. Вже І. Є. Забелін при першій публікації чортотлицької оббивки зазначив, що в центрі чільної частини оббивки у двох фризах відтворено «складну, в два ряди, сцену з кола грецьких релігійних вірувань» (Древности 1872, с. 112). Л. Стефані, а за ним інші дослідники пов'язали зображення з міфом про царівну Алопу, коханку Посейдона, і її сина Гіппофонта (Стефани 1865, с. 152—171; Толстой,

1. З-поміж інших оббивок дослідники виділяють оббивку з Мелітопольського кургану, як виготовлену одну з перших, а відтак таку, що має чітко виражену «художню форму рельєфу» (Онайко 1970, с. 26). На думку А. П. Манцевич, оббивки були виготовлені в такій послідовності: мелітопольська, іллінецька, п'ятибратненська, чортотлицька (Манцевич 1962, с. 109—110; див. також: Тереножкин, Мозолевский 1988, с. 122—123; Акімова 2013, с. 609). На думку Н. А. Онайко, форма з часом зношувалася і підправлялася іншим майстром (Онайко 1974, с. 81—83). Проте порівняння доступних, якісно виданих останнім часом фото, дозволяють говорити радше про різну ступінь деталізації зображень на другій стадії виготовлення оббивок, коли кожний персонаж конкретизувався шляхом додаткового карбування і, вірогідно, застосуванням металевих «олівців» (Минасян 1991, с. 379—380; також див.: Онайко 1974, с. 78). Саме на цій стадії були зроблені зачіски, елементи одягу, прикраси, взуття, окремі предмети тощо. І саме між ними простежується та чи інша різниця на різних оббивках, що має «загалом випадковий характер і тільки підкреслює однотипність всіх обкладок» (Черненко 1981, с. 87, 89; також: Манцевич 1962, с. 108—111; Акімова 2013, с. 609; Алексеев 2012, с. 206).

Кондаков 1889, с. 143—145; Лаппо-Данилевський 1894, с. 56, та ін.). Розміщення сюжетів вони розглядали знизу угору, оскільки «відповідно до звичаїв давнього мистецтва, в нижньому ряду розміщено акт, що передую» (Толстой, Кондаков 1889, с. 143—145).

Інше трактування було запропоноване К. Робертом і доповнене В. К. Мальмбергом: зображення на оббивках горитів розповідають про перебування Ахілла на о-ві Скірос серед доньок царя Лікомеда у той час, коли на острів прибув Одисей під виглядом купця і викрив Ахілла¹ (Мальмберг 1894, с. 180—184). Розповідь засновується на постгомерівській міфологічній традиції розробки тем троянського циклу. Сцени розташовані зліва направо, від верхнього фризу до нижнього. Дослідники вважали відтворені сцени ексцерптами (вибірками) з однієї великої композиції — картини Полігнота², що складалася з окремих сцен, які відбуваються в одному місці і в один час. Саме такими, за реконструкцією К. Роберта та ілюстратора Hanny Lihl Lieber, були і картини Полігнота (наприклад: Robert 1893)³, зроблені на основі описів Павсанія (Paus. X, 25—31)⁴.

Б. В. Фармаковський загалом підтримав трактування К. Роберта і В. К. Мальмберга, але вніс в нього суттєве корегування: події, представлені в сценах, відбуваються не одночасно, а **послідовно**⁵ й у різних місцях. Самі

сцени пов'язані між собою єдністю дійової особи (Фармаковский 1911, с. 40—41, 46). Завдяки цьому всі сцени і всі персонажі набули свого значення (для К. Роберта і В. К. Мальмберга деякі з них, зокрема, хлопчик, який вчиться стріляти з лука, розглядалися як випадкові). Б. В. Фармаковський запропонував своє прочитання сцен, які послідовно розповідають про ключові епізоди з життя Ахілла (Фармаковский 1911, с. 41—54). Таку інтерпретацію з деякими уточненнями надалі прийняли інші дослідники (Шилов 1961, с. 161—162; Онайко 1970, с. 26; Rätzl 1978, S. 174; Раевский 1980, с. 56—58; 1985, с. 166—169; Черненко 1981, с. 78—89; Тереножкин, Мозолевский 1988, с. 125—128; Брашинский 1979, с. 67—69; Алексеев, Мурзин, Ролле 1991, кат. 189; Schiltz 1997, S. 207; Jacobson 1995, p. 227; Алексеев 2012, с. 206—207; Лазаренко 2020b, с. 18—20, та ін.)⁶. Таким чином, бачається, що зображено п'ять епізодів (рис. 2: 1): 1) навчання Ахілла стрільбі з лука (верхній регістр, дві фігури зліва); 2) знайдення Ахілла на о-ві Скірос (три групи персонажів в центральній частині верхнього регістра); 3) прощання з Ахіллом сім'ї Лікомеда (група справа у верхньому регістрі і група з чотирьох жіночих персонажів зліва на нижньому регістрі); 4) примирення Ахілла з Агамемноном (центральна частина нижнього регістра); 5) Фетіда, яка тримає урну з прахом Ахілла (крайня справа фігура в нижньому регістрі).

Проте, на наш погляд, представлена на оббивці розповідь більш розлога⁷ і включає в себе дев'ять епізодів. Основою для такого розподілу, зокрема, слугує відзначений Б. В. Фармаковським принцип античного живопису: фігури, розвернуті одна до одної спиною, належать до різних сцен (Фармаковский 1911, с. 42). Зазначимо також, що фігури з різних сцен досить часто накладаються

1. Вважається, що цей епізод з'явився відносно пізно, у всякому разі про нього немає згадок в «Іліаді». Водночас існувала версія, згідно з якою острів Скірос був завойований Ахіллом (Paus. I, XXII, 7).
2. Про подібну картину згадує Павсаній, описуючи роботи художника, що зберігалися у спеціальному будинку на Акрополі в Афінах (Paus. I, 22, 6). Інші його картини можна було побачити намальованими на стінах будинку для зустрічей і розмов (лесхі) у Дельфах (Paus. X, 25—31).
3. Про інші спроби відновлення картин Полігнота за описом Павсанія див. (Мальмберг 1889, с. 213).
4. Близьке трактування запропонувала і М. В. Русяєва, в описі якої сюжет розгортається в короткий проміжок часу: від появи на острові чужинців на чолі з Одисеем до прощання з Ахіллом сім'ї Лікомеда і, в першу чергу Деїдамії (Русяєва 2002). Проте, на думку дослідниці, сцени пов'язані не з картиною Полігнота, про існування якої у нас немає ніяких свідчень, а з якоюсь трагедією, можливо, Еврипіда, (хоча така також нам не відома), про що свідчать відтворені сцени, які радше відповідають трагедійному змісту, аніж міфологічному.
5. Для греко-скіфського мистецтва в цілому властиві багатоскладові композиції — з кількох сцен, події в яких розвиваються саме послідовно. Такими є зображення на пекторалі з кургану Товста Могила, амфори з кург. Чортотлик, ритуальному предметі з кург. Передерієва Могила, оббивці горита з кург. Солоха, кубках з кург. Куль-Оба і Частих кург. тощо. Відтворення послідовних сцен не властиве для давньогрецького мистецтва архаїчного періоду, а з'явилося вже в елліністичний час (Фармаковский 1911, с. 40). Це питання потребує окремого дослідження.

6. К. Штелер звернув увагу на деяку невідповідність трактування у сюжеті та атрибутиці до традиційного «троянського циклу» і запропонував оригінальну версію прочитання зображень, як відтворення легенди (іранської за походженням) про отримання влади героєм через шлюб (Stähler 1997, S. 105, 111, Abb. 36; Stähler, Nieswandt 1991—1992, S. 103—108). Підтримавши критику версії К. Роберта — Б. В. Фармаковського, оригінальні варіанти прочитання сюжету запропонували також С. Чамблі, інтерпретація якої розпочинається зі сцен нижнього ярусу (Meyer 2013, p. 203), і М. Дома, який побачив на горитах відтворення оповіді про Ахілла і Телефа (Daumas 2009, p. 31—66). З критикою цих версій виступив К. Мейер (Meyer 2013, p. 203—205).
7. К. Штелер поділив зображення на сім значимих сцен (Stähler 1997, S. 111, Abb. 36), але повністю проігнорував восьму — фігуру жінки в нижньому ряду справа. К. Мейер запропонував нумерацію не сцен, а персонажів, що дозволило йому зробити огляд різних версій трактування сюжету (Meyer 2013, p. 198, 201—203, fig. 70).

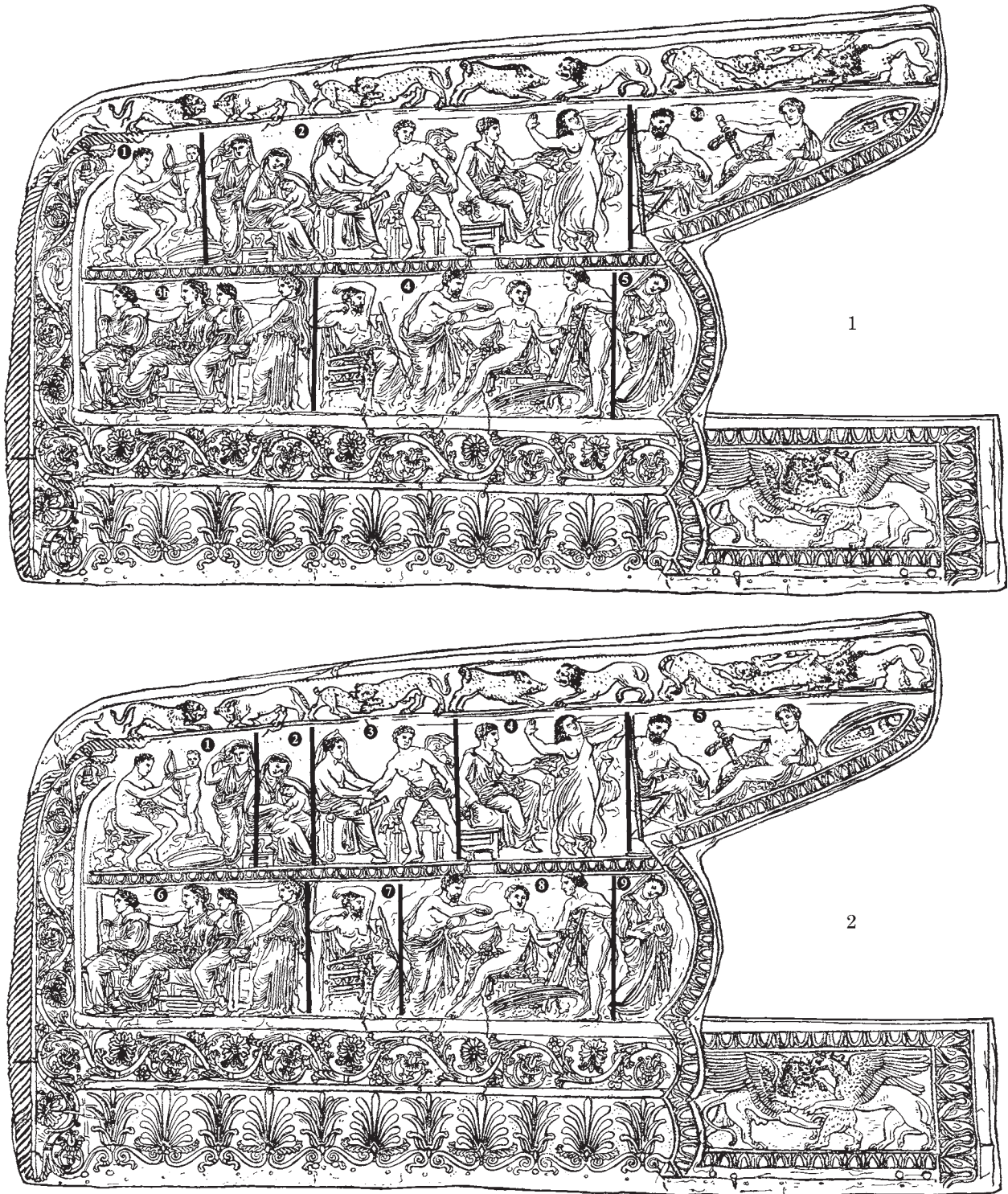

Рис. 2. Виділення епізодів сюжету історії з життя Ахілла на оббивках горіти: 1 — за версією Б. В. Фармаковського; 2 — за версією автора. Рисунок-основа за: (Раевский 1985)

одна на одну, на що неодноразово звертали увагу дослідники. Це створює ефект безперервності подій, що зображені.

Верхній фриз: Ахілл на Скіросі.

Епізод 1. Навчання Ахілла (рис. 3: 1)¹. Сцена включає трьох персонажів. У цент-

рі — хлопчик, який стоїть на камені і намагається натягнути лук. Поруч сидить юнак і підправляє поставу хлопчика: правою рукою він притримує руку Ахілла, якою той тримає лук, а лівою — виставляє положення ноги,

час подій на Скіросі мав би бути зовсім маленьким, зважаючи, що героєві на час долучення до ахейського війська виповнилося тільки 15 років (Apollod. Bibl. E, III, 16).

1. На думку М. В. Русаєвої, ця сцена розповідає про навчання Ахіллом свого сина Пірра (Неоптолема) (Русяева 2002, с. 127—128). Але син Ахілла на

Рис. 3. Фрагменти зображень на оббивках горитів чортотлицького типу: 1, 3, 4 — оббивка з Мелітопольського кургану (фото Д. В. Ключко, НМІУ); 2, 5 — оббивка з кургану Чортотлик (Алексеев 2012)

що є важливим при стрільбі¹. Юнак фактично оголений, що вказує на його героїчність. Відомо, що війським звичаям юного Ахілла навчав кентавр Хірон. Саме таку сцену відтворювали на мармурових саркофагах римського часу з Мірмекію і «зібрання Строганових» (Ермітаж), оздоблення яких було пов'язане з історією життя Ахілла (Saverkina 1979, S. 16, Taf. 4: 5; Виноградов 2015, с. 87). Але на оббивках представлено персонажа, що має людську подоби (Черненко 1998, с. 38), а відтак він є доволі загадковим (Лазаренко 2020b, с. 18, прим. 5). На думку Б. В. Фармаковського, це міг бути батько Ахілла Пелей, адже за «Іліадою» майбутній герой виховувався в батьківському домі (Ном. II. I, 396; XVIII, 57, 436—438), або його наставник Фенікс (Фармаковский 1911, с. 51; також: Rätzel 1978, S. 174). Але такому визначенню персонажа до певної міри суперечить його молодий вік. Найвірогідніше, і Пелея, і, тим паче, Фенікса майстер показав би бородатим дорослим чоловіком. А ось персонажем, яко-

го завжди зображували вродливим, струнким юнаком і який міг бути легко упізнаний за тим, що він є майстром-лучником, міг бути тільки Аполлон, «славний луком»² (Ном. II. IV, 101), «срібнолукий» (Ном. II. I, 37, 43, далі)³. Сюжет про навчання юного Ахілла Аполлоном відсутній у відомій міфічній традиції. Проте, Л. С. Клейн звернув увагу на те, що Ахілл досконало володів іншими навичками — співом, грою на музичних інструментах і лікуванням, — яким міг навчитися саме від Аполлона⁴ (Клейн 1998, с. 341—342)⁵.

Перед юнаком на землі лежить щит, а позаду — вірогідно, шолом. Поруч двох головних персонажів зображено жінку, фігура якої розвернута майже анфас⁶, проте, її го-

1. Вважаємо, що у цій сцені немає і натяку на передачу або вручення лука старшим персонажем молодшому, як про це писав Д. С. Раєвський, а отже зображення на оббивці не має нічого спільного із зображеннями передачі лука на кубку з Частих курганів (Раєвский 1985, с. 167). Відтак помилково є й подальша інтерпретація сцен з позицій скіфського міфу (Раєвский 1985, с. 167—169).

2. Тут і далі переклад з давньогрецької мови Бориса Тена за (Гомер 1978).

3. Особливо див. Гомерівський гімн Аполлону Делосьському (Ном. Нумн. I, 1—9).

4. За іншою версією міфу, не Аполлон, а Хірон навчив Ахілла стрільби з лука (Westermann 1843, p. 365), гри на кіфарі / лірі (Трофимова 1998, с. 189, 190, илл. 82, 83), лікуванню (Ном. II. XI, 832). Разом з тим, цим здібностям царя кентаврів мовби навчив Аполлон (L. S. 1848).

5. Про складні стосунки Аполлона з Ахіллом див. детально: (Клейн 1998, с. 340—345).

6. Зазвичай даного персонажа пов'язують із наступною сценою із жінкою та дитиною.

лова і занепокоєний погляд¹ помітно звернуті вправо — до хлопчика. Вважаємо, що це мати Ахілла Фетіда. Вона стурбована тим, що її син займається військовими справами (адже пророцтво про загибель Ахілла на війні вже було проголошене), але водночас не може цьому протистояти, бо шлях воїна був визначений для Ахілла богами².

Епізод 2. Прощання Ахілла з Фетідою. Вірогідно, подія відбувається перед відправкою хлопчика на о-в Скірос. Звернімо увагу на візуальну подібність хлопчика і жінки в першій і другій сценах. Зазвичай, цю сцену пояснюють як дружина і донька царя Лікомеда заспокоюють Неоптолема, сина Ахілла і Деїдамії, який злякався гвалту, що піднявся, коли Одисей викрив Ахілла³. Проте зазначені особливості персонажів дозволяють інакше трактувати цю сцену. До того ж Неоптолем на той час мав би бути немовлям або малю дитиною, зважаючи на те, що Ахілл залишив острів і приєднався до походу на Трою, коли йому минуло лише 15 (Apollo. Bibl. E, III, 16). І, навпроти, на Скірос Фетіда відвезла Ахілла, коли йому було дев'ять років (Apollo. Bibl. III, XIII, 8). Саме такий вік має хлопчик, що пригортається до жінки.

Епізод 3. Викриття Ахілла. Одисей, який видавав себе за торговця, хапає за руку Ахілла, який виказав себе тим, що скопив зброю (в даному випадку меч) при звуках воїнського рогу. При цьому з Ахілла спадає жіноче вбрання, і він постає майже оголеним, як має бути героєм. Саме ця сцена стала ключовою для визначення всього циклу зображень на оббивці як пов'язаного із оповідями про Ахілла (див. детально: Фармаковский 1911, с. 42—43).

Епізод 4. Розпач Деїдамії. Молода жінка у розпачі підняла руки і мовбито біжить. Її за гематій намагається стримати більш старша жінка (служниця, годувальниця, старша сестра?), яка сидить на низькому стільчику, на який покладено набитий мішок. Ця сцена сюжетно пов'язана з попередньою і, як правило, розглядається разом із нею. Так само обидві сцени, як взаємопов'язані, представлені на фресці I ст. н. е. з Дому Діоскурів в

Помпеях (Мальмберг 1894, с. 183), мармурових саркофагах римського часу з Мірмекію та «зібрання Строганових» (Саверкіна 1962, рис. 3; Виноградов 2015, с. 87), інших пам'яток античного часу. Композиції сцени на помпейській фресці та на оббивках подібні, зокрема, і в тому, що Деїдамію в обох випадках показано з піднятими догори руками та частково оголеною.

Епізод 5. Бесіда Ахілла з літнім чоловіком. Чоловік сидить на стільці, правою рукою спирається на посох, лівою — на коліно. Ахілл напівлежить, тримаючи в руках меч. Позаду юнака знаходиться масивний щит, під яким лежить шолом. Зазвичай, у чоловікові вбачають царя Лікомеда, а саму сцену трактують як прощання сім'ї Лікомеда з Ахіллом, пов'язуючи її у єдину оповідь з першою сценою нижнього регістра. Але взаємозв'язок двох сцен розташованих на різних регістрах викликає заперечення. Найвірогідніше ці сцени не пов'язані сюжетом, і вони невідповідно віднесені до різних регістрів. Що ж до персоніфікації чоловіка, то це навряд чи міг бути Лікомед — його роль в оповідях мінімальна. Можемо припустити, що це або Фенікс — друг і наставник Ахілла (Ном. П. IX, 485—495), про якого Гомер говорить тільки як про стару сиву людину (Ном. П. IX, 168, 223, 427, 433, 607 et ul.). Саме разом з Феніксом Ахілл відправляється в похід на Трою. Або, що найвірогідніше, це — батько Ахілла Пелей, який передав героєві свій військовий обладунок, подарований йому богами (Ном. П. XVII, 194—197). Такий сюжет зустрічається в античному вазописі і, зазвичай, Пелей в ньому показаний саме як літній чоловік (Химин 2008, с. 293—294).

Нижній фриз: Ахілл під стінами Трої.

Епізод 6 (рис. 3: 1—2). Група з чотирьох жінок, які знаходяться під навісом (його ретельно зображено на оббивці з Мелітопольського кургану). З-поміж них статуєю, зачіскою⁴ та прикрасами (браслет на лівій руці і конусоподібні сережки) виділяється друга зліва жінка (порів.: Мальмберг 1894, с. 182). Вона сидить на східчастому масивному стільці, застеленому тканиною (а чи може це край ложа?). Руками жінка спирається на плечі двох інших жінок. Жінка, що сидить на стільці попереду, відрізняється своєю огрядністю і старшим віком (пор.: Русяева 2002, с. 131), вона має зачіску із зібраного волосся на потилиці. Навпроти, третя особа — юна дівчина, яка присіла на перекинутого стіль-

1. Пор. з описом М. В. Русяєвої: «На її широкому обличчі з примруженими очима застиг вираз тривоги і страху» (Русяева 2002, с. 127).

2. Надалі ця психологічна дилема переслідує Фетиду: з одного боку, вона, як мати, вболіває за сина і готова завжди прийти йому на допомогу, а з іншого, вона сама приносить Ахіллу зброю і обладунки, виготовлені Гефестом, тим самим, фактично, благословляючи сина на битви, навіть знаючи, чим вони можуть закінчитися (див., наприклад: Ном. П., XVIII, 50—65, 425—460).

3. На думку М. В. Русяєвої, в цій сцені Неоптолем повідомляє жінкам (молодій і літній) про прибуття чужинців, які його стривожили (Русяева 2002, с. 127—128).

4. На оббивці з Мелітопольського кургану добре видно тканину, яка прикриває нижню частину волосся жінки. Натомість, на оббивці з Чортомлику виразно показано іншу зачіску: волосся піднято угору і закріплено на потилиці, будь який натяг на додаткові елементи відсутній (рис. 3: 1—2).

ця. Вона набагато тендітніша від перших двох і має коротке волосся, прикрашене вінком. Четверта жінка стоїть. Її виділяє горда постава, коротке волосся і жест лівої руки.

Ця сцена викликала подив у багатьох дослідників, оскільки вона тематично та композиційно випадає із ряду інших зображень. Для перших дослідників вона навіть була свідченням випадкового набору сюжетів на оббивці (наприклад: Шварц 1892, с. 21). Певним чином зняв сумніви Б. В. Фармаковський, фактично механічно поєднавши з останньою сценою верхнього фризу, оскільки тільки так, на його думку, вона набувала сенсу (Фармаковский 1911, с. 45—48). Отже, зазвичай, цю групу розглядають як жіночу частину сім'ї Лікомеда: його дружину, двох доньок, а також їхню служницю (четверта жінка), під час прощання з Ахіллом. Проте, суттєва різниця у віці трьох персонажів, поєднаних між собою, дозволяє бачити в них радше бабусю¹, мати і доньку. Жест розкинутих рук матері мовбито об'єднує три покоління. Вважаємо, що ця сцена тематично пов'язана з іншим етапом життя Ахілла — подіями Троянської війни (адже розташована вона на нижньому фризі). Ключовими жіночими персонажами у цій оповіді є дві жінки — Хрісеїда та Брісеїда, саме довкола них розгортаються основні події «Іліади». Проте вони жодного разу не показані в колі сім'ї, адже на час потрапляння у полон до ахейців обидві жінки були вдовами, втративши чоловіків у військових сутичках. Можна тільки припустити, що в цій сцені символічно показана жіноча доля: від дівчинки до бабусі. Вірогідно, саме тому обличчя жінок неемоційні, погляди спрямовані у далечінь. Іншою виглядає четверта жінка², яка мовбито вказує на те, що вона втратила, коли було вбито її чоловіка, а сама вона стала воєнною здобиччю і наложницею (= рабинею)³ воїна-переможця, позбувшись навіть свого власного імені (в обох випадках використовується прізвище, що позначає або місце походження, або називання по-батькові). Оскільки головні події розвиваються довкола Брісеїди, яка на відміну від Хрісеїди, визволену з рабства батьком, назавжди залишається рабинею, то, найвірогідніше, тут зображено саме її.

Епізод 7. Чоловік, який сидить на кріслі-троні (рис. 3: 4). Зазвичай у цьому чоловікові

вбачають царя Агамемнона, а саму сцену поєднують з наступною. Проте, на наш погляд, ці сцени слід розглядати окремо, адже ніщо не говорить про їхній безпосередній зв'язок: три фігури у наступній сцені створюють єдину замкнену композицію, віддалену від чоловіка, що сидить. Чоловік сидить з піднятими (заломленими) руками, що може бути виразом емоційного стану розпачу/відчаю. Зокрема, саме так трактували подібну позу персонажа, зображеного на лівій боковій стороні мармурового саркофагу римського часу з Мірмекію (Саверкіна 1962, рис. 4; Виноградов 2015, с. 87—88).

Однією з суттєвих деталей у цій сцені є крісло, підлокітник якого опирається на фігурку сфінкса. Тим самим воно нагадує трон Зевса на відомій статуї, встановленій в храмі в Олімпії та відомій за описом, зокрема, Павсанія (Paus. V, 11, 3). Також трон Зевса з таким же елементом зображено на рельєфі (блок V) східного фризу Парфенону (The British Museum, No 1816-0610-19), на що звернув увагу М. К. Мальмберг (Мальмберг 1894, с. 182). Отже можна вважати таке крісло-трон одним з атрибутів бога-громовержця. Відтак, в даному епізоді, найвірогідніше, зображено саме Зевса, який на прохання Фетіди відіграє ключову роль у протистоянні Ахілла та Агамемнона (Hom. II, 492—610)⁴ та у всіх подальших подіях. Також саме йому ахейці приносять в жертву вепра під час примирення двох героїв та саме йому дає клятву Агамемнон. Знаменно, що фігура Зевса на троні знаходиться майже в геометричному центрі оббивки та є центром загальної композиції, хоча візуально й не виділяється з-поміж інших рельєфних сцен.

Поза, в якій сидить персонаж із закинутими руками, вірогідно, є позою відпочинку. Зокрема, близькою є поза Фавна, який відпочиває, на скульптурі елліністичного періоду, виготовленої невідомим скульптором Пергамської школи («Фавн Барберіні» із зібрання Гліптотеки у Мюнхені: Haskell, Penny 1991, cat. no. 33, p. 202—205).

Епізод 8. Сцена примирення. Згідно з існуючими трактовками, це сцена примирення Агамемнона, який сидить у кріслі, і Ахілла, до якого з делегацією прийшли Одисей і Діомед, а також одягання Ахіллом військово-

1. О. А. Галданова звернула увагу на схожість фігури цієї жінки і жесту її рук на зображення жінок на надгробних рельєфах (Галданова 2016, с. 45).
2. Пор. з описом героїні, зроблений М. В. Русаєвою (Русяева 2002, с. 131). На думку дослідниці, в образі цієї жінки показано Дідамію, яка емоційно переживає розлучення з чоловіком.
3. Зокрема на такий статус, на думку Б. В. Фармаковского, вказує коротке волосся жінки (Фармаковский 1911, с. 44, 48).

4. Як потім під час примирення з Ахіллом говорить Агамемнон: «Але не моя то провина, Винні в тім Зевс, і Мойра, й Ерінія, в нітьмі блуденна. Це ж бо вони на мій розум засліплення дике наслали» (Hom. II, XIX, 86—88). Так само і Ахілл винить у своєму гніві Зевса: «Зевсе, наш батьку, великі ти людям напасті готуєш! Не схвилював би ніколи так серця могого у грудях / Син Атреїв, не міг би він силою дівчини тої / Взяти усупереч волі мойй. То, мабуть, могутній / Зевс побажав, щоб смертю загинуло стільки ахей» (Hom. II, XIX, 120—124).

вого обладунку. За іншим трактуванням, тут представлено Ахілла, до якого прибув цар троянців Пріам з викупом за тіло свого сина Гектора (Алексеев 2012, с. 207; Лазаренко 2020b, с. 19—20).

В центрі сидить Ахілл, тримаючи в руках якісь предмети. Їх визначають, услід за Б. В. Фармаковським, як кнеміди/поножі (Фармаковский 1911, с. 49), але Є. В. Черненко рішуче відкинув таке визначення (Черненко 1981, с. 86; 1998, с. 38). На більшості оббивок предмети показані у вигляді видовжених прямокутників з гладенькою поверхнею¹. На оббивках з Мелітополя предмети мають внутрішній рельєф, той із них, що Ахілл тримає правою рукою, має заокруглений верхній край. Поряд із Ахіллом лежить великий щит, що прикриває шолом. Якщо ці предмети озброєння відтворено не символічно (звернімо увагу, що щит присутній у трьох сценах: навчання, бесіди і перемовин), а прив'язані до певних подій, то в такому разі вони позначають епізод, що стався або до того, як панцир і зброю Ахілла використав Патрокл (по його смерті зброю потрапила до троянців), або вже після того, як Фетіда принесла Ахіллу обладунок, виготовлений Гефестом, у тому числі й знаменитий щит (на ньому в даному випадку і зроблено акцент). Перша версія трактовки сцени (делегатія від Агамемнона) відповідає першій ситуації, адже події відбуваються до загибелі Патрокла і військовий обладунок на той час залишався при Ахіллові. Але цій версії суперечать два моменти. По-перше, делегацію до Ахілла складали три чоловіки — Одисей, Фенікс і Аякс (Еант), звернення кожного з них до розгніваного героя було дуже важливим, хоча і не мало успіху (Ном. П. IX, 163—668). По-друге, на той час Ахілл не приймав жодних дарів чи обладунків.

Друга версія (дари від Агамемнона) у даному разі видається більш прийнятною. Отже зображено сцену примирення Агамемнона і Ахілла, однією із умов якого було принесення царем щедрих дарів (Ном. П. XIX, 243—248). Можливо, саме їх і тримає в руках Ахілл. А двоє чоловіків, що стоять обіруч від Ахілла, то, вірогідно, Одисей і Агамемнон. Обидва персонажа спираються на палиці, які в даному випадку не видаються палицями-жезлами, які тримають чоловіки, що сидять, у попередніх епізодах. Це радше ключки, на які вони спираються. Особливо це стосується правого чоловіка, який опирається одразу на дві палиці-ключки, що видає його кульгавість (Мальмберг 1894, с. 182—183). В «Іліаді» такими постають тільки два персонажа — ахеець Терсит та

хромоногий бог Гефест. Проте, напередодні примирення Агамемнона з Ахіллом Одисей і Діомед Тідей були сильно поранені у бою і сильно шкутильгали, спираючись на списи: «Двоє, кульгаючи, йшли — Арея соратники вірні — / Син нездоланний Тідея і з ним Одисей богосвітлий, / Йшли, на списи опираючись: ще-бо їм рани боліли» (Ном. П. XIX, 47—49). Таким постає і Агамемнон: «А наостанку прийшов і володар мужів Агамемнон, / Терплячи рани болючі. Ратищем мідним в жорстокій / Битві тяжко поранив Коон його, син Антенора» (Ном. П. XIX, 51—53; Фармаковский 1911, с. 50).

Епізод 9. Скорботна жінка. Вона стоїть з похиленою головою і щось тримає у руках. Зазвичай визначають, що це Фетіда, яка тримає урну з прахом Ахілла². На різних оббивках предмет, який тримає жінка, пророблений з різною деталізацією (Онайко 1974, рис. 1: 5—8). Найчастіше це щось незрозуміле, що загорнуте у відворот хітону, у зв'язку із чим Є. В. Черненко зауважив, що жінка радше тримає загорнуте немовля³ (Черненко 1981, с. 86; 1998, с. 38; також: Тереножкин, Мозолевский 1988, с. 127). Тільки на оббивці з Чортотлику добре видно, що це витягнутий мішечок, затягнутий у верхній частині, який цілком міг виконувати функцію урни (рис. 3: 5). Згідно Піндара, поета V ст. до н. е., Зевс дозволив Фетіді перенести прах сина на острова Блаженних (Фармаковский 1911, с. 52). Водночас, затверджується міфологічна традиція про перенесення праху на один з таких островів — Левке⁴. Сам острів з міфологічного стає реальним і вже, вірогідно, з кінця VII ст. до н. е. (Іванчик 2005, с. 73—82) пов'язується з о. Зміїним у Північно-Західному Причорномор'ї, де Ахіллові присвячується святилище (Русяева 1975, с. 175—176; Охотников, Островерхов 1993, та ін.).

Аналіз зображень. Отже, всі сцени розповідають історію про Ахілла, висвітлюючи ключові моменти з життя героя. Наратив був добре відомий у грецькому середовищі, а його візуалізація є справою талановитого художника. Проте, художньою основою для сюжетних зображень на оббивках не могли бути картини Полігнота, як це передбачав К. Роберт, оскільки ми не бачимо жодних відомих нам рис картин цього митця: сцени є різночасовими і послідовними, а не відбуваються в один і той самий час, як на картинах грецького художника; вирази обличчя всі персонажів застигли на відміну від творчої мане-

1. Б. Греф вважав, що Ахілл тримає в руках меч і скриньку (Graef 1901, S. 90).

2. На думку М. В. Русяєвої, це Деїдамія з прощальним даром Ахіллу (Русяева 2002, с. 134).

3. Вірогідно, тому Е. Якобсон згадує версію про зображення «жінки, яка тримає мертву дитину» (Jacobson 1995, p. 127).

4. Про Левке як острів Блаженних див.: (Іванчик 2005, с. 71, прим. 27).

ри Полігнота, який завдяки різним деталям відтворював своїх героїв більш реальними¹. Ім'я художника, чия картина лягла в основу зображень на оббивках горитів, або який створив для тореветів оригінальну композицію, найвірогідніше, назавжди залишиться невідомим. Не можна виключати можливості того, що сцени були намальовані принагідно, для потреби виготовлення даних конкретних виробів. На основі малюнка було зроблено матрицю (або набір матриць), з якої тореветом зображення були перенесені в метал.

Певні риси зображень говорять про те, що вони від початку були розраховані на сприйняття їх варварами (скіфами). Зокрема, така примітна деталь як скіфський лук у першій сцені та загалом те, що хлопець навчається стрільбі з лука, а не вправності воїна-гопліта (Jacobson 1995, p. 127), а також відсутність повністю оголених тіл чоловіків, які в еллінському середовищі сприймалися як ознака маскулітної героїчності (Tenner 2001; Meyer 2013, p. 199—201). Добре відомо, що «варвари» встидалися оголеності і навіть, можливо, надавали їй певного божественного характеру (Полидович 2020, с. 141). Саме тому на зображеннях на оббивках в усіх випадках пахова зона прикрита одягом, на що звернув увагу ще Б. Греф (Graef 1901, S. 92—93; див. також: Шварц 1892, с. 22; Мальмберг 1894, с. 173; Онайко 1970, с. 28; Тереножкин, Мозолевский 1988, с. 128; Meyer 2013, p. 190—201; Галданова 2016, с. 48).

Горити, оббивками яких слугують дані пластини, є суто скіфськими предметами озброєння (Манцевич 1949, с. 197; Черненко 1981, с. 29—93). Грецькі воїни зазвичай не користувалися луками, а тим паче скіфськими. А отже можна стверджувати, що виготовлено оббивки саме для скіфів, в похованнях яких, власне, ці предмети і були знайдені.

Таким чином, ці вироби є оригінальним культурним феноменом: вони створені для декору суто скіфського предмету озброєння — гориту, в зображеннях враховані певні моменти для сприйняття їх скіфами, але водночас центральні сцени повністю присвячені історії грецького героя Ахілла, всі персонажі мають грецький вигляд, одягнуті по-грецьки. У зв'язку із цим виникають закономірні питання: як склалася така ситуація і як сцени центрального фризу сприймалися скіфами?

Думки дослідників щодо цього досить сильно розійшлися.

1. Як зазначив Пліній Старший, Полігнот був першим, хто намалював жінок в напівпрозорих шатах і покрив їхні голови різнобарвними головними уборами, а також першим увів у живопис багато інших нюансів, зокрема: відкритий рот, показ зубів і загалом надання обличчю персонажів більш реалістичного виразу (Plin. NH. XXXIV, 85).

Як вважає більшість дослідників, горити були виконані на замовлення скіфських царів, а тому «не могли бути оздоблені сюжетами, незрозумілими або ж чужими їх власникам» (Блаватський 1964, с. 29). Зокрема, В. Шільц зробила припущення, що замовником міг бути цар Атей, який після завоювання влади над всіма скіфськими племенами, заплатив певну ціну за вірність їхнім вождям (Schiltz 1994, S. 207). За Ю. В. Болтриком, парадні горити є символом залучення до центральної влади, і вони могли належати регіональним намісникам, що замінили в ієрархії місцевих царів. Таким чином, чотири знахідки горитів позначають щонайменше чотири центри Скіфії часів «Золотої осені» (Болтрик 2011, с. 108). Висловлювалася думка, що замовниками були еллінізовані представники скіфської знаті (Шкурко, Хазанов 1976, с. 48). З процесом поширення грецької культури у скіфському середовищі пов'язують і розповсюдження культів деяких грецьких героїв і богів, зокрема культу Ахілла (Блаватський 1964, с. 18—19, 29—30; Онайко 1970, с. 28; Русаєва 1975, с. 182; Брашинский 1979, с. 69; Акімова 2013, с. 612; Бабенко 2018b; Лазаренко 2020a, та ін.)².

Інша позиція була висловлена М. Ф. Болтенко і підтримана Є. А. Акімовою, які вважали, що скіфи ототожнювали грецького Ахілла зі своїм богом Тагімасадом (Болтенко 1962; Акімова 2013, с. 606, 611—613). Про поєднання двох божественних образів — грецького і місцевого, варварського — писали й інші дослідники (зокрема: Шауб 2002a; 2002b; Яйленко 2017; Лазаренко 2018; 2020a;

2. Окремо стоїть питання про архаїчні місцеві корені образу Ахілла, про існування поглядів на Ахілла як царя Скіфії тощо (Шауб 2002a; Лазаренко 2018, та ін.; також див. критичний огляд: Иванчик 2005, с. 68—82), яке, наразі, не має прямого стосунку до теми статті. Див. також думку Л. І. Бабенка про співвідношення зображень на оббивках горитів чортотлицького типу і на горитах на пекторалі із кургану Товста Могила, де Ахілл мовбито постає у своїй зміїній іпостасі (Бабенко 2018b, с. 103—105; 2019, с. 270). Так само є думка, що Ахілл у образі змія-дракона показаний у сценах шматування на серії скіфських бронзових навершів та на інших зображеннях (Островерхов, Охотников 1989, с. 65—66; Шауб 2007, с. 193—194; Бабенко 2018b, с. 103; Лазаренко 2021). Цілком можливо, що глибинні міфологічні уявлення пов'язували грецького Ахілла зі зміями і хтонічним світом в цілому (зокрема: Топоров 1990; Лазаренко 2018; Шауб 2020; ін.), але яке це мало відношення до скіфської міфології і, відповідно, наскільки могло відобразитися у скіфській або греко-скіфській образотворчості потребує аргументованої доказової бази. Недостатньо аргументованою видається і версія інтерпретації зображення на срібному напіднику з кургану Огуз як сцени прощання малого Ахілла, якого тримає кентавр Хірон, з батьком Пелеєм (Фіалко 1993; також: Скржинская 2010, с. 191).

2020b, с. 28—40, та ін.). Д. С. Раєвський зробив припущення, що сюжети із життя Ахілла на оббивках були переосмислені скіфами у відповідності до міфічних оповідей про Колакся і саме цією відповідністю пояснюється нестандартний відбір сюжетів (Раєвський 1980, с. 105—107; 1985, с. 165—169; також: Переводчикова 1993, с. 66). Близьку думку висловив і К. Штєлер (Stähler 1997, S. 105, 110—111; Stähler, Nieswandt 1991—1992, S. 103—108): грецькій формі відповідає сюжет, що сходиться до іранської епічної традиції та пов'язаний з культом Мітри.

Але ж зображення на оббивках є грецькими і за формою, і за змістом. Вони розповідають про Ахілла гомерівського епосу або іншої традиції (драматичної чи міфологічної) з ним пов'язаної, а не про архаїчне змієподібне божество і тим паче не про сюжети з іранської міфічної чи епічної традиції¹.

Без сумніву, можна вважати остаточно прийнятою думку, що скіфи сприймали зображення окремих грецьких богів та деякі сюжети і переосмислювали їх у руслі власної міфології (Бессонова 1975; Раєвський 1980; 1985, с. 163—179; Полідович 2015, та ін.). Але мова йде саме про **окремі** образи, зображення і сюжети, а не запозичення цілої розгорнутої оповіді зі своїми нюансами сюжетної лінії. Адже окрім ситуації з оббивками ми не знаємо інших прикладів подібного запозичення. Навіть грецький лакований посуд із сюжетними зображеннями дуже рідко зустрічається на скіфських пам'ятках і є радше виключенням, аніж закономірністю. Оббивки у цьому відношенні є абсолютно унікальними.

Унікальність проявляється і в нестандартному підборі сюжетів, серед яких немає жодної із популярних і розповсюджених у античному мистецтві сцен (Раєвський 1985, с. 165). Б. В. Фармаковський зауважив, що «рельєфи оббивок є гімном герою й апофеозом зброї, яка створює героя» (Фармаковский 1911, с. 53; також: Онайко 1970, с. 28). Цю думку частково підтвердив і Д. С. Раєвський, який вважав, що в певних сценах відбувається випробування героя на зброї, позначення його як родоначальника воїнів тощо (Раєвський 1985, с. 167—169; також: Шауб 2002, с. 188—189).

1. Не випадково Д. С. Раєвський випустив зі свого трактування сцен на оббивці у руслі оповідей про Колакся сцену із жінками, саму загадкову з усіх. Недоречними виглядають й інші «жіночі» сцени — прощання Фетіди з Ахіллом і розпач Дедіамії. Якби дійсно був цілеспрямований відбір сцен, які могли б відповідати іншій трактовці, то, вважаємо, відбір був би більш строгим і кожна сцена «прочитувалася» б так само легко, як вона розпізнавалася носіями грецької традиції. Наразі, такої відповідності не має.

Але, як зазначив Є. В. Черненко, «якщо для замовника горитів, як це звичайно тлумачать дослідники, сюжет війни та героїства мав значення, то незрозумілим залишається зображення зброї у досить мирній сцені або сценах. Адже матеріали «Іліади» рясніють описами боїв (у тому числі і за участю самого Ахілла)» (Черненко 1998, с. 39). Дійсно, предмети озброєння відтворено тільки у 4 епізодах з 9, і тільки у 2 вони відіграють хоч якусь активну роль: хлопчик вчиться стріляти з лука (перший), Ахілл хапає меч (третій). У більшості випадках зброя тільки присутня в сюжеті. Навіть більше того, з 9 епізодів у 4 діючими особами є жінки і ще в одному (першому) акцент робиться на жінці. Ще 2 епізоди присвячені перемовинам, а 1 — відпочинку (сьомий). Сам Ахілл є головним персонажем у 5 епізодах, з яких у двох він є хлопчиком, а у двох бере участь у відносно спокійних розмовах. І тільки 1 епізод (третій) сповнений динамізму. Такий підбір сцен і трактування образу Ахілла є унікальним для античного мистецтва, в якому «імпульсивний і пристрасний характер героя, що не знає меж ні в гніві, ні в коханні, знаходить вираз у несамоовитих жестах і позах, значна частина яких закріплюється за певними ситуаціями міфу» (Трофимова 1998, с. 180).

Разом з тим, якщо в монументальній скульптурі класичного періоду давньогрецького мистецтва, Ахілл постає грізним воїном, то у вазопису та тореветиці коло сюжетів було більш широким. Тут важливим був контекст — обставини створення, очікування замовника і глядача, ступінь свободи в творчості античного митця. Прикладом, зокрема, є відомий за вазописом сюжет гри у кості Ахілла з Аяксом (Трофимова 1998 с. 180—184; Химин 2009). Саме цей відхід ми і спостерігаємо на прикладі оббивок горитів.

Усі сюжети розкривають одну важливу тему: саме які події призвели до того, що Ахілл став великим воїном². Митець занурюється у глибини та нюанси подій і розповідає не про прославлені битви Ахілла, а що передувало їм, з чого все починалося. Виділено чотири ключові події: навчання воїнській майстерності ще у дитинстві (з цього починається шлях Ахілла-воїна), Ахілл на Скіросі (вони передують всім військовим звитягам Ахілла, з цього починається його шлях на війну), сварка з

2. На думку К. Мейера, історія розгортається довкола фізичного та інтелектуального виховання дитини, через кризові моменти юності до того, щоб стати зразковою людиною, яку бачимо на нижньому регістрі, якою захоплюються люди, що її оточують, які здатні завдяки своєму досвіду оцінювати чесноти. Особистість головного героя передається через асоціації, що повторюються зі щитом, мечем і шоломом, а також через три чверті повороту голови до глядача (Meyer 2013, p. 195, 217).

Агамемноном і наступне примирення (події, які обумовили головний подвиг Ахілла — його перемогу над Гектором, що стала переломним моментом у Троянській війні), смерть у бою (фінал шляху воїна і, водночас, пролог до майбутнього існування героя, якого обожнили). Зауважимо, що на воїнському шляху Ахілла виразно виділяються два самостійних етапи: від початку війни до сварки з Агамемноном і від примирення до загибелі. На цих двох етапах Ахілл навіть має різну зброю. На першому він користується батьківським подарунком і тим самим ще продовжує перебувати під опікою своїх вчителів і наставників. На другому має вже свою власну зброю, виготовлену для нього Гефестом. Це етапи на шляху становлення воїна від юнацької завзятості до зрілої усвідомленості. І цим двом етапам відповідають два центральні фризи на оббивках горитів.

Знати ці епізоди життя Ахілла могла тільки людина, добре обізнана у грецькій міфічній (епічній) традиції. Але для чого було потрібно зобразити саме ці сцени? Власне, вони є оповіддю про те, з чого все починалося, оповіддю про **початок**¹. А в давнину це було ключовим знанням. Переважна частина міфів є етіологічними — міфами про походження природних, культурних і соціальних явищ і об'єктів. Всі вони так чи інакше сходять до головного космологічного міфу — про походження світу (Еліаде 1995). Знання цих міфів давало певну магічну владу та силу. В даному випадку — певну владу над божеством, героєм-захисником, у якості якого вшановували Ахілла. Адже всі події Троянської війни усвідомлювалися античними греками як протистояння еллінів і варварів, і в різних ситуаціях мали виразний антиперський натяк (Трофимова 1998, с. 182), а в обставинах Північного Причорномор'я, цілком можливо, — антискіфський.

На певний магічний підтекст сюжетів на оббивках горитів звернула увагу І. В. Яценко. На думку дослідниці, «стріли, які взято з цих горитів, можуть принести смерть і таким непереможним героям, яким був Ахілл. Такий мотив міг бути близький скіфам» (Яценко 1977, с. 94; також: Черненко 1981, с. 85; Акімова 2013, с. 612). Так, такий мотив, дійсно міг бути близький скіфам. Але ж сюжети розповідають про **грецького** героя-захисника, який не допомагав варварам (у даному випадку, скіфам), а **протистояв** їм. Отже і магічний сенс зображень мав би бути іншим, протилежним.

1. Звернімо увагу, що у розповіді про сварку Ахілла з Агамемноном акцент робиться не на гніві (μῆνις) Ахілла, який є експозицією «Іліади» (Топоров 1990, с. 64—65), а на тому що спричинило цей гнів — постаті Брісеїди (шостий епізод).

Можливо, він означав наступне: «О, Ахілле, ми просимо допомогти нам, еллінам, у протистоянні з варварами (скіфами). Ми знаємо звідки походить твоя сила, твоя звитяга, що було на початку твоїх подвигів, і закликаємо допомогти нам». Безумовно, І. В. Яценко права, що не випадково на гориті з'явилися сцени із життя Ахілла, який загинув від стріли, спрямованої самим Аполлоном. Навіть більше того, перша і остання сцени розповідають про те, що Ахілл найперше вивчився стріляти з лука, але й загинув від стріли. Тобто початок змикається з кінцем, утворюючи безкінечне повторення. І смерть в цьому контексті набуває нового значення, адже смерть — героїчна, яка не тільки судилася Ахіллу, але є його свідомим вибором, що він неодноразово повторює у «Іліаді»: «Так же і я, якщо доля й на мене така дожидає, / Мертвий поляжу. Та нині я славу здобуду велику» (Ном. П. XVIII, 120—121; також: I, 502; IX, 410—414; XVIII, 100—102; XXI, 110—113). Адже смерть, як вважали давні греки, є головною подією героїчного життя (Трофимова 1998, с. 184). Разом з тим, знати причину смерті, означало оволодіти її таємницею і мати змогу її відвернути². Остання сцена (оплакування Ахілла) розташована одразу під виїмкою у тій частині гориту, звідки брали стріли³. І можливо у тому був додатковий сенс, додаткова магічна формула: «Ми знаємо, Ахілле, що ти загинув від стріли, тож зв'яжи ці стріли, щоб не несли вони смерті нам, еллінам, відверни їх від нас»⁴.

Є ще один важливий нюанс у оформленні композиції зображень на оббивках горитів. У центрі оббивки знаходиться Зевс (рис. 3: 4) — він, як один з творців світу і його володарів, є причиною всіх подій. Прямо над ним, на першому ярусі, зображено (від-

2. Порів. з магічним за своєю суттю лікуванням пораненого Телефа (Appolod. Bibl. E, 20). Ахілл поранив Телефа у бою своїм списом. Рана довго не загоювалася, аж поки Аполлон не сказав Телефові, що вилікувати його може тільки той, хто поранив. Телеф звертається до Ахілла по допомогу в обмін на інформацію про шлях до Трої. Ахілл погоджується вилікувати колишнього супротивника і робить це за допомоги іржі, зчищеної з наконечника того самого списа. В даному випадку початок і кінець двічі замикаються у нерозривне коло.

3. Висловлюю глибоку подяку д.і.н. М. О. Тарасенку за те, що звернув увагу на цей момент оформлення гориту.

4. Порів. із закликанням Менелая: «εἰ γὰρ Ἀθήνη δοίη κάρτος ἐμοί, βελέων δ' Ἀπερύκοι ἐραήν» / «Якби ж то Афінна силу дала мені й зброї навалу од мене відбила!» (Ном. П. XVII, 561—562), де βελέων множина до βέλος і означає різну металеву зброю ([www.perseus.tufts.edu/hopper/morph?l=bele%2Fwn&la=greek&can=bele%2Fwn0&prior=e\)moi/&d=Perseus:text:1999.01.0133:book=17:card=543&i=1](http://www.perseus.tufts.edu/hopper/morph?l=bele%2Fwn&la=greek&can=bele%2Fwn0&prior=e)moi/&d=Perseus:text:1999.01.0133:book=17:card=543&i=1)).

повідно до прийнятої інтерпретації) Одиссея (третій епізод). Герой також сидить, але не на кріслі, а на перевернутому набік стільці (порів. зі стільцями, на якому сидить «бабуся» і на який опирається «онучка» у п'ятій сцені). Одиссей в античній традиції вважався ключовим персонажем у житті Ахілла, а відтак і в розгортанні всіх подальших подій. Адже саме він знайшов і викрив Ахілла на Скіросі, а отже саме завдяки йому Ахілл став героєм. Засновуючись на цьому Одиссей висловлював своє право на панцир і зброю Ахілла по смерті героя, оскільки: «З тим на хоробрі діла скерував я хороброго мужа. Вчинки його — це й мої»¹ (Ovid. Met. XIII, 170—171). Ще вище, на верхньому, тваринному, фризі розташована сцена шматування самкою леопарда самця козулі (вірогідно, підкреслені статеві ознаки тварин мали певне значення). Її з обох сторін фланкують сцени протистояння левиної пари (самки і самця) двом могутнім тваринам — бики і кабану. Такі сцени в античному мистецтві часто супроводжували сцени битви, які в даному випадку тільки маються на увазі, а сам Ахілл порівнювався з левом (Трофимова 1998, с. 188), наприклад, як у сцені протистояння з Енеєм: «А [Ахілл] Пеліон йому вийшов назустріч, подібний до лева / Хижого, що, із усіх позбігавшись околиць, селяни / Хотуть убити його; з погордою він із початку / Мимо проходить; коли ж його хтось з юнаків войовничих / Списом зачепить, він пацу роззявить, найживишись, ікла, / Піною вкриті, і серце відважне стискається в грудях; / Звільня хвостом по клубах обох себе він шмагає / І по боках, нагаваючи хімі собі бойової; / Блиснувши лютю очима, вперед він стрибає шалено, / Щоб розтерзати когось або тут же самому загинути» Ном. П. XX, 164—173). Означенні співвідношення сцен на різних фризах могли бути знайомі і повністю зрозумілі тільки грекам.

Деякі висновки. Отже, тільки з урахуванням магічної складової з'являється сенс у появі горитів, оздоблених оббивками із зображенням особливих сцен із життя Ахілла. Зміст зображень не міг бути знайомий скіфам, як не був знайомий у таких тонкощах і сюжет міфу про Ахілла. Навряд чи хоч якось сприймалися скіфами грецькі образи, які діють у суто грецькому антуражі. Скоріш за все, зображення не сприймалися зовсім, або лише частково. Відомі мотиви скіфи могли побачити в першій сцені, де хлопчик вчиться стріляти з лука, в сценах протистояння тварин (хоча слід зазначити, що вони тут оригінальні й не мають прямих аналогів серед інших греко-скіфських виробів), у па-

гонах аканфа (подібний був зображений на середньому ярусі пекторалі з Товстої Могили, деяких пластинах-аплікаціях) та парних зображеннях пальмети або квітки лілеї (?) та квітки лотоса (?) (попарно представлені на нашивних пластинках з Гайманової Могили, Мелітопольського кургану дитячого поховання Товстої Могили, поховання 2 Вишневої Могили та ін.: Бидзиля, Полин 2012, с. 475—476). Вірогідно, важливим для замовників і творців оббивок було те, що ці предмети не викликали прямого відторгнення у скіфів і могли бути ними прийняті у якості дарів.

До дипломатичних подарунків відносять не тільки серію горитів зі сценами з життя Ахілла, а й інші подібні вироби: горити типу Вергіна—Карагодеуашх і піхви до мечів типу Чортотлик, які дослідники часто об'єднують за сюжетами декору у групу «троянського циклу» (Shcheglov, Katz 1991, р. 115; Schiltz 1994, S. 207; Русяева 2002, с. 136—137; Алексеев 2012, с. 207; Власова 2012, с. 72, та ін.). На думку А. Ю. Алексеева, вони були обумовлені зовнішньополітичною акцією боспорського правителя Перісада I, яка була здійснена близько 330—320-х рр. до н. е. (Алексеев 2012, с. 207; також: Shcheglov, Katz 1991, р. 115—116). М. В. Русяева зробила припущення, що це могли бути дарунки Перісада I як своєрідна плата скіфським володарям за участь у якихось бойових діях, можливо, розгромі військ македонського полководця Зопіріона у 331 р. до н. е. (Русяева 2002, с. 137). На думку М. Б. Щукіна і Д. А. Мачинського предмети торевтики, прикрашені сюжетами Троянської війни могли бути виготовлені в Македонії на замовлення Александра III (див.: Неверов 1990, с. 163). Але, як зазначив О. Я. Неверов, «предмети торевтики, прикрашені сюжетами Троянської війни, могли викликати ті чи інші асоціації у залежності від дарувальника, але сенс їх полягав у протистоянні еллінського і варварського світів, Заходу і Сходу» (Неверов 1990, с. 163).

Домінуючою є точка зору про виготовлення оббивок горитів, як й інших предметів «троянського циклу» на Боспорі². Замовником, найвірогідніше, були грецькі володарі. Це могли бути боспорські правителі Левкон I або його сини Спарток II і Перісад I, на часи правління яких припадає розквіт Боспорської держави та поширення впливу Боспору на оточуючі землі Північного Причорномор'я.

2. Альтернативна точка зору пов'язана з визначенням Македонії як центру, де були виготовлені не лише означені предмети озброєння, а й інші статусні ювелірні предмети, зокрема, пектораль з кургану Товста Могила (Савостина 2019). Обґрунтування боспорського походження оббивок з позиції розповсюдження культу Ахілла див. (Лазаренко 2020а, с. 34—35).

1. Переклад з латини А. Содомори за: (Овідій, 1985).

Певним доказом тому є знахідка фрагментів оббивки гориту із зображеннями «троянського циклу» у кургані Карагодеуаш на Тамані (Лаппо-Данилевский 1894, с. 56—57, рис. 34). Можливим замовником могла бути й Ольвія, зважаючи на розвинений культ Ахілла у цьому полісі (Лейпунська 1970; Русева 1975; 1992; 2005, с. 44—54, 97—116, 460—478; Скржинська 1988, с. 9—10; Шауб 2009, с. 47—50, та ін.), а також постійний контакт ольвіполітів з різними угрупованнями скифів. Останнє може бути поясненням широкої географії поширення оббивок горитів обох типів та оббивок піхов як у різних місцях Північного Причорномор'я, так і у Фракії.

Найвірогідніше, поява коштовних дарів була спричинена якимись-то подіями другої половини IV ст. до н. е. (зважаємо на існуючі розбіжності у датуванні як самих оббивок, так і комплексів, в яких їх знайдено), в яких скифи відігравали ключову роль, та залагодженням відносин з войовничими сусідами грецьких полісів. Дари могли бути відкупними або ж подякою за допомогу, але в будь-якому разі несли в собі важливу магічну складову — стримування войовничих намірів кочовиків. Ці дари нагадують нам ще один епізод з Троянської війни — принесення данайцями (ахейцями) в дар Трої дерев'яного коня.

ЛІТЕРАТУРА

- Акимов, Е. А. 2013. Ахилл в греко-варварской торовитке Северного Причерноморья. В: *Боспорский феномен*. Санкт-Петербург, с. 606-613.
- Алексеев, А. Ю. 2003. *Хронография Европейской Скифии VII—IV веков до н. э.* Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж.
- Алексеев, А. Ю. 2012. *Золото скифских царей в собрании Эрмитажа*. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж.
- Алексеев, А. Ю., Мурзин, В. Ю., Ролле, Р. 1991. *Чертомлык. Скифский царский курган IV века до н. э.* Киев: Наукова думка.
- Артамонов, М. И. 1966. *Сокровища скифских курганов в собрании Государственного Эрмитажа*. Прага: Артис; Ленинград: Советский художник.
- Бабенко, Л. И. 2018а. Коллекция Александропольского кургана в собрании Харьковского исторического музея имени Н. Ф. Сумцова. В: Полин, С. В., Алексеев, А. Ю. *Скифский царский Александропольский курган IV в. до н. э. в Нижнем Поднепровье*. Киев; Берлин: О. Филюк, с. 591-631.
- Бабенко, Л. И. 2018b. Що до інтерпретації сюжету золотого перся з Перещепинського могильника. *Феномен Більського городища 2018: Пам'яті П. Я. Гавриша (1956—2018)*. Харків; Котельва: Майдан, с. 101-107.
- Бабенко, Л. И. 2019. Военная тематика пекторала из Толстой Могины. *Stratum plus*, 3, с. 261-284.
- Бессонова, С. С. 1975. Зображення Афіни за матеріалами Північного Причорномор'я. *Археологія*, 17, с. 23-38.
- Бидзиля, В. И., Полин, С. В. 2012. *Скифский царский курган Гайманова Могила*. Киев: Скиф.
- Блаватский, В. Д. 1964. Воздействие античной культуры на страны Северного Причерноморья (IV в. до н. э. — III в. н. э.). *Советская археология*, 4, с. 25-35.
- Болтенко, М. Ф. 1962. Herodoteana. *Материалы по археологии Северного Причерноморья*, 4, с. 16-32.
- Болтрик, Ю. В. 2011. Элитные курганы как маркеры территориальной структуры Скифии. *Recherches archéologiques*, 3, с. 101-112.
- Брашинский, И. Б. 1979. *В поисках скифских сокровищ*. Ленинград: Наука.
- Вергілій. 1972. *Енеїда*. Переклад М. Білика. Київ: Дніпро.
- Веселовский, Н. И. 1913. К вопросу о технике золотых рельефных украшений в греческом искусстве. *Известия императорской археологической комиссии*, 47, с. 96-103.
- Виноградов, Ю. А. 2015. Большой саркофаг из Мирмекия. К пониманию семантики изображений. *Актуальные проблемы теории и истории искусства*, 5, с. 86-93.
- Власова, Е. В. 2012. Накладка на ножны из Чертомлыкского кургана. *Труды Государственного Эрмитажа*, LXIII: Александр Великий. Жизнь образа в мировой культуре, с. 53-75.
- Галданова, О. А. 2016. Фигуративные изображения в декоре обкладок ножен и горитов из скифских курганов IV века до нашей эры и их иконографические прототипы. *Актуальные проблемы теории и истории искусства*, 6, с. 42-51.
- Гомер. 1978. *Іліада*. Переклад Бориса Тена. Київ: Дніпро.
- Древности... 1872. *Древности Геродотовой Скифии*. 2: Сборник описаний археологических раскопок и находок в Черноморских степях. Санкт-Петербург.
- Иванчик, А. И. 2005. *Накануне колонизации. Северное Причерноморье и степные кочевники VIII—VII вв. до н. э. в античной литературной традиции: фольклор, литература и история*. Москва; Берлин: Палеограф.
- Клейн, Л. С. 1998. *Анатомия «Илиады»*. Санкт-Петербург: СПбУ.
- Лазаренко, В. Г. 2018. Ахилл — бог Северного Причерноморья. Ижевск: Шелест.
- Лазаренко, В. Г. 2020а. Истоки почитания образа Ахилла скифами Северного Причерноморья. *Дриновський збірник*, XIII, с. 30-39.
- Лазаренко, В. Г. 2020b. К вопросу об адекватной верификации сюжетов, связываемых с образом Ахилла на античных артефактах Северного Причерноморья, и истоках почитания Ахилла в скифской среде. *Боспорские исследования*, 41, с. 16-62.
- Лазаренко, В. Г. 2021. Символические изображения на торовитке и глиптике античного Северного Причерноморья, связываемые с образом Ахилла. *Боспорские исследования*, 42, с. 3-41.
- Лаппо-Данилевский, А. 1894. Древности кургана Карагодеуаш как материал для бытовой истории Прикубанского края. *Материалы по археологии России*, 13, с. 1-120.
- Лейпунська, Н. О. 1970. Про культ Ахілла в Північному Причорномор'ї. *Археологія*, XXIII, с. 60-73.
- Мальмберг, В. К. 1889. [Рец.] Wiener Vorlegeblätter für archaologische Uebungen. Von Otto Bendorff. Wien. 1889. *Журнал министерства народного просвещения*, Май, с. 209-213.
- Мальмберг, В. К. 1894. Памятники греческого и греко-варварского искусства, найденные в кургане

- Карагодеуашх. *Материалы по археологии России*, 13, с. 121-191.
- Манцевич, А. П. 1949. К вопросу о торевтике в скифскую эпоху. *Вестник древней истории*, 2, с. 196-220.
- Манцевич, А. П. 1962. Горит из кургана Солоха. *Труды Государственного Эрмитажа*, 3, с. 113-119.
- Минасян, Р. С. 1991. Техника изготовления золотых и серебряных вещей из Чертомлыкского кургана. В: Алексеев, А. Ю., Мурзин, В. Ю., Ролле, Р. *Чертомлык. Скифский царский курган IV в. до н. э.* Киев: Наукова думка, с. 378-389.
- Неверов, О. Я. 1990. Находки в Большом кургане в Вергине и проблемы торевтики эпохи раннего эллинизма. *Вестник древней истории*, 1, с. 161-166.
- Овідій. 1985. *Метаморфози*. Переклад з латини А. Содомори. Київ: Дніпро.
- Онайко, Н. А. 1970. *Античный импорт в Приднепровье и Побужье в IV—II вв. до н. э.* Свод археологических источников, Д1-27. Москва: Наука.
- Онайко, Н. А. 1974. Заметки о технике боспорской торевтики. *Советская археология*, 3, с. 92-98.
- Островерхов, А. С., Охотников, С. Б. 1989. О некоторых мотивах звериного стиля на памятниках из собрания Одесского археологического музея. *Вестник древней истории*, 2, с. 50-67.
- Охотников, С. Б., Островерхов, А. С. 1993. *Святылище Ахилла на острове Левке (Змеином)*. Киев: Наукова думка.
- Переводчикова, Е. В. 1993. Скифский звериный стиль и греческие мастера. В: Раев, Б. А. (ред.). *Античная цивилизация и варварский мир. Материалы 3-го археологического семинара*. 2. Новочеркасск, с. 65-70.
- Покровская, Е. Ф. 1955. Мелитопольский скифский курган (предварительное сообщение). *Вестник древней истории*, 2, с. 191-199.
- Полідович, Ю. Б. 2015. Меч из Толстой Могили. *Археологія і давня історія України*, 2, с. 124-139.
- Раевский, Д. С. 1980. Эллинические боги в Скифии? (к семантической характеристике греко-скифского искусства). *Вестник древней истории*, 1, с. 49-71.
- Раевский, Д. С. 1985. *Модель мира скифской культуры. Проблемы мировоззрения ираноязычных народов евразийских степей I тысячелетия до н. э.* Москва: Наука.
- Русяева, А. С. 1975. Вопросы развития культа Ахилла в Северном Причерноморье. В: Тереножкин, А. И. (ред.). *Скифский мир*. Киев: Наукова думка, с. 174-185.
- Русяева, А. С. 1992. *Религия и культы античной Ольвии*. Киев: Институт археологии.
- Русяева, А. С. 2005. *Религия понтийских эллинов в античную эпоху: Мифы. Святылища. Культы Олимпийских богов и героев*. Киев: Стило.
- Русяева, М. В. 2002. Основной сюжет на золотых обивках горитов «чертомлыкской серии». *Боспорские исследования*, 2, с. 125-144.
- Саверкина, И. И. 1962. Мраморный саркофаг из Мирмекия. *Труды Государственного Эрмитажа*, VII, с. 247-266.
- Савостина, Е. А. 2019. Несколько заметок о пекторали из кургана Толстая Могила: вопросы атрибуции и культурной принадлежности. *Боспорские исследования*, XXXIX, с. 58-88.
- Скржинская, М. В. 2010. *Культурные традиции Эллады в античных государствах Северного Причерноморья*. Киев: Институт истории Украины НАН Украины.
- Скржинська, М. В. 1988. Про історичні уявлення ольвіополітів. *Археологія*, 63, с. 8-12.
- Стефани, Л. 1865. Описание некоторых вещей, найденных в 1863 г. в Южной России. *Отчёт императорской археологической комиссии за 1864 год*. Санкт-Петербург, с. 3-246.
- Тереножкин, А. И. 1955. Скифский курган в г. Мелитополе. *Краткие сообщения Института археологии АН УССР*, 5, с. 23-34.
- Тереножкин, А. И., Мозолевский, Б. Н. 1988. *Мелитопольский курган*. Киев: Наукова думка.
- Толстой, И., Кондаков, Н. 1889. *Русские древности в памятниках искусства*. 2: Древности скифо-сарматские. Санкт-Петербург: Министерство путей сообщения.
- Топоров, В. Н. 1990. Об архаичном слое в образе Ахилла (Проблема реконструкции элементов прототекста). В: Данилова, И. Е. (ред.). *Образ-смысл в античной культуре*. Москва: ГМИИ им. А. С. Пушкина, с. 64-95.
- Трофимова, А. А. 1998. Жизнь мифа в античном искусстве: судьба Ахилла. В: Пиотровский, Ю. Ю. (ред.). *Шлиман. Петербург. Троя*. Санкт-Петербург: Славия, с. 180-195.
- Фармаковский, Б. В. 1911. Золотые обивки наилучей (горитов) из Чертомлыкского кургана и из кургана в м. Ильинцах. В: *Сборник археологических статей, поднесенный графу А. А. Бобринскому*. Санкт-Петербург: В. Ф. Киршбаум, с. 45-118.
- Фіалко, О. Є. 1993. Сюжет з кентавром на фракійський збруї з кургану Огуз. *Археологія*, 4, с. 85-90.
- Хазанов, А. М., Шкурко, А. И. 1976. Социальные и религиозные основы скифского искусства. В: Мелюкова, А. И., Мошкова, М. Г. (ред.). *Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии*. Москва: Наука, с. 40-51.
- Химин, М. Н. 2008. О преподнесении первых достижений Ахиллу. *Мнемон. Исследования и публикации по истории античного мира*, 7, с. 293-301.
- Химин, М. Н. 2009. Игра Ахилла и Аякса в кости. Проблема определения сильнейшего героя. *Античный мир и археология*, 13, с. 73-85.
- Черненко, Е. В. 1981. *Скифские лучники*. Киев: Наукова думка.
- Черненко, Е. В. 1998. Сюжеты «троянського циклу» на скифських горитах. В: *Музейні читання. Матеріали наукової конференції*. Київ: МКУ, с. 37-39.
- Шауб, И. Ю. 2002а. Ахилл — бог Северного Причерноморья. *Новый часовой*, 13—14, с. 356-367.
- Шауб, И. Ю. 2002b. Ахилл на Боспоре. *Боспорский феномен: Погребальные памятники и святылища*. 1, с. 186-189.
- Шауб, И. Ю. 2007. *Миф, культ, ритуал в Северном Причерноморье (VII—IV вв. до н. э.)*. Санкт-Петербург: СПбГУ.
- Шауб, И. Ю. 2009. Из истории исследования религиозной жизни Ольвии догетской эпохи. *Проблемы истории, филологии, культуры*, 3 (25), с. 47-54.
- Шауб, И. Ю. 2020. Долгожданный ответ на давний вопрос. Рецензия на книгу В. Г. Лазаренко «Ахилл — бог Северного Причерноморья» (Ижевск: Шелест, 2018. 416 с.). *Археологические вести*, 27, с. 317-332.
- Шварц, А. Н. 1892. *К истории древнегреческих рельефов на золотых вещах, найденных в Южной России*. Москва: Товарищество скоропечатания А. А. Левенсон.
- Шилов, В. П. 1961. Раскопки Елизаветовского могильника в 1959 г. *Советская археология*, 1, с. 150-168.
- Элиаде, М. 1995. *Аспекты мифа*. Пер. с фр. Москва: Инвест ППП.

Яйленко, В. П. 2013. Скифский Ахилл в Северном Причерноморье VIII—V вв. до н. э. и его индоарийские истоки. *Древности Боспора*, 17, с. 374-404.

Яценко, И. В. 1977. Искусство эпохи раннего железа. В: Формозов, А. А. (ред.). *Произведения искусства в новых находках советских археологов*. Москва: Искусство, с. 43-104.

Daumas, M. 2009. *L'or et le pouvoir, Armement scythe et mythes grecs*. Paris: Universitaires de Paris Ouest.

Graef, B. 1901. Die Schamhaftigkeit der Skythen. *Hermes*, 36, S. 86-94.

Haskell, F., Penny, N. 1991. *Taste and the Antique: The Lure of Classical Sculpture 1500—1900*. New Haven: Yale University.

Jacobson, E. 1995. *The Art of the Scythians: The Interpenetration of Cultures at the Edge of the Hellenic World*. Leiden; New York; Köln: Brill.

L. S. 1848. Cheiron. In: Smith, W. A *Dictionary of Greek and Roman biography and mythology*. London.

L'Or... 2001. *L'Or des amazones. Peuples nomades entre Asie et Europe (VIIème siècle av. J.-C. — IVème siècle apr. J.-C.)*. Paris: Paris museums.

Meyer, C. 2013. *Greco-Scythian Art and the Birth of Eurasia. From Classical Antiquity to Russian Modernity*. Oxford: University.

Rätzl, W. 1978. Die skythischen Gorytbeschläge. *Bonner Jahrbücher*, 178, S. 163-180.

Robert, K. 1893. Die Iliupersis des Polygnot. *Halbliches Winckelmannsprogramm*, 17, S. 1-82.

Saverkina, I. I. 1979. *Römische Sarkophage in der Ermitage*. Berlin: Akademie.

Schheglov, A. N., Katz, V. I. 1991. Fourth-Century B. C. Royal Kurgan in the Crimea. *Metropolitan Museum Journal*, 26, p. 97-122.

Schilz, V. 1994. *Die Skythen und andere Steppenvölker. 8. Jahrhundert v. Chr. bis 1. Jahrhundert n. Chr.* München: C. H. Beck.

Stähler, K. 1997. Zum Gorytrelief aus dem sog. Philippsgrab in Vergina. In: Stähler, K. (ed.). *Zur graeco-skythische Kunst. Archäologisches Kolloquium Münster*. Eikon, 4. Münster: Ugarit, S. 85-114.

Stähler, K., Nieswandt, H.-H. 1991—1992. Der skythische Goryt aus dem Melitopol-Kurgan. *Boreas. Münstersche Beiträge zur Archäologie*, 14—15, S. 85-108.

Szymanska, Z. H. 1984. Greek or Thracians? Some problems of Identifying Sources of Metalwork. In: Fol, A. (ed.). *Dritter internationaler Thrakologischer Kongress zu Ehren W. Tomaschek*. 1. Sofia: Swjat, S. 106-110.

Tanner, J. 2001. Nature, culture and the body in classical Greek religious art. *World Archaeology*, 33, p. 257-276.

Treister, M. 1999. The Workshop of the Gorytos and Scabbard Overlays. In: Reeder, E. (ed.). *Scythian Gold. Treasures from Ancient Ukraine*. New York: Harry N. Abrams, p. 71-81.

Westermann, A. (ed.). 1843. *Mythographoi. Scriptores poeticae historiae Graeci*. Brunsvigae: F. Vieweg.

REFERENCES

Akimova, E. A. 2013. Akhill v greko-varvarkoi torevitke Severnogo Prichernomoria. In: *Bosporskii fenomen*. Sankt-Peterburg, s. 606-613.

Alekseev, A. Iu. 2003. *Khronografiia Evropeiskoi Skifii VII—IV vekov do n. e.* Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh.

Alekseev, A. Iu. 2012. *Zoloto skifskikh tsarei v sobranii Ermitazha*. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh.

Alekseev, A. Iu., Murzin, V. Iu., Rolle, R. 1991. *Chertomlyk. Skifskii tsarskii kurgan IV veka do n. e.* Kiev: Naukova dumka.

Artamonov, M. I. 1966. *Sokrovishcha skifskikh kurganov v sobranii Gosudarstvennogo Ermitazha*. Praga: Artia; Leningrad: Sovetskii khudozhnik.

Babenko, L. I. 2018a. Kolleksiia Aleksandropolskogo kurgana v sobranii Kharkovskogo istoricheskogo muzeia imeni N. F. Sumtsova. In: Polin, S. V., Alekseev, A. Iu. *Skifskii tsarskii Aleksandropolskii kurgan IV v. do n. e. v Nizhnem Podneprove*. Kiev; Berlin: O. Filiuk, s. 591-631.

Babenko, L. I. 2018b. Shchodo interpretatsii suzhetu zolotoho persnia z Pereshchepynskoho mohylnya. *Fenomen Bil'skoho horodyshcha 2018*: Pam'iaty P. Ya. Havrysha (1956—2018). Kharkiv; Kotelva: Maidan, s. 101-107.

Babenko, L. I. 2019. Voennaia tematika pektoral' iz Tol'stoi Mogily. *Stratum plus*, 3, s. 261-284.

Bessonova, S. S. 1975. Zobrazhennia Afiny za materialamy Pivnichnogo Prychornomor'ia. *Arkheolohiia*, 17, s. 23-38.

Bidzilia, V. I., Polin, S. V. 2012. *Skifskii tsarskii kurgan Gaimanova Mogila*. Kiev: Skif.

Blavatskii, V. D. 1964. Vozdeistvie antichnoi kultury na strany Severnogo Prichernomoria (IV v. do n. e. — III v. n. e.). *Sovetskaia arkheologiia*, 4, s. 25-35.

Boltenko, M. F. 1962. Herodoteanea. *Materialy po arkheologii Severnogo Prichernomoria*, 4, s. 16-32.

Boltrik, Iu. V. 2011. Elitnye kurgany kak markery territorialnoi struktury Skifii. *Recherches archeologiques*, 3, s. 101-112.

Brashinskii, I. B. 1979. *V poiskakh skifskikh sokrovishch*. Leningrad: Nauka.

Verhili, 1972. *Eneida*. Pereklad M. Bilyka. Kyiv: Dnipro.

Veselovskii, N. I. 1913. K voprosu o tekhnike zolotykh rel'efnykh ukrashenii v grecheskom iskusstve. *Izvestiia imperatorskoi arkheologicheskoi komissii*, 47, s. 96-103.

Vinogradov, Iu. A. 2015. Bolshoi sarkofag iz Mirmekiia. K ponimaniu semantiki izobrazhenii. *Aktualnye problemy teorii i istorii iskusstva*, 5, s. 86-93.

Vlasova, E. V. 2012. Nakladka na nozhny iz Chertomlykского kurgana. *Trudy Gosudarstvennogo Ermitazha*, LXIII: Aleksandr Velikii. Zhizn obraza v mirovoi kulture, s. 53-75.

Galdanova, O. A. 2016. Figurativnye izobrazheniia v dekore obkladok nozhen i goritov iz skifskikh kurganov IV veka do nashei ery i ikh ikonograficheskie prototypy. *Aktualnye problemy teorii i istorii iskusstva*, 6, s. 42-51.

Homer. 1978. *Iliada*. Pereklad Borysa Tena. Kyiv: Dnipro.

Drevnosti... 1872. *Drevnosti Gerodotovo Skifii*. 2: Sbornik opisaniia arkheologicheskikh raskopok i nakhodok v Chernomorskiikh stepiakh. Sankt-Peterburg.

Ivanchik, A. I. 2005. *Nakanune kolonizatsii. Severnoe Prichernomorie i stepnye kochevniki VIII—VII vv. do n. e. v antichnoi literaturnoi traditsii: folklor, literatura i istoriia*. Moskva; Berlin: Paleograf.

Klein, L. S. 1998. *Anatomiia «Iliady»*. Sankt-Peterburg: SPbU.

Lazarenko, V. G. 2018. *Akhill — bog Severnogo Prichernomoria*. Izhevsk: Shelest.

Lazarenko, V. G. 2020a. Istoki pochitanii obraza Akhilla skifami Severnogo Prichernomoria. *Drynovskiy zbirnyk*, XIII, s. 30-39.

Lazarenko, V. G. 2020b. K voprosu ob adekvatnoi verifikatsii suzhetov, svyazyvaemykh s obrazom Akhilla na antichnykh artefaktakh Severnogo Prichernomoria, i istokakh pochitanii Akhilla v skifskoi srede. *Bosporskii issledovaniia*, 41, s. 16-62.

Lazarenko, V. G. 2021. Simvolicheskie izobrazheniia na torevitke i gliptike antichnogo Severnogo Prichernomoria, svyazyvaemye s obrazom Akhilla. *Bosporskii issledovaniia*, 42, s. 3-41.

Lappo-Danilevskii, A. 1894. Drevnosti kurgana Karagodeushkh kak material dlia bytovoi istorii Prikubanskogo kraia. *Materialy po arkheologii Rossii*, 13, s. 1-120.

Leipunskii, N. O. 1970. Pro kult Akhilla v Pivnichnomu Prychornomor'ii. *Arkheolohiia*, XXIII, s. 60-73.

Malmberg, V. K. 1889. [Rets.] Wiener Vorlegeblätter für archaologische Uebungen. Von Otto Bendorff. Wien. 1889. *Zhurnal ministerstva narodnogo prosveshcheniia*, Mai, s. 209-213.

- Malmberg, V. K. 1894. Pamiatniki grecheskogo i greko-varvaskogo iskusstva, naidennye v kurgane Karagodeuashkh. *Materialy po arkheologii Rossii*, 13, s. 121-191.
- Mantsevich, A. P. 1949. K voprosu o torevtike v skifskuiu epokhu. *Vestnik drevnei istorii*, 2, s. 196-220.
- Mantsevich, A. P. 1962. Gorit iz kurgana Solokha. *Trudy Gosudarstvennogo Ermitazha*, 3, s. 113-119.
- Minasian, R. S. 1991. Tekhnika izgotovleniia zolotykh i serebrianykh veshchei iz Chertomlykского kurgana. In: Alekseev, A. Iu., Murzin, V. Iu., Rolle, R. *Chertomlyk. Skifskii tsarskii kurgan IV v. do n. e.* Kiev: Naukova dumka, s. 378-389.
- Neverov, O. Ia. 1990. Nakhodki v Bolshom kurgane v Vergine i problemy torevtiki epokhi rannego ellinizma. *Vestnik drevnei istorii*, 1, s. 161-166.
- Ovidii. 1985. *Metamorfozy*. Pereklad z latyny A. Sodomory. Kyiv: Dnipro.
- Onaiko, N. A. 1970. *Antichnyi import v Pridneprove i Pobuzhe v IV—II vv. do n. e.* Svod arkheologicheskikh istochnikov, D1-27. Moskva: Nauka.
- Onaiko, N. A. 1974. Zametki o tekhnike bosporskoj torevtiki. *Sovetskaia arkheologiya*, 3, s. 92-98.
- Ostroverkhov, A. S., Okhotnikov, S. B. 1989. O nekotorykh motivakh zverinogo stilii na pamiatnikakh iz sobraniia Odesskogo arkheologicheskogo muzeia. *Vestnik drevnei istorii*, 2, s. 50-67.
- Okhotnikov, S. B., Ostroverkhov, A. S. 1993. *Sviatilishche Akhilla na ostrove Levke (Zmeinom)*. Kiev: Naukova dumka.
- Perevodchikova, E. V. 1993. Skifskii zverinyi stil i grecheskie mastera. In: Raev, B. A. (ed.). *Antichnaia tsivilizatsiia i varvarkii mir. Materialy 3-go arkheologicheskogo seminara*. 2. Novocherkassk, s. 65-70.
- Pokrovskaya, E. F. 1955. Melitopolskii skifskii kurgan (predvaritelnoe soobshchenie). *Vestnik drevnei istorii*, 2, s. 191-199.
- Polidovich, Iu. B. 2015. Mech iz Tolstoi Mogily. *Arkheologiya i davnii istoriia Ukrainy*, 2, s. 124-139.
- Raevskii, D. S. 1980. Ellinskie bogi v Skifii? (k semanticheskoi kharakteristike greko-skifskogo iskusstva). *Vestnik drevnei istorii*, 1, s. 49-71.
- Raevskii, D. S. 1985. *Model mira skifskoi kultury. Problemy mirovozzreniia iranoiazychnykh narodov evraziiskikh stepei I tysiacheletii do n. e.* Moskva: Nauka.
- Rusiaeva, A. S. 1975. Voprosy razvitiia kulta Akhilla v Severnom Prichernomore. In: Terenozhkin, A. I. (ed.). *Skifskii mir*. Kiev: Naukova dumka, s. 174-185.
- Rusiaeva, A. S. 1992. *Religiia i kulty antichnoi Olvii*. Kiev: Institut arkheologii.
- Rusiaeva, A. S. 2005. *Religiia pontiiskikh ellinov v antichnuiu epokhu: Mify. Sviatilishcha. Kul'ty Olimpiiskikh bogov i geroev*. Kiev: Stilos.
- Rusiaeva, M. V. 2002. Osnovnoi shuzhet na zolotykh obivkakh goritov «chertomlykskoi serii». *Bosporskie issledovaniia*, 2, s. 125-144.
- Saverkina, I. I. 1962. Mramorni sarkofag iz Mirmekii. *Trudy Gosudarstvennogo Ermitazha*, VII, s. 247-266.
- Savostina, E. A. 2019. Neskolkto zametok o pektoralii iz kurgana Tolstaia Mogila: voprosy atributsii i kulturnoi prinalozhnosti. *Bosporskie issledovaniia*, XXXIX, s. 58-88.
- Skrzhinskaia, M. V. 2010. *Kulturnye traditsii Ellady v antichnykh gosudarstvakh Severnogo Prichernomoria*. Kiev: Institut istorii Ukrainy NAN Ukrainy.
- Skrzhynska, M. V. 1988. Pro istorychni uaviennia olvopolitiv. *Arkheologiya*, 63, s. 8-12.
- Stefani, L. 1865. Opisanie nekotorykh veshchei, naidennykh v 1863 g. v Iuzhnoi Rossii. *Otchet imperatorskoi arkheologicheskoi komissii za 1864 god*. Sankt-Peterburg, s. 3-246.
- Terenozhkin, A. I. 1955. Skifskii kurgan v g. Melitopole. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii AN USSR*, 5, s. 23-34.
- Terenozhkin, A. I., Mozolevskii, B. N. 1988. *Melitopolskii kurgan*. Kiev: Naukova dumka.
- Tolstoi, I., Kondakov, N. 1889. *Russkie drevnosti v pamiatnikakh iskusstva*. 2: Drevnosti skifo-sarmatskie. Sankt-Peterburg: Ministerstvo putei soobshcheniia.
- Toporov, V. N. 1990. Ob arkhaichnom sloe v obraze Akhilla (Problema rekonstruktsii elementov prototeksta). In: Danilova, I. E. (ed.). *Obraz-smysl v antichnoi kulture*. Moskva: GMI im. A. S. Pushkina, s. 64-95.
- Trofimova, A. A. 1998. Zhizn mifa v antichnom iskusstve: sudba Akhilla. In: Piotrovskii, Iu. Iu. (ed.). *Shliman. Peterburg. Troia*. Sankt-Peterburg: Slavia, s. 180-195.
- Farmakovskii, B. V. 1911. Zoloty obivki naluchii (goritov) iz Chertomlykского kurgana i iz kurgana v m. Ilintsakh. In: *Sbornik arkheologicheskikh statei, podnesennyy grafu A. A. Bobrinskomu*. Sankt-Peterburg: V. F. Kirshbaum, s. 45-118.
- Fialko, O. Ye. 1993. Shuzhet z kentavrom na frakiiskii zbrui z kurhanu Ohuz. *Arkheologiya*, 4, s. 85-90.
- Khazanov, A. M., Shkurko, A. I. 1976. Sotsialnye i religioznye osnovy skifskogo iskusstva. In: Meliukova, A. I., Moshkova, M. G. (ed.). *Skifo-sibirskii zverinyi stil v iskusstve narodov Evrazii*. Moskva: Nauka, s. 40-51.
- Khimin, M. N. 2008. O prepodnesenii pervykh dospekhov Akhillu. Mnemon. *Issledovaniia i publikatsii po istorii antichnogo mira*, 7, s. 293-301.
- Khimin, M. N. 2009. Igra Akhilla i Aiaksa v kosti. Problema opredeleniia silneishogo geroia. *Antichnyi mir i arkheologiya*, 13, s. 73-85.
- Chernenko, E. V. 1981. *Skifskie luchniki*. Kiev: Naukova dumka.
- Chernenko, Ye. V. 1998. Shuzhety «troianskogo tsyklu» na skifskiykh horytakh. In: Muzeini chytannia. *Materialy naukovoi konferentsii*. Kyiv: MIKU, s. 37-39.
- Shaub, I. Iu. 2002a. Akhill — bog Severnogo Prichernomoria. *Novyi chasovoi*, 13—14, s. 356-367.
- Shaub, I. Iu. 2002b. Akhill na Bospore. *Bosporskii fenomen: Pogrebalnye pamiatniki i sviatilishcha*. 1, s. 186-189.
- Shaub, I. Iu. 2007. *Mif, kult, ritual v Severnom Prichernomore (VII—IV vv. do n. e.)*. Sankt-Peterburg: SPbGU.
- Shaub, I. Iu. 2009. Iz istorii issledovaniia religioznoi zhizni Olvii dogetskoi epokhi. *Problemy istorii, filologii, kultury*, 3 (25), s. 47-54.
- Shaub, I. Iu. 2020. Dolgozhdanniy otvet na davnii vopros. Retenziia na knigu V. G. Lazarenko «Akhill — bog Severnogo Prichernomoria» (Izhevsk: Shelest, 2018. 416 s.). *Arkheologicheskie vesti*, 27, s. 317-332.
- Shvarts, A. N. 1892. *K istorii drevnegrecheskikh relefov na zolotykh veshchakh, naidennykh v Iuzhnoi Rossii*. Moskva: Tovarichestvo skoropechataniia A. A. Levenson.
- Shilov, V. P. 1961. Raskopki Elizavetovskogo mogilnika v 1959 g. *Sovetskaia arkheologiya*, 1, s. 150-168.
- Eliade, M. 1995. *Aspekty mifa*. Per. s fr. Moskva: Invest PPP.
- Iailenko, V. P. 2013. Skifskii Akhill v Severnom Prichernomore VIII—V vv. do n. e. i ego indoariiskie istoki. *Drevnosti Bospora*, 17, s. 374-404.
- Iatsenko, I. V. 1977. Iskustvo epokhi rannego zheleza. In: Formozov, A. A. (ed.). *Proizvedeniia iskusstva v novykh nakhodkakh sovetskikh arkheologov*. Moskva: Iskustvo, s. 43-104.
- Daumas, M. 2009. *L'or et le pouvoir, Armement scythe et mythes grecs*. Paris: Universitaires de Paris Ouest.
- Graef, B. 1901. Die Schamhaftigkeit der Skythen. *Hermes*, 36, S. 86-94.
- Haskell, F., Penny, N. 1991. *Taste and the Antique: The Lure of Classical Sculpture 1500—1900*. New Haven: Yale University.
- Jacobson, E. 1995. *The Art of the Scythians: The Interpenetration of Cultures at the Edge of the Hellenic World*. Leiden; New York; Köln: Brill.
- L. S. 1848. Cheiron. In: Smith, W. A *Dictionary of Greek and Roman biography and mythology*. London.
- L'Or... 2001. *L'Or des amazones. Peuples nomades entre Asie et Europe (VIIème siècle av. J.-C. — IVème siècle apr. J.-C.)*. Paris: Paris musées.
- Meyer, C. 2013. *Greco-Scythian Art and the Birth of Eurasia. From Classical Antiquity to Russian Modernity*. Oxford: University.
- Rätzel, W. 1978. Die skythischen Gorytbeschläge. *Bonner Jahrbücher*, 178, S. 163-180.
- Robert, K. 1893. Die Iliupersis des Polygnot. *Hallisches Winckelmannsprogramm*, 17, S. 1-82.
- Saverkina, I. I. 1979. *Römische Sarkophage in der Ermitage*. Berlin: Akademie.
- Schheglov, A. N., Katz, V. I. 1991. Fourth-Century B. C. Royal Kurgan in the Crimea. *Metropolitan Museum Journal*, 26, p. 97-122.

Schilz, V. 1994. *Die Skythen und andere Steppenvölker. 8. Jahrhundert v. Chr. bis 1. Jahrhundert n. Chr.* München: C. H. Beck.

Stähler, K. 1997. Zum Gorytreilief aus dem sog. Philippsgrab in Vergina. In: Stähler, K. (ed.). *Zur graeco-skythische Kunst. Archäologisches Kolloquium Münster.* Eikon, 4. Münster: Ugarit, S. 85-114.

Stähler, K., Nieswandt, H.-H. 1991—1992. Der skythische Goryt aus dem Melitopol-Kurgan. *Boreas. Münstersche Beiträge zur Archäologie*, 14—15, S. 85-108.

Szymanska, Z. H. 1984. Greek or Thracians? Some problems of Identifying Sources of Metalwork. In: Fol, A. (ed.). *Dritter internationaler Thrakologischer Kongress zu Ehren W. Tomaszewski.* 1. Sofia: Swjat, S. 106-110.

Tanner, J. 2001. Nature, culture and the body in classical Greek religious art. *World Archaeology*, 33, p. 257-276.

Treister, M. 1999. The Workshop of the Gorytos and Scabbard Overlays. In: Reeder, E. (ed.). *Scythian Gold. Treasures from Ancient Ukraine.* New York: Harry N. Abrams, p. 71-81.

Westermann, A. (ed.). 1843. *Mythographoi. Scriptores poeticae historiae Graeci.* Brunsvigae: F. Vieweg.

Yu. B. Polidovych

TROJAN HORSE OF THE GREEK GOLDSMITHS

The paper analyzes the images on the gold gorytos covers of the second half of the 4th century BC (fig. 1). These items were found in the Chertomlyk kurgan (now the Dnipropetrovsk Oblast, Ukraine), the Melitopol kurgan (now the Zaporizhzhia Oblast, Ukraine), the kurgan near the town of Ilyintssi (now Vinnytsia Oblast, Ukraine) and the kurgan 8 from group of Piat' bratiev (Five Brothers) near the stanitsa Elizavetinskaya (now the Rostov Oblast, Russia).

All gorytos covers are of the same size. They were made using a bronze matrix (or a set of matrices) at the same time and in the same workshop.

Most modern researchers accept the interpretation of the central images on the gorytos covers as the scenes from the life of Achilles, the hero of the Greek epic, who was revered by Greeks as divine protector. K. Robert proposed this interpretation in 1891. B. V. Farmakovsky singled out five scenes from the life of Achilles which sequentially represent the Hero from his childhood to the death (fig. 2: 1).

In this paper the author identifies nine scenes (fig. 2: 2). Upper frieze: 1) a young man (possibly Apollo) teaches the boy Achilles archery; Thetis stands side by side, she worries about the fate of her son Achilles (fig. 3: 3); 2) Achilles says his mother Thetis goodbye before leaving to the island of Skyros; 3) Odysseus finds Achilles on the island of Skyros; 4) Deidamia, the wife of Achilles, runs away in despair; 5) Peleus hands over his weapon to his son Achilles.

Lower frieze: 6) Briseis regrets her fate as a slave (fig. 3: 1—2); 7) Zeus establishes the events in the fates of the heroes (fig. 3: 4); 8) Achilles accepts the gifts from Agamemnon and makes peace with him, a wounded Odysseus is standing beside him; 9) Thetis carries the bag with ashes of Achilles and mourns his death (fig. 3: 5). All scenes tell about the events that preceded the manifestation of Achilles as a great warrior and hero: the beginning of warfare training, the events on the eve of the beginning of the Trojan War, the events at the walls of Troy and the quarrel with Agamemnon. Perhaps these images are associated with the magic of knowledge about the beginning, about the origin. In this case, this is knowledge about the origin of Achilles as a hero. Such magical knowledge made it possible to wield the power of the Protector Hero and direct it to the right direction like a prayer or a spell.

Gorytos was the Scythian weapon. This gorytos series was made in some workshop of a Greek city-state, possibly in the Bosphorus kingdom. They were donated to the Scythian rulers with a secret purpose: with the help of magical images to restrain the warlike moods of the Scythians, to pacify them. Therefore, these gorytos were like a wooden horse which, according to the Greek epic, the Achaean warriors left as the so-called gift of Troy and with its help captured this impregnable city.

Keywords: gorytos, Scythians, Achilles, Chortomlyk, Melitopol kurgan, Olbia, Bosphorus kingdom.

Одержано 3.09.2021

ПОЛІДОВИЧ Юрій Богданович, кандидат історичних наук, завідувач відділу філіалу Національного музею історії України, Київ, Україна.

POLIDOVYCH Yurii, Candidate of Historical Sciences, head of department, National Museum of History of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0003-0113-6746, e-mail: yurkop@ukr.net.

О. С. Фрунт

ЗГАСАЮЧА ТРАДИЦІЯ: ПРО ОДНУ ГРУПУ НАВЕРШЬ РАННЬОСКІФСЬКОГО ЧАСУ

З початку XX ст. дослідники звертали увагу на специфічну серію навершів скіфського часу з плоскими зображеннями птахів на циліндричних втулках. Аналіз археологічного контексту показав, що ці знахідки пов'язані з ритуальними комплексами. Стилiстичні особливості і відмінна від ранніх типів навершів конструкція є відображенням нових тенденцій в культурі кочовиків півдня Східної Європи у другій—третьій чвертях VI ст. до н. е.

Ключові слова: скіфська культура, навершя, звіриний стиль, VII—VI ст. до н. е., Східна та Центральна Європа.

Вступ. Наявні матеріали дозволяють поділити навершя VII—VI ст. до н. е. на три хронологічні групи. Найдавніша (середина — третя чверть VII ст. до н. е.¹) пов'язана з Келермеськими 1 і 2 курганами за М. І. Веселовським та синхронними пам'ятками Передкавказзя. Другу хронологічну групу останньої чверті VII — першої третини VI ст. до н. е. можна пов'язати з «молодшою» групою Келермеських курганів і цілим рядом поховань, відомих на теренах Північного Кавказу і українського Лісостепу. Третя хронологічна група об'єднує комплекси другої — третьої чверті VI ст. до н. е. з типами навершів, відомими як в «класичних» келермеських пам'ятках, так і екземплярами специфічної конструкції.

Одним з маркерів останнього періоду можна вважати дзвіночки зрізано-конічної форми з прорізами та плоскі навершя без бубонців у вигляді голови птаха з волютоподібним зубобом, закріпленої на трубчастій втулці. Вперше ці знахідки були зафіксовані в Уль-

ському кургані 2 під час розкопок 1909 р. (Отчет... 1913, с. 148—152).

Ще М. І. Ростовцев звернув увагу на своєрідність ульських навершів із зображенням пташиних голів. Він припустив, що як апотропеї вони могли кріпитися на кінці осей коліс аналогічно до іранських колісниць з серпами (Ростовцев 1914, с. 47). Згодом М. І. Ростовцев зазначив, що на відміну від решти відомих навершів, атрибутованих як деталі поховального балдахину, ульські знахідки з огляду на незвичну форму, апотропеїчний декор і парність, ймовірно, застосовувались як штандарти, що несли на чолі траурної процесії (Rostovtzeff 1922, р. 56). В. А. Іллінська також виділяє ці знахідки в окрему групу, вказуючи на значну відмінність від ранньої серії і наявність багатьох ознак, що стануть характерними для навершів IV ст. до н. е. Ульські плоскі навершя, на її думку, займають проміжну ланку між ранніми і пізніми серіями цієї категорії знахідок (Іллінська 1963, с. 46).

Навершя із зображенням голови тварини на циліндричній круглій або овальній у перерізі втулці належать до типу I згідно класифікації О. В. Переводчикової (рис. 1). Тип характеризується відсутністю прорізних бубонців і, на думку автора, побутує протягом тривалого періоду. Подібні навершя фіксуються вперше на зламі VII—VI ст. та існують до IV ст. до н. е., здебільшого на Кубані (Переводчикова 1980, с. 31—32). Слід зауважити, що за навершя випадково була сприйнята знахідка з околиць Майкопа (рис. 1: 9) (Іллінська 1963, с. 35, рис. 2: 5; Переводчикова 1980, рис. 1: 9), що насправді є бутероллю у вигляді голови хижого птаха (Топал 2015, с. 67). Оскільки в запропонованій О. В. Пе-

1. Датування хронологічних груп наведено за Гречко 2021, с. 11.

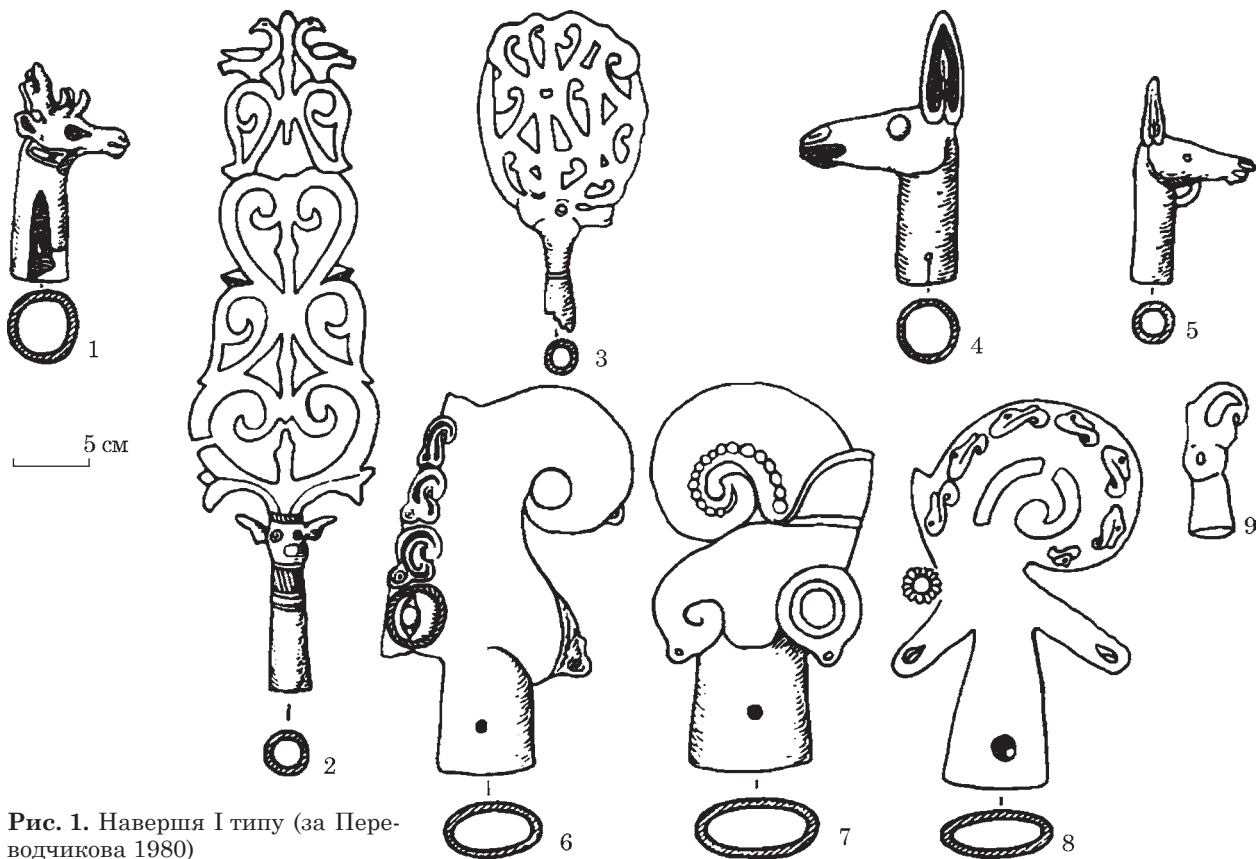

Рис. 1. Навершья I типу (за Переводчикова 1980)

реводчиковою схемі спосіб кріплення не вважається типотворюючою ознакою, тип I об'єднує навершья з двома видами втулок. Крім того, не враховується наявність дзвіночків, петель, спосіб моделювання зооморфного зображення — характерних рис пізньої серії (Іллінська 1963, с. 46).

На момент створення типології О. В. Переводчикової були відомі три пункти виявлення подібних знахідок: Ульський курган 2 розкопок 1909 р. в Закубанні, курган 1 поблизу с. Защита у Дніпровському Лісостеповому Правобережжі і курган 1 поблизу с. Раскаецій-Ной у Нижньому Подністров'ї (рис. 1: 6—8). До того ж, з кубанських комплексів походить ще одна пара навершья, відкрита згодом в результаті досліджень 10 Ульського кургану (Ульские... 2015, с. 24—29, табл. 41). Отже, на теренах Центральної і Східної Європи відомо сім екземплярів, що за своїми ознаками становлять монолітну групу (рис. 2), а їхнє поширення, вочевидь, відображає певні тенденції в скіфській культурі (у змінах багатьох категорій матеріальної культури) у другій половині VI ст. до н. е. (рис. 3). Подальший аналіз має прояснити це припущення.

Археологічний контекст. На сьогодні відомо чотири пункти, пов'язані з відкриттям навершья вказаної групи. Не вдаючись до детального опису, наведемо лише загальну характеристику умов виявлення цієї категорії знахідок.

1. Ульський курган 2 розкопок 1909 р. Висота насипу близько 4 м. Курган був пограбований у давнину. Повторне дослідження 2007 р. дозволило виявити залишки дерев'яної наземної конструкції, що розташовувалась на рівні давньої денної поверхні у вигляді настилу з радіально викладених колод, хмизу і очерету. Конструкція, вірогідно, частково була перекрита шатровою спорудою або навісом. В західній частині настилу знаходилась «конов'язь» з похованнями жертвних коней, що лежали по колу. На півдні конструкція настилу відрізнялася, що може вказувати на те, що в цій частині знаходився вхід до споруди. Під насипом не було виявлено слідів могильної ями, викиду з неї і людських решток (Ерлих 2010, с. 124, 126).

У комплексі виявилось 18 кінських скелетів, з якими пов'язані вуздовкові набори (рис. 4: 8—13, 16, 20—22), 16 бронзових дзвіночків (рис. 4: 15), а також 5 бронзових навершья (рис. 4: 1—5). З-поміж іншого, тут знайдені уламки бронзової втулки і залізного стрижня від навершья (рис. 4: 6, 7), залізні деталі від колісних втулок, уламки панцира, золоті прикраси, бронзові ромбовидні пластинки, фрагмент срібної пластинки із зображенням голови птаха (рис. 4: 17—19, 22, 24—26). До того ж, тут знаходилась золота бляшка у вигляді гірського козла, що лежить, фігура оленя, що слугувала ручкою бронзової посудини, та інкрустований золотий на-

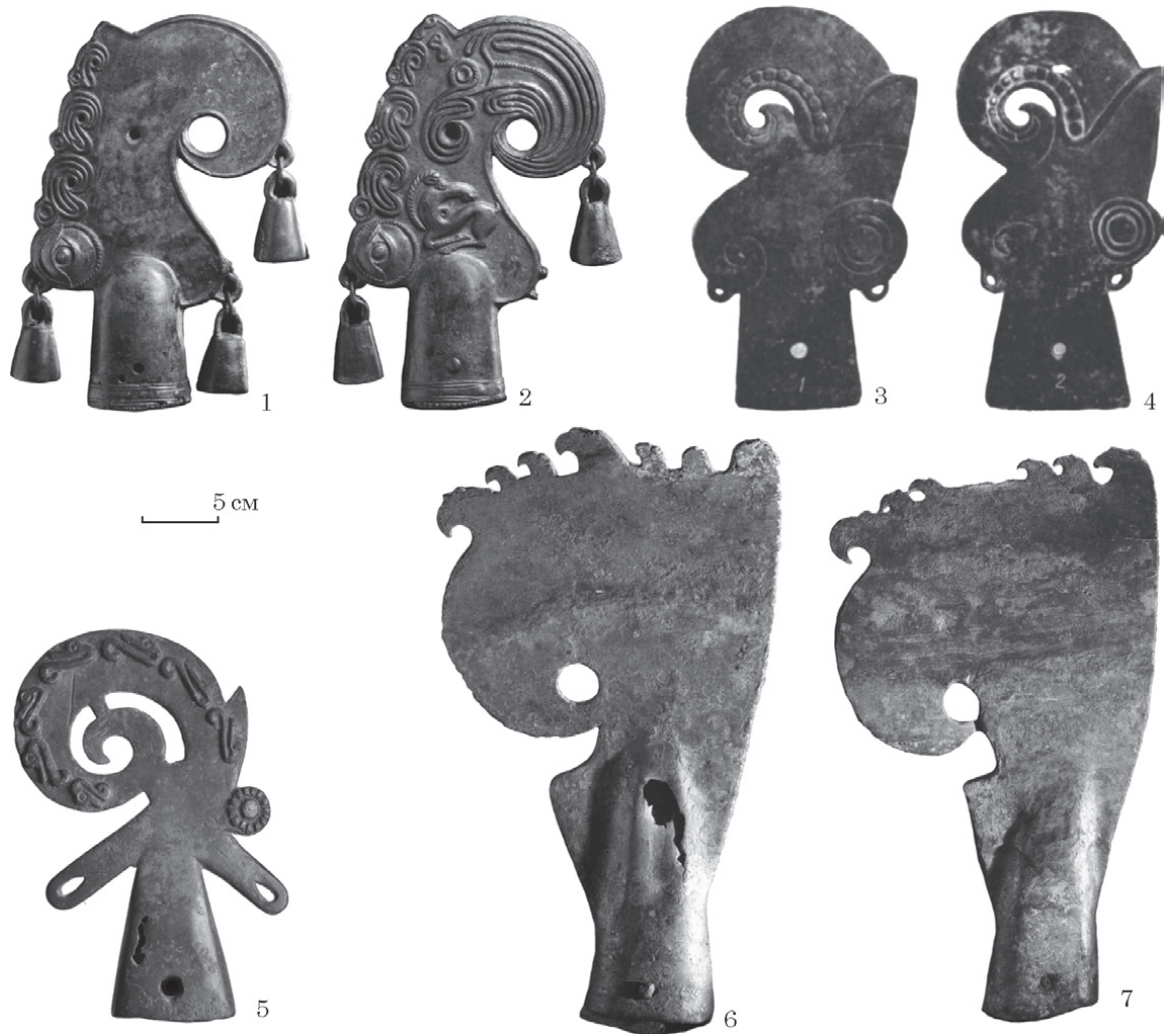

Рис. 2. Наверхія VI ст. до н. е. у вигляді голови птаха з волотоподібним дзьобом (за: 1, 2, 6, 7 — Ульське... 2015; 3, 4 — Бокій 1970; 5 — Топа́л 2020)

конечник у вигляді голови коня (Ульське... 2015, с. 21—24). У північній частині кургану виявлено скупчення фрагментів кераміки, зокрема глиняного «казана»-корчаги і кісток тварин (Ерліх 2010, с. 124—125).

2. Ульський курган 10 розкопок 1982 р. Висота насипу 5,4 м, діаметр — 52 м. Під насипом кургану знайдено земляну платформу. В центрі знаходився дерев'яний зруб з ритуальним майданчиком (рис. 5). Навколо ритуальної площадки виявлено 29 кінських жертвоприношень, перекритих дерев'яним навісом. Вхід до споруди знаходився в південній частині. Тут виявлено бронзові наверхія у вигляді голови хижого птаха, що лежали з обох боків дерев'яної колоди (рис. 6: 1, 2). В південній частині знаходилося два скупчення бронзових дзвіночків (рис. 6: 16), що можливо лежали в дерев'яних скринях. Разом із дзвіночками знайдено дві залізні кульки (рис. 6: 4). Враховуючи, що в кургані було виявлено залізний стрижень від наверхія (рис. 6: 3), припускається, що в ньому було не менше трьох наверхів. Серед інших знахі-

док: кінські вуздечні набори (рис. 6: 5—9, 17—25), бронзові панцирні платівки (рис. 6: 12), уламки залізного панцира (рис. 6: 13—15), наконечники стріл (рис. 6: 10, 11), розвал гончарної сіроглиняної посудини (рис. 6: 27). В північному кінці майданчика стояв бронзовий казан (рис. 6: 26), в якому виявлено залишки плетеного предмета (кошика) і кістки бика. Поховальної ями, опущеної з рівня давнього горизонту, не зафіксовано (Ульське... 2015, с. 24—29).

3. Защита, курган 1. Висота насипу близько 2 м, діаметр — 25 м. Курган був зруйнований під час ремонту шляху, внаслідок чого було виявлено два бронзових наверхія, 21 бронзовий дзвіночок і залізний язичок від дзвіночка, бронзовий черпак і п'ять бронзових блях у вигляді фантастичних істот, одна з яких була посрібленою (рис. 7: 1—6), залишки дерева і кілька кінських зубів. Під час розкопок встановлено, що в кургані, вочевидь, на рівні давньої денної поверхні знаходився дерев'яний склеп. Могильної ями під насипом не виявилось (Бокій 1970, с. 82).

Рис. 3. Поширення наверхів VI ст. до н. е. у вигляді голови птаха волютіподібним дзьобом: 1 — Ульський курган 2 розкопок 1909 р.; 2 — Ульський курган 10 розкопок 1982 р.; 3 — Зашита, курган 1; 4 — Раскаецій-Ной, курган 1

4. Раскаецій-Ной, курган 1. Висота насипу 4 м, діаметр — 40 м. Бронзове навершя було знайдене на вершині кургану (Нудельман, Рикман 1956, с. 129). Згодом в насипі був виявлений бронзовий казан. Під час розкопок в кургані досліджено впускні поховання епохи бронзи і два поховання скіфської доби. Останні відрізнялись доволі скромним інвентарем. В них відкрито ліпну посудину, залізний ніж з кістяним руків'ям, 62 скляні намистини (Топап 2020, с. 144).

Таким чином, пласкі навершя у вигляді голови птаха зустрічаються в кубанських пам'ятках, що напевно є ритуальними комплексами-святилищами. За класифікацією В. Р. Ерліха вони належать до святилищ IV виду з дерев'яною напівшатровою конструкцією (Ерліх 2013b, с. 77). Помітною є їхня структурна єдність: з південного боку знаходився вхід до споруд, в північній частині ритуальних майданчиків виявлено казан і розвал великої глиняної корчаги-казана із залишками жертвної їжі. Обидва кургани характеризуються доволі значною висотою насипів (4 і 5,4 м), що відрізняє їх від курганів-святилищ передскіфсько-ранньоскіфського часу. Є підстави вважати курган 1 поблизу с. Зашита комплексом культового характеру (Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989, с. 41).

Під насипами усіх зазначених курганів фіксуються залишки дерев'яно-земляних споруд на рівні давньої денної поверхні, однак, могильні ями і людські поховання відсутні. Серед доступних відомостей про обставини виявлення наверхів в кургані 1 Раскаецій-Ной варто відзначити знахідку бронзового казана в насипу, що дозволяє провести паралелі з ульськими комплексами.

Стилістичні й конструктивні особливості наверхів. За класифікацією А. Р. Канторовича зображення птахів на представлених наверхів належать до ольвійсько-завадського типу, що побутує з другої чверті VI до кінця IV ст. до н. е. Переважно подібні образи прикрашають золоті оббивки дерев'яних посудин. Модель типу характеризується наявністю волютіподібного дзьоба, закрученого в один або два обороти у вигляді спіралі, з виділеним кілечком в середині завитка. Ця деталь часто симетрична або пропорційна оку птаха (Канторович 2021, с. 22).

На думку А. Р. Канторовича, традиція «закрученого дзьоба» в скіфському звіриному стилі корінням сягає передскіфського мистецтва Північного Кавказу. Мотиву відокремленої пташиної голови передують зображення на птахоголових скіпетрах і їхніх зображеннях на стелах, а також протомеот-

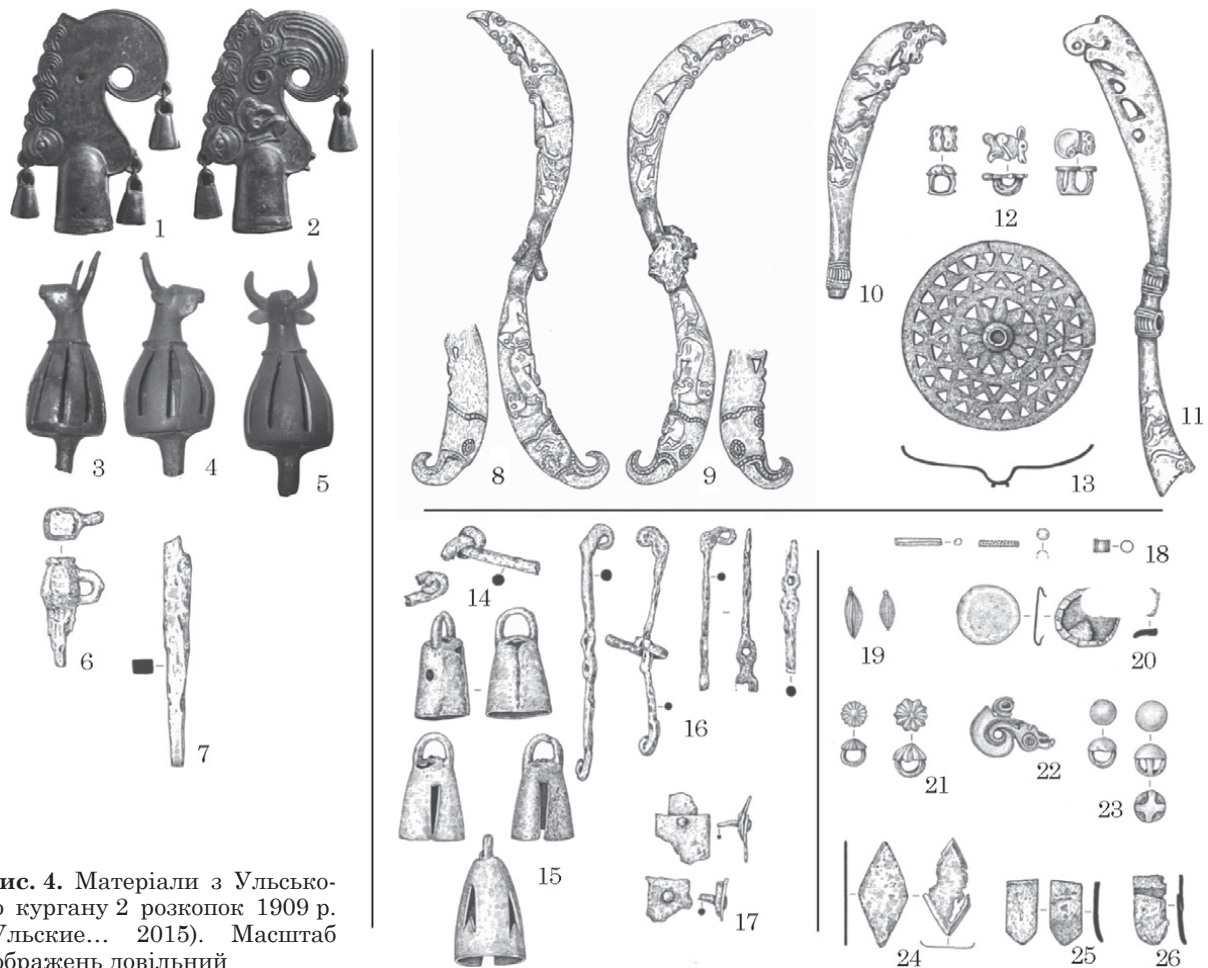

Рис. 4. Матеріали з Ульського кургану 2 розкопок 1909 р. (Ульские... 2015). Масштаб зображень довільний

ських псаліях сіалківського типу. Після цього «іконографічні напрацювання» періоду «скіфської архаїки» під впливом грецького мистецтва та мотиву волоти трансформуються. Зрештою, формується іконографія ольвійського-завадського типу. Цей момент цілком збігається з активною фазою грецької колонізації, що припадає на першу половину VI ст. до н. е. (Канторович 2021, с. 34—35).

Стилістично найцікавішою та найскладнішою є пара наверхів з кургану 2/1909 Ульського могильника. Перше з них орнаментоване з обох боків тотожними рельєфними зображеннями (Ульские... 2015, с. 150; рис. 2: 2). Восковиця акцентована за допомогою п'яти маленьких пташиних голівок, а в нижній частині основної композиції розташована фігура гірського козла з поверненою назад головою (рис. 8: 3). Контури ока основного і додаткових зображень птахів, середню частину дзьоба, нижню частину втулки підкреслено за допомогою обідків з косими насічками (рис. 8: 1, 2, 4). Друге наверхі з кургану 2/1909 Ульського могильника рельєфно орнаментоване з одного боку (Ульские... 2015, с. 150; рис. 2: 1). На ньому присутні лише зображення ока і трьох пташиних голівок, що акцентують восковицю.

Явним наслідуванням описаних наверхів визнаються зразки з кургану 10/1982 Уль-

ської групи і кургану 1 поблизу с. Защита (Канторович 2021, с. 28—29). Фантастичність образів підсилюють додаткові зображення грифонів на гребні птаха (рис. 8: 5, 6), а також лінія у формі «перлинок», що символізує зуби тварини (рис. 2: 3, 4). Рескаєцьке зображення (рис. 2: 5) є доволі схематизованим і дослідниками вважається периферійною реплікою ульських і зашитненських наверхів (Канторович 2021, с. 27). Опубліковані дані і графічні масштаби свідчать, що розмірні характеристики наверхів цієї групи є напрочуд близькими (рис. 2; таблиця). Усі вироби мають конічну сплюснену втулку, овальну у перерізі. В нижній частині втулки знаходяться поперечні отвори і залізні заклепки для закріплення на деревці. Не виключено, що вироби було відлито за єдиним прототипом.

Аналізуючи матеріали колекцій Ульських курганів, В. Р. Ерліх дійшов висновку, що низка виробів була виконана «на замовлення» для місцевої еліти близькосхідними та закарпатськими майстрами. До них належать срібні й бронзові S-подібні псалії з кургану 2/1909 р. (рис. 4: 8—11), золотий наконечник у вигляді голови коня із зооморфними зображеннями (Ульские... 2015, кат. 109), а також бронзові наверхі із зображенням голівок птахів. Особливу увагу дослідних звертає на рубчастий

Каталог наверхів VI ст. до н. е. у вигляді голови птаха з волютоподібним дзьобом

№ п. п.	Пам'ятка, адміністративна адреса	Умови виявлення	Розміри (см), маса (г)	Основні публікації	Рис. 3:
1	Ульський курган 2, 1909 р.; аул Уляп, Красногвардійський р-н, Адігея, РФ	Ритуальний комплекс	$h = 26$	Ульские... 2015, табл. 34	1
2	Те саме	Те саме	$h = 26$	Там само, табл. 35	2
3	Ульський курган 10, 1982 р., там само	Те саме	$h = 40$	Там само, табл. 41	6
4	Те саме	Те саме	$h = 40$	Там само, табл. 41	7
5	Защита, курган 1, с. Йо-сипівка, Новомиргородський р-н Кіровоградська обл., Україна	Випадкова знахідка в зруйнованому кургані, ритуальний комплекс	$h = 26,4$, b основи голівки = 15,4, l втулки = 8,8, овальна основа втулки $8 \times 2,5$; маса 1240	Бокій 1970, рис. 1: 1	3
6	Те саме	Те саме	$h = 26,1$, b основи голівки = 13,4, l втулки = 10, овальна основа втулки $9 \times 2,3$; маса 1560	Там само, рис. 1: 2	4
7	Раскаеций-Ной, курган 1, с. Раскаеций-Ной, Штефан-Водський р-н, Молдова	Випадкова знахідка на поверхні кургану	$h = 25,5$, d втулки 7,5 і 3	Нудельман, Рикман 1956, рис. 2	5

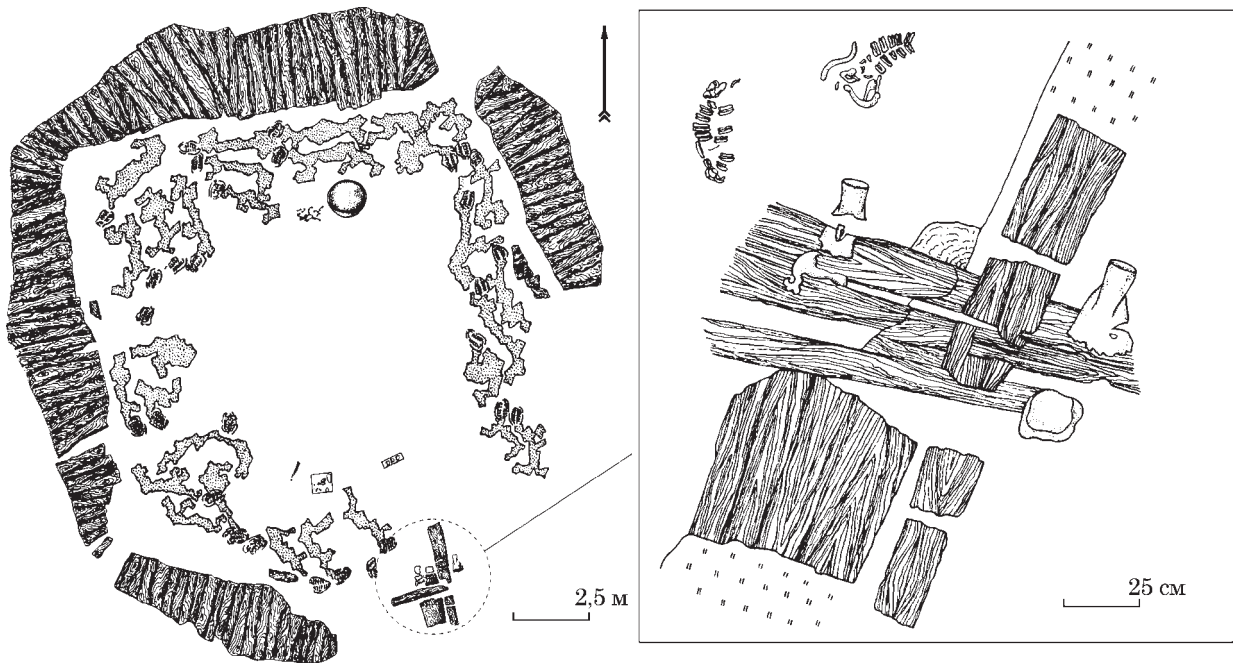

Рис. 5. Ульський курган 10 розкопок 1982 р. Загальний план і план залягання *in situ* залишків жертівника з двома бронзовими наверхіями (за Ульские... 2015)

кант, що оздоблює окремі деталі наверхів — ознаку передньоазійського мистецтва. Зображення гірського козла з поверненою назад головою, представлене на наверхі і золотій бляшці з цього кургану має глибоке коріння в Малій Азії (Ерліх 2013а, с. 218—224).

На думку В. Р. Ерліха, ці вироби могли бути виготовлені майстрами-лідійцями на території Північного Кавказу або в одній з майстерень Закавказзя, в той час, як урартських майстерень тут вже не існувало. Цікаво, що разом із місцевими залізними вудилами і

псаліями, а також «замовленими» бронзовими і срібними зооморфними псаліями, в Ульських курганах в вуздечних наборах зустрічаються срібні ажурні фалари і налобники (рис. 4: 13). Припускається, що, не отримавши ніяких розпоряджень від замовника, фалари і налобники були виготовлені майстром за місцевою закавказькою традицією (Ерліх 2013а, с. 228). Вочевидь, цим можна пояснити і своєрідність ульських пласких наверхів у вигляді голів хижих птахів. В цілому вони оформлені із дотриманням канонів скіфсько-

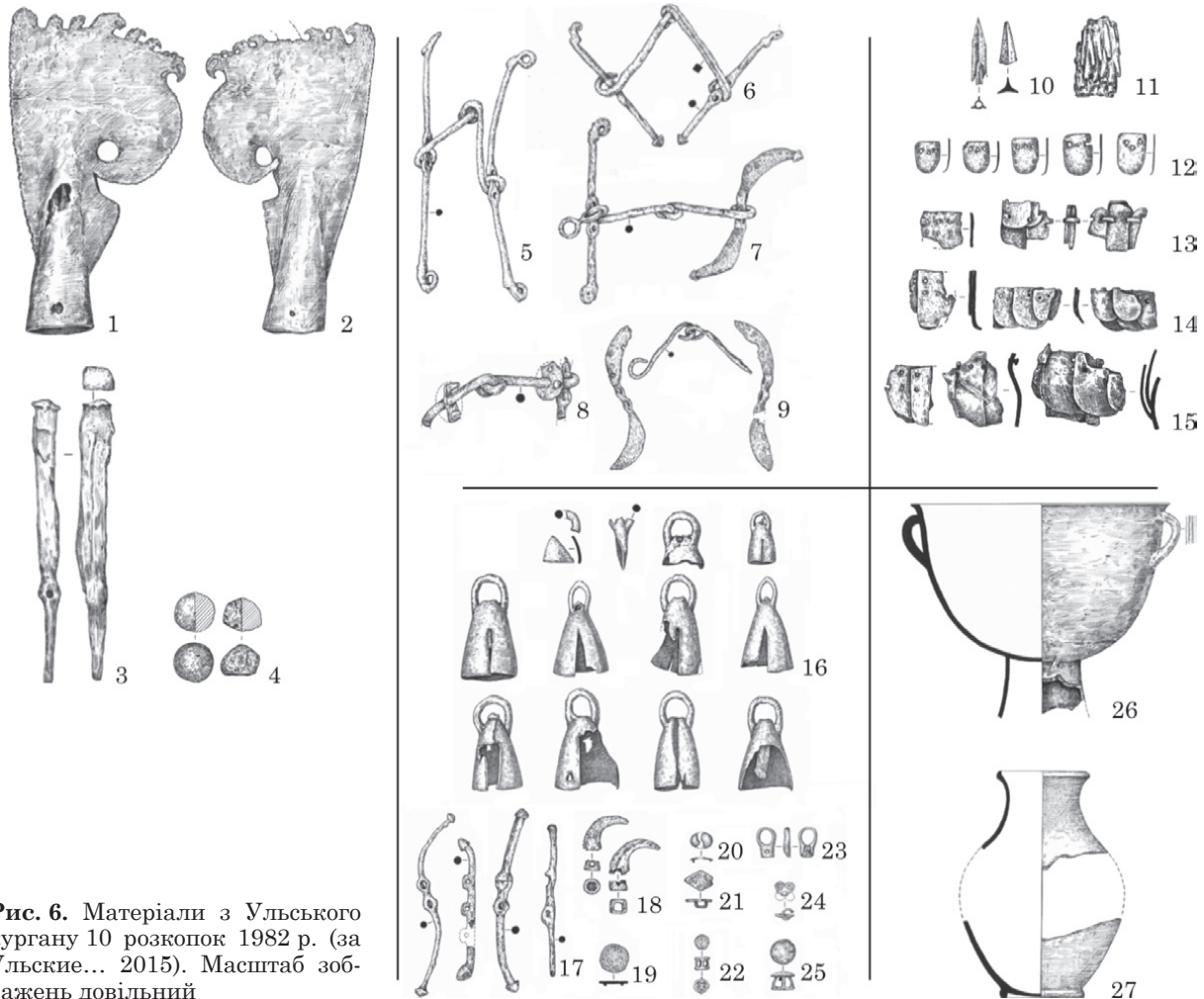

Рис. 6. Матеріали з Ульського кургану 10 розкопок 1982 р. (за Ульские... 2015). Масштаб зображень довільний

го звіриноного стилю, на основі образу, що формується принаймні з першої половини VI ст. до н. е. Втім, ці вироби мають і низку ознак, властивих близькосхідному та закавказькому мистецтву, та відмінну від ранніх серій конструкцію.

Перехідний характер Ульських курганів 2/1909 і 10/1982 увиразнюється наявністю в них водночас наверхів, характерних для «класичного» келермеського періоду: з прорізними бубонцями і голівками биків, фрагментів залізних стрижнів і кульок (рис. 4: 3—7; 6: 3, 4). Справедливим видається зауваження В. Р. Ерліха, що після завершення передньоазійських походів і до залучення Закубання до сфери впливу мистецтва ахеменідської держави, все ще не припиняються контакти місцевих еліт з Закавказзям і Передньою Азією. Пік контактів припадає на другу половину VI ст. до н. е. Упродовж цього періоду в Закавказзі на основі мистецтва Лідії формується школа колхидського ювелірного мистецтва і торевтики (Ерліх 2013а, с. 233). Виготовлені, вірогідно, в одній майстерні сакральні предмети одночасно потрапляють і використовуються в святилищах Ульської курганної групи.

Аналіз відповідності образно-видової приналежності зображень і кількості наверхів, які вони оздоблюють, свідчить, що образ птаха є одним з найпоширеніших. Зі 112 наверхів, що походять з 32 комплексів VII—VI ст. до н. е. переважають птахи на бронзових і залізних наверхівках (35 екз.) та образи оленя (20 екз.). Навіть на основі нечисельних відомостей, що можуть вказувати на призначення предметів, помітно, що вони не обмежуються формальною, утилітарною сферою. Вибір того чи іншого персонажу обумовлювався міфологічними уявленнями населення, що залишили ці пам'ятки, і «відображав більш глибоку єдність, смислову і функціональну»¹ (Переводчикова, Раевский 1981, с. 43). Не вдаючись до детального розбору семантики образів звіриноного стилю, можна, однак, підсумувати, що більшість дослідників вважають птахів посередниками між верхнім і нижнім світом (Переводчикова, Раевский 1981, с. 47; Петренко, Маслов, Канторович 2009, с. 228).

Ймовірне призначення наверхів. Зважаючи на стилістичні та конструктив-

1. Тут і далі переклад наш — Авт.

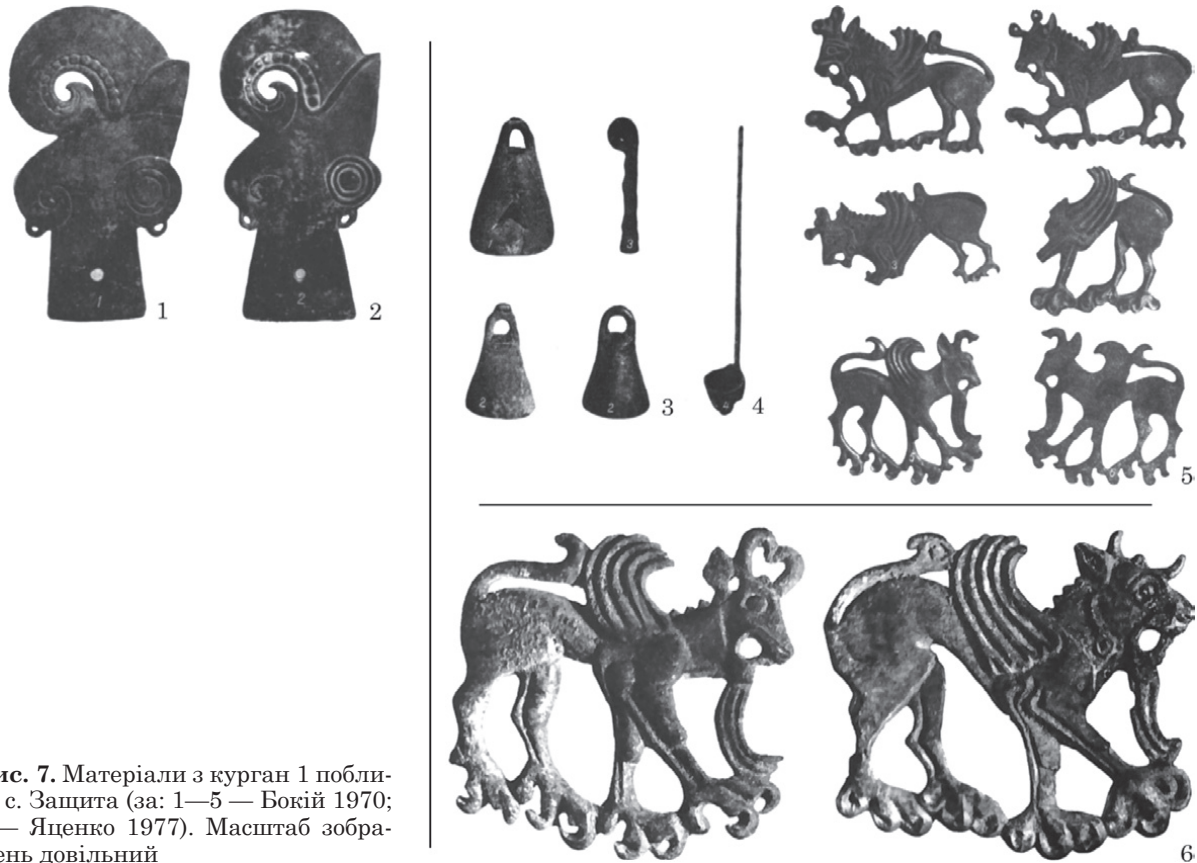

Рис. 7. Матеріали з курган 1 поблизу с. Зашчита (за: 1—5 — Бокій 1970; 6 — Яценко 1977). Масштаб зображень довільний

Рис. 8. Навершя з курганів 2/1909 і 10/1982 Ульського могильника, деталі (за Ульяновские... 2015)

ні особливості, а також контекст наведених знахідок, можна припустити, що попарне розміщення навершів в ритуальних комплексах не є випадковим. Отже, справедливим є зауваження О. В. Переводчикової і Д. С. Раєвського, що ці предмети могли використовуватись і поза поховальним ритуалом. Такі висновки були зроблені, насамперед, для пам'яток Карпато-Подунав'я, більшість

з яких тлумачаться дослідниками як скарби (Переводчикова, Раевский 1981, с. 44, 50). Слід зазначити, що набори речей вказаного регіону перекликаються із «дивними комплексами» ранньосарматського часу, що мали поминальне або жертвне призначення (Раев, Симоненко 2007, с. 269).

Суттєвим для інтерпретації стало виявлення навершів поруч з дерев'яними деталями,

не пов'язаними з конструкцією підкурғанної споруди. Відкриття дозволило зробити припущення, що в Ульському кургані 10 розкопок 1982 р. були виявлені залишки дерев'яного жертovníка (Ульские... 2015, с. 27). Жертovníк у вигляді дерев'яної колоди розташовувався з південного боку біля входу до центральної споруди. Обабіч колоди, складаючи єдине ціле з нею, на дерев'яних жердинах знаходилися плоскі втульчасті наверхів із зображенням птахів (рис. 8; Ульские... 2015, с. 109, 114).

Кам'яні жертovníки зафіксовані і в інших закубанських комплексах. У найбільшому кургані Ульської групи 1/1898, дослідженому М. І. Веселовським, біля центральної камери виявлено жертovníк у вигляді товстої чотирикутної плити з прямокутним отвором (Ульские... 2015, с. 18). Подібна жертovníна плита з крупнозернистого вапняку типу есхара з наскрізним отвором походить з Келермеського кургану 3/Ш. Вона була розташована в центральній частині могили (Галанина 1997, с. 34). Неподалік від центру гробниці в Келермеському кургані 1/В знаходився уламок кам'яної плити із чотирикутним заглибленням (Галанина 1997, с. 52). Таким чином, кам'яні жертovníки, очевидно, маркували центр підкурғанного простору. Проте, наверхів при них знайдено не було.

Аналізуючи наверхів, виявлені на околицях с. Защита в Кіровоградській обл.,

Н. М. Бокій зазначає, що вони мають значну вагу і достатньо глибоку втулку. Дерев'яні жердини, які увінчувалися наверхівми, були достатньо масивними. Отже, піддається сумніву використання подібних наверхів як

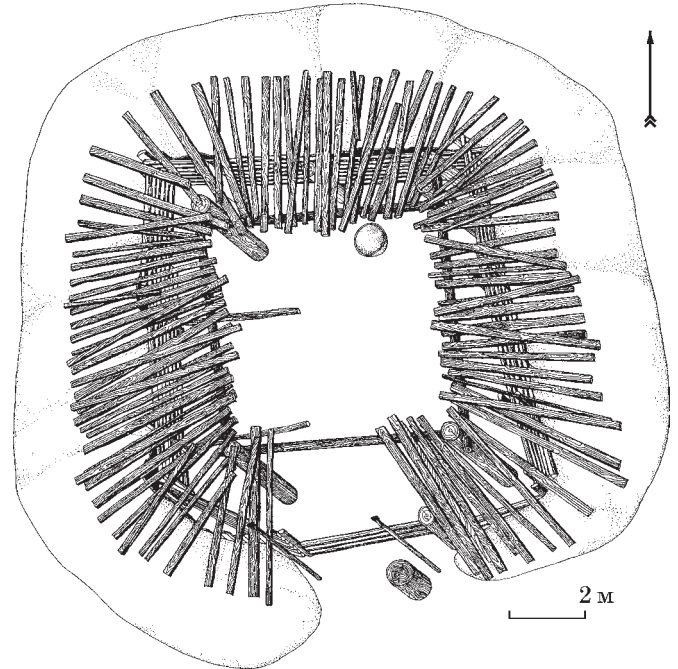

Рис. 9. Курган 10/1982 Ульського могильника. План центральної споруди після будівництва навісу. Реконструкція (за Ульские... 2015)

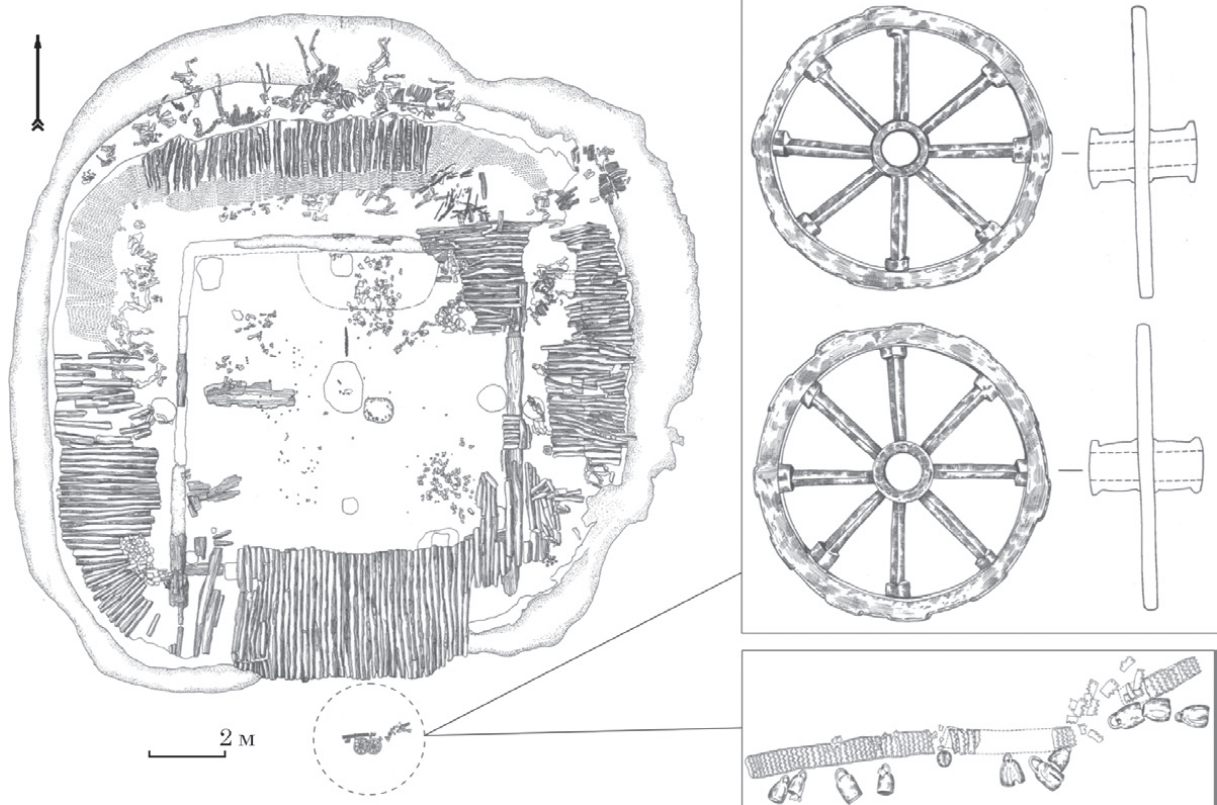

Рис. 10. Курган 4 Уляпського некрополя. Загальний план центрального майданчика святилища та наверхів у вигляді вотивних коліс (за Лесков и др. 2013)

елементів дишла колісниць або штандартів. Гіпотетично вони могли входити до складу культового обладнання разом із зооморфними бляхами і підвісними дзвіночками (Бокій 1970, с. 187, 189). Зазначимо, що дослідники неодноразово звертали увагу на спільне використання наверх і дзвіночків в поховальному обряді скіфського часу.

К. Бакаї були проаналізовані матеріали 46 місцезнаходжень від Карпатського басейну до Кубані, в яких були виявлені ці предмети, а також залишки візків (Бакай 1971, таб. 20). Б. М. Мозолевський також звертає увагу на особні скупчення речей, що були відкриті в курганах Нижнього Подніпров'я IV ст. до н. е. Визначений набір предметів знаходився в цілком конкретному місці — на підкурганній поверхні або схилах насипу. Серед них: 1) кінська зброя, 2) бронзові наверхі, 3) стрічки, прикрашені листовими бляхами чи пронизками, 4) бронзові дзвіночки. На різних пам'ятках ці комплекси неоднакові за складом і кількістю (Мозолевський 1979, с. 170). Б. М. Мозолевський погоджується з І. Є. Забеліним, що наверхі кріпились на жердинах і розміщувались на кутах і вздовж боковин воза. Однак, культовий характер наверхів наводить автора на думку, що вони прикрашали не катафалки або кочові кибитки, а своєрідні пересувні храми. Досить численні стрічки, декоровані бронзовими бляхами або у вигляді нанизаних на нитку пронізок могли натягуватися через вушка наверхів або входити до складу інших культових пристроїв. Свідченням існування останніх є, на думку Б. М. Мозолевського, бронзові дзвіночки. Оскільки в Товстій Могилі, де розташування речей простежено дуже ретельно, 16 дзвіночків знаходились в окремому скупченні на певній відстані від наверхів, вони не могли бути частиною останніх. Така ж кількість дзвіночків була зафіксована в Краснокутському кургані (Мозолевський 1979, с. 174). Таким чином, можна зробити висновок, що подібні набори речей можуть бути визначені як єдині комплекси культового призначення.

У цьому контексті цікавою є ранньосередньовічна пам'ятка, виявлена в Подонні на околиці с. Нова Орловка. В кургані компактною групою було знайдено низку речей, де, серед іншого, знаходилося 15 комплектів залізних вудил з псаліями, два розбірних жертovníки, залізний триніжник (світильник), 5 бронзових позолочених кулястих наверхів, що насаджувались на круглі в перерізі древка, 35 дзвіночків закритого типу у вигляді округлих та витягнутих плодів, металевий посуд. В зібраному вигляді жертovníки мали чотирикутну форму, для фіксації конструкції в петлі пластинок вставлялись залізні штирі. Стрижні, круглі і квадратні в перерізі, завдовжки від 20 до 45,5 см. Частина з них мали роговидні або петлеподібні наверхі. Для того, щоб штирі не губились, коли

жертovníк був розібраний, вони кріпились через кільця за допомогою ланцюжків (Ільюков, Косяненко 2007, с. 85—89). Припускається, що під час прощання з померлим реально або символічно в жертву міг бути принесений невеликий табун коней, а їхнє вуздечне спорядження покладене до могили. Чотирикутні жертovníки порівнюються з квадратними ровами, що у деяких груп кочівників Хазарського каганату обмежували підкурганні майданчики поховально-поминальних комплексів. Такі рови, зважаючи на знахідки у них кісток тварин, призначались для жертвоприношень (Ільюков, Косяненко 2007, с. 90).

В листі кагана Йосипа I наведено відомості з нагоди вдалої експедиції: *«Він пішов і вів багато війн і здобув у них, за допомогою всевишнього, перемогу. Він спустошив (це) місто, взяв майно та успішно повернувся. Він присвятив їх (богу) і збудував завдяки ним шатро, ковчег, світильник, стіл, жертovníки та священні посудини»* (цит. за: Коковцов 1932, с. 94). Вірогідно, цими обставинами можна пояснити наявність подібних предметів в елітних ранньосередньовічних комплексах, що прямували за його власником в потойбічне життя.

Подібно до наверхів із зображеннями хижих птахів з кургану 10/1982 Ульської групи при вході до святилища лежало два бронзових наверхі у вигляді коліс в кургані 5 Уляпського некрополю, датованого IV ст. до н. е. Під ними виявився бронзовий пояс із 12 дзвіночками (рис. 9; Лесков и др. 2013, с. 40). Припускається, що вотивні колеса могли символізувати поховальний віз (Ульские... 2015, прим. 108 на с. 114).

А втім, важко заперечувати зв'язок наверхів скіфського часу, нехай і не утилітарний, а символічний, з поховальною колісницею або повозкою, посмертною подорожжю і перенесенням ритуальних дарів. Ця ідея пронизує означену тему червоною ниткою, котру, як водиться, неможливо висмикнути, не розплітаючи решти.

Проблема датування. Необхідно розглянути хронологічні позиції комплексів з наверхіями зазначеної групи. Основою є матеріали Ульського кургану 10 розкопок 1982 р. У вуздечних наборах цього кургану є двохпелюстчасті псалії, що належать до перехідних форм (Могилов 2008, с. 253, 254; Гречко 2016, с. 50). Однак, переважають дводірчасті псалії (рис. 6: 5—9, 17). Перехід до нової вуздечної системи відбувається в середині VI ст. до н. е. (Ерлих 2010, с. 119). Наверхі залізних псаліїв у вигляді пташиних голів та залізні дзьобоподібні пряжки-пронізки (рис. 6: 18) походять від деталей кінського спорядження, характерного для келермеських курганів (Ерлих 2000, с. 78). Таким чином, час кургану 10/1982 є близьким до середини VI ст. до н. е. Тісно пов'язаним з цим періодом є речо-

вий комплекс Ульського кургану 2/1909. Срібні і бронзові дводирчасті псалії (рис. 4: 8—11) є одними з найдавніших виробів цього типу на півдні Східної Європи (Гречко 2016, с. 51). Крім кінських уборів є відповідність між двома вищезгаданими комплексами у наявності однотипних дзвіночків — овальних у перерізі, з вертикальним прорізом до основи (рис. 4: 15; рис. 6: 16). До того ж, раніше уже зазначалася структурна спорідненість організації підкурганних споруд.

Відсутність археологічного контексту суттєво ускладнює датування інших знахідок. Загалом, захитненські і раскаєцьке наверхів можна обережно, зважаючи на значну подібність до ульських, віднести до другої половини (середини — третьої чверті) VI ст. до н. е.

Таким чином, серія наверхів із пласкими редукованими зображеннями хижих птахів формується на Кубані та, вочевидь, є відображенням контактів місцевих еліт із Закавказзя і впливу лідійської школи ювелірного мистецтва і торевтики. Археологічний контекст знахідок доводить їхнє використання поза поховальним обрядом, але, разом з тим, увиразнює зв'язок з ідеєю жертвоприношення та сакралізації простору. Специфічні стилістично і конструктивно предмети маркують фінальний етап їхнього застосування в ритуалі ранньоскіфського часу. З останньої чверті VI ст. до н. е. наверхів як культурне явище зникають і в V ст. до н. е. в надійно датованих комплексах не фіксується. Чому традицію використання цих атрибутів було «відновлено в правах» в IV ст. до н. е. — тема окремого дослідження.

Насамкінець зауважимо, що отримані результати дозволяють дещо скорегувати існуючу типологію наверхів.

ЛІТЕРАТУРА

- Бокій, Н. М. 1970. Нові пам'ятки скіфського звірино-го стилю з Кіровоградщини. *Археологія*, 23, с. 182-189.
- Галанина, Л. К. 1997. *Келермесские курганы. «Царские» погребения раннескифской эпохи*. Москва: Институт всеобщей истории РАН.
- Гречко, Д. С. 2016. От Архаической Скифии к Классической. *Археологія і давня історія України*, 2, с. 33-60.
- Гречко, Д. С. 2021. *Етнокультурна історія населення Дніпровського лісостепового Лівобережжя скіфського часу*. Автореферат дисертації к. і. н. ІА НАН України.
- Ильюков, Л. С., Косяненко, В. М. 2007. Ранне-средневековый комплекс из Большой Орловки. В: Гугуев, Ю. К. (ред.). *Средневековые древности Дона: Материалы и исследования по археологии Дона*. II. Москва; Иерусалим: Гешарим, с. 85-113.
- Іллінська, В. А. 1963. Про скіфські наверхівники. *Археологія*, XV, с. 33-60.
- Канторович, А. Р. 2021. Мотив птичьей головы с волотовидным клювом в системе восточноевропейского варианта скифского звериного стиля и его вероятные истоки. *Stratum plus*, 3, с. 15-49.

Ковпаненко, Г. Т., Бессонова, С. С., Скорый, С. А. 1989. *Памятники скифской эпохи Днепро-вского Лесостепного Правобережья (Киево-Черкасский регион)*. Киев: Наукова думка.

Коковцов, П. К. 1932. *Еврейско-хазарская переписка в X веке*. Ленинград: АН СССР.

Лесков, А. М., Беглова, Е. А., Ксенофонтова, Е. А., Эрлих, В. Р. 2013. *Меоты Закубания IV—III вв. до н. э. Некрополи у аула Уляп. Святилища и ритуальные комплексы*. Москва: Государственный музей Востока.

Могилов, О. Д. 2008. *Спорядження коня скіфської доби у лісостепу Східної Європи*. Київ; Кам'янець-Подільський: ІА НАН України.

Мозолевський, Б. М. 1979. *Товста Могила*. Київ: Наукова думка.

Нудельман, А. А., Рикман, Э. А. 1956. Наверхие и клад серебряных украшений скифского времени из Молдовы. *Известия Молдавского филиала Академии наук СССР*, 4 (31), с. 129-133.

Отчет... 1913. *Отчет Императорской Археологической комиссии за 1909—1910 годы*. Санкт-Петербург: Главное управление уделов.

Переводчикова, Е. В. 1980. Типология и эволюция скифских наверхий. *Советская археология*, 2, с. 23-44.

Переводчикова, Е. В., Раевский, Д. С. 1981. Еще раз о назначении скифских наверхий. В: Литвинский, Б. А. (ред.). *Азия и ее соседи в древности и средневековье*. Москва: Наука, с. 42-52.

Петренко, В. Г., Маслов, В. Е., Канторович, А. Р. 2009. Некоторые итоги исследования раннескифского могильника Новозаветное II в 1991—2003 гг. *Археологические открытия 1991—2004. Европейская Россия*, с. 225-234.

Ростовцев, М. И. 1914. *Античная декоративная живопись на юге России*. Санкт-Петербург: Императорская археологическая комиссия.

Топал, Д. А. 2015. Биметаллические акинаки типа Гудермес и использование бронзы в изготовлении раннескифского клинкового оружия. *Материалы по археологии Северного Причерноморья*, 13, с. 54-79.

Топал, Д. А. 2020. Бронзовые котлы скифского периода из коллекции Национального музея истории Молдовы. *Tyragetia*, 14 (24), с. 141-161.

Ульские... 2015. *Ульские курганы. Культурно-погребальный комплекс скифского времени на Северном Кавказе*. Москва; Берлин; Бордо: Палеограф.

Эрлих, В. Р. 2010. Раскопки кургана Ульской группы в 2007 году. *Материальная культура Востока*, 5, с. 119-139.

Эрлих, В. Р. 2013а. Продукция переднеазиатских и закавказских мастерских из Ульских курганов. В: Белинский, А. Б. (ред.). *Материалы по изучению историко-культурного наследия Северного Кавказа*. Москва: Памятники исторической мысли, с. 217-236.

Эрлих, В. Р. 2013б. Святилища в меотской культуре. В: Лесков, А. М., Беглова, Е. А., Ксенофонтова, Е. А., Эрлих, В. Р. *Меоты Закубания IV—III вв. до н. э. Некрополи у аула Уляп. Святилища и ритуальные комплексы*. Москва: Государственный музей Востока, с. 72-98.

Яценко, И. В. 1977. Искусство эпохи раннего железа. В: Формозов, А. А. (ред.). *Произведения искусства в новых находках советских археологов*. Москва: Искусство, с. 80-99.

Bakay, K. 1971. *Scythian rattles in the Carpathian Basin and their eastern connections*. Budapest: Akademiai Kiado.

Rostovtzeff, M. 1922. *Iranians and Greeks in South Russia*. Oxford: Clarendon.

REFERENCES

- Bokii, N. M. 1970. Novi pam'iatky skifskoho zvyrinoho stylu z Kirovohradshchyny. *Arkheolohiia*, 23, s. 182-189.
- Galanina, L. K. 1997. *Kelermesskie kurgany. «Tsarskie» pogrebeniia ranneskifskoi epokhi*. Moskva: Institut vseobshchei istorii RAN.
- Grechko, D. S. 2016. Ot Arkhaicheskoi Skiffi k Klasicheskoi. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2, s. 33-60.
- Hrechko, D. S. 2021. *Etnokulturna istoriia naseleennia Dniprovskoho lisostepovoho Livoberezhzhia skifskoho chasu*. Avtoreferat dysertatsii k. i. n. IA NAN Ukrainy.
- Iliukov, L. S., Kosianenko, V. M. 2007. Rannesrednevekovyi kompleks iz Bolshoi Orlovki. In: Guguev, Iu. K. (ed.). *Srednevekovye drevnosti Dona: Materialy i issledovaniia po arkheologii Dona*. II. Moskva; Ierusalim: Gesharim, s. 85-113.
- Illinska, V. A. 1963. Pro skifski navershnyky. *Arkheolohiia*, XV, s. 33-60.
- Kantorovich, A. R. 2021. Motiv ptichei golovy s voluitovidnym klivom v sisteme vostochnoevropeiskogo varianta skifskogo zverinogo stilia i ego veroiatnye istoki. *Stratum plus*, 3, s. 15-49.
- Kovpanenko, G. T., Bessonova, S. S., Skoryi, S. A. 1989. *Pamiatniki skifskoi epokhi Dneprovskogo Lesostepnogo Pravoberezhia (Kievo-Cherkasskii region)*. Kiev: Naukova dumka.
- Kokovtsov, P. K. 1932. *Evreisko-khazaraskaia perepiska v X veke*. Leningrad: AN SSSR.
- Leskov, A. M., Beglova, E. A., Ksenofontova, E. A., Erlikh, V. R. 2013. *Meoty Zakubania IV—III vv. do n. e. Nekropoli u auli Uliap. Sviatilishcha i ritualnye komplekсы*. Moskva: Gosudarstvennyi muzei Vostoka.
- Mohylov, O. D. 2008. *Sporiadzhennia konia skifskoi doby u lisostepu Skhidnoi Yevropy*. Kyiv; Kam'ianets-Podilskii: IA NAN Ukrainy.
- Mozolevskii, B. M. 1979. *Tovsta Mohyla*. Kyiv: Naukova dumka.
- Nudelman, A. A., Rikman, E. A. 1956. Navershie i klad serbrianykh ukrashenii skifskogo vremeni iz Moldovy. *Izvestiia Moldavskogo filiala Akademii nauk SSSR*, 4 (31), s. 129-133.
- Otchet... 1913. *Otchet Imperatorskoi Arkheologicheskoi komissii za 1909—1910 gody*. Sankt-Peterburg: Glavnoe upravlenie udelov.
- Perevodchikova, E. V. 1980. Tipologii i evoliutsiia skifskikh navershi. *Sovetskaia arkheologiia*, 2, s. 23-44.
- Perevodchikova, E. V., Raevskii, D. S. 1981. Eshche raz o naznachanii skifskikh navershi. In: Litvinskii, B. A. (ed.). *Aziia i ee sosedi v drevnosti i srednevekovie*. Moskva: Nauka, s. 42-52.
- Petrenko, V. G., Maslov, V. E., Kantorovich, A. R. 2009. Nekotorye itogi issledovaniia ranneskifskogo mogilnika Novozavedennoe II v 1991—2003 gg. *Arkheologicheskie otkrytiia 1991—2004. Evropeiskaia Rossiia*, s. 225-234.
- Rostovtsev, M. I. 1914. *Antichnaia dekorativnaia zhivopis na iuge Rossii*. Sankt-Peterburg: Imperatorskaia arkheologicheskaja komissia.
- Topal, D. A. 2015. Bimetallicheskie akinaki tipa Gudermes i ispolzovanie bronzы v izgotovlenii ranneskifskogo klinkovogo oruzhiia. *Materialy po arkheologii Severnogo Prichernomoria*, 13, s. 54-79.
- Topal, D. A. 2020. Bronzovye kotly skifskogo perioda iz kollektsii Natsionalnogo muzeia istorii Moldovy. *Tyragetia*, 14 (24), s. 141-161.
- Ulskie... 2015. *Ulskie kurgany. Kultovo-pogrebalnyi kompleks skifskogo vremeni na Severnom Kavkaze*. Moskva; Berlin; Bordo: Paleograf.
- Erlikh, V. R. 2010. Raskopki kurgana Ulskoi grupy v 2007 godu. *Materialnaia kultura Vostoka*, 5, s. 119-139.
- Erlikh, V. R. 2013a. Produktsiia peredneaziatskikh i zakavkazskikh masterskikh iz Ulskikh kurganov. In: Belinskii, A. B. (ed.). *Materialy po izucheniiu istoriko-kulturnogo nasledii Severnogo Kavkaza*. Moskva: Pamiatniki istoricheskoi mysli, s. 217-236.
- Erlikh, V. R. 2013b. Sviatilishcha v meotskoi kulture. In: Leskov, A. M., Beglova, E. A., Ksenofontova, E. A., Erlikh, V. R. *Meoty Zakubania IV—III vv. do n. e. Nekropoli u auli Uliap. Sviatilishcha i ritualnye komplekсы*. Moskva: Gosudarstvennyi muzei Vostoka, s. 72-98.
- Iatsenko, I. V. 1977. Iskusstvo epokhi rannego zheleza. In: Formozov, A. A. (ed.). *Proizvedeniia iskusstva v novykh nahodkakh sovetskikh arkheologov*. Moskva: Iskusstvo, s. 80-99.
- Bakay, K. 1971. *Scythian rattles in the Carpathian Basin and their eastern connections*. Budapest: Akademiai Kiado.
- Rostovtzeff, M. 1922. *Iranians and Greeks in South Russia*. Oxford: Clarendon.

O. S. Frunt

A FADING TRADITION:
ON ONE GROUP OF EARLY
SCYTHIAN POLE-TOPS

Since the beginning of the 20th century, researchers have paid attention to a series of the Scythian pole-tops with flat images of birds. These findings are one of the indicators of the assemblages of the second—third quarter of the 6th century BC.

At the moment, there are 4 sites in Central and Eastern Europe with finds of pole-tops from this series. These are Ulskii, barrow 2 (1909) and barrow 10 (1982) in the Kuban region, Răscăieții Noi, barrow 1 in the Lower Dniester region and Zashchita, barrow 1 in the Dnieper Forest-Steppe.

Pole-tops with a flat reduced image of bird heads are found in the Kuban sites, which can be considered as ritual places or shrines. Zashchita, barrow 1 can probably also be considered as a ritual place. There were no burial pits in such mounds. Under the burial mounds there were wooden structures with tent-shaped roofs or wooden canopy, but there were no human burials. Excavations of recent decades have revealed that a pair of pole-tops were part of a wooden altar and were located at the entrance to the ritual place.

Probably, such pole-tops, like other sacred objects and details of the horse bridle, were ordered in one of the workshops in the Transcaucasus, where the art was formed under the influence of Lydian tradition of jewelry and toreutics. This can explain the fact that the finds differ from the early group of the pole-tops with rattles and three-dimensional figures of animals. The finds from Ulskii, barrow 2 (1909) and barrow 10 (1982) dated based on a horse bridle to the middle of the 6th century BC. The artifacts from Zashchita, barrow 1 and Răscăieții Noi barrow appear to be replicas. They can be dated to the second half of the 6th century BC.

Thus, the series of tops with flat reduced images of birds of prey was formed in the Kuban region and, apparently, as a result of the contacts of local elites with the Transcaucasus and the influence of Lydian jewelry art and toreutics. The archaeological context of the finds proves their use outside the funeral rite but at the same time expresses a connection with the idea of sacrifice and sacralization of space. These objects mark the final stage of their use in the ritual of the Early Scythian Age. From the last quarter of the 6th century BC pole-tops as a cultural phenomenon also disappeared in the 5th century BC. Future research will have to show why the tradition of using these ritual attributes faded out and was “reinstated” in the 4th century BC. In conclusion, it should be noted that the results allow us to make changes in the classification of the pole-tops.

Keywords: Scythian culture, pole-tops, animal style, 7th—6th centuries BC, Eastern and Central Europe.

Одержано 4.09.2021

ФРУНТ Олена Сергіївна, аспірант, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

FRUNT Olena S., Ph D student, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0003-2067-9084, e-mail: elena.frun@gmail.com.

С. Чопек, К. Трибала-Завісляк, Т. Токарчик

ГОРОДИЩЕ У ХОТИНЦІ В ДОТЕПЕРІШНІХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Стаття репрезентує попередній стан досліджень городища у Хотинці, яке вивчають із 2016 р. Розглянуто діапазон і методи проведених археологічних робіт, а також інші обстеження (напр. геофізичні). До сьогодні увагу було зосереджено на вивченні зольника й оборонних споруд, у такий спосіб відкриваючи комплекс артефактів і реєструючи стратиграфічні спостереження. Автори звертають увагу на те, що пам'ятка у Хотинці разом із довколишніми поселеннями утворює досить цікаву поселенську групу — найбільш віддалений анклав скіфського культурного середовища. Підкреслюючи водночас, що дослідження безперервно тривають, а від остаточних висновків варто утриматися до закінчення обстежень.

Ключові слова: городище, археологічні дослідження, Хотинець, південносхідна Польща, скіфське культурне середовище.

Вступ. Інтенсивні польові дослідження, які проводять на городищі ранньої доби заліза в Хотинці, Ярославського повіту, тривають вже кілька років. Пам'ятка насправді є давно відомою (Kunysz 1968, s. 46), проте раніше її ніколи не піддавали археологічним розкопкам. Лише шурфування, проведені у 2016 р., дозволили отримати детальну інформацію про цей об'єкт. Насамперед було оцінено стан збереження окремих елементів городища: майдану, валу та простору поза насипом укріплень. Щонайменше від кількох десятків років територія городища перебуває в безперервному землеробському використанні, що, безумовно, вплинуло на сучасний вигляд пам'ятки. Підтвердженням залишився значний рівень нищення та її перетворення (пор. нижче). Також було здобуто датований археологічний матеріал. Зокре-

ма, характерна кераміка ручного ліплення, фрагмент стінки грецької амфори, а також бронзовий наконечник стріли (Czopek et al. 2017). Ці джерела пов'язані з ранньою залізною добою і віднесені до скіфського культурного середовища. Продовженням досліджень було проведення розкопок у наступні роки: від 2017 до 2020 року. Вони безпосередньо принесли відкриття багатьох різноманітних артефактів, водночас підтверджуючи більш раннє хронологічне та культурне впорядкування. Їх оцінено не лише значущими для праісторії пограниччя східної та центральної Європи, а й навіть такими, які змінюють ряд дотеперішніх поглядів на тему західних скіфських впливів (Bukowski 1977). Саме тому не може не дивувати, що у процесі цих досліджень було підготовлено джерельні публікації (Czopek 2019; Trybała-Zawiślak 2019; Czopek, Krapiec 2020; Czopek et al. 2021; Burghardt 2020; Adamik-Proksa, Ocadyga-Tokarczyk 2021) та навіть проблематичні (Чопек et al. 2020; Czopek 2020; Trybała-Zawiślak 2020a; 2020b). Поступово Хотинець входить до широкого наукового обігу, чим створює дискусію (Grechko 2020). Головним завданням представленої статті є презентація сучасного стану досліджень городища та ознайомлення читачів із найважливішими результатами.

Характеристика проведених досліджень у 2016—2020 роках. Перші дослідження городища у Хотинці проведено завдяки ресурсам Жешувського Університету і Прикарпатського Воеводського Консерватора Пам'яток. Вони значно зросли після отримання гранту від Національного Центру Науки, що було можливим лише в 2018 р.

© С. ЧОПЕК, К. ТРИБАЛА-ЗАВІСЛЯК, Т. ТОКАРЧИК, 2022

Археологічні дослідження на городищі у Хотинці у 2016—2020 рр.

Рік	Досліджена поверхня, ари	Діапазон проведених досліджень; відкриття
2016	0,8	Шурфування: очищення і заглиблення існуючої траншеї через південний вал; розкопки на майдані у північній частині — відкриття зольника
2017	4,0	Північно-східна чверть зольника; перша грецька амфора; розпізнання стратиграфії
2018	16,0	Решта зольника; значний комплекс артефактів; розпізнання стратиграфії
2019	11,5	Північна ділянка валу — відкриття першої брами / входу, і південна — розпізнання повної стратиграфії насипу та його стосунку до оточення; завершення дослідження зольника
2020	16,5	Геофізичні пошуки — два підземні об'єкти; північний вал — виявлення другої брами / входу і західний — ідентифікація рову / фоси (?)
Разом	48,8	Рухомі джерела: понад 33 тис. фрагментів кераміки; понад 200 металевих артефактів; близько 16 тис. кісток тварин і близько 64,5 тис. вальків обмазки

Пріоритетом дослідницького плану виокремлено цілісне дослідження ідентифікованого в 2017 р. зольника, а також зосередження на протяжності, конструкції та стану збереження насипу валу. Згодом передбачалося дослідження на майдані городища вибіркового місця. Сукупність проведених робіт окреслювала попереднє виконання ситуаційно-висотного плану, детальні поверхневі обстеження та фотодокументацію, під час якої застосовано дрон для виконання знімків з повітря. Такі чинники дозволили визначити приблизну протяжність валу, який було збережено лише в південно-східному секторі, тоді як на решті ділянки його протяжності простежувалась лише розорана частина. Проведені спостереження слугували вступом для намічання майбутніх розкопок, запланованих на наступні сезони досліджень.

Досліджена розкопками територія на сьогодні складає 0,49 га, тобто близько 1,8 % усієї поверхні (таблиця). Найменш досліджена територія — майдан городища, де за межами зольника та його оточенням (відкрита поверхня у 20 арів) досліджено лише невеликі ділянки поруч з оборонним валом у північній частині.

Окрім класичних досліджень, у 2019—2020 рр. також було проведено неінвазивні геофізичні обстеження. Виконано їх трьома методами: магнетичним, електромагнетичним (кондуктометричним) і георадарним. Результати виявилися взаємно доповненими і дозволили визначити підземні структури, а також отримати підтвердження дотеперішніх спостережень (наприклад, протяжності валу). Зареєстровано численні аномалії, що свідчать про існування там заглиблених об'єктів. Дві з них підтверджено у 2020 р. шляхом виявлення овальних (4,5 × 3,2 м і 4,1 × 3,6 м) поселенських об'єктів із кера-

мікою та обмазкою. З отриманого цілісного зображення доволі чітко простежуємо, що загалом на поверхні городища важко віднайти виразні та більші ділянки забудови, а її залишки зосереджено лише на вибраних місцях майдану (здебільшого у центральній і північній частинах), на що також вказують знайдені лише там фрагменти кераміки та обмазки. Ці дослідження також підтвердили, що сучасна форма поверхні у значному ступені суттєво видозмінена. Заінтригувало припущення про можливе існування рову-фоси із західної сторони городища. Однак у процесі розкопок було встановлено, що цей об'єкт — залишки сучасної дренажної каналу (радіокарбонні дати вказують на 1950—1960-і рр.). Досить важливим є і той факт, що геофізична розвідка охопила площу близько 60 га, тобто все поселення та його безпосереднє оточення. Таким чином можна стверджувати, що городище у Хотинці з його околицями на сьогодні — одна з найбільших територій, вивчених неінвазивними методами не лише в Польщі.

Головні результати дотеперішніх досліджень. Найважливіші спостереження та попередні результати проведених робіт можна впорядкувати та представити за такими пунктами.

1. *Стан збереження, включаючи очевидні видозмінення та нищення усієї пам'ятки.* Найвиразніший елемент на території городища — вал, що за окружністю зберігся нерівномірно. Його чітко простежуємо лише у південно-східній частині у вигляді чіткого насипу, покритого деревами та чагарниками. На решті своєї окружності, тобто майже на всій ділянці пам'ятки та її найближчого оточення, він лишився знівельованим. Саме інтенсивна оранка та постійне сільськогосподарське використання призвели до тако-

го стану його збереження. Така діяльність відіграла виразний вплив і на первинне збереження нерівномірної поверхні всередині укріплень. Перетворення також торкнулися западин, які існували початково та якими періодично (?) послуговувались невеликі водотоки. Нищення підтверджено в процесі досліджень зольника, де з початкового насипу збережено лише його нижню частину. Проте, все ж варто з великою обережністю підходити до всіляких реконструкцій, що стосуються городища у Хотинці.

Подібно до самої пам'ятки, її околиці піддано значним перетворенням. Набільш «початковий» ландшафт спостерігаємо із заходу, тобто у зоні долин річок Вишні і Сану. На сході, півночі та півдні розташовано забудовану територію, яка зазнала змін у процесі різної господарської діяльності. Знімки Лідар (LIDAR) демонструють досить різноманітну поверхню всієї території, включно з виразними пониженнями місцевості довкола городища.

2. Оборонна система городища. Оборонна система городища складається з двох елементів. Перший — це природне розташування на виразному мисі, піднятому на висоту 6—11 м над його навколишніми заболоченими ділянками на півночі та півдні, а у віддаленості також із заходу. Оточивши мис, заболочені луки та заплави пов'язані з долиною нижньої течії річки Вишня (Czopek et al. 2018, рис. 5.2, 5.3; Чопек та ін. 2000, с. 233—234), а з північної сторони — із заболоченою долиною річки Шкло. Пас боліт на цій ділянці доходить у ширину до 3 км. Стан збереження природного ландшафту, який спостерігаємо на сьогодні, безумовно, не відображає його початкового вигляду. У часи, що відповідають ранній залізній добі (тобто в період субатлантичних кліматичних коливань, яким характерною була підвищена вологість), заболочені ділянки, які простежуємо тепер, могли становити дуже серйозну перешкоду на шляху до хотинецького мису. Другий оборонний елемент — вал по краях мису. Його ширина коливається в межах 12—13 м, а збережена висота у різних місцях (від основи насипу) складає 0,6—1,4 м. Звичайно, найвищі відмітки стосуються його південно-східної частини (рис. 1). Зроблений в тому секторі поперечний переріз через вал чітко показав, що початкову оборонну конструкцію було навмисно знівельовано (можливо, вирівняно вже в історичні часи), а її початкова висота може бути визначена приблизно на 3,8 м. В основі цього розрахунку лежить кут нахилу збережених нашарувань (рис. 1). Рівчак — обов'язковий елемент, який було простежено в усіх розкопах у межах початкового насипу. Він проходить вздовж валу, у центральній частині, визначаючи вісь насипу.

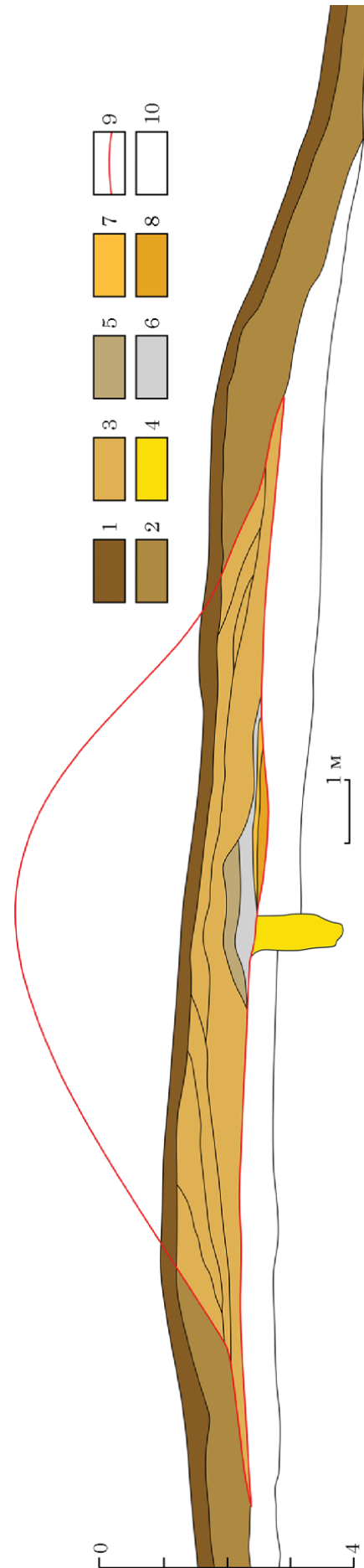

Рис. 1. Поперечний переріз валу городища та реконструкція його висоти в південно-східній частині: 1 — сучасний гумус; 2 — розсип валу; 3 — шари формуючі заповнення валу; 4 — рівчак; 5—8 — шари над рівчак; 9 — варіант реконструкції валу; 10 — природний шар, основа конструкції валу

Рис. 2. Фотодокументація під час досліджень знищеної ділянки валу в північно-західній частині городища

пу (рис. 2). Її розміри дещо коливаються: від 0,5 до 0,7 м у ширину та глибиною понад 1 м від основи валу. У декількох місцях (у північній частині городища) вдалося зафіксувати стовпи ями всередині заповнення рівчака. У південному зрізі, безпосередньо над його верхньою частиною, зафіксовано горизонтальні шари, що не вказують на наявність додаткових конструкцій. Рівчак під валом фіксовано навіть у тих місцях, де з первинного насипу зберігся лише його низ, і там, де взагалі не вдалося його простежити. Отже, можна припустити, що протяжність рівчака визначає середину початкових насипів. На цій підставі вже варто виконати корегування розмірів городища, яке за розрахунками має 32 га. (виміри по зовнішній лінії насипів) або 29,5 га (виміри простору внутрішньої основи). У сезоні 2020 р. в одному з розкопів вдалося зафіксувати сліди від масивних стовпів (діаметр від 0,2 до 0,35 м), розташованих симетрично у лінію на внутрішній частині від рівчака під валом. Безсумнівно, це залишки дерев'яної конструкції (частокіл?). На жаль, вал на цій ділянці зберігся лише у своїй нижній частині. У 2019 і 2020 рр. в північній стороні також вдалося виявити два проміжки в лінії валу (рис. 3). Очевидно, це залишки проходу спеціальної

конструкції. Вони дуже схожі між собою за формою. Ширина інтервалу складає від 1,5 до 2 м. Їх інтерпретація однозначна: це залишки від брами або проходу. Відстань між ними по прямій лінії складає близько 400 м.

3. *Зольник: його характеристика та значення.* Єдиний локалізований до цього часу зольник на городищі в Хотинці було повністю досліджено протягом трьох сезонів у 2017—2019 рр. У дослідженнях використано методику, яку застосовують під час вивчення курганів, у зв'язку з формальною схожістю цих об'єктів (розмір, виразна округлість насипу). Зольник розділено на чотири чверті, розділені стратиграфічними бровками (рис. 4). У результаті отримано два повні розрізи. Додаткові перетини профілів застосовували у ситуаціях, коли було необхідним виявити стратиграфію в чвертях. Масова кількість давніх знахідок (кераміка, обмазка і кістки) змушували виконувати докладну планіграфію всіх знайдених артефактів: малюнки, фотографії, цифрова тривимірна документація (x, y, z) пов'язана з Державною Геодезичною Системою Координат (PUWG 2000 / strefa 8)¹ та системою висот PLEVRF2007NH. Для цьо-

1. Państwowego Układu Współrzędnych Geodezyjnych.

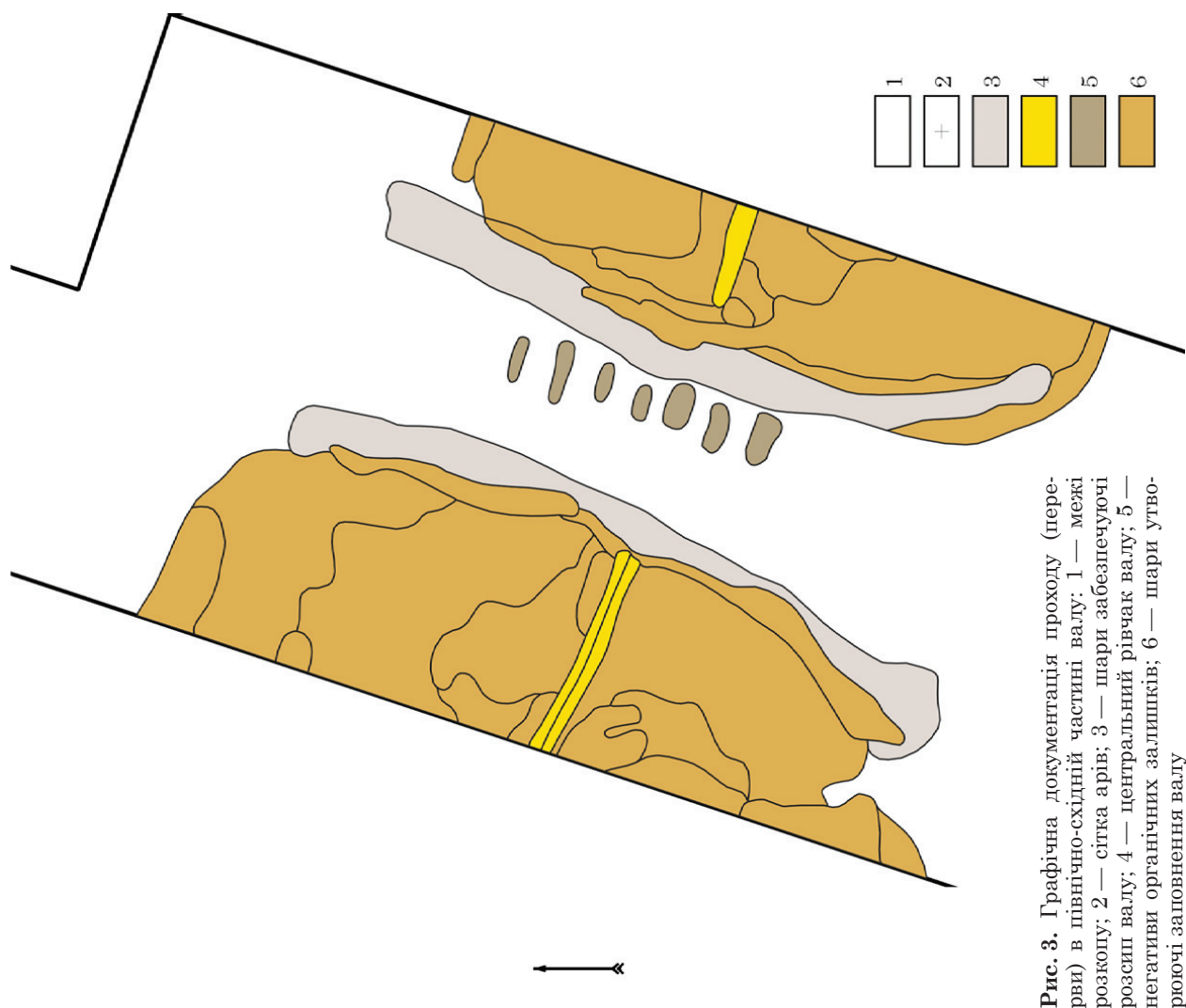

Рис. 3. Графічна документація проходу (перерви) в північно-східній частині валу: 1 — межі розкопу; 2 — сітка арів; 3 — шари забезпечуючі розсіп валу; 4 — центральний рівчак валу; 5 — негативи органічних залишків; 6 — шари утворюючи заповнення валу

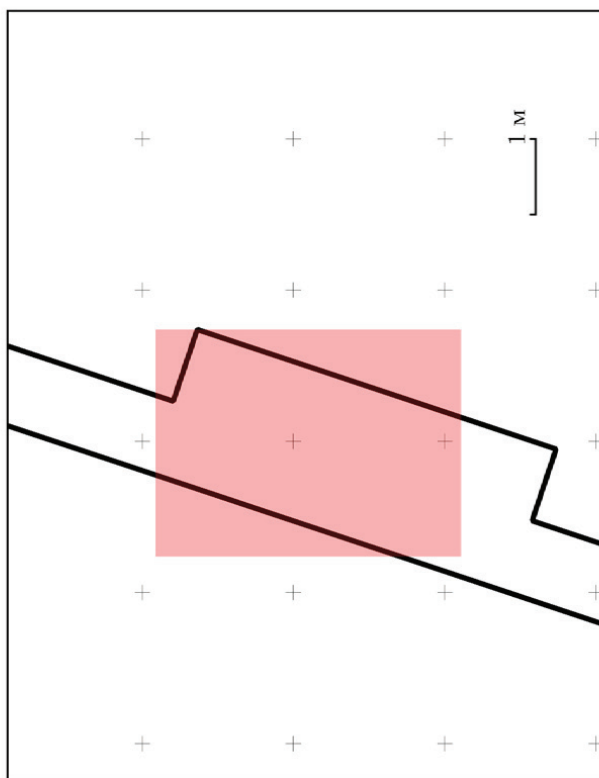

Рис. 4. Фотодокументація одного з відкритих шарів зольника під час досліджень у 2018 р.

го використовували приймачі РТК, а також лазерний тахіометр. Важливе значення мали знімки, виконані з повітря з використанням дрона (рис. 4). У цьому випадку йшлося не лише про фотодокументацію, але і про проведення одночасних спостережень для прийняття важливих рішень щодо методів дослідження окремих шарів та секторів.

Початковий розмір зольника можна вирахувати на основі збережених нашарувань, насичених перегорілими рештками та деревним вугіллям. У горизонтальній проекції на поверхні вони визначили округлість з приблизними розмірами 20,8 м (захід—схід) × 21 м (північ—південь). Натомість максимальна висота від його основи могла складати до 2 м. Дуже цікавою виявилась послідовність шарів, що дозволила реконструювати етапи заснування і використання об'єкта. На жаль, нищення, про які зазначено вище, не дозволяють створити об'ємну характеристику, особливо пізнішого горизонту. Зольник було закладено на невеликому пагорбі. Зафіксований шар з дрібним деревним вугіллям (ймовірно такий, що позначає сакральний простір) залишився перекритим спеціально нанесеним насипом із жовтої збитої глини. Лише на ньому залягає найдавніший шар зольника, багатий на знахідки, який також простежуємо на усій поверхні об'єкта. Його перекриває (місцями переривчасто) шар жовтої глини, на якій залягає інший, частково збережений, пізніший шар зольника. Стратиграфічні взаємозв'язки між цими двома основними шарами простежено лише на периферії об'єкта. У кількох місцях зафіксова-

но та задокументовано залишки від вогнищ, включно з викладеним камінням, що, схоже, могло бути місцем проведення окремих обрядів. Варто також згадати про існування «центрального об'єкта» та своєрідного «входу» з північно-західної сторони, що сформовано у вигляді западини, як і чіткої перерви у досить регулярній структурі планіграфії знахідок. Як за параметрами розміру, так і спостереженнями, пов'язаними з конструкцією та її використанням, об'єкт знаходить свої аналоги на інших пам'ятках лісостепової зони скіфського культурного середовища (Ковпаненко 1967, с. 51—77; Смирнова 1996, с. 185—186; Бессонова, Скорый, 2001, с. 16—19; Шрамко 2016, с. 30; Пеляшенко 2017).

Хотинецький зольник надав виняткову кількість рухомих знахідок: кераміку, металеві вироби, кістки та обмазку. Місцями вони залягали майже безперервним горизонтальним шаром, що в основному стосується останніх двох категорій знахідок: наприклад, шару кісток тварин чи грудок обмазки по краях. Залягання обмазки утворює чітке зовнішнє коло, що, ймовірно, є залишками зруйнованих стін, які оточували зольник. Не менш цікавими є рухомі знахідки: уламки кераміки, зокрема грецької амфори для вина (Czopek 2019, s. 126—129; Trybała-Zawiślak 2019, s. 268—273; Czopek et al. 2021); бронзові і кістяні наконечники стріл (Burghardt 2020); бронзові шпильки (Adamik-Proksa, Osadryga-Tokarczyk 2021), нашійна гривна і дрібні прикраси; скляні та керамічні намистини; глиняні пряслиця, „котушки” і фрагмент фігурки. Дуже важливою також є серія

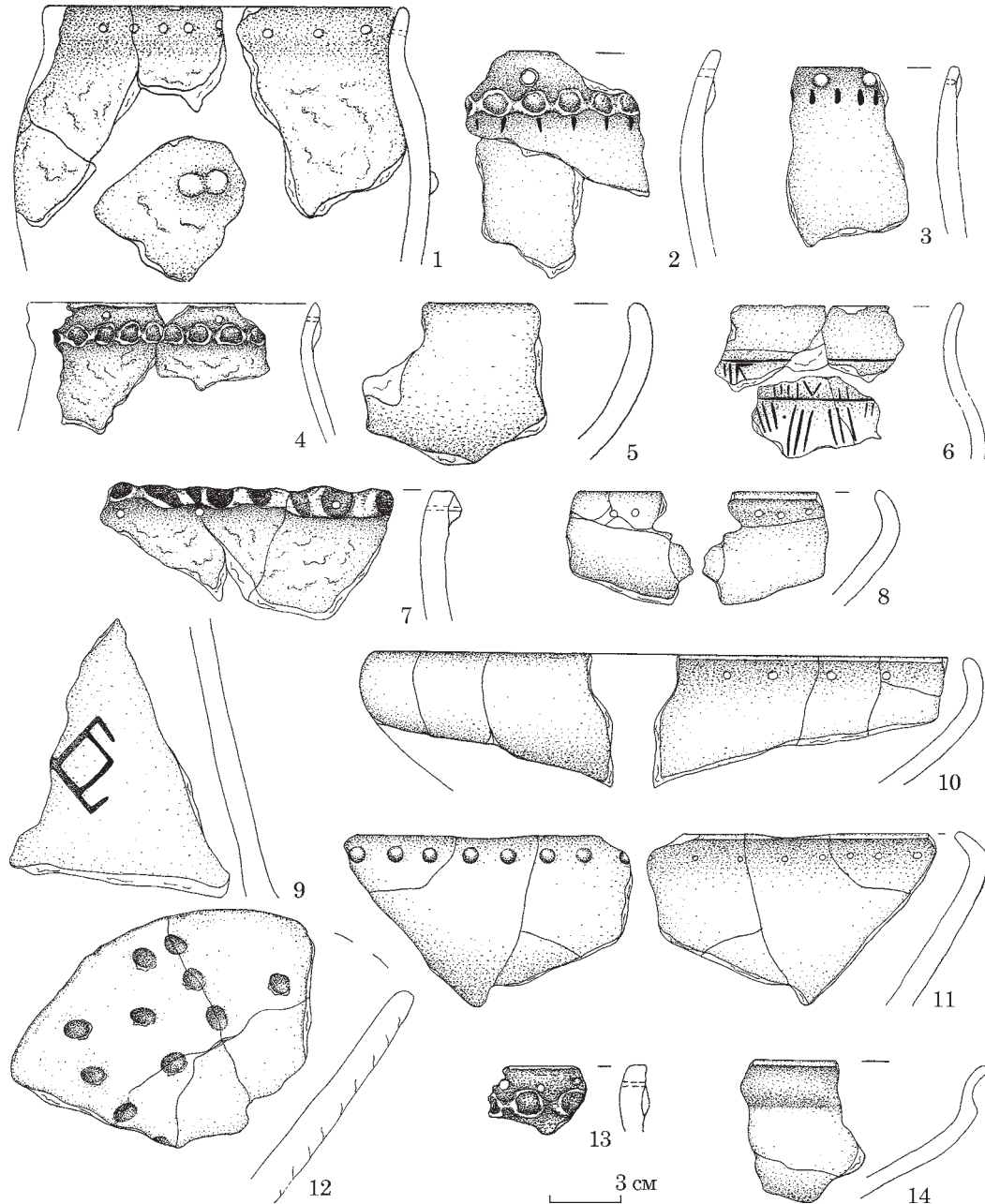

Рис. 5. Графічна документація вибраних керамічних знахідок відкритих в межах зольника

ліпної кераміки, серед якої домінують типові форми (горщики і миски), виконані з гончарної маси з домішкою шамоту.

Усі спостереження та знахідки рухомих матеріалів підтверджують дотеперішні усталення українських дослідників, що стосуються зольників, а саме їхнього значення та функції. У новітніх опрацюваннях увагу акцентовано на обрядово-ритуальне значення зольників, вказуючи, що всередині них відбувалися церемонії, пов'язані як з культом родючості, так і в честь померлих (характер «сонячно-хтонічний» — Бессонова, Скорый, 2001, с. 29), що також передбачало проведення спільної трапези. Аргументи на користь цієї інтерпретації показує також зольник із городища у Хотинці.

4. Хронологія і значення. Із наведених вище свідчень випливає, що про повну характеристику можемо говорити лише щодо зольника, а отже, це стосується і його хронології. Варто також пам'ятати, що пізніший шар зольника було майже повністю знищено. Датування об'єкта базовано на наявності грецького імпорту: амфор для вина, великої серії наконечників стріл, а також значної серії радіокарбонних дат. Повністю реставрована амфора (Czopek et al. 2021) з провінції Клазомени (Dupont 1983, s. 25—26; Монахов 1999, с. 39—40; 2003, с. 51; Sezgin 2004, s. 173—175), а також фрагменти інших, зокрема пов'язаних із середовищем Лесбосу, вказують на хронологію у межах кінця VII і початку VI ст. до н. е. (Монахов 1999, с. 51,

55, 59; 2003, с. 43—45). Схожу хронологію мають бронзові та кістяні наконечники стріл, що представлені різними типами у межах чотирьох головних груп, датованих кінцем або й навіть другою половиною VII ст. до н. е. (Burghardt 2020). На ранішу хронологію вказують деякі форми ліпної кераміки, а саме йдеться про товстостінні, з чорнолощеними зовнішніми поверхнями, вазоподібні посудини, орнаментовані пластичними елементами (рис. 5). Натомість, серія радіокарбонних дат у відношенні до стратиграфії показує інший хронологічний діапазон (Czopek, Krawiec 2020). Вони підтверджують давніший горизонт уже з другої половини VII ст. до н. е., але і також чітко вказують на IV ст. до н. е., а одна з дат ще пізніша.

Основа датування всього городища не настільки точна, як у випадку із зольником, що є результатом доволі скромних і на додачу нехарактерних з пункту хронології знахідок віднайдених у шарах валу. У цьому випадку єдиною вказівкою можуть бути радіокарбонні дати, які підтверджують будівництво городища у VII—VI ст. до н. е. (усі визначення стосуються основи валу, у такий спосіб і часу його будівництва). Ймовірно, дату спорудження оборонної структури можна впевнено віднести щонайменше до кінця VII ст. до н. е., а, отже, аналогічно з більшістю інших городищ лісостепової зони: напр., Мотронін (Бессонова, Скорый 2001, с. 125), Хотів (Кравченко та ін. 2017, с. 131) чи Северинівка (Ignaczak et al. 2016).

Характер городища у Хотинці, яке розглядається у контексті інших лісостепових угруповань, залишається дискусійним. На цьому етапі досить важко з впевненістю стверджувати, чи це найвіддаленіший на північний захід пункт західноподільської групи, чи зовсім інша група, генетично пов'язана з простягнутими далі на схід провінціями скіфського світу. Однак це не лише проблема класифікації. Ці дві протиставні собі інтерпретації важливі як для генезису, так і для часу функціонування городища. Денис Гречко (Grechko 2020, s. 600) дуже однозначно визначає, що городище в Хотинці функціонувало не довше кінця першого тридцятиліття VI ст. до н. е. Таке датування однозначно розміщує цей об'єкт серед городищ західноподільської групи, яка, власне, і зникає в цей час. Однак, як видається, сучасний стан досліджень не дозволяє зробити настільки точні висновки, внаслідок результату аналізу лише одного об'єкта — зольника.

Висновки. Для доповнення коротко цитованої інформації про городище в Хотинці слід нагадати (Чопек та ін. 2020, с. 235), що поблизу нього розташовані відкриті пам'ятки (поселення) з ідентичними давніми матеріалами (Czopek et al. 2018, s. 248—274). Отже,

ми маємо справу не лише з однією пам'яткою, а й із цілісним комплексом, звідки і наявність у літературі терміну «хотинецька агломерація». Його всебічне вивчення вимагає значних зусиль у польових дослідженнях, але вже на сьогодні можна стверджувати, що це надзвичайно цікавий мікрорегіон і його значення багатогранне. Це стосується можливості пізнання відношення (напр. хронологічного, функціонального і т. д.) городища та його оточення, що не так часто зустрічаємо в археології раннього залізного віку в цій частині Європи. У ширшій територіальній перспективі хотинецька агломерація вносить корегування в наявні погляди на тему відносин скіфського світу з іншими культурами: наприклад, лужицьким культурним середовищем (Trybala-Zawiślak 2020) чи комплексом груп і культур на Волині (Czopek 2020).

Стаття базується на результатах досліджень, здобутих в ході виконання гранту Національного Центру Науки (2017/27/B/HS3/01460) під назвою «На межі двох світів. Хотинецька агломерація скіфського культурного кола — I етап: польові дослідження»

ЛІТЕРАТУРА

- Бессонова, С. С., Скорый, С. А. 2001. *Мотронинское городище скифской эпохи*. Киев; Краков: ИА НАН Украины; Ягеллонский университет.
- Ковпаненко Г. Т. 1967. *Племена скифского часу на Ворсклі*. Київ: Наукова думка.
- Кравченко, Е. А., Горбаненко, С. А., Гошко, Т. Ю., Журавльов, О. П., Манігда, О. В., Пефтіць, Д. М., Полідович, Ю. Б., Рудь, В. С., Сергеева, М. С., Шелехань, О. В. 2017. *Хотівське городище (новітні дослідження)*. Київ: ІА НАН України.
- Монахов, С. Ю. 1999. *Греческие амфоры в Причерноморье. Комплексы керамической тары VII—II веков до н. э.* Саратов: СГУ.
- Монахов, С. Ю. 2003. *Греческие амфоры в Причерноморье. Типология амфор ведущих центров-экспортёров товаров в керамической таре. Каталог-определитель*. Москва; Саратов: Киммериды.
- Пеляшенко, К. Ю. 2017. Зольник Циркуновського городища. *Археологія і давня історія України*, 2 (23), с. 340-353.
- Смирнова, Г. И. 1996. Предварительные данные о немировском городище. В: Супруненко, О. Б. (ред.). *Більське городище в контексті пам'яток раннього залізного віку Європи*. Полтава: ЦОДПА, с. 183-198.
- Чопек, С., Трыбала-Зависьляк, К., Токарчык Т. 2020. Хотинецька агломерація скіфського культурного кола і її значення для інтерпретації культурних зв'язів ранньої епохи заліза на пограниччє Східної і Східної Європи. *Stratum plus*, 3, с. 233-250.
- Шрамко, Б. А. 1996. Раскопки В. А. Городцова на Бельском городище в 1906 г. В: Супруненко, О. Б. (ред.). *Більське городище в контексті пам'яток раннього залізного віку Європи*. Полтава: ЦОДПА, с. 29-54.
- Adamik-Proksa, J., Ocadyga-Tokarczyk, E. 2021. Problem chronologii zolnika z grodziska w Chotyńcu i

tworzących go poziomów użytkowych w świetle badań nad klasyfikacją i datowaniem szpil. *Przegląd Archeologiczny*, in print.

Bukowski, Z. 1977. *The Scythian Influence in the Area of Lusatian Culture*. Wrocław: Ossolineum.

Burghardt, M. 2020. Classification and chronology of the collection of arrowheads from ash-hill found in hillfort of the Scythian Cultural Circle in Chotyńiec, site 1, Jarosław district. *Sprawozdania Archeologiczne*, 72, 2, s. 327-355.

Czopek, S. 2019. Enklawa scytyjskiego kręgu kulturowego w południowo-wschodniej Polsce. *Przegląd Archeologiczny*, 67, s. 119-148.

Czopek, S. 2020. Znaczenie odkryć w Chotyńcu (południowo-wschodnia Polska) dla interpretacji procesów kulturowo-historycznych na zachodnim Wołyniu i Podolu (Ukraina) we wczesnej epoce żelaza. *Archeologia Polski*, 65, s. 67-114.

Czopek, S., Trybała-Zawiślak, K., Tokarczyk, T., Ocadyga-Tokarczyk, E., Burghardt, M., Adamik-Proksa, J., Rajpold, W. 2017. Pierwsze sprawozdanie z weryfikacyjnych badań na grodzisku z wczesnej epoki żelaza w Chotyńcu. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*, 38, s. 291-305.

Czopek, S., Trybała-Zawiślak, K., Wojcieszczuk, N., Osaulczuk, O., Bobak, D., Gębica, P., Jacyszyn, A., Pasterkiewicz, W., Pawliw, D., Petehyrycz, W., Poltowicz-Bobak, M., Wacnik, A. 2018. *Przemiany kulturowo-osadnicze w dorzeczu rzeki Wiszni w epoce brązu i we wczesnej epoce żelaza w kontekście zmian prahistorycznej i wczesnohistorycznej ekumeny*. Rzeszów: Uniwersytet Rzeszowski.

Czopek, S., Trybała-Zawiślak, K., Trąbska, J., Trybalska, B., Adamik-Proksa, J., Burghardt, M., Ocadyga-Tokarczyk, E., Tokarczyk, T., Rajpold, W. 2021. The first finding of a greek amphora in Poland. *Præhistorische Zeitschrift*, 96, s. 156-172.

Dupont, P. 1983. Classification et détermination de provenance des céramiques grecques orientales archaïques d'Istria. *Dacia*, 27, s. 20-43.

Grechko, D. 2020. Chronological schemes of the Late Hallstatt Period (HaD) in Central Europe: new opportunities for the synchronization and refinement of dates. *Sprawozdania Archeologiczne*, 72, 2, s. 585-605.

Ignaczak, M., Boltryk, Y., Shelekhan, O., Lifantiii, O., Olędzki, Ł. 2016. The fortresses of Ukraine. The builders of early iron age strongholds in Podolia. *Baltic-Pontic studies*, 21, s. 277-290.

Kunysz, A. 1968. Grodziska w województwie rzeszowskim. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego ośrodka archeologicznego za rok 1966*, s. 25-102.

Sezgin, Yu. 2004. Clazomenian Transport Amphorae of the Seventh and Sixth Centuries. In: Mustaka, A. (ed.). *Klazomenai, Teos and Abdera: Metropoleis and Colony. Proceedings of the International Symposium held at the Archaeological Museum of Abdera, Abdera 20—21 Oktober 2001*. Thessaloniki: University Studio, p. 169-183.

Trybała-Zawiślak, K. 2019. *Wczesna epoka żelaza na terenie Polski południowo-wschodniej — dynamika zmian i relacje kulturowe*. Rzeszów: Uniwersytet Rzeszowski.

Trybała-Zawiślak, K. 2020a. The Chotyńiec agglomeration and its importance for interpretation of the so-called Scythian finds from south-eastern Poland. *Sprawozdania Archeologiczne*, 72, 2, s. 107-136.

Trybała-Zawiślak, K. 2020b. The fortified settlement in Chotyńiec (south-eastern Poland) as part of the military system of forest-steppe Scythia. *Ido Movement for Culture. Journal of Material Arts Anthropology*, 20, 4, s. 55-63.

REFERENCES

Bessonova, S. S., Skoryi, S. A. 2001. *Motroninskoe gorodishche skifskoi epokhi*. Kiev; Krakov: IA NAN Ukrainy; Iagelonskii universitet.

Kovpanenko H. T. 1967. *Plemena skyfskoho chasu na Vor-skli*. Kyiv: Naukova dumka.

Kravchenko, E. A., Horbanenko, S. A., Hoshko, T. Yu., Zhuravlov, O. P., Manihda, O. V., Peftits, D. M., Polidovych, Yu. B., Rud, V. S., Serheieva, M. S., Shelekhan, O. V. 2017. *Khotivske horodyshe (novitni doslidzhennia)*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Monakhov, S. Iu. 1999. *Grecheskie amfory v Prichernomorie. Kompleksy keramicheskoi tary VII—II vekov do n. e.* Saratov: SGU.

Monakhov, S. Iu. 2003. *Grecheskie amfory v Prichernomorie. Tipologiia amfor vedushchikh tsentrov-eksporterov tovarov v keramicheskoi tare. Katalog-opredelitel*. Moskva; Saratov: Kimmerida.

Peliashenko, K. Iu. 2017. Zolnik Tsirkunovskogo gorodishcha. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (23), s. 340-353.

Smirnova, G. I. 1996. Predvaritelnye dannye o nemirovskom gorodishche. In: Suprunenko, O. B. (ed.). *Bil'skoe horodyshe v konteksti pam'iatok rannoho zaliznoho viku Yevropy*. Poltava: TsODPA, s. 183-198.

Chopek, C., Trybala-Zawislak, K., Tokarchyk T. 2020. Khotynetskaia aglomeratsiia skifskogo kulturnogo kruga i ee znachenie dlia interpretatsii kulturnykh svyazei rannei epokhi zheleza na pograniche Srednei i Vostochnoi Evropy. *Stratum plus*, 3, s. 233-250.

Shramko, B. A. 1996. Raskopki V. A. Gorodtsova na Bel'skom gorodishche v 1906 g. In: Suprunenko, O. B. (ed.). *Bil'skoe horodyshe v konteksti pam'iatok rannoho zaliznoho viku Yevropy*. Poltava: TsODPA, s. 29-54.

Adamik-Proksa, J., Ocadyga-Tokarczyk, E. 2021. Problem chronologii zolnika z grodziska w Chotyńcu i tworzących go poziomów użytkowych w świetle badań nad klasyfikacją i datowaniem szpil. *Przegląd Archeologiczny*, in print.

Bukowski, Z. 1977. *The Scythian Influence in the Area of Lusatian Culture*. Wrocław: Ossolineum.

Burghardt, M. 2020. Classification and chronology of the collection of arrowheads from ash-hill found in hillfort of the Scythian Cultural Circle in Chotyńiec, site 1, Jarosław district. *Sprawozdania Archeologiczne*, 72, 2, s. 327-355.

Czopek, S. 2019. Enklawa scytyjskiego kręgu kulturowego w południowo-wschodniej Polsce. *Przegląd Archeologiczny*, 67, s. 119-148.

Czopek, S. 2020. Znaczenie odkryć w Chotyńcu (południowo-wschodnia Polska) dla interpretacji procesów kulturowo-historycznych na zachodnim Wołyniu i Podolu (Ukraina) we wczesnej epoce żelaza. *Archeologia Polski*, 65, s. 67-114.

Czopek, S., Trybała-Zawiślak, K., Tokarczyk, T., Ocadyga-Tokarczyk, E., Burghardt, M., Adamik-Proksa, J., Rajpold, W. 2017. Pierwsze sprawozdanie z weryfikacyjnych badań na grodzisku z wczesnej epoki żelaza w Chotyńcu. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego ośrodka archeologicznego*, 38, s. 291-305.

Czopek, S., Trybała-Zawiślak, K., Wojcieszczuk, N., Osaulczuk, O., Bobak, D., Gębica, P., Jacyszyn, A., Pasterkiewicz, W., Pawliw, D., Petehyrycz, W., Poltowicz-Bobak, M., Wacnik, A. 2018. *Przemiany kulturowo-osadnicze w dorzeczu rzeki Wiszni w epoce brązu i we wczesnej epoce żelaza w kontekście zmian prahistorycznej i wczesnohistorycznej ekumeny*. Rzeszów: Uniwersytet Rzeszowski.

Czopek, S., Trybała-Zawiślak, K., Trąbska, J., Trybalska, B., Adamik-Proksa, J., Burghardt, M., Ocadyga-Tokarczyk, E., Tokarczyk, T., Rajpold, W. 2021. The first finding of a greek amphora in Poland. *Præhistorische Zeitschrift*, 96, s. 156-172.

Dupont, P. 1983. Classification et détermination de provenance des céramiques grecques orientales archaïques d'Istria. *Dacia*, 27, s. 20-43.

Grechko, D. 2020. Chronological schemes of the Late Hallstatt Period (HaD) in Central Europe: new opportunities for the synchronization and refinement of dates. *Sprawozdania Archeologiczne*, 72, 2, s. 585-605.

Ignaczak, M., Boltryk, Y., Shelekhan, O., Lifantiii, O., Olędzki, Ł. 2016. The fortresses of Ukraine. The builders of

early iron age strongholds in Podolia. *Baltic-Pontic studies*, 21, s. 277-290.

Kunysz, A. 1968. Grodziska w województwie rzeszowskim. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego za rok 1966*, s. 25-102.

Sezgin, Yu. 2004. Clazomenian Transport Amphorae of the Seventh and Sixth Centuries. In: Mustaka, A. (ed.). *Klazomenai, Teos and Abdera: Metropoleis and Colony. Proceedings of the International Symposium held at the Archaeological Museum of Abdera, Abdera 20—21 Oktober 2001*. Thessaloniki: University Studio, p. 169-183.

Trybała-Zawiślak, K. 2019. *Wczesna epoka żelaza na terenie Polski południowo-wschodniej — dynamika zmian i relacje kulturowe*. Rzeszów: Uniwersytet Rzeszowski.

Trybała-Zawiślak, K. 2020a. The Chotyniec agglomeration and its importance for interpretation of the so-called Scythian finds from south-eastern Poland. *Sprawozdania Archeologiczne*, 72, 2, s. 107-136.

Trybała-Zawiślak, K. 200b. The fortified settlement in Chotyniec (south-eastern Poland) as part of the military system of forest-steppe Scythia. *Ido Movement for Culture. Journal of Material Arts Anthropology*, 20, 4, s. 55-63.

S. Czopek, K. Trybała-Zawiślak, T. Tokarczyk

THE FORTIFIED SETTLEMENT IN CHOTYNIĘC IN PREVIOUS STUDIES

The article presents the current state of research on the hillfort in Chotyniec, excavated since 2016. The scope and methods of excavations and other research works (e. g. geophysical prospection) are discussed. So far, the focus has been on studying the «zolnik» and identifying the embankments, uncovering an impressive array of artifacts and recording very interesting stratigraphic observations. The original size of the «zolnik» can be calculated (estimated) on the basis of the preserved systems of scattered layers, saturated with burning and charcoal. In the horizontal projection, they marked an almost circular surface with approximate dimensions of 20.8 (E—W) × 21 m (N—S). The maximum height of the «zolnik» could be up to 2 m from its base. The arrangement of layers turned out to be very interesting, allowing the reconstruction of the stages of setting up and using this object. It provided an exceptional amount of artifacts — fragments of ceramics, including Greek amphoras for wine, brown and bone arrowheads, brown pins, a necklace and small ornaments, glass and ceramic beads, clay spindles, «katushki» and a fragment of a figurine. The series of other ceramics is also very important, among which typical forms like pots and bowls. Completely reconstructed amphora of Klazomenai, as well as fragments of others, including those related to the Lesbos circle,

indicate a convergent chronology at the end of the 7th and the beginning of the 6th century BC. A similar chronology is shared by brown and bone arrowheads, representing different types within four main groups dated from the end or even from the 2nd half of the 7th century BC to the middle of the 6th century BC. On the other hand, the series of radiocarbon dates, in connection with the stratigraphy, shows a slightly different chronological range. It confirms the older horizon from the second half of the 7th century, but also clearly points to the 6th—5th centuries BC, and one of the dates is even younger. The hillfort in Chotyniec, together with the surrounding settlements, forms a very interesting settlement complex — the most northwestern enclave of the Scythian cultural circle. We can say that it is an extremely interesting microregion, and its importance is multifaceted. It concerns the possibility of getting to know the relations (e. g. chronological, functional, etc.) of the settlement and its surroundings, which is not so common in the archeology of the Early Iron Age in this part of Europe. In a broader territorial perspective, the Chotyniec agglomeration forces corrections to the existing, well-established findings on the relationship of the Scythian world with other cultures — e. g. the Lusitanian cultural circle or a group of groups and cultures in Volhynia.

Keywords: fortified settlement, excavations, Chotyniec, south-eastern Poland, Scythian cultural circle.

Одержано 2.10.2021

ТОКАРЧИК Томаш, магістр археології, Інститут Археології Жешувського Університету, Жешув, Польща.
TOKARCZYK Tomasz, MSc, Institute of Archaeology, University of Rzeszów, Rzeszów, Poland.
ORCID: 0000-0002-3252-9406,
e-mail: tomasz.tokarczyk@gmail.com.

ТРИБАЛА-ЗАВІСЛЯК Катажина, доктор габілітований, Інститут Археології Жешувського Університету, Жешув, Польща.

TRYBAŁA-ZAWIŚLAK Katarzyna, DSc, professor, the University of Rzeszów, Institute of Archaeology, University of Rzeszów, Rzeszów, Poland.
ORCID: 0000-0002-1482-0072,
e-mail: katarzyna.trybala@archeologia.rzeszow.pl.

ЧОПЕК Сильвестр, професор, доктор габілітований, Інститут Археології Жешувського Університету, Жешув, Польща.

CZOPEK Sylwester, professor, Institute of Archaeology, University of Rzeszów, Rzeszów, Poland.
ORCID: 0000-0003-3762-4215,
e-mail: sycz@archeologia.rzeszow.pl.

Ю. Ю. Ляшко

АНТИЧНА МОНЕТА З ПОСЕЛЕННЯ ТАРАСОВА ГОРА БІЛЯ с. ЖАБОТИН

Опубліковано античну монету, вперше знайдену на еталонній пам'ятці доби раннього залізного віку, поселенні Тарасова гора біля с. Жаботин Черкаського р-ну й області.

Ключові слова: *ранній залізний вік, антична монета, Ольвія, археологічні знахідки.*

Мотронинський археологічний мікрорегіон у басейні р. Тясмин на півдні Дніпровського Правобережного Лісостепу є однією із найбільш насичених пам'ятками доби раннього заліза територій у Лісостеповій Скіфії. Величезна поселенська структура та навколишні могилини групуються навколо Мотронинського городища, однієї з найбільших та найкраще захищених цитаделей скіфського часу на Правобережжі. Дослідження цього вузлового пункту в регіоні почалися ще в дореволюційний час (Хвойко, 1905, с. 6, 7; 1913, с. 40). Особливо масштабними були роботи кінця 1980-х рр. — початку 2000-х рр., проведені під керівництвом С. С. Бессонової, а згодом — С. А. Скорого та Я. Хохоровського. Досліджено значну внутрішню площу (Бессонова, Скорий 2001) та оборонні споруди (Хохоровски, Скорий 2006). Масштабними були роботи на некрополі (Скорий, Бессонова 1995), де досліджено й один з найбільших курганів регіону — Скіфську Могилу (Скорий, Хохоровски 2005—2009). Із 2017 р. дослідження пам'ятки відновила Скіфська Правобережна експедиція, що розгорнула роботи і на площі городища, і на некрополі (Могилов 2019; Могилов та ін. 2019; 2020; Могилов, Балашов 2019). Важливим стало відкриття на південний захід від го-

родища ділянки некрополя передскіфського часу, на якій виявлені й впускні поховання VI ст. до н. е. (Могилов, Панченко, Руденко 2021). Ця велична пам'ятка у скіфський час була центром регіону, а навколо неї зосереджена ціла система селищ. Найбільше серед них розташоване біля сіл Михайлівка та Флярківка, займає площу до 100 га, та є одним з найбільших у східноєвропейському лісостепу (Ляшко 2017а). Поруч із ним досліджено кургани середньоскіфського часу (Могилов, Ляшко, Руденко 2020; 2021; Могилов 2021). Низку селищ досліджено в с. Грушківка, де вивчалися і курганні групи (Бобринской 1902, с. 37—49; Ляшко 2018). Поховання скіфської доби відомі у Флярківці (Ковпаненко 1984), селища того часу — у Мельниках (Полтавець 2016, с. 219—220). Утім, найбільш насиченою пам'ятками осілої території навколо с. Жаботин (Ляшко 2018; 2019, с. 345). Особливе місце серед цих пам'яток займає поселення на Тарасовій Горі¹, яке дало назву цілому етапові старожитностей доби раннього заліза в Українському Лісостепу (Покровська 1973; Дараган 2011). Незважаючи на тривалі дослідження, ця визначна пам'ятка продовжує давати все нові й нові цікаві матеріали. Причому, відносяться вони не тільки до передскіфського та ранньоскіфського часу, напашування яких переважають на селищі, але й до пізніших століть.

1. Біля Жаботина досліджено і низку відомих курганів (Древности... 1900, с. 6; Бобринской 1914, с. 102; 1916, с. 1—3; Скорий, Зимовец, Окатенко 2020).

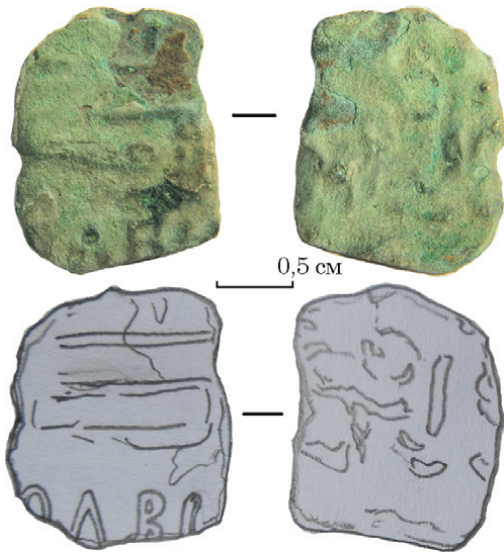

Рис. 1. Монета з Жаботинського поселення

У травні 2021 р. під час огляду території навколо цього легендарного поселення, на невеликому мисі північно-східного схилу гори, який є першою надзапальною терасою безіменного струмка, що впадає у р. Жаботинку, було виявлено ольвійську бронзову монету «борисфен» (рис. 1). Вона стала першою подібною знахідкою в районі с. Жаботин, де сконцентровано, як зазначалось, велику кількість пам'яток доби раннього заліза.

На жаль, поганий стан артефакту ускладнює її атрибуцію й датування. Схоже, що монету було обрізано ще в давнину. Крім того вона перебувала у вогні, що призвело до пошкодження поверхні (особливо аверсу).

Монета має форму прямокутника розміром $1,8 \times 1,4$ см. Маса 2,36 гр. Поверхня покрита зеленим окислом і має сліди окалини від перебування у вогні. На реверсі монети читається напис ОЛВІО, а також прослідковується зображення гориту і сокири. На аверсі можна розібрати нечітке зображення пасма волосся. Оскільки на монеті не читається дифферент, її можна датувати 300—280 рр. до н. е. (Каришковський 1988, с. 91).

Такі монети не є рідкістю, і їх знахідки сьогодні відомі на чималих територіальних просторах від Криму до Центрального Подніпров'я (Скорый, Зимовец 2014; Шостопал 2007, с. 87). Зокрема, дві подібні знахідки були випадково виявлені в цьому регіоні на березі р. Тясмин, правої притоки Дніпра, біля с. Райгород Черкаського р-ну й області (Ляшко 2017b). Це бронзові оболі, монети які карбувалися Ольвією у 300—280 рр. до н. е., проте за дослідженнями нумізматів були в обігу до 230 р. до н. е. Ці монети, які у дослідників отримали назву «борисфени», характеризуються зображенням на аверсі бородатого скіфського божества річки Дніпро (Борисфена). Впродовж першої половини III ст. до н. е. ці монети, які у дослідників отримали назву «борисфени», були одними з тих бронзових монет, що випускалися в Північному Причорномор'ї та отримали широке розповсюдження за межами Ольвії, що в античний час було не частим явищем відносно монет із некоштовних металів (Каришковський 1988, с. 84).

Треба зазначити, що на місці знахідки монети після детального обстеження було знай-

Рис. 2. Керамічний посуд із селища

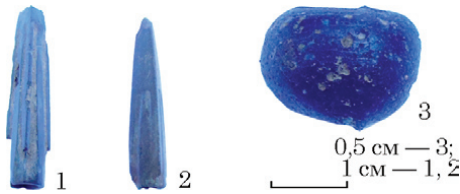

Рис. 3. Знахідки з поселення: 1, 2 — бронзові наконечники стріл; 3 — скляна намистина

дено фрагменти ліпної і античної кераміки (рис. 2), кістки тварин, перепалена обмазка, а також два бронзові наконечники стріл та уламок синьої пастової намистини овальної форми (рис. 3). Знахідки фіксуються на невеликій площі розміром 35 × 20 м. Вірогідно, що тут існувало окреме житло, яке знаходилося біля струмка у підніжжі поселення Тарасова гора, яке розташоване на підвищенні за 150 м вгору.

Наконечники представляють собою класичні типи V ст. до н. е. Перший — трилопатовий, з виступаючою на 4 мм втулкою, зі слабо виділеними лопатями та втраченим жалом (рис. 3: 1). Довжина 2,5 см. За класифікацією А. І. Мелюкової він відноситься до III хронологічної групи. Друге вістря теж трилопатеве з ледь виступаючою втулкою, тригранним вістрям та слабо виділеними лопатями-перами (рис. 3: 2). Довжина 2,4 см. Воно теж відноситься до III хронологічної групи (Мелюкова 1964, табл. 8). Намистина (фрагмент) із темно-синьої пасти, овальної, трохи приплюснutoї форми, має розмір 1,1 × 0,8 см (рис. 3: 3).

Кераміка знайдена на місці виявлення монети, представлена фрагментами ліпного посуду місцевого виробництва та уламками амфор (рис. 2: 1—12). Серед них 4 фрагменти гладких вінчиків від горщиків (рис. 2: 3, 6, 7, 9), 2 уламки вінчиків з наліпним великом та проколами (рис. 2: 1, 5, 11). А також — 2 вінчика з заціпами (рис. 2: 2, 8) та уламок денця ліпного горщика (рис. 2: 10). Амфорний матеріал представлений уламком вінчика та стінки червоноглиняної амфори (рис. 2: 4, 12).

Поки що важко остаточно стверджувати, яку функцію виконували ці монети на території Центрального Подніпров'я в скіфський час. Чи це були своєрідні «сувеніри» завезені купцями і торговцями, чи вони були сировиною для виготовлення виробів, а чи можливо — певними заощадженнями місцевих жителів для розплати за античні товари. Досить аргументованими, на нашу думку, є висновки зроблені С. А. Скорим (Скорий, Зимовець 2014, с. 145—146). А саме про те, що знахідки античних монет, свідчать про безпосереднє проникнення грецьких купців в глибину Лісостепової Скіфії, що підтверджує версію А. С. Русяєвої «про проживання

окремих греків на скіфських поселеннях» (Русяєва 1999, с. 48). Також заслуговує на увагу думка згаданого дослідника про зародження грошових відносин у місцевого населення (зокрема, розрахунки за товари чи інші послуги з грецькими купцями). Зрозуміло, що ці товарно-грошові відносини не слід порівнювати з грошовими відносинами в античних містах Північно-Західного Причорномор'я. Важливою є думка С. А. Скорого про те, що головну роль в товарних відносинах з місцевим автохтонним населенням, належало саме Ольвії, як одному із найближчих і провідних центрів Північно-Причорноморського узбережжя. Заслуговує на увагу твердження, що у товарно-грошових відносинах, в першу чергу використовувались бронзові, меншою мірою — мідні античні монети. Проте, лише подальші знахідки і дослідження зможуть пролити більше світла на цю проблему.

Вперше знайдена в околицях Жаботина антична монета міста Ольвії свідчить про торговельно-обмінні зв'язки місцевого автохтонного населення, яке мешкало в поселенській окрузі Мотронинського городища, із мешканцями античних міст Північного Причорномор'я, зокрема — Ольвії.

ЛІТЕРАТУРА

- Бессонова, С. С., Скорый, С. А. 2001. *Мотронинское городище скифской эпохи*. Киев; Краков: ИА НАН Украины.
- Бобринской, А. А. 1902. Отчет о раскопках в Черкасском и Чигиринском уездах Киевской губернии в 1901 году. *Известия Археологической комиссии*, 4, с. 24-50.
- Бобринской, А. А. 1914. Отчет о раскопках в Киевской губернии в 1912 году. *Известия Археологической комиссии*, 54, с. 99-102.
- Бобринской, А. А. 1916. Отчет о раскопках в Киевской губернии в 1913 году. *Известия Археологической комиссии*, 60, с. 1-6.
- Дараган, М. Н. 2011. *Начало раннего железного века в Днепровской Правобережной Лесостепи*. Киев: КНТ.
- Древности... 1900. *Древности Приднепровья*. 3. Киев: С. В. Кульженко.
- Каришковский, П. О. 1988. *Монеты Ольвии*. Киев: Наукова думка.
- Ковпаненко, Г. Т. 1984. «Червона Могила» у с. Флярковка. В: Мелюкова, А. И., Мошкова, М. Г., Петренко, В. Г. (ред.). *Древности Евразии в скифо-сарматское время*. Москва: Наука, с. 107-113.
- Ляшко, Ю. Ю. 2017а. Нове велике поселення скіфського часу в околицях Мотронинського городища. *Археологія і давня історія України*, 2 (23), с. 299-302.
- Ляшко, Ю. Ю. 2017б. Античні монети з берега Тясмину. *Археологія і фортифікація України*, с. 359-362.
- Ляшко, Ю. Ю. 2018. Пам'ятки раннього залізного віку в околицях Мотронинського городища. *Археологія і давня історія України*, 2, с. 236-244.
- Ляшко, Ю. Ю. 2019. Зброя раннього залізного віку в колекції Кам'янського історичного му-

зею. *Археологія і давня історія України*, 2, с. 345-348.

Мелюкова, А. И. 1964. *Вооружение скифов*. Свод археологических источников, Д 1-4, Москва: Наука.

Могилов, О. Д. 2019. Нові знахідки ранньоскіфського часу на Мотронинському городищі. В: Корост, І. І., (ред.). *Старожитності Лівобережжя Дніпра*. Київ; Котельва: ЦП НАН України і УТОПІК, с. 86-88.

Могилов, О. Д. 2021. Другий Михайлівський курган — пам'ятка V ст. до н. е. в Потясминні. *Археологія*, 2, с. 92-114.

Могилов, О. Д., Балашов, І. О. 2018. Мушлі моллюсків з Мотронинського городища. *Археологія і давня історія України*, 2, с. 256-258.

Могилов, О. Д., Ляшко, Ю. Ю., Руденко, С. В. 2020. Дослідження кургану скіфського часу в Потясминні. *Археологічні дослідження в Україні 2018 р.*, с. 241.

Могилов, А., Ляшко, Ю., Руденко, С. 2021. Скифское всадническое погребение в бассейне р. Тясмин. *Revista arheologica*, XVII, 1, с. 62-82.

Могилов, О. Д., Руденко, С. В., Панченко, К. І., Ляшко, Ю. Ю. 2019. Розкопки Мотронинського городища. *Археологічні дослідження в Україні 2017 р.*, с. 306-307.

Могилов, О. Д., Руденко, С. В., Панченко, К. І., Ляшко, Ю. Ю. 2019. Роботи на Мотронинському городищі. *Археологічні дослідження в Україні 2018 р.*, с. 241-243.

Полтавець, В. І. 2016. *Історія населення басейну р. Тясмин в ранньому залізному віці (X—IV ст. до н. е.). Природно-господарський аспект*. Дисертація к. і. н. Київ: ІА НАН України.

Покровская, Е. Ф. 1973. Предскифское поселение у с. Жаботин. *Советская археология*, 4, с. 169-188.

Русяева, А. С. 1999. Проживание эллинов на территории Украинской лесостепи в архаическое время (к постановке проблемы). *Вестник древней истории*, 4, с. 84-97.

Скорый, С. А., Бессонова, С. С. 1995. Курганы скіфської епохи біля Мотронинського городища (за матеріалами досліджень 1988, 1990 рр.). В: Соса, П. П. (ред.). *Археологічні дослідження на Черкащині*. Черкаси: Сіач, с. 68-78.

Скорый, С. А., Зимовец, Р. В. 2014. К проблеме товарно-денежных отношений у населения Восточноевропейской лесостепи в скифскую эпоху. *Наукові записки КДПУ. Серія: історичні науки*, 21, с. 141-156.

Скорый, С. А., Зимовец, Р. В., Окатенко, В. Н. 2020. Курган 524 у с. Жаботин (новое в изучении «опорного» памятника скифской архаики в Украинской Правобережной Лесостепи). *Археологія і давня історія України*, 3, с. 300-326.

Скорый, С., Хохоровски, Я. 2005—2009. Аристократический курган Скифская Могила вблизи Мотронинского городища (Украинская Правобережная Лесостепь). *Stratum plus*, 3, с. 234-276.

Хвойко, В. В. 1900. Раскопки курганов в окрестностях м. Райгород и Прусы Черкасского уезда и с. Яровой Чигиринского уезда. *Археологическая летопись Южной России*, 2, с. 8-9.

Хвойко, В. В. 1905. Городища Среднего Поднепровья, их значение, древность и народность. В: *Труды XII археологического съезда в Харькове 1902 г.* 1. Москва: Г. Лиснер и Д. Сопко, с. 93-104.

Хохоровски, Я., Скорый, С. 2006. Оборонная система Мотронинского городища. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 1, с. 74-84.

Шостопа, А. В. 2007. *Скарби Черкащини*. Черкаси: П. С. Андрощук.

REFERENCES

Bessonova, S. S., Skoryi, S. A. 2001. *Motroninskoe gorodishche skifskoi epokhi*. Kiev; Krakov: IA NAN Ukrainy.

Bobrinskoi, A. A. 1902. Otchet o raskopkakh v Cherkasskom i Chigirinskom uездakh Kievskoi gubernii v 1901 godu. *Izvestiia Arkheologicheskoi komissii*, 4, s. 24-50.

Bobrinskoi, A. A. 1914. Otchet o raskopkakh v Kievskoi gubernii v 1912 godu. *Izvestiia Arkheologicheskoi komissii*, 54, s. 99-102.

Bobrinskoi, A. A. 1916. Otchet o raskopkakh v Kievskoi gubernii v 1913 godu. *Izvestiia Arkheologicheskoi komissii*, 60, s. 1-6.

Daragan, M. N. 2011. *Nachalo rannego zheleznoho veka v Dneprovskoi Pravoberezhnoi Lesostepi*. Kiev: KNT.

Drevnosti... 1900. *Drevnosti Pridneprov'ia*. 3. Kiev: S. V. Kulzhenko.

Karishkovskii, P. O. 1988. *Monety Olvii*. Kiev: Naukova dumka.

Kovpanenko, G. T. 1984. «Chervona Mogila» u s. Fliarkovka. In: Meliukova, A. I., Moshkova, M. G., Petrenko, V. G. (ed.). *Drevnosti Evrazii v skifo-sarmatskoe vremia*. Moskva: Nauka, s. 107-113.

Liashko, Yu. Yu. 2017a. Nove velyke poselennia skifskoho chasu v okolytsiakh Motronynskoho horodyshcha. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (23), s. 299-302.

Liashko, Yu. Yu. 2017b. Antychni monety z bereha Tiasmyn. *Arkheolohiia i fortyfikatsiia Ukrainy*, s. 359-362.

Liashko, Yu. Yu. 2018. Pam'iatky rannoho zaliznoho viku v okolytsiakh Motronynskoho horodyshcha. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2, s. 236-244.

Liashko, Yu. Yu. 2019. Zbroia rannoho zaliznoho viku v kolektsii Kam'ianskoho istorychnoho muzeiu. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2, s. 345-348.

Meliukova, A. I. 1964. *Vooruzhenie skifov*. Svod arkheologicheskikh istochnikov, D 1-4, Moskva: Nauka.

Mohylov, O. D. 2019. Novi znakhidky rannoskifskoho chasu na Motronynskomu horodyshchi. In: Korost, I. I., (ed.). *Starozhytnosti Livoberezhzhia Dnipra*. Kyiv; Kotelva: TsP NAN Ukrainy i UTOPIK, s. 86-88.

Mohylov, O. D. 2021. Druhyi Mykhailivskiy kurhan — pam'iatka V st. do n. e. v Potiasmynni. *Arkheolohiia*, 2, s. 92-114.

Mohylov, O. D., Balashov, I. O. 2018. Mushli moliuskiv z Motronynskoho horodyshcha. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2, s. 256-258.

Mohylov, O. D., Liashko, Yu. Yu., Rudenko, S. V. 2020. Doslidzhennia kurhanu skifskoho chasu v Potiasmynni. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2018 r.*, s. 241.

Mogilov, A., Liashko, Iu., Rudenko, S. 2021. Skifskoe vsadnicheskoe pogrebenie v basseine r. Tiasmin. *Revista arheologica*, XVII, 1, s. 62-82.

Mohylov, O. D., Rudenko, S. V., Panchenko, K. I., Liashko, Yu. Yu. 2019. Rozkopky Motronynskoho horodyshcha. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2017 r.*, s. 306-307.

Mohylov, O. D., Rudenko, S. V., Panchenko, K. I., Liashko, Yu. Yu. 2019. Roboty na Motronynskomu horodyshchi. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2018 r.*, s. 241-243.

Poltavets, V. I. 2016. *Istoriia naselennia baseinu r. Tiasmyn v rannomu zaliznomu vitsi (X—IV st. do n. e.). Pryrodno-hospodarskyi aspekt*. Dysertatsiia k. i. n. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Pokrovskaiia, E. F. 1973. Predskifskoe poselenie u s. Zhabotin. *Soetskaiia arheolohiia*, 4, s. 169-188.

Rusiaieva, A. S. 1999. Prozhivanie ellinov na territorii Ukrainskoi lesostepi v arkhaischeskoe vremia (k postanovke problemy). *Vestnik drevnei istorii*, 4, s. 84-97.

Skoryi, S. A., Bessonova, S. S. 1995. Kurhany skifskoi epokhy bilia Motronynskoho horodyshcha (za materialamy doslidzen 1988, 1990 rr.). In: Sosa, P. P. (ed.). *Arkheolohichni doslidzhennia na Cherkashchyni*. Cherkasy: Siiach, s. 68-78.

Skoryi, S. A., Zimovets, R. V. 2014. K probleme tovarnodeneznykh otnoshenii u naselennia Vostochnoevropeiskoi lesostepi v skifskuii epokhu. *Naukovi zapiski KDPU. Seriia: istorichni nauki*, 21, s. 141-156.

Skoryi, S. A., Zimovets, R. V., Okatenko, V. N. 2020. Kurhan 524 u s. Zhabotin (nove v izuchenii «opornogo» pamiatni-

ka skifskoi arkhaiki v Ukrainskoi Pravoberezhnoi Lesostepi). *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3, s. 300-326.

Skoryi, S., Khokhorovski, Ia. 2005—2009. Aristokraticheski kurgan Skifskai Mogila vblizi Motroninskogo gorodishcha (Ukrainskaia Pravoberezhnaia Lesostep). *Stratum plus*, 3, s. 234-276.

Khvoiko, V. V. 1900. Raskopki kurganov v okrestnostiakh m. Raigorod i Prussy Cherkasskogo uyezda i s. Iarovoi Chigirinskogo uyezda. *Arkheologicheskaiia letopis Iuzhnoi Rossii*, 2, s. 8-9.

Khvoiko, V. V. 1905. Gorodishcha Srednego Podneprov'ia, ikh znachenie, drevnost i narodnost. In: *Trudy XII arkheologicheskogo sieezda v Kharkove 1902 g.* 1. Moskva: G. Lisner i D. Sopko, s. 93-104.

Khokhorovski, Ia., Skoryi, S. 2006. Oboronnaia sistema Motroninskogo gorodishcha. *Arkheolohichni litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 1, s. 74-84.

Shostopal, A. V. 2007. *Skarby Cherkashchyny*. Cherkasy: P. S. Androshchuk.

Yu. Yu. Lyashko

ANCIENT COIN FROM TARASOVA HORA SETTLEMENT NEAR ZHABOTIN

The paper is devoted to the first find of ancient coin on the territory of the Tarasova Hora settlement near Zhabotin village of the Cherkasy district. It is the coin of Olbia city — the obol «borisphen». It was minted in 300—280 BC. Such coin was already found in a complex of things from the Early Iron Age of the 5th—4th centuries BC. That is the evidence of existence here of some sight of this period. The Finding of such coins proves the presence of cultural and trade-economic relations of the local indigenous population with the ci-

ties of North-Western Pontic region and Olbia in particular.

On the reverse of the coin the inscription of OLBIO is visible as well as the images of gorytos and axe. On Avers you can disassemble the fuzzy image of the hair curl. The coin is rectangular, with dimensions of 1.8 × 1.4 cm. Mass 2.36 gr. The surface is covered with green oxide and has traces of scales from staying in the fire. Thus, since the coin has no difference it can be dated to the 300—280 BC.

Such coins are not rare, and their findings are known in the large territory from the Crimea to the Middle Dnieper. Also two similar coins were accidentally found in this region on the banks of Tyasmin River near the Raygorod village of Cherkasy district. These are the bronze coins minted by Olbia in 300—280 BC, however, according to numismatics opinion, were in circulation until 230 BC, during the first half of the 3rd century BC. These coins, called by the researchers «Borisphen», depicting on the avers of the bearded Scythian deity of the Dnieper River (Borisphenes), were the only bronze coins produced in the Northern Pontic region and have got a wide spread outside Olbia, practically impossible for coins of non-cost metals.

Keywords: Early Iron Age, Olbia, ancient coin, archaeological finds.

Одержано 7.10.2021

ЛЯШКО Юрій Юрійович, завідувачий історичним музеєм, Кам'янський державний історико-культурний заповідник, Кам'янка, Україна.

LYASHKO Yuriy Yu., head of the historical museum, the Kamyanka State Historical and Cultural Reserve, Kamyanka, Ukraine.

E-mail: pitim1968@ukr.net.

А. З. Бейсенов

ПОСЕЛЕННЯ АБИЛАЙ — ПАМ'ЯТКА ДОБИ РАНЬОГО ЗАЛІЗА ЦЕНТРАЛЬНОГО КАЗАХСТАНУ ¹

Запропонована робота продовжує серію публікацій матеріалів дослідження поселень сакського часу Центрального Казахстану. Поселення Абилай відкрив А. З. Бейсенов у 2004 р., а в 2016 р. розпочато розкопки. Нині на цій пам'ятці проведено шість сезонів розкопок (2016—2021 рр.). У статті наведено матеріали дослідження 2020 р., коли було розкрито ділянку площею 186,5 м². За матеріалами поселення проводяться мультидисциплінарні дослідження.

Ключові слова: Центральний Казахстан, сакська епоха, тасмолинська культура, поселення, розкопки, кераміка, кам'яні знаряддя, археозоологічні дослідження, трасологія.

Поселення Абилай знаходиться на території Каркаралінського району Карагандинської області (рис. 1), за 10,8 км на північний захід від с. Нуркен. Одноименний зимівник, що нині діє, знаходиться в 1 км на південний схід.

Поселення розташоване на північно-східному схилі гірської гряди Таскотан (абсолютна відмітка 1005 м від рівня моря). Для створення житлових і господарських споруд обрано своєрідну нішу у вигляді вузької западини, що простяглась із півночі на південь і розташована, у свою чергу, на верхньому схилі, біля підніжжя скель, що оздоблюють вершину гори.

На північ і північний схід від гори Таскотан відкривається широка долина річки Жарли, відстань від поселення Абилай до найближчої ділянки її річища — близько 6 км.

1. Робота виконана в рамках гранту Міністерства освіти і науки Республіки Казахстан, проект AP08857177.

Детальне обстеження берегів річки Жарли щодо пошуку можливих слідів літніх стоянок ще попереду, але актуальність цього завдання очевидна. На цій річці є два великі арики, влаштовані казахами у ХІХ ст., за допомогою яких зрошувалися невеликі поля під пшеницю і, можливо, пасовищні луки. Ці арики, які досить добре збереглися й були оглянуті автором, згадані в матеріалах А. Букейханова, а також в архівних документах дореволюційного часу, проте вони не потрапили в роботи істориків та етнографів. Долина річки Жарли тривалий час використовувалася та освоювалася під сільськогосподарські угіддя, особливо це стосується радянського періоду. Місцевість поки ще обстежена лише частково, повний археологічний огляд узбережжя досі залишається актуальним питанням.

Поселення Абилай відкрив А. З. Бейсенов у 2004 р., розкопки пам'ятки розпочалися у польовому сезоні 2016 р. Наразі на поселенні протягом 2016—2021 рр. було закладено шість розкопів. Матеріали попередніх років вже частково введені в науковий обіг у ряді публікацій, де були розглянуті історія відкриття пам'ятки, особливості його розташування та інші питання (Бейсенов 2021; Бейсенов и др. 2018; 2019; Косинцев, Бейсенов 2020; Beisenov 2021).

У цій статті наведено результати робіт польового сезону 2020 р., розкоп V (рис. 1: Б), площа якого склала 184,5 м². На всій території розкопу (рис. 2) були відкриті залишки кам'яних основ п'яти споруд житлового та господарського призначення, аналогічні спорудам із раніше відкритих ділянок пам'ятки. Збереженість споруд погана.

Зафіксовано таку стратиграфію: дерновий шар потужністю 0,1—0,2 м; супіщаний шар сірого відтінку з домішкою золи, потужність 0,2—0,3 м; сіро-жовтий шар супіску з домішкою золи, потужністю 0,1 м; материк. Глибина розкопу від сучасної денної поверхні — від 0,3 до 0,44 м. Починаючи з дернового шару, трапляються кістки тварин, кам'яні знаряддя, кераміка. У другому шарі, який є основним для більшої частини площі розкопу, виявлено близько 80 % усіх знахідок.

Перші три споруди розташовані у північній частині поселення, займають квадрати В—Б/1. Вони побудовані один за одним, з півночі на південь. Усі три будівлі довгою віссю спрямовані із заходу на схід.

Споруда 1 займає північно-східну частину квадрата В/1 і квадрат Г/1. Її загальна довжина становить 7,3 м, ширина — до 2,15 м (тут і далі обміри взяті по зовнішніх стінах), посередині, мабуть, була перегородка.

Споруда 2, розмірами 3,8 × 2 м, розташована у квадраті Г/1. Стіни споруджені з одного ряду вертикально вкопаних каменів. Південна стіна, завширшки 0,8 м, заввишки 0,55—0,8 м, є північною стіною споруди 3. Каміні північної стіни нахилені усередину. Вхід завширшки 0,45 м звернений на схід.

Споруда 3 займає південні частини квадратів В—Г/1 і має форму неправильного овалу. Довжина споруди дорівнює 5,7 м, ширина західної сторони становить 4,3 м, а східної — 2,3 м. Висота стін дорівнює 0,5—0,95 м. Підлога приміщення заглиблена на 0,13 м. Каміні західної та південної стін встановлені вертикально, остання укріплена глинистим розчином. Зі східного боку розташований вхід шириною 0,55 м. У західній половині споруди зафіксовано стовпovu яму — округлої форми, діаметром 0,25 м, глибиною 0,1 м (рис. 3: 1).

Споруда 4, розмірами 5,7 × 3,1 м, розташована у квадратах Б—В/3 на південь від попередньої. Порівняно з іншими спорудами, стіни тут ширші: ширина коливається в межах 0,65—0,8 м, а висота — 0,35—0,45 м. Збереглися 2—4 ряди плит, що утворюють стіни.

Споруда 5 розташована у південно-східних секторах розкопу, у квадратах В—Г/2, Г/3. У 2020 р. було досліджено лише північно-західний сектор даної споруди. Це досить велика споруда розмірами близько 6 × 5 м, імовірно, не житлового характеру.

У квадратах Б—В/2 (рис. 2.) було розчищено кам'яний насип розмірами 4,8 × 3,5 м овальної форми, орієнтований довгою віссю по лінії Пд Зх—Пн Сх. Надалі під нею було розкрито поховання коргантаського часу.

Усього на площі розкопу було виявлено чотири ями, три з яких можуть бути інтерпретовані як господарські. Одна з них виділяється великими розмірами (рис. 2: I—IV).

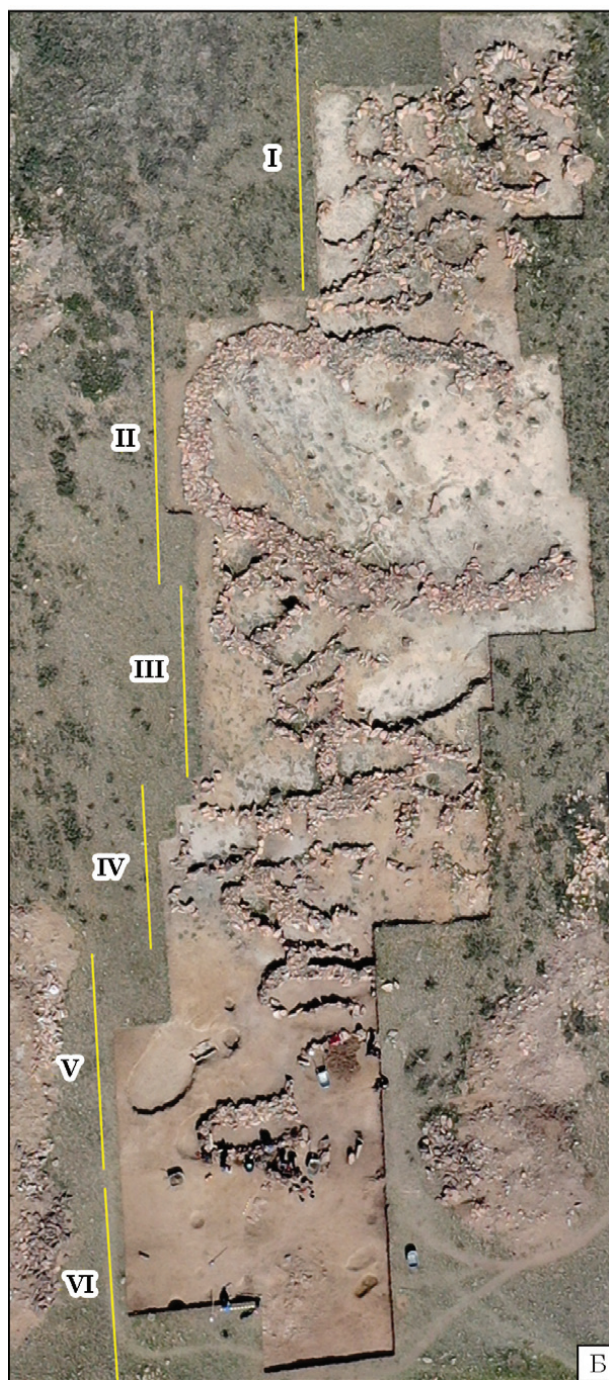

Рис. 1. Поселення Абилай: А — карта розташування пам'ятки; Б — вигляд розкопів I—VI (2016—2021 рр.)

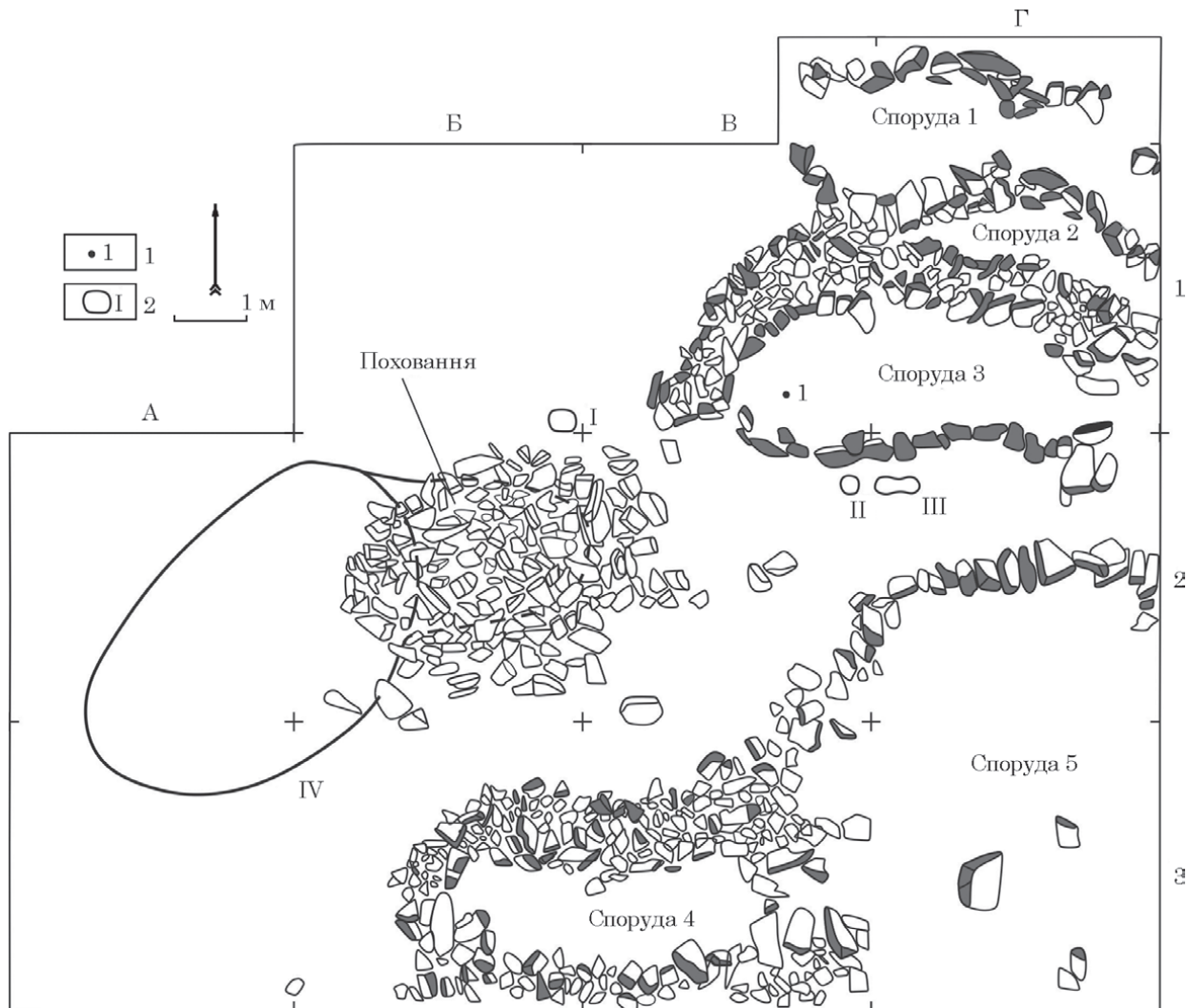

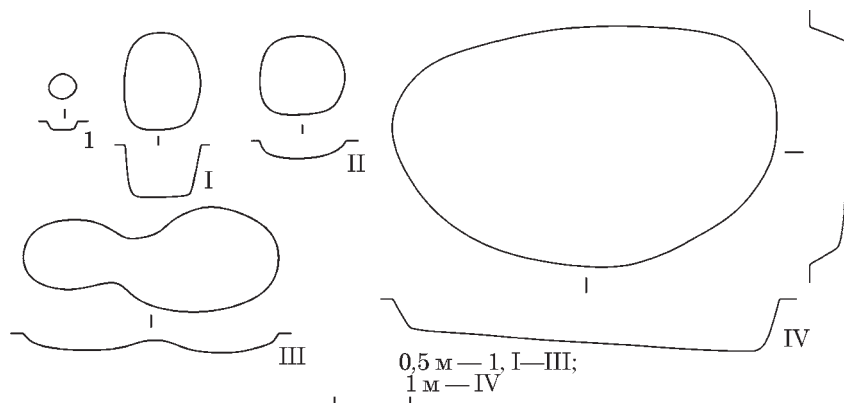
Рис. 2. План розкопу V, 2020 р.: 1 — стовпова яма; 2 — господарські ями

Господарська яма 1 була виявлена під бровою між квадратами А/1 і А/2. Яма має овально-округлу форму, рівне дно. Її розміри по верху становлять $0,75 \times 0,6$ м, по дну — $0,55 \times 0,4$ м, глибина — $0,35$ м. На глибині $0,25$ м, у центрі було знайдено три фрагменти кісток великих тварин. Заповнення складається із змішаного ґрунту з домішкою золи.

Господарські ями 2 і 3 розташовані в ряд по лінії захід—схід і розташовані у північних частинах квадратів В—Г/2. Господарська яма 2 (західна) має округлу форму, діаметром $0,6$ — $0,65$ м, глибиною $0,16$ м. У верхніх шарах виявлено два фрагменти кісток великої рогатої худоби і три зуби коня, що розкололися. На дні ями знайдено два кам'яні мотикоподібні знаряддя. Господарська яма 3 (східна) має вісімкоподібну в плані форму. Довжина її становить $1,95$ м, ширина — $0,32$ — $0,8$ м, глибина — $0,14$ м. На відміну від першої, ями 2 і 3 мають заокруглене дно та змішане, зolistе заповнення.

Велику яму (№ 4) овальної в плані форми було виявлено у західній частині розкопу

(рис. 4). Спочатку яма була зафіксована на рівні материка як сильно насичена золою пляма овальної форми, витягнута у напрямку Пд Зх—Пн Сх. Північно-східна частина ями частково перебувала під вказаним вище насипом коргантаського поховання. Розміри ями: по верху $5,9 \times 3,45$ м, по дну $5,3 \times 2,9$ м. Глибина ями різна — у південній частині $0,43$ м, на протилежному боці, переважно біля північної стіни — $0,8$ м. Верхній шар заповнення, потужністю $0,25$ м, складається з чистої золи. Тут було виявлено велику кількість кісток тварин, а також кам'яні знаряддя та їх уламки (загалом 6 фрагментів). Нижче йде змішане заповнення, насичене золою. Варто відзначити, що центр ями заповнювала знову ж таки чиста зола, яка утворювала лінзу діаметром $2,3$ м і потужністю $0,13$ м. Найнижча, придонна, частина заповнення складається з зolistого світло-сірого супіску потужністю $0,2$ м. Таким чином, велика яма, викопана за межами житлово-господарських споруд розкопу V, з їхньої західної, зверненої до гори, боку, виявилася сильно насиченою

Рис. 3. Стовпова й господарські ями, плани й розрізи**Рис. 4.** Яма IV

золою. Слід зазначити, що вона наповнювалася золою і змішаним золистим ґрунтом не одночасно, а протягом певного часу, про що говорить наявність тут кількох шарів. Кістки тварин та кам'яні знаряддя зустрінуті лише у верхньому шарі. Цікаво, що фрагменти кераміки відсутні. За своїми розмірами ця яма не належить до категорії господарських.

Після видалення кам'яного насипу коргантаського поховання, на рівні материка виявлено пляму світло-сірого кольору видовженої форми, розмірами $2 \times 3,2$ м. Вона була орієнтована довгою віссю по лінії Пд Зх—Пн Сх. Південно-західний край плями впритул підходить до межі вищезгаданої великої ями. Нижній шар каменів насипу, що має овальну у плані форму розмірами $2,1 \times 1,4$ м, заглублений у заповнення цієї плями до глибини 0,1 м від рівня материка. З урахуванням цьо-

го шару, висота насипу коргантаського поховання становить 0,4 м. Дослідження плями, у верхньому шарі якого була помітна присутність золи, виявило яму, викопану в материк. На глибині 0,3 м вона мала розміри $1,8 \times 3,1$ м, орієнтування те саме. У північно-східному кутку ями фіксувалася округла пляма сірого кольору, в межах якої знаходилися великі камені (рис. 5: 1).

Тут, у районі розташування каменів, надалі було розкрито жертівну яму з черепами тварин. У південній половині спільної ями було розчищено ще один шар колотого каміння, який з усіх боків оточував поховальну споруду у вигляді кам'яної скрині, перекритої великими плитами. Після видалення тонкого шару з невеликого каміння відкрилися контури наступного заглублення, орієнтованого по лінії Пд Зх—Пн Сх розмірами

Рис. 5. Поховання коргантаського часу

Рис. 6. Знахідки: 1 — кістяний виріб; 2 — кулеподібний наконечник стріли; 3 — фрагмент залізного виробу; 4 — фрагмент залізного предмета (1 — з культурного шару поселення, решта — з коргантаського поховання)

2 × 1,2 м при глибині 0,04—0,07 м. Тут була влаштована кам'яна скриня, перекрита двома шарами поперечних плит. Висота всієї споруди, включаючи перекриття, становить 0,32 м. Не пошкоджена скринька складається з шести великих вертикальних плит.

Довжина скрині (рис. 5: 2) складала 1,68 м, ширина 0,8 м, глибина 0,52 м. Усередині було виявлено кістяк людини, мабуть, підлітка, що лежав в анатомічному порядку. Померлий був покладений головою на північний схід у витягнутому положенні. Біля лівого ліктя знаходилися уламки залізного ножа (рис. 5: 3, а; 6: 4), в області тазу упоперек лежала лопатка коня (рис. 5: 3, b). За кілька сантиметрів на південь від лівого ліктьового суглоба, на 4 см вище дна могили знайдено втульчастий кістяний наконечник стріли кулеподібної форми, довжиною 3,3 см, діаметром близько 1 см (рис. 6: 2), а також невеликий фрагмент залізного предмета (рис. 6: 3).

Жертовник влаштований на відстані 0,43 м на північний схід від кам'яної скриньки. Розміри округлої ями становили 1 × 1,3 м, глибина — 0,7 м. Яму було закладено камінням. Три камені мають великі розміри. Один з них на момент розкопок височив над рівнем материка на 0,2 м. У жертовній ямі (рис. 5: 4) знаходилися залишки черепів, кісток ніг нижче гомілковостопного суглоба тварин поганої збереженості. Зафіксовано черепи не

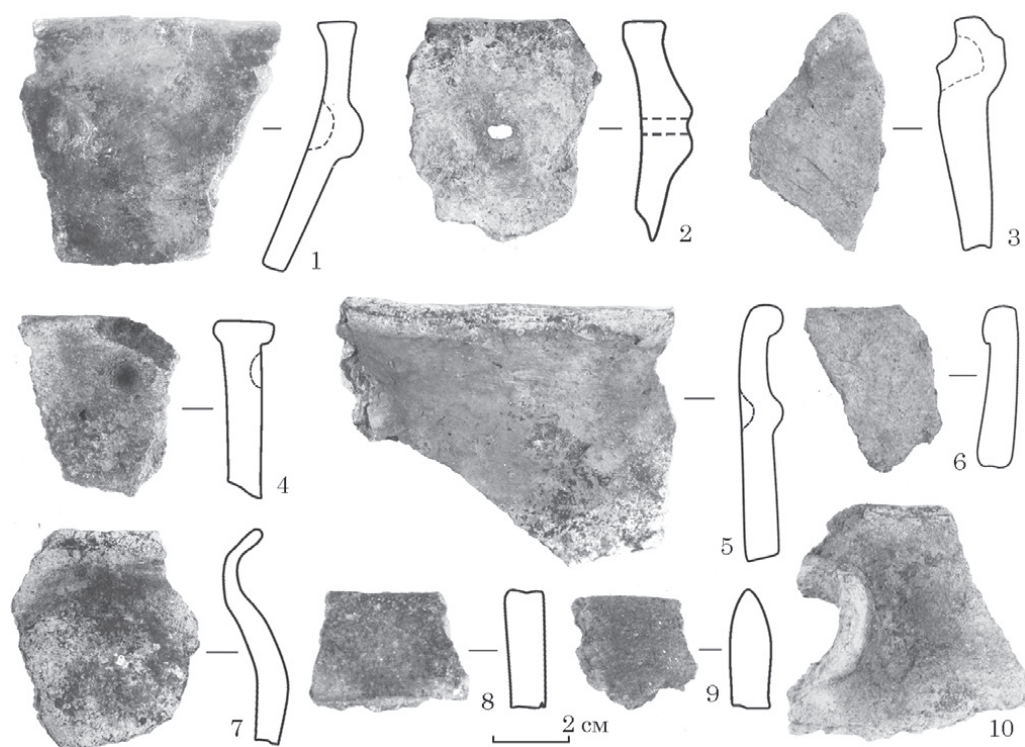

Рис. 7. Кераміка з розкопу V

менше 14 свійських тварин, у т. ч. п'яти коней, дев'яти особин дрібної рогатої худоби, і, ймовірно, одного сайгака. Варто зазначити, що один кінський череп, мабуть, був розділений на дві частини по всій довжині. Крім черепів, переконливо фіксуються дві метаподії коня, а також залишки копит, як коней, так і баранів.

У ході розкопок було виявлено фрагменти кераміки, кам'яні знаряддя, численні кістки тварин. Є один фрагментований кістяний виріб, знайдений у північній частині розкопу, у південно-східному розі квадрата В/1, у середині споруди 3. Виріб виявлено на глибині 21 см від рівня сучасної денної поверхні. З одного боку виробу, виготовленого з кістки тварини, є отвір розміром $0,6 \times 1,0$ см (рис. 5: 1). Довжина фрагмента 9,3 см, ширина 3,1 см, товщина 2,0 см.

Більшість кераміки (рис. 7), як і кам'яних знарядь, було знайдено у квадратах В/1—2, Г/2. Близько 80 % керамічних фрагментів залягали на глибині 0,20—0,40 м. Всього знайдено 193 фрагменти кераміки, з них 34 представлені вінцями, 13 фрагментів відносяться до придонних частин, решта 146 фрагментів є частинами стінок посудин.

Знайдені фрагменти кераміки відносяться до посудин горщикоподібної та банкоподібної форм. Поодинокі фрагменти вказують на наявність посуду типу чаш. За попереднім підрахунком керамічна колекція налічує понад 20 посудин. Більше половини вінець сплюснені — 18 екз. (54,4 %), потім йдуть ок-

руглі — 14 екз. (39,4 %), в одиничних екземплярах є жолобчастий (1 екз.) та загострений (1 екз.) типи. Серед зазначених типів вінець зустрічаються екземпляри відігнуті, з карнизом.

Усього 12 вінець мають орнамент у вигляді перлин, видавлених зсередини пальцем або кінцем палички, а також ямок. Одна посудина мала злив. Фрагменти мають чорний, сірий, червонуватий та світло-сірий відтінки кольору. Товщина фрагментів 0,6—1,4 см. Усі зазначені особливості посудин не виходять за межі характеристики керамічного комплексу раніше досліджених поселень сакського часу Центрального та Північного Казахстану, включаючи матеріали попередніх розкопок поселення Абилай (Бейсенов и др. 2018; Бейсенов, Шульга, Ломан 2017; Хабдулина 2003).

На площі розкопу 2020 р. знайдено 97 кам'яних знарядь (рис. 8). Основна їх частина це мотикоподібні знаряддя (рис. 8: 1—3) кількістю 73 одиниці (72 цілих і 1 зламане). Їх розміри варіюють в межах від $7,4 \times 6,3 \times 2,2$ см до $13,7 \times 7,8 \times 2,7$ см. Маса коливається від 187 до 603 грамів. Є знаряддя ударних типів (рис. 8: 4—6) — 9 екз. Усі вони досить великі. Параметри найбільшого з таких знарядь $18,4 \times 11,5 \times 4,54$ см. Маса знарядь — 1,11—1,53 кг. Знайдено шість фрагментів (рис. 8: 7, 8) зернотерок (нижній камінь), на яких досить чітко помітні сліди роботи, а також дві заготовки подібних виробів. Найбільші параметри фрагментів зернотерок —

Рис. 8. Кам'яні знаряддя

12,6 × 12,7 × 5,05 см. Серед знарядь є також вироби, за своїми особливостями близькі до лоштил, скребачок, молоточків (рис. 8: 9–13), параметрами 6,2 × 4,7 × 1,2 см.

Повна характеристика знайдених знарядь може бути надана лише після проведення трасологічного аналізу. Кераміка також підлягає техніко-технологічному аналізу. Щодо посуду поселення Абилай така робота частково проведена, проте вона має бути продовжена. Для отримання надійних висновків потрібна досить широка серія даних.

Процес дослідження сакських поселень Центрального Казахстану має особливість. Справа в тому, що жодне поселення не вивчено повністю, на що вплинула низка об'єктивних факторів. Поселення сакського часу відомі і в інших регіонах, у тому числі в Північному Казахстані, Жетису (Хабдулина 2003; Базарбаева 2017; Дуйсенбай, Джуманазаров, Ахияров 2020), де отримані важливі матеріали. Тим не менш, мова про повністю вивчені поселення для цих регіонів теж не йдеться. Тому, якщо вдасться повністю розкрити площу поселення Абилай, це однозначно дасть значне зрушення у цьому напрямку досліджень. Таке становище добре відоме всім дослідникам давніх поселень.

Яма 4, що має великі розміри, близька до вигрібних ям стародавніх поселень. Поряд з цим вона може бути віднесена до типу водозбірних ям і різних заглиблень, відомих з етнографії казахів східних районів Центрального Казахстану. Такі ями могли бути спеціально влаштовані в спеціальних місцях

забудови селища і служити для стоку дощової та талої води. Це диктувалося умовами функціонування таких поселень на верхніх схилах, серед кам'янистих підвищень. Подібні ями-поглиблення, заповнені золою та золистим ґрунтом, вузькі канавки вже зустрічалися у попередніх дослідженнях поселень (Едирей 3, розкоп 2; Сарибуйрат; Абилай, розкоп 1).

Відповідні результати досліджень поселень-зимівників сакського часу широкими площами тривалий час залишалися невідомими в науковому колі. Їх можна отримати лише при розкопках широких площ подібних об'єктів. На розкопі III, закладеному на поселенні Абилай у 2018 р., була розкрита яма розмірами 8 × 4 м, у якій було знайдено понад 6000 кісток свійських тварин, навмисно засипаних золою. За результатами досліджень, нещодавно проведених групою археозоолога к. б. н. П. А. Косинцева (Єкатеринбург, РФ), передбачається, що це випадок масового падіжа худоби, від джуту чи епізоотії. Нагадаємо, що це перший факт для казахстанських поселень сакської епохи, який дозволяє говорити про масові падіжі худоби в давню епоху.

Не менш цікавими та важливими виявилися результати визначення сезону забою тварин. П. А. Косинцева, вивчивши понад 5000 кісток з культурного шару поселення Абилай, дійшла висновку, що тварини були забиті в період з пізньої осені до ранньої весни.

Дослідження зазначених кісток з великої ями показало період ранньої весни, коли в

принципі і трапляється джут від безгодівлі. Інші кістки з культурного шару поселення доводять зимовий характер даного поселення (матеріали з археозоології перебувають у друці). На підставі таких даних, як топографія, планиграфія, особливості жител, а також залучаючи етнографічний матеріал, раніше автор неодноразово вказував на можливий зимовий характер поселень цього часу (Бейсенов, Шульга, Ломан 2017). Сьогодні це припущення начебто підтверджується і результатами археозоологічних досліджень.

На даний момент, за шість польових сезонів на поселенні Абилай розкрито ділянку площею понад 1200 м². Крім кераміки та численних кісток тварин (понад 11 тис. кісток), на цій площі знайдено понад 500 кам'яних знарядь, заготовок, конкрецій.

Із цього числа, 150 екземплярів у 2020 р. було піддано трасологічному аналізу (к. і. н. І. В. Горашук, Самара, РФ). Для 139 визначено їх функції. З'ясувалося, що 130 знарядь використовувалися у різних видах робіт (виробництв). За висновком трасолога, на першому місці знаходяться знаряддя для обробки землі — 57,3 %, потім знаряддя для переробки рослинності (24,5 %), шкіряної справи (10,2 %), для виправлення металевих виробів (оселки, 8 %). Примітно, що всі оселки носять сліди роботи із залізними предметами (Бейсенов, Горашук, Дуйсенбай 2021). У 2021 р. трасологічних аналізів зазнали ще 250 кам'яних знарядь, щодо 202 екземплярів з цього числа було визначено функції (матеріал готується до друку).

Відкривають певні перспективи знахідки нечислених зерен ячменя (рис. 9), проса та пшениці, виявлені шляхом флотації культурного шару поселення Абилай (карпологічні аналізи виконують Н. Є. Рябогіна й А. С. Афонін у Тюменському науковому центрі РАН). Нещодавно проведене дослідження дієти тасмолінського населення показало наявність проса у його раціоні (Beisenov et al. 2020). Всі ці дані та результати характеризують лише початковий етап комплексного дослідження поселень Центрального Казахстану.

Як було сказано, розглянуті поселення автор вважає зимівниками племен тасмолінської культури. Очевидно, це населення вело у природно-кліматичних умовах сходу Казахського дрібносопчаника напівосілий (Махортьх, Ієвлев 1991) спосіб життя, маючи закріплені за окремими громадами невеликі зимівники, розташовані в системі височин. Одним з невивчених аспектів є відсутність даних щодо літніх стійбищ. Виявлення таких місць, за деякими спостереженнями, слід очікувати на невеликих відстанях від місць зимівників, в степах, вздовж відкритих річкових долин.

Рис. 9. Зернівка ячменю, розкоп V

У цій невеликій роботі не вдається навіть стисло розглянути всі нюанси дослідження цих пам'яток. Але особлива перспективність вивчення поселень-зимівників сакського часу на сучасному етапі більш ніж очевидна. На даний момент поселення сакської доби відкриті в багатьох районах Казахстану, а також на Південному Уралі, Саяно-Алтаї (зведення див.: Бейсенов, Шульга, Ломан 2017; Beisenov 2020; 2021). Для території Казахстану одним із ключових районів у справі дослідження поселень ранньої залізної доби є Семиріччя (Базарбаєва 2017), де подібні пам'ятки обчислюються десятками.

Особливо варто сказати про поховання коргантаського часу, здійснених на площах поселень сакської епохи, оскільки ці факти безпосередньо стосуються такого важливого моменту, як хронологія пам'яток.

Виявлене на площі розкопу V поховання коргантаського часу є вже другим випадком для цього поселення — перше було виявлено на розкопі I, 2016 р. (Бейсенов и др. 2018). Два випадки для поселення Абилай не є єдиними фактами виявлення коргантаських поховань, що прорізали культурний шар сакського періоду. Раніше по одному похованню було розкрито на площах поселень Кизилсуір 2 та Шидертинське 2.

Поховання коргантаського типу у східних районах Казахського дрібносопчаника були виділені автором понад чверть століття тому (Бейсенов 1995), із зазначенням того, що перші пам'ятки досліджував ще в середині 1960-х рр. М. К. Кадирбаєв. Нині ці поховання, особливістю яких є наявність жертвних ям з черепами тварин, влаштованих зі східного боку поховальної камери, датовані IV—II ст.

до н. е. (Beisenov et al. 2016; Бейсенов 2017). Вихідною територією традиції таких поховань, мабуть, є райони Північного Китаю та Монголії, звідки у VI—V ст. до н. е. вони потрапляють у Туву, Гірський Алтай, Синьцзянь. Говорячи про період IV—II ст. до н. е., як про дату основної маси коргантаських поховань у Центральному Казахстані, висловлено думку про те, що можуть бути відкриті раніші пам'ятки, але пов'язані з періодом не раніше другої половини V ст. до н. е. (Бейсенов, Дуйсенбай 2015).

Таким чином, ці нові групи слід віднести до населення Східної історико-культурної спільності (термін П. І. Шульги). Вони з'являються в Центральному Казахстані під час завершення основної лінії розвитку тасмолинської культури (про пам'ятки коргантаського типу також див.: Соенов, Эбель 1998; Пересветов 2006; Таиров 2006; Кушакова, Чугунов 2010; Шульга П. І. 2015; Шульга Д. П., Шульга П. І. 2017).

До появи нової групи населення, до IV ст. до н. е., поселення тасмолинської культури вже були залишені. Коргантаські поховання здійснювались на майданчиках занедбаних селищ. Нове коргантаське поховання ще раз зближує поселення Абилай до інших раніше вивчених пам'яток цієї категорії.

Якщо за нижню межу дати поселення Абилай, як і інших поселень Центрального Казахстану, взяти період VIII—VII ст. до н. е., то верхня дата повинна укладатися в рамках V ст. до н. е. У попередніх публікаціях автор визначав на підставі археологічних і радіовуглецевих даних час існування всієї тасмолинської культури в межах VIII—V ст. до н. е. (Beisenov et al. 2016; Бейсенов 2018). Таким чином, поховання чужого етносу, розкриті на поселеннях тасмолинської культури, дають змогу підтвердити раніше висловлені припущення щодо хронології. Вказане широке датування поселень тасмолинського ареалу ґрунтується на поточних матеріалах та може бути уточнене після майбутніх досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

- Базарбаева, Г. А. 2017. Памятники сакского времени Жетысу. В: Бейсенов, А. З. (ред.). *Казахстан в сакскую эпоху*. Алматы: Институт археологии им. А. Х. Маргулана; Бегазы-Тасмола, с. 157-178.
- Бейсенов, А. З. 1995. К вопросу о выделении памятников коргантасского типа в Восточной Сарыарке (вторая половина — конец 1 тыс. до н. э.). В: Толеубаев, А. Т. (ред.). *Этнокультурные процессы на территории Казахстана (древность, средневековье, современность)*. Алматы: Санат, с. 55-61.
- Бейсенов, А. З. 2017. Коргантасские погребения в Центральном Казахстане. В: Базаров, П. В., Крадин, Н. Н. (ред.). *Актуальные вопросы археологии и этнологии Центральной Азии: материалы 2 меж-*

дународной научной конференции, посвященной 80-летию д. и. н., проф. П. Б. Коновалова. Улан-Удэ: Бурятский госуниверситет, с. 103-108.

Бейсенов, А. З. 2018. Тасмолинская культура Центрального Казахстана в исследованиях начала XXI века. *Археология і давня історія України*, 2, с. 386-396.

Бейсенов, А. З. 2021. Раскопки поселения Абылай (результаты исследования «шлака» из культурного слоя). В: Жуматаев, Р. С. (ред.). *Древняя и средневековая культура Центральной Азии: преемственность и трансформация культур. Материалы международной научной конференции, посвященной 60-летию Г. К. Омарова*. Алматы: Қазақ университеті, с. 63-68.

Бейсенов, А. З., Гимранов, Д. О., Ахияров, И. К., Дуйсенбай, Д. Б. 2018. Поселение сакского времени Абылай в Центральном Казахстане. *Теория и практика археологических исследований*. Барнаул, 2, с. 150-171.

Бейсенов, А. З., Горащук, И. В., Дуйсенбай, Д. Б. 2021. Трасологическое исследование каменных орудий поселения сакского времени Абылай, Центральный Казахстан. *Поволжская археология*, 3, с. 177-194.

Бейсенов, А. З., Дуйсенбай, Д. Б. 2015. Исследование нового памятника коргантасского времени на могильнике Байке 2 (Центральный Казахстан). В: Тишкин, А. А. (ред.). *Археология Западной Сибири и Алтая: опыт междисциплинарных исследований*. Барнаул: АГУ, с. 298-301.

Бейсенов, А. З., Дуйсенбай, Д. Б., Ахияров, И. К., Джуманазаров, Н. Ш. 2019. Новые исследования поселений сакского времени Центрального Казахстана. *Сохранение и изучение культурного наследия Алтайского края*, XXV, с. 7-15.

Бейсенов, А. З., Шульга, П. И., Ломан, В. Г. 2017. *Поселения сакской эпохи*. Алматы: Бегазы-Тасмола.

Дуйсенбай, Д. Б., Джуманазаров, Н. Ш., Ахияров, И. К. 2020. Археологические исследования на поселении Балакунгей 2. В: *Маргулановские чтения 2020. Материалы международной научно-практической конференции «Великая Степь в свете археологических и междисциплинарных исследований»*. 2. Алматы: Институт археологии им. А. Х. Маргулана, с. 223-232.

Косинцев, П. А., Бейсенов, А. З. 2020. Лошадь из поселения раннего железного века Абылай в Центральном Казахстане. В: *Экология древних и традиционных обществ: Материалы VI Международной научной конференции*. 6. Тюмень: ТюмНЦ СО РАН, с. 179-182.

Кушакова, Н. А., Чугунов, К. В. 2010. Погребальный комплекс с черепами животных в Центральной Туве. В: Цыбиктаров, А. В. (ред.). *Древние культуры Монголии и Байкальской Сибири*. Улан-Удэ: Бурятский госуниверситет, с. 148-156.

Махортых, С. В., Иевлев, М. М. 1991. О путях и времени формирования раннековечевнических образований на юге Европейской части СССР в позднейший предскифский период. В: Абрамов, А. П., Гавритухин, И. О., Паромов, Я. М., Эрлих, В. П. (ред.). *Древности Северного Кавказа и Причерноморья*. Москва: Московский археологический информационный центр, с. 18-30.

Пересветов, Г. Ю. 2006. К вопросу о появлении в северо-восточном Казахстане памятников «коргантасского типа». В: Мерц, В. К. (ред.). *Изучение памятников археологии в Павлодарском Прииртышье*. 2. Павлодар, с. 200-207.

- Соенов, В. И., Эбель, А. В. 1998. Раскопки курганов скифского времени на могильнике Кызыл-Таш. В: Соенов, В. И. (ред.). *Древности Алтая*. Горно-Алтайск: Горно-алтайский государственный университет, с. 88-97.
- Таиров, А. Д. 2006. Памятники «коргантасского типа»: взгляд со стороны. В: Мерц, В. К. (ред.). *Изучение памятников археологии в Павлодарском Прииртышье*. Павлодар: ПГУ, с. 182-199.
- Хабдулина, М. К. 2003. Поселения раннесакского времени на р. Селеты. В: Хабдулина, М. К. (ред.). *Степная цивилизация Восточной Евразии*. 1: Древние эпохи. Астана: Кул Тегин, с. 189-214.
- Шульга, Д. П., Шульга, П. И. 2017. Проникновение пазырыкской культуры в Синьцзян. *Вестник НГУ. Серия: История, филология*, т. 16, 4: Востоковедение, с. 24-29.
- Шульга, П. И. 2015. О захоронениях коргантасского типа. В: Бейсенов, А. З. (ред.). *Сакская культура Сарыарки в контексте изучения этносоциально-культурных процессов степной Евразии*. Алматы: Бегазы-Тасмола, с. 405-418.
- Beisenov, A. Z. 2020. Tasmola: A Ray of Gold, glittering in the Steppe. *История и археология Турана*, 5, p. 138-162.
- Beisenov, A. Z. 2021. New Data in the research of Settlements of Saka time in Central Kazakhstan. *Теория и практика археологических исследований*, 3, p. 181-202.
- Beisenov, A. Z., Svyatko, S. V., Kassenalin, A. E., Zhambulatov, K. A., Duisenbai, D., Reimer, P. J. 2016. First Radiocarbon Chronology for the Early Iron Age Sites of Central Kazakhstan (Tasmola Culture and Korgantas Period). *Radiocarbon*, 58, p. 179-191. doi:10.1017/RDC.2015.18.
- Beisenov, A. Z., Svyatko, S. V., Duysenbay, D. B., Akhiyarov, I. K., Reimer, P. J. 2020. New isotopic data on the diet of the Saka period population from Central Kazakhstan. *Поволжская археология*, 3, p. 208-218.
- Beisenov, A. Z., Gorashchuk, I. V., Duisenbai, D. B. 2021. Trasologicheskoe issledovanie kamennykh orudii poseleniia saksakogo vremeni Abylai, Tsentralnyi Kazakhstan. *Povolzhskaya arkhologiya*, 3, s. 177-194.
- Beisenov, A. Z., Duisenbai, D. B. 2015. Issledovanie novogo pamiatnika korgantasskogo vremeni na mogilnike Baike 2 (Tsentralnyi Kazakhstan). In: Tishkin, A. A. (ed.). *Arkheologiya Zapadnoi Sibiri i Altaia: opyt mezhdistsiplinarnykh issledovaniy*. Barnaul: AGU, s. 298-301.
- Beisenov, A. Z., Duisenbai, D. B., Akhiyarov, I. K., Dzhumanazarov, N. Sh. 2019. Novye issledovaniia poselenii saksakogo vremeni Tsentralnogo Kazakhstana. *Sokhraneniye i izuchenie kulturnogo naslediya Altaiskogo kraia*, XXV, s. 7-15.
- Beisenov, A. Z., Shulga, P. I., Loman, V. G. 2017. *Poseleeniia saksakoi epokhi*. Almaty: Begazy-Tasmola.
- Duisenbai, D. B., Dzhumanazarov, N. Sh., Akhiyarov, I. K. 2020. Arkheologicheskie issledovaniia na poselenii Balakungei 2. In: *Margulanovskie chteniia 2020. Materialy mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii «Velikaia Step v svete arkheologicheskikh i mezhdistsiplinarnykh issledovaniy»*. 2. Almaty: Institut arkhologii im. A. Kh. Margulana, s. 223-232.
- Kosintsev, P. A., Beisenov, A. Z. 2020. Loshad iz poseleniia rannego zheleznoogo veka Abylai v Tsentralnom Kazakhstane. In: *Ekologiya drevnikh i traditsionnykh obshchestv: Materialy VI Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii*. 6. Tiumen: TiumNTs SO RAN, s. 179-182.
- Kushakova, N. A., Chugunov, K. V. 2010. Pogrebalnyi kompleks s cherepami zhivotnykh v Tsentralnoi Tuve. In: Tsybiktarov, A. V. (ed.). *Drevnie kultury Mongolii i Baikalskoi Sibiri*. Ulan-Ude: Buriatskii gosuniversitet, s. 148-156.
- Makhortykh, S. V., Ievlev, M. M. 1991. O putiakh i vremeni formirovaniia rannekochevnicheskikh obrazovaniy na iuge Evropeiskoi chasti SSSR v pozdneishii predskifskii period. In: Abramov, A. P., Gavritukhin, I. O., Paromov, Ia. M., Erlikh, V. P. (eds.). *Drevnosti Severnogo Kavkaza i Prichernomoria*. Moskva: Moskovskii arkheologicheskii informatsionnyi tsentr, s. 18-30.
- Peresvetov, G. Iu. 2006. K voprosu o poiavlenii v severovostochnom Kazakhstane pamiatnikov «korgantasskogo tipa». In: Merts, V. K. (ed.). *Izuchenie pamiatnikov arkheologii v Pavlodarskom Priirtyshe*. 2. Pavlodar, s. 200-207.
- Soenov, V. I., Ebel, A. V. 1998. Raskopki kurganov skifskogo vremeni na mogilnike Kyzyl-Tash. In: Soenov, V. I. (ed.). *Drevnosti Altaia*. Gorno-Altaysk: Gorno-altayskii gosudarstvennyi universitet, s. 88-97.
- Tairov, A. D. 2006. Pamiatniki «korgantasskogo tipa»: vzgliad so storony. In: Merts, V. K. (ed.). *Izuchenie pamiatnikov arkheologii v Pavlodarskom Priirtyshe*. Pavlodar: PGU, s. 182-199.
- Khabdulina, M. K. 2003. Poseleniia rannesaksakogo vremeni na r. Selety. In: Khabdulina, M. K. (ed.). *Stepnaia tsivilizatsiia Vostochnoi Evrazii*. 1: Drevnie epokhi. Astana: Kul Tegin, s. 189-214.
- Shulga, D. P., Shulga, P. I. 2017. Pronikновение pazырыкской культуры в Синьцзян. *Вестник НГУ. Серия: История, филология*, т. 16, 4: Востоковедение, с. 24-29.
- Shulga, P. I. 2015. O zakhoroneniakh korgantasskogo tipa. In: Beisenov, A. Z. (ed.). *Sakskaia kultura Saryarki v kontekste izucheniia etnosotsiokulturnykh protsessov stepnoi Evrazii*. Almaty: Begazy-Tasmola, s. 405-418.
- Beisenov, A. Z. 2018. Tasmolinskaia kultura Tsentralnogo Kazakhstana v issledovaniiaakh nachala XXI veka. *Arkheologiya i davnii istoriia Ukrainy*, 2, s. 386-396.
- Beisenov, A. Z. 2021. Raskopki poseleniia Abylai (rezultaty issledovaniia «shlaka» iz kulturnogo sloia). In: Zhumataev, R. S. (ed.). *Drevniia i srednevekovaia kultura Tsentralnoi Azii: preemstvennost i transformatsiia kultur. Materialy mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii, posviashchennoi 60-letiiu G. K. Omarova*. Almaty: Kazak universiteti, s. 63-68.
- Beisenov, A. Z., Gimranov, D. O., Akhiyarov, I. K., Duisenbai, D. B. 2018. Poselenie saksakogo vremeni Abylai v Tsentralnom Kazakhstane. *Teoriia i praktika arkheologicheskikh issledovaniy*. Barnaul, 2, s. 150-171.

REFERENCES

Bazarbaeva, G. A. 2017. Pamiatniki saksakogo vremeni Zhetysu. In: Beisenov, A. Z. (ed.). *Kazakhstan v saksakuii epokhu*. Almaty: Institut arkhologii im. A. Kh. Margulana; Begazy-Tasmola, s. 157-178.

Beisenov, A. Z. 1995. K voprosu o vydelenii pamiatnikov korgantasskogo tipa v Vostochnoi Saryarke (vtoraia polovina — konets 1 tys. do n. e.). In: Toleubaev, A. T. (ed.). *Etnokulturnye protsessy na territorii Kazakhstana (drevnost, srednevekove, sovremennost)*. Almaty: Sanat, s. 55-61.

Beisenov, A. Z. 2017. Korgantasskie pogrebeniia v Tsentralnom Kazakhstane. In: Bazarov, P. V., Kradin, N. N. (ed.). *Aktualnye voprosy arkheologii i etnologii Tsentralnoi Azii: materialy 2 mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii, posviashchennoi 80-letiiu d. i. n., prof. P. B. Konvalova*. Ulan-Ude: Buriatskii gosuniversitet, s. 103-108.

Beisenov, A. Z. 2018. Tasmolinskaia kultura Tsentralnogo Kazakhstana v issledovaniiaakh nachala XXI veka. *Arkheologiya i davnii istoriia Ukrainy*, 2, s. 386-396.

Beisenov, A. Z. 2021. Raskopki poseleniia Abylai (rezultaty issledovaniia «shlaka» iz kulturnogo sloia). In: Zhumataev, R. S. (ed.). *Drevniia i srednevekovaia kultura Tsentralnoi Azii: preemstvennost i transformatsiia kultur. Materialy mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii, posviashchennoi 60-letiiu G. K. Omarova*. Almaty: Kazak universiteti, s. 63-68.

Beisenov, A. Z., Gimranov, D. O., Akhiyarov, I. K., Duisenbai, D. B. 2018. Poselenie saksakogo vremeni Abylai v Tsentralnom Kazakhstane. *Teoriia i praktika arkheologicheskikh issledovaniy*. Barnaul, 2, s. 150-171.

Beisenov, A. Z., Gorashchuk, I. V., Duisenbai, D. B. 2021. Trasologicheskoe issledovanie kamennykh orudii poseleniia saksakogo vremeni Abylai, Tsentralnyi Kazakhstan. *Povolzhskaya arkhologiya*, 3, s. 177-194.

Beisenov, A. Z., Duisenbai, D. B. 2015. Issledovanie novogo pamiatnika korgantasskogo vremeni na mogilnike Baike 2 (Tsentralnyi Kazakhstan). In: Tishkin, A. A. (ed.). *Arkheologiya Zapadnoi Sibiri i Altaia: opyt mezhdistsiplinarnykh issledovaniy*. Barnaul: AGU, s. 298-301.

Beisenov, A. Z., Duisenbai, D. B., Akhiyarov, I. K., Dzhumanazarov, N. Sh. 2019. Novye issledovaniia poselenii saksakogo vremeni Tsentralnogo Kazakhstana. *Sokhraneniye i izuchenie kulturnogo naslediya Altaiskogo kraia*, XXV, s. 7-15.

Beisenov, A. Z., Shulga, P. I., Loman, V. G. 2017. *Poseleeniia saksakoi epokhi*. Almaty: Begazy-Tasmola.

Duisenbai, D. B., Dzhumanazarov, N. Sh., Akhiyarov, I. K. 2020. Arkheologicheskie issledovaniia na poselenii Balakungei 2. In: *Margulanovskie chteniia 2020. Materialy mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii «Velikaia Step v svete arkheologicheskikh i mezhdistsiplinarnykh issledovaniy»*. 2. Almaty: Institut arkhologii im. A. Kh. Margulana, s. 223-232.

Kosintsev, P. A., Beisenov, A. Z. 2020. Loshad iz poseleniia rannego zheleznoogo veka Abylai v Tsentralnom Kazakhstane. In: *Ekologiya drevnikh i traditsionnykh obshchestv: Materialy VI Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii*. 6. Tiumen: TiumNTs SO RAN, s. 179-182.

Kushakova, N. A., Chugunov, K. V. 2010. Pogrebalnyi kompleks s cherepami zhivotnykh v Tsentralnoi Tuve. In: Tsybiktarov, A. V. (ed.). *Drevnie kultury Mongolii i Baikalskoi Sibiri*. Ulan-Ude: Buriatskii gosuniversitet, s. 148-156.

Makhortykh, S. V., Ievlev, M. M. 1991. O putiakh i vremeni formirovaniia rannekochevnicheskikh obrazovaniy na iuge Evropeiskoi chasti SSSR v pozdneishii predskifskii period. In: Abramov, A. P., Gavritukhin, I. O., Paromov, Ia. M., Erlikh, V. P. (eds.). *Drevnosti Severnogo Kavkaza i Prichernomoria*. Moskva: Moskovskii arkheologicheskii informatsionnyi tsentr, s. 18-30.

Peresvetov, G. Iu. 2006. K voprosu o poiavlenii v severovostochnom Kazakhstane pamiatnikov «korgantasskogo tipa». In: Merts, V. K. (ed.). *Izuchenie pamiatnikov arkheologii v Pavlodarskom Priirtyshe*. 2. Pavlodar, s. 200-207.

Soenov, V. I., Ebel, A. V. 1998. Raskopki kurganov skifskogo vremeni na mogilnike Kyzyl-Tash. In: Soenov, V. I. (ed.). *Drevnosti Altaia*. Gorno-Altaysk: Gorno-altayskii gosudarstvennyi universitet, s. 88-97.

Tairov, A. D. 2006. Pamiatniki «korgantasskogo tipa»: vzgliad so storony. In: Merts, V. K. (ed.). *Izuchenie pamiatnikov arkheologii v Pavlodarskom Priirtyshe*. Pavlodar: PGU, s. 182-199.

Khabdulina, M. K. 2003. Poseleniia rannesaksakogo vremeni na r. Selety. In: Khabdulina, M. K. (ed.). *Stepnaia tsivilizatsiia Vostochnoi Evrazii*. 1: Drevnie epokhi. Astana: Kul Tegin, s. 189-214.

Shulga, D. P., Shulga, P. I. 2017. Pronikновение pazырыкской культуры в Синьцзян. *Вестник НГУ. Серия: История, филология*, т. 16, 4: Востоковедение, с. 24-29.

Shulga, P. I. 2015. O zakhoroneniakh korgantasskogo tipa. In: Beisenov, A. Z. (ed.). *Sakskaia kultura Saryarki v kontekste izucheniia etnosotsiokulturnykh protsessov stepnoi Evrazii*. Almaty: Begazy-Tasmola, s. 405-418.

Beisenov, A. Z. 2018. Tasmolinskaia kultura Tsentralnogo Kazakhstana v issledovaniiaakh nachala XXI veka. *Arkheologiya i davnii istoriia Ukrainy*, 2, s. 386-396.

Beisenov, A. Z. 2021. New Data in the research of Settlements of Saka time in Central Kazakhstan. *Teoriia i praktika arkheologicheskikh issledovaniy*, 3, p. 181-202.

Beisenov, A. Z., Svyatko, S. V., Kassenalin, A. E., Zhambulatov, K. A., Duisenbai, D., Reimer, P. J. 2016. First Radiocarbon Chronology for the Early Iron Age Sites of Central Kazakhstan (Tasmola Culture and Korgantas Period). *Radiocarbon*, 58, p. 179-191. doi:10.1017/RDC.2015.18.

Beisenov, A. Z., Svyatko, S. V., Duysenbay, D. B., Akhiyarov, I. K., Reimer, P. J. 2020. New isotopic data on the diet of the Saka period population from Central Kazakhstan. *Povolzhskaya arkhologiya*, 3, p. 208-218.

A. Z. Beisenov

ABYLAI SETTLEMENT — SITE OF THE EARLY IRON AGE IN CENTRAL KAZAKHSTAN

The Abylai settlement was discovered by the author in 2006, and in 2016 the excavations of this site began. This settlement is located in the Karkaralinsky district of the Karaganda region of the Republic of Kazakhstan. In 2016–2021 six field campaigns headed by the author were carried out, the total area of which is more than 1200 m² (fig. 1). The materials of the 2020 excavation, as well as the overview of the main multidisciplinary studies are published in the paper.

Excavation area 5 was 185.5 m². In this area, the remains of five structures with stone foundation walls, as well as household pits were discovered (fig. 2, 3). One pit has large dimensions: 5.9 × 3.45 m along the top, 5.3 × 2.9 m along the bottom (fig. 4). It was filled with three layers of ash and the soil mixed with ash. Perhaps this pit was used to drain the rain and melt water. The burial (fig. 5, 6), which does not belong to the inhabitants of this culture, was found in the excavation area. Such burials belong to the «Korgantas type» and date to the 4th–5th centuries BC.

Fragments of ceramics (fig. 7), numerous stone tools (fig. 8), among which there are objects for grinding grains and other plant residues, hoes, graters, etc., were found in the excavation area.

Materials, found in 2020, supplement the information previously received about this site. A large amount of data has now been accumulated. In this regard, the complex of multidisciplinary studies has been launched in recent years. Archaeozoological and traceological analyzes have yielded important results. Based on more than 11,000 animal bones found at the settlement, the composition of the herd, having consisted of sheeps, cows and horses was ascertained. A more important result is the determination of the slaughter season: it turned out that the entire mass of livestock was slaughtered in the period from late autumn to early spring. This conclusion proves the author's hypothesis about the winter character of such settlements. Part of the bones (over 6000) was found in a large pit measuring 8 × 4 × 0.9 m. These were the bones of sheep and cows, thrown into the pit and covered with ashes. Analyzes showed that all the

bones were thrown into the pit at the same time and belong to animals that died in the early spring. This fact is the first case in Kazakhstan of finding the remains of animals that died as a result of spring starvation or epizootic. The entire results of the archaeozoological analysis are now preparing for publication.

More than 500 stone tools were found at the site of Abylai. In 2020, 150 items were subjected to trace analysis, as a result of which the functions of 139 tools were determined. Of these, 130 turned out to be tools that were intensively used in various cases: earthworks, vegetation processing, work with livestock products, as well as the processing of metal surfaces (whetstones). Moreover, all bars have traces of iron objects (Beisenov, Gorashchuk, Duysenbay 2021). In 2021, a new group of stone tools was covered by traceological analysis. Out of 250 items, 202 had a function determined. Thus, there is a good prospect to study the economic structures of the Abylai settlement. The few grains of cultivated cereals found by carpological analysis, including millet, barley (fig. 9) and wheat, provide additional information about the life of the ancient inhabitants of the settlement.

The Abylai settlement, like other sites of the Tasmola culture, dates back to the period of the 8th–5th centuries BC (Beisenov et al. 2016; Beisenov 2017). *Terminus ante quem* of the settlement is additionally confirmed by the burials of the Korgantas time. These burials are dated within the period of the 4th–2nd centuries BC. The presence of them proves that closer to the 4th century BC the Abylai settlement had already been abandoned. A more accurate dating of the settlements of the Saka Age of Central Kazakhstan should be expected in future studies.

Keywords: Central Kazakhstan, Saka epoch, Tasmola culture, settlements, excavations, ceramics, stone artifacts, archaeozoological studies, trasology.

Одержано 5.01.2022

БЕЙСЕНОВ Арман Зияденович, кандидат історичних наук, директор, НДЦ історії і археології Бєгази-Тасмола, Алмати, Казахстан.

BEISENOV Arman Z., Candidate of Historical Sciences, Director, Begazy-Tasmola Research Center for History and Archeology, Almaty, Kazakhstan.

ORCID: 0000-0003-2524-264X, e-mail:

azbeisenov@mail.ru.

А. А. Корж

НОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗАХИСНИХ СПОРУД БАСІВСЬКОГО ГОРОДИЩА

На основі нових даних подано інформацію про захисні споруди найбільшої поселенської пам'ятки Посулля скіфського часу — Басівського городища. Розглянуто питання розміщення давніх входів. Висвітлено результати польових досліджень 2020—2021 років.

Ключові слова: Басівське городище, скіфський час, Посулля, укріплення, захисні споруди.

Басівське городище скіфського часу є безумовно ключовою поселенською пам'яткою Посульського регіону. Воно є другим за площею на території Лівобережного Лісостепу. Загальна площа становить 170 га.

Складається із трьох укріплень розміщених на мисах (подано із заходу на схід), та мають назву «Башта», «Аршавське» (через свою вузьку і витягнуту форму в народі, ще називають «Ковбаса») та «Малий Городок». Дані ділянки складають ядро — центральну частину пам'ятки. Між мисами розміщено яри (в народі носять назву Широкий, Цегельницький та Стрельників). Останні два, та яр без назви на захід від «Башти» містять струмки, які впадають в безіменний потічок, що є правою притокою невеликої річки Хмелівки. До складу городища відноситься і великий вал, що розташовується за 1,4 км на схід від названих вище ділянок і нині добре зберігся, на відміну від частин, які примикали до центральних укріплень і є повністю знівельовані багаторічною оранкою. Територія оточена валом охоплює с. Пшінщина.

Основною метою даної роботи є висвітлення результатів досліджень системи захисних споруд центральної поселенської пам'ятки Посулля скіфського часу в 2020—2021 рр.

© А. А. КОРЖ, 2022

Городище відоме ще з початку ХХ ст., саме тоді і отримало назву — Басівське, від назви населеного пункту, що знаходиться за 2 км на північ від пам'ятки (с. Пшінщина, яке розташовується на території великого укріплення виникло значно пізніше, приблизно в 1930-х рр.).

Історія дослідження найбільшого укріпленого поселення скіфського часу Посулля почалося із 1901 р., саме тоді в праці Л. Г. Ляскоронського «Городища, курганы, и длинные змиевые валы в бассейне р. Сула» дані перші описи та окомірний план пам'ятки (рис. 1: 1; Ляскоронский 1901, с. 20—22). У 1906 р. на різних частинах пам'ятки працював М. О. Макаренко. Він же розробив і принципово новий окомірний план (рис. 1: 2; Макаренко 1907, с. 77—86). Детальніше зупинятися на особливостях перших спроб картографування просторового розміщення пам'ятки на мою думку не варто, адже ця інформація вже проаналізована (Корж 2021а). Лише потрібно звернути увагу на захисні споруди, які в обох дослідників поміщені на північ від центральних укріплень. На сьогоднішній день не можна ні спростувати, ні підтвердити їх наявності, адже дана місцевість активно обробляється фермерами. Наявність підвищень поверхні, які мають явно антропогенне походження (відрізняється від основного ґрунту кольором та відносним скупчення матеріальних решток) на описаній ділянці підтверджена оглядом пам'ятки навесні 2021 р. Їх потрібно перевіряти масштабними археологічними розкопками.

У 1927 р. директор Роменського окружного краєзнавчого музею М. М. Семенчик разом із геодезистами зняли перший інструменталь-

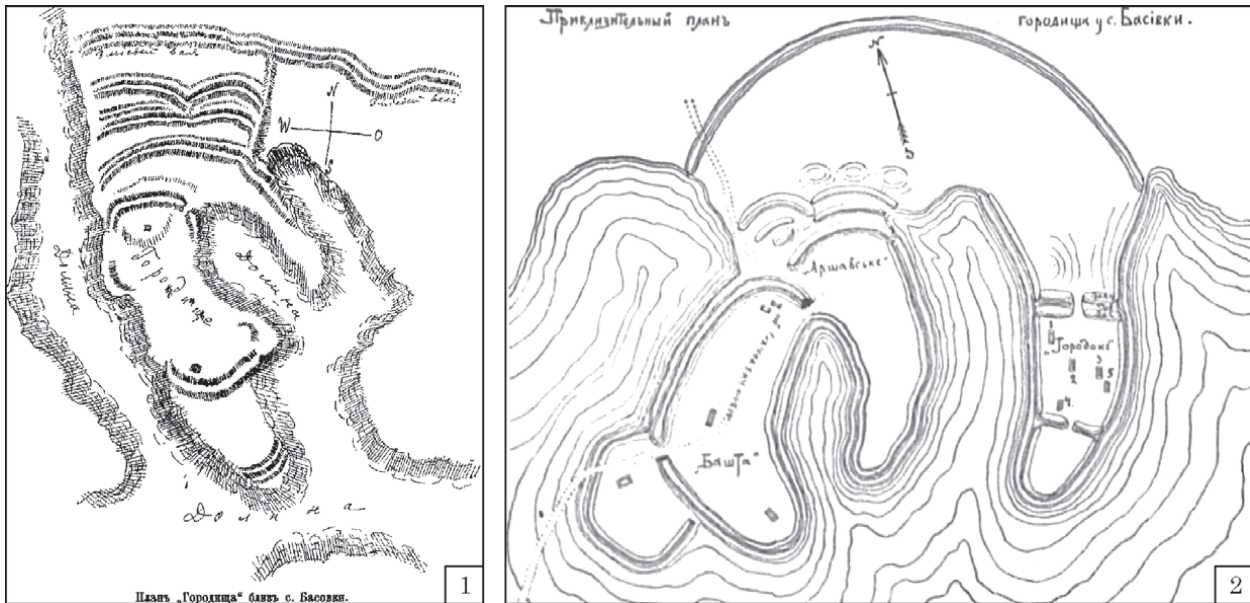

Рис. 1. Плани Басівського городища: 1 — за В. Г. Ляскоронським (1901 р.); 2 — за М. О. Макаренком (1906 р.)

ний план (рис. 2), за яким виокремлювалось із центральних укріплень два городища, при цьому великий зовнішній вал не показано зовсім (Семенчик 1927, с. 14; 1928а, с. 24—25; 1928б, с. 6—7).

У 1940—1950-х рр. на пам'ятці працювала В. А. Іллінська, яка виготовила якісно новий план городища (рис. 3), до якого включено і захисні споруди які добре збереглися на схід від с. Пшінщина (Іллінська 1947, с. 15). Вже на той, час дослідниця зауважила, що північна та південна частина Великого валу, яка підходила до центральних укріплень має поганий стан збереженості, через багаторічну активну оранку. На момент обстеження висота валу складала не більше 0,5—0,6 м.

На плані зображено і вал, який є перпендикулярним до північної частини великого укріплення, а південний його край майже доходив до Стрельникового яру. Таким чином, напільна частина поділялася на дві нерівні ділянки — західну, яка складала орієнтовно 1/4 площі, та східну — приблизно 3/4. На залишках даного валу дослідницею було закладено шурф і встановлено, що в основі валу лежить пропечена до цегельного кольору глина потужністю до 0,4—0,5 м. Плями обпеченої глини були зафіксовані і на інших ділянках розораних захисних споруд (Іллінська 1947, с. 1—2). На сьогоднішній день будь-які залишки конструктивних особливостей спорудження валів візуально не простежуються.

У 1957 р. В. А. Іллінська продовжила розкопки на найбільшому укріпленому майданчику — «Башті». Досліджувана ділянка була запланована таким чином, що її північно-західний кут частково прорізав вал. Було

встановлено, що похований ґрунт не містив жодних культурних решток, тобто захисні споруди створені на абсолютно незаселеному місці. Для спорудження валу значна частина землі бралася із внутрішньої сторони, утворивши при цьому певний «котлован», який за роки існування городища повністю заповнився культурними нашаруваннями (Іллінська 1957, с. 2—3). На сьогоднішній день на «Башті» зі сторони заселеного майданчика насип майже не простежується. Таким чином, частковий перетин валу здійснений у 1957 р. є першим і єдиним дослідженням захисних споруд на найбільшій частині центрального укріплення Басівського городища.

Якщо взяти до уваги план пам'ятки 1947 р. і порівняти із картиною, яку можемо спостерігати сьогодні (рис. 4), то ми побачимо разючі відмінності. В першу чергу це буде стосуватися великої напільної частини, яка в давнину була оточена захисними спорудами, залишки яких збереглися у вигляді валу та рову і розташовані на схід від с. Пшінщине.

Причин цьому є декілька.

- По перше — розвиток житлової забудови, який проходив в 1950—1980-і рр. На плані В. А. Іллінської позначено лише будинки в північній частині села, тоді як південна та західна заселялися саме в другій половині ХХ ст. Таким чином, під час планування дворів, городів та асфальтованої дороги на с. Басівку повністю знівелиювали південну частину великого укріплення.

- У 1970—1980-і рр. відбувалися активні сільськогосподарські роботи по розробленню полів довкола с. Пшінщине. Місцеві старожили пам'ятають, як технікою зарівнювали залишки захисних споруд, які підходили

Рис. 2. План Басівського городища за М. М. Семенчиком (1927 р.)

впритул до «Башти». Також у 1970-х рр. почали орати «Башту» та «Аршавське».

У 1992—1994 рр. на Басівському городищі працювала експедиція «Сула», яку очолював Ю. В. Болтрик. Дослідження велися на маловивчених частинах «Аршавському» та «Малому городку». Протягом 1992—1993 рр. було здійснено перетин захисних споруд в центральній частині «Аршавського» та встановлено, що їх будівництво проходило в де-

кілька етапів. Велику кількість ґрунту для насипу валу було взято із внутрішнього майданчика, завдяки чому утворилася глибока виїмка, що з часом заплила культурними рештками (Болтрик, Бунятян 1993, с. 17—19; 1997, с. 13—14). Як вже писалося вище, такий прийом було зафіксовано і на «Башті». У 1994 р. експедиція здійснила зачистку валу при в'їзді в «Малий городок» (Болтрик, Филалко 1998).

Рис. 3. План Басівського городища за В. А. Іллінською

Рис. 4. Загальний план Басівського городища за Д. С. Гречком, Є. М. Осадчим, О. О. Крютченком (доповнений)

Під час розвідкової експедиції 2020 р. було уточнено план центральних укріплень (рис. 5), на який також нанесено розкопи 1990-х рр.

Останні дослідження захисних споруд Басівського городища вміщено в праці «Нові дані про городища скіфського часу Посулля» 2020 р. У роботі вміщено нові плани, як загальний (який я взяв за основу і доповнив новими даними; рис. 4) та центральних укріплень. Також подано всі основні метричні показники, щодо окремих елементів та укріплень загалом (Гречко, Осадчий, Крютченко 2020, с. 206—210). Тому вважаю, що повторювати їх не варто. Проте є ряд моментів, з якими я погодитись не можу.

До проблемних питань, на мою думку, потрібно віднести місця розміщення давніх входів. І якщо місцезнаходження центрального в'їзду до «Башти», який розташовує-

ся в північно-східній частині, промарковано найбільшою висотою валів та описано в попередніх дослідженнях, то інформацію про інші, менш помітні, не висвітлено взагалі.

Один із них знаходиться в центральній частині західного валу «Башти». На сьогодні ширина входу складає приблизно 5 м, і виводить він на майданчик шириною до 30 м і довжиною до 70 м, що спускається на дно вологого яру, який ймовірно в давні часи був джерелом води (струмок в яру на захід від головних укріплень позначено на плані пам'ятки 1927 р.) Розвідками 2020 р. встановлено наявність культурного шару в цій місцині. Шурфом виявлено частину споруди. Також зафіксовано значні пограбування (Корж 2021с, с. 61—63). В літературі дана тераса отримала назву за порядковою нумерацією відомих поселень в найближчій окрузі «Башти» а саме «Поселення 3» (у 1940—

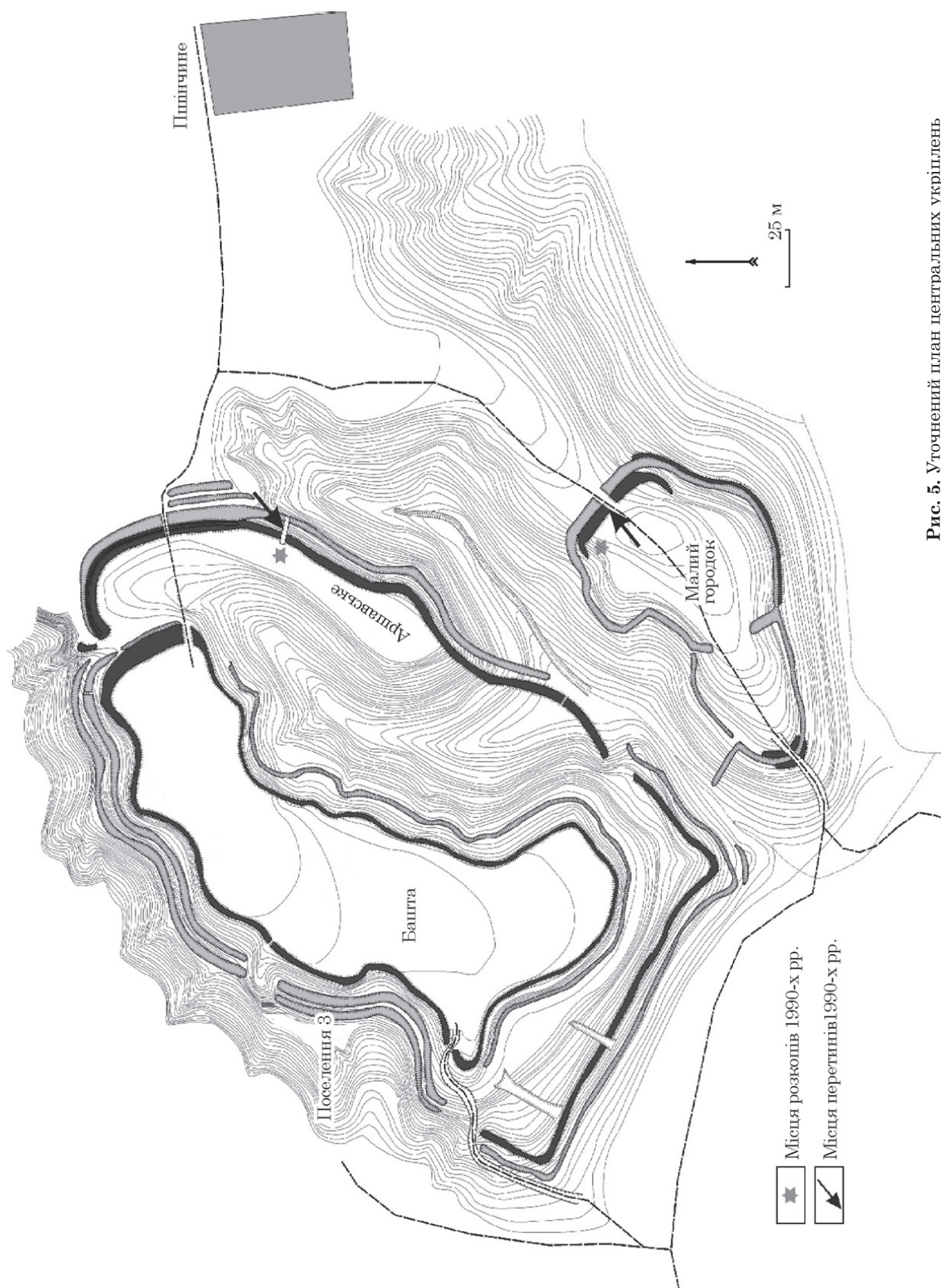

Рис. 5. Уточнений план центральних укріплень

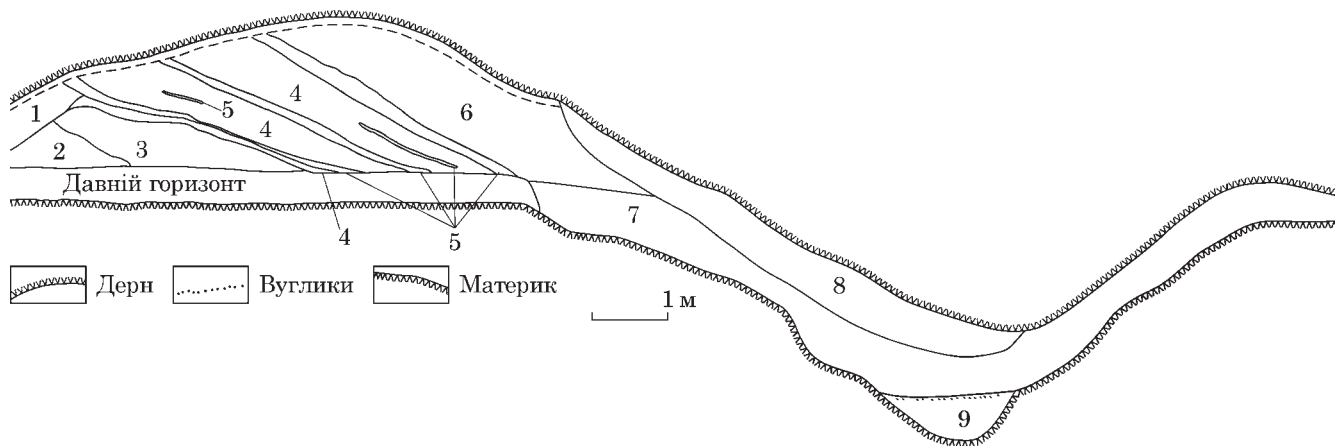

Рис. 6. Перетин Великого валу (2020—2021 р.). Умовні позначення: 1 — коричнево-сірий суглинок; 2 — сіро-коричневий суглинок; 3 — шар сірого кольору (первична насип); 4 — біла материкова глина (викид із рову); 5 — мішаний сіро-коричневий шар (обпливи); 6 — світло-коричневий суглинок (підчистка рову); 7 — сірий супісок; 8 — шар зруйнованого в 1970—1980-х рр. валу; 9 — коричневий суглинок

1950-х і на початку 1990-х рр. було виявлено два поселення на західних схилах укріплення. Вони були названі місцевими топонімами, а саме поселення в урочищі «Кругляк» та «Галаманджино».

Не зовсім зрозумілою є теза авторів про наявність дамби, яка утворилась шляхом перекриття валом, що спускається з «Аршавського» — «Широкого яру» (Гречко, Осадчий, Крютченко 2020, с. 206—207). Наявність гідротехнічних споруд для накопичення талих вод, на мою думку, є недоречним, адже в «Цегельницькому» яру, що розташований на схід, знаходиться джерело, яке і в ці дні не пересихає навіть в найспекотнішу погоду. Використання ґрунтових споруд по типу «дамба» є не характерним для поселенських пам'яток Дніпровського Лісостепоного Лівобережжя скіфського часу. На мою думку захисні споруди, які спускались з «Аршавського» все ж таки виконували свої прямі функції. Розрив у валу, шириною до 3 м, що знаходиться у найнижчій точці слугував давнім проходом, через який можна було піднятися до головного входу на «Башту». Якщо подивитися на план центральних укріплень, то ми побачимо що з півдня дістатися до житлових частин «Башти» та «Аршавського» можна було лише даним яром. З точки зору тактики, це також є ідеальним місцем для можливого входу, адже при спробі нападу із півдня це єдиний прохід, який ще й на додачу мав гарний захист.

Імовірно укріплення «Малий городок» було створено з тактичних цілей, а саме для нанесення удару в праву незахищену сторону противника, який підніматиметься «південним» входом. Не з'ясованим залишається і призначення «улоговини», яка починається із рову і спускається в яр. Можливо вона слугувала певним проходом для удару в тил противника, якого затримає неширо-

кий прохід «Аршавського» валу. На нежитловий характер через топографічні особливості і подібний варіант використання даної частини Басівського городища вказувала і В. А. Іллінська (Іллінська 1965, с. 48). Тобто, ми бачимо, що «південний» вхід, виводив в долину, пересихаючого струмка, що колись впадав у р. Хмельівку.

Попередниками не враховано ряд деталей захисних споруд Басівського городища до прикладу подвійний вал в південній частині «Малого городка». Виготовлений у 2020 р. план центральних укріплень є найбільш точним на сьогоднішній день, але і він потребує корегувань і уточнень, що є справою майбутнього. Для даного типу пам'яток, на мою думку, потрібно застосовувати метод дистанційного зондування землі — Lidar-зйомку, адже саме вона може показати всі природні та антропогенні особливості рельєфу на значній площі, враховуючи значну залісненість та площу центральних укріплень.

У 2020—2021 рр. зроблено перетин захисних споруд (рис. 6), що знаходяться на схід від с. Пшінщина і оточують велику напільну частину відрізаючи її від заплави правої притоки р. Сули — р. Хмельівки. Про наявність валу в цьому місці згадував ще В. Г. Ляскоронський (Ляскоронський 1901, с. 22), проте вперше до Басівського городища його зарахувала В. А. Іллінська (Іллінська 1947, с. 1—3). Розкопки великого укріплення попередниками не відбувались.

Великий Басівський вал розташований за 1,4 км на схід від основних укріплень. Гарно збережені захисні споруди розміщено на рівнинній ділянці мису утвореного з півночі яром, а з півдня балкою. Укріплення складається із валу висотою до 3 м, шириною при основі до 10 м і рову шириною 12 м та глибиною місцями до 2,5 м. Загальна протяжність з півночі на південь становить близько 1 км.

Поверхня задернована та покрита деревами та чагарниками.

Яр, в який впирається Великий Басівський вал, з півночі доходив до центральних укріплень, місцеве населення ще пам'ятає, як у 1970-х рр. цю ділянку вирівнювали, і яр засипали. Робилося це для того щоб зручніше було розробляти поля. Та частина яру що збереглася і впритул доходить до людських городів, серед жителів села називається — «Вал»

У 1970—1980 рр. хотіли зрівняти і насип Великого Басівського валу. З південної сторони, яка впирається в балку близько 60 м валу є знівельованим, а рів частково засипаний. На місці де закінчується зруйнована частина для з'ясування стратиграфічної ситуації в 2020 р. було зроблено зачистку валу.

Стратиграфія Великого (зовнішнього) Валу. Із 0—0,1 м дерновий шар темно-сірого кольору. Далі стратиграфія в східних і західних частинах різниться. Початковий насип валу розташовується в західній (внутрішній) стороні і складається із сіро-коричневого суглинку і шару темно-сірого кольору (чорнозем?), напевно взято із внутрішньої частини. В цьому шарі траплялися поодинокі фрагменти обмазки. Потужність першого доходить до 0,6 м, а другого до 0,8 м від рівня давнього горизонту. В східній частині вона перекривається шаром коричнево-сірого суглинку потужністю до 0,6 м, походження якого поки встановити не вдається. Початковий насип перекривається шаром материкової глини, викид із рову товщиною 0,1—0,15 м. На ній лежить сіро-коричневий шар товщиною від 0,1—0,2 м, який утворений (напевно) внаслідок невеликої перерви під час створення захисних споруд. Надалі насип валу, формувався в декілька етапів із мінімальною перервою в роботі. Описані вище шари перекриті шаром білої материкової глини товщиною 0,6—0,8 м. На ньому лежить сіро-коричневий шар товщиною до 0,2 м. Далі знову лежить біла материкова глина із рову, потужність її досягає 1—1,2 м. Перекривається шаром сіро-коричневого кольору, аналогічному до тих, що перекривали білу материкову глину товщиною 0,25—0,3 м. Стратиграфія насипу валу завершується світло коричневим суглинком, що утворився внаслідок підчистки рову. Товщина його складає від 0,4 м у верхній частині до 1,4 м у бік рову. Похований ґрунт має темно-коричневий колір. Потужність становить 0,6 м. Висота насипу від рівня давнього горизонту складає 2,8 м. Під час дослідження насипу валу траплялися культурні рештки. У початковому насипу було виявлено не виразні фрагменти глиняної обмазки. Фрагменти дна та стінки ліпного горщи-

ка виявлені у шарі, утвореному підчисткою рову.

Найбільше матеріалу було знайдено під час дослідження похованого ґрунту. На глибині 0,2—0,4 м (від рівня давньої денної поверхні) було виявлено фрагменти глиняної обмазки, кістки тварин, два фрагменти донець ліпних горщиків, в керамічне тісто яких додано жорстку, що в цілому не характерно для ліпної кераміки Басівського городища. На глибині 0,5 м було знайдено стіночку амфори (перехід від плічка до горла). На лицевій стороні розміщено графіті у вигляді п'яти повздовжніх ліній. Звичайно, що по такому фрагменту важко робити якісь висновки щодо можливого центру виготовлення та датування.

У 2021 р. було продовжено дослідження захисних споруд Басівського городища, розташованих на схід від с. Пшінщина. Для з'ясування форми, глибини та стратиграфічної ситуації заповнення рову було закладено траншею шириною 1,5 м та довжиною 13 м, яка повністю охоплювала ширину рову. Було встановлено наступну стратиграфію: із західної сторони зверху лежить мішаний шар жовто-сірого кольору потужністю 0,8—1 м (утворився від спроби зарівняти вал у 1970—1980-х рр.). Він перекриває шар сіро-коричневого ґрунту, який сповз із насипу валу (утворився під час ремонтних робіт, а саме підчистки рову). Нижче, по всій площі рову лежить шар супіску сірого кольору. Товщина його загалом 0,6—0,8 м, в західній частині доходить до 1,2 м. В нижній частині рову його підстилає затьочна материкова глина. Товщина 0,8 м в найглибшій частині. На межі останніх двох шарів зафіксовано скупчення вугликів. Їх походження поки встановити не вдається, можливо залишки конструктивних елементів захисних споруд.

У заповненні рову також були виявлені культурні рештки у вигляді кісток тварин, фрагментів: глиняних конусів, обмазки та ліпного посуду. Серед останніх не лише стіночки, а й вінця корчаги та горщика, два донця. Більшість зразків серед домішок мають жорстку у вигляді дрібних та середніх за розмірами фракцій. Усі вони походять із шару сірого кольору і зустрічались на всій площі перетину.

Дослідженнями встановлено, рів має подібний до типу 2 за А. О. Моруженко (Моруженко 1985, с. 171), має сплюснене дно шириною до 1 м. Глибина його від подошви валу становить 4,5 м. Перепад висоти від вершини валу до дна рову становить 7,3 м.

На питання щодо розміщення давніх входів у «Великому валу» Басівського городища однозначної відповіді дати не можна. Можливо один із них — центральний, сьогодні промаркований проїздом до запла-

ви р. Хмелівки, він позначений і на плані 1947 р. В. А. Іллінська відмічала і розрив валів у південній частині, але простежити його через багаторічну оранку не можливо. Можна припустити що входами слугували і S-подібні утворення у гарно збереженій частині валу, однак дане твердження ще потребує перевірки польовими дослідженнями.

Візуальне обстеження поля, яке розташовується по обидві сторони захисних споруд, показало наявність залишків матеріальних решток саме в південній частині, яка підходить до балки. Тому можна з упевненістю говорити, що вал в даному місці перекриває культурний шар поселення. На це також вказують і культурні рештки, які виявлені під час досліджень 2020 р. в похованому ґрунті. Поселення є нововиявленим та отримало назву «Великий вал».

На мою думку правомірно відносити до Басівського городища і укріплення біля с. Великі Будки, яке розташовується на південний схід. Відстань між ними складає менше 2 км, таким чином утворюючи єдиний оборонний вузол. Подібне твердження висловлено в статті Ю. В. Болтрика та О. Є. Фіалко (Болтрик, Фіалко 1994, с. 40). Ця гіпотеза розглянута в окремій праці (Корж 2021b, с. 71).

Відкритим залишається питання часу створення всіх елементів укріплень Басівського городища. Нажаль, поки відповіді на нього дати не можна. Потрібно погодитися з думкою О. О. Крютченка, який стверджує, що побудову захисних споруд даної пам'ятки потрібно розглядати не як статичне явище, тобто створення одночасно всіх елементів, а як динамічне, яке змінювалося в просторі і часі (Крютченко 2020, с. 107).

За сукупністю доступної на сьогодні інформації, можна зробити лише припущення про черговість побудови укріплень. Найраніше виникає «Башта», пізніше (можливо одночасно із «поселенням 3») — «Аршавське». Останніми були побудовані «Великий Вал» та «Малий городок» (не виключена також синхронність їх спорудження). Наявність окремих елементів захисних споруд про які пишуть попередники, потребує уточнення і перевірки, що є справою майбутнього.

У цілому за складністю та потужністю оборонних споруд дану пам'ятку ми можемо порівнювати хіба що з Більським городищем на Ворсклі. Не виключено що укріплення розвиваються за подібних умов, адже в них простежено схожі принципи використання топографічних особливостей місцевості (Гречко, Осадчий, Крютченко 2020, с. 209—211).

Отже, таким чином в статті проаналізовано інформацію стосовно захисних споруд найбільшої поселенської пам'ятки скіфського

часу Посулля. На основі даних попередників було уточнено план центральних укріплень та висвітлено питання розміщення входів. Результати розкопок Великого Басівського валу в 2020—2021 рр. показали важливість його побудови та підтримку земляних конструкцій у належному стані протягом певного періоду часу, що поки не зафіксовано на інших укріпленнях даної пам'ятки. Загалом захисні споруди Басівського городища є перспективним напрямком подальших польових досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

- Болтрик, Ю. В., Бунятян, К. П. 1993. Розкопки на Басівському городищі. *Археологічні дослідження в Україні 1992 р.*, с. 17-19.
- Болтрик, Ю. В., Бунятян, К. П. 1997. Розкопки на Басівському городищі. *Археологічні дослідження в Україні 1993 р.*, с. 13-14.
- Болтрик, Ю. В., Фіалко, Е. Е. 1995. Басовское городище — центр Посульского узла памятников раннего железа. *Древности 1995*, с. 40-43.
- Болтрик, Ю. В., Фіалко, Е. Е. 1998. *Отчёт о работе экспедиции «Сула-94»*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1994/124.
- Гречко, Д. С., Осадчий, Є. М., Крютченко, О. О. 2020. Нові дані про городища скіфського часу Посулля. *Феномен Більського городища 2020*, с. 199-213.
- Ильинская, В. А. 1947. *Верхнесульская экспедиция 1947 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1947/16.
- Ильинская, В. А. 1957. *Новые раскопки на городище у с. Басовка в 1957 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1957/11.
- Іллінська, В. А. 1965. Басівське городище. *Археологія*, XVIII, с. 48-76.
- Корж, А. А. 2021a. До проблеми картографування Басівського городища. В: *Фактор простору в історичних дослідженнях. Матеріали III Міжнародної конференції*. Переяслав, с. 24-29.
- Корж, А. А. 2021b. Про можливий варіант інтерпретації укріплення біля с. Великі Будки. *Археологія і давня історія України*, 4 (41), с. 68-74.
- Корж, А. А. 2021c. Робота Басівського загону Путивльської археологічної експедиції в 2020 році. В: *Археологія північно-східної України: здобутки, сучасний стан та перспективи. Матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю*. Суми, с. 61-63.
- Крютченко, А. А. 2020. О возможных вариантах развития укрепленных поселений скифского времени Днепро-Донской Лесостепи. *Археологія і давня історія України*, 3 (36), с. 101-110.
- Ляскоронский, В. Г. 1901. *Городища, курганы и длинные змиевые валы в бассейне р. Сулы*. Москва: Г. Лиснер и А. Гешел.
- Макаренко, Н. Е. 1907. Отчёт об археологических исследованиях в Полтавской губернии в 1906 году. *Известия императорской археологической комиссии*, 22, с. 38-90.
- Моруженко, А. А. 1985. Городища лесостепных племён Днепро-Донского междуречья в VII—III вв. до н. э., *Советская археология*, 1, с. 160-178.
- Семенчик, М. М. 1927. *Кресленники та плани*. НА ІА НАН України, ф. ВУАК, 116/15.
- Семенчик, М. М. 1928. *Археологічні розвідки на Посуллі*. НА ІА НАН України, ф. ВУАК, 116/17a.

Семенчик, М. М. 1928. *Звіт про проведену Роменським Музеєм роботу по обслідуванню Посулія*. НА ІА НАН України, ф. ВУАК, 116/16.

REFERENCES

- Boltryk, Yu. V., Buniatian, K. P. 1993. Rozkopky na Basivskomu horodyschi. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 1992 r.*, s. 17-19.
- Boltryk, Yu. V., Buniatian, K. P. 1997. Rozkopky na Basivskomu horodyschi. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 1993 r.*, s. 13-14.
- Boltrik, Iu. V., Fialko, E. E. 1995. Basovskoe gorodishche — tsentr Posul'skogo uzla pamiatnikov rannego zheleza. *Drevnosti 1995*, s. 40-43.
- Boltrik, Iu. V., Fialko, E. E. 1998. *Otchet o rabote ekspeditsii «Sula-94»*. NA ІА НАН України, ф. 64, 1994/124.
- Hrechko, D. S., Osadchyi, Ye. M., Kriutchenko, O. O. 2020. Novi dani pro horodyscha skifskoho chasu Posullia. *Fenomen Bil'skoho horodyscha 2020*, s. 199-213.
- Ilinskaia, V. A. 1947. *Verkhnesul'skaia ekspeditsiia 1947 g.* NA ІА НАН України, ф. 64, 1947/16.
- Ilinskaia, V. A. 1957. *Novye raskopki na gorodishche u s. Basovka v 1957 godu*. NA ІА НАН України, ф. 64, 1957/11.
- Ilinska, V. A. 1965. Basivske horodyshe. *Arkheolohiia*, XVIII, s. 48-76.
- Korzh, A. A. 2021a. Do problemy kartohrafovannia Basivskoho horodyscha. In: *Faktor prostoru v istorychnykh doslidzhenniakh. Materialy III Mizhnarodnoi konferentsii*. Pereiaslav, s. 24-29.
- Korzh, A. A. 2021b. Pro mozhlyvyi variant interpretatsii ukriplennia bilia s. Velyki Budky. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4 (41), s. 68-74.
- Korzh, A. A. 2021c. Robota Basivskoho zahonu Putyvl'skoi arkheolohichnoi ekspeditsii v 2020 rotsi. In: *Arkheolohiia pivnichno-skhidnoi Ukrainy: zdobutky, suchasnyi stan ta perspektivy. Materialy II Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii z mizhnarodnoiu uchastiu*. Sumy, s. 61-63.
- Kriutchenko, A. A. 2020. O vozmozhnykh variantakh razvitiia ukreplennykh poselenii skifskoho vremeni Dnepro-Don'skoi Lesostepi. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3 (36), s. 101-110.
- Liaskoronskii, V. G. 1901. *Gorodishcha, kurgany i dlinnye zmiuvye valy v baseine r. Suly*. Moskva: G. Lisner i A. Geshel.
- Makarenko, N. E. 1907. *Otchet ob arkheologicheskikh isledovaniakh v Poltavskoi gubernii v 1906 godu. Izvestiia imperatorskoi arkheologicheskoi komisii*, 22, s. 38-90.
- Moruzhenko, A. A. 1985. *Gorodishcha lesostepnykh plemen Dnepro-Don'skogo mezhdurechia v VII—III vv. do n. e.*, *Sovetskaia arkheologiia*, 1, s. 160-178.
- Semenchuk, M. M. 1927. *Kreslennyy ta plany*. NA ІА НАН України, ф. ВУАК, 116/15.
- Semenchuk, M. M. 1928. *Arkheolohichni rozvidky na Posulli*. NA ІА НАН України, ф. ВУАК, 116/17a.
- Semenchuk, M. M. 1928. *Zvit pro provedenu Romenskym Muzeiem robotu po obsliduvanniui Posullia*. NA ІА НАН України, ф. ВУАК, 116/16.

A. A. Korzh

NEW RESEARCH OF FORTIFICATION OF THE BASIVKA HILL-FORT

Defensive structures are the integral part of any fortified settlement. Their study requires significant labor costs, so usually the earthen constructions haven't received enough attention from the predecessors.

Basivka hill-fort is definitely the key settlement of the Scythian Age in the Sula River basin. Its total area is approximately 170 ha. The central, residential part is located on three well-fortified capes. Not all fortification areas were created simultaneously but had developed dynamically in time and space. Successful usage of natural topographic features at this settlement is combined with the basics of defense tactics.

Modern agricultural activity and dwelling construction led to significant damage, and in some places to the destruction of earthen structures of Basivka hill-fort. This is especially true of the Great Outer Rampart which is well-preserved only in the eastern part.

The complexity of the modern terrain and the significant forest cover were the determining factors that hindered the preparation of the most accurate topographic plan of this site. The paper presents a new plan of central fortifications but it also needs to be revised which is a matter of the future.

A separate issue of the work is devoted to the placement of ancient entrances, which, like the fortification in general, could change over time and move from the main to the role of secondary ones.

The paper highlights the results of excavations of the Great Basivka Rampart which were conducted in 2020—2021. It is ascertained that the defensive structures cover the cultural layer of the settlement. In general, valuable information was obtained regarding the development of fortifications in the Ukrainian Forest-Steppe of Dnieper Left-Bank area in the Scythian Age.

Keywords: Basivka hill-fort, Scythian Age, Sula River basin, fortifications, defensive structures.

Одержано 06.10.2021

КОРЖ АНТОН АНАТОЛІЙОВИЧ, аспірант, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

KORZH Anton A., post-graduate student, the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0001-6937-6725, e-mail: skifc14@gmail.com.

Я. І. Онищук

ДОСЛІДЖЕННЯ МОГИЛЬНИКА РИМСЬКОГО ЧАСУ КАРІВ І У ЗАХІДНОМУ ПОБУЖЖІ В 2019—2020 роках

Стаття присвячена результатам досліджень 2019—2020 рр. кремаційного могильника римського часу Карів І у Західному Побужжі. Охарактеризовано поховальні комплекси, супровідний інвентар і похоронну обрядовість. Визначено, що пам'ятка може бути місцем захоронення представників варварської еліти та членів її близького оточення і датуватися другою половиною II ст. н. е.

Ключові слова: могильник Карів І, кремація, поховальна обрядовість, римський час, Маркоманські війни, Західне Побужжя.

Вступ. Упродовж 2017—2020 рр. спільна експедиція Комунального закладу Львівської обласної ради «Історико-краєзнавчий музей» (м. Винники, Львівська обл.; далі — КЗ ЛОР «Історико-краєзнавчий музей») і Львівського національного університету імені Івана Франка (далі — ЛНУ ім. І. Франка) проводила дослідження кремаційного могильника римського часу Карів І у басейні річки Західний Буг.

Він розташований на правому березі р. Солокії — лівої притоки Західного Бугу, на північно-західній околиці с. Карів Червоноградського р-ну Львівської обл. (рис. 1). Місцевість представляє собою покриті супіщаними ґрунтами рівнинну територію, яка впродовж багатьох років використовувалася для сільськогосподарських потреб. Її висота над рівнем моря становить 247 м.

У процесі вивчення археологічної документації встановлено, що пам'ятка відповідає пункту знахідок Карів І, відкритому працівниками Науково-дослідного центру «Рятівна археологічна служба» (м. Львів) у 2012 р., та інтерпретованому як поселення доби бронзи

і давньоруського часу (Чорний та ін. 2013, с. 88—89; рис. 36: 1; 39: 1—6).

Історія дослідження пам'ятки. Розкопки могильника були викликані знахідкою у 2017 р. жителями м. Сокаль Львівської обл. Я. Ананьєвим, В. Кручкєвичем та А. Троцюком на околиці с. Карів металевих предметів із слідами обрядового пошкодження і перепалення у вогні. Матеріали були передані на зберігання у фонди КЗ ЛОР «Історико-краєзнавчий музей» згідно «Актив прийому-передачі» № 5 і 6 від 2 травня 2017 р. Ще один добре збережений умбон виявили працівники цього ж музею на купі каміння, зібраного селянами з розташованої поруч городньої ділянки.

Основна кількість переданих артефактів була знайдена за допомогою металодетекторів у двох об'єктах, ще кілька — в орному шарі. У першому із них викопано ритуально зігнутий меч, скобу для підвішування піхв, два наконечники списів з навмисно погнутими вістрями, умбон, дві частини ручки щита, шпору, велику пряжку, кінцевик і кілька деталей пояса, а також кресало. У другому — наконечник списа, дві шпори, два ножі, маленьку одноязичкову пряжку і фібулу. Крім того, з орного шару вилучено бронзову й золоту підвіски-лунниці, маленький бронзовий гребінець з ручкою, дві фібули, кілька дрібних деталей гарнітури пояса і два кресала. Сліди на залізних предметах окалини від вогню, а також ритуальне псування деяких із них (зокрема зброї), засвідчувало їхнє походження з поховальної пам'ятки кремаційного типу.

У 2017 р. експедиція КЗ ЛОР «Історико-краєзнавчий музей» і ЛНУ ім. І. Франка роз-

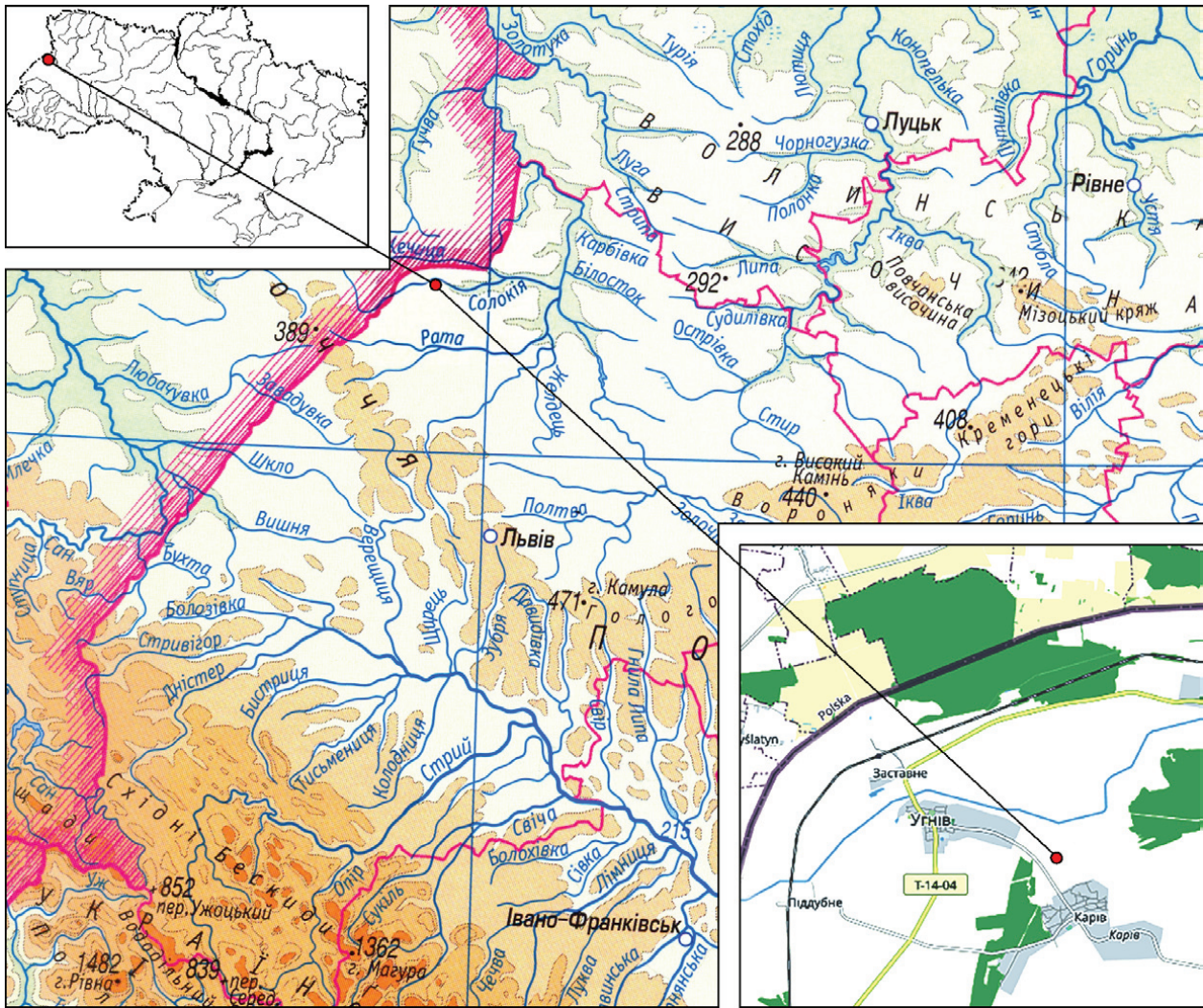

Рис. 1. Карта розташування пам'ятки Карів I у басейні р. Західний Буг

почала археологічні розкопки, у результаті яких було підтверджено наявність тут ґрунтового могильника. На дослідженій території було виявлено п'ять кремаційних поховань і десять заглиблених об'єктів, частина з яких також могла бути зруйнованими у процесі оранки похованнями. Супровідний інвентар складався з кераміки, предметів озброєння, спорядження вершників і коней, побутових виробів, знарядь праці, провінційно-римського імпортного посуду тощо. На особливу увагу заслуговують поховання 1, яке являло могилу знатного воїна (можливо воєначальника або людини з найближчого оточення правителя) і поховання 2 — представника тогочасної варварської еліти князівського або королівського рівня. На статус останнього вказував незвично багатий комплекс поховальних дарів, до складу яких входив дорогий імпортний скляний і бронзовий посуд, в тому числі великий казан типу Eggers 14 з атташами у вигляді погрудь бородатих чоловіків із зав'язаним у т. зв. «nodus suebicus» («свебський вузол») волоссям. Такі зачіски

носили германські племена свебського походження, які населяли землі «Germania magna» між Рейном і Віслою. Казан було використано як поховальну урну — у середині зберігалися кремовані останки його власника.

У 2018 р. вивчення пам'ятки було продовжено. На новій ділянці виявлено чотири нові кремаційні поховання (№ 6—9 за загальною нумерацією), а також зібрано певну кількість артефактів з орного шару. Предмети супровідного інвентарю складалися з ритуально пошкодженої зброї (меч, умбон, ручка щита), цілого (не зігнутого) наконечника списа, спорядження вершника (шпора), знарядь праці, предметів побуту, прикрас (ніж, фібули, шпильки, голки, сердолікові намистини, фрагмент лунниці (?) тощо), імпортного посуду (скляний келих) та ін.

Результати досліджень могильника Карів I у 2017—2018 рр. опубліковані (Онищук 2018; 2020; Onyshchuk 2019; Onyshchuk, Schuster 2020). Тому надалі детальніше зупинимося на характеристиці поховальних

об'єктів і речового матеріалу з польових досліджень 2019 і 2020 рр.

Розкопки 2019—2020 рр. У сезоні 2019 р. було виявлено три частково поруйновані сільськогосподарськими роботами кремаційні поховання ямного типу, які дали нові матеріали до вивчення характеру пам'ятки.

Поховання 10. Заповнення складалося з темного супіску, в якому траплялися дрібні фрагменти деревного вугілля. Яма мала округлу форму діаметром близько 1 м і глибину 0,7 м від сучасної поверхні. У середині заповнення на різних рівнях, а також на дні, виявлено більше двох десятків фрагментів людських кремованих кісток. На одній із них простежено сліди окису заліза. Речовий матеріал відсутній. Імовірно поховання було або безінвентарне, або, скоріш за все, пограбоване. Виявлений у могилі остеологічний матеріал міг належати індивіду чоловічої статі (Слободян 2020, с. 158—160).

Поховання 11 простежене у вигляді плями майже чорного кольору діаметром 1,7 м, заповненої сильно гумусованим супіском. Об'єкт являв собою яму глибиною 0,95 м з пологими стінками і округлим дном. У середині виявлено кілька дрібних фрагментів ліпної кераміки, гачкоподібно зігнуту бронзову дrottину з одним загостреним кінцем, а також близько двадцяти перепалених у вогні людських остеологічних залишків. За загальною граційністю кісток можна припустити, що в могилі знаходилися останки жінки (Слободян 2020, с. 160—162).

Поховання 12. Виявлене на глибині 0,3 м від сучасної поверхні у вигляді скупчення кремованих людських останків у перемішці з предметами супровідного інвентарю. Чіткі контури об'єкта у формі круглої плями зафіксовано на глибині 0,35 м. Заповнення сірого кольору мало невелику кількість деревного вугілля. Речовий комплекс складався із предметів побутового використання, прикрас, а також металевих аксесуарів одягу. Дно поховальної ями не доходило до материка, а губилося на глибині 0,4 см у шарі супіску. Виходячи з цього, можемо стверджувати, що *in situ* збереглася лише нижня частина поховання товщиною не більше 10 см. Його верхній шар було зруйновано оранкою. Правдоподібно, що до цього ж об'єкту також належали знайдені в орному пласті на відстані від 1 до 6 м інші речі поховального інвентарю, в тому числі кераміка і прикраси з жовтого металу. Характер виявлених матеріалів і результати антропологічних досліджень дозволяють припустити, що в могилі була похована особа жіночої статі віком 20—30/35 років. Серед людських останків виокремлено також 10 фрагментів спалених кісток дрібної тварини (тварин?) (Слободян 2020, с. 162—164).

У 2020 р. розкопки проводилися на периферійних ділянках, які з різних причин залишилися недослідженими у попередні роки. У процесі сільськогосподарської оранки ґрунт у цих місцях був перемішаний практично до материка. Мабуть тому в цьому польовому сезоні вже не вдалося виявити жодного цілого захоронення, натомість в орному шарі часто траплялися перепалені у вогні людські кістки і різноманітні вироби з кераміки, скла, заліза та бронзи.

Отже, археологічні розкопки могильника Карів I у 2020 р. засвідчили, що на його території, ймовірно, більше не залишилося ділянок перспективних для подальшого вивчення. На площі величиною 1456 м² було відкрито 12 кремаційних захоронень (у тому числі одне парне) з різноманітним інвентарем. У поховальних комплексах виявлено останки тринадцяти осіб: семи чоловіків, п'яти жінок та однієї дитини підліткового віку (групи *infantis II*).

Характеристика матеріалів. Виявлений у 2019 р. речовий матеріал походить як з поховальних об'єктів, так й з орного шару.

Знахідки з об'єктів. У заповненні поховання 11 серед перепалених кісток виявлено бронзову дrottину довжиною 3,9 см і товщиною 0,2 см, зігнуту у вигляді гачка. Один з її кінців обламаний, другий — легко загострений. Функціональне призначення предмета різне: це могла бути як голка (наприклад від фібули або для шиття), так і фрагмент шпильки для одягу.

На особливу увагу заслуговує інвентар поховання 12. З огляду на те, що верхня частина могили була зруйнована оранкою, в інситу положенні зафіксовано 15 предметів, які лежали в перемішці з людськими останками. Вони виготовлені із заліза, бронзи, скла, сердоліку і мають ознаки перебування у вогні. Більшість їх перед покладенням у могилу ритуально пошкоджено.

До виробів із заліза належать два ключі, пружина замикаючого механізму скриньки, елементи поясної гарнітури і деталі одягу. Ключі подібні за формою, однак відрізняються розмірами. Вони мають прямокутний приплюснутий стержень, круглу в перерізі гакоподібну робочу частину і петлю на протилежній стороні. Довжина більшого знаряддя становить 15,6 см, з яких на петлю припадає 1,2 см і круглий у поперечному перерізі гачок — 4,4 см. Товщина стержня — 5 × 0,7 см. У петлі збереглося кільце діаметром 2,9 мм з об'ємно-затискачем для кріплення повідка (рис. 2: 1).

Розміри меншого ключа складають: загальна довжина — 12,6 см, діаметр петлі, яка збереглася частково, — 1,1 см, величина гачка — 2,4 см. Стержень на 3/4 своєї довжини прямокутний у перерізі й має товщину

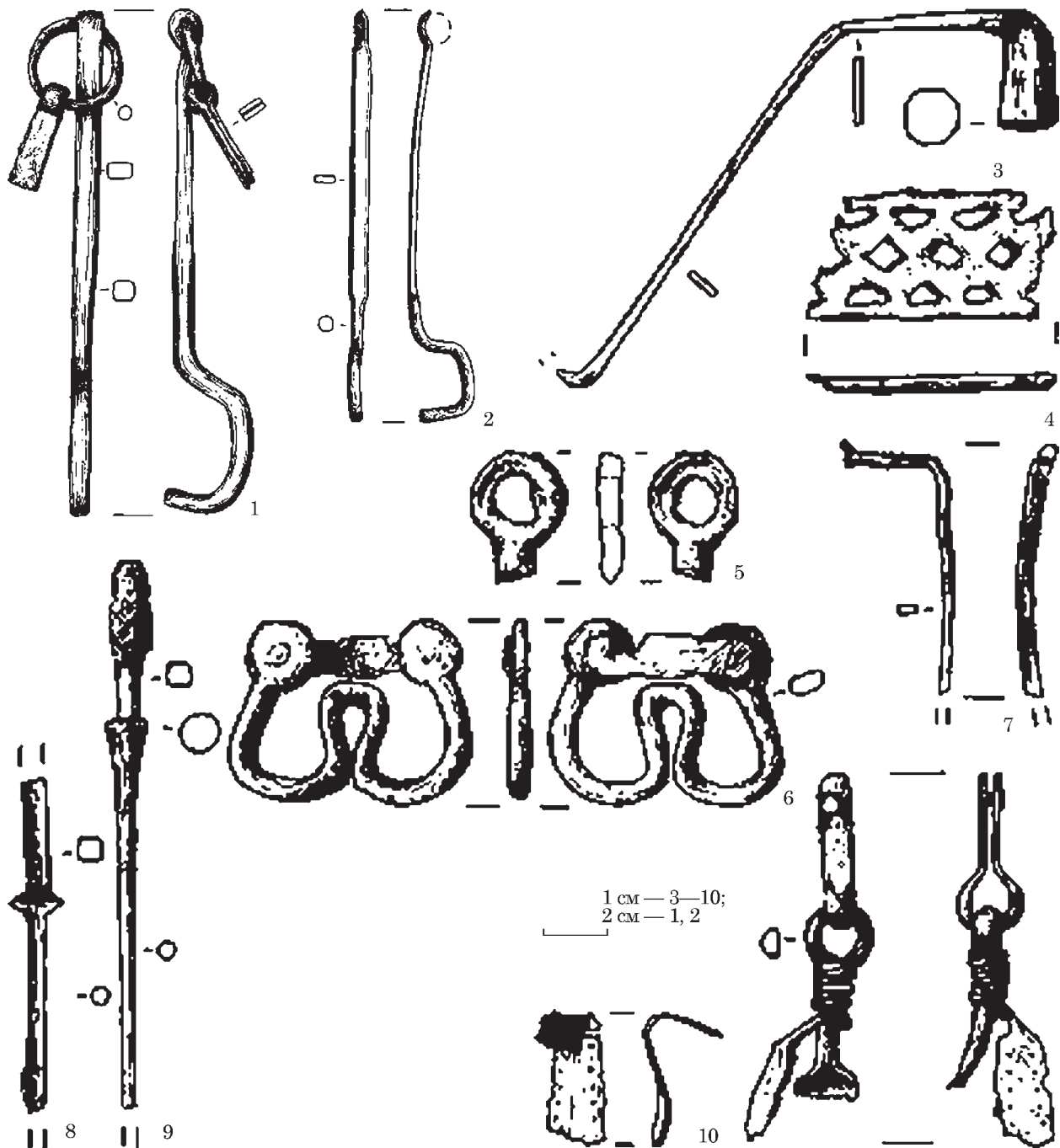

Рис. 2. Матеріали з поховання 12: 1—3, 6—9 — залізо; 4, 5, 10 — бронза

0,6 × 0,2 мм. На відстані 1,6 см від гачка він стає круглим, діаметром 0,4 см (рис. 2: 2).

За класифікацією А. Коковського описані ключі належать до типу А (Kokowski 1997, S. 13—14) і використовувалися для закривання / відкривання скриньок з особистими речами. Аналогії до них присутні в пшеворській, липицькій і черняхівській культурах (Милашевський 2016, с. 71).

Пряме відношення до замка скриньки має пружина закриваючого механізму. Під час обрядових дій її спеціально зігнули і обламали гачкоподібне закінчення (рис. 2: 3). Величина знахідки становить: загальна

довжина — 12,7 см, ширина пластинчастого корпусу — 1,1—0,8 × 0,2 см, висота циліндричного виступу — 1,8 см, діаметр — 0,8 см.

Із заліза виготовлені деталі, що належали до аксесуарів костюму, а також деякі елементи гарнітури поясу. До перших відносяться фрагменти двох ідентичних шпильок (рис. 2: 8, 9). Вони мають відділені від стержня карнизоподібним валиком високі голівки. Їхні розміри становлять: вціліла довжина — 8,5 і 5,2 см, з яких на верхню частину (голівку) припадає 2,6 і 1,9 см. Діаметр голівок — 0,4 см, стержнів — 0,2—0,3 см, валика — 0,7 і 0,8 мм. Такий тип шпильок віддалено нага-

дуге балтські шпильки групи Н за типологією Б. Бекманна (Beckmann 1969, S. 110; Abb. 1: Н). Дещо ближча аналогія походить з поселення культури штрихованої кераміки Аукштадваріс (Aukštadvaris) у Литві і датується періодом B2/C1 (Juga-Szymańska 2014, s. 334, 502; tabl. LI: 6).

Можливо до категорії шпильок також належить фрагмент зігнутого під прямим кутом залізного цвяшка. Він має обламаний нижній кінець, прямокутний стержень товщиною 2×3 мм і розділений на дві протилежно розігнуті частини верх (рис. 2: 7). Загальна довжина предмета становить 4,9 см. Знахідка частково нагадує шпильку з могильника Рудувка (Róduwka) Вармінсько-Мазурського воєводства Республіки Польща, датують фазою B2/C1 (Juga-Szymańska 2014, s. 303, 486; tabl. XXXVI: 51.05).

Елементи поясної гарнітури представлені фрагментом кінцевика поясу, омегоподібним підвісом і частиною пряжки або накладки (?) у вигляді пластини з ажурними вирізами. Від бронзового кінцевика збереглося його закінчення у вигляді частини корпусу і кільця діаметром 1,4 см (рис. 2: 5). Загальна довжина фрагмента становить 1,9 см. Очевидно, його було навмисно зламано. За типологією Р. Мадиди-Легутко такі вироби належать до 5 типу III групи (Madyda-Legutko 2011, s. 48—55) і на основі матеріалів пшеворської культури з території Польщі віднесені до фази B2/C1—C1a (Madyda-Legutko 2011, s. 54).

Залізна омегоподібна деталь використовувалася для підвішування до поясу різноманітних предметів. Вона складається з прямокутної пластини, до якої двома заклепками прикріплено дві з'єднані між собою петлі (рис. 2: 6). Розміри знахідки становлять $3,7 \times 2,5$ см, товщина — 0,3 см. За Р. Мадидою-Легутко подібні вироби належать до першого варіанту поясних підвісів W-подібної форми і датовані періодом B1—C16 (Madyda-Legutko 2016, s. 65, 66, 69, rys. 1: 1—7).

Інтерес представляє знайдена у похованні 12 частина бронзової пластинки з ажурним орнаментом у вигляді напівовальних і ромбічних вирізів. Її довші сторони обломані (рис. 2: 4). Розміри знахідки становлять $3,4 \times 2,0$ см, товщина — 0,2 см. Такі пластини у римський час використовувалися для оздоблення щитків квадратних поясних пряжок з виделковидним язичком. Зокрема, подібні декоративні елементи присутні на пряжках з Віташевіц (Witaszewic; пох. 22), Хмелюва Пясковего (Chmielowa Piaskowego; випадкова знахідка), Дроздова (Drozdowa; пох. 37) на території Республіки Польща (Бруяко, Дзиговський, Мадыда-Легутко 2017, с. 245, 247—248; рис. 11: 2—4). Їхня хронологія визначається фазою B2 ранньоримського часу (Madyda 1977, s. 376). Зрештою, це могла та-

кож бути накладка для оздоблення виробів з шкіри, тканини тощо.

До групи прикрас належать фрагменти бронзової підвіски, а також скляні та сердолікова намистинки. Перша знахідка представлена частинами кулона у вигляді стержня з вухком-кільцем для підвішування і залишками пластинчастих обойм, якими утримувався кулька із скла, бурштину, пахучих органічних речовин тощо. На кільці зберігся хомут довжиною 2,4 см, товщиною 0,5 см і діаметром кільця 1 см, яким підвіска кріпилася до шнурка. Тонко розклепані стрічки шириною 0,8—1 см прикрашені двома рядами крапкоподібних вдавлень (рис. 2: 10). Загальна довжина вцілілої частини прикраси становить 5,4 см. За типологією К. Станек вона належить до 3а варіанту III типу опоясаних підвісок (Stanek 1999, s. 333—334). Вони відомі у комплексах пшеворської, вельбарської і самбійсько-натангінської (долькайм-коврово) культур, де датовані, відповідно, фазами B2/C1—C1a, B2/C1—C2/C3 і C1—C2 (Stanek 1999, s. 338).

Важливо, що під час розкопок 2020 р. в орному шарі, на відстані близько 4 м від поховання 12, було знайдено фрагмент бронзової пелюстки цієї самої підвіски. Це підтверджує припущення, що частина інвентарю могла бути переміщена за межі об'єкта в результаті оранки.

Намистини представлені чотирма екземплярами: три із них виготовлені зі скла, одна — із сердоліку. Перші збереглися дуже погано. Від перебування у вогні вони потріскали і розпалися на дрібні частинки, які, за виключенням одного випадку, не дають можливості реконструювати загальний вигляд. Прикраси малахітового, світло-синього і світло-зеленого кольорів. Частково вцілілий екземпляр має діаметр в межах 2 см (діаметр каналу — біля 1 см), світло-синій колір і сплюснуто-біконічну форму. За типологією Е. М. Алексеевої знахідка може належати до типу 100 скляних усічено-біконічних намистин (Алексеева 1978, с. 69).

Фрагмент ще однієї невеликої намистинки (діаметр 0,8 см) з цього ж комплексу знайдено неподалік поховання у 2020 р. Вона представлена половинкою прикраси овальної у поперечному перерізі форми, виготовленої з скляної пасти голубого кольору. Від перепалення у вогнищі її поверхня покрилася численними тріщинками.

Сердолікова намистина гранчаста, призматична, із зрізаними кутами та усічено-конічним каналом. Відноситься до типу I за О. В. Гопкало (Гопкало, 2008, с. 74; табл. IX: V.1). Довжина знахідки становить 1 см, висота — 0,6 см, товщина — 0,5 см, діаметр каналу — 1—2 мм. Від перебування у вогнищі вона набула сіро-білого кольору (рис. 3: 12).

Рис. 3. Знахідки з орного шару: 1, 3 — залізо; 2 — скло; 4 — кераміка; 5—9 — золото; 10—11 — бронза; 12 — сердолік

Аналогічна за формою намистина була виявлена під час розкопок 2018 р. у похованні 6 (Онищук 2019, рис. 11: 8).

Знахідки з орного шару. Під час розкопок 2019 р. була виявлена значна кількість знахідок за межами об'єктів в результаті переміщення їх в результаті оранки, а також можливого ритуального розкидання частини поховального інвентарю по території могильника. Це — фрагменти чорнолакової кераміки, два вінця і стінка амфор, вушко скляної посудини, пряслице, частинка рогового гребеня, наконечник стріли, шпора, цвях, фрагменти фібул, а також вироби з жовтого металу.

На відстані близько 2 м від поховання 12 виявлено скупчення фрагментів імпортової кераміки. Вона представлена уламками вінця, стінки, ручки і денця посудини світло-жовтого кольору, виготовленої на гончарному крузі. Вінця широкі, злегка потовщені, відігнуті назовні. Тісто без домішок, щільної консистенції. Зовнішня поверхня відносно гладка без слідів ангобування, на внутрішній — збереглися залишки тонкого шару чорного лаку або фарби. Денце має добре виражений піддон. На жаль, через фрагментарність, загальний вигляд посудини відтворити складно. Ймовірно, це була ваза або чаша, виготовлена за провінційно-римською

технологією у котрому з керамічних центрів Римської імперії.

Частина вінця амфори має потовщений край і пряму шийку. У керамічному тісті присутні домішки грубозернистого піску. За кольором поверхні посудина належала до екземплярів червоноглиняного типу. До цієї ж групи відноситься сильно перепалений у вогні уламок горла ще однієї амфори менших розмірів. Через його сильне оплакування важко встановити склад тіста і тип, але правдоподібно, що даний фрагмент походить від червоноглиняних посудин з вузьким горлом.

До продукції імпортного характеру належить фрагмент вуха (?) скляної посудини із слідами сплавлення. Колір скла — зелено-голубий. На поверхні присутні 4 повздовжні валики (рис. 3: 2). Розміри знахідки становлять: ширина — 2,1 см, товщина — 0,6 см, приблизна довжина 4,9 см. Через фрагментарність і сильну деформацію важко встановити її приналежність до конкретного типу посуду. Можемо припустити, що уламок належав скляній ємності з вухом, наприклад ойнохойї, вазі чи штофу.

Біля поховання 12, на глибині 0,3 м від сучасної поверхні, знайдено глиняне прясло. Воно жовтого кольору, конічної форми, має увігнуту до середини нижню площадку. Діаметр виробу становить 4,1 см, каналу — 0,5 см, висота — 2,5 см. Аналогії до нього відомі на багатьох пам'ятках пшеворської, зубрицької і черняхівської культур. Згідно типології Б. В. Магомедова, така форма прясел відповідає виду В, підгрупі В111 і варіанту В111а та була поширена у першій половині I тис. н. е. (Магомедов 2015, с. 22).

Поруч із пряслищем виявлено подібну на лісовий горіх (фундук) глиняну кульку жовтого кольору. Поверхня орнаментована численними вертикальними канелюрами, які сходяться до купи на її вершині. Нижня частина має слабо виражену площадку з подібним на вм'ятину заглибленням круглої форми діаметром 1,1 см (рис. 3: 4). Розміри знахідки становлять: діаметр — 2,1 см, висота — 1,7 см. Такі предмети присутні на багатьох пам'ятках римського часу. Найбільше їх знайдено у вельбарській культурі, дещо менше — у черняхівській і пшеворській. Поодинокі випадки мають місце в Долькайм-Коврово (самбійсько-натангінській) і любошицькій культурах. За типологією Б. Незабітовської-Вісьневської подібні екземпляри належать до варіанту 1Б і хронологічно відповідають фазам В2/С1—D (Niezabitowska-Wisniewska 2015, s. 499—500, 503). Функціональне призначення таких виробів залишається нез'ясованим.

Поблизу поховання 12 знайдено частинку рогового гребеня. Вона прямокутно-видовже-

ної форми, має розміри 2,8 × 1,2 см і товщину 1,3—0,9 см. Поверхня орнаментована трьома горизонтальними заглибленими лініями (рис. 4: 9). Виходячи з форми, це може бути елемент (середня ланка) тричастинного гребеня. У цьому ж районі під час розкопок 2020 р. було виявлено також залізний стержень, який належав до конструкції даного виробу. Він зроблений ковальським способом, має квадратну форму і розклепані кінці. Розміри знахідки становлять 9,2 × 0,4 см. Приблизно на середині його довжини зберігся малесенький кусочок рогового матеріалу (рис. 4: 3). Слід зазначити, що загалом на території Карівського могильника знайдено вісім стержнів від гребенів виключно тричастинного типу. Вони походять з поховань 2, 3, 6, а також орного шару пам'ятки.

Найбільшу групу артефактів з польового сезону 2019 р. складають металеві вироби. Серед них — предмети озброєння і спорядження вершника: залізний наконечник стріли і шпора. Перший зберігся погано через пошкодження у результаті природного окису металу. Це може свідчити про те, що наконечник або взагалі не побував у вогні, або зазнав лише незначного термічного впливу. Він втульчастого типу з листоподібною формою пера. Втулка з одного боку частково пошкоджена (рис. 3: 3). Розміри знахідки становлять: загальна довжина — 5,5 см, довжина вістря — 2,9 см, найбільша ширина — 1,7 см, довжина втулки — 2,6 см, діаметр — 0,8 см. Слід зазначити, що п'ять аналогічних наконечників стріл також виявлено у похованні 1 під час розкопок 2017 р. (Онищук 2018, с. 164—165).

Екземпляри з ромбоподібною формою вістря рідко трапляються у пшеворській культурі. Натомість численні аналогії до них відомі з території Північної Європи. Наприклад, колекція листоподібних і ромбоподібних втульчастих наконечників стріл походить з болотного комплексу Illerup Ådal у Данії (Jensen, Nørbaek 2009, S. 200—203). Такі ж самі знахідки відомі в деяких германських похованнях римського часу в Середньому Подунав'ї (Přnov в Богемії (Rybová 1970, taf. VII: 1, XXIV: 1—6, XXVIII: 4); Hrubčice, Kostelec na Hané, Mušov в Моравії (Droberjar, Peška, 1994; abb. 13: 4—7; 14: 8, 11—14; 10: 2, 3 та ін.).

Шпора, хоча й виготовлена із заліза, збереглася у відмінному стані завдяки окаліні, яку отримала від перепалення у поховальному вогнищі. Має сильно вигнуті опуклі в поперечному перерізі плічки, напівсферичні гудзки на їхніх кінцях і круглий конічний шип. Останній в основі орнаментований двома заглибленими лініями (рис. 3: 1). Розміри знахідки становлять: загальна величина — 7,1 см, ширина плічок — 1,8—0,7 см, висота

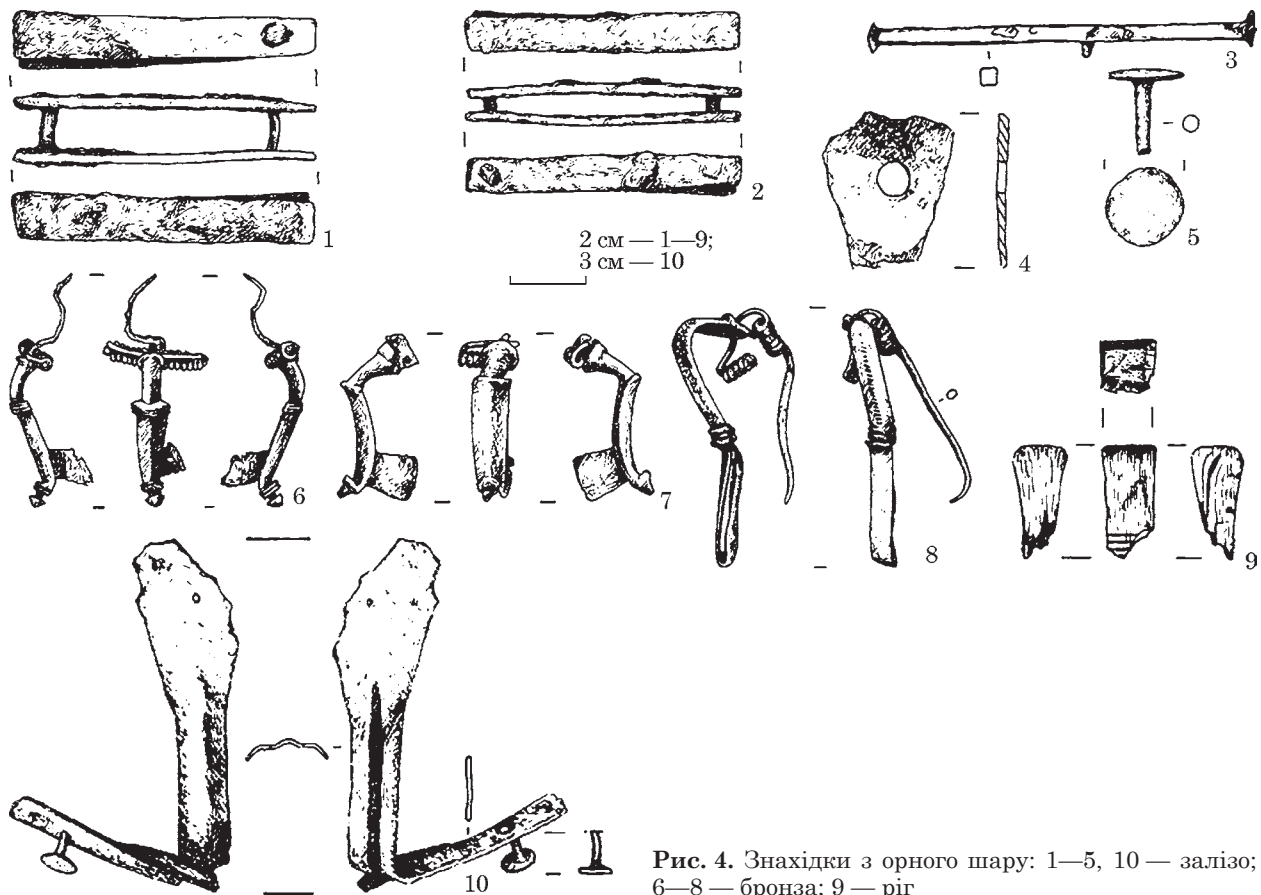

Рис. 4. Знахідки з орного шару: 1—5, 10 — залізо; 6—8 — бронза; 9 — ріг

шипа — 2,6 см, найбільший діаметр 1,6 см, діаметр гудзиків — 1 см. Аналогічні шпори у кількості трьох екземплярів (відрізняються лише наявністю в основі шипа тонкого декоративного валика) походять з колекції предметів, переданих у 2017 р. у фонди КЗ ЛОР «Історико-краєзнавчий музей». Згідно з класифікацією Є. Гінальського такі вироби належать до типу Е-5 (варіант Е-5а) і датуються пізньою фазою ранньоримської доби (період В2/С1) (Ginalski 1991, s. 62—63; рис. 11: 16).

До виробів з чорного металу належить невеликий кований цвях. Дякуючи окалині він зберігся у доброму стані. Знахідка має квадратний у перерізі стержень і круглу, дещо опуклу ззовні, голівку. Нижня частина обламана (рис. 4: 5). Розміри цвяха становлять: збережена довжина — 2,9 см, товщина стержня — 0,5 × 0,5 см, приблизний діаметр голівки — 1,3 см.

Важливими знахідками є бронзові фібули. Перша збереглася погано через сильне опалення і ритуальне псування. Вона являє собою фрагмент спинки з масивним валиком і початком ніжки. Очевидно, інші частини були спеціально відламані. Через фрагментарність важко встановити загальний вигляд застібки. Присутність на спинці масивного валика і тонкий стержень дужки шийки можливо засвідчує її приналежність до ти-

пу А. 77 або А. 88 четвертої групи фібул римського часу (Almgren 1897, Taf. IV: 77, 88.).

Цікавою знахідкою є частинка фібули-сюльгами. Вона представлена щитком дисковидної форми розмірами 1,8 × 1,7 см. Зверху на ньому збереглися залишки дужки шириною 0,5 см, яка, мабуть, була спеціально відламана в результаті ритуальних дій. З лицьового боку по краю наявний заглиблений орнамент у вигляді одинарного кола, в середині якого розміщений трохи повернутий вправо малюнок у виді ромба з видовженими кінцями і потрійними кільцями (роzetками) на кожному із них. Дужка також прикрашена двома паралельними лініями (рис. 3: 10). Припускаємо, що орнамент первісно був заповнений емаллю, яка не збереглася в результаті перепалення прикраси у вогні. Внутрішня сторона плоска, неорнаментована.

Аналогії до такого типу фібул походять з території т. зв. «кола східноєвропейських виїмчастих варварських емалей». Зокрема, повним відповідником нашої знахідки (відрізняється лише наявністю двокільцевого орнаменту по краю диска) є бронзовий щиток від сюльгами пізньоримського часу, випадково знайдений на території Гомельської області у Білорусі (Макушников, Радюш 2017, с. 178; цв. вкл.: рис. 4: 2).

У польовому сезоні 2019 р. вперше були виявлені вироби із жовтого металу. Це

підвіска-кулон, лунниця, дротина і кулька, яка утворилася в результаті сплавлення у вогнищі ще якоїсь прикраси. Усі вони походять з орного шару пам'ятки, однак, скоріш за все, були пов'язані з комплексом багатого поховання 12.

Перша знахідка являє собою підвіску з високою циліндричною шийкою, широким вушком і кулястим корпусом. Поверхня корпусу легко деформована або в результаті навмисних дій, або під час оранки. Його верхня частина прикрашена філігранним орнаментом у вигляді напаяних петлевидних дротин і хаотично розміщених між ними кульок зерні у кільчастих «гніздах». Вушко вздовж країв і посередині декороване трьома дротинами, утвореними в результаті лінійного спаювання кульок зерні (рис. 3: 8, 8a). Розміри прикраси становлять: загальна висота — 1,8 см, діаметр сферичного корпусу — 1,1 см, висота і діаметр шийки — 0,3 і 0,4 см, ширина вушка — 0,3 см.

Подібні вироби відомі у культурах римського часу, таких як пшеворська, вельбарська і черняхівська. Найближча аналогія до описаної знахідки походить з пшеворського могильника Надколе (Nadkole; пох. 121) Мазовецького воєводства Республіки Польща (Madyda-Legutko, Rodzińska-Nowak, Zagayska-Telega 2010, s. 338, rys. 1: 7). За типологією А. Коковського карівська підвіска належить до типу Ib2 і датована фазою B2/C1—C1a (Kokowski 1991, s. 119, 129—131, rys. 6: d—h, j).

Прикрасу типу лунниці виявлено на межі орного і непорушеного шарів між похованнями 11 і 12 (на відстані 6 м на південний захід від останнього). Вона плоскої форми, неорнаментована, має два закручені до середини роги. Вушко петельчастої форми з фронтальної сторони суцільне з корпусом. Другий його кінець припаяний до тильного боку прикраси (рис. 3: 5). Розміри знахідки становлять: загальна величина 4,2 см, висота корпусу — 2,8 см, найбільша ширина — 0,9 см, висота і ширина вушка — 0,5 і 0,9 см, маса — 6,8 г. Важливо, що в середині вушка зберігся мініатюрний фрагмент перепаленої людської кісточки.

У цьому ж квадраті знайдено фрагмент ще однієї прикраси у вигляді частково оплавленої дротини. Один її кінець зігнутий у петлю, другий легко вигнутий дугою. У поперечному перерізі — круглої форми (рис. 3: 6). Довжина знахідки становить 2,2 см, товщина дроту — 0,2 см, маса — 2,39 г. Таку саму дротину було виявлено у польовому сезоні 2020 р. на відстані близько 7 м на схід від поховання 12. Вона зігнута у формі зигзагу, має довжину 2 см, товщину 0,2 см і масу 1,47 г. Як і в попередньому випадку на поверхні присутні сліди оплавлення (рис. 3: 9). Очевидно, обидві знахідки походять від сплавленої у вогні

прикраси. У процесі оранки вони були вилучені з поховання 12 і переміщені на певну відстань у різні сторони.

Поруч із похованням 12, на глибині 0,3 м, знайдено злиток жовтого металу у вигляді кульки овальної форми (рис. 3: 7). Пористість поверхні, неправильна форма, а також сліди оплавлення вказують на те, що вона є краплею, утвореною в наслідок повного сплавлення якогось ювелірного виробу. Розміри кульки становлять $1,2 \times 1,0 \times 0,5$ см, маса — 5,3 г.

Виявлений у 2020 р. речовий матеріал походить виключно з орного шару. Окрім вже описаних фрагмента бронзової пелюстки підвіски, залізного стержня від трьохскладового гребеня і золотої дротини, колекція знахідок цього польового сезону складається з уламків імпортової червонолакової кераміки, залізних і бронзових виробів.

Першу групу склали 6 невеликих фрагментів посуду типу «Terra sigillata». Виходячи з однакового складу глини, техніки виготовлення і кольору лакового покриття припускаємо, що вони належали до червонолакової чаші з рельєфними орнаментами з поховання 1. Слід зауважити, що розрізнені уламки цієї посудини в процесі розкопок траплялися на різних ділянках могильника. Оскільки відстань між захороненням і знайденими у 2020 р. фрагментами становила близько 30 м, сумнівно, що останні були переміщені так далеко під час оранки. Можливо, якась частина розбитої чаші була спеціально викинута за межі могили в результаті поховальних заходів.

До групи залізних виробів відносяться дві сковки прямокутних пластин, зроблені за допомогою пари коротких стержнів. Розміри першої становлять: довжина — 7,8 см, ширина пластин — 1 см, товщина — 0,2 см. Стержні круглої у поперечному перерізі форми і мають діаметр 0,4 см. Їхня висота, а отже й відстань від однієї платини до другої, становить 1,9 см (рис. 4: 1). Друга сковка менших розмірів. Її довжина становить 7,3 см, ширина пластин — 0,9 см, товщина — 0,2 см, висота стержнів — 0,5 см (рис. 4: 2). Слід зазначити, що подібна сковка також походить з речового комплексу, переданого в 2017 р. у фонди КЗ ЛОР «Історико-краєзнавчий музей».

Аналогії до знахідок відомі у пшеворській культурі, зокрема з могильника в с. Гацьбіля Пшеворська у Польщі (Hadaszek 1909, s. 11; tab. III). Такі сковки використовували для скріплення дерев'яних або шкіряних виробів. Сліди окалини на поверхні засвідчують їхнє перебування у кремаційному вогнищі.

До групи предметів із заліза належать ручки щитів, представлені цілим екземпля-

ром і фрагментом. Перша знахідка має опуклий держак шириною 1,8 см і плавно розширені у формі трапеції плоскі поля з круглими отворами для кріплення діаметром 6 см. В одному з них зберігся цвях висотою 1,2 см і товщиною 0,4 см з розклепаними кінцями (рис. 4: 10). Поверхня має сліди перепалення у вогні. Загальна довжина ручки становить 21 см. Майже по середині вона зігнута під гострим кутом, що могло бути наслідком як ритуальних дій, так й оранки ґрунту.

Форма описаної ручки відрізняється від інших подібних знахідок з могильника Карів I відсутністю прямокутних уступів у місці переходу держака у пластини-поля. Вона належить до дев'ятого типу за класифікацією М. Яна (Jahn 1916, S. 189—190; Abb. 220). Згідно Й. Ількера такі форми ручок є близькими до варіантів 5a—5b і за матеріалами болотного депозиту в Іллерупі (Illerup Ådal) у Данії відносяться до початку пізньоримського часу — фази C1b (Pikjær 2001, S. 321—322; Abb. 305). Це підтверджує правильність датування могильника в Карові етапом B2/C1 і пояснює наявність у поховальних комплексах предметів характерних як для ранньоримського, так і початкової етапу пізньоримського періодів.

Друга ручка представлена полем, яким вона кріпилася до умбона. Знахідка має вигляд трапецевидної пластини з овальним отвором розмірами 0,8 × 0,9 см по середині. Величина фрагмента становить: ширина — 3,2—1,8 см, довжина — 3,7 см. На поверхні присутня окалина від вогню (рис. 4: 4).

Предмети з бронзи представлені двома цілими і двома частково пошкодженими фібулами, а також фрагментом залізної пружинки зі слідами перепалення у вогні. Перший цілий екземпляр не відповідає жодній з форм у типології О. Альмгrena, посідаючи проміжне місце між A-75 і A-84 (Almgren 1897, Taf. IV: 84). Він має двочленну конструкцію, S-подібну форму і відкритий пружинний апарат, тятиву якого зафіксована за допомогою спеціального гачка на корпусі. Голівка фібули трубчаста з незначним прикінцевим розширенням, шийка кругла у перерізі. Спинка трикутна, має добре виражене поздовжнє ребро і поперечний гребінь на зовнішній поверхні у вигляді трьох маленьких валиків. Ніжка, відігнута на зовні з суцільним приймачем висотою 1,4 см, закінчується круглою «намистинкою» (рис. 4: 6). Загальна довжина знахідки становить 3,9 см. За типологією Т. Ліани такі екземпляри належать до другого різновиду трубчастих фібул і датуються періодом B2 (Liana 1970, s. 443-444; tabl. III: 13).

До цього ж типу застібок належать два фрагментовані екземпляри. У першого відсутня права частина пружини (рис. 4: 7). Другий представлений лише ніжкою зі слі-

дами навмисного пошкодження (спеціально відламані спинка і «намистинка» на ніжці). Їхня форма відрізняється від вищеописаної фібули лише гострішим профілюванням корпусу і «намистинкою» у вигляді конусу. Величина виробів становить 4,4 см. Такі застібки були поширені на території пшеворської культури у фазі B2—B2/C1 (Dąbrowska 1998, S. 150—151; Abb. 1).

Ще одна бронзова фібула виявлена буквально на поверхні пам'ятки, на глибині 0,1 м. Вона відрізняється від інших наявністю підв'язного приймача. Знахідка частково деформована у результаті оранки. Її довжина становить 6,4 см. Має відкритий пружинний апарат і вигнуту підтрикутну в перетині спинку, прикрашену рядом косих насічок. Приймач підв'язаний до ніжки трьома витками дроту (рис. 4: 8). За типологією О. Альмгrena такі фібули належать до варіанту A-162. Через наявність відповідного орнаменту на спинці Я. Анджейовський виділив їх в групу «Яртипори» («Jartypory») і датував фазою C1a (Andrzejowski 2018, p. 99—127). Аналогії до них широко відомі у вельбарській культурі, зокрема й на території Західної Волині (Боремель, Перемиль) (Andrzejowski 2018, p. 118—121). Виходячи з незначної глибини залягання, а також з відсутності на пам'ятці Карів I культурного шару пізньоримського часу, вважаємо, що ця фібула потрапила на територію могильника випадково.

На особливу увагу заслуговує фрагмент бронзового кінцевика поводів кінської вуздечки. Він виявлений в орному шарі на глибині 0,25 м. Має масивну петлевидну дужку, прямокутний щиток опуклої форми, орнаментований 5 рядами прямих ліній, і залишки пластинчастого затискача для фіксації шкіряного ремня вудил (рис. 3: 11). За класифікацією С. Вільберс-Рост кінцевик належить до типу 2a (Wilbers-Rost 1994, taf. 3: A; bail. 1: Rh. 2a). Найближча аналогія до нього походить з одиночного місцезнаходження біля м. Челаковіце (Čelákovice) у Центральній Чехії, де такий предмет був у складі поводів ланцюгового типу Вімосе (Lau 2014, S. 42; Abb. 1).

Отже, дослідження 2019—2020 рр. принесли нові матеріали, які засвідчують винятковість могильника Карів I серед інших пам'яток цього часу на території Західного Побужжя. Невелика кількість захоронень, наявність у могилах зброї, дорогих речей провінційно-римського походження, прикрас, в тому числі з дорогоцінних металів, та інших предметів, вказує на високий соціальний статус похованих тут осіб. Це дозволяє припустити, що пам'ятка може являти собою некрополь представників тогочасної варварської еліти і членів її близького оточення.

Етнокультурна характеристика пам'ятки. Кремаційний могильник Карів I є складною пам'яткою в етноісторичному контексті. Проведені дослідження засвідчують наявність в об'єктах різнокультурних елементів поховальної обрядовості. Вони відобразилися як в характері матеріальних комплексів могил, так і специфіці ритуальних дій, пов'язаних з покладенням останків. Наприклад, з усіх захоронень лише три були урновими, решту — ямного типу. У похованнях 1, 5, 7, а також у деяких порожніх (знищених оранкою) об'єктах, простежено посипання долівки подрібненим деревним вугіллям. У ґрунті, який заповняв могили 1, 2, 4, 6, 10, 12, встановлено присутність більшої чи меншої кількості продуктів спалення у вигляді вугілля і золи. У захороненнях 1, 2, 5, 12 виявлено тваринні остеологічні залишки. Супровідний інвентар в одних випадках лежав у хаотичному порядку між кістками (пох. 5, 6, 9, 12), в інших, залежно від типу предметів, — розташовувався в чітко визначених місцях поховальної ями. Наприклад, у похованні 1 майже весь керамічний посуд, за виключенням цілого горщика з «жертвовою їжею» в центральній частині могили, лежав у розбитому вигляді біля північної стінки, при цьому трьом посудинам (амфорі, червонолаковій вазі та ліпному дзбану з гостроконечним вухом) бракувало значної кількості фрагментів, а ще дві були представлені одиничними уламками. Натомість усі вироби з металу розташовувалися біля південного краю ями. Деякі із них мали сліди навмисної деформації і сильного оплавлення. У могилі також виявлено залишки черепної коробки коня та елементи дорогого кінського спорядження для верхової їзди (частини вуздечки типу Vimose) (Онищук 2018, с. 142—144). Аналогічне розміщення керамічних і металевих предметів простежене у похованні 7, однак в цьому випадку чотири з п'яти виявлених глиняних посудин не мали жодних пошкоджень, натомість усі металеві вироби були ритуально зіпсовані. На відміну від глиняного горщика з «ритуальною їжею» у центрі лежав дорогий скляний келих (Онищук 2020, с. 148—149).

Зовсім інакше виглядало поховання 2. Воно мало два яруси поховальних дарів. За винятком кількох металевих предметів з верхнього шару (одні ножиці і ніж мали обламани кінчики лез, а шпора — затуплений шип) усі інші перебували в цілому вигляді. Явні сліди термічного впливу вдалося простежити лише на кераміці з верхнього ярусу. Роль урни виконував імпортований бронзовий казан з антропоморфними атташами, а інвентар складався з дорогих і престижних скляних й бронзових виробів (Онищук 2018, с. 144—148). Очевидно, це було пов'язано із

статусом похованої тут людини, яка належала до германської (свебської) племінної верховки. Цю думку підтверджують дослідження Я. Шустера, за якими «...бронзовий, срібний і скляний посуд у могилах був своєрідним визначником статусу або рангу померлої особи в соціальній ієрархії Барбарікуму» (Schuster 2014, s. 36).

По-іншому було облаштоване поховання 8. Урна з останками стояла між двома цілими керамічними посудинами, під якими лежав непошкоджений наконечник списа. На усіх простежені ознаки сильного перепалення у вогні. Людські кістки в середині урни були очищені від продуктів спалення і лежали в анатомічному положенні — від кісток ніг на дні посудини до черепної коробки у верхній її частині (Онищук 2020, с. 149—150). У цьому ж, а також сусідньому урновому захороненні 9, поміж кремованих останків знайдено по одній перепаленій у вогні невеликій крем'яній конкреції (Онищук 2020, с. 163; рис. 15: 6—7).

З поховальною обрядовістю пов'язуємо навмисне нищення або деформацію багатьох предметів супровідного інвентарю у похованнях 1, 2, 4—7, 9, 11, 12). Ламали або згинали не тільки зброю чи інші масивні предмети, а й дрібні речі, наприклад, дротяні персні (пох. 5), голку (пох. 6), шпильки (пох. 6, 12), фібули (пох. 9) тощо.

Культурну приналежність могильника Карів I наразі визначити складно. Характер пам'ятки (безкурганний і тілопальний тип захоронень, наявність у могилах залишків поховального вогнища, ритуально пошкодженої зброї, елементів спорядження вершників (шпори), чорнолощеної ребристої кераміки з добре вираженим дном та ін.) засвідчує домінування у її поховальній обрядовості пшеворських традицій. Одночасно, присутність у могилі 1 решток черепа коня, кінської вуздечки з поводками типу Vimose (варіант «Пруський» за Т. Барановським) Baranowski 1973, s. 420—424; рис. 11: A) або тип Vimose 1 за N. Lau (Lau 2018, S. 345—346; Abb. 2)), поширених на Самбії, у Скандинавії та, спорадично, у Центральній Європі та деяких металевих елементів костюма (широких кінцевиків поясів з трикутними вирізами, пряжок з виделкоподібним язичком, фібул Almgren 125 і 130 з трубчастим пружинним апаратом, шпильок із профільованими голівками тощо) вказує на західнобалтські культурні впливи. Виявлення у похованні 2 бронзового казана з антропоморфними атташами з «nodus suebicus» (свебським вузлом) і значної кількості предметів провінційно-римського походження засвідчує наявність германського (свебського) етнічного компоненту, що проживав на Середньодунайському лімесі. Не можемо також проігнору-

вати присутність у керамічному комплексі пам'ятки двох горщиків «венедського» типу з косими насічками на вінцях (пох. 1, 7), які представляють носіїв постзарубинецьких культурних традицій (Онищук 2020, с. 148).

Наявність достатньої кількості датуючих матеріалів (фібули, шпори, кінцевики рогів для пиття, амфори, скляний і бронзовий посуд тощо), більшість з яких походить із закритих комплексів, дозволяють датувати могильник Карів I другою половиною II ст. н. е., або, як вже зазначалося вище, фазою B2/C1 і пов'язати з подіями Маркоманських війн (166—180 pp.) на Середньому Дунаї.

Висновки. Отже, характер поховальної обрядовості, а також знайдені матеріали свідчать, що людність, яка залишила пам'ятку Карів I, не належала ані до готів, ані гепідів, ані інших племен вельбарського культурного кола. Не маємо підстав відносити її також до «класичної» пшеворської культури, оскільки деякі обрядові елементи нехарактерні для її похоронних традицій. Дослідження могильника дозволяють припустити появу на території Західного Побужжя у зазначений період групи населення зі змішаними культурними рисами. Ймовірною причиною цього явища були події Маркоманських війн, під час або після завершення яких частина учасників варварської коаліції могла переселитися на віддалені від римського політичного впливу землі європейського Барбарікуму.

ЛІТЕРАТУРА

- Алексеева, Е. М. 1978. *Античные бусы Северного Причерноморья*. Археология СССР. Свод археологических источников, Г 1-12. Москва: Наука.
- Бруяко, И. В., Дзиговский, А. Н., Мадьда-Легутко, Р. 2017. *Studia Baltica et Pontica* (Сарматско-германский комплекс на городище Каргал в низовьях Дуная). *Stratum plus*, 4, с. 233-264.
- Гопкало, О. В. 2008. *Бусы и подвески черняховской культуры*. Киев: ИА НАН Украины.
- Магомедов, Б. В. 2015. *Керамические пряслица черняховской культуры*. Киев: ИА НАН Украины.
- Милашевський, О. С. 2016. Замки, ключі та деталі скриньок у черняхівській культурі. *Оіум*, 5: Черняхівська культура, с. 69-88.
- Онищук, Я. 2018. *Населення Західної Волині та Західного Поділля у першій половині I тис. н. е.: культурно-історичний аспект*. Львів: ЛНУ імені Івана Франка.
- Онищук, Я. 2020. Деякі підсумки досліджень могильника римського часу Карів I у Західному Побужжі. В: Любичев, М., Мизгін, К. (ред.). *Між Сходом та Заходом (Inter Orientem et Occidentem)*. 3. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, с. 143-163.
- Макушников, О. А., Радюш, О. А. 2017. Вещи круга выемчатых эмалей из Гомельского Поднепровья. *Раннеславянский мир*, 19: Европа от Латена до Средневековья: варварский мир и рождение славянского мира. К 60-летию А. М. Обломского, с. 173-183.
- Слободян, Т. 2020. Додаток 2. Антропологічний аналіз виявленого остеологічного матеріалу могиль-

ника Карів I. В: Онищук, Я. І., Сидорович, В. З. *Звіт про археологічні дослідження могильника римського часу Карів I у Західному Побужжі у 2019 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, с. 156-166.

Чорний, А., Сало, Б., Фіцко, М., Кісілевич, Ю. 2013. *Археологічне обстеження території Сокальського району у 2012 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 2012/20.

Almgren, O. 1897. *Studien über Nordeuropäische Fibelformen der ersten nachchristlichen Jahrhunderte mit Berücksichtigung der provinziäl-römischen und südrussischen Formen*. Stockholm.

Andrzejowski, J. 2018. Jartypory-type brooches — traces of a «living culture» or just a research construct? In: Michałowski, A., Schuster, J. (eds.). *Kulturkonzepte und konzipierte Kulturen. Aussagemöglichkeiten und Grenzen einer systematischen Erfassung archäologischer Funde des eisenzeitlichen Mittel- und Nordeuropas*. Bonn, p. 99-127.

Baranowski, T. 1973. Rząd koński z wozdami łańcuchowymi na terenie Europy Śródkowej w okresie wpływów rzymskich. *Archeologia Polski*, XVIII, 2, s. 391-477.

Beckmann, B. 1969. Die baltischen Metallnadeln der römischen Kaiserzeit. *Saalburg Jahrbuch. Bericht des Saalburg Museums*, XXVI, S. 107-119.

Dąbrowska, T. 1998. Die kräftig profilierten Fibeln Almgren Gruppe IV, Fig. 74—84 (Trompetenfibeln) — mit einem Ausblick auf die östlichen Formen. In: Kunow, J. (eds.). *100. Jahre Fibelformen nach Oscar Almgren. Forschungen zur Archäologie im Land Brandenburg*. 5. Wünsdorf, S. 149-156.

Droberjar, E., Peška, J. 1994. Waffengräber der römischen Kaiserzeit in Mähren und die Bewaffnung aus dem Königsgrab bei Mušov. In: Carnap-Bornheim, C. (eds.). *Beiträge zu römischer und barbarischer Bewaffnung in den ersten vier nachchristlichen Jahrhunderten. Marburger Kolloquium*. Marburg; Lublin, S. 271-301.

Ginalski, J. 1991. Ostrogi kabłakowe kultury przeworskiej. *Przegląd Archeologiczny*, 38, s. 53-84.

Hadaczek, K. 1909. Album przedmiotów wydobytych w grobach cmentarzyska ciałopalnego koło Przeworska (z epoki cesarstwa rzymskiego). In: *Teka Konserwatorska. Rocznik Grona C. K. Konserwatorów Starożytnych Pomników Galicyi Wschodniej*, 3 (II). Lwów, s. A-Z.

Ilkjær, J. 2001. *Illerup Ådal. Die Schilde*. 9. Aarhus.

Jahn, M. 1916. *Die Bewaffnung der Germanen in der älteren Eisenzeit, etwa von 700 v. Chr. bis 200 n. Chr.* Würzburg.

Jensen, X. P., Nørbach, L. C. 2009. *Illerup Ådal. Die bugen, Pfeile und Äxte*. Tafelband. Jutland Archaeological Society Publications, XXV: 13. Aarhus: University Press.

Juga-Szymańska, A. 2014. *Kontakty Pojezierza Mazurskiego ze wschodnią strefą Bałtyku w okresie wpływów rzymskich na przykładzie szpil*. Warszawa.

Kokowski, A. 1991. Grób wojownika kultury przeworskiej z Orońska w woj. Radomskim. *Acta Universitatis Lodzensis. Folia Archaeologica*, 12, s. 106-134.

Kokowski, A. 1997. *Schlossbeschläge und Schlüssel im Barbaricum in der Römischen Kaiserzeit und der frühen Völkerwanderungszeit: Klassifizierung, Verbreitung, Chronologie*. Lublin.

Lau, N. 2014. *Das Thorsberger Moor. Die Pferdegeschirre*. Germanische Zaumzeuge und Sattelgeschirre als Zeugnisse kriegerischer Reiterei im mittel- und nordeuropäischen Barbaricum, 1. Schleswig.

Lau, N. 2018. Die Pferdegeschirre der jüngeren römischen Kaiserzeit aus Opferungen von Heeresaus-

rüstungen und ihre Verbindungen in den Donaauraum. *Slovenská Archeológia*, 66, s. 343-361.

Liana, T. 1970. Chronologia względna kultury przeworskiej we wczesnym okresie rzymskim. *Wiadomości Archeologiczne*, 35, s. 429-487.

Madyda, R. 1977. Sprzączki i okucia pasa na ziemiach Polskich w okresie rzymskim. *Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne*, 4, s. 351-411.

Madyda-Legutko, R., Rodzińska-Nowak, J., Zagyr-ska-Telega, J. 2010. Złote wisioriki z cmentarzyska ludności kultury przeworskiej w Prusieku, stan. 25, gm. Sanok. In: Urbaniak, A., Prochowicz, R., Jakubczyk, I., Levada, M., Schuster, J. (eds.). *Terra Barbaica. Monumenta archaeologica Barbarica*. Series Gemina, II. Łódź; Warszawa, s. 387-395.

Madyda-Legutko, R. 2011. *Studia nad zróżnicowaniem metalowych części pasów w kulturze przeworskiej. Okucia końca pasa*. Kraków.

Madyda-Legutko, R. 2016. Funkcje użytkowe niektórych elementów wystroju pasów ludności kultury przeworskiej. *Casus kabłąków, zawieszek, skuwek z pierścieniem*. *Wiadomości Archeologiczne*, LXVII, s. 65-110.

Niezabitowska-Wisniewska, B. 2015. Ulów (pow. tomaszowski, woj. lubelskie), stanowisko 7, obiekt 124, czyli raz jeszcze w kwestii glinianych guzków typu Bornašivka. In: Kontny, B. (ed.). *Ubi tribus faucibus fluenta Vistulae fluminis edibuntur. Jerzy Okulicz-Kozaryn in memoriam*. *Barbaricum*, 11. Warszawa, s. 489-524.

Onyshchuk, J. 2019. Kariv I — nowo odkryte cmentarzysko z okresu wczesnorzymskiego na Zachodnim Pobużu. Wstępna analiza kulturowo — historyczna. In: Kot-Legieć, K., Michałowski, A., Olędzki, M., Piotrowska, M. (eds.). *Kultura przeworska. Procesy przemian i kontakty zewnętrzne*. Łódź, s. 359-375.

Onyshchuk, J., Schuster, J. 2020. Die nächsten drei Sueben! Ein kaiserzeitliches «Fürstengrab» mit römischem Import und weitere Grabfunde von Kariv I in der Westukraine. *Acta Archaeologica Carpathica*, LV, S. 91-110.

Rybová, A. 1970. *Das Brandgräberfeld der jüngeren römischen Kaiserzeit von Pnov / Žárové pohřebiště z mladší doby římské v Pnově*. Praha.

Stanek, K. 1999. Wisiory opasane odmianny wschodniej w środkowoeuropejskim Barbaricum. In: Andrzejowski, J. (eds.). *Comhlan. Studia z archeologii okresu przedrzymskiego i rzymskiego w Europie Środkowej dedykowane Teresie Dąbrowskiej w 65. rocznicę urodzin*. Warszawa, s. 331-367.

Schuster, J. 2014. Złoty wiek — Czarnówka w okresie wpływów rzymskich i w okresie wędrówek ludów. In: Andrzejowski, J. (eds.). *Okruch złota w popiele ogniska*. *Monumenta Archaeologica Barbarica*. Series popularis, I. Łódź; Warszawa, s. 53-90.

Wilbers-Rost, S. 1994. *Pferdeggeschirr der römischen Kaiserzeit in der Germania libera: zur Entstehung, Entwicklung und Ausbreitung des «Zaumzeugs mit Zügelketten»*. Oldenburg.

REFERENCES

Alekseeva, E. M. 1978. *Antichnye busy Severnogo Prichernomoria*. *Arkheologiya SSSR. Svod arkheologicheskikh istochnikov*, G 1-12. Moskva: Nauka.

Bruiaiko, I. V., Dzigovskii, A. N., Madyda-Legutko, R. 2017. *Studia Baltica et Pontica (Sarmato-germanskii kompleks na gorodishche Kartal v nizoviakh Dunaia)*. *Stratum plus*, 4, s. 233-264.

Gopkalo, O. V. 2008. *Busy i podveski cherniakhovskoi kultury*. Kiev: IA NAN Ukrainy.

Magomedov, B. V. 2015. *Keramicheskie priaslitza cherniakhovskoi kultury*. Kiev: IA NAN Ukrainy.

Mylashevskiy, O. S. 2016. Zamky, kluchi ta detali skrynok u cherniakhivskii kulturi. *Oium*, 5: Cherniakhivska kultura, s. 69-88.

Onyshchuk, Ya. 2018. *Naseleennia Zakhidnoi Volyni ta Zakhidnoho Podillia u pershii polovyni I tys. n. e.: kulturno-istorychnyi aspekt*. Lviv: LNU imeni Ivana Franka.

Onyshchuk, Ya. 2020. Deiaiki pidsumky doslidzhen mohyl-nyka rym-skoho chasu Kariv I u Zakhidnomu Pobuzhzhii. In: Liubychiev, M., Myzghin, K. (ed.). *Mizh Shkhodom ta Zakhodom (Inter Orientem et Occidentem)*. 3. Kharkiv: KhNU imeni V. N. Karazina, s. 143-163.

Makushnikov, O. A., Radiush, O. A. 2017. Veshchi kruga vyemchatykh emalei iz Gomelskogo Podneprov'ia. *Rannoslavianskii mir*, 19: Evropa ot Latena do Srednevekovia: varvar-skii mir i rozhdienie slavianskikh kultur. K 60-letiiu A. M. Ob-lomskogo, s. 173-183.

Slobodian, T. 2020. Dodatok 2. Antropolohichniy analiz vy-ia-venoho osteolohichnoho materialu mohyl'nyka Kariv I. In: Onyshchuk, Ya. I., Sydorovych, V. Z. *Zvit pro arkheolohichni doslidzhennia mohyl'nyka rym-skoho chasu Kariv I u Zakhid-nomu Pobuzhzhii u 2019 r.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, s. 156-166.

Chornyi, A., Salo B., Ficko M., Kisilevych J. 2013. *Arkheolohichne obstezhennia terytorii Sokalskoho raionu u 2012 r.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2012/20.

Almgren, O. 1897. *Studien über Nordeuropäische Fibelformen der ersten nachchristlichen Jahrhunderte mit Berücksichtigung der provinzialrömischen und südrussischen Formen*. Stockholm.

Andrzejowski, J. 2018. Jartypory-type brooches — traces of a «living culture» or just a research construct? In: Michałowski, A., Schuster, J. (eds.). *Kulturkonzepte und konzipierte Kulturen. Aussagemöglichkeiten und Grenzen einer systematischen Erfassung archäologischer Funde des eisenzeitlichen Mittel- und Nordeuropas*. Bonn, p. 99-127.

Baranowski, T. 1973. Rząd koński z wózkami łańcuchowymi na terenie Europy Środkowej w okresie wpływów rzymskich. *Archeologia Polski*, XVIII, 2, s. 391-477.

Beckmann, B. 1969. Die baltischen Metallnadeln der römischen Kaiserzeit. *Saalburg Jahrbuch. Bericht des Saalburg Museums*, XXVI, S. 107-119.

Dąbrowska, T. 1998. Die kräftig profilierten Fibeln Almgren Gruppe IV, Fig. 74—84 (Trompetenfibeln) — mit einem Ausblick auf die östlichen Formen. In: Kunow, J. (eds.). *100. Jahre Fibelformen nach Oscar Almgren. Forschungen zur Archäologie im Land Brandenburg*. 5. Wünsdorf, S. 149-156.

Droberjar, E., Peška, J. 1994. Waffengräber der römischen Kaiserzeit in Mähren und die Bewaffnung aus dem Königsgrab bei Mušov. In: Carnap-Bornheim, C. (eds.). *Beiträge zur römischer und barbarischer Bewaffnung in den ersten vier nachchristlichen Jahrhunderten*. *Marburger Kolloquium*. Marburg; Lublin, S. 271-301.

Ginalski, J. 1991. Ostrogi kabłąkowe kultury przeworskiej. *Przegląd Archeologiczny*, 38, s. 53-84.

Hadaczek, K. 1909. Album przedmiotów wydobytych w grobach cmentarzyska ciałopalnego koło Przeworska (z epoki cesarstwa rzymskiego). In: *Teka Konserwatorska. Rocznik Grona C. K. Konserwatorów Starożytnych Pomników Galicji Wschodniej*, 3 (II). Lwów, s. A-Z.

Ilkjær, J. 2001. *Illerup Ådal. Die Schilde*. 9. Aarhus.

Jahn, M. 1916. *Die Bewaffnung der Germanen in der älteren Eisenzeit, etwa von 700 v. Chr. bis 200 n. Chr.* Würzburg.

Jensen, X. P., Nørbaek, L. C. 2009. *Illerup Ådal. Die bugen, pfeile und äxte*. Tafelband. *Jutland Archaeological Society Publications*, XXV: 13. Aarhus: University Press.

Juga-Szymańska, A. 2014. *Kontakty Pojezierza Mazurskiego ze wschodnią strefą Bałtyku w okresie wpływów rzymskich na przykładzie szpil*. Warszawa.

Kokowski, A. 1991. Grób wojownika kultury przeworskiej z Orońska w woj. Radomskim. *Acta Universitatis Lodzianis. Folia Archaeologica*, 12, s. 106-134.

Kokowski, A. 1997. *Schlossbeschläge und Schlüssel im Barbaricum in der Römischen Kaiserzeit und der frühen Völkerwanderungszeit: Klassifizierung, Verbreitung, Chronologie*. Lublin.

Ja. I. Onyshchuk

EXCAVATION OF THE BURIAL GROUND KARIV I OF ROMAN AGE IN THE WESTERN BUG BASIN IN 2019—2020

The paper highlights the results of research conducted in 2019—2020 at the archaeological site cremation burial ground Kariv I of the Roman period in the basin of the Western Bug River. During the excavations 3 cremation burials were found which perhaps included the remains of one male and two females. Noteworthy is the partially destroyed female burial 12. Rich items of funeral inventory were found there, including the household items, metal costume details, jewelry, including jewelry made of yellow metal. The tilth soil layer contained fragments of glass and ceramic imported utensils, brooches, weapons and horse harness, armour ect. In total 12 cremation burials (including one pair burial) with a variety of equipment were found on the area of 1456 m² during the entire period of research on the burial ground Kariv I. The remains of thirteen people were found in the burial assemblages: seven men, five women and one adolescent child (infantilis II group). We can suppose that the site may have been a burial place for barbarian elite and members of its inner circle. On the basis of numerous finds (brooches, spurs, tips of drinking horns, amphorae, glass and bronze vessels, etc.), most of which come from closed assemblages, the chronology of the burial ground is ascertained by the second half of the 2nd century CE (phase B2/C1). The people who left the site had mixed cultural traits. The mix of funeral traditions of the Przeworsk culture with notable South Germanic (Suebian), Baltic and Venetian elements can be found on the site. The events of the Marcomannic Wars, during or after which some members of the barbarian coalition tried to leave the troubled areas of the Middle Danube, moving away from Roman political influence in the European Barbaricum, perhaps may be the reason of appearance in the region of the population whom the burial ground belong.

Keywords: Kariv I burial ground, cremation, funeral rites, Roman period, Marcomannic wars, the Western Bug region.

Одержано 10.12.2021

ОНИЩУК Ярослав Іванович, доктор історичних наук, доцент, Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів, Україна.

ONYSHCHUK Jaroslav, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, Ivan Franko National University of Lviv, Lviv, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-4079-5202, e-mail: onyshchuk@ukr.net.

Lau, N. 2014. *Das Thorsberger Moor. Die Pferdegeschirre. Germanische Zaumzeuge und Sattelgeschirre als Zeugnisse kriegereischer Reiterei im mittel- und nordeuropäischen Barbaricum*, 1. Schleswig.

Lau, N. 2018. Die Pferdegeschirre der jüngeren römischen Kaiserzeit aus Opferungen von Heeresausrüstungen und ihre Verbindungen in den Donaauraum. *Slovenská Archeológia*, 66, s. 343-361.

Liana, T. 1970. Chronologia względna kultury przeworskiej we wczesnym okresie rzymskim. *Wiadomości Archeologiczne*, 35, s. 429-487.

Madyda, R. 1977. Sprzączki i okucia pasa na ziemiach Polskich w okresie rzymskim. *Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne*, 4, s. 351-411.

Madyda-Legutko, R., Rodzińska-Nowak, J., Zagórska-Telęga, J. 2010. Złote wisiorki z cmentarzyska ludności kultury przeworskiej w Prusieku, stan. 25, gm. Sanok. In: Urbaniak, A., Prochowicz, R., Jakubczyk, I., Levada, M., Schuster, J. (eds.). *Terra Barbaica. Monumenta archaeologica Barbarica*. Series Gemina, II. Łódź; Warszawa, s. 387-395.

Madyda-Legutko, R. 2011. *Studia nad zróżnicowaniem metalowych części pasów w kulturze przeworskiej. Okucia końca pasa*. Kraków.

Madyda-Legutko, R. 2016. Funkcje użytkowe niektórych elementów wystroju pasów ludności kultury przeworskiej. *Casus kabłączków, zawieszek, skuwek z pierścieniem*. *Wiadomości Archeologiczne*, LXVII, s. 65-110.

Niezabitowska-Wisniewska, B. 2015. Ulów (pow. tomaszowski, woj. lubelskie), stanowisko 7, obiekt 124, czyli raz jeszcze w kwestii glinianych guzków typu Bernašivka. In: Kontny, B. (ed.). *Ubi tribus kaulibus fluenta Vistulae fluminis edibuntur. Jerzy Okulicz-Kozaryn in memoriam*. Barbaricum, 11. Warszawa, s. 489-524.

Onyshchuk, J. 2019. Kariv I — nowo odkryte cmentarzysko z okresu wczesnorzymskiego na Zachodnim Pobużu. Wstępna analiza kulturowo — historyczna. In: Kot-Legieć, K., Michałowski, A., Olędzki, M., Piotrowska, M. (eds.). *Kultura przeworska. Procesy przemian i kontakty zewnętrzne*. Łódź, s. 359-375.

Onyshchuk, J., Schuster, J. 2020. Die nächsten drei Sueben! Ein kaiserzeitliches «Fürstengrab» mit römischem Import und weitere Grabfunde von Kariv I in der Westukraine. *Acta Archaeologica Carpathica*, LV, S. 91-110.

Rybová, A. 1970. *Das Brandgräberfeld der jüngeren römischen Kaiserzeit von Pnov / Zárové pohřebiště z mladší doby římské v Pnově*. Praha.

Stanek, K. 1999. Wisiory opasane odmiany wschodniej w środkowoeuropejskim Barbaricum. In: Andrzejowski, J. (eds.). *Comhlan. Studia z archeologii okresu przedrzymskiego i rzymskiego w Europie Środkowej dedykowane Teresie Dąbrowskiej w 65. rocznicę urodzin*. Warszawa, s. 331-367.

Schuster, J. 2014. Złoty wiek — Czarnówka w okresie wpływów rzymskich i w okresie wędrówek ludów. In: Andrzejowski, J. (eds.). *Okruch złota w popiele ogniska*. Monumenta Archaeologica Barbarica. Series popularis, I. Łęborg; Warszawa, s. 53-90.

Wilbers-Rost, S. 1994. *Pferdegeschirr der römischen Kaiserzeit in der Germania libera: zur Entstehung, Entwicklung und Ausbreitung des «Zaumzeugs mit Zügelketten»*. Oldenburg.

Д. В. Каравайко

ПОПЕРЕДНІ ДАНІ ПРО ЛИВАРНИЦЬКУ СПРАВУ МЕШКАНЦІВ ГОРОДИЩА ШИРЯЄВЕ

У статті зроблено спробу систематизувати всі наявні дані щодо ливарницької справи на городищі скіфського часу Ширяєве в Путивльському Посеймі. Розглянуто предмети імпорту, знаряддя праці ливарника та його матеріали. Подано результати елементного аналізу оплавлених зразків із залишками металу та кольорових металів — виплесків. Зроблено попередній висновок щодо можливості виплавки міді із збагаченої руди місцевим населенням.

Ключові слова: бронза, лиття, городище, імпорт, скіфський час.

Городище скіфського часу Ширяєве неодноразово привертало увагу вчених, а з 2017 р. систематично вивчається автором. Історія дослідження цієї пам'ятки висвітлена досить детально, що дає мені змогу уникнути повторів (Каравайко 2020). Утім на ряді моментів, зокрема особливостях цього городища, слід зупинитися окремо.

Укріплення влаштовані на невеличкому останці правого берега Сейму Конотопського р-ну Сумської обл. Заплава ріки доволі широка — 6—7 км і є заболоченою місцевістю, так зване Мовчанське болото. Джерелом питної води могла виступати маленька річечка без назви, що протікає неподалік та впадає в болото. За повідомленнями місцевих жителів, ще донедавна в підніжжі городища існувало джерельце.

Городище влаштовано на невеличкому останці площею 0,4 га (рис. 1: 1). З боку поля воно відділено широкою улоговиною, посередині якої проходив рів ¹ завширшки 5 м та

глибиною 1,4—1,45 м. Край схилу городища ескарповано, а на його верхівці споруджено вал заввишки близька двох метрів. Висота від дна улоговини до верхівки валу складає 7 м. З північного сходу та північного заходу майданчик обмежений глибоким яругами. Схили городища в цих місцях доволі круті. Природний останець мав дві стрілки, що полого спускалися до заплави. На південній візуально добре простежується ескарп. Розкопком 2020 р. в його нижній частині виявлено рів завглибшки 1,16 м від рівня материка ². Як показали дослідження В. А. Іллінської 1950 р., на верхівці східної стрілки знаходився вал, що не зберігся до наших днів (Іллінська 1953, с. 110—114). Вірогідно, нижче існував ескарп, який закінчувався ровом. Південно-східний край майданчику частково зруйнований ерозією, проте, вочевидь, і він мав штучні укріплення.

Таким чином, городище Ширяєве мало потужні штучно-природні укріплення, що робило його майже неприступним для ворога. Найслабше місце в обороні — в'їзд був взагалі відсутній, а розташування входу візуально простежити не вдається. Зважаючи на таку ситуацію, майданчик жодного разу не орався, а всі знахідки одразу під дереном знаходяться *in situ*.

На сьогоднішній день досліджена площа складає 556 м² (296 м² — розкопки 1948—1950 рр.; 260 м² — 2017—2021 рр.). Городище має доволі потужний культурний шар, що варіює від 2—2,1 м по краях та до 0,85—

1. Візуально рів непомітний. Дані про його розміри базуються на результатах розкопок 2021 р.

© Д. В. КАРАВАЙКО, 2022

2. Роботи з дослідження рову та ескарпу на південній стрілці лише розпочаті. Наразі, розкопано незначну ділянку — 4 × 2 м.

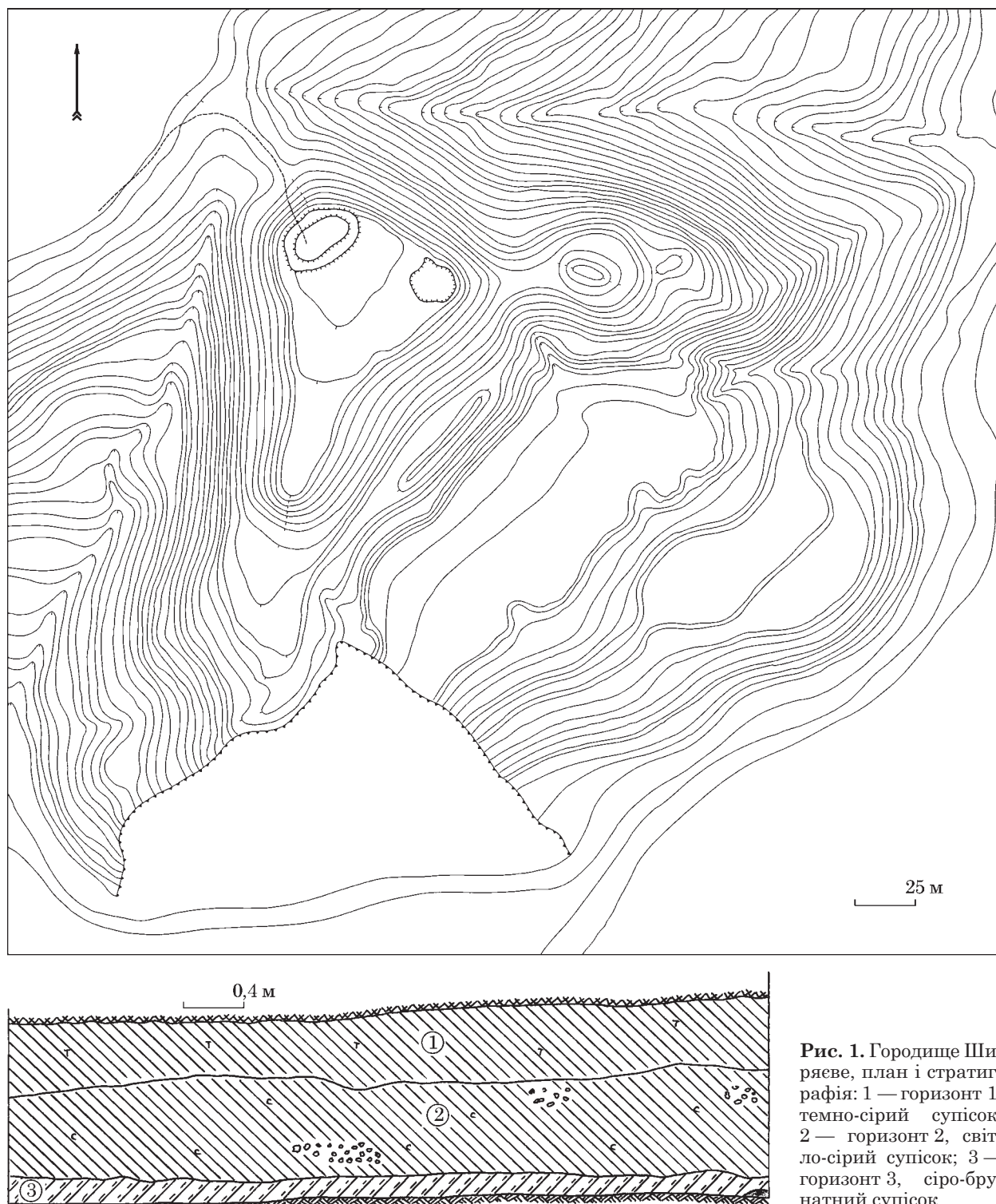

Рис. 1. Городище Ширяєве, план і стратиграфія: 1 — горизонт 1, темно-сірий супісок; 2 — горизонт 2, світло-сірий супісок; 3 — горизонт 3, сіро-брунатний супісок

1 м — у центрі. В результаті останніх досліджень було виділено три горизонти, які відрізняються відтінком та консистенцією шару. Кожен з них містить в собі об'єкти — житла (рис. 1: 2).

Горизонт 1. Верхній шар потужністю 0,5—0,7 м — супісок темно-сірого кольору. Протягом 2017—2021 рр. виявлено дві наземні споруди, одну з яких розкопано повністю. Дата горизонту визначається в межах кінця V — IV ст. до н. е.

Горизонт 2. Середній шар світло-сірого попелястого супіску. За консистенцією нагадує заповнення зольників, які на Сеймі відсутні. Потужність складає від 0,4—0,5 м ближче до центру та до 1,0—1,25 м — поблизу краю майданчика. Дослідженнями автора виявлено три наземні споруди, одна з яких повністю вивчена. Дата другого горизонту — остання чверть VI — третя чверть V ст. до н. е.

Горизонт 3. Нижній шар потужністю 0,1—0,3 м відрізнявся насиченістю органіки.

Мав сіро-брунатний колір. Знахідок, в порівнянні з верхніми горизонтами, вкрай мало. В 1950 р. В. А. Іллінська дослідила наземну споруду розмірами 8 × 8 м (Іллінська 1953). За п'ять польових сезонів автор розкопав повністю одну споруду, а ще дві розкрито частково. Час існування третього горизонту охоплює період другої—третьої чверті VI ст. до н. е.¹

Протягом досліджень накопичено значний матеріал, що стосується різних сторін життя стародавнього населення городища Ширяєве. Серед таких знахідок присутні предмети, пов'язані з ливарною справою — ремеслом, що залишається слабо вивченим на пам'ятках скіфського часу лісостепової смуги, незважаючи на значні зрушення в цій галузі (Барцева 1981). На заваді стає і ряд об'єктивних причин, як то: розрізненість матеріалу, низький ступінь вивченості тієї чи іншої пам'ятки тощо (Ольговський 2005, с. 114—115). Потужними ремісничими центрами в Лівобережному Лісостепу були городища Більське, Коломацьке, Люботинське, Книшевське, Лихачівське (Ольговський 2016, с. 213). Сліди діяльності ливарників, в тому чи іншому вигляді, присутні і на інших пам'ятках.

Фактично, вивчення городища Ширяєве лише розпочато. Наявні матеріали з вказаної тематики нечисленні, проте вже зараз на їх основі можна закласти підґрунтя для подальшого вивчення ливарної справи в окремо взятому мікрореєоні.

Вироби з бронзи (міді) представлені переважно вістрями стріл (всього 33 екземпляри). Типологічно вони різноманітні, а час їх існування охоплює весь скіфський період. Серед прикрас: один цілий та два уламки браслетів з округлого дроту, трикутна підвіска та фрагмент грибоподібної сережки, стрижень шпильки, кільце, намистина, ворворка, округла бляшка, підвіска — «замочок», два предмети, що нагадують невеличкі цвяхи. Загалом 13 виробів. Переважна більшість бронзових речей (31 одиниця) знайдена в межах другого горизонту. Дванадцять предметів виявлено в верхній частині культурного шару та лише три вироби походять з третього горизонту².

Аналізи сплавів готових виробів не проводилися. Встановити, чи були ці речі привізними або виготовленими на місці наразі проблематично. Виключати імпортний характер ряду предметів неможливо. Опосередковано про це свідчить наявність інших привізних

речей. Серед них, передусім, уламки амфор. За 5 років досліджень знайдено 30 уламків, більшість з яких (25 одиниць) виявлено в верхньому шарі. Насамперед, це фрагменти стінок і лише один вінчик та одна ручка від амфори. З розкопок Д. Т. Березовця походять 9 стінок амфор (Каравайко 2018, с. 277). Як бачимо, таких знахідок не так і багато, проте слід зважати й на географічне розташування укріпленого поселення Ширяєве. Для порівняння, на повністю дослідженому городищі Посейм'я Переверзево I фрагментів амфор не виявлено взагалі (Пузикова 1997, с. 37).

До іншої категорії імпорту належать скляні (пастові) намистини, дві з яких походять з розкопок В. А. Іллінської (Іллінська 1953, с. 119, табл.: III: 5), а ще дві знайдено в 2021 р. Безумовним імпортом є мушля каури, поки що єдина знахідка на городищі в розкопі 1950 р. Предметів грецького імпорту дослідженнями В. А. Іллінської виявлено вкрай мало, а уламків амфор не знайдено взагалі³. Це дало підстави зробити висновок щодо слабо розвинених обмінних відносин (Іллінська 1953, с. 119).

Протягом 2012—2016 рр. Путивльською археологічною експедицією під керівництвом автора обстежено всі городища Путивльського Посейм'я, яких налічується 25. На більшості з них культурний шар скіфського часу сягає 0,4—0,7 м. Лише на двох укріпленнях його потужність значно більша — до 2 м. Одне з цих городищ Ширяєве, інше — Нова Слобода I «Скиток». Вочевидь, довгостроковість життя місцевого населення на одному місці була обумовлена рядом факторів. Обидва городища могли виступати центрами плеємінних об'єднань. Зважимо на те, що ширяєвське поселення розташоване всього в 14 км від літописного Путивля. Стародавнє місто було відправною точкою для відомого походу князя Ігоря на степовиків та розташовувалося на відрізку трансєвропейської магістралі Булгар—Київ (Сухобоков, Юренко 2019, с. 128—129). Не виключено, що цей сухопутний шлях функціонував набагато раніше, що і могло призвести до стабільного розвитку городища Ширяєве та появи тут імпорту.

Усі дані щодо імпортного походження бронзових речей є опосередкованими. Безумовним свідченням діяльності місцевих майстрів є знахідки їх інструментів, відходів виробництва у вигляді виплесків, та самого матеріалу (бронза в готовому вигляді, або її складові). Разом з тим, вироби з ливником та ливарні форми поки що не знайдені.

1. Хронологію горизонтів визначено попередньо.

2. Ще два вироби з бронзи походять з розкопок кінця 1940-х — 1950-х рр. (Каравайко 2018, с. 283, рис. 17: 8, 9). Зіставити їх з певним горизонтом складно, відтак, їх не взято до уваги.

3. Фрагмент стінки амфори знайдено під час записки розкопу 2 1950 р. (Каравайко 2020, с. 529). Утім, на загальні висновки він кардинально не впливає.

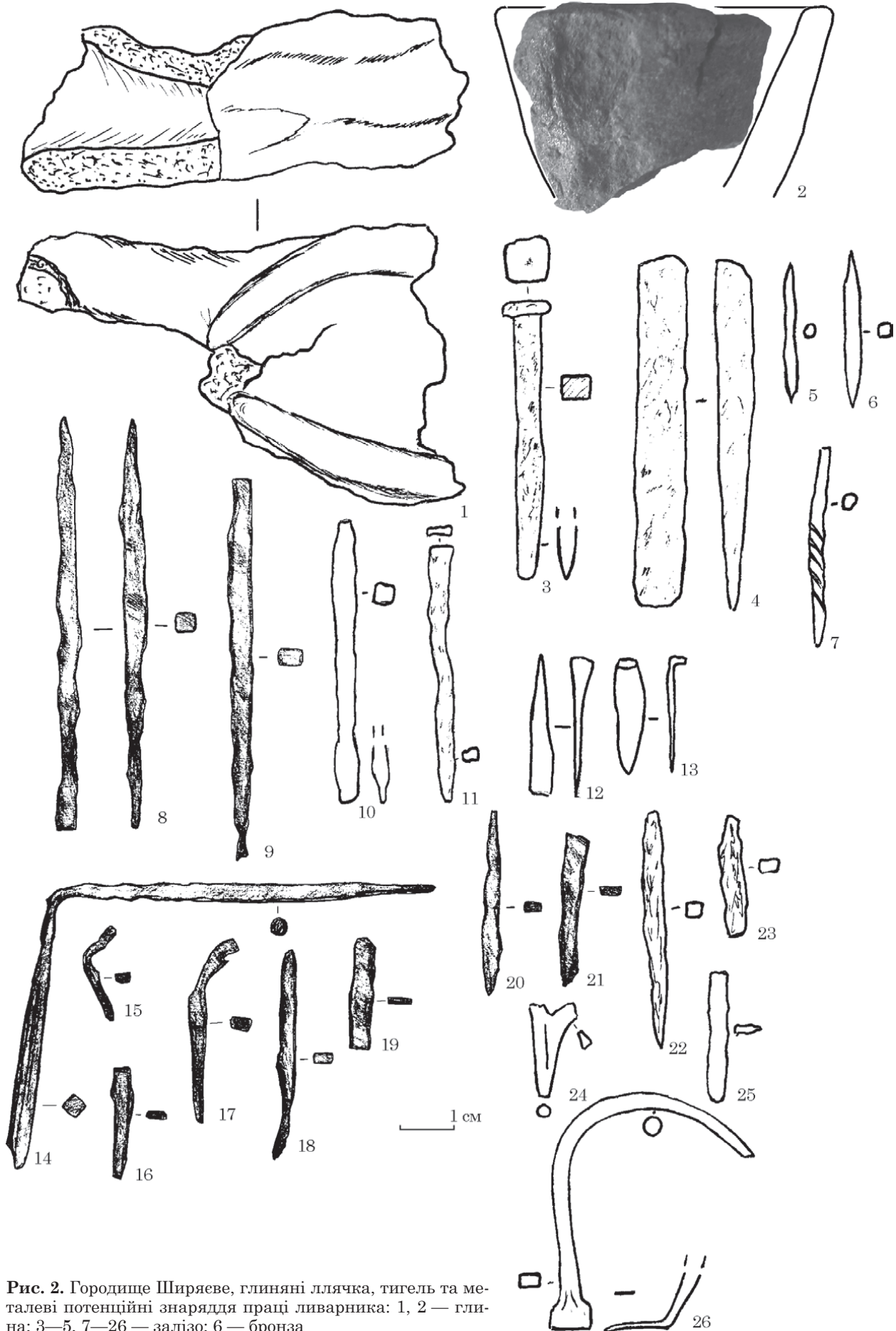

Рис. 2. Городище Ширяєве, глиняні лячка, тигель та металеві потенційні знаряддя праці ливарника: 1, 2 — глина; 3—5, 7—26 — залізо; 6 — бронза

У межах першого горизонту виявлені уламки ллячки та фрагмент тигля (рис. 2: 1—2). Поверхня останнього має сліди високої температури, проте залишки металу візуально не простежуються. Важливо відмітити, що ці речі, як і описані нижче, знайдені переважно в західній частині площі, розкопаної в 2017—2021 рр. Інший інструмент ливарників вкрай складно визначити серед загального інструментарію. Вочевидь, для скіфського часу ці речі були багатофункціональні і застосовувалися в різних галузях. До таких належать два залізні зубила (рис. 2: 3—4). Одне з них мало чітко виділену квадратну «шапку», яка необхідна для нанесення сильного та акцентованого удару. Такий інструмент застосовувався в слюсарній справі або ж деревообробній. Міг використовуватися такий інструмент і для рубки бронзових масивних предметів задля їх повторного використання (Косиков 1992, с. 65). Друге зубило відрізнялося відсутністю «шляпки» (розклепаної верхівки) та більш широким робочим краєм й цілком могло мати аналогічне призначення.

Звертають на себе увагу два предмети з округлого дроту з обома гострими кінцями (рис. 2: 5—6). Відрізняються лише за матеріалом. Одне виготовлене із заліза, інше — бронзи. Вочевидь, одним кінцем інструмент вставлявся в дерев'яне або рогове руків'я. Його могли використовувати в якості керну для нанесення краплинного орнаменту або

для намітки отвору для подальшого свердління. Використання бронзового або залізного вістря залежало від специфіки роботи майстра.

Подекуди отвори в речах робили вже після відливки, особливо при наявності ливарного браку (Косиков 1992, с. 66). Саме для таких потреб використовувалися лучкові свердла. На городищі Ширяєве знайдено інше свердло, втім його використання в ливарній справі під питанням (рис. 2: 7).

Значна кількість предметів візуально нагадують інструмент, однак, щодо їх призначення, однозначної відповіді не існує. До таких речей я відношу різноманітні залізні вироби, квадратні або прямокутні в розрізі з одним, рідше двома, робочими краями (рис. 2: 8—25). Їх фрагментарність та стан збереженості ще більш ускладнюють інтерпретацію. Частина цих виробів могла використовуватися в якості пробійників, різців, чеканів тощо. Оригінальний залізний інструмент у вигляді маленької лопаточки, відігнутої під кутом майже 90 градусів від округлого в перетині стрижня — руків'я, аналогій поки що не знаходить (рис. 2: 26). Описані речі можна умовно назвати потенційними інструментами, тобто такими речами, що могли бути використані майстром в процесі виробництва бронзових речей, або ж мали інше призначення.

Матеріал майстра. До цієї категорії, перш за все, відносяться знахідки бронзових (мідних?) брусків (рис. 3: 1—3). Два з них ви-

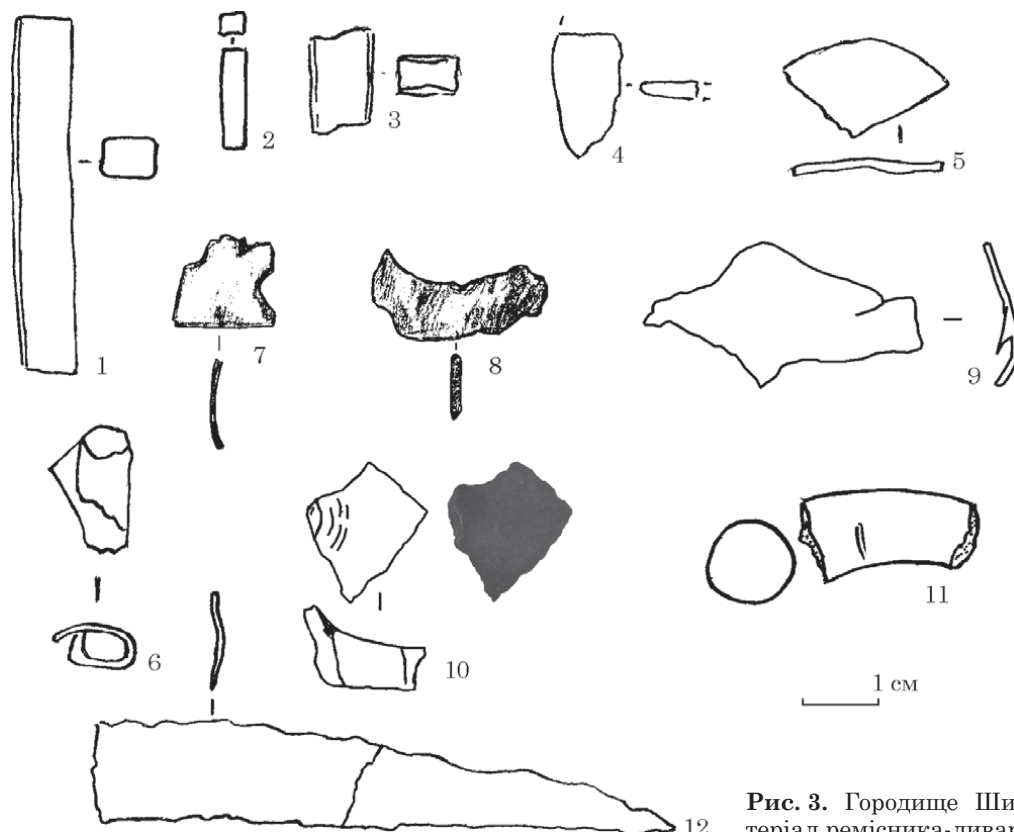

Рис. 3. Городище Ширяєве, матеріал ремісника-ливарника

Таблиця 1. Хімічний склад решток відпрацьованого флюсу, %

№	SiO ₂	CaO	CuO	Al ₂ O ₃	MgO	Fe ₂ O ₃	SO ₂	P ₂ O ₅	K ₂ O	PbO	TiO ₂	V ₂ O ₅	MnO	NiO	Cr ₂ O ₃
1	43,01	27,99	13,12	4,86	2,58	2,42	2,32	1,77	0,78	0,62	0,24	0,08	0,09	—	—
2	56,12	16,28	15,16	5,68	1,2	1,26	0,13	0,43	3,25	—	0,34	—	0,04	0,07	0,01

Таблиця 2. Елементний склад зразків кольорових металів на основі міді.
Показники вимірів в режимі «Метали»

Хімічний елемент	1 горизонт				2 горизонт			
	5 *	6	7	8	11	12	13	14
Si	0	0	0,51	0,88	6,41	0	2,41	4,82
P	0,35	0	0	0	0	0	0,59	0
Fe	0,11	0,02	0,25	0,3	0,12	0,21	0,1	0,22
Cu	87,76	95,04	80,29	89,86	84,27	94,51	87,61	89,6
Sn	10,38	2,88	9,44	4,25	4,22	4,52	7,46	1,44
Pb	1,23	2,05	9,49	4,61	4,9	0,74	1,71	3,76

* Нумерація зразків відповідає номерам, поданих до вивчення.

явлено в верхньому горизонті, один — в середньому. Всі вони невеликі — 4,7, 1,3 і 1,4 см довжиною відповідно. В розрізі два з них квадратні (0,6 і 0,3 см), один прямокутний (0,8 × 0,55 см). Загальновідомо, що подібні речі являли собою товарні зливки, тобто первинну сировину для виплавки різноманітних виробів або (і) слугували еквівалентом грошей серед ремісників. Такі знахідки відомі на багатьох пам'ятках лісостепової зони, зокрема на Більському городищі (Шрамко 1987, рис. 57: 18—22). Нещодавно скарби бронзових прутків зафіксовані в Поросці (Романюк 2019).

Використовували ливарники й уламки різноманітних виробів для переплавки. Зокрема, на лісостепових городищах таким матеріалом були фрагменти бронзових котлів (Ольговский 2005, с. 133). Мешканці Ширяєве так само використовували різноманітний кольоровий лом. Як правило, це безформні пластини або ж фрагменти більш масивних виробів (рис. 3: 4—12). Переважна більшість таких екземплярів виявлено в верхньому горизонті. Звертає на себе увагу частина масивного, округлого в перетині браслету або гривни, на одному з країв якої помітні сліди від рубки інструментом на кшталт зубила. На бічній частині видні сліди різання у вигляді невеличкої борозенки, що скоріш за все являла собою мітку для рубання (рис. 3: 11).

Незаперечним доказом розвитку місцевої бронзолivarної справи є *знахідки відходів виробництва*. Такі невиразні речі, як правило, не завжди потрапляють до поля зору дослідників, проте містять в собі вкрай важливу інформацію.

Методика досліджень. Відбір матеріалу під час розкопок проводився протягом двох сезонів (2020 і 2021 рр.). Для подальших аналізів бралися невеликі безформні шматки металу, виплески, а також зразки, які візуально здавалися відходами виробництва, частинами горну або печі. В переважній більшості це речі, на які реагував металодетектор, а їх атрибуція в якості навіть частини готового виробу була сумнівна. Зразки поділяються на кілька груп: неметали з опаленою поверхнею, кольоровий метал, чорний метал. У 2019 р. такий матеріал виявлено виключно в другому горизонті, а в 2021 — в першому і другому.

Аналіз елементного складу проведено на базі Інституту прикладної фізики НАН України, м. Суми¹. До визначення було отримано 17 зразків, 11 з яких пов'язані з ливарним ремеслом. Дослідження проводились в режимах «Метали» та «Руда, оксиди» методом рентген-флуоресцентного аналізу з використанням портативного рентгенівського спектрометра ProSpector 3. Межа виявлення елементів з використанням даного методу знаходиться на рівні 0,01 мас. %. Прилад може знаходити елементи в діапазоні від натрію до плутонію.

1. Аналізи здійснили співробітники сектору ядерно-фізичних досліджень Інституту прикладної фізики НАН України, м. Суми: завідувачий сектором, к. ф.-м. наук Олександр Бугай; молодший науковий співробітник, магістр фізики Володимир Білик; молодший науковий співробітник, магістр фізики Анатолій Шульженко. Особливу подяку за сприяння в проведенні аналізів автор висловлює к. і. н. С. М. Осадчому, незамінному учаснику Путьвільської археологічної експедиції.

Два зразки являли собою невеликі щільні конкреції з вмістом металу. Вони є рештками відпрацьованого флюсу, який використовувався для рафінації міді при виплавлянні металу з руди. Основу цього флюсу складали кварц та вапно (табл. 1). Під час розкопок городища знайдено величезну кількість «дикого» каменю — кварциту с наліпами вапна.

Ще один зразок, хімічну основу якого складає діоксид кремнію (53,65 %), пов'язаний з плавленням міді. Концентрація цього металу у вигляді оксидів та чистої міді становить близько 10 %.

Наведені дані дозволяють зробити вкрай обережне припущення, щодо можливості отримання в якості імпорту давніми мешканцями городища Ширяєве збагаченої руди та самостійної виплавки міді. Перевезення руди на великі відстані факт не новий, адже необхідною умовою для роботи металургів була наявність деревинного вугілля (Ольговський 2005, с. 130). Укріплення розташовувалося в лісовій місцевості, відтак, його жителі повністю були забезпечені цим ресурсом.

Вісім зразків являли собою зливки кольорового металу на основі міді, відсоток якої становить до 95 %. До аналізу залучено чотири екземпляри з першого горизонту і чотири — з другого. Зразки з першого горизонту у своєму складі містять до 20 % олова та свинцю, тоді як зразки з другого горизонту мають олова та свинцю лише 0,7—4,9 % при аналогічному відсотку міді (табл. 2). Штучні домішки олова та свинцю були панівними для всього Лівобережжя скіфського часу і складали 91 % (Барцева 1981, с. 93). Дані щодо відсоткової різниці в домішках між двома горизонтами городища Ширяєве є показовими, проте висновки, з огляду на незначну кількість проведених аналізів, робити передчасно.

Шляхи потрапляння в Посейм'є імпортних речей, бронзи, а, можливо і руди, залишаються нез'ясованими. Вочевидь, слід погодитися з думкою Т. Б. Барцевої, яка вважала, що за доби раннього заліза в Лісостепу налагоджується власне виробництво, а сфера збуту його продукції обмежена лівобережним Лісостепом (Барцева 1981, с. 93). За своїм матеріальним комплексом та особливостям житлобудівництва городище Ширяєве доволі близько стоїть до кола пам'яток Посульсько-Донецької групи і, зокрема, до Басівського городища (Ільїнська, Тереножкин 1983, с. 343—344). Останнє, безумовно, було центральним поселенням регіону й відіграло таку ж роль, як і Більське городище на Ворсклі. Не виключено, що саме Басівське городище, з огляду на його статусність та географічне розташування, було тим центром звідки надходив імпорту в Путивльське Посейм'я.

Для повноцінного аналізу ливарної справи мешканців городища Ширяєве на сьогодні досить мало матеріалу. Її вивчення лише розпочато, відтак остаточні висновки робити передчасно. Цілком логічним видається наявність на городищі Ширяєве стаціонарних, вузькоспеціалізованих майстрів ливарників, адже воно було центральним поселенням мікрорегіону. Втім, дослідження тривають, а нові знахідки з часом дозволять підійти ближче до ґрунтовної характеристики бронзоливарного ремесла.

ЛІТЕРАТУРА

- Барцева, Т. Б. 1981. *Цветная металлообработка скифского времени*. Москва: Наука.
- Ільїнська, В. А. 1953. Городище скіфського часу на р. Сеймі. *Археологія*, VIII, с. 109-122.
- Ільїнська, В. А., Тереножкин, А. І. 1983. *Скифия VII—IV вв. до н. э.* Киев: Наукова думка.
- Каравайко, Д. В., Плаксина, О. В. 2016. Дослідження городищ на території Путивльського та Кролевецького районів у 2012—2014 рр. *Сіверщина в історії України*, 9, с. 58-65.
- Каравайко, Д. В., Качура, О. В. 2020. Археологічні дослідження городищ раннього залізного віку Путивльського Посейм'я. *Путивльський краєзнавчий збірник*, 9, с. 161-186.
- Каравайко, Д. В. 2020. Історія дослідження городища скіфського часу Ширяєве. *Археологія і давня історія України*, 3 (36), с. 524-530.
- Косиков, В. А. 1992. Инструментарий литейщиков Скифии для обработки изделий из меди и бронзы. В: Посредников, В. А. (ред.). *Донецкий археологический сборник*, 1, с. 57-70.
- Ольговський, С. Я. 2005. *Скифо-античная металлообработка архаического времени*. Киев: Укрпресполиграфексп.
- Ольговський, С. Я. 2016. Нові знахідки форм для відливання скіфських наконечників стріл. *Археологія і давня історія України*, 2 (19), с. 231-236.
- Пузикова, А. І. 1997. *Памятники скифского времени бассейна р. Тускарь (Посеймье)*. Москва.
- Романюк, В. В. 2019. Скарби бронзових прутків середнього Поросся. *Археологія і давня історія України*, 2 (31), с. 514-517.
- Сухобоков, О. В., Юренко, С. П. 2019. *Давній Путивль*. Київ; Суми: Університетська книга.
- Шрамко, Б. А. 1987. *Бельское городище скифской эпохи (город Гелон)*. Киев: Наукова думка.

REFERENCES

- Bartseva, T. B. 1981. *Tsvetnaia metalloobrabotka skifskogo vremeni*. Moskva: Nauka.
- Illinska, V. A. 1953. Horodyshche skifskoho chasu na r. Seimi. *Arkheolohiia*, VIII, s. 109-122.
- Illinskaia, V. A., Terenozhkin, A. I. 1983. *Skifia VII—IV vv. do n. e.* Kiev: Naukova dumka.
- Karavaiko, D. V., Plaksina, O. V. 2016. Doslidzhennia horodyshch na terytorii Putyvlskoho ta Krolevetskoho raioniv u 2012—2014 rr. *Sivershchyna v istorii Ukrainy*, 9, s. 58-65.
- Karavaiko, D. V., Kachura, O. V. 2020. Arkheolohichni doslidzhennia horodyshch rannoho zaliznogo viku Putyvlskoho Poseim'ia. *Putyvlskyi kraieznavchyi zbirnyk*, 9, s. 161-186.
- Karavaiko, D. V. 2020. Istoriia doslidzhennia horodyshcha skifskoho chasu Shyriaieva. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3 (36), s. 524-530.

Kosikov, V. A. 1992. Instrumentarii liteishchikov Skifii dlia obrabotki izdelii iz medi i bronzy. In: Posrednikov, V. A. (ed.). *Donetskii arheologicheskii sbornik*, 1, s. 57-70.

Olgovskii, S. Ia. 2005. *Skifo-antichnaia metalloobrabotka arkhaiskogo vremeni*. Kiev: Ukrpresspoligrafekspo.

Olhovskiy, S. Ya. 2016. Novi znakhidky form dlia vidlyvannia skifskiykh nakonechnykh stril. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (19), s. 231-236.

Puzikova, A. I. 1997. *Pamiatniki skifskogo vremeni basseina r. Tyskar (Poseime)*. Moskva.

Romaniuk, V. V. 2019. Skarby bronzovykh prutkiv serednoho Porossia. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (31), s. 514-517.

Sukhobokov, O. V., Yurenko, S. P. 2019. *Davnii Putyvl*. Kyiv; Sumy: Universytetska knyha.

Shramko, B. A. 1987. *Belskoe gorodishche skifskoi epokhi (gorod Gelon)*. Kiev: Naukova dumka.

D. V. Karavaiko

PRELIMINARY INFORMATION ABOUT THE FOUNDRY OF THE RESIDENTS OF SHYRIAEEVE HILLFORT

The Shyriaeeve hillfort has been permanently explored for 5 years. Considering the excavations of the late 1940s and 1950s, the total excavation area reaches 556 m². The period of existence of the fortified settlement covers the late 6th—4th centuries BC. As a result of recent work, three chronological horizons have been distinguished. The spectacular material is obtained which allows us to get closer to the characteristics of different aspects of life of ancient inhabitants.

One of the least studied cases is the degree of development of the bronze foundry. The information available today allows us to describe this craft in general terms and draw preliminary conclusions.

Copper and (or) bronze were imported goods. Finds of the fragments of amphorae, glass beads and cowrie

shells should be included in the category of other imported items. Exchange links with the neighbors have been established but the extent of their intensity remains unclear.

The consequence of activities of local craftsmen are the findings of clay tapholes and crucibles. Other tools, including chisels, are made of iron. There is no complete certainty about its use by artisans — foundries, because such things were multifunctional.

Other finds include the bronze or copper bars which were commodity ingots, in the primary raw material for smelting various products. Craftsmen also used colored scrap metal in the form of various plates and fragments of objects.

Indisputable evidence of local production is its remnants in the form of splashes. The conducted analyzes with care allow to assume smelting of copper from ore directly within the settlement.

The ways of getting copper ore (bronze) and a number of other things to the Shyriaeeve hillfort have not been clarified yet. It is possible to assume that the main importer was the hillfort of Basivka — the central point of the Sula river basin. To date there is little material for a full analysis of the foundry of the residents of the Shyriaeeve hillfort. Its study has just begun.

Keywords: bronze, casting, settlement, import, Scythian time.

Одержано 14.09.2021

КАРАВАЙКО Дмитро Володимирович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

KARAVAIKO Dmytro V., Candidate of Historical Sciences, Senior Researcher, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0001-9309-6707, e-mail: dmytro.karavaiko@gmail.com.

А. М. Хазанов

ВЕЛИКИЙ ШОВКОВИЙ ШЛЯХ, ЯКОГО НЕ БУЛО ¹

У статті йдеться про формування, зміст та розуміння поняття «Великий Шовковий шлях». Автор доводить, що трансконтинентальної торгівлі шовком між Китаєм та країнами Близького Сходу і Європи в сучасному економічному розумінні у давнину не існувало. Торговельні зв'язки на так званій «трасі Великого Шовкового шляху» були спорадичними, нерегулярними та залежали від багатьох зовнішніх чинників. Більш-менш стабільні торговельні операції між Китаєм та Заходом сформувалися лише у пізньому середньовіччі.

Ключові слова: Великий Шовковий шлях, Китай, шовк, кочовики, міжнародна торгівля, трансконтинентальні маршрути, міф.

Стисла історія терміну та поняття. «Шовковий шлях» — термін, запроваджений відомим німецьким вченим Фердинандом фон Ріхтгофеном (1833—1909). Але він використовував його в дуже обмеженому значенні і лише для періоду Хань (Richthofen 1877; про Ріхтгофена див. Waugh 2001 та багато інших публікацій). Цю ідею також пропагував його колишній учень і дослідник Свен Хедін (1865—1952), нерозказаний прихильник і прибічник нацистів, якого досі вважають майже національним героєм у Швеції. Як нещодавно зазначив один вчений, Хедін використав цей термін, щоб надати романтичну та наукову ауру своїй власній, дуже

успішній саморекламі (Morrison 2017). Англійський переклад його книги (Hedin 1938) став бестселером і був досить популярним у той час. У перші два десятиліття після Другої світової війни ця концепція стала досить бездіяльною. Однак, починаючи з 1960-х рр., вона знову активізувалася в популярній літературі, а до 1980-х рр. вона стала *doctrina reserpta*, звичайним явищем у західних країнах, Китаї, Японії та Кореї.

Нині концепція «Шовкового шляху» активно просувається ЮНЕСКО через різноманітні проекти та програми, як-от «Інтегральне дослідження Шовкових шляхів: шляхи діалогу» (1987—1997). Нині ця організація має спеціальну онлайн-платформу Шовкового шляху ². У 2014 р. «Мережа маршрутів коридору Чаньань-Тяньшань», територія, що простягається на 5000 км, була внесена до списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, який має очевидний синоцентричний характер. На Китай припадає 70 % пам'яток, включених до цього списку, хоча деякі з них не мали прямого зв'язку з Шовковим шляхом. У той же час багато важливих об'єктів, особливо на території Узбекистану, були опущені.

Цій тематиці присвячено кілька наукових і науково-популярних щорічників і журналів, таких як *The Silk Road Studies* (видавцем є Фонд Silk Road) і *Journal of Silk Road Art and Archaeology* (виданий у 1990—2004 рр.). Інший журнал *Silk Road: A Journal of Eurasian Development*, який Вестмінстерський міжнародний університет видає в Ташкенті, присвячений сучасним проблемам. Brill, високоповажне видавництво, створило спе-

1. Стаття є скороченою і зміненою версією роботи: Khazanov, A. M. 2021. The overland «Great Silk Road»: myths and realities (A politically incorrect paper on a politically correct subject). In: Persis, B. C., Calogero, M. S. (eds.). *Caravans in Global Perspective: Contexts and Boundaries*. Routledge, p. 122—167. Переклад з англійської О. В. Симоненка.

ціальну серію публікацій Crossroads: History of Interactions across the Silk Road.

Шовковий шлях також став основним предметом або одним із головних суб'єктів багатьох асоціацій, установ, програм, численних некомерційних фондів, центрів та веб-сайтів. Назву лише Міжнародну асоціацію текстилю Шовкового шляху (International Association for the of Silk Road Textiles) зі штаб-квартирою в Китаї, Асоціацію цивілізацій Центральної Азії та Дослідників Шовкового шляху (Association for Central Asian Civilizations & the Silk Road Studiers, ACANSRS) у Кембриджі, штат Массачусетс та в Лондоні, Міжнародний інститут досліджень Центральної Азії (International Institute for Central Asian Studies, IICAS) в Самарканді, Інститут досліджень Шовкового шляху (Institute of Silk Road Studies) в Камакурі, Японія, Центр археології Шовкового шляху Північно-Західного університету (Northwest University Centre for Silk Road Archaeology) в Сіані, Танський центр досліджень Шовкового шляху (Tang Center for Silk Road Studies, TCSPS), Каліфорнійський університет, Берклі, Дослідницький центр Шовкового шляху Алатауського Міжнародного Університету Ататюрка (Silk Road Research Center of International Ataturk Alatau University) в Бішкеку, Киргизстан і Іранський дослідницький центр Шовкового шляху (Iranian Research Center for the Silk Road, IRVSR) при Університеті Шахіда Бехешіті (Shahid Beheshti University) в Тегерані, спрямований на дослідження відносин Ірану з країнами на сухопутному морському Шовковому шляху.

Усе більше музеїв, головним чином у Китаї, спеціалізуються на шовку та Шовковому шляху. У зв'язку з цим можу згадати Національний музей шовкового шляху в Ханчжоу, музей Шовкового шляху в Цзіньцзяні, Синьцзян, музей Шовкового шляху в Урумчі, Синьцзян, Шанханський музей Шовкового шляху і Морський музей Шовкового шляху на острові Хайлін. Крім того, китайський уряд збирається незабаром відкрити ще кілька музеїв. За межами Китаю є Музей Шовкового шляху Хіраяма Ікуо в Японії та Державний музей шовку в Тбілісі, Грузія.

Існує також Міжнародна асоціація музеїв Шовкового шляху (International Association of Museums of the Silk Roads, IAMS), хоча вона набагато більше китайська, ніж міжнародна. Її фінансує Національний музей Китаю, а її президент і більшість членів Виконавчої ради є громадянами Китаю. За цих обставин майже смішно, що Загальні положення IAMS стверджують, що вона виступає за відкритість і демократію.

«Шовковий шлях» вже перестав бути суто науковою концепцією, оскільки знайшов місце в ідеологічній сфері. Не випадково,

що Китай відіграє особливо важливу роль у його просуванні, і що, пропагуючи його, китайський уряд над усіма іншими мотивами надихається своїми політичними та економічними інтересами. Ініціатива «Один пояс, один шлях» (BRI) з Економічним поясом Шовкового шляху (SREB) була проголошена президентом Сі Цзіньпінем в Астані (нині Нур-Султан), у вересні 2013 р. Через місяць, під час візиту до Індонезії, він доповнив її ініціативою «Морський шовковий шлях» XXI ст. (див. Li 2017 щодо розвитку цієї термінології). Відтоді ці ініціативи стали в Китаї невід'ємною частиною офіційної ідеології.

Китай створив Фонд Шовкового шляху і виділив йому 40 мільярдів доларів. Однак, незважаючи на численні декларації, BRI далеко не альтруїстичний проект розвитку, нібито заснований на взаємній вигоді та співпраці з безпрограшними результатами. Його справжня мета — створення нових ринків для китайських товарів і посилення китайського політичного та економічного впливу в Азії. Експерти зараз говорять навіть про нову дипломатію Шовкового шляху, яку в Китаї хвалять як чудову стратегію епохи Скачка Сі (Wang 2016).

Насправді, китайська «дипломатія спадщини» є лише ще одним прикладом стратегії м'якої сили країни (Rezakhani 2010). Керівництво Китаю вважає за доцільне надати своїй ініціативі «Один пояс, один шлях» історико-культурного виміру і продемонструвати, що це лише відродження тисячолітньої та спільної історичної традиції. Однак його практика зовсім інша. Керівництво Китаю вже піддалося критиці за те, що воно не врахувало етнічні, трудові, гуманітарні права людини та екологічну стійкість у Центральній Азії та інших регіонах (Morrison 2017).

У самому Китаї її прояви є особливо огидними. З 2013 р. в Синьцзяні було зруйновано або пошкоджено 16 000 мечетей, а з багатьох будівель зняли куполи та мінарети, які вважаються «арабським імпортом». Деякі мечеті були перетворені на кафе та бари, які належали етнічним китайцям. Крім того, 30 % уйгурських священних місць, таких як святині, цвинтарі та паломницькі маршрути, також були зруйновані (Economist 2021). Враховуючи поширену практику знищення мусульманських святинь і мечетей у Синьцзяні, турбота про їх збереження в інших місцях, яку китайське керівництво любить демонструвати, є чистим лицемірством.

Не дивно, що сьогодні політика «Один пояс, один шлях» зустрічає все більшу підозру та обурення в Центральній Азії та деяких інших країнах. Громадська думка, оскільки вона існує в авторитарних країнах Центральної Азії, досить скептично ставиться до нібито переваг BRI та його справжніх

намірів. Цілі Китаю включають навіть військову присутність у регіоні. Економічні відносини центральних країн з Китаєм виявилися зовсім іншими, ніж обіцяний безпрограшний результат. Натомість ці країни стикаються зі зростанням торговельного дефіциту з Китаєм (Amighini 2017, p. 131).

Росія також повинна бути менш задоволена експансією Китаю в Центральну Азію, оскільки вона вважає цей регіон своєю легітимною сферою впливу (так зване «ближнє зарубіжжя»). Проте російський президент Володимир Путін показав хорошу міну при поганій грі. У 2017 р., перебуваючи в Пекіні, він високо оцінив історичний «Шовковий шлях» і надав йому власне і досить оригінальне сприйняття. Без тіні сумніву він стверджував, що Шовковий шлях пов'язує всю Євразію, переходячи від оазису до оазису, від однієї криниці до іншої. Він також стверджував, що Шовковий шлях був історичним прикладом співпраці та співпраці, і тому його досвід важливий для людства навіть у XXI ст.

Навіть на Заході ідеалізований погляд на Шовковий шлях зараз захоплює уяву не лише багатьох аматорів, але й деяких професійних науковців (див., наприклад, Beckwith 2009; Frankopan 2015). У пізній радянський період вчені та цензори зазвичай воліли уникати термінів «Великий шовковий шлях» або «Шовковий шлях». Але нині багато російських, а також середньоазіатських вчених наслідують загальний приклад (див., наприклад, Байпаков 2007; Дубов 1989; Лубо-Лесниченко 1994; Петров 1995). Загалом, Шовковий шлях перетворився на плідну академічну індустрію.

Захоплююче видовище грандіозних караванів, які нібито регулярно перетинають тисячі кілометрів негостинного оточення і таким чином з'єднують далекі куточки світу, стало майже буденним явищем. Браун (Brown 2011, p. 16) влучно зауважив, що Шовковий шлях швидко утвердився в народній уяві як еквівалент Трансибірської магістралі. Додам лише, що уявний «Шовковий шлях» вражає навіть тих, хто ніколи не чув про цю залізницю.

«Шовковий шлях» перетворився на «Великий шовковий шлях». Він фігурує на спеціальних виставках, у фільмах і телешоу. Різні туристичні агенції досліджують його романтичний імідж, щоб рекламувати тури до Китаю та Центральної Азії, які часто не мають прямого зв'язку з Шовковим шляхом (див., наприклад, Boulnois 2004, p. 451). Крім того, «Шовковий шлях» став маркетинговим брендом. Щоб привести лише один приклад, я можу навести найбільший у Центральній Азії торговий центр Mega Silk Road, який був відкритий у колишній Астані (нині Нур-Сул-

тан) у 2013 р. Для більшої спокуси на додаток до численних ресторанів і butikів тут є акваріуми з тропічними рибами та дельфінарій, які не мають жодного зв'язку з будь-яким Шовковим шляхом.

У січні 2018 р. керівництво Пекіна оголосило про плани рухатися в бік Арктики. Його Полярний шовковий шлях має бути одним з шести ланок програми «Один пояс, один шлях» між Китаєм та Європою (Brady 2017; Staalesen 2019); я очікую з нетерпінням, що до цього списку, який розширюється, незабаром буде доданий космічний Шовковий шлях.

Тим часом на Землі також зростає кількість трансконтинентальних доріг або шляхів далекого сполучення, названих за своїми нібито основними предметами торгівлі. Тепер ми маємо «Шлях прянощів» і «Хутрянний шлях», а точніше кілька «Хутрянних шляхів», «Олов'яний шлях» та «Шлях ладану», а також «Шлях прянощів і ароматів», «Мускусний шлях», «Чайний шлях» тощо. Деякі археологи пишуть про далекі шляхи обміну та торгівлі, які нібито існували в Євразії ще за первісної доби (Fracetti 2008; Kuzmina 2008; Parzinger 2008). Як правило, вони апіорі стверджують, що всі ці маршрути були попередниками або частинами Шовкового шляху, хоча ці твердження мають бути доведені в кожному окремому випадку.

Чи адекватний термін «Шовковий шлях»? Звичайно, будь-яка термінологія дещо умовна, але вона не повинна бути оманливою, безглуздою і тим більше політизованою. Не дивно, що деякі вчені скептично ставилися до дійсної важливості Шовкового шляху (наприклад, Chin 2013; Rezakhani 2010). Вони називають це «романтичним спрощенням» (Whitfield 2007, p. 203), «спрощеним і спотвореним поглядом» (Jacoby 2016, p. 109), «слизькою концепцією» (Di Cosmo 2013, p. 176) або «помилковою історичною концептуалізацією» (Shim 2014, p. 411, n. 22).

Я також не вважаю термін «Шовковий шлях» ефективним, оскільки він недостатньо точний, занадто вузький, а його економічне значення сильно перебільшено (Khazanov 2019, p. 89–90; 2020, p. 64). На додаток до сухопутної торгівлі між Китаєм і Заходом існувала морська торгівля (Li 2006), яку часто називають «морським Шовковим шляхом». Протягом багатьох історичних періодів він був важливішим за своїм обсягом і різноманітністю товарів, ніж сухопутний. Більше того, сухопутні, морські, а в деяких випадках і транзитні річкові маршрути часто були взаємопов'язані, тому їх не слід вивчати ізольовано (Boulnois 2004, p. 368).

Навіть сухопутна трансконтинентальна торгівля, яку зазвичай називають «Шовко-

вим шляхом», не була постійним маршрутом, що тягнеться з Китаю до Європи. Він складався з мережи багатьох різних маршрутів, існував лише в окремі історичні періоди, і його часто переривали політичні зміни, війни, завоювання, міграції та інші події. «Шовковий шлях» аж ніяк не був єдиним маршрутом. Із Заходу і Півночі до Китаю доставлялося багато товарів, таких, як вироби зі скла, ювелірні вироби, дорогоцінне та напівкоштовне каміння, бурштин, корали, вироби з металу, текстиль, зокрема бавовна та килими, і особливо коні. Сам шовк був не єдиним товаром, який експортували з Китаю на південь і захід. Такі вироби, як лаковий посуд, папір (Bloom 2005), а пізніше порцеляна, виготовлялися тільки в Китаї. З іншого боку, в той або інший час інші країни розвивали власне виробництво шовку.

Ми досі достеменно не знаємо, коли шовківництво було запроваджено у Центральній Азії. Деякі вчені стверджують, що воно виникло там у перших століттях н. е. (Аванесова 2012, с. 65). Однак Лур'є (особисте повідомлення лютий 2021 р.) вважає, що воно з'явилося там пізніше, в ранній мусульманський період. Подібна ситуація і з Іраном, де в сасанідському шарі Мерва виявлено залишки шовкових тканин (Федорович 1969, с. 56—61). Проте їхнє походження невідоме. Здається, що в другій половині VI ст. у Сасанідів було багато шовку (див. нижче). Але є багато причин сумніватися в тому, що він уже вироблявся в достатньому обсязі в Ірані. В Індії техніку виробництва шовку запозичили з Китаю в перших століттях н. е. (Liu 2010, р. 68), швидше за все, за Гуптів. На думку деяких вчених, хоча і недостатньо обґрунтовану, вона могла навіть виникнути самостійно (Gopal 1961, р. 53; Kenoyer 2017, р. 24).

Шовкарство було запроваджене у Візантію в VI ст. У 553 р. за правління Юстиніана I (527—565 pp.) до неї контрабандою були перевезені шовкові кокони. Хоча Візантія стала самодостатньою лише в X ст., ще у VII ст. вона стала відомою своїми шовками вишуканого візерунку і дизайну (Feltham 2009; Jacoby 2004; Oikonomides 1986).

Найціннішим товаром був не шовк, а перли. Пліній (NH, IX, 54) писав, що вони посідають найвище місце серед усіх коштовностей. Але перли належали до тієї ж категорії, що й коштовне каміння та золото (Allsen 2019). Набагато цікавіше те, що важливішим товаром за шовк були прянощі (Keay 2006). У середньовіччі їх використовували не тільки в кулінарних цілях, а й у медицині та фармацевтиці. На середньовічному Заході багато хто вважав, що прянощі були взяті від підніжжя Раю (Freedman 2008). Однак від римлян до раннього Нового часу прянощі з Південної та Південно-Східної Азії транс-

портувалися на Близький Схід, Європу та Китай по суші та морю, а Індія і Шрі-Ланка правили за перевалочний пункт для регіонів на захід. У стародавні часи вантаж прянощів перевозився наземним транспортом до Середземного моря лише з портів Перської затоки через територію Сирії (Zuchowska, Żukowski 2012). Однак морські шляхи між Індією та Перською затокою стали регулярними лише в останні століття до н. е.

Хутро, можливо, також було дорожче шовку, принаймні в деякі історичні періоди. Воно стало популярним в Китаї у період Воюючих царств (475—221 pp. до н. е.), набагато раніше, ніж у Європі та на Близькому Сході. У Європі хутра увійшли в моду лише в період раннього середньовіччя, а в мусульманських країнах — за часів Аббасидів. Ібн Хурдадбих, аль-Мукадасі та інші автори згадали різні види хутра, які Халіфат імпортував від посередників, таких як Хорезм і Хазарія. У документах каїрської генізи згадується буртаси (різновиди лисячого хутра) з Країни Буртасів, яка була залежною від Хозарського каганату. Навіть мамелюки в Єгипті, незважаючи на його спекотний клімат, використовували одяг, декорований хутром.

Порох, зброя та спирт високої очистки у Європі також були запозиченими з Китаю. І що б про них не думали, вони були важливішими в історії людства, ніж шовк.

Континентальна і трансконтинентальна торгівля і торгові маршрути у давнину. Більш чи менш регулярні сухопутні контакти між Китаєм, Заходом і Півднем сходять до доби Хань (206 р. до н. е. — 220 р. н. е.). Експансія Китаю у Західний край (Східний Туркестан, сучасний Синьцзян), а потім у Центральну Азію почалася у II ст. до н. е., тривала протягом наступних 300 років з багатьма злетами і падіннями, і знову відновилася за доби Тан (618—907 pp.). Однак мережі, що з'єднували Китай із Західним краєм за доби Хань, а пізніше, за доби Тан — і з Центральною Азією, можна охарактеризувати як торговельні лише з багатьма застереженнями, принаймні з китайської точки зору. Іншим джерелом постачання шовку до регіону були коівіки, які різними способами отримували його з Китаю.

Одним із результатів політичної діяльності Китаю в західних регіонах і Центральній Азії була принципова можливість об'єднання вже існуючих мереж між Центральною Азією, Індією та Іраном з новими між Китаєм і Центральною Азією. Центральна Азія стала ключовим проміжним регіоном у сухопутній торгівлі між Китаєм і Заходом, а також з Афганістаном та Індією. Це підтверджують як літературні, так і археологічні джерела.

Таким чином, за доби Хань кілька багатофункціональних мереж почали функціону-

вати протягом багатьох століть, незважаючи на численні перерви в окремі історичні періоди. Вони йшли від Китаю до Таримського басейну, а звідти розгалужувалися в кількох напрямках. Один, який іноді називають «Південним Шовковим шляхом», був маршрутом через Памір і Гіндукуш до Бактрії, розташованої переважно на території сучасного Афганістану. З Бактрії товари доправлялися до Північної Індії.

Принаймні до III ст. н. е. це був один з головних маршрутів міжнародної торгівлі між Китаєм та Індією (Grenet 2002; Liu 2010).

Період між II ст. до н. е. та II ст. н. е. був часом політичної нестабільності в Центральній Азії та Афганістані (Vaissiere 2005, р. 97—102). Занепад торгівлі шовком був найсильнішим у II і особливо у III ст., що збігалось з процесом розпаду Китаю та кінцем Кушанської імперії в III—IV ст. Ця торгівля була відновлена у V ст., хоча про її обсяг уздовж «Південного шляху» практично нічого не відомо. Як це майже завжди буває, літературні джерела передавали набагато більше інформації про політичні події, ніж про торгівлю. Можна лише припустити, що, враховуючи численні фізичні та інші труднощі, ці зміни не могли бути істотними.

Інший торговельний шлях йшов з Китаю через коридор Хесі в провінції Ганьсу — дефіле всього десь 25 км у найвужчому місці — до оазисів західних регіонів. Його контролювали хунну, але у 121 р. до н. е. вони зазнали поразки, і китайці завоювали коридор (Kradin 2002, р. 119—123). Головною перешкодою для подальшого руху була пустеля Такламакан протяжністю близько 1000 км і шириною близько 400 км з її дрейфуючими піщаними дюнами, дуже малою кількістю води та надзвичайно рідкісною рослинністю. Торгові маршрути, як і всі інші, повинні були огинати її з півдня або півночі. Потім, як і південні маршрути, вони повинні були пройти через Памір і дістатися Ферганської долини, Самарканду, Бухари і Мерва, найбільш східного міста Парфянської імперії, а звідти Ірану. Прямих шляхів з Китаю до Східної Європи та Середземномор'я і навіть контактів між цими регіонами на той час не існувало.

Китай і Рим. Можливість контактів між Китаєм і Римом привертає увагу вчених з XIX ст. (Hirth 1885). Проте численні дослідження показують, що переконливих доказів прямих контактів між цими імперіями немає. Їхні знання один про одного були дуже мізерними, туманними, а іноді просто фантастичними. Очевидно, ці знання були отримані через багатьох посередників. Рим для Китаю та Китай для Риму були не лише реальними країнами, а й культурними та ідеологічними концепціями, абсолютним *Іншим* (див., наприклад, Hoppal 2011; Yu 2013).

Більшість китайської інформації про Рим міститься лише в двох пізніших текстах: *Хоу Ханьшу* (офіційна «Історія пізньої Хань», складена лише в першій половині V ст., хоча й заснована на більш ранніх джерелах) і *Вейлюе* (нині втрачена «Історія династії Вей», написана у III ст. н. е., яка частково збереглася як цитати в документі V ст.; Kolb, Speidel 2017, р. 40). З них ми знаємо, що з I ст. н. е. китайські автори почали називати Римську імперію «Да Цинь», тобто Великий Китай. Мабуть, його сприймали як свого роду контр-Китай на іншому кінці світу на захід від Парфії (Ань-Сі) і Великого моря. Його образ мав багато утопічних рис. Римлян зображували як справедливих і мирних людей, батьківщиною яких був Китай (Hoppal 2011, р. 263; Kolb, Speidel 2017, р. 33, 40; Pulleyblank 1999, р. 71—79).

Для китайців справжнім «Заходом» були не Європа чи навіть Близький Схід, а, головним чином, Центральна Азія та іноді Іран (Rezakhani 2010, р. 428). Відомо лише про одну серйозну спробу Китаю встановити прями відносини з Римом, яку парфяни, боячись втратити контроль над сухопутною торгівлею шовком, зірвали. Приблизно в 97 р. н. е. китайський полководець Бан Чжао, який проводив кампанію за розширення західних кордонів імперії Хань, призначив свого підлеглого Гань Ін'я головою дипломатичної місії, спрямованої на встановлення прямих контактів з Да Цинь, Римською імперією. Цьому посланцю вдалося дістатися лише берегів Перської затоки. Парфянські піддані ввели його в оману, сильно перебільшивши відстань і небезпеку морського шляху до Риму і замовчуючи про існування сухопутного шляху. Гань Ін'я вирішив за краще повернутися додому (Choisnel 2004, р. 153—154; Gregoratti 2012; Hoppal 2011, р. 299—300). Більше того, китайці мали лише рідкісні прями контакти навіть з Парфією, і, як доводить історія Гань Ін'я, немає підстав вважати, що парфяни надавали їм правильну інформацію про Рим (Kolb, Speidel 2017, р. 43).

Подібна ситуація склалася і щодо прямих контактів Риму з Китаєм. Китайські джерела зазначають, що у 166 р. н. е. римські посланці прибули морем і запропонували данину китайському двору. Вони представили слонову кістку та ріг носорога, типові вироби Південно-Східної Азії, але аж ніяк не римські. Не дивно, що багато вчених вже зазначали, що ці «посланці» насправді були купцями. Ймовірно, це були навіть не римські піддані, а іноземці з Південної Азії, які просто хотіли довести свою важливість китайському дворові (Hoppal 2011, р. 209). Китайські джерела згадують інше, але, мабуть, подібне «римське посольство», яке прибуло до країни в 284/285 р. н. е. Не дивно, що римські знан-

ня про Китай не були кращими за знання китайців про Рим (Campbell 1989). Достовірні відомості, які є в нашому розпорядженні, вказують на те, що римські купці не їздили до Китаю чи навіть до Центральної Азії, оскільки парфяни завадили їм це зробити.

Грецькі та римські автори пізньої республіки та ранньої імперії часто згадували серів (від грецького слова «шовк») або як народ, або як групу людей. Деякі вважають серів виробниками шовку, які жили в таємничій Серіці, країні в східній частині Ойкумені. Але виявлення і розташування серів залишається однією з найскладніших і дискусійних проблем античної історичної географії. Їх описи та розташування різними грецькими та латинськими авторами настільки суперечливі, що не можна виключати, що насправді вони мали на увазі різні народи та країни (Malinowski 2012). Сери згадувалися набагато частіше, ніж Серіка. Так, Пліній (XII, 84), який скаржився на те, що за його часи Рим щороку платив 100 000 сестерціїв за східні товари, згадував Аравійський півострів, Індію та серів, але не Серіку (*Minimaque computatione miliens centenia milia sestertium annus omnibus India et Seres et paeninsula illa imperio nostro adimunt*). Деякі автори описували серів як високих людей із золотистим або рудим волоссям і блакитними очима та неабиякою довговічністю. Перший римський географ Помпоній Мела у своїй «*De situ orbis*» (IX, 30), написаній близько 43 р. н. е., стверджував, що сери були народом, повним справедливості (*genus plenum iustitiae*). Амміан Марцеллін (XXIII, 67, 68), відомий римський історик середини IV ст., писав, що сери були мирними людьми, ніколи не турбували своїх сусідів і уникали зброї та війни (*Agunt autem ipsique Seres, armorum semper et proeliorum experti, utque nominibus sedatis et placidis otium est voluptabile, nulli finitimorem molesti*). Проте Орієн (*Contra Celsium*, VII. 62—64) стверджував, що сери були хорошими лучниками і колісничими.

Варто зауважити, що періпл моря Егірейського (можливо, близько 40—70 рр. н. е.; про періпл див. Бухарін 2007; Casson 1989), посібник, складений для моряків і купців, які подорожують з Єгипту до Індії, містить важливу інформацію про Індію. Але справжнє знання його анонімного автора чи авторів не поширювалося на схід і північ за межі Східної Індії. Описуючи більш далекі народи, йому доводилося покладатися на міфи набагато більше, ніж на реальну інформацію. Він згадав Китай лише побіжно, і його інформація розпливчата і навряд чи оригінальна (Бухарін 2007, с. 11).

І все ж таки існує думка, що деякі особи могли здолати всю відстань між Римом і Китаєм або принаймні дуже значну її частину.

Так, Колб і Шпайдель (Kolb, Speidel 2017, р. 37—39) стверджують, що римські та китайські купці могли періодично зустрічатися на проміжних ринках у Центральній Азії, Індії, Південно-Східній Азії чи Південній Аравії. На жаль, немає твердих доказів того, що подібні подорожі та зустрічі дійсно мали місце.

Інтригуюча історія, передана Клавдієм Птолемеєм (бл. 90—168 рр.) у його «*Географії*», написаній бл. 140—150 рр. (Ptol., I, 11, 6—7; I, 12, 1—10), здається, суперечить цьому висновку. Він писав про торговельну подорож сина македонського купця, якогось Маеса Тиціана, який і сам був купцем, що, ймовірно, відбулася на початку II ст. н. е. (див. також Bernard 2005; Dean 2015; Lerner 1998; Pekkanen 1986). Деякі вчені припускали, що Маес Тиціан розпочав цю подорож, перетнувши Євфрат поблизу Іераполіса, потім попрямував до Бактра-Басиліону (сучасний Балх) і далі на схід до місця, яке називається Кам'яна Вежа (Ptol., VI, 11, 9), нібито серединний пункт на шляху між Європою та Китаєм. Звідти Маес відправив своїх агентів до Сера Метрополіс, столиці серів, і їхня подорож зайняла сім місяців в одному напрямку. Однак ця інформація є досить запутаною та суперечливою (Turikova et al. 2014). Це не дивно, адже це було в кращому випадку з третіх рук. Птолемеєм (Ptol., I, 11, 6—7; I, 12, 1—10) запозичив його з тексту якогось Марина Тирського (бл. 70—130 рр.), який стверджував, що він дізнався про описаний торговий маршрут і Кам'яну Вежу від самого Маеса Тиціана. Втім, про Марина ми знаємо навіть менше, ніж про Маеса (Klaus 2017). Швидше за все, Маес не їздив до Кам'яної Вежі чи будь-якого іншого місця на нібито торговому шляху. Він просто передав інформацію, яку отримав від своїх агентів, яких нібито надіслав до серів (Berggren, Jones 2000).

Таким чином, нічого точного про місце розташування Кам'яної Вежі не відомо, і різні вчені відносять її до вельми різних регіонів: Ташкент у сучасному Узбекистані, Дараут Курган на південному заході Киргизії, гори Тахт-і Сулейман (Сулейман-Тоо) у поблизу міста Ош у тій же країні (Dean 2015, р. 75), або навіть у Ташкуртані в Синьцзяні (Bernard 2005). Розташування Сера Метрополіса також не визначено (Andrade 2015, р. 46), і різні вчені розташовують столицю в досить різних місцях: у басейні Таріму, чи в Ланьчжоу, чи навіть у Сіані (Vaissiere 2009, р. 33—35).

Загалом, навряд чи історія подорожі Маеса Тиціана заслуговує на довіру. Враховуючи тривале суперництво між римлянами і парфянами, а також бажання останніх запобігти прямим контактам між Римом і

Китаєм, незрозуміло, як йому вдалося безперешкодно проникнути на територію Парфії. Парфяни дозволяли торговельні подорожі до Центральної Азії лише своїм підданим, і тільки їхнім підданим було дозволено продавати шовк римлянам. Так, вавилонські євреї торгували з євреями Леванту (Andrade 2015, р. 67), а римським підданим, левантійським торговцям, було дозволено купувати шовк лише в південній Месопотамії. Ці домовленості дозволили парфянам отримувати вигоду від митних зборів та інших фінансових угод.

Точний маршрут агентів Маеса до Китаю взагалі не згадується, як і їх етнічна належність. Також залишається невідомим, які товари ці агенти продавали в Китаї та купували там. Можливо, це має бути шовк. Але оскільки шлях від Сера Метрополіс до Євфрату зайняв близько року, цей шовк, доправлений сухоходом, був би набагато дорожчим, ніж шовк, доправлений морем. Не дивно, що деякі вчені сумніваються, що Маес будь-коли подорожував навіть на Іранське плоскогір'я. Андраде (Andrade 2015, р. 43) досить переконливо стверджує, що Маес отримав інформацію від своїх контрагентів у Парфянській імперії.

Інший доказ прямих сухопутних контактів між Заходом і Китаєм належить Амміану Марцелліну (Am. Marc., XXIII, 6, 60). Він стисло й нечітко згадав «місто під назвою Кам'яна Вежа» (Lithinos pyrgost), розташоване в Согді, і довгу дорогу до багатьох країн серів (Шовковий народ), якою нібито часто користувалися купці. Але він не згадав, хто були ці купці, і, враховуючи його фантастичний опис серів, його інформація не є особливо достовірною. Проте не можна виключати, що торговцями були люди з Центральної Азії, ймовірно, согдійці, і в цьому випадку їхні подорожі до Китаю стають більш правдоподібними.

Римські артефакти та монети були виявлені в Центральній Азії (Mielczarek 1997, р. 135; Naumark 2001, р. 62—63), куди вони, очевидно, були привезені з Ірану, а також, можливо, зі степів Північного Причорномор'я. Однак у Китаї не знайдено жодної римської монети. 16 монет, датованих від правління Тіберія до правління Галлієна, нібито знайдені в провінції Шаньсі в другій половині XIX ст., насправді були привезені до Китаю приватним колекціонером (Li 2015, р. 280, 284).

Римляни казали, що всі дороги ведуть до Риму. Але ніщо не вказує на існування сухопутного «Шовкового шляху» між Китаєм і Римом. Торгові контакти між цими країнами завжди були непрямими і залучали багатьох посередників. Немає переконливих доказів існування навіть регулярної трансконтин-

тентальної та транзитної сухопутної торгівлі в давнину. Торгові маршрути були лише тимчасового порядку. Торгівля шовком, безумовно, існувала, але її обсяги навряд чи були великими. Попит у Римі був вищим за пропозицію, але сама торгівля була переважно регіональною та міжрегіональною, але ні в якому разі не трансконтинентальною.

Початок дальнього мореплавства. Хоча морська торгівля не є предметом цієї статті, я коротко обговорю кілька випадків, коли вона мала прямий зв'язок із сухопутною торгівлею шовком або сильно вплинула на неї. Римляни почали регулярно насолоджуватися шовковими тканинами на рубежі нової ери. До цього часу шовк доправлявся у Середземне море, головним чином, сухопутними маршрутами. Але Пліній Старший (NH, VI, 84) згадав про відкриття мусонних циклів, які, на додаток до прибережного каботажу, сприяли прямому перетину океану. Це скоротило судноплавний шлях до Індії більш ніж на 1000 км і змусило користуватися більш місткими великими кораблями. В останньому столітті до н. е. вже використовувалися кораблі водотонажністю від 13 000 до 17 000 т (Casson 1980, р. 23; Rouge 1988, р. 73—74).

Коли власне транскеанське судноплавство стало звичайним, важко сказати. Деякі вчені вважають, що морська торгівля з Індією діяла з II ст. до н. е. (Kolb, Speidel 2015, р. 118; Strabo, II, 2, 2, 4—5). Це дозволило римлянам імпортувати багато товарів, і шовк, що доправлявся з Китаю, був лише одним із них.

Про шовк автор періплу згадує лише побіжно. Проте, морська торгівля шовком існувала і зменшувала контроль парфян над торговими шляхами, а також податки, які вони стягували за дозволу на транзит. Шовк та інші товари були імпортовані із західного індійського порту Баригаза, нині в північно-західному штаті Гуджарат (Żukowska 2013, р. 381—383). Цій торгівлі сприяло завоювання Єгипту римлянами в 30 р. до н. е. Протягом перших трьох століть н. е. сирійське місто Пальміра стало важливим центром у морській торгівлі між Індією та Середземним морем (Bugersdijk 2019; Gawlikowski 1994; Seland 2014).

Шовк став частим мотивом поезії доби Августа (Hor., Odes, 1, 12, 53—57; Virg., Georg., II, 1; Ovid., Am., 1, 14, 56; див. також Malinowski 2015, р. 5). Його знаходили в різних частинах Римської імперії, від Пальміри до Паннонії та Британії. Хоча деякі моралізаторські римські автори вважали шовк, поряд з іншими східними товарами, надто дорогим (Pliny, NH, VI, 26; XII, 41, 84), а шовковий одяг з легкого і мерехтливого шовку — огидним і нескромним (Seneca, Declamations, I; De Beneficus, VII, 10; Epistyle morales ad

Lucillium, 90, 15), цей одяг став дуже модним. Шовк, часто гаптований золотими нитками, набув символу високого статусу. Гален (Methods medendi, L, XIII, 22) згадував, що наприкінці I ст. н. е. у заможних жінок в Римській імперії вдома були мотки шовку. У III ст. н. е. Рим пережив важку економічну кризу, і шовк рідко згадувався в літературних джерелах. Амміан Марцеллін (Res gest., XXIII, VI, 67) стверджував, що в IV ст. н. е. навіть найнижчі люди могли дозволити собі шовк. Однак, враховуючи ситуацію в Римській імперії того часу, я схильний трактувати його твердження *cum grano salis*¹.

Східна філія морської торгівлі між Індією та Китаєм, здається, протягом багатьох століть була менш розвиненою, ніж західна. Немає незаперечних доказів того, що мореплавання безпосередньо із Заходу доходило до Китаю. Римські предмети та їх копії, особливо скляні посудини, були виявлені в Китаї, але переважно в аристократичних похованнях у східних прибережних регіонах (Норрал 2016). І так само, як і шовк у Римській імперії, їх доставляли морем, але не безпосередньо, а через мережу багатьох посередників (Boulnois 2004, р. 474—475). Найважливішою була торгівля північно-західної Індії із Середземним морем (Seland 2016, р. 198). Автор періплу подає багато подробиць про індійські міста та порти, а також про цілі регіони, залучені до морської торгівлі. Однак його опис того, що нібито було Китаєм, дуже туманний і в кращому випадку був заснований на інформації з вторинних рук.

Степові торговельні маршрути у давнину та за пізньої античності. На додаток до двох уже обговорених сухопутних торговельних маршрутів був третій і найкоштовший маршрут із Китаю та Західного краю євразійськими степами через річку Сирдар'я, а потім навколо Каспійського моря. Деякі вчені стверджують, що він вів навіть далі, у Північне Причорномор'я, Східну Європу та на Кавказ. Цей маршрут згадує Пей Цзю (547—627), урядовець династії Суй (581—618). У трьох томах своєї книги «Зображення Західного краю» (інша назва цієї книги в англomовній літературі The Geographical Record of Western Regions) Пей Цзю описав три шляхи з Китаю на Захід. Південний (морський) шлях проходив через Памір і Афганістан до Північної Індії, потім до Індійського океану і далі на Захід. Другий, сухопутний (Середній) шлях, пролягав із Західного краю через Памір до Центральної Азії, а потім уздовж південного берега Каспію до Ірану. Північний або Степовий шлях на перших відрізках у Китаї, Західному краї і навіть у східних частинах Центральної Азії йшов Середнім

шляхом, але потім він розходився у землі західних тюрк і йшов по річці Сирдар'я далі на захід.

Проте немає підстав припускати, що Північний шлях уже простягався до Північного Причорномор'я та Східної Європи за доби Хань і принаймні в перші два—три століття Періоду роз'єднання (220—589 pp.). Артефакти східноєвропейського походження, датовані добою Хань, є надзвичайно рідкісними в Китаї. Повідомленню про скарб монет Боспорського царства в Криму, нібито привезений до Китаю після виявлення в Джунгарії, не можна довіряти (Mielczarek 1997).

Рашке (Raschke 1978) одним з перших серед сучасних західних вчених звернув увагу на Степовий шлях і значення степових кочовиків у дальній торгівлі. Він навіть вважав Степовий шлях головним, але з цим твердженням не можна погодитися.

Щоправда, багато західних предметів, навіть елліністичних, було виявлено в похованнях кочовиків у Синьцзяні, Монголії, Туві, Алтаї, Південному Сибіру. Так, крім китайських предметів, у похованнях хунну та інших кочовиків є численні артефакти, виготовлені в Центральній Азії, Ірані і навіть у Середземноморському регіоні. Серед них ахеменідський килим, центральноазіатський текстиль, індійський шовк, елліністична тореветика, скляні намистини та посудини, підвіски з єгипетського фаянсу та деякі інші імпортовані артефакти (наприклад, Лубо-Лесниченко 1987; Руденко 1953; 1962; 1970).

Однак більшість цих іноземних товарів кочовики отримували не шляхом торгівлі, а як подарунки в процесі церемоніального обміну, при створенні союзів та зв'язків, як данину, здобич, трофеї, платню за найману службу тощо, через ланцюг кількох особистих контактів (Brosseder 2015, р. 281). Адже симетрична й асиметрична взаємність є однією з характерних рис політичної культури євразійських степових кочовиків (Khazanov 1994, р. 154—156).

Ймовірно, Північний торговий шлях у ті періоди не сягав навіть степової зони сучасного Казахстану. У Північному Причорномор'ї та на величезній території між Китаєм та Східною Європою загалом виявлено дуже мало китайських артефактів (Симоненко 2001; 2010, с. 396; Трейстер 2018). Наприклад, якщо ханські бронзові дзеркала високо цінувалися різними народами Східної Європи, то там було виявлено лише близько десятка таких дзеркал або їх уламків. Більше того, деякі з них були імітаціями, зробленими за межами Китаю (Guguev et al., 1991; Guguev, Treister 1995). Цікаво, що деякі з них були покладені в могили значно пізніше після їх виготовлення, що свідчить про їх високу цінність.

1. З певною обережністю (лат.)

Кількість інших китайських предметів, таких, як лакові туалетні скриньки, нефритові деталі мечів (скоби для піхв і перехрестя) також є мінімальною. У Східній Європі виявлено менше десяти нефритових речей (Brosseder 2011, р. 411—412; 2015; Liu 2010; Прюх 2017; Simonenko 2001; Симоненко 2010). Так само, як і дзеркала, деякі з цих артефактів були вміщені в сарматські могили набагато пізніше їх виготовлення. Вкрай рідко в сарматських могилах I—II ст. н. е. зустрічаються рештки шовку. Найцікавіші з них знайдені в Соколовій Могили — багатому поховання знатної сарматської жінки, датованому I ст. н. е. (Ковпаненко 1986). Пурпуровий шовк і шовк, гаптований золотими нитками, безумовно, потрапили до регіону не безпосередньо з Китаю, а з Близького Сходу, можливо, з Птолемеєвого Єгипту або Сирії (Єлкина 1986, с. 132—135).

Варто уваги, що більшість, китайських та внутрішньоазійських артефактів (якщо не всі) з'явилася в степах Північного Причорномор'я лише в I ст. н. е. (Simonenko 2001; Трейстер 2018). Мабуть, їх привезли туди не торгівці, а хвилі кочовиків, які мігрували зі сходу (Simonenko 2001). Інші могли потрапити до регіону в результаті створення альянсу кочової еліти та інших подібних дій; одне припущення не виключає інше. У будь-якому випадку, китайські предмети, датовані добою пізньої Хань, майже повністю відсутні у сарматських могилах, датуваних серединою II — кінцем IV ст.

У Північному Причорномор'ї значно більше артефактів з Близького Сходу та європейських провінцій Римської імперії, ніж китайських. Крім зброї, яку сармати, очевидно, отримували як військову здобич, інші знахідки репрезентовані керамікою (амфори, червонолакова, сіроглиняна і terra nigra), скляним та металевим посудом, ювелірними виробами, фібулами, італійськими та римськими провінційними дзеркалами, єгипетським фаянсом, скляними намистини та амулетами та навіть такими екзотичними та рідкісними предметами, як бронзові та кістяні статуєтки та маски (Кривошеев 2018; Raev 1986; Simonenko 2001; 2008, Симоненко 2011; 2013).

Причини нерозвиненості або навіть відсутності Північного маршруту від Китаю до Північного Причорномор'я в різні історичні періоди очевидні. Північний маршрут безпосередньо перетинав території, зайняті кочовиками-скотарями, які таким чином контролювали деякі його частини. Жоден караван не міг перетнути їх без їхньої згоди та захисту, за що вони збирали проїзд, мито та інші платежі. Наприклад, хозари брали одну десяту вартості товарів, які проходять через їхні землі, і це було досить поширеною практикою (Golden 1980, р. 110).

Як і сучасні американці, кочовики вважали, що безкоштовних обідів не буває. Ті, хто був іншої думки, як Ібн Фадлан, були гірко розчаровані. Але коли була надана згода, верблюдів і коней караванів можна було напоїти і випасати дорогою на природних пасовищах. Крім того, кочовики іноді супроводжували каравани як провідники, охоронці та / або брали участь у перевезенні вантажів та продажу чи здавали в оренду транспортних тварин. Страбон (Strabo, XI, 5, 8; XI, 13, 7; див. також Ртвеладзе 2012, с. 137) свідчить, що мідійські та вірменські торговці отримували індійські та вавилонські товари і доправляли їх у каспійський регіон. Варто уваги, що вони робили це за сприяння аорсів, одного з сарматських племен, і аорси, згідно Страбону, розбагатіли, перевозючи верблюдів та ці товари.

Кочова аристократія могла отримати доступ до рідкісних і бажаних предметів розкоші лише через різноманітні контакти з осілими суспільствами та його членами. Шовк правив за символ влади та був престижним маркером високого політичного й соціального статусу. Характерною рисою політичної культури кочовиків був розподіл верховними правителями різноманітних благ серед своїх підвласних (Allsen 1987; 1989; Khazanov 1994, р. 154). Більш за те, кочовики певною мірою не лише створювали попит на іноземні престижні товари, а й нерідко забезпечували їх поставки для міжрегіональної торгівлі на великі відстані. Успішні кочові держави та об'єднання завжди отримували набагато більше товарів, у тому числі шовку, від залежних осілих народів і держав, ніж могли використовувати у своїх суспільствах (Khazanov 1994).

Таким чином, шовк, яким Китаю часто доводилося платити своїм північним сусідам, став для них вельми важливим. Китайські джерела стверджують, що кочові правителі Внутрішньої Азії часто отримували з Китаю тисячі або навіть сотні тисяч шовкових рулонів на рік. Не треба завжди сприймати ці твердження буквально. Вассьєр (Vaissiere 2005, р. 210) зазначив, що «100 000» означає «багато», але не точніше; кількість шовкових рулонів, наприклад 100 000, 200 000 або навіть 500 000, нібито виплачених кочовикам, слід розглядати з великою обережністю. 10 000 шовкових рулонів, що щорічно сплачує Китай сюнну (Kradin 2002, р. 108), є скромними, але реалістичнішими показниками. Проте внутрішнє споживання часто не могло поглинати великі обсяги шовку, які кочовики отримували з Китаю. Але, будучи перетворені на товари і продані в багатьох регіонах і далеко за межами політичних сфер окремих кочових держав і об'єднань, такі товари, як шовк, давали значний дохід

кочовим правителям і аристократії. Не дивно, що ця аристократія отримувала вигоду і заохочувала міжнародну торгівлю на великій відстані (Khazanov 2020). Оскільки у кочовиків не було власних професійних торговців, вони потребували посередників.

З усіх цих причин степовий маршрут в принципі виявлявся найпривабливішим для сухопутної торгівлі між Китаєм і Європою. Подорожувати до Центральної Азії було б легше, якби напрямком йшов на північ від Тянь-Шаню через Джунгарію. Це дозволяло купцям уникати високих гір між Тарімом і Ферганою, а також пустелі Такламакан. Однак реальність була зовсім іншою. Коли степ був поділений між різними і конкуруючими кочовими державами, як це було протягом більшості історичних періодів, Північний маршрут не мав переваги, оскільки каравани були під загрозою пограбування конкуруючими кочовиками. У кращому випадку функціонували лише частини степового маршруту.

Ранні мусульманські автори, такі, як Ібн Фадлан (Ковалевський 1956) або Гардізі (Martinez 1982), згадували різні труднощі, як-от здирство, з якими стикалися купці, яким доводилося проходити через східноєвропейські степові території, де не було централізованої кочової влади. Мусульманські купці повинні були платити кочовикам за прохід, а також за тимчасовий притулок у наметах. Не дивно, що ця ситуація, яка неодноразово повторювалася в степу, дуже негативно впливала на торгівлю. У другій половині I тис. до н. е. і в першій половині I тис. н. е. північних трансконтинентальних степових маршрутів ще не існувало. Вони могли безперервно функціонувати лише тоді, коли кочові імперії контролювали всю або більшу частину степової зони, а це траплялося лише двічі в історії.

Період Тюркських каганатів та держав-наступників. Північні степові маршрути вперше набули важливого значення в VI—VII ст. Поява Тюркського каганату, а потім його безпосередніх наступників, Західнотюркських каганатів (див. Golden 1992, p. 127; Кляшторный 2003, с. 90; Sinor 1990, p. 297; Stark 2008), змінило міжнародну торгівлю. Тюрки поширили свою владу не тільки на більшість євразійських степів; вони перемогли ефталтів у союзі з сасанідами на початку 560-х років і стали володарями оasiх районів Центральної Азії на північ від річки Аму-Дар'я, включаючи Согд. Согдійці виграли від цієї зміни і незабаром стали дуже корисними тюркським правителям, яким вони служили на багатьох посадах: як інформатори, перекладачі, радники, посланці, придворні функціонери і, звісно, як досвідчені торговці (Vaissiere 2005, p. 206). Це сталося,

коли слабкі та нетривалі держави Північного Китаю змушені були платити тюркам до 100 000 шматків шовку на рік, щоб завербувати їх проти конкуруючої династії або просто щоб гарантувати їхнє невтручання. Тюрки часто мали військову перевагу у своїх відносинах з Китаєм.

Дати китайських артефактів, виявлених у тюркських могилах, співвідносяться з їхніми відносинами з Китаєм. Російські вчені дослідили 450 тюркських поховальних комплексів в Алтає-Саянському краї та Монголії. Найдавніші артефакти датуються другою половиною VI — першою половиною VII ст. і є синхронні Тюркському каганатові. Набагато більше артефактів знайдено в могилах, одночасних з Другим східнотюркським каганатом другої половини VII — першої половини VIII ст. У могилах є фрагменти двох лавкових чашок, сімнадцять китайських монет і дев'ятнадцять дзеркал, якими традиційно захоплювалися євразійські кочівники. У 50 могилах виявлено фрагменти шовку (Серегин, Чен 2020; Тишкин, Серегин 2013).

Створення Тюркського каганату сприяло сухопутній міжнародній торгівлі шовком. Цікаво, що саме в той час, у середині VI ст., Косма Індікоплов (Cosmas 2010, p. 2, 46), несторіанський монах на далекому Синайському півострові і в минулому — торговець прянощами, який подорожував Індією та Цейлоном (його ім'я буквально означає «той, хто приплив до Індії»), зазначав, що вантажі шовку, перевезеного по суші, досягли Ірану за порівняно короткий час, тоді як морський шлях зайняв набагато більше часу.

На жаль, Косма не розповів, звідки саме і якими шляхами доставляли шовк до Ірану. У своїй попередній публікації (Khazanov 2019) я припускав, що цей маршрут проходив через регіони, контрольовані тюрками. Насправді, це була помилка, тому що я не врахував ворожнечу між тюрками та сасанідами. Менандр (Menander 1985, Fr. 10) передав часто цитовану історію про те, як согдійські посланці тюрків на чолі з Маніахом зазнали невдачі у спробах отримати дозвіл продавати шовк на іранських ринках. Сасанидський цар Хосров не хотів повністю протистояти своїм недавнім тюркським союзникам, тому він купив шовк за справедливую ціну, але потім наказав спалити його в присутності согдійців. Друге тюркське посольство було в цьому плані ще менш успішним.

Оскільки Сасаніди відмовилися від закупівлі шовку, запропонованого согдійцями, логічніше припустити, що шовк був завезений в Іран безпосередньо з Китаю. Ймовірно, шлях із Синцзяну через Центральну Азію, який Пей Цзю назвав «середнім шляхом», функціонував у часи Косми, а можливо, навіть пізніше (Vaissiere 2005, p. 85—87). Або

тюрки взагалі не вводили ембарго на торгівлю шовком із сасанидським Іраном, або його не дотримувалися.

Так чи інакше, після фіаско в Ірані тюрки та согдійці звернулися до Візантії. Той самий Маніях, проявивши неабияку витривалість, знову зголосився супроводжувати тюркських посланців. (Він помер невдовзі після повернення з останньої подорожі.) Після довгої мандрівки багатьма землями і Кавказом посланці прибули до Візантії і були зустрінуті імператором Юстином II. Його уряд був зацікавлений у військовому союзі з тюрками проти сасанидського Ірану. Шовк, як і раніше, користувався великим попитом у Візантії. Прокопій (Bell. Pers., I, 20) свідчив, що візантійські торговці не мали змоги купувати шовк у Центральній Азії, оскільки їм не дозволяли перетинати територію Сасанідів. Далі йшли численні взаємні посольства, завжди в супроводі согдійців. Візантії слід було вважати, що їй пощастило придбати таких цінних союзників. Проте є спокуса зробити майже еретичне припущення, що весь бізнес з торгівлею шовком був для тюрк менш важливим, ніж це іноді припускають. Ми не знаємо нічого певного про торгівлю з Візантією після другої половини VI ст., хоча це можна пояснити мізерністю літературних джерел.

Торгівельні маршрути, які пов'язували тюркські західні володіння та залежні території з Візантією, також не зовсім зрозумілі. Вассьер (Vaissiere 2005, p. 242), спираючись на нібито согдійську назву «Согдая» (нині Судак), стверджує, що в той час у Криму діяли согдійські купці. Він стверджує, що Согдая була заснована согдійцями як їхній торговий центр десь у V ст. Однак согдійська етимологія для Согдаї не є єдиною можливою (Alamani 2019). Що ще важливіше, археологічні дані однозначно суперечать припущенню Вассьера, оскільки виявлені монети, артефакти та найдавніші оборонні споруди Согдайської фортеці відносяться до другої половини III — початку IV ст. У другій половині IV ст. місто було зруйновано і майже 300 років залишалося занедбаним. Були перебудовані у другій половині VII ст., але як візантійська фортеця, місто та порт (Джанов 2006, с. 322—367). Там не знайдено жодного «східного» артефакту, датованого VI чи VII ст. Щоправда, візантійський посланець до тюрк Валентин подорожував на торгових суднах з Константинополя через Синопу до Херсона в Криму (Менандер 1985, о. 19). Але це не свідчить про існування Кримського торгового шляху. Нарешті, археологічні артефакти східного походження, в тому числі шовкові тканини, з'явилися в районі Північного Причорномор'я в Криму не раніше другої половини VII ст. Все це унеможливорює

будь-яку гіпотезу про согдійську діяльність у Согдаї. У будь-якому випадку, китайського шовку чи артефактів V—VII ст. у Східній Європі не знайдено.

Отже, схоже, що основні і, ймовірно, єдині торгові маршрути між тюрками та візантійцями йшли з їхніх володінь на північ Каспію через Кавказ, особливо після успішних тюркських походів на Закавказзя в 627—628 рр. Однак археологічних даних недостатньо, щоб підтвердити цей, здавалося б, очевидний висновок. Правда, на Таманському півострові було виявлено согдійський остракон. Однак П. Лур'є (Lurje 2010) підкреслює, що це відкриття є винятком, і його не слід переоцінювати. У будь-якому випадку, немає підстав погодитись з вченими, які наполягають на існуванні стабільної кавказької гілки «Шовкового шляху». Краще сприймати цей маршрут як мережу мінливих і гнучких шляхів.

Кавказькі маршрути були непростими і часто небезпечними. Мабуть, не випадково ми нічого не знаємо про приватні каравани согдійців чи будь-яких інших торговців до Візантії. По можливості, согдійці, безумовно, воліли супроводжувати тюркські посольства до Константинополя, а також повертатися додому, супроводжуючи візантійські посольства до тюрк. Ці парні подорожі мали бути досить поширеними, оскільки лише в період між 558 і 576 рр. Менандр згадував п'ять таких посольств. Посольство 576 р. викликає особливий інтерес, тому що до нього приєдналися 106 тюрк, які в той час випадково опинилися в країні і хотіли повернутися додому (Менандер 1985 Fr. 19). Не можна виключати, що принаймні деякі з цих «тюрк» могли бути согдійцями.

Найскладнішим питанням є обсяг фактичної торгівлі шовком з візантійцями в тюркський період, а також його походження. Масштабні согдійські операції часто сприймалися як належне. Важливо, однак, мати на увазі, що вони засвідчені лише кількома літературними джерелами, і в основному опосередковано, а не якимись археологічними даними. Тільки активна участь согдійців у цій торгівлі не викликає жодних сумнівів. Але на той час Китай уже втратив монополію на виробництво шовку; шовк виробляли також у Центральній Азії, зокрема в Согді, та в Ірані.

Важливо, що в Китаї було знайдено лише близько сотні візантійських монет, які іноді називають «доларами Середньовіччя» або їх імітацій, що менше, ніж кількість сасанидських монет (Guo 2005; Thierry, Morrison 1994). Більшість із них датовано VII—VIII ст., коли непрямі контакти між Візантією та Китаєм досягли піку. За винятком, можливо, Синцзяну, ці монети не використовувалися в ділових операціях, а, скоріше, були, головним чином, екзотичними раритетами в похо-

ваннях знаті, або амулетами, підвісками та частиною аксесуарів одягу (Li 2015, р. 280). Подібна ситуація склалася в Центральній Азії. Вважає, що в цьому регіоні було знайдено лише кілька справжніх візантійських монет (Naumark 2001, р. 130).

Всупереч досить поширеній думці (Кляшторний 2003, с. 160—166; Sinor 1990, р. 301—302), зовнішня політика тюркських правителів керувалася переважно власними політичними міркуваннями, а не інтересами согдійських купців: маленький согдійський хвіст не крутив великим тюркським собакою у відносинах з іноземними державами. І в цих відносинах торгівля відігравала в кращому випадку лише другорядну роль. Коли каган Хелі (Сілі або Хсі-лі) під впливом своїх согдійських радників хотів продовжувати боротьбу з Китаєм, який тюрки вважали шкідливим для своїх інтересів, він зустрів опір тюркської аристократії та простолюдинів, і врешті-решт був покинутий і переможений (Кляшторний 2003, с. 163—166).

Військовий союз тюрків і візантійців не був стабільним, а іноді навіть завдавав шкоди торгівлі на великій відстані. Фактично це був не міцний союз, а скоріше, *entente*, яке кожна сторона виконувала лише тоді, коли це відповідало власним інтересам. У 576 р., якраз коли візантійські посланці прибули до каганату для переговорів про новий союз проти Ірану, їхній тимчасовий господар і місцевий тюркський правитель Турксант відправив війська, які тимчасово завоювали Боспор, візантійську твердиню в Криму. Турксанф був розгніваний візантійським мирним договором з аварами, заклятими ворогами тюрків. Після розпаду Тюркського каганату, а потім і держав-наступників, трансконтинентальні сухопутні маршрути, зокрема степові, втратили своє значення і невдовзі після цього були порушені або переорієнтовані (Vaissiere 2005, р. 265).

Торгівля на далекій відстані, особливо посередницька, продовжувала існувати в Хозарському каганаті, одному з нащадків тюркських каганатів, який перебував під владою старої тюркської династії Ашина. На його території було виявлено шовк, датований VII, VIII і особливо IX ст., а також кілька імітацій китайських дзеркал. Однак аналіз цих шовкових тканин досі не проводився, і не можна бути впевненим, що шовк вироблявся в Китаї. У будь-якому випадку шовк не був ані дуже важливим товаром для самих хозар, ані для міжнародних торговців, які проходили через їх територію.

Ніщо не свідчить про прямі контакти між Китаєм і Хазарією. Хозари для китайців були дуже далеким народом. Очевидно, більшість їхніх відомостей про Хазарію сходять до Ду Хуана, який був захоплений мусульманами

в битві при Таласі в 751 р. і повернувся додому лише в 762 р. після довгої подорожі через халіфат Аббасидів (Sirota 2005). Китайці могли отримати якусь інформацію з Хорезму, але їхні контакти з ним були досить спорадичними.

Торгівля на далекій відстані так чи інакше існувала під час гегемонії уйгурів у Внутрішній Азії. У першій половині IX ст. китайський уряд повинен був щорічно платити їм 500 000 шовкових рулонів. Тим часом согдійці продовжували відігравати важливу роль в Уйгурському каганаті. Але ця торгівля була повністю зруйнована, коли Уйгурський каганат був знищений киргизами в 840 р. У X ст., коли деякі з переможених уйгурів оселилися в Ганьчжоу, вони кілька разів блокували коридор Хесі, успішно перериваючи торгівлю.

Завоювання арабами Центральної Азії в останній чверті VII — середині VIII ст. було також згубним для торгівлі між Китаєм і Центральною Азією. Завоювання Согду було повільним, важким і частково розорило країну. У той же період Китай постраждав від повстання Ань Лушаня, яке почалося в 755 р.; інтервенція уйгурів врятувала династію, але зруйнувала країну. Безперервні війни по всій Центральній Азії та Китаю, безумовно, послабили согдійську торгівлю. Хоча деякі согдійські купці, які подорожували до Китаю, ще згадувалися в першій третині X ст., невдовзі вони зникли. З перенесенням технології шовку на захід країни Близького та Середнього Сходу поступово ставали самодостатніми (Jacoby 2004).

Період Караханідів. X — початок XII ст. — період Караханідів у Синьцзяні, свразійських степах і Центральній Азії. Він названий так на честь першої тюркської династії (бл. 956—1213 pp.), яка прийняла іслам разом із групою тюркських племен під її владою (див. Golden 1990, р. 354; Karev 1983). Проте політичний простір у цих і сусідніх регіонах був роздроблений між Караханідами, Саманідами, Газневідами, Сельджуками, Хорезмшахами, а пізніше — Кара-китаєми. Китай не був таким роздробленим, але все ж на його території існувало дві держави: Сун і Кідань Ляо.

Постійні війни супроводжувалися постійно мінливими політичними союзами та кордонами. Різні держави та кочові об'єднання по-різному залучалися до регіонального та міжрегіонального обміну та торгівлі. Вони переслідували свої власні торгові інтереси та політику. Спільних інтересів не існувало, і це було неможливо в існуючій політичній ситуації.

Хорезм довгий час був одним з головних каналів для товарів, які переважно надходили з Волзької Булгарії в мусульманський світ. Для правителів Саманідів раби стали

важливим товаром. Завдяки своєму вигідному розташуванню держава Караханідів служила посередником у торгівлі між Китаєм, різними ісламськими державами і не тільки (Duturayeva 2016, р. 176). І літературні джерела, і археологічні матеріали підтверджують існування такої посередницької торгівлі. Кидані підтримували регулярні торгові відносини з Караханідами протягом усього XI ст. Як результат цієї торгівлі, гробниці держави Ляо містять предмети з Єгипту, Сирії та Східного Ірану (Biran 2015, р. 584).

Шовк був лише одним із численних товарів на ринку і, мабуть, далеко не найважливішим (Biran 2015, р. 585). Й. Пауль (Paul 2012, р. 175) правдоподібно припустив, що торгівля хутром, яке доставлялося з Півночі, була важливішою, ніж «Шовковий шлях» в період Караханідів. Можливо, високо цінована синьо-біла порцеляна Сун також була більш важливим предметом торгівлі, ніж шовк. Проте про організацію цієї торгівлі відомо дуже мало. Існування професійних караханідських купців, які спеціалізувалися на міжрегіональній торгівлі, залишається недоведеним і мені здається сумнівним. У літературних джерелах зазвичай згадувалися мусульманські купці взагалі, і не можна виключати, що багато з цих купців були жителями осілих володінь Караханідів. Може навіть скластися враження, що дарування подарунків між різними державами було заміною або важливим доповненням до торгівлі. Кожне посольство везло з собою багато дорогих товарів. Караханіди відправили близько сорока посольств до Ляо (держава киданів на півночі Китаю, 907—1125 pp.; див. Biran 2015). Але після розпаду Ляо Караханіди втратили прямий доступ до китайських ринків (Duturayeva 2016).

У своїй дуже інформативній статті В. Дутураєва висловила оригінальне, але дивовижне твердження, що торгові мережі періоду Караханідів не тільки пов'язували Китай та ісламський світ з Європою, але і, ймовірно, поширювалися на вікінгів у Новому Світі (Duturayeva 2016, р. 176). Це припущення не заслуговує жодного коментаря. Я згадую це лише для того, щоб продемонструвати, наскільки оманливою може бути сліпа і некритична віра в концепцію «Шовкового шляху». Насправді немає жодних ознак існування «Шовкового шляху» в період Караханідів, немає постійних і стабільних маршрутів. Їх часто порушували та змінювали постійно мінливі політичні ситуації. Не можна вважати ці мережі міцно інтегрованими одна з одною. Торгівля на великій відстані часто була непрямую і багатогранною.

Монгольський період. Сухопутна трансконтинентальна торгівля через степову зону вдруге стала важливою в XIII ст. після

створення Монгольської імперії. Спочатку монгольські завоювання та постійні війни порушували міжнародну торгівлю, але монгольські правителі прагнули її відновити. Чингісхан заохочував міжнародну торгівлю і видав накази про забезпечення безпеки всіх іноземних купців (Allsen 1989, р. 87, 111; Boyle 1958, р. 34, 78). Його безпосередні наступники дотримувалися цієї практики: купці стали при монгольському дворі бажаною групою іноземців, і щоб залучити їх, монголи платили надмірну ціну за доставлені їм предмети розкоші. Це може здатися нерациональним з точки зору сучасної ринкової та орієнтованої на прибуток економіки. Але кочові правителі та аристократія керувалися іншими принципами, які в їх конкретному контексті навряд чи можна було вважати ірраціональними. Накопичені скарби їм нічого не коштували. Ці скарби були для них не стільки капіталом, скільки засобом зміцнення влади. Іноземні купці доставляли престижні товари, якими користувалися монгольські правителі, розповсюджували їх серед своїх підлеглих і використовували для залучення нових (Allsen 1997). Привілейованим купцям навіть дозволили безкоштовно користуватися знаменитою монгольською поштовою системою (ям), спочатку дозволеною тільки для гінців і урядовців. Тільки Мунке обмежив цю практику, оскільки вона була шкідливою для тих, хто був залучений до ямської служби (Allsen 1987, р. 160, 212): його наказ порушувався знову і знову. Однак у XIV ст. оподаткування торгівлі стало основним джерелом доходу монголів.

Pax Mongolica, хоча і недовго проіснував, стимулював безпрецедентну торгівлю по всій Євразії. З комерційної точки зору це було гігантське об'єднання поперечних торгових мереж. Китайський шовк мав перевагу завдяки високій якості та невисокій вартості в країні. Крім того, під час завоювання Близького Сходу монголи тимчасово порушили там виробництво шовку. Таким чином, об'єднання Євразії дозволило китайському шовку знову у великих кількостях з'явитися на європейських ринках.

Однак у цьому відношенні слід бути дуже обережним і уникати недоказаних перебільшень. По-перше, ймовірно, більшість китайського шовку привозили на Захід не сухоходом, а морем. По-друге, більшість шовку, що з'явилася в Італії, на Піренейському півострові, в Англії, Фландрії, Балтійському регіоні та Скандинавії з другої половини XIII ст., вироблялася не в Китаї, а в монгольських країнах Близького Сходу і Центральної Азії (Jacoby 2016, р. 93). Так, «татарські полотна», гаптовані золотими нитками, які увійшли в моду в Європі в 1260-х роках, виготовляли там з не-китайських шовкових тка-

нин. Виробництво шовку в Ільханідському Ірані незабаром відновилося. Найцікавіше те, що численні види шовку, які з'явилися на Заході, поєднували китайські, центрально-азіатські та іранські декоративні мотиви та візерунки (Jacoby 2016, р. 93). Його доправляли до Європи через багатьох посередників, але не безпосередньо з Китаю.

Північний торговий маршрут від Китаю до Чорного моря ніколи не мав особливого значення в монгольський період, і обсяги торгівлі шовком ніколи не були високими. Інтегрованого ринку між цими регіонами не було. Цього не можна сказати про інтенсивну торгівлю між Північним Причорномор'ям і Середземномор'ям. Проте Генуя та Венеція створили свої комерційні емпорії в Каффі та Тані не для трансєвразійської торгівлі шовком, а для імпорту місцевих продуктів, таких як зерно, злаки та раби (Di Cosmo 2009, р. 2; Pubblica 2017, р. 36).

Довгі внутрішні війни між нащадками Чингісхана в 1260—1304 рр. самі по собі не могли бути дуже руйнівними для торгівлі між Китаєм і Північним Причорномор'єм. Торговцям було дозволено вільно пересуватися через постійно воюючі території. Але пряма торгівля між Китаєм і Північним Причорномор'ям залишалася нерозвиненою. Дуже мало китайських монет було виявлено під час розкопок міст Золотої Орди (Kalan 2012, р. 83); це можна пояснити тим, що в той час у Китаї використовувалися паперові гроші. Матеріали, що зберігаються в італійських архівах, свідчать, що китайський шовк на той час становив лише невелику частину наявного шовку. Шість верблужих возів із шовком-сирцем на рік було досить, щоб забезпечити Лукку, головний центр шовку середньовічної Європи, усім необхідним китайським шовком.

З розпадом єдиної Монгольської імперії пряма сухопутна торгівля між Європою та Китаєм ще більше скоротилася, і її обсяг не слід перебільшувати (Di Cosmo 2005, р. 403; 2013, р. 401). Ми знаємо про присутність невеликих груп італійських купців у Китаї в монгольський період, але в більшості випадків ми можемо лише здогадуватися, як вони потрапили до країни. Генуезькі купці з Гуанчжоу діставалися цього порту морем. Цілком ймовірно, що їх прикладу наслідували багато інших.

Взаємини між окремими монгольськими ханствами часто були далекі від дружніх. На південь від Каспійського моря проходили основні шляхи з Китаю та Центральної Азії в Іран і далі в Середземне море. Марко Поло подорожував до Китаю через Іран та Афганістан до Кашгару, Хотану та Дуньхуану, а потім далі до Ханбалика (Пекін). Таким чином, він уникав Східної Європи та Центральної Азії.

Багато францисканців, як-от Іоанн Монтекорвіно, Одорік з Порденона та інші, віддавали перевагу плаванню з Перської затоки або до неї, коли вирушали до Китаю або поверталися. Але коли вони обирали сухопутні шляхи, вони подорожували не через регіон Північного Причорномор'я, а через Іран. Це не випадково, якщо врахувати дружні стосунки між Ільханідським Іраном та Китаєм доби Юань. Не дивно, що принаймні з 1290 по 1340 р. Тебріз став головним центром європейської торгівлі з Китаєм. Однак сухопутні торговельні мережі, які з'єднували Іран з Китаєм, занепали з розпадом Ільханату в середині XIV ст. В одному зі своїх листів Монтекорвіно закликав своїх братів-францисканців прямувати до Китаю суходолом. Цей шлях він справедливо назвав найкоротшим. Але це було безпечно лише в момент написання його листа. Сам Монтекорвіно визнав, що він «не був відкритий протягом тривалого часу через війни, які тривають» (Andrea, Overfield 1998, р. 420—421). Немає жодних доказів того, що його заклик мав серйозний практичний вплив.

Це підводить мене до Франческо Пеголотті та його часто цитованого *La Pratica della Mercatura* (близько 1340 р.), довідника з детальними інструкціями щодо сухопутного торгового шляху з Тани до Китаю та попереднього Анонімного флорентійського посібника (бл. 1320 р.) (Yule 2017). Пеголотті ніколи не їздив до Китаю. Його довідник — це лише збірка різноманітної інформації, яка була накопичена протягом попередніх 100 або близько того років. Деякі його частини, як-от 70-денна подорож на віслюках від Отрара до Алмалика, досить сумнівні, і їх слід сприймати з великою кількістю застережень. Віслюків використовували лише для перевезення вантажів на короткі відстані. Можливо, не випадково Пеголотті ніколи не згадував імена європейських купців, які нібито подорожували до Китаю суходолом.

Після 1340 р. більшість шовкових тканин, імпортованих до Європи, вироблялися в Єгипті та Сирії (Jacoby 2016, р. 112). Шовк почали виробляти в Італії у все більших кількостях з кінця XIII і особливо в XIV ст., спочатку в Луккі, а потім у Венеції, Флоренції, Сієні та деяких інших містах.

Інші трансконтинентальні та далекі маршрути. Прибічники концепції «Великого шовкового шляху» часто ігнорують інші далекі маршрути, які існували в Євразії. Тим часом, у деякі історичні періоди торговельні напрямки та маршрути з півдня на північ були важливішими за напрямки схід—захід.

У лісовій зоні Східної Європи та у Західно-Сибірській тайзі виявлено значну кількість срібних посудин, срібних кубків, кружок, тарілок, глечиків, ритонів, а також сасанид-

ських і центральноазіатських срібних монет. Цікаво, що в Прикам'ї було виявлено більше сасанидських срібних посудин, ніж в Ірані. Ці артефакти датуються серединою IV — кінцем XIV ст., найдавніші з них походять з басейну Камі. У другій половині VIII ст. в басейні Обі у Західній Сибірі з'явилися сасанидські артефакти (Кулешов 2017, с. 363; Маршак 2017; Vaissiere 2005, р. 249). Срібні посудини, деякі дуже високої художньої якості, виготовлялися в багатьох різних країнах: Візантії, Ірані, Бактрії, Согді, Хорезмі, Сирії, а пізніше в Італії, Німеччині та інших країнах Західної Європи. Лісові мисливці вважали, що вони мають сакральне значення та / або релігійну символіку, і використовували їх у своїх релігійних церемоніях, цінували та зберігали протягом багатьох століть.

Як цим мисливцям вдавалося здобувати досить дорогі срібні вироби, живучи в умовах натурального господарства? Відповісти на це питання неважко: у мисливців було хутро, що високо цінилося у південних країнах. 20,6 % сасанидських срібних виробів з лісових зон Східної Європи та Західного Сибіру було виготовлено між IV і VII ст., а 11,7 % візантійських VI і VII ст. мають написи согдійською та іншими центральноазіатськими мовами. Проте цих даних недостатньо, щоб вказати, чи їздили центральноазіатські торговці самі в лісову зону, чи купували хутра у посередників. Всупереч думці Е. де ла Вас'єра (Vaissiere 2005), друге припущення здається мені більш правдоподібним, оскільки немає твердих доказів існування прямої торгівлі.

Питання про те, чи домінували согдійські купці в торгових мережах схід—захід, а також південь—північ, залишається відкритим. У цій торгівлі брали участь і інші купці, наприклад, хорезміяни. У всякому разі, їхні європейські сучасники отримували хутра від північних мисливців без центральноазіатських посередників. Також залишається незрозумілим, чи функціонували мережі схід—захід і південь—північ незалежно чи були об'єднані в одну мегамережу. Якби це було так, Центральна Азія була б найбільш вірогідним регіоном для такого об'єднання. Але не слід виключати, що ці осередки змінювалися залежно від зміни політичної ситуації та інших факторів.

Кому продавали хутра центральноазіатські торговці? Як я вже згадував, у мусульманських країнах вони стали модними лише за часів Аббасидів, а в Китаї вони стали популярними набагато раніше, ніж в інших частинах світу. Тому найбільш очевидним споживачем хутра був Китай. Проте Китай міг отримувати їх і простішим шляхом — від своїх коових сусідів.

Успішне функціонування хутряної торгівлі в період раннього середньовіччя було без-

посередньо пов'язане з політикою вже згаданого Хозарського каганату. У VIII—X ст. це сприяло розвитку торгових мереж Дніпро—Чорне море—Дон—Волга—Каспій, які далі поширилися на землі східних слов'ян, Скандинавії, Центральної Азії та Близького Сходу (Ковальов 2005; Noonan 1985). Хазарія стала важливим каналом торгівлі Близького Сходу (Аббасиди) і Центральної Азії (Саманіди) з країнами Східної Європи (Golden 1980, р. 107—111). Але немає доказів того, що в той час існувала пряма караванна торгівля між Китаєм та країнами Близького Сходу, Східної Європи та Середземномор'я.

У Східній Європі від Кавказу до Скандинавії виявлено понад мільйон срібних монет Центральної Азії та Близького Сходу. Натомість, у Китаї знайдено дуже мало.

Шовк і шовковий одяг були знайдені в багатьох могилах раннього середньовіччя від Північного Кавказу до Швейцарії та Скандинавії. Але більшість виробів було виготовлено у Візантії та Центральній Азії (Hansen 2012, р. 20; Vedeler 2015). Таким чином, шовк, знайдений у скандинавських могилах періоду вікінгів, виготовлявся не в Китаї, як вважалося раніше, а в Центральній Азії (Vedeler 2015).

У хозарський період прямого торговельного шляху між Китаєм і Східною Європою не було. Степові маршрути мережі від Китаю до східноєвропейського регіону функціонували досить рідко. Лише окремі їх частини використовувалися і частіше об'єднувалися з іншими маршрутами.

Починаючи з X ст. або раніше, східноєвропейська держава Волзька Болгарія на кілька століть стала вирішальною для торгівлі південь—північ з мусульманськими країнами. Її торговці не тільки практикували прямий обмін з північними мисливцями; вони також служили посередниками для купців з південних країн, особливо Хорезму. Попит на хутро не зменшувався протягом середньовіччя та нового часу. Коли хутрових звірів було винищено в одному регіоні, торговці рушили далі на схід. Така ситуація продовжувала існувати протягом усього російського колоніального періоду і в Сибіру.

Дороги, шляхи та маршрути. Я хочу підкреслити, що навмисно уникаю слова «дорога» стосовно трансконтинентальних торгових мереж. «Дорога» вводить в оману не лише в політичному та економічному плані, а й у фізико-географічному. Згідно з визначенням Т. Ерла (Earle 2009), дороги передбачають певний рівень інвестицій у будівництво та технічне обслуговування. У наведеному тут випадку доріг у степах і пустелях не було: були лише багатофункціональні проходи та стежки, які іноді виконували роль торго-

вельних шляхів. Залежно від пори року, погоди, умов пасовищ, наявності джерел води та багатьох інших факторів каравани часто змушені були переходити з однієї стежки на іншу. Визначити ці стежки в степах і пустелях важко, а часто просто неможливо. Деякі з них можна простежити на знімках супутників і дронів високої роздільної здатності, але в Євразії це завдання знаходиться на початковому етапі. Наразі торговельні маршрути можна реконструювати лише опосередковано за літературними джерелами, розташуванням колодязів та річкових переправ і меншою мірою за археологічними даними (Таиров 2013а). Однак переміщення іноземних артефактів може свідчити про інші види діяльності, крім звичайного обміну та торгівлі. Хоча залишки караван-сараїв є більш показовими, вони набули поширення лише в мусульманський період, особливо в IX—X ст. (Onge 2007, p. 49; Rapoport et al. 2000, p. 110; Vaissiere 2005, p. 190). Їхнє існування в доісламський період є предметом постійних дискусій (Vaissiere 2005, p. 191). У всякому разі, караван-сараї функціонували лише в осілих регіонах.

Мандрівники, яким часто доводилося проходити тривалі безводні ділянки між колодязями, завжди враховували не лише наявність джерел води та пасовищ, а й найлегших місць для переходу через річки, гори та інші природні перешкоди (Hansen 2012, p. 8). Під час подорожі пустелями їм часто доводилося нести з собою всю їжу та воду. Це те, що зробив Марко Поло та його супутники при переході через Іранську пустелю [Марко Поло, гл. XIX] (Komroff 2001). Також мандрівникам часто доводилося нести з собою запаси їжі, коли вони переходили через високі гори, як-от малонаселений Памір, де навіть у XIX ст. жителі не могли забезпечити себе достатньою кількістю їжі (Боровкова 1989).

За винятком вузьких гірських перевалів, каравани, що рухалися разом до одного пункту призначення, не йшли близько один за одним, оскільки їхні тварини споживали увесь доступний на маршруті корм. До того ж, в'ючні тварини пошкоджують крихкий степовий і особливо напівпустельний і пустельний верхній шар ґрунту. З моєї польової роботи в Центральній Азії я знаю, що подорожувати такирами, рівнинними і безпіщаними частинами пустель, які можна перетнути автівками і навіть вантажівками, набагато легше. Але безплідні такири були мало корисні для караванів.

Можна припустити існування «Євразійської степової магістралі» в будь-який час, лише якщо верблюди стануть вантажівками та кіньми Феррарі. Ще у XIX ст. російські спостерігачі помітили, що один великий караван часто повинен був розділитися на

кілька частин. Вони рухалися окремо, паралельно, і зустрічалися лише біля колодязів (Черемшанский 1859, с. 393—394; Мейер 1865, с. 52; Таиров 2013b, с. 212—213).

Слово «маршрут» також слід використовувати з багатьма застереженнями. Не було єдиного маршруту, але було багато маршрутів з Китаю на Близький Схід і Середземне море. Це рано відзначив Ф. фон Ріхтгофен (Richthofen 1877), коли він писав не про один Шовковий шлях, а про безліч шляхів, не про Шовковий шлях, а про Шовкові шляхи. Але його обережністю іноді з надмірним ентузіазмом нехтують його послідовники.

Загалом, ніколи не слід недооцінювати численні труднощі та перешкоди, з якими стикається трансконтинентальна торгівля. Подорожувати по степах і пустелях було важко, дорого, а часто й небезпечно. Відстань і безпека були головними турботами мандрівних купців. Відстань між Чан'анем (сучасний Сіань) і Кримом становить понад 6000 км; відстань між Чан'аном і Самаркандом становить 3600 км, а відстань між Самаркандом і Середземним морем становить ще 3000 км. Але караванним тваринам потрібен був час для випасу, відпочинку та водопою. Відомий польський поет Юліан Тувім якось жартівливо сказав, що різниця між верблюдом і людиною полягає в тому, що людина може тиждень пити, не працюючи, а верблюд може працювати сім днів, не п'ючи. Але рано чи пізно навіть верблюди мали попити. Крім того, всім в'ючним і верховим тваринам потрібен був періодичний відпочинок. І кожного дня в дорозі їм доводилося знову в'ючити і розв'ючувати. Згідно з ранніми арабськими джерелами, швидкість караванів не перевищувала шести фарсангів (приблизно 6 км) на день (Лур'є 2005, с. 81—89). І навіть у XIX ст. середньодобовий темп караванів практично залишався незмінним, не більше 25 км (Таиров 2013а, с. 69). Коли торговці їхали на возах, вони рухалися ще повільніше.

З усіх цих причин подорожувати невеликими караванами, в принципі, було доцільніше, оскільки більшість товарів продавалася на місцях. У випадках, коли в'ючні тварини ці товари доставляли далеко, зазвичай це залучало багато посередників. Але величезні каравани, що нараховували сотні торговців, тисячі в'ючних тварин і приватну охорону, забезпечували більшу безпеку в дальній торгівлі. Таким чином, іноді вони ставали найпоширенішими, незважаючи на те, що коштували набагато дорожче. Ібн Фадлан подорожував із Гурганджа до Волзької Болгарії з караваном із 3000 в'ючних тварин. Такі каравани можна було організувати в кращому випадку лише кілька разів на рік. Той самий Ібн Фадлан та інші члени

посольства Аббасидів повинні були чекати п'ять місяців, поки караван, до якого вони збиралися приєднатися, був готовий розпочати свою подорож. Не дивно, що на початку VIII ст. ціна шовку подвоїлася навіть на шляху між Дуньхуаном і Самаркандом (Vaissiere 2005, p. 177), а купці охоче супроводжували посольства, коли випадала нагода. Лише в рідкісних випадках траплялося протилежне, як-от посольство Аббасидів у Волзькій Булгарії.

Хоча кораблі могли перевозити більше вантажів, ніж сухопутні каравани, морська торгівля мала свої недоліки. Купців розміщували на палубі, а всі продукти та воду для подорожі потрібно було взяти на борт. Не дивно, що за можливості й доцільності мандрівники віддавали перевагу каботажу. Незважаючи на всі свої переваги, морська торгівля ніколи не могла замінити трансконтинентальну сухоходьну. Вантаж, привезений кораблями далекими водними шляхами, повинен був доставлятися вглиб країни, а вантажі до портів доправлялися караванами.

Трейдери та торгові діаспори на дальніх маршрутах. Чжан Цянь (помер 113 р. до н. е.) був відряджений ханьським імператором Ву послом до юечжі. Але дорогою він потрапив у полон до сюнну і провів там десять років. Зрештою йому вдалося втекти, він дисципліновано відновив свою місію, відвідав різні країни та народи Центральної Азії. Він був надзвичайно здивований, коли на ринках Бактрії помітив продаж бамбука та тканини, вироблених у провінції Сичуань, розташований за кілька тисяч кілометрів від Бактрії (Hansen 2012, p. 14). У нас також є багато причин для здивування.

Міжнародна торгівля шовком на великій відстані дуже довгий час була нерозривно пов'язана з Китаєм як його основним виробником. Але ні китайська держава, ані китайські торговці не брали в цьому активної участі, і не були його основними бенефіціарами. Ця дивна ситуація тривала багато століть. Міжнародна торгівля на великій відстані мала певні передумови, навіть у давні часи: безпечне правове середовище, деякі економічні права, включаючи захищену власність, гарантії проти хижацької практики уряду та надмірного оподаткування, можливості накопичення капіталу, організаційні рамки, такі як гільдії та подібні корпорації, мережеві зв'язки, свобода пересування та проживання тощо. Усе це суперечило принципам централізовано-бюрократичної держави, яка практикувала жорсткий контроль над своїми суб'єктами та їх комерційною діяльністю та мала низький ступінь комерціалізації.

Китайські чиновники зверхньо дивилися на торгівлю і трейдерів. Крім того, конфуціанська ідеологія надавала торгівлі з метою

отримання прибутку дуже низький статус. Конфуціанці зневажали купців як паразитів. Тому не дивно, що китайський уряд періодично забороняв не тільки приватну торгівлю з іноземцями, а й взагалі будь-яку торгівлю з ними. Шао-Юн Янг (Yang 2020, p. 8) переконливо продемонстрував, що, як це не було б дивно для тих, хто звик до образу процвітаючого «Шовкового шляху» за доби Тан, насправді будь-яка торгівля шовком з іноземцями була заборонена протягом більшої частини його історії (Yang 2020, p. 6).

Китайська експансія та завоювання на Заході, чи то за доби Хань чи Тан, ніколи не вважалися прибутковими економічними починами. Їх не раз обговорювали при імператорському дворі. Висловлювалися різні думки за чи проти таких завоювань, а ті, хто виступав проти них, вказували на їх високу вартість.

Е. де ла Вассьер (Vaissiere 2012, p. 142) підрахував, що за доби Тан (618—907 pp.) 55 % державного бюджету було зібрано за рахунок шовкових рулонів, сплачених як податки натурою. Через нестачу бронзових монет уряд Тан використовував рулони для оплати гарнізонам, розташованим у Західному краї. Після того, як Тан закріпилася в Центральній Азії, вони щорічно надсилали по п'ять мільйонів рулонів до Ганьсу та Синьцзяну. Солдати використовували цей шовк для закупівлі зерна та інших товарів на місцевих ринках (Hansen 2012, p. 9). Ця практика виникла за доби Хань і існувала до VIII ст. Таким чином, маршрут з Китаю до Центральної Азії жодним чином не може розглядатися як частина «Шовкового шляху». Іншим джерелом шовку на центрально-азійських ринках були кочовики.

Може скластися враження, що на час арабського завоювання запаси шовку в Центральній Азії були великими, і цей шовк став іншою валютою. Коли Самарканд здався арабам у 712 р., викуп був розрахований у стандартній конвертації між срібними дирхемами та китайськими шовковими рулонами, хоча невідомо, чи насправді він був сплачений шовком (Vaissiere 2005, p. 271).

За доби Хань і Тан приватні китайські торговці не займалися ні транспортуванням шовку в західні регіони і Центральну Азію, ані його продажем далі на схід і південь. Міжрегіональна торгівля шовком була повністю монополізована іноземними купцями.

Така ж політика застосовувалася і до морської торгівлі. У I тис. до н. е. і набагато пізніше китайські уряди не проявляли справжнього інтересу до торгівлі шовком. Часто вони намагалися її заборонити, обмежити або поставити під свій контроль. За доби Сун уряд також стверджував, що зовніш-

ня торгівля є його монополією. Але з часом, через необхідність, ця політика стала трохи ліберальнішою щодо приватних торговців. У 989 р. уряд навіть дозволив їм відпливати за кордон. Однак купці повинні були отримати дозволи, а після повернення вони повинні були продати найцінніші речі державі (Yang 2020, р. 22). Але вони діяли лише в Південно-Східній та Південній Азії. За доби Південної Сун (1127—1273 pp.) фінансові потреби змусили китайські уряди приділяти ще більше уваги морським торговцям, щоб стягувати мита (Sen 2011, р. 43). Проте останні продовжували стикатися з багатьма труднощами та обмеженнями. За часів династії Мін найбільш прибутковим імпортом товаром до Китаю був перець. Але продаж перцю була монополізована і регульована державою (Sen 2019, р. 162—163). Відомі подорожі адмірала Чжень Хе на початку періоду Мін нині представлені в Китаї як мирне починання з альтруїстичними цілями. Насправді ці цілі були переважно політичними та військовими, але жодним чином не альтруїстичними. Комерційні міркування мали в кращому випадку другорядне значення. Товари, які привозили додому, не продавалися на ринку, а зберігалися в імператорській скарбниці і використовувалися при дворі. Не дивно, що морська експансія виявилася надто дорогою для Китаю (Sen 2019).

Китайські купці завжди були в невідгоді до становища і найчастіше взагалі не залучалися до міжнародної торгівлі. Загалом їхня роль була переважно пасивною. На Заході ця ситуація зазвичай була зворотною. Щоправда, Юстиніан I встановив державну монополію на виробництво шовку і наказав викупити весь доступний шовк-сирець для постачання державних шовкових майстерень. Але експорт шовку в країну не регулювався державою, і в усякому разі ця політика була скоріше винятком.

Таким чином, трансконтинентальна або навіть далека континентальна торгівля шовком була практично монополізована іноземними торговцями. Але їм було надзвичайно важко самостійно здійснити цілу подорож. Відстань була лише однією з їхніх проблем. Китайська держава прагнула контролювати діяльність не тільки власних, а й іноземних трейдерів. Не дивно, що дипломатичні представництва при китайському дворі водночас часто були торговими підприємствами за доби Хань і пізніше (Hansen 2012, р. 16—18).

З усіх цих причин торгівля шовком та іншими товарами була сегментована та опосередкована багатьма посередниками. Поточна торгівля від одного регіону до іншого, від одного координаційного центру до наступного, відбувалася поступово. Немає певних доказів того, що будь-який торго-

вець до XIII ст. пройшов всю довжину сухопутного «Шовкового шляху» від Європи до Китаю або в протилежному напрямку. Перші європейці пішли по суші до Китаю лише в монгольський період, але більшість з них були не купцями, а посланцями та жерцями. Такі, як Марко Поло, були винятком, і навіть вони виконували дипломатичну місію.

Торгівля вздовж «Шовкового шляху» повинна сприйматися більш належним чином через мережевий аналіз, який використовується в археології. Мережевий аналіз підходить до торгівлі, об'єднуючи об'єкти, місця, відстані, народи та їх взаємозв'язки в одній структурі, акцентуючи увагу на окремих вузлах мереж, що змінюються. Ці вузли (торгівці) можуть бути безпосередньо підключені лише до кількох інших вузлів серії взаємопов'язаних регіональних мереж. В. Хансен (Hansen 2012, р. 10) підрахувала, що сучасні торгові зазвичай рухалися по заданих маршрутах, проїжджаючи в кращому випадку лише близько 500 км між своїм рідним містом і наступним. Але вони опосередковані були частиною всієї мережі (Knappett 2013; Seland 2013). Купці часто їздили лише до транзитних торгових центрів — спеціальних вузлів — звідки їхні товари доправлялися далі іншими купцями. У цьому відношенні концепція Ф. Кьортіна (Curtin 1984) про торговельні діаспори та її подальші модифікації (Seland 2013) є досить важливою для розуміння того, як насправді функціонувала трансконтинентальна торгівля.

Такі торгові системи могли бути надійними лише за умови взаємної довіри, хоча відомі кілька випадків шахрайства. Але іншого вибору просто не було. Не випадково представники окремих етнічних, етнорелігійних чи етно-територіальних діаспорних спільнот часто монополізують міжрегіональну та трансконтинентальну торгівлю на великі відстані, іноді діючи як закриті цехи чи асоціації. Так, в кушанський період, коли багато зв'язків з'єднували басейн Таріму з північно-західною Індією, найактивнішими торговцями були бактрійці. На жаль, наших знань про організацію їхньої торгівлі недостатньо, але ми знаємо, що вона почалася ще наприкінці IV ст. до н. е. Бактрія та її торговці відігравали важливу роль у міжнародній транзитній торгівлі, незважаючи на численні історичні потрясіння та вторгнення кочовиків.

З V по VIII ст. або навіть з IV ст. (див. уже цитовані відомості, надані Амміаном Марцелліном) далеку торгівлю вели сучасні купці, які замінили бактрійських як її основних посередників. Їхня торговельна діяльність досліджується, серед інших, в осново-

положних дослідження Е. де ла Вассєра (Vaissiere 2005) та В. Хансен (Hansen 2012). Батьківщина согдійців була в долинах річок Заравшан і Кашка-Дар'я. Але, починаючи з I ст. до н. е., і особливо в I—III ст., вони оселилися в Чачі, Південному Казахстані і Семеріччі, далеко за межами своєї первісної території.

Причини цих пересувань до кінця не ясні. Це могла бути ініціатива їхніх тодішніх кочових володарів — Кангюя, які, як і багато інших давніх і середньовічних кочових правителів, були зацікавлені в розвитку осілого, сільськогосподарського та міського життя на територіях під їх владою. Проте масштабні міграції согдійців відбулися лише після розпаду Кангюя (Shenkar 2020, p. 374). Як би там не було, врешті-решт согдійці оселилися в басейні Таріму і навіть у самому Китаї (Vaissiere, Trombert 2005). Вони створили торгові мережі, які сприяли економічним і культурним контактам між Китаєм і Центральною Азією, хоча можна погодитися з М. Шенкаром (Shenkar 2020, p. 378), що називати ці мережі Шовковим шляхом було б хибним. У китайських документах доби Тан відзначається, що согдійці *«...вправні купці. Вони досягають успіху в торгівлі й люблять прибуток; як тільки чоловік досягає двадцяти років, він виїжджає в сусідні володіння; вони йдуть до кожного місця, де можна заробити»* (Lerner 2001, p. 222—223; Vaissiere 2005, p. 160).

Поширення согдійської торгівлі в китайських провінціях і согдійський контроль над деякими аспектами торгівлі в столиці були плодами цілеспрямованої політики Тан, яка в деякі періоди своєї історії прагнула підвищити роль іноземних купців у торгівлі. Проте, торговий бізнес согдійців, які оселилися в Китаї, був досить нестабільним, оскільки він перебував у залежності від змін політики китайської держави. У будь-який момент приватна торгівля з Китаю на захід могла бути порушена та зруйнована її втручанням. Але согдійці продемонстрували неабияку гнучкість у своїх заняттях. Під час розквіту Тан сини з согдійських торгових родин, заснованих у Китаї, звільнялися з роботи торговців і караванщиків, щоб отримати роботу в адміністрації або в армії. Армія часто винаймала їх, щоб допомогти транспортувати величезні вантажі шовку на захід (Vaissiere, Trombert 2005, p. 958). Іноді согдійців також використовували як перекладачів у відносинах з тюркськими народами.

Розвитку ранніх торгових мереж між Індією та Китаєм сприяло раннє поширення буддизму. Буддистські мандрівні купці покладалися на буддистські монастирі, де їхні одновірці давали їм притулок для відпочинку; натомість вони жертвували тим монастирям

щедрі дари. Таким чином, торговельні та релігійні установи стали взаємовигідними, і в цьому випадку йшли пліч-о-пліч. Ця ситуація пояснює цінність шовку в буддизмі (Neelis 2011).

У парфянський період євреї Палестини та Північної Сирії торгували з євреями Месопотамії. У свою чергу, останні подорожували або навіть селилися в Центральній Азії (Hezser 2011, p. 311, 409). Вавилонський Талмуд оповідає дуже цікаву історію про безіменного вавилонського єврея, який подорожував до Маргуана (або Мерва, або всієї області Маргіана). Цілком можливо, метою його подорожі було придбання шовку у центральноазійських торговців. Останні були досить здивовані, коли, дотримуючись правил кашруту, той відмовився від запропонованого вина. Однак це не завадило угоді (Andrade 2015).

У 1900—1901 рр. Марк Аурел Штайн знайшов лист, написаний незабаром після 717 р. єврейським комерційним агентом у Чже Сіе, містечку в Хотані, своєму роботодавцю в Табарістані, регіоні на південному узбережжі Каспійського моря (Margoliouth 1903). Лист свідчить про існування єврейської торгової громади в Західному краї ще у VIII ст. Єврейські торговці розширили свою комерційну діяльність набагато далі на схід протягом раннього ісламського періоду (Hansen 2012, p. 217—219; Silverstein 2007), коли вони також мали ділові зв'язки з Хузестаном, Перською затокою та Індією (Andrade 2011, p. 69). Єврейські торгові асоціації часто мали розвинену структуру, яка складалася з інвесторів, подорожуючих комісійних агентів і вантажовідправників (Goitein, Friedman 2007).

У V—XI ст. і далі єврейські торговці — багато з яких, очевидно, були членами гільдії радганітів (раданітів, радганія, на івриті радханім) — активно брали участь у міжрегіональній торгівлі на великі відстані. Вони розмовляли арабською, перською, візантійською грецькою, франкською, андалською (один із романських діалектів Іспанії) та сакабі (очевидно, слов'янською мовою). Вони були першими купцями, які заснували торговельну мережу, частково морську, частково сухопутну, що простягалася від Західної Європи та Близького Сходу до Індії та Китаю. Навернення хозар до юдаїзму сприяло розвитку деяких їхніх мереж. Деякі міста Хазарії стали центрами цих мереж (Golden 1980, p. 108—109). Досить інтригує той факт, що Ібн Хурдабек назвав найважливіші товари, які радханіти отримували в Китаї, але шовку серед них не було. Можливо, його віднесли до категорії «інші товари».

Швидше за все, радганіти не пройшли весь шлях з Європи до Китаю. Вони просто

переходили від однієї частини цієї мережі до іншої, де передавали свої товари іншим членам своєї корпорації (Adler 1983; Gil 1976; Goitein 1974; Naimark 1996, p. 76; Vaissiere 2005, p. 184—186). Таким чином, вони дотримувалися традиції, закладеної їхніми попередниками в попередні періоди, оскільки окремі сегменти їхньої торгової мережі існували не лише в пізній античності, а й у давнину.

Для античності та раннього середньовіччя найбільш характерними були діаспорні етнорелігійні торгові громади без потужних вітчизняних політичних центрів. Пізніше вони не змогли конкурувати з тими, хто розраховував на підтримку батьківщини. Таким чином, коли італійські міста-держави втягнулися в міжміську торгівлю, євреїв, як небажаних конкурентів, просто вигнали з них.

В об'єднаній Монгольській імперії торгівлю із Заходом вели переважно мусульмани з Центральної Азії, особливо хорезмійці. Подібна ситуація була і в Золотій Орді. Торгівля з Центральною Азією, Росією та Китаєм значною мірою контролювалася хорезмійцями та іншими мусульманськими торговцями. Італійські купці монополізували свою торгівлю з Європою. Крім того, були індійські, грецькі, вірменські та єврейські купці (Kalan 2012).

У період раннього Нового часу бухарські купці служили посередниками для казахської та узбецької кочової еліти у караванній торгівлі з Внутрішньою Азією (Holzwarth 2005, p. 190). Торгові гільдії в Індії, які займалися торгівлею текстилем на великі відстані, існували багато століть. Їх поселення в прибережних містах Південного Китаю виникли до III—IV ст. н. е. (Sen 2011, p. 44). Їхня діяльність поширилася також на Південно-Східну Азію (Ray 2018, p. 305). Набагато пізніше, в сучасний період, в Центральній Азії діяла індійська торгова діаспора (Дмитриєв 1972; Levi 2002).

Мусульманські купці з Близького Сходу, головним чином перси та араби, почали селитися в південно-східних портах Китаю у VIII—IX ст. У X—XIV ст. їхні діаспорні громади відігравали центральну роль у морській торгівлі з Близьким Сходом (Chaffee 2006; 2018; Schottenhammer 2016; Sen 2017). Роль мусульманських торговців у Китаї значно зменшилася лише тоді, коли держава Мін, невдовзі після знаменитих подорожей адмірала Чжен Хе (Sen 2019), почала проводити політику ізоляції, хоч навіряд чи дуже послідовно (Di Cosmo 2005, p. 403; Rossabi 1989, p. 86). Проте члени етнорелігійних діаспорних корпорацій не були безпосередньо залучені до трансконтинентальної торгівлі між Китаєм і Заходом. Більшість із них просто

брали участь у макрорегіональній чи навіть регіональній торгівлі. Винятком були ранньосередньовічні радганіти.

Пишучи про спеціалізацію в торгівлі, я аж ніяк не маю на увазі, що всі представники етнічних, етнотериторіальних, етно-діаспорних чи будь-яких інших вищезгаданих груп спеціалізуються на цьому бізнесі. Наприклад, більшість согдійців займалися багатьма іншими видами діяльності як на батьківщині, так і в Західному краї та Китаї.

Період раннього Нового часу. Все змінилося в період раннього Нового часу. Великі географічні відкриття та вдосконалення мореплавства різко зменшили значення трансконтинентальної сухопутної торгівлі між Китаєм та Європою. Морські шляхи стали легшими, а морська торгівля стала дешевшою. Каравели, караки, галеони, а потім пароплави перемогли каравани в Євразії (Andrade 2011; Cipolla 1996; Rossabi 1989; Steensgaard 1973; Wink 2020, p. 217). І все ж, незважаючи на те, що з XVI ст. сухопутна торгівля на великі відстані занепала, деякі її міжрегіональні мережі продовжували функціонувати. Між Індією, Афганістаном та Центральною Азією існувала досить активна торгівля (Gommans 1994, p. 13). В останні десятиліття XVIII ст. росіяни встановили прямі торговельні відносини з Китаєм через так званий Сибірський тракт, хоча мандрівники зазвичай скаржилися на його погані умови. Східну частину Сибірського тракту іноді навіть називали Великим чайним шляхом. У XIX ст. основним товаром, який імпортували з Китаю, був не шовк, а чорний чай. Сибірський тракт припинив своє існування лише в 1903 р., коли відкрилася Транс-сибірська магістраль.

Висновки. Міжрегіональна торгівля шовком на великі відстані, безумовно, існувала в давнину та середньовіччя, але трансконтинентальний і регулярний «Великий шовковий шлях», будь то сухопутний чи навіть морський, є міфом, приви́дом. Його існування не підтверджено ні письмовими джерелами, ні археологічними даними. У цьому відношенні моя думка подібна до тверезих висновків В. Хансен про те, що торгівля Шовковим шляхом була локальною і невеликою за масштабами, і що *«існує мало емпіричних підґрунті́в для хваленої торгівлі Шовковим шляхом»* (Hansen 2012, p. 238).

Концепція Шовкового шляху передбачає принаймні знання макромаршрутів та їх кінцевого пункту призначення, а також трансконтинентальне сполучення. Останнє, якщо воно взагалі існувало в часи античності та середньовіччя, було набагато більш випадковим, ніж регулярним і навмисним. Як правило, у такій торгівлі було задіяно багато посередників. «Шовковий шлях» і торгівля

шовком, навіть трансрегіональна, — це зовсім різні поняття.

Трансконтинентальна сухопутна торгівля існувала протягом кількох короткочасних історичних періодів; це не було ні шовком, ні навіть шляхом. Я ще раз підкреслюю, що «шовкові шляхи» були лише одним із багатьох далеких континентальних і трансконтинентальних торгових маршрутів, які існували в Старому Світі в домодерні часи. Такі факти на місцях, і навіть у наші дні деструктивності та постмодернізму факти залишаються фактами, якщо від них не намагатися втекти чи навіть вигадати їх.

Важливо також пам'ятати, що трансконтинентальна торгівля обмежувалася лише товарами високої вартості та малого обсягу. Екзотична привабливість далекої торгівлі предметами розкоші в поєднанні з прагненням до політкоректності часто призводить до спотворених і перебільшених думок про домодерну комерцію загалом (Andrade 2015, р. 58; Khazanov 2020). Сучасні моделі далеко не завжди доречні для домодерну. Всупереч поглядам Дж. Абу-Лугод (Abu-Lughod 1983) та її численних послідовників, у домодерні часи не було і не могло бути світової економічної системи, заснованої на міжнародному поділі праці, розвинутих грошових системах, глобальних фінансових та інформаційних потоках, і систематичній торгівлі основними товарами та предметами повсякденного споживання.

Концепція «світових систем», яка нібито існувала в домодерні часи, здається мені вкрай сумнівною. Я аж ніяк не прихильник Іммануеля Валлерстайна, який ввів цей термін. Але заради справедливості мушу зазначити, що цей видатний учений розглядав світові економічні системи як сучасне явище, яке виникло лише у XVI ст. На його думку, головною характеристикою світових систем була зростаюча економічна інтеграція між центром і периферією (Wallerstein 1974, 1979). Нині деякі вчені визначають світ-системи як *«максимальну сукупність суспільств, які істотно пов'язані між собою прямим і непрямым чином»* (Grinin, Korotayev 2013, р. 335). Це та багато подібних визначень занадто розпливчасті. Термін залишився тим самим, але його значення стало зовсім іншим. Не було жодного людського суспільства, яке тривалий час було абсолютно ізольованим. Очевидно, контакти на великі відстані існували вже за доби кам'яного віку. Однак вони були дуже далекі від реальної взаємозалежності, яку припускають світові системи.

Євразійська торгівля на великі відстані, так званий «Шовковий шлях», була набагато важливішою в іншому відношенні. Не лише шовк та інші предмети розкоші та престижу,

а й люди, релігії, мови, наукові знання, винаходи, інновації, нові технології, ноу-хау, хімікати, мінерали, метали, рослини, медицина, досягнення культури та художні стилі й моди, кулінарія та музичні інструменти рухалися його численними маршрутами, але з іншого боку, разом з ними Євразією поширювалися також епідемічні захворювання та епізоотії.

Що стосується спирту, то я вважаю за краще залишити питання про те, чи було це запозичення позитивним, чи ні, на індивідуальні судження. У всякому разі, це дозволило людям напиватися не тільки швидше, але й дешевше.

Механізми одержання, відбору, асиміляції та модифікації всіх цих запозичень в іноземні середовища та причини їх реалізації, або, навпаки, причини відмови від них чи затримки в запровадженні недостатньо досліджені і повинні стати предметом подальших досліджень. Треба також вирішувати проблему мовного розмаїття. Іншими словами, як спілкувалися з корінним населенням фахівці, яких перевозили з одного культурного ареалу в інший?

Насамкінець, варто ще раз підкреслити, що трансконтинентальна євразійська торгівля не лише прямо чи опосередковано стимулювала переміщення людей і створювала етнічні діаспори, зокрема китайську. Часто саме представники цих діаспор приносили нові знання та технологічні ноу-хау та сприяли їх практичному застосуванню в новому середовищі. Це було головним досягненням євразійської торгівлі, без тягlosti між торгівлею шовком у давнину і середньовіччя та проектом «Один пояс, один шлях», який зараз пропагується. Китай був батьківщиною виробництва шовку, і в різні історичні періоди був головним або одним з головних постачальників. Проте здається, що з комерційної точки зору він отримував від торгівлі шовком набагато менше, ніж іноземні посередники. Цю ситуацію можна вважати майже іронічною, але історія сповнена не лише самих трагедій.

* * *

Працюючи над цією та суміжними темами, я отримав велику користь від дискусій і консультацій з моїм дуже дорогим другом і великим монголістом, покійним Томасом Аллсеном, Реуеном Амітаєм, Міхаль Біран, Пітером Голденом, Романом Хауталою, Олексієм Комаром, Миколою Крадіним, Павлом Лур'є, Михаєлом Шенкаром, Олександром Симоненком та Йонг Мін Чжоу. Я дуже вдячний їм за допомогу. Я також дуже вдячний Олександрові Симоненку, який знайшов час для перекладу цієї статті українською мовою.

ЛІТЕРАТУРА

- Байпаков, К. 2007. *Великий Шелковый путь (на территории Казахстана)*. Алматы: Адамар.
- Боровкова, Е. А. 1989. *Запад Центральной Азии во II в. до н. э. — VII в. н. э. (историко-географический обзор по древнекитайским источникам)*. Москва: Наука.
- Бухарин, М. Д. 2007. *Неизвестного автора «Перипл Эритрейского моря»*. Санкт-Петербург: Алетея.
- Гугуев, В. К., Трейстер, М. Ю. 1995. Ханьские зеркала и подражания им на территории юга Восточной Европы. *Российская археология*, 3, с. 145-156.
- Дмитриев, Г. Л. 1972. Из истории индийских колоний в Средней Азии (вторая половина XIX — начало XX в.). *Страны и народы Востока*, XII, с. 234-247.
- Дубов, И. В. 1989. *Великий Шелковый Путь*. Ленинград: ЛГУ.
- Джаксон, Т. Н., Калинина, Т. М., Коновалова, И. Г., Подосинов, А. В. 2007. «Русская река»: Речные пути Восточной Европы в античной и средневековой географии. Москва: Знак.
- Джанов, А. В. 2006. Судакская крепость. Двести лет исследований. В: Скржинская, Е. Ч. (ред.). *Судакская крепость. История — археология — эпиграфика*. Киев; Санкт-Петербург: Академперіодика, с. 322-367.
- Елкина, А. К. 1986. О тканях и золотном шитье из кургана Соколова Могила. В: Ковпаненко, Г. Т. *Сарматское погребение I в. н. э. на Южном Буге*. Киев: Наукова думка, с. 132-135.
- Калан, Е. 2012. *Улус Джучи (Золотая Орда) и страны Востока: Торгово-экономические взаимоотношения во второй половине XIII—XV вв.* Казань: Bibliotheca Tatarica.
- Карев (Караев), О. 1983. *История караханидского каганата*. Фрунзе: Илим.
- Кляшторный, С. Г. 2003. *История Центральной Азии и памятники рунического письма*. Санкт-Петербург: СПбГУ.
- Ковалевский, А. П. 1956. *Книга Ахмеда Ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921—922 гг.* Харьков: ХГУ.
- Ковпаненко, Г. Т. 1986. *Сарматское погребение I в. н. э. на Южном Буге*. Киев: Наукова думка.
- Крадин, Н. Н. 2002. *Империя Хунну*. Москва; Владивосток: Логос.
- Кривошеев, М. В. 2018. Западные элементы в позднесарматских памятниках. *Вестник ВолГУ*, 4, 23 (3), с. 169-175.
- Кулешов, В. С. 2017. Серебро за меха из страны мрака: памятники византийской, восточной и западной торевтики и нумизматики в сакральной экономике югорского общества V—XV вв. *Труды Государственного Эрмитажа*, LXXXIX, с. 363-372.
- Лубо-Лесниченко, Е. И. 1987. Пазырык и западный меридиональный путь. *Страны и народы Востока*, XXV, с. 233-248.
- Лубо-Лесниченко, Е. И. 1994. *Китай на Шелковом Пути*. Москва: Восточная литература.
- Лурье, П. Б. 2005. Заметки о раннеисламском дорожнике в Китае. *Материалы и исследования по археологии Кыргызстана*, I, с. 81-89.
- Маршак, Б. И. 2017. *История восточной торевтики III—XIII вв. и проблемы культурной преемственности*. Санкт-Петербург: Академия исследования культуры.
- Мейер, Л. 1865. *Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Киргизская степь Оренбургского ведомства*. Санкт-Петербург.
- Наймарк, А. 1996. Следы еврейской культуры в Согде. *Вестник еврейского университета*, 1 (11), с. 75-83.
- Петров, А. М. 1995. *Великий Шелковый путь: о самом простом, но мало известном*. Москва: Восточная литература.
- Прях, М. 2017. Китайские лаковые шкатулки на Крымском полуострове. В: Иванчик, А. И., Мордвинцева, В. И. (ред.). *Крымская Скифия в системе культурных связей между Востоком и Западом*. Москва; Симферополь: И. П. Зуев, с. 380-390.
- Рапопорт, Ю. А., Неразик, Е. Е., Левина, Л. М. 2000. *В низовьях Окса и Яксарты. Образы древнего Приаралья*. Москва: Наука.
- Руденко, С. И. 1953. *Культура населения Горного Алтая в скифское время*. Москва: АН СССР.
- Руденко, С. И. 1962. *Культура хуннов и ноинулинские курганы*. Москва; Ленинград: АН СССР.
- Серегин, Н. Н., Чен, А. 2020. Китайский импорт из памятников тюрок Центральной Азии (VII—XII вв. н. э.): динамика распространения, историко-культурный контекст. *Вестник ТомГУ. История*, 66, с. 181-189.
- Симоненко, А. В. 2010. Гунно-сарматы (к постановке проблемы). *Нижеволжский археологический вестник*, 11, с. 393-401.
- Симоненко, А. В. 2011. *Римский импорт у сарматов*. Санкт-Петербург: Нестор-История.
- Таиров, А. Д. 2013а. Источники реконструкции древних караванных путей в степях Центральной Азии. *Вестник Челябинского государственного университета*, 55: История, 12 (303), с. 68-73.
- Таиров, А. Д. 2013б. *Археологические источники по реконструкции древних торговых коммуникаций в урало-казахстанских степях*. Челябинск: Наука ЮГУ.
- Тишкин, А. А., Серегин, Н. Н. 2013. Китайские изделия из археологических памятников раннесредневековых тюрок Центральной Азии. *Теория и практика археологических исследований*, 1 (7), с. 49-72.
- Трейстер, М. Ю. 2018. Китайский «импорт» в погребениях кочевников Восточной Европы во второй половине I тыс. до н. э. — первых веках нашей эры. *Stratum plus*, 4, с. 153-200.
- Федорович, Е. Ф. 1969. Исследования древних тканей из раскопок ЮТАКЕ в Старом Мерве. *Труды Южно-Туркменской комплексной археологической экспедиции*, XIV, с. 56-61.
- Хазанов, А. М. 2020. Кочевники евразийских степей и «Великий шелковый путь». В: Железняков, А. С. (ред.). *Монгольская цивилизация в фокусе российского востоковедения*. Москва: Институт Востоковедения РАН, с. 62-83.
- Черемшанский, В. М. 1859. *Описание Оренбургской губернии в хозяйственно-статистическом, этнографическом и промышленном отношениях*. Уфа.
- Abu-Lughod, J. L. 1983. *Before European Hegemony: The World System AD. 1250—1350*. New York: Oxford University.
- Adler, E. 1983. *Jewish Travellers in the Middle Ages*. New York: Dover Publications.
- Alamani, A. 2019. Alans and Sogdians in the Crimea: On Nomads, Traders and Namengeschiedten. In: Lurje, P. (ed.). *Proceedings of the Eighth European Conference of Iranian Studies*. 1. Saint Petersburg: The State Hermitage Publications, p. 7-15.
- Allsen, T. T. 1987. *Mongol Imperialism: The Politics of Great Qan Möngke in China, Russia, and the*

- Islamic Lands, 1251—1259*. Berkeley: University of California.
- Allsen, T. T. 1989. Mongolian Princes and Their Merchant Partners, 1200—1260. In: *Asia Major*, 3rd Series, 3 (2), p. 83-126.
- Allsen, T. T. 1997. *Commodity and Exchange in the Mongol Empire: A Cultural History of Islamic Textiles*. Cambridge: Cambridge University.
- Amighini, A. 2017. Towards a New Geography of Trade? In: Amighini, A. (ed.). *China's Belt and Road: A Game Changer?* Milan: Epoke, p. 121-137.
- Andrade, N. 2015. The Voyage of Maes Titianus and the Dynamics of Social Connectivity between the Roman Levant and Central Asia / West China. *Mediterraneo Antico*, XVIII, 1—2, p. 41-74.
- Andrade, T. 2011. *The Gunpower Age: China, Military Innovation, and the Rise of the West in World History*. Princeton: Princeton University.
- Andrea, A. J., Overfield, J. H. 1998. *The Human Record: Sources of Global History*, 3rd ed. 1. Boston: Houghton Mifflin.
- Association... *Association for Central Asian Civilizations & the Silk Road Studiers*. www.acansrs.org, accessed 19 August 2021.
- Avanesova, N. A. 2012. The Cultural Contacts and the Genesis of the Trade Routes of the Great Silk Road. *Bulletin of International Institute for Central Asian Studies*, 15, p. 54-69.
- Beckwith, Ch. I. 2009. *Empires of the Silk Road: A History of Central Eurasia from the Bronze Age to the Present*. Princeton: Princeton University.
- Berggren, J. L., Jones, A. 2000. *Ptolemy's Geography: An Annotated Translation of the Theoretical Chapters*. Princeton: Princeton University.
- Bernard, P. 2005. De l'Euphrate a la Chine avec la caravane de Maes Titianos (c. 100 ap. n. e.). *Comptes Rendus des Seances de l'Academie des Inscriptions et Belles Lettres*, 3, p. 929-969.
- Biran, M. 2015. The Qarakhanids Eastern Exchange: Preliminary Notes on the Silk Roads in the Eleventh and Twelfth Centuries. In: Bemmann, J., Schmander, M (eds.). *Complexity of Interaction along the Eurasian Steppe Zone in the First Millennium CE*. Bonn: Vor- und Früh-geschichtliche Archäologie, p. 575-595.
- Bloom, J. M. 2005. Silk Road or Paper Road? *Silk Road*, 3 (2), p. 21-24.
- Boulnois, L. 2004. *Silk Road: Monks, Warriors, and Merchants on the Silk Road*. Hong Kong: Odyssey Books.
- Boyle, J. A. (translator). 1958. *The History of the World Conqueror by «Ala-ad-Din» Ata-Malik Juvaini*. Translated from the text of Mira Muhammad Qazvini. Cambridge: Harvard University.
- Brady, A. M. 2017. *China as a Polar Great Power*. Cambridge: Cambridge University.
- Brosseder, U. B. 2011. Belt Plaques as an Indicator of East-West Relations in the Eurasian Steppe at the Turn of the Millennia. *Bonn Contributions to Asian Archaeology, Xiongnu Archaeology*, 5, p. 349-424.
- Brosseder, U. B. 2015. A Study on the Complexity and Dynamics of Interaction and Exchange in the Late Iron Age Eurasia. In: Bemman, J., Schmauder, M. (eds.). *Complexity of Interaction along the Eurasian Steppe Zone in the First Millennium CE*. Bonn Contributions to Asian Archaeology, 7. Bonn, p. 199-332.
- Brown, P. 2011. The Silk Road in the Late Antiquity. In: Mair, V. H., Hickman, J. (eds.). *Reconfiguring the Silk Road; New Research in East-West Exchange in Antiquity*. Philadelphia: University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology, p. 15-22.
- Bukharin, M. D. 2007. *Neizvestnogo avtora «Peripl Eritreiskogo Moria»*. Sankt-Petersburg: Aleteia.
- Burgersdijk, D. 2019. Palmyra on the Silk Road: Terrestrial and Maritime Trading Routes from China to the Mediterranean. *Talanta*, 11, p. 246-257.
- Campbell, D. B. 1989. A Chinese Puzzle for the Romans. *Historia*, 38 (3), p. 371-376.
- Casson, L. 1980. Rome's Trade with the East: The Sea Voyage to Africa and India. *Transactions of American Philological Association*, 110, p. 21-36.
- Casson, L. 1989. *Periplus Maris Erythraei*. Princeton: Princeton University.
- Chaffee, J. W. 2006. Diasporic Identities in the Historical Development of the Maritime Muslim Communities of Song-Yuan China. *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 49 (4), p. 395-420.
- Chaffee, J. W. 2018. *The Muslim Merchants of Premodern China: The History of a Maritime Asian Trade Diaspora, 750—1400*. Cambridge: Cambridge University.
- Chin, T. 2013. The Invention of the Silk Road. *Critical Inquiry*, 40 (1), p. 194-219.
- Choisnel, E. 2004. *Les Parthes et la route de la soie*. Paris: L'Harmattan.
- Cipolla, C. M. 1996. *Guns, Sails, and Empires: Technological Innovation and the Early Phases of European Expansion 1400—1700*. New York: Barnes Noble Books.
- Cosmas Indicopleustes. 2010. *Christian Topography*. Translated and edited by J. W. McCrindle. Cambridge: Cambridge University.
- Curtin, Ph. D. 1984. *Cross-Cultural Trade in World History*. Cambridge: Cambridge University.
- Dean, K. 2015. The Location of Ptolemy's Stone Tower: The Case for Sulaiman-Too in Osh. *The Silk Road*, 15, p. 75-83.
- Di Cosmo, N. 2005. Mongols and Merchants on the Black Sea Frontier in the Thirteenth and Fourteenth Centuries: Convergences and Conflicts. In: Amitai, R., Biran, M. (eds.). *Mongols, Turks, and Others. Eurasian Nomads and the Sedentary World*. Leiden; Boston: Brill, p. 391-424.
- Di Cosmo, N. 2009. Black Sea Emporia: A Reassessment of the Pax Mongolica. *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 53, p. 83-108.
- Di Cosmo, N. 2013. Connecting Maritime and Continental History: The Black Sea Region at the Time of the Mongol Empire. In: Miller, P. N. (ed.). *The Sea: Thalassography and Historiography*. Ann Arbor: The University of Michigan, p. 174-197.
- Duturavaeva, V. 2016. Between the Silk and Fur Roads: Qarakhanid Diplomacy and Trade. *Orientalistische Zeitschrift zur Kultur Asien*, 28, p. 173-210.
- Earle, T. 2009. Routes through the Landscape: A Comparative Approach. In: Snead, E., Erickson, J., Clark, L., Darling, J. A. (eds.). *Landscapes of Movement: Trails, Paths, and Roads in Anthropological Perspective*. Philadelphia: University of Pennsylvania, p. 253-269.
- The Economist. 2021. aspi.org.au/report/cultural-erasure, September 21, 2020; January 2, 2021: 30. Accessed 19 August 2021.
- Feltham, H. B. 2009. Justinian and the International Silk Trade. *Sino-Platonic Studies*, 194, p. 1-43.
- Frachetti, M. 2008. *Pastoralist Landscapes and Social Interaction in Bronze Age Eurasia*. Berkeley: University of California.
- Frankopan, P. 2015. *The Silk Road: A New History of the World*. London: Bloomsbury.
- Freedman, P. 2008. *Out of the East: Spices and the Medieval Imagination*. New Haven: Yale University.

- Gawlikowski, M. 1994. Palmyra as a Trading Center. *Iraq*, 56, p. 27-33.
- Gil, M. 1976. The Radhanite Merchants and the Land of Radhan. *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 17 (3), p. 299-328.
- Goitein, S. D. 1974. *Letters of Medieval Jewish Traders*. Princeton: Princeton University.
- Goitein, S. D., Mordechai, A. F. 2007. *India Traders of the Middle Ages: Documents from the Cairo Geniza «India Book»*. Leiden; Boston: Brill.
- Golden, P. B. 1980. *Khazar Studies: An Historical-Philological Inquiry into the Origin of the Khazars*. 1. Budapest: Akademiai Kiado.
- Golden, P. B. 1990. The Karakhanids and Early Islam. In: Sinor, D. (ed.). *The Cambridge History of Inner Asia*. Cambridge: Cambridge University, p. 343-370.
- Golden, P. B. 1992. *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Gommans, J. J. L. 1994. *The Rise of Indo-Afghan Empire, c. 1710—1780*. Leiden: Brill.
- Gopal, L. 1961. Textiles in Ancient India. *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 4, p. 53-69.
- Gregoratti, L. 2012. The Parthians between Rome and China. Gun Ying's Mission into the West (1st Century AD). *Akademisk*, 4, p. 109-116.
- Grenet, P. 2002. Regional Interactions in Central Asia and Northwest India in the Kidarite and Hephthalite Periods. In: Williams, S. N. (ed.). *Indo-Iranian Languages and Peoples*. Oxford: Oxford University, p. 203-224.
- Grinin, L. E., Korotayev, A. V. 2013. Political Globalistics. In: Grinin, L. E., Ilyin, I. V., Korotayev, A. V. (eds.). *Globalistics and Globalization Studies: Theories, Research and Teaching*. Volgograd: Uchitel, p. 335-347.
- Guguev, V., Ravich, I., Treister, M. Ju. 1991. Han Mirrors and Their Replicas in the Territory of South of Eastern Europe. *Bulletin of the Metals Museum*, 16, p. 32-50.
- Guo, Y. 2005. A General Overview of Byzantine Coins: Their Imitations Found in China. *Eirene: Studia Graeca et Latina*, 41, p. 87-116.
- Hansen, V. 2012. *The Silk Road: A New History*. Oxford: Oxford University.
- Hedin, S. 1938. *The Silk Road*. London: Routledge & Sons.
- Hezser, C. 2011. *Jewish Travel in Antiquity*. Tübingen: Mohr Siebeck.
- Hirth, F. 1885. *China and Rome*. Shanghai and Hongkong: Kelly and Walch.
- Holzwarth, W. 2005. Relations between Uzbek Central Asia, the Great Steppe and Iran, 1700—1750. In: Hopkins, A. G. (ed.). *Shifts and Drifts in Nomad-Sedentary Relations*. Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert, p. 179-215.
- Hopkins, A. G. (ed.). 2002. *Globalization in World History*. London: Pimlico.
- Hoppal, K. 2011. The Roman Empire According to the Ancient Chinese Sources. *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*, 31, p. 263-305.
- Hoppal, K. 2016. Contextualizing Roman-Related Glass Artifacts in China: An Integrated Approach to Sino-Roman Relations. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 67, p. 99-104.
- International... International Association of Museums of the Silk Roads (IAMS) alliance@chnmuseum.cn, accessed 19 August 2021.
- Jacoby, D. 2004. Silk Economics and Cross-Cultural Artistic Interaction: Byzantium, the Muslim World, and the Christian West. *Dumbarton Oaks Papers*, 58, p. 197-240.
- Jacoby, D. 2016. Oriental Silk at the Time of the Mongols: Patterns of Trade and Distribution in the West. In: von Firkks, J., Schora, R. (eds.). *Oriental Silk in Medieval Europe*. Riggisberger Bericht, 71. Riggisberg: Abegg-Stiftung, p. 93-123.
- Keay, J. 2006. *Spice Route: A History*. Berkeley: University of California.
- Kenoyer, J. M. 2017. Textiles and Trade in South Asia during the Proto-Historic and Early Historic Period. In: Hildebrandt, B., Gillis, C. (eds.). *Silk: Trade and Exchange along the Silk Roads between Rome and China in Antiquity*. Cambridge: Oxbow Books, p. 7-26.
- Khazanov, A. M. 1994. *Nomads and the Outside World*, 2nd ed. Madison: The University of Wisconsin.
- Khazanov, A. M. 2019. Steppe Nomads in the Eurasian Trade. *Chungara*, 51 (1), p. 85-93.
- Klaus, G. 2017. Wer ist Marinos von Tyros: Zur Hauptquelle des Ptolemaios in seine Geographie. *Geographia antiqua*, 26, p. 13-22.
- Knappett, C. 2013. *Network Analysis in Archaeology: New Approaches in Regional Interaction*. Oxford: Oxford University.
- Kolb, A., Speidel, M. A. 2015. Perceptions from Beyond: Some Observations on Non-Roman Assessments of the Roman Empire from the Great Eastern Trade Routes. *Journal of Ancient Civilizations*, 30, p. 117-149.
- Kolb, A., Speidel, M. A. 2017. Imperial Rome and China: Communications and Innovation Transmission. In: Elizalde, M. D., Jianlang, W. (eds.). *China's Development from a Global Perspective*. Cambridge: Cambridge Scholars, p. 28-56.
- Komroff, M. (translator). 2001. *The Travels of Marco Polo*. New York: Random House.
- Kovalev, R. K. 2005. Commerce and Caravan Routes along the Northern Silk Road (Sixth-Ninth Centuries). Part I: The Western Sector. *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 14, p. 55-105.
- Kuzmina, E. E. 2008. *The Prehistory of the Silk Road*. Philadelphia: University of Pennsylvania.
- Laruelle, M. (ed.). 2018. *China's Belt and Road Initiative and Its Impact in Central Asia*. Washington: The George Washington University.
- Lerner, Ju. D. 1998. Ptolemy and the Silk Road: From Baktra Basileion to Sera Metropolis. *The East and the West*, 48 (1—2), p. 9-25.
- Lerner, Ju. D. 2001. The Merchant Empire of the Sogdians. In: Julian, A., Lerner, Ju. (eds.). *Monks and Merchants*. New York: Harry N. Abrams, p. 220-229.
- Levi, S. C. 2002. *The Indian Diaspora in Central Asia and its Trade, 1550—1900*. Leiden: Brill.
- Li, D. n. d. *The Judeo-Persian Document of Dandan Oilik Side in Khotan*. The History Department of Tsinghua University. www.academia.edu/17315533, accessed 12 March 2021.
- Li, Q. 2006. *Maritime Silk Road*. Translated by W. W. Wang. China: Intercontinental.
- Li, Q. 2015. Roman Coins Discovered in China and Their Research. *Eirene. Studia Graeca et Latina*, LI, p. 279-299.
- Li, Y. 2017. Belt and Road: A Logic Behind the Myth. In: Amighini, A. (ed.). *China's Belt and Road*. Milan: Epoke, p. 21-139.
- Liu, X. 1988. *Ancient India and Ancient China: Trade and Religious Exchanges, AD 1—600*. New Delhi: Oxford University.
- Lurje, P. B. 2010. Personal Names in Sogdian Texts. *Iranisches Personennamenbuch*. II, 8. Wien: IIAW.

- Malinowski, G. 2012. Origin of the Name Seres. In: Malinowski, G., Paron, A., Szmoniewski, B. Sz. (eds.). *Serica — Da Qin: Studies in Archaeology, Philology and History of Sino-Western Relations (Selected Problems)*. Warsaw: IAE PAN; Instytut Konfucjusza w Uniwersytecie Wrocławskim; Instytut Studiów Klasycznych, Śroziemnomorskich i Orientalnych Uniwersytetu Wrocławskiego, p. 13-25.
- Malinowski, G. 2015. The Image of China in the Western Literature: Greco-Roman Antiquity. *Horizons: Seoul Journal of Humanities*, 6 (1), p. 1-19.
- Margoliouth, D. S. 1903. An Early Judeo-Persian Document from Khotan in the Stein Collection with Other Early Persian Documents. *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, October, p. 735-760.
- Martinez, A. P. 1982. Gardizi's Two Chapters on the Turks. *Arhivum Eurasiae Medii Aevi*, 3, p. 109-217.
- McCrindle, J. W. 1889. *The Christian Topography of Cosmas, an Egyptian Monk*. New York: Burt Franklin.
- Menander Protector. 1985. *History of Menander the Gardian*. Edited and translated by R. C. Blocky. Liverpool: Francis Cairns.
- Mielczarek, M. 1997. Remarks on the Numismatic Evidence for the Northern Silk Route: The Sarmatians and the Trade Route Linking the Northern Black Sea Area with Central Asia. In: Tanabe, K., Cribb, J., Wang, H. (eds.). *Studies in Silk Road Coins and Culture. Papers in Honour of Professor Ikuo Hirayama on his 65th Birthday*, Kamakura: The Institute of Silk Road Studies, p. 131-147.
- Morrison, A. 2017. Central Asia's Catechism of Cliche: From the Great Game to Silk Road. *Eurasianet*, July 25.
- Naimark, A. 1996. Sledy evreiskoi kul'tury v Sogde. *Vestnik evreiskogo universiteta*, 1 (11), p. 75-83.
- Naymark, A. 2001. *Sogdiana, Its Christians and Byzantium: Study of Artistic and Cultural Connections in Late Antiquity and Early Middle Ages*. Ph D dissertation. Bloomington: Department of Art History, Indiana University.
- Neelis, J. 2011 *Early Buddhist Transmission and Trade Networks: Mobility and Exchange Within and Beyond the Northwestern Borderlands of South Asia*. Leiden: Brill.
- Noonan, T. S. 1985. Khazaria as an Intermediary between Islam and Eastern Europe in the Second Half of the Ninth Century: The Numismatic Perspective. *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 5, p. 179-204.
- Oikonomides, N. 1986. Silk Trade and Production in Byzantium from the Sixth to the Ninth Century: The Seals of Kommeriaroi. *Dumbarton Oaks Papers*, 40, p. 33-53.
- Onge, M. 2007. Caravanserais as Symbols of Power in Seljuk Anatolia. In: Osmond, J., Cimdina, A. (eds.). *Power and Culture: Identity, Ideology, Representation*, Pisa: Pisa University, p. 49-69.
- Parzinger, H. 2008. The Silk Roads' Concept Reconsidered: About Transfers, Transportation, and Transcontinental Interactions in Prehistory. *The Silk Road*, 5 (2), p. 5-15.
- Paul, J. 2012. *Zentralasien Neue Fischer Weltgeschichte*, 10. S. Frankfurt am Main: Fischer.
- Pekkanen, T. 1986. The First References to the Silk Road in Classical Literature. *Mémoires de la Société Finno-Ougrienne*, 194, p. 173-193.
- Pubblici, L. 2017. Antagonism and Coexistence: Local Population and Western Merchants on Venetian Azov Sea in the 14th Century. *Biblioteca Slavistica*, 36, p. 25-47.
- Pulleyblank, E. G. 1999. The Roman Empire as Known to Han China. *Journal of the American Oriental Society*, 119 (1), p. 71-79.
- Raev, B. A. 1986. *Roman Imports in the Lower Don Basin*. British Archaeological Reports, International Series, 278. Oxford.
- Raschke, M. G. 1978. New Studies in Roman Commerce with the East. In: Temporini, H. (ed.). *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt: Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung*. II, 9.2, Berlin: Walter de Gruyter.
- Ray, H. P. 2018. Warp and Weft: Producing, Trading and Consuming Indian Textiles: Across the Seas (First—Thirteenth Centuries CE). In: Machado, P., Fee, S., Campbell, G. (eds.). *Textile Traders, Cultures, and the Material World of the Indian Ocean (Palgrave Series in Indian Ocean World Studies)*. Cham: Palgrave Macmillan, p. 288-311.
- Rezakhani, R. 2010. The Road that Never Was: The Silk Road and Trans-Eurasian Exchange. *Comparative Studies of South Asia, Africa, and the Middle East*, 30 (5), p. 421-433.
- Richthofen, F. von. 1877. Über die centralasiatischen Seidenstrassen bis zum 2 Jahrhundert n. Chr. *Verhandlungen der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin*, 4, S. 96-122.
- Rossabi, M. 1989. The «Decline» of the Central Asian Caravan Trade. In: Seaman, G. (ed.). *Ecology and Empire: Nomads in the Cultural Evolution of the Old World*. Los Angeles: Ethnographics, p. 81-102.
- Rouge, J. 1988. *La navigation en Mer Erythrée dans l'antiquité: L'Arabie et ses mers fordières*. I. Lyon: Travaux de la Maison de l'Orient.
- Rtveladze, E. 2012. Studies on the Historical Geography of Southern Central Asia. *Parthica*, 14, p. 137-144.
- Rudenko, S. I. 1970. *Frozen Tombs of Siberia: The Pazyryk Burials of Iron Age Horsemen*. Berkeley: University of California.
- Schottenhammer, A. 2016. China's Gate to the Indian Ocean: Iranian and Arab Long-Distance Traders. *Harvard Journal of Asiatic Studies*, 76 (1—2), p. 135-179.
- Seland, E. H. 2013. Networks and Social Cohesion in Ancient Indian Ocean Trade: Geography, Ethnicity, Religion. *Journal of Global History*, 8 (3), p. 373-390.
- Seland, E. H. 2014. The Organization of the Palmyrene Caravan Trade. *Ancient West and East*, 13, p. 197-211.
- Seland, E. H. 2016. The Periplus of the Erythraean Sea: A Network Approach. *Asian Review of World Histories*, 4 (2), p. 191-205.
- Sen, T. 2011. Maritime Interactions between China and India: Coastal India and the Ascendancy of Chinese Maritime Power in Indian Ocean. *Journal of Central Eurasian Studies*, 2, p. 41-82.
- Sen, T. 2017. Early China and the Indian Ocean Networks. In: de Souza, P., Arnaud, P. (eds.). *The Sea in History: The Ancient World*. New York: Rowman and Littlefield, p. 536-547.
- Sen, T. 2019. Zheng He's Military Interventions in South Asia, 1405—1437. *China and Asia*, 1, p. 158-191.
- Shenkar, M. 2020. The Origin of the Sogdian Civic Communities (nâf). *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 63, p. 357-388.
- Shim, H. 2014. The Postal Roads of the Great Khans in Central Asia under the Mongol-Yuan Empire. *Journal of Song-Yuan Studies*, 44, p. 405-469.
- Silverstein, A. 2007. From Markets to Marvels: Jews on the Maritime Route to China ca. 850—950 CE. *Journal of Jewish Studies*, 58 (1), p. 91-104.

- Simonenko, A. 2001. Chinese and East Asian Elements in Sarmatian Culture of the North Pontic Region. *Silk Road Art and Archaeology*, 7, p. 53-71.
- Simonenko, A., Marčenko, I., Limberis, N. 2008. Römische Importe in Sarmatischen und Maiotischen Graben Zwischen Donau und Kuban. *Archæologie in Eurasien*, 25, p. 3-264.
- Sinor, D. 1990. The Establishment and Dissolution of the Turk Empire. In: Sinor, D. (ed.). *The Cambridge History of Early Inner Asia*. Cambridge: Cambridge University, p. 285-316.
- Sirota, S. 2005. The Chinese Chronicles on the Khazars: Notes on Khazaria in Tang Period Texts. *Archivum Eurasiae Media Aevi*, 14, p. 231-261.
- Staalesen, A. 2019. COSCO: Several Trans-Arctic Shipments Coming Up This Year. *Barents Observer*, May 14.
- Stark, S. 2008. *Die Alttürkenzeit in Mittel- und Zentralasien. Archæologische und Historische Studien*. Wiesbaden: Dr. Ludwig Deichert.
- Steensgaard, N. 1973. *Carracks, Caravans and Companies: The Structural Crisis in the European-Asian Trade in the Early 17th Century*. Copenhagen: Scandinavian Institute of Asian Studies.
- Symonenko, O. 2013. Trade and Trophy: Near Eastern Imports in the Sarmatian Culture. *Mousaios*, XVI-II, p. 304-324.
- Thierry, F., Morrison, C. 1994. Sur les monnaies Byzantines trouvées en Chine. *Revue Numismatique*, 36, p. 109-145.
- Tupikova, I. M. Schemmel, M., Geus, K. 2014. *Travelling along the Silk Road: A New Interpretation of Ptolemy's Coordinates*. Max Plank Institute for the History of Science. Manuscript in possession of the author.
- Vaissière de la, É. 2005. *Sogdian Traders. A History*. Leiden: Brill.
- Vaissière de la, É. 2009. The Triple System of Orography in Ptolemy's Xinjiang. In: Sundermann, W., Hintze, A., de Bloi, F. (eds.). *Exegisti Monumenta: Festschrift in Honour of Nicholas Sims-Williams*. Wiesbaden: Harrassowitz, p. 527-535.
- Vaissière de la, É. 2012. Central Asia and the Silk Road. In: Johnson, S. (ed.). *Oxford Handbook of Late Antiquity*. Oxford: Oxford University, p. 142-169.
- Vaissière de la, É., Trombert, É. (eds.). 2005. *Les Sogdiens en Chine. Études thématiques*, 13, Paris.
- Vedeler, M. 2015. Silk Trade to Scandinavia in the Viking Age. In: Ling, H. A., Jahnke, C. (eds.). *Textiles and the Medieval Economy: Production, Trade, and Consumption of Textiles, 8th—16th Centuries*. Oxford: Oxbow Books, p. 78-85.
- Wallerstein, I. 1974. *The Modern World System I: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*. London: Academic.
- Wallerstein, I. 1979. *The Capitalist World Economy*. Cambridge: Cambridge University.
- Wang, I. 2016. The Belt and Road Initiative and China's New Grand Strategy. *Pacific Review*, 29 (3), p. 455-463.
- Waugh, D. C. 2001. Richthofen's Silk Road: Towards the Archaeology of a Concept. *The Silk Road*, 5, 1, p. 1-10.
- Whitfield, S. 2007. Was There a Silk Road? *Asian Medicine*, 3, p. 201-213.
- Wink, A. 2020. *The Making of the Indo-Islamic World c. 700—1800 CE*. Cambridge: Cambridge University.
- Yang, S. 2020. *Restrictions on Foreign Trade and Inter-marriage in Tang and Northern Song China. Paper presented at the 2020 Association for Asian Studies Conference*. Boston: Manuscript in possession of the author.
- Yu, T. 2013. China and the Ancient Mediterranean World: A Survey of Ancient Chinese Sources. *Sino-Platonic Papers*, 242, p. 1-268.
- Yule, H. (translator and editor). 2017. Francesco Balducci Pegolotti's Notices of the Land Route to Cathay, etc. (Circa 1330—1340). In: *Cathay and the Way Thither, Volume 3: Being a Collection of Medieval Notices of China*. New Delhi: Munshiram Manoharlal, p. 143-173.
- Żuchowska, M. 2013. Palmyra and the Far Eastern Trade. *Studia Palmyreńskie*, 12, p. 381-387.
- Żuchowska, M., Żukowski, R. 2012. More Precious than Gold: Spices from the Edges of the World in the Mediterranean Kitchen in Late Antiquity and Early Byzantine Times. In: Gladkikh, M. I. (ed.). *Ten Centuries of Byzantine Trade (the 5th—15th Centuries)*. Kyiv: Bibliotheca Vita Antiqua, p. 203-207.

REFERENCES

- Baipakov, K. 2007. *Velikii Shelkovyi put (na territorii Kazakhstana)*. Almaty: Adamar.
- Borovkova, E. A. 1989. *Zapad Tsentralnoi Azii vo II v. do n. e. — VII v. n. e. (istoriko-geograficheskii obzor po drevneki-taiskim istochnikam)*. Moskva: Nauka.
- Bukharin, M. D. 2007. *Neizvestnogo avtora «Peripl Eritreiskogo Moria»*. Sankt-Peterburg: Aleteia.
- Guguev, V. K., Treister, M. Iu. 1995. Khanskies zerkala i podrazhaniia im na territorii iuga Vostochnoi Evropy. *Rossiiskaia arheologiya*, 3, s. 145-156.
- Dmitriev, G. L. 1972. Iz istorii indijskikh kolonii v Srednei Azii (vtoraia polovina XIX — nachalo XX v.). *Strany i narody Vostoka*, XII, s. 234-247.
- Dubov, I. V. 1989. *Velikii Shelkovyi Put*. Leningrad: LGU.
- Dzhakson, T. N., Kalinina, T. M., Kononova, I. G., Podosinov, A. V. 2007. *«Russkaia reka»: Rechnye puti Vostochnoi Evropy v antichnoi i srednevekovoi geografii*. Moskva: Znak.
- Dzhanov, A. V. 2006. Sudakskaiia krepost. Dvesti let issledovani. In: Skrzhinskaia, E. Ch. (ed.). *Sudakskaiia krepost. Istoriia — arheologiya — epigrafika*. Kiev; Sankt-Peterburg: Akademperiodika, s. 322-367.
- Elkina, A. K. 1986. O tkaniakh i zolotnom shite iz kurgana Sokolova Mogila. In: Kovpanenko, G. T. *Sarmatskoe pogrebenie I v. n. e. na Iuzhnom Buge*. Kiev: Naukova dumka, s. 132-135.
- Kalan, E. 2012. *Ulus Dzhuchi (Zolotaia Orda) i strany Vostoka: Torgovo-ekonomicheskie vzaimootnosheniia vo vtoroi polovine XIII—XV vv.* Kazan: Biblioteka Tatarica.
- Karev (Karaev), O. 1983. *Istoriia karakhanidskogo kaganata*. Frunze: Ilim.
- Kliashchornyi, S. G. 2003. *Istoriia Tsentralnoi Azii i pamiatniki runicheskogo pisma*. Sankt-Peterburg: SPbGU.
- Kovalevskii, A. P. 1956. *Kniga Akhmeda Ibn-Fadlana o ego puteshestvii na Volgu v 921—922 gg.* Kharkov: KhGU.
- Kovpanenko, G. T. 1986. *Sarmatskoe pogrebenie I v. n. e. na Iuzhnom Buge*. Kiev: Naukova dumka.
- Kradin, N. N. 2002. *Imperiia Khunnu*. Moskva; Vladivostok: Logos.
- Krivoshchev, M. B. 2018. Zapadnye elementy v pozdnesarmatskikh pamiatnikakh. *Vestnik VolGU*, 4, 23 (3), s. 169-175.
- Kuleshov, V. S. 2017. Serebro za mekha iz strany mraka: pamiatniki vizantiiskoi, vostochnoi i zapadnoi torevitiki i numizmatiki v sakralnoi ekonomike iugorskogo obshchestva V—XV vv. *Trudy Gosudarstvennogo Ermitazha*, LXXXIX, s. 363-372.
- Lubo-Lesnichenko, E. I. 1987. Pazyryk i zapadnyi meridionalnyi put. *Strany i narody Vostoka*, XXV, s. 233-248.
- Lubo-Lesnichenko, E. I. 1994. *Kitai na Shelkovom Puti*. Moskva: Vostochnaia literatura.
- Lure, P. B. 2005. Zametki o ranneislamskom dorozhnikе v Kitai. *Materialy i issledovaniia po arheologii Kyrgyzstana*, I, s. 81-89.

- Marshak, B. I. 2017. *Istoriia vostochnoi toreiviki III—XIII vv. i problemy kulturnoi preemstvennosti*. Sankt-Peterburg: Akademiia issledovaniia kul'tury.
- Meier, L. 1865. *Materialy dlia geografii i statistiki Rossii, sobrannye ofitserami Generalnogo shtaba. Kirgizskaia step Orenburgskogo vedomstva*. Sankt-Peterburg
- Naimark, A. 1996. Sledy evreiskoi kul'tury v Sogde. *Vestnik evreiskogo universiteta*, 1 (11), s. 75-83.
- Petrov, A. M. 1995. *Velikii Shelkovyi put': o samom prostom, no malo izvestnom*. Moskva: Vostochnaia literatura.
- Priukh, M. 2017. Kitaiskie lakovyie shkatulki na Krymskom poluostrove. In: Ivanchik, A. I., Mordvintseva, V. I. (ed.). *Krymskaia Skifiia v sisteme kulturnykh sviazei mezhdu Vostokom i Zapadom*. Moskva; Simferopol: I. P. Zuev, s. 380-390.
- Rapoport, Iu. A., Nerazik, E. E., Levina, L. M. 2000. *V nizoviih Oksa i Iaksarta. Obrazy drevnego Priaralia*. Moskva: Nauka.
- Rudenko, S. I. 1953. *Kultura naseleniia Gornogo Altaia v skifskoe vremia*. Moskva: AN SSSR.
- Rudenko, S. I. 1962. *Kultura khunnov i noinulinskie kurgany*. Moskva; Leningrad: AN SSSR.
- Seregin, N. N., Chen, A. 2020. Kitaiskii import iz pamiatnikov tiurok Tsentralnoi Azii (VII—XII vv. n. e.): dinamika rasprostraneniia, istoriko-kulturnyi kontekst. *Vestnik TomGU. Istoriia*, 66, s. 181-189.
- Simonenko, A. V. 2010. Gunno-sarmaty (k postanovke problemy). *Nizhnevolzhskii arkhеologicheskii vestnik*, 11, s. 393-401.
- Simonenko, A. V. 2011. *Rimskii import u sarmatov*. Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriia.
- Tairov, A. D. 2013a. Istochniki rekonstruktsii drevnikh karavannykh putei v stepiakh Tsentralnoi Azii. *Vestnik Cheliabinskogo gosudarstvennogo universiteta*, 55: Istoriia, 12 (303), s. 68-73.
- Tairov, A. D. 2013b. *Arkheologicheskie istochniki po rekonstruktsii drevnikh torgovykh kommunikatsii v uralo-kazakhstanskikh stepiakh*. Cheliabinsk: Nauka IurGU.
- Tishkin, A. A., Seregin, N. N. 2013. Kitaiskie izdeliia iz arkheologicheskikh pamiatnikov rannesrednevekovykh tiurok Tsentralnoi Azii. *Teoriia i praktika arkheologicheskikh issledovaniia*, 1 (7), s. 49-72.
- Treister, M. Iu. 2018. Kitaiskii «import» v pogrebeniiakh kochevnikov Vostochnoi Evropy vo vtoroi polovine I tys. do n. e. — pervykh vekakh nashei ery. *Stratum plus*, 4, s. 153-200.
- Fedorovich, E. F. 1969. Issledovaniia drevnikh tkanei iz raskopok IuTAKE v Starom Merve. *Trudy Iuzhno-Turkmen'skoi kompleksnoi arkheologicheskoi ekspeditsii*, XIV, s. 56-61.
- Khazanov, A. M. 2020. Kochevniki evraziiskikh stepei i «Velikii shelkovyi put'». In: Zhelezniakov, A. S. (ed.). *Mongolskaia tsivilizatsiia v fukse rossiiskogo vostokovedeniia*. Moskva: Institut Vostokovedeniia RAN, s. 62-83.
- Cheremshanskii, V. M. 1859. *Opisanie Orenburgskoi gubernii v khoziaistvenno-statisticheskoi, etnograficheskoi i promyshlennoi otnosheniiaakh*. Ufa.
- Abu-Lughod, J. L. 1983. *Before European Hegemony: The World System AD. 1250—1350*. New York: Oxford University.
- Adler, E. 1983. *Jewish Travellers in the Middle Ages*. New York: Dover Publications.
- Alamani, A. 2019. Alans and Sogdians in the Crimea: On Nomads, Traders and Namengeschichten. In: Lurje, P. (ed.). *Proceedings of the Eighth European Conference of Iranian Studies*. 1. Saint Petersburg: The State Hermitage Publications, p. 7-15.
- Allsen, T. T. 1987. *Mongol Imperialism: The Politics of Great Qan Mongke in China, Russia, and the Islamic Lands, 1251—1259*. Berkeley: University of California.
- Allsen, T. T. 1989. Mongolian Princes and Their Merchant Partners, 1200—1260. In: *Asia Major*, 3rd Series, 3 (2), p. 83-126.
- Allsen, T. T. 1997. *Commodity and Exchange in the Mongol Empire: A Cultural History of Islamic Textiles*. Cambridge: Cambridge University.
- Amighini, A. 2017. Towards a New Geography of Trade? In: Amighini, A. (ed.). *China's Belt and Road: A Game Changer?* Milan: Epoke, p. 121-137.
- Andrade, N. 2015. The Voyage of Maes Titianus and the Dynamics of Social Connectivity between the Roman Levant and Central Asia / West China. *Mediterraneo Antico*, XVIII, 1—2, p. 41-74.
- Andrade, T. 2011. *The Gunpower Age: China, Military Innovation, and the Rise of the West in World History*. Princeton: Princeton University.
- Andrea, A. J., Overfield, J. H. 1998. *The Human Record: Sources of Global History*, 3rd ed. 1. Boston: Houghton Mifflin.
- Association... Association for Central Asian Civilizations & the Silk Road Studiers. www.acansrs.org, accessed 19 August 2021.
- Avanesova, N. A. 2012. The Cultural Contacts and the Genesis of the Trade Routes of the Great Silk Road. *Bulletin of International Institute for Central Asian Studies*, 15, p. 54-69.
- Baipakov, K. 2007. *Velikii Shelkovyi Put' (na territorii Kazakhstana)*. Almaty: Adamar.
- Beckwith, Ch. I. 2009. *Empires of the Silk Road: A History of Central Eurasia from the Bronze Age to the Present*. Princeton: Princeton University.
- Berggren, J. L., Jones, A. 2000. *Ptolemy's Geography: An Annotated Translation of the Theoretical Chapters*. Princeton: Princeton University.
- Bernard, P. 2005. De l'Euphrate a la Chine avec la caravane de Maes Titianos (c. 100 ap. n. e.). *Comptes Rendus des Seances de l'Academie des Inscriptions et Belles Lettres*, 3, p. 929-969.
- Biran, M. 2015. The Qarakhanids Eastern Exchange: Preliminary Notes on the Silk Roads in the Eleventh and Twelfth Centuries. In: Bemmman, J., Schmander, M. (eds.). *Complexity of Interaction along the Eurasian Steppe Zone in the First Millennium CE*. Bonn: Vor- und Fruh-geschichtliche Archæologie, p. 575-595.
- Bloom, J. M. 2005. Silk Road or Paper Road? *Silk Road*, 3 (2), p. 21-24.
- Boulnois, L. 2004. *Silk Road: Monks, Warriors, and Merchants on the Silk Road*. Hong Kong: Odyssey Books.
- Boyle, J. A. (translator). 1958. *The History of the World Conqueror by «Ala-ad-Din» Ata-Malik Juvaini*. Translated from the text of Mira Muhammad Qazvini. Cambridge: Harvard University.
- Brady, A. M. 2017. *China as a Polar Great Power*. Cambridge: Cambridge University.
- Brosseder, U. B. 2011. Belt Plaques as an Indicator of East-West Relations in the Eurasian Steppe at the Turn of the Millennium. *Bonn Contributions to Asian Archaeology, Xiongnu Archaeology*, 5, p. 349-424.
- Brosseder, U. B. 2015. A Study on the Complexity and Dynamics of Interaction and Exchange in the Late Iron Age Eurasia. In: Bemmman, J., Schmauder, M. (eds.). *Complexity of Interaction along the Eurasian Steppe Zone in the First Millennium CE*. Bonn Contributions to Asian Archaeology, 7. Bonn, p. 199-332.
- Brown, P. 2011. The Silk Road in the Late Antiquity. In: Mair, V. H., Hickman, J. (eds.). *Reconfiguring the Silk Road; New Research n East-West Exchange in Antiquity*. Philadelphia: University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology, p. 15-22.
- Bukharin, M. D. 2007. *Neizvestnogo avtora «Peripl Eritreiskogo Moria»*. Sankt-Petersburg: Aletea.
- Burgersdijk, D. 2019. Palmyra on the Silk Road: Terrestrial and Maritime Trading Routes from China to the Mediterranean. *Talanta*, 11, p. 246-257.
- Campbell, D. B. 1989. A Chinese Puzzle for the Romans. *Historia*, 38 (3), p. 371-376.
- Casson, L. 1980. Rome's Trade with the East: The Sea Voyage to Africa and India. *Transactions of American Philological Association*, 110, p. 21-36.
- Casson, L. 1989. *Periplus Maris Erythraei*. Princeton: Princeton University.
- Chaffee, J. W. 2006. Diasporic Identities in the Historical Development of the Maritime Muslim Communities of Song-Yuan China. *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 49 (4), p. 395-420.
- Chaffee, J. W. 2018. *The Muslim Merchants of Premodern China: The History of a Maritime Asian Trade Diaspora, 750—1400*. Cambridge: Cambridge University.

- Chin, T. 2013. The Invention of the Silk Road. *Critical Inquiry*, 40 (1), p. 194-219.
- Choisnel, E. 2004. *Les Parthes et la route de la soie*. Paris: L'Harmattan.
- Cipolla, C. M. 1996. *Guns, Sails, and Empires: Technological Innovation and the Early Phases of European Expansion 1400—1700*. New York: Barnes Noble Books.
- Cosmas Indicopleustes. 2010. *Christian Topography*. Translated and edited by J. W. McCrindle. Cambridge: Cambridge University.
- Curtin, Ph. D. 1984. *Cross-Cultural Trade in World History*. Cambridge: Cambridge University.
- Dean, K. 2015. The Location of Ptolemy's Stone Tower: The Case for Sulaiman-Too in Osh. *The Silk Road*, 15, p. 75-83.
- Di Cosmo, N. 2005. Mongols and Merchants on the Black Sea Frontier in the Thirteenth and Fourteenth Centuries: Convergences and Conflicts. In: Amitai, R., Biran, M. (eds.). *Mongols, Turks, and Others. Eurasian Nomads and the Sedentary World*. Leiden; Boston: Brill, p. 391-424.
- Di Cosmo, N. 2009. Black Sea Emporia: A Reassessment of the *Pax Mongolica*. *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 53, p. 83-108.
- Di Cosmo, N. 2013. Connecting Maritime and Continental History: The Black Sea Region at the Time of the Mongol Empire. In: Miller, P. N. (ed.). *The Sea: Thalassography and Historiography*. Ann Arbor: The University of Michigan, p. 174-197.
- Duturaeva, V. 2016. Between the Silk and Fur Roads: Qarakhanid Diplomacy and Trade. *Orientierungen Zeitschrift zur Kultur Asiance*, 28, p. 173-210.
- Earle, T. 2009. Routes through the Landscape: A Comparative Approach. In: Snead, E., Erickson, J., Clark, L., Darling, J. A. (eds.). *Landscapes of Movement: Trails, Paths, and Roads in Anthropological Perspective*. Philadelphia: University of Pennsylvania, p. 253-269.
- The Economist. 2021. [aspi.org.au/report/cultural-erasure](https://www.economist.com/asia/2021/09/21/aspi.org.au/report/cultural-erasure), September 21, 2020; January 2, 2021: 30. Accessed 19 August 2021.
- Feltham, H. B. 2009. Justinian and the International Silk Trade. *Sino-Platonic Studies*, 194, p. 1-43.
- Frachetti, M. 2008. *Pastoralist Landscapes and Social Interaction in Bronze Age Eurasia*. Berkeley: University of California.
- Frankopan, P. 2015. *The Silk Road: A New History of the World*. London: Bloomsbury.
- Freedman, P. 2008. *Out of the East: Spices and the Medieval Imagination*. New Haven: Yale University.
- Gawlikowski, M. 1994. Palmyra as a Trading Center. *Iraq*, 56, p. 27-33.
- Gil, M. 1976. The Radhanite Merchants and the Land of Radhan. *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 17 (3), p. 299-328.
- Goitein, S. D. 1974. *Letters of Medieval Jewish Traders*. Princeton: Princeton University.
- Goitein, S. D., Mordechai, A. F. 2007. *India Traders of the Middle Ages: Documents from the Cairo Geniza «India Book»*. Leiden; Boston: Brill.
- Golden, P. B. 1980. *Khazar Studies: An Historical-Philological Inquiry into the Origin of the Khazars*. 1. Budapest: Akademiai Kiado.
- Golden, P. B. 1990. The Karakhanids and Early Islam. In: Sinor, D. (ed.). *The Cambridge History of Inner Asia*. Cambridge: Cambridge University, p. 343-370.
- Golden, P. B. 1992. *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Gommans, J. J. L. 1994. *The Rise of Indo-Afghan Empire, c. 1710—1780*. Leiden: Brill.
- Gopal, L. 1961. Textiles in Ancient India. *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 4, p. 53-69.
- Gregoratti, L. 2012. The Parthians between Rome and China. Gun Ying's Mission into the West (1st Century AD). *Akademisk*, 4, p. 109-116.
- Grenet, P. 2002. Regional Interactions in Central Asia and Northwest India in the Kidarite and Hepthalite Periods. In: Williams, S. N. (ed.). *Indo-Iranian Languages and Peoples*. Oxford: Oxford University, p. 203-224.
- Grinin, L. E., Korotayev, A. V. 2013. Political Globalistics. In: Grinin, L. E., Ilyin, I. V., Korotayev, A. V. (eds.). *Globalistics and Globalization Studies: Theories, Research and Teaching*. Volgograd: Uchitel, p. 335-347.
- Guguev, V., Ravich, I., Treister, M. Ju. 1991. Han Mirrors and Their Replicas in the Territory of South of Eastern Europe. *Bulletin of the Metals Museum*, 16, p. 32-50.
- Guo, Y. 2005. A General Overview of Byzantine Coins: Their Imitations Found in China. *Eirene: Studia Graeca et Latina*, 41, p. 87-116.
- Hansen, V. 2012. *The Silk Road: A New History*. Oxford: Oxford University.
- Hedin, S. 1938. *The Silk Road*. London: Routledge & Sons.
- Hezser, C. 2011. *Jewish Travel in Antiquity*. Tubingen: Monk Siebeck.
- Hirth, F. 1885. *China and Rome*. Shanghai and Hongkong: Kelly and Walch.
- Holzwarth, W. 2005. Relations between Uzbek Central Asia, the Great Steppe and Iran, 1700—1750. In: Hopkins, A. G. (ed.). *Shifts and Drifts in Nomad-Sedentary Relations*. Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert, p. 179-215.
- Hopkins, A. G. (ed.). 2002. *Globalization in World History*. London: Pimlico.
- Hoppal, K. 2011. The Roman Empire According to the Ancient Chinese Sources. *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*, 31, p. 263-305.
- Hoppal, K. 2016. Contextualizing Roman-Related Glass Artifacts in China: An Integrated Approach to Sino-Roman Relations. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 67, p. 99-104.
- International... *International Association of Museums of the Silk Roads (IAMS)* alliance@chnmuseum.cn, accessed 19 August 2021.
- Jacoby, D. 2004. Silk Economics and Cross-Cultural Artistic Interaction: Byzantium, the Muslim World, and the Christian West. *Dumbarton Oaks Papers*, 58, p. 197-240.
- Jacoby, D. 2016. Oriental Silk at the Time of the Mongols: Patterns of Trade and Distribution in the West. In: von Firkks, J., Schora, R. (eds.). *Oriental Silk in Medieval Europe*. Riggisberger Bericht, 71. Riggisberg: Abegg-Stiftung, p. 93-123.
- Keay, J. 2006. *Spice Route: A History*. Berkeley: University of California.
- Kenoyer, J. M. 2017. Textiles and Trade in South Asia during the Proto-Historic and Early Historic Period. In: Hildebrandt, B., Gillis, C. (eds.). *Silk: Trade and Exchange along the Silk Roads between Rome and China in Antiquity*. Cambridge: Oxbow Books, p. 7-26.
- Khazanov, A. M. 1994. *Nomads and the Outside World*, 2nd ed. Madison: The University of Wisconsin.
- Khazanov, A. M. 2019. Steppe Nomads in the Eurasian Trade. *Chungara*, 51 (1), p. 85-93.
- Klaus, G. 2017. Wer ist Marinos von Tyros: Zur Hauptquelle des Ptolemaios in seine Geographie. *Geographia antiqua*, 26, p. 13-22.
- Knappett, C. 2013. *Network Analysis in Archaeology: New Approaches in Regional Interaction*. Oxford: Oxford University.
- Kolb, A., Speidel, M. A. 2015. Perceptions from Beyond: Some Observations on Non-Roman Assessments of the Roman Empire from the Great Eastern Trade Routes. *Journal of Ancient Civilizations*, 30, p. 117-149.
- Kolb, A., Speidel, M. A. 2017. Imperial Rome and China: Communications and Innovation Transmission. In: Elizalde, M. D., Jianlang, W. (eds.). *China's Development from a Global Perspective*. Cambridge: Cambridge Scholars, p. 28-56.
- Komroff, M. (translator). 2001. *The Travels of Marco Polo*. New York: Random House.
- Kovalev, R. K. 2005. Commerce and Caravan Routes along the Northern Silk Road (Sixth-Ninth Centuries). Part I: The Western Sector. *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 14, p. 55-105.
- Kuzmina, E. E. 2008. *The Prehistory of the Silk Road*. Philadelphia: University of Pennsylvania.
- Laruelle, M. (ed.). 2018. *China's Belt and Road Initiative and Its Impact in Central Asia*. Washington: The George Washington University.
- Lerner, Ju. D. 1998. Ptolemy and the Silk Road: From Baktra Basileion to Sera Metropolis. *The East and the West*, 48 (1—2), p. 9-25.
- Lerner, Ju. D. 2001. The Merchant Empire of the Sogdians. In: Juliano, A., Lerner, Ju. (eds.). *Monks and Merchants*. New York: Harry N. Abrams, p. 220-229.

- Levi, S. C. 2002. *The Indian Diaspora in Central Asia and its Trade, 1550—1900*. Leiden: Brill.
- Li, D. n. d. *The Judeo-Persian Document of Dandan Oilik Side in Khotan*. The History Department of Tsinghua University. www.academia.edu/17315533, accessed 12 March 2021.
- Li, Q. 2006. *Maritime Silk Road*. Translated by W. W. Wang. China: Intercontinental.
- Li, Q. 2015. Roman Coins Discovered in China and Their Research. *Eirene. Studia Graeca et Latina*, LI, p. 279-299.
- Li, Y. 2017. Belt and Road: A Logic Behind the Myth. In: Amighini, A. (ed.). *China's Belt and Road*. Milan: Epoke, p. 21-139.
- Liu, X. 1988. *Ancient India and Ancient China: Trade and Religious Exchanges, AD 1—600*. New Delhi: Oxford University.
- Lurje, P. B. 2010. Personal Names in Sogdian Texts. *Iranisches Personennamenbuch*, II, 8. Wien: IAW.
- Malinowski, G. 2012. Origin of the Name Seres. In: Malinowski, G., Paroń, A., Szmoniewski, B. Sz. (eds.). *Serica — Da Qin: Studies in Archaeology, Philology and History of Sino-Western Relations (Selected Problems)*. Warsaw: IAE PAN; Instytut Konfucjusza w Uniwersytecie Wrocławskim; Instytut Studiów Klasycznych, Śroziemnomorskich i Orientalnych Uniwersytetu Wrocławskiego, p. 13-25.
- Malinowski, G. 2015. The Image of China in the Western Literature: Greco-Roman Antiquity. *Horizons: Seoul Journal of Humanities*, 6 (1), p. 1-19.
- Margoliouth, D. S. 1903. An Early Judeo-Persian Document from Khotan in the Stein Collection with Other Early Persian Documents. *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, October, p. 735-760.
- Martinez, A. P. 1982. Gardizi's Two Chapters on the Turks. *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 3, p. 109-217.
- McCrindle, J. W. 1889. *The Christian Topography of Cosmas, an Egyptian Monk*. New York: Burst Franklin.
- Menander Protector. 1985. *History of Menander the Gardian*. Edited and translated by R. C. Blocky. Liverpool: Francis Cairns.
- Mielczarek, M. 1997. Remarks on the Numismatic Evidence for the Northern Silk Route: The Sarmatians and the Trade Route Linking the Northern Black Sea Area with Central Asia. In: Tanabe, K., Cribb, J., Wang, H. (eds.). *Studies in Silk Road Coins and Culture. Papers in Honour of Professor Ikuo Hirayama on his 65th Birthday*, Kamakura: The Institute of Silk Road Studies, p. 131-147.
- Morrison, A. 2017. Central Asia's Catechism of Cliche: From the Great Game to Silk Road. *Eurasianet*, July 25.
- Naymark, A. 2001. *Sogdiana, Its Christians and Byzantium: Study of Artistic and Cultural Connections in Late Antiquity and Early Middle Ages*. Ph D dissertation. Bloomington: Department of Art History, Indiana University.
- Neelis, J. 2011. *Early Buddhist Transmission and Trade Networks: Mobility and Exchange Within and Beyond the Northwestern Borderlands of South Asia*. Leiden: Brill.
- Noonan, T. S. 1985. Khazaria as an Intermediary between Islam and Eastern Europe in the Second Half of the Ninth Century: The Numismatic Perspective. *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 5, p. 179-204.
- Oikonomides, N. 1986. Silk Trade and Production in Byzantium from the Sixth to the Ninth Century: The Seals of Kommeriarioi. *Dumbarton Oaks Papers*, 40, p. 33-53.
- Onge, M. 2007. Caravanserai as Symbols of Power in Seljuk Anatolia. In: Osmond, J., Cimdina, A. (eds.). *Power and Culture: Identity, Ideology, Representation*, Pisa: Pisa University, p. 49-69.
- Parzinger, H. 2008. The Silk Roads' Concept Reconsidered: About Transfers, Transportation, and Transcontinental Interactions in Prehistory. *The Silk Road*, 5 (2), p. 5-15.
- Paul, J. 2012. *Zentralasien Neue Fischer Weltgeschichte*, 10. S. Frankfurt am Main: Fischer.
- Pekkanen, T. 1986. The First References to the Silk Road in Classical Literature. *Mémoires de la Société Finno-Ougrienne*, 194, p. 173-193.
- Pubblici, L. 2017. Antagonism and Coexistence: Local Population and Western Merchants on Venetian Azov Sea in the 14th Century. *Biblioteca Slavistica*, 36, p. 25-47.
- Pulleyblank, E. G. 1999. The Roman Empire as Known to Han China. *Journal of the American Oriental Society*, 119 (1), p. 71-79.
- Raev, B. A. 1986. *Roman Imports in the Lower Don Basin*. British Archaeological Reports, International Series, 278. Oxford.
- Raschke, M. G. 1978. New Studies in Roman Commerce with the East. In: Temporini, H. (ed.). *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt: Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung*. II, 9.2, Berlin: Walter de Gruyter.
- Ray, H. P. 2018. Warp and Weft: Producing, Trading and Consuming Indian Textiles: Across the Seas (First—Thirteenth Centuries CE). In: Machado, P., Fee, S., Campbell, G. (eds.). *Textile Traders, Cultures, and the Material World of the Indian Ocean (Palgrave Series in Indian Ocean World Studies)*. Cham: Palgrave Macmillan, p. 288-311.
- Rezakhani, R. 2010. The Road that Never Was: The Silk Road and Trans-Eurasian Exchange. *Comparative Studies of South Asia, Africa, and the Middle East*, 30 (5), p. 421-433.
- Richthofen, F. von. 1877. Über die centralasiatischen Seidenstrassen bis zum 2 Jahrhundert n. Chr. *Verhandlungen der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin*, 4, S. 96-122.
- Rossabi, M. 1989. The «Decline» of the Central Asian Caravan Trade. In: Seaman, G. (ed.). *Ecology and Empire: Nomads in the Cultural Evolution of the Old World*. Los Angeles: Ethnographics, p. 81-102.
- Rouge, J. 1988. *La navigation en Mer Erythrée dans l'antiquité: L'Arabie et ses mers fordières*. I. Lyon: Travaux de la Maison de l'Orient.
- Rtveladze, E. 2012. Studies on the Historical Geography of Southern Central Asia. *Parthica*, 14, p. 137-144.
- Rudenko, S. I. 1970. *Frozen Tombs of Siberia: The Pazyryk Burials of Iron Age Horsemen*. Berkeley: University of California.
- Schottenhammer, A. 2016. China's Gate to the Indian Ocean: Iranian and Arab Long-Distance Traders. *Harvard Journal of Asiatic Studies*, 76 (1—2), p. 135-179.
- Seland, E. H. 2013. Networks and Social Cohesion in Ancient Indian Ocean Trade: Geography, Ethnicity, Religion. *Journal of Global History*, 8 (3), p. 373-390.
- Seland, E. H. 2014. The Organization of the Palmyrene Caravan Trade. *Ancient West and East*, 13, p. 197-211.
- Seland, E. H. 2016. The Periplus of the Erythraean Sea: A Network Approach. *Asian Review of World Histories*, 4 (2), p. 191-205.
- Sen, T. 2011. Maritime Interactions between China and India: Coastal India and the Ascendancy of Chinese Maritime Power in Indian Ocean. *Journal of Central Eurasian Studies*, 2, p. 41-82.
- Sen, T. 2017. Early China and the Indian Ocean Networks. In: de Souza, P., Arnaud, P. (eds.). *The Sea in History: The Ancient World*. New York: Rowman and Littlefield, p. 536-547.
- Sen, T. 2019. Zheng He's Military Interventions in South Asia, 1405—1437. *China and Asia*, 1, p. 158-191.
- Shenkar, M. 2020. The Origin of the Sogdian Civic Communities (nāf). *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 63, p. 357-388.
- Shim, H. 2014. The Postal Roads of the Great Khans in Central Asia under the Mongol-Yuan Empire. *Journal of Song-Yuan Studies*, 44, p. 405-469.
- Silverstein, A. 2007. From Markets to Marvels: Jews on the Maritime Route to China ca. 850—950 CE. *Journal of Jewish Studies*, 58 (1), p. 91-104.
- Simonenko, A. 2001. Chinese and East Asian Elements in Sarmatian Culture of the North Pontic Region. *Silk Road Art and Archaeology*, 7, p. 53-71.
- Simonenko, A., Marčenko, I., Limberis, N. 2008. Römische Importe in Sarmatischen und Maiotischen Graben Zwischen Donau und Kuban. *Archäologie in Eurasien*, 25, p. 3-264.
- Sinor, D. 1990. The Establishment and Dissolution of the Turk Empire. In: Sinor, D. (ed.). *The Cambridge History of Early Inner Asia*. Cambridge: Cambridge University, p. 285-316.
- Sirota, S. 2005. The Chinese Chronicles on the Khazars: Notes on Khazaria in Tang Period Texts. *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 14, p. 231-261.
- Staalesen, A. 2019. COSCO: Several Trans-Arctic Shipments Coming Up This Year. *Barents Observer*, May 14.
- Stark, S. 2008. *Die Alttürkenzeit in Mittel- und Zentralasien. Archäologische und Historische Studien*. Wiesbaden: Dr. Ludwig Deichert.

Steensgaard, N. 1973. *Carracks, Caravans and Companies: The Structural Crisis in the European-Asian Trade in the Early 17th Century*. Copenhagen: Scandinavian Institute of Asian Studies.

Symonenko, O. 2013. Trade and Trophy: Near Eastern Imports in the Sarmatian Culture. *Mousaios*, XVIII, p. 304-324.

Thierry, F., Morrison, C. 1994. Sur les monnaies Byzantines trouvées en Chine. *Revue Numismatique*, 36, p. 109-145.

Tupikova, I. M., Schemmel, M., Geus, K. 2014. *Traveling along the Silk Road: A New Interpretation of Ptolemy's Coordinates*. Max Plank Institute for the History of Science. Manuscript in possession of the author.

Vaissière de la, É. 2005. *Sogdian Traders. A History*. Leiden: Brill.

Vaissière de la, É. 2009. The Triple System of Orography in Ptolemy's Xinjiang. In: Sundermann, W., Hintze, A., de Bloi, F. (eds.). *Exegisti Monumenta: Festschrift in Honour of Nicholas Sims-Williams*. Wiesbaden: Harrassowitz, p. 527-535.

Vaissière de la, É. 2012. Central Asia and the Silk Road. In: Johnson, S. (ed.). *Oxford Handbook of Late Antiquity*. Oxford: Oxford University, p. 142-169.

Vaissière de la, É., Trombert, É. (eds.). 2005. *Les Sogdiens en Chine*. Études thématiques, 13, Paris.

Vedeler, M. 2015. Silk Trade to Scandinavia in the Viking Age. In: Ling, H. A., Jahnke, C. (eds.). *Textiles and the Medieval Economy: Production, Trade, and Consumption of Textiles, 8th—16th Centuries*. Oxford: Oxbow Books, p. 78-85.

Wallerstein, I. 1974. *The Modern World System I: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*. London: Academic.

Wallerstein, I. 1979. *The Capitalist World Economy*. Cambridge: Cambridge University.

Wang, I. 2016. The Belt and Road Initiative and China's New Grand Strategy. *Pacific Review*, 29 (3), p. 455-463.

Waugh, D. C. 2001. Richthofen's Silk Road: Towards the Archaeology of a Concept. *The Silk Road*, 5, 1, p. 1-10.

Whitfield, S. 2007. Was There a Silk Road? *Asian Medicine*, 3, p. 201-213.

Wink, A. 2020. *The Making of the Indo-Islamic World c. 700—1800 CE*. Cambridge: Cambridge University.

Yang, S. 2020. *Restrictions on Foreign Trade and Inter-marriage in Tang and Northern Song China*. Paper presented at the 2020 Association for Asian Studies Conference. Boston: Manuscript in possession of the author.

Yu, T. 2013. China and the Ancient Mediterranean World: A Survey of Ancient Chinese Sources. *Sino-Platonic Papers*, 242, p. 1-268.

Yule, H. (translator and editor). 2017. Francesco Balducci Pegolotti's Notices of the Land Route to Cathay, etc. (Circa 1330—1340). In: *Cathay and the Way Thither, Volume 3: Being a Collection of Medieval Notices of China*. New Delhi: Munshiram Manoharlal, p. 143-173.

Żuchowska, M. 2013. Palmyra and the Far Eastern Trade. *Studia Palmyreńskie*, 12, p. 381-387.

Żuchowska, M., Żukowski, R. 2012. More Precious than Gold: Spices from the Edges of the World in the Mediterranean Kitchen in Late Antiquity and Early Byzantine Times. In: Gladkikh, M. I. (ed.). *Ten Centuries of Byzantine Trade (the 5th—15th Centuries)*. Kyiv: Bibliotheca Vita Antiqua, p. 203-207.

A. M. Khazanov

THE GREAT SILK ROAD WHICH DID NOT EXIST

Interregional long-distance trade in silk certainly existed in ancient and medieval times, but the transcontinental and regular «Great Silk Road», whether overland or even maritime, is a myth, a phantom. Its existence is not confirmed either by written sources or by archaeological data. A concept of the Silk Road implies at least knowledge of macro-routes and their final destination, as well as transcontinental connectivity. The latter, if it existed in antiquity and medieval times at all, was much more occasional than regular and intentional. As a rule, such trade involved many middlemen. The «Silk Road» and the trade in silk, even a trans-regional one, are quite different notions. The transcontinental overland trade existed in but a few short-lived historical periods; it was neither confined to silk nor was it even a road. The «silk roads» were only one of many long-distance continental and transcontinental trading itineraries that existed in the Old World in premodern times. It is also important to remember that transcontinental trade was limited only to high-value, low-volume goods. The exotic appeal of long-distance trade in luxuries combined with a striving for political correctness often results in distorted and exaggerated opinions on premodern commerce in general. Not only silk and other luxury and prestige goods, but also people, religions, languages, scientific knowledge, inventions, innovations, new technologies, know-how, chemicals, minerals, metals, plants, medicine, cultural transmissions and artistic styles and fashions, cuisine, and musical instruments moved along its numerous itineraries, but on the negative side, epidemic diseases and epizootics were also disseminated across Eurasia along with them. Finally, it is worth stressing again that the long-distance Eurasian trade not only directly or indirectly stimulated movements of people and created ethnic diasporas. Frequently it was just members of these diasporas who brought new knowledge and technological knowhow and contributed to their practical applications in the new milieus. That was the main achievement of Eurasian trade, with no continuity between the trade in silk in the ancient and medieval times.

Keywords: Great Silk road, China, silk, nomads, long-distance trade, transcontinental routes, myth.

Одержано 12.01.2022

ХАЗАНОВ Анатолій Михайлович, професор антропології, Університет Медисон-Вісконсін, США.

KHAZANOV Anatoly M., the Ernest Gellner Professor of Anthropology (Emeritus), the University of Wisconsin-Madison USA.

E-mail: khazanov@wisc.edu.

Н. І. Мінаєва

ВПЛИВ ПРИРОДНИХ ЧИННИКІВ НА ВИНИКНЕННЯ ВЕЛИКИХ СКІФСЬКИХ ГОРОДИЩ ТА РОЗВИТОК ТОРГІВЕЛЬНИХ ШЛЯХІВ

У статті розглянуто вплив змін природного середовища на історичні процеси, які відбувалися на території степової та лісостепової зон України XV—V ст. до н. е. Визначається, що однією з визначальних причин виникнення великих скіфських городищ був саме природний фактор. Зміна кліматичної обстановки в степовій зоні призвело, практично, до повного відтоку населення з її території в XI—V ст. до н. е. Встановлення на півдні України більш сприятливого клімату, який почався в VII ст. до н. е., привело до збільшення чисельності населення в лісостеповій зоні та утворення великих скіфських городищ на її території.

У статті також розглянуто питання щодо виникнення і функціонування головних торговельних шляхів, які існували на території Північного Причорномор'я в цей час.

Ключові слова: Городище, клімат, скіфи, кераміка, торговельні шляхи.

Нині загальноновизнаним є факт впливу географічного середовища на життєдіяльність стародавніх спільнот. Характер та спрямованість господарської діяльності населення будь-якого регіону багато в чому визначається особливостями навколишнього природного середовища. Це добре фіксується на прикладі територій, які в першу чергу схильні до будь-яких кліматичних змін, таких як райони степової та лісостепової зон України.

Розглядаючи історію розвитку життєдіяльності населення та змін клімату на території степової зони України на підставі даних, отриманих сучасними дослідниками палеоклімату, та повідомлень античних авторів про клімат Північного Причорномор'я, що існував у XV—V ст. до н. е., можна дійти до такого:

- XV—XIII ст. до н. е. — період кліматичного оптимуму;

- XII—X ст. до н. е. — перехідний період, погіршення кліматичних умов;

- IX—VII ст. до н. е. — клімат холодний, посушливий;

- кінець VII — початок VI ст. до н. е. — початок кліматичних змін, збільшується загальна зволоженість, починається поступове потепління;

- VI—V ст. до н. е. — перехідний період. Триває підняття загальної річної температури при збереженні тенденції збільшення загальної зволоженості регіону (Ієвлев 2014, с. 44).

Із 1700 до 1200 рр. до н. е. на просторах південної Європи існував період кліматичного оптимуму (Іванов 1985, с. 27—32).

У XV—XIII ст. до н. е. в Північному Причорномор'ї фіксується демографічний вибух, значно збільшується щільність населення (Березанська, Отрощенко 1997, с. 418, 419). В цей період тут існували поселення сабатинівської культури з розвиненим кам'яним домобудівництвом, які охоплювали площі від 0,5 до 18 га. Кількість відомих поселень цієї культури в степовій смузі від Нижнього Дунаю до Приазов'я в даний час перевищує 1200 (Черняков 1989, с. 165). Ці поселення розташовувалися в різних місцях, у тому числі в долинах нині висохлих тепер річок та балок, що свідчило про більшу зволоженість цієї частини степу.

Кліматичні зміни, що відбулися в Північно-Причорноморському регіоні, мали вкрай негативний вплив на життєдіяльність мешканців цього регіону. Загальне похолодання клімату на півдні Східної Європи почалось із

кінця XIII й тривало до V ст. до н. е. (Борисов 1975). За часом воно практично збігається з періодом зниженої зволоженості, що існував на території Північного Причорномор'я з XII по VII ст. до н. е. (Бучинський 1963; Борисов 1975; Лосев 1985, с. 110).

Сукупність цих природних факторів спричинило за собою докорінну зміну загальної природної ситуації та зумовило зміну існуючих типів ландшафтів. В кінці II — початку I тис. до н. е. на величезній території від Північно-Причорноморських до монгольських степів відбуваються глобальні кліматичні зміни. У палеокліматичному відношенні вони привели до зрушення природних зон, що викликало повсюдну кризу культур епохи пізньої бронзи. В результаті кліматичних змін, що відбулися, осіле населення культур епохи пізньої бронзи на території Північного Причорномор'я практично зникає (Махор-тых, Ієвлев 1991, с. 31). З XII ст. до н. е. на цих теренах замість сотень поселень сабатинівської культури, що існували тут, виникають лише десятки поселень білозерської культури (Березанська, Отрошенко 1997, с. 419). На території від Нижнього Дунаю до Приазов'я осіло-землеробські культури: сабатинівська (XIV—XII ст. до н. е.) і білозерська (XII—X ст. до н. е.), змінюються культурами ранніх кочівників (X—VII ст. до н. е.) (Ільїнська, Тереножкин 1983, с. 10). Скорочення чисельності населення триває і в наступну кіммерійську епоху. У період з IX—VII ст. до н. е. в цьому районі пам'ятки археології представлені тільки похованнями в курганах. На території Нижнього Побужжя було відкрито близько ста поховань кіммерійського часу. Їх основна маса датована VIII—VII ст. до н. е. Поселення і ґрунтові могилиники на цій території до теперішнього часу невідомі, незважаючи на масштабні археологічні дослідження, які проводилися тут у 1960—1990-і рр. (Гребенников 2008, с. 9). Зміна загальної кліматичної обстановки в Євразійських степах викликала такі природні зміни, з якими пов'язують майже повну відсутність археологічних пам'яток VIII—VII ст. до н. е. на степових просторах від Дунаю до Південного Приуралля (Яблонський 2000, с. 64). П. В. Федоров вважав, що в цей період, який збігається з часом існування Фанагорійської регресії, існував малий льодовиковий період (Федоров 1982, с. 154).

До кінця VII ст. до н. е. в Північно-Причорноморському регіоні закінчуються Фанагорійська регресія і ксеротермічна депресія, що існували тут з XIII—XII до VII ст. до н. е. (Золотун, Кухтеева 1984). В цей час закінчується епоха зниженої зволоженості (Бучинський 1963, с. 59).

Із VII ст. до н. е. клімат почав стабілізуватися, став менш континентальним і во-

логішим. В. П. Золотун і К. М. Кухтеева за-раховують початок найбільшої аридності клімату (так звану ксеротермічну депресію) до 3,2—3,1 тис. років тому, що тривало до 2,7—2,6 тис. років тому. Надалі, за їхнім визначенням, гумусованість ґрунтів зросла, і клімат став м'якшим 2,5—2,4 тис. років тому (V—IV ст. до н. е.) (Золотун 1972, с. 90; Золотун, Кухтеева 1984). Подібні результати були отримані при дослідженні ґрунтів Суботівського городища, розташованого у Черкаському р-ні (колишній Чигиринський р-н) Черкаської обл. Результати дослідження палеоґрунтів на його території показали, що максимум ксеротермічної депресії відноситься до 2,8 тис. років тому і відповідають максимуму осушення цієї території в суббореальному періоді. До цього ж часу відноситься фінал розвитку чорноліської культури (Дараган 2004, с. 34). У припиненні існування цієї культури одним з визначальних чинників, безсумнівно, виступили кліматичні зміни. Потім відбулося поступове збільшення загальної зволоженості клімату, підтвердженням чого слугують палеоландшафтний аналіз ґрунтів на території Більського городища. Він показав, що в VII ст. до н. е. ґрунти сформувалися в умовах холодного і вологого клімату (Артюшенко, Карева 1965, с. 93, 99).

Проникнення скіфських племен на територію лісостепової зони Північного Причорномор'я почалося з середини VII ст. до н. е. Саме в першій половині — середині VII ст. до н. е. тут збудовано цілий ряд великих городищ площею від 100 до понад 4000 га (Дараган та ін. 2010, с. 113). Процес зародження великих городищ Лісостепу розпочався ще до приходу основних сил скіфів у Північне Причорномор'я (Ковпаненко та др. 1989, с. 14—19). Так найдавніший культурний шар на Більському городищі датовано другою половиною VIII — першою половиною VII ст. до н. е. (Задников, Шрамко 2011, с. 139). Усі великі скіфські городища середини VII — початку VI ст. до н. е. розташовувалися в лісостеповій зоні, найсприятливішій у той час для ведення сільськогосподарської діяльності. Будівництво таких великих за площею городищ, які мали значні за розмірами фортифікаційні споруди, потребувало чималих людських ресурсів. Треба зазначити, що навіть у пізніші періоди на цих землях довго не фіксувалося такої концентрації пам'яток осілості. Виходячи з того, що кількість населення на конкретній території визначається продуктивністю визначеного ландшафту, на якому воно мешкало, це може бути підтвердженням поліпшення загальної кліматичної ситуації на території лісостепової зони України.

Ряд дослідників вважає великі за площею городища центрами міжплемінних об'єднань

місцевого землеробського населення і причину їх виникнення пов'язує з необхідністю захисту його від агресії кочовиків. Існує також протилежне припущення, що саме скіфи, використовуючи підкорене землеробське населення, зорганізували спорудження великих городищ на території Лісостепу, як адміністративних центрів племенних об'єднань. Крім великих воєнно-адміністративних центрів в Лісостепу існувало цілий ряд менших за розмірами та значенням городищ і укріплених поселень.

Таким чином, можна припустити, що на виникнення великих за площею укріплених скіфських городищ в VII—IV ст. до н. е. в лісостеповій зоні України вплинули як природний так і політичний фактори. Природний фактор сприяв збільшенню чисельності мешканців лісостепової зони, а військова загроза обумовила необхідність будівництва потужних фортифікаційних споруд.

Проникнення скіфів на територію Лісостепової зони та будівництво великих городищ відбувається в першій половині — середині VII ст. до н. е. (Марченко 2005, с. 29), раніше початку освоєння грецькими колоністами прибережних районів Північного Причорномор'я, які виникають на його узбережжі в кінці VII — початку VI ст. до н. е. Грецькі колоністи опановують терени Нижнього Побужжя в кінці VII ст. до н. е. Заснувавши своє перше поселення на о. Березань, греки згодом займають найближчі прибережні райони (Крыжицкий и др. 1990, с. 12—18).

У VII — на початку V ст. до н. е., на відміну від лісостепової зони, продовжує тривати період запустіння причорноморських степів. Згідно існуючих досліджень степові райони Північного Причорномор'я через кліматичні умови, які існували в даний період часу, були практично незаселеними (Мурзин 1984, с. 11; Гребенников 2008, с. 126). Головні центри скіфських племен локалізувалися на Північному Кавказі та в лісостепових районах басейну Дніпра до VI ст. до н. е. (рис. 1; Мурзин 1984, с. 100; Махортых 1987, с. 15; Марченко 2005, с. 30—31, рис. 1).

На території Українського Лісостепу на сьогоднішній день відомо 10 великих городищ, площа яких перевищує 100 га: Немирівське, Трахтемирівське, Мотронинське, Чмирівське, Журжинецьке, Комарівське, Моринці, Таращанське, Ходосівське, Більське. Можливо, до городищ-гігантів можна віднести Басівське городище. Більшість городищ зосереджена на правому березі Дніпра. На лівому березі відомо два великих городища — Більське — Поворскілля і Басівське — Посулля. Час існування найбільшої кількості городищ та будівництво навколо них могутніх оборонних укріплень відбулось у VI—IV ст. до н. е.

Одним із головних індикаторів, який дозволив доволі точно визначити час виникнення городищ та час їх існування, були знахідки грецьких виробів, представлених головним чином фрагментами кераміки (дагування якої на цей час добре розроблено), отриманих при їх дослідженні. Існування цих знахідок вказує на наявність торговельних зв'язків скіфського населення лісостепової зони України з античними центрами північного узбережжя Чорного моря в кінці VII — на початку VI ст. до н. е. Активні торговельні контакти грецького населення Північного Причорномор'я з лісостеповими районами протягом всього архаїчного періоду посвідчуються знахідками різноманітних виробів античних майстрів: кераміки, артефактів кольорових металів, античних монет. Грецькі товари імпорту зустрічаються на таких скіфських городищах як: Немирівське, Більське тощо (Граков 1954, с. 115, 145; Шрамко 1987, с. 126; Задников, Шрамко 2011, с. 139; Вахтина 2018, с. 214).

Торговельні контакти населення скіфського часу лісостепової зони України з грецькими центрами фіксуються раніш за час виникнення перших грецьких поселень на території Північного Причорномор'я. Відкриття стародавніх поселень та могильників по берегах річки Південний Буг та знайдені археологічні речі доказують, що торговельний шлях, який по ньому проходив, зв'язував територію Північного Причорномор'я з центральними районами Східної Європи та Балтійським регіоном ще з XVI ст. до н. е. (Клочко 1996, с. 130).

Необхідно враховувати те, що окрім кліматичних змін на водність річок великий вплив має існування значних за площею лісових масивів на території їх водних басейнів. Історичні документи повідомляють, про те, що до другої половини XIX ст. обводнення півночі України було значно більшим порівняно з сучасним часом, а на його території існували досить значні за площею лісові масиви. Не лише крупні степові річки, але й невеликі, були повноводні весь рік, а деякі з них були судноплавні.

У степових ярах та балках, де зберігалася лісова рослинність, існували річки, струмки та джерела, які зараз майже зникли (Кириков 1983; Жукинський 1987). Головною причиною зникнення струмків, джерел і обміління річок у степовій зоні значною мірою стала господарська діяльність населення, яке почало активно освоювати степову зону Північного Причорномор'я в XVIII—XIX ст., внаслідок чого більша частина лісових масивів була знищена.

Особливо цей процес посилюється у другій половині XIX ст., часу початку активного освоєння степових просторів Північного

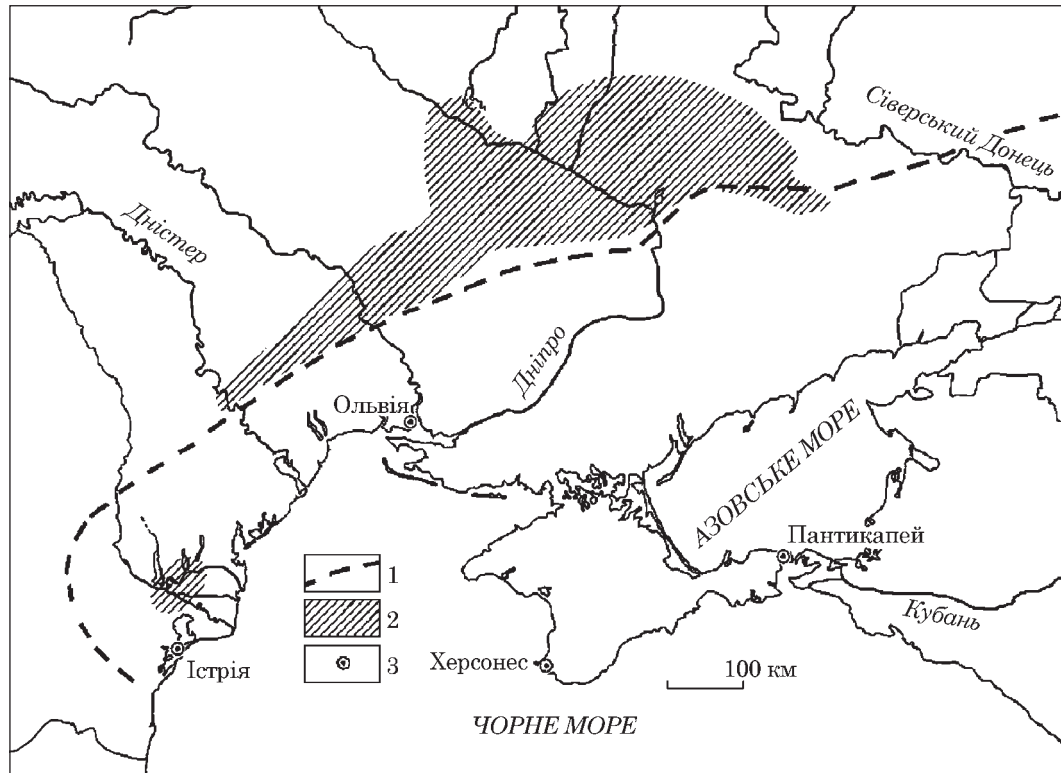

Рис. 1. Карта-схема розселення скіфів і розміщення грецьких поселень в VI ст. до н. е. (за Марченко 2005): 1 — межа лісостепової зони; 2 — території, зайняті скіфами; 3 — грецькі поселення

Причорномор'я (Кириков 1983). Згідно із сучасними палеогеографічними даними, лісові райони в часи античності займали значно більші території, ніж зараз. Це з одного боку сприяло збільшенню водності річок Східної Європи та полегшувало умови існування водних торговельних шляхів, а з другого боку значно ускладнювало прокладку сухопутних торгових маршрутів.

Треба також зауважити, що окрім водних торговельних шляхів на території Північного Причорномор'я існували також і сухопутні, по яких на територію скіфських городищ лісостепової зони міг поступати грецький імпорт. На думку Ю. В. Болтрика один із таких шляхів, який існував у VI—V ст. до н. е., пов'язував райони Лісостепу з Нижнім Побужжям, і проходив вододілом річок Інгул та Інгулець. Цим торговельним шляхом доставляли сіль, яку добували в Нижньому Побужжі (Болтрик 2000, с. 128). Час існування цього торговельного шляху співпадає з періодом, коли політичний центр Скіфії знаходився у лісостеповій зоні. Існування цього торговельного шляху фіксується задовго до початку грецької колонізації Північного Причорномор'я (Суботін, Черняков 1982, с. 20—21).

Необхідно враховувати, що постійні функціонуючі сухопутні торговельні шляхи могли постійно існувати на території держав або великих племінних об'єднань, які були за-

цікавлені в їхньому існуванні та здатні підтримувати їх належному стані, а також мали можливість здійснювати захист для безпечного просування торговельних караванів. Виникнення постійних функціонуючих торговельних шляхів у V ст. до н. е. стало можливим тільки після освоєння скіфами території Причорноморських степів.

Так Б. М. Граков описував торговельний шлях з Ольвії в Поволжя й далі до Уралу (1947, с. 28). Можна зробити припущення, що цей торговельний шлях міг виникнути й існувати за часів Великої Скіфії, коли скіфи могли забезпечити безпечний прохід по своїй території, а Ольвія стала одним із центрів посередницької торгівлі Північного Причорномор'я в V ст. до н. е.

Широке поширення грецького імпорту на території Північного Причорномор'я припадає на другу половину VII — першу половину VI ст. до н. е. (Вахтина 2018, с. 214).

Треба відзначити, що торговельні контакти між населенням скіфських городищ лісостепової зони з грецькими центрами фіксуються раніш за час виникнення перших грецьких поселень на території Північного Причорномор'я. Імовірно, що саме існування торговельних шляхів було одним з головних факторів, які обумовили виникнення грецьких поселень у цьому регіоні. У VII — на початку VI ст. до н. е. вони стають головними водними торговельними шляха-

ми Північного Причорномор'я. Саме в гирлах цих річок виникають найраніші грецькі поселення: Березанське при злитті Бузького та Дніпровського лиманів (Крыжицкий і др. 1990, с. 42) і Таганрозьке в районі впадіння р. Дон у Азовське море (Копылов 2009, с. 28—29).

При розгляді поширення раннього грецького імпорту на території Півдня України можна відразу відзначити, що вони розміщуються двома групами. Перша група знахідок концентрується на пам'ятках району басейнів Південного Бугу і Дніпра. Це, зокрема, Немирівське городище (на річці Південний Буг), городища: Пастирське, Жаботинське (Правобережжя Середнього Подніпров'я), Більське городище (Лівобережжя Дніпра) та інші. Друга група знахідок грецького імпорту локалізується в районі басейну Дону та Сіверського Дінця (Хопер, Криворіжжя) (Лапін 1966, с. 72, 73; Онайко 1966; Копылов 2009, с. 28—32).

Таким чином, ці дві групи знахідок, безсумнівно, пов'язані з поселенськими структурами. Перша — басейнів Бугу та Дніпра постачалася з Березанського поселення, а друга, Донська — з Таганрозького поселення. Розглядаючи питання про значну відстань, яку «здолали» грецькі товари від морського узбережжя до лісостепових городищ середини VII — початку VI ст. до н. е., необхідно зазначити, що степова зона в цей час майже позбавлена подібного імпорту. Поясненням цьому можуть бути несприятливі кліматичні умови, про які зазначалося вище. Ця істотна обставина залишала смугу степу в зазначений час практично незаселеною (Мурзин 1984, с. 11; Гребенников 2008, с. 126) і, розуміється, торгівля на цій території була просто неможлива.

Скіфські городища розташовувалися на Південному Бузі (Немирівське городище) або в межиріччі між правою притокою Дніпра р. Тясмин і лівою притокою Південного Бугу р. Синюха (Пастирське, Жаботинське). Знахідки архаїчної розписної столової кераміки на лісостепових скіфських городищах датовані 640—600 рр. до н. е., причому їх переважна більшість була зафіксована на Немирівському городищі (третя чверть VII ст. до н. е.; Вахтина 2004), на Більському городищі вона з'являється з другої половини VII — першої чверті VI ст. до н. е. Уся знайдена кераміка була виготовлена в Східній Греції, головним чином на території Південної Іонії. Деякі зразки розписної кераміки дуже рідко зустрічаються на території Північного Причорномор'я, частина з них — тільки на Немирівському городищі (Дараган 2004, с. 90; Задников, Шрамко 2011, с. 139, 146; Вахтина 2018, с. 195). Чисельне співвідношення знахідок кераміки

на скіфських городищах лісостепової зони цього періоду свідчить, про те, що саме Немирівське городище було основним центром її поширення в цьому регіоні (Вахтина 2007, с. 50—51).

Нині можна з упевненістю припустити, що населення більшості скіфських городищ VII—V ст. до н. е. використовували в якості торговельного водного шляху головним чином Південний Буг і його притоки. Найраніші письмові згадки про р. Південний Буг зустрічаються у багатьох античних авторів. Більшість сучасних дослідників зараз ототожнюють р. Південний Буг з річкою Гіпаніс, яка досить часто згадується у більшості описів Північного Причорномор'я античними авторами. При перерахуванні рік Скіфії, Геродот називає Гіпаніс (р. Південний Буг) третьою річкою за розмірами Північного Причорномор'я. Згадуючи цей район, Геродот повідомляє, що поблизу моря до Борисфену приєднується Гіпаніс, які впадають в один і той же лиман. (Herod, IV, 52). Описуючи Північне Причорномор'я та річки, Геродот найретельніше навів свідчення саме про Південний Буг (Гіпанісу). Цей факт безперечно свідчить про важливість саме цієї річки, як водного торговельного шляху по території Скіфії на час написання Геродотом «Історії». Так за течією р. Північний Буг (Гіпаніс) він перелічує чотири народи: калліспідів, алізонів, скіфів-оратаїв і неврів (Herod, IV, 17), а при описі р. Дніпро, він згадує тільки два народи, що проживали в цьому районі: скіфів-землеробів та андрофагів (Herod, IV, 18).

На думку Г. А. Стратановського, Геродот описував торговельний шлях, що існував тільки від гирла Дніпра на північ, до великих Дніпровських порогів, куди, за його припущенням, приходили античні купці для мінової торгівлі (Стратановский 1972, с. 519). Виходячи з цих писемних повідомлень, можна припустити, що на ранніх етапах грецької колонізації берегів Північного Причорномор'я та за часів перебування Геродота в Ольвії саме Південний Буг був головним торговельним шляхом в цьому регіоні. Всі інші річки Скіфії Геродот описує досить кратко або лише згадує їх назви. Це підкреслює значення Південного Бугу як одного з головних водних торговельних шляхів Північного Причорномор'я у VII — на початку VI ст. до н. е.

Скіфські городища розташовані на лівих притоках Дніпра, такі як Басівське на р. Сула і Більське на р. Ворскла, як торговельний водний шлях могли використовувати й р. Дніпро. Городища, які розташовані вище правої притоки Дніпра р. Рось, такі, як Трахтемирівське і Канівське, ймовірно, також використовували як торговельний шлях

Південний Буг, на якому знаходилося Немирівське городище. Саме Немирівське городище, судячи з зафіксованого археологічного матеріалу, було центром посередницької торгівлі грецьким імпортом в лісостеповій зоні. Антична кераміка знайдена на його території свідчить про встановлення контактів його мешканців з грецькими центрами не пізніше середини VII ст. до н. е. Близько середини VI ст. до н. е. відбулося скорочення знахідок грецької кераміки на території Немировського городища. Цей факт свідчить про те, що сталося скорочення торговельних зв'язків між грецькими центрами і жителями городища (Вахтина 2007, с. 50—51; 2018, с. 214). Виходячи з цього можна зробити висновок про те, що з цього часу Немирівське городище втрачає своє значення як головний центр посередницької торгівлі між скіфськими городищами лісостепу та грецькими поселеннями Північного Причорномор'я.

Наймасовішим датованим матеріалом, який дозволяє встановити наявність контактів населення лісостепової зони з грецькими містами, безсумнівно, є розписна кераміка. Однак, кількість знахідок розписної кераміки на лісостепових городищах і могилах невелика. Навіть на найбільш добре досліджених городищах, таких як Мотронинське або Західне Більське, її знахідки поодинокі. На Західному Більському городищі найраніша грецька кераміка зафіксована з середини — початку третьої чверті VII ст. до н. е. Надалі кількість знахідок грецької кераміки на ньому збільшилася, на відміну від Немировського городища (Вахтина 2007, с. 49—51; Задников 2007, с. 19—21; 2009, с. 20). Цей факт, можливо, вказує на поступове збільшення значення р. Дніпро, як важливішого торговельного шляху, що зв'язував населення античних центрів Північного Причорномор'я з лісостеповими територіями Придніпров'я. У заможних скіфських похованнях цього часу розписний чорнолаковий посуд VII—VI ст. до н. е., як правило, зустрічається поодинокі. Це може свідчити про рідкісність і престижність розписного грецького посуду (Бутягин 2001, с. 57). Розглядаючи комплекси розписної східно-грецької кераміки, знайденої на лісостепових скіфських городищах цього періоду, складається враження, що вона надходила досить рідкісними і компактними партіями. Причому слід зазначити, що вивчення кераміки, яка знайдена на Мотронинському і Немировському городищах, а також розписної кераміки з кургану Темір-Тора, показує, що стилістично цей посуд відноситься до інших груп, ніж аналогічна кераміка з ранніх шарів Березані, Ольвії, Таганрозького поселення та інших, більш пізніх пам'яток цього періоду. На підставі

цих даних деякі дослідники вважають, що ці партії розписної кераміки потрапляли на територію лісостепових і степових варварських поселень Північного Причорномор'я, минаючи античні центри цього регіону (Бутягин 2001, с. 57).

Розглядаючи це припущення, необхідно відзначити, що в кінці VII — VI ст. до н. е. на території Північного Причорномор'я існували головним чином водні торговельні шляхи, які пов'язували їх з античними центрами. Інше питання полягає в тому, що в цей час недавно засновані грецькі поселення ще повністю не контролювали торгівлю з внутрішніми районами Північного Причорномор'я. Тому частина розписної грецької кераміки могла йти безпосередньо з Східно-Середземноморських грецьких центрів на лісостепові території України, не осідаючи на недавно заснованих грецьких поселеннях Північного Причорномор'я. Надалі ситуація змінюється і з кінця VI — початку V ст. до н. е. грецькі міста Північного Причорномор'я, такі як Ольвія і Пантікапей, повністю встановлюють контроль над торгівлею з внутрішніми районами цього регіону.

Вирішуючи питання про предмети імпорту з лісостепових районів, необхідно зауважити, що малоімовірно надходження з них в VII—V ст. до н. е. значних поставок сільськогосподарської продукції. Тим більше, що судячи з палеоботанічних досліджень, в Лісостеповій зоні вирощували північні сорти пшениці, які на відміну від голозернових сортів за характерними особливостями не могли бути предметом експорту (Шрамко, Янушевич 1985; Янушевич 1986). В античних письмових джерелах не зустрічаються згадки про будь-які поставки зерна з районів Нижнього Побужжя і Нижнього Подніпров'я та Нижнього Подоння.

Полібій у «Загальній історії» писав про Понте, що він має безліч предметів, вельми необхідних людині — худобу, величезну кількість чудових рабів, з предметів розкоші — мідь, віск, солону рибу тощо. Одним із предметів експорту зі Східної Європи, також, ймовірно, був бурштин. Про це свідчать згадки про нього в деяких античних авторів, так Діодор Сіцилійський (Diod, V, 23), згадує про бурштин під назвою «скіфський електор». Сама назва говорить про те, що він має походження з території Східної Європи, яку античні автори ототожнювали зі Скіфією. Натомість за це греки привозили оливкове масло, вино, всілякий столовий посуд, сіль, прикраси тощо. Цікавим також є його свідчення про те, що хліб то ввозиться звідти, то вивозиться (Polib. 38, 3 сл; IV, 38, 5). Це служить підтвердженням того, що врожаї й неврожаї на території Північного Причорномор'я часто чергувалися через зміни клімату.

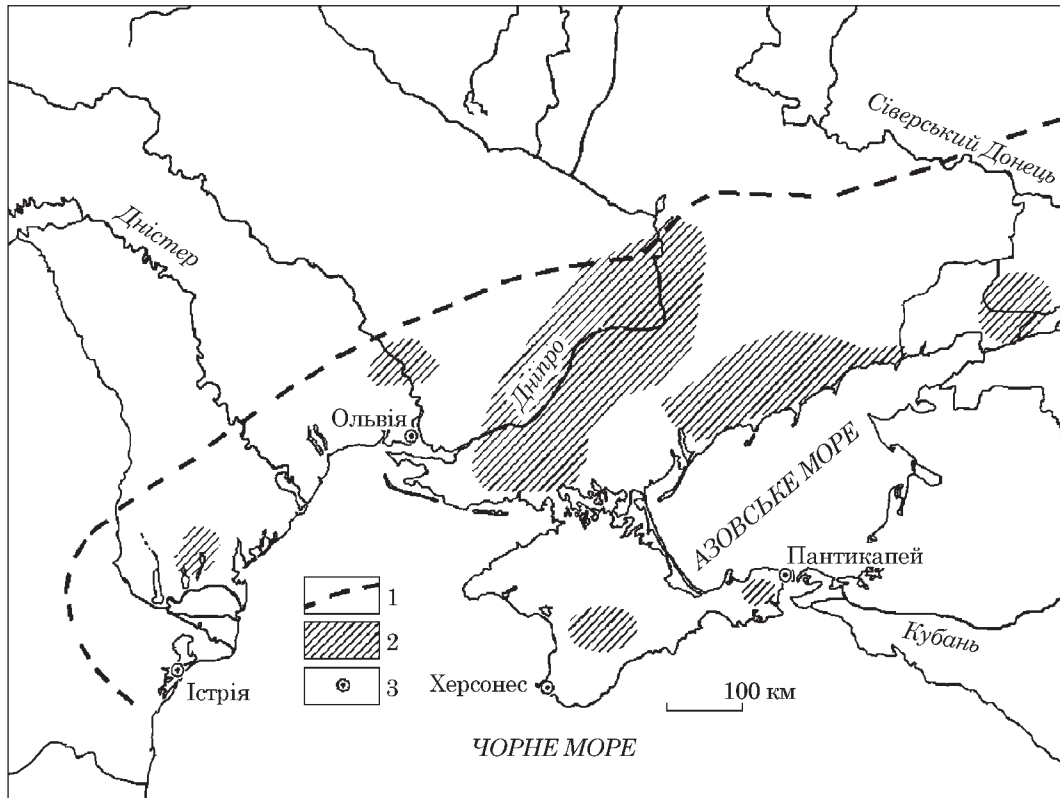

Рис. 2. Карта-схема розселення скіфів і розміщення грецьких поселень в IV ст. до н. е. (за Марченко 2005): 1 — межа лісостепової зони; 2 — території, зайняті скіфами; 3 — грецькі поселення

У VII—V ст. до н. е. роль головного торговельного водного шляху відігравала р. Південний Буг. Цей факт може підтвердити найбільша кількість знахідок античної кераміки на території розташованого на його березі Немирівського городища. Також на користь цього припущення є заснування на правому березі Бузького лиману античного міста Ольвії. Надалі, з переносом політичного центру Великої Скіфії в район Нижнього Подніпров'я, який ймовірно відбувається в кінці V — на початку IV ст. до н. е., торговельний шлях переміщується на р. Дніпро (Мурзін 1986, с. 8—9). Розглядаючи роль Південного Бугу треба відзначити, що протягом усього античного періоду він продовжував грати досить значну роль, як водна транспортна артерія, яка з'єднувала Північне Причорномор'я з районами Центральної та Східної Європи, а також Прибалтикою.

Потепління клімату з V ст. до н. е., при збереженні тенденції збільшення вологості, створило сприятливі умови для освоєння степових районів Північного Причорномор'я (Адаменко и др. 1982, с. 28). Описуючи територію Нижнього Подніпров'я, Геродот повідомляє: «країна рівнинна і рясніє травом і

зрошується водою багатьох річок» (Herod, IV, 47) й далі «серед інших рік Борисфен найбільш корисний людям, бо навколо нього найкращі і найпоживніші пасовища для худоби і дуже багато в ньому риби... і ниви навколо нього чудові, а там, де не засіяно, виростає висока трава» (Herod, IV, 53). Такі природні зміни, ймовірно, зумовили частковий відтік населення з лісостепової в степову зону (рис. 2).

У період з кінця V — на початку IV ст. до н. е. на території степової зони Північного Причорномор'я існує період кліматичного оптимуму, саме в цей час скіфські племена переживають період свого максимального розквіту. Чисельність населення в районах розташування великих скіфських городищ скорочується. Можливо цим фактом, разом з встановленням політичної стабільності, зумовлено те, що на рубежі VI—V ст. або на початку V ст. до н. е. оборонні укріплення скіфських городищ втрачають своє призначення. Політичний центр Скіфії переміщується на територію Нижнього Подніпров'я, де концентрується значна частина населення. Великі скіфські городища втратили військове й політичне значення і поступово занепали.

ЛІТЕРАТУРА

- Адаменко, В. Н., Масанова, М. Д., Четвериков, А. Ф. 1982. *Индикация изменений климата: Методы анализа и интерпретации*. Ленинград: Гидрометеиздат.
- Артюшенко, О. Т., Карева, О. В. 1965. Розвиток рослинності Черкащини в ранньо- та пізньольдовий час за матеріалами споро-пилкових досліджень. *Український ботанічний журнал*, XXII, 3, с. 91-100.
- Березанська, С. С., Отрошенко, В. В. 1997. Бронзовий вік. В: Смолій, В. А. (ред.). *Давня історія України. Енеоліт та бронзовий вік*. І. Київ: Наукова думка, с. 387-422.
- Болтрик, Ю. В. 2000. Основной торговый путь Ольвии в Днепровское лесостепное Правобережье. *Российская археология*, 1, с. 121-130.
- Борисов, А. А. 1975. *Климаты СССР в прошлом настоящем и будущем*. Ленинград: ЛГУ.
- Бутягин, А. М. 2001. К вопросу о греко-варварской торговле в VII—VI вв. до н. э. В: *Проблемы истории и археологии Украины. Материалы международной научной конференции, посвященной 10-летию независимости Украины*. Харьков, с. 57.
- Бучинский, И. Е. 1963. *Климат Украины в прошлом, настоящем и будущем*. Киев: Госсельхозиздат УССР.
- Вахтина, М. Ю. 2004. Греческая архаическая столовая керамика в варварских памятниках Северного Причерноморья: время и пути распространения. *Боспорские чтения*, V: Этнические процессы, с. 54-58.
- Вахтина, М. Ю. 2007. Греческая архаическая керамика из раскопок Немировского городища в Побужье. В: *Ранній залізний вік Євразії. До 100-річчя О. І. Тереножкіна*. Київ; Чигирин, с. 49-51.
- Вахтина, М. Ю. 2018. Греческая керамика из раскопок Немировского городища. В: Алексеев, А. Ю., Пиотровский, Ю. Ю., Виноградов, Ю. А. (ред.). *Городище Немиров на реке Южный Буг. По материалам раскопок в XX веке из коллекций Государственного Эрмитажа и Научного архива ИИМК РАН*. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж; ИИМК РАН; НКТ, с. 193-222.
- Геродот. 1993. *Исторії в дев'яти книгах*. Переклад, передмова та примітки А. О. Білецького. Київ: Наукова думка.
- Граков, Б. М. 1947. Чи мала Ольвія торговельні зносини з Поволжям і Приураллям в архаїчну та класичну епохи? *Археологія*, 1, с. 23-37.
- Граков, Б. Н. 1954. *Каменское городище на Днепре*. Материалы и исследования по археологии СССР, 36. Москва: АН СССР.
- Гребенников, Ю. С. 2008. *Киммерийцы и скифы Степного Побужья (IX—III вв. до н. э.)*. Николаев: ИА НАН Украины.
- Дараган, М. Н. 2004. Палеоэкономика населения Жаботинского поселения. В: Гаврилюк, Н. О. (ред.). *Палеоекономіка раннього залізного віку на території України*. Київ: Шлях, с. 32-65.
- Дараган, М. Н., Разумов, С. Н., Снытко, Н. И., Бондарь, К. М., Вершило, И. В. 2010. Пространственное изучение Немировского городища. *Археологічні дослідження в Україні в 2009 р.*, с. 113-115.
- Жукинський, В. Н. 1987. Днепро-Бугская устьевая область. В: Грезе, В. Н., Поликарпов, Г. Г., Романенко, В. Д. и др. (ред.). *Природа Украинской ССР. Моря и внутренние воды*. Киев: Наукова думка, с. 93-95.
- Задников, С. А. 2007. Ранняя античная керамика Бельского городища. В: *Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и средние века*. Ростов-на-Дону, с. 19-21.
- Задников, С. А., Шрамко, И. Б. 2011. Античный импорт третьей четверти VII — первой четверти VI вв. до н. э. на Бельском городище (по материалам раскопок 2008 и 2009 гг.). В: Посохов, С. И. (ред.). *Древности восточной Европы*. Харьков: Гротеск, с. 138-147.
- Золотун, В. П. 1972. Результаты палеогрунтовых исследований курганов поблизу Каховки в 1968 р. *Археологія*, 6, с. 86-90.
- Золотун, В. П., Кухтева, К. М. 1984. Палеопочвенные исследования для археологии. В: *История развития почв СССР в голоцене. Тезисы докладов Всесоюзной конференции*. Пушкино: ОНТИ НЦБИ АН СССР, с. 232-233.
- Иванов, И. В. 1985. Изменения климата Южной Украины в голоцене. В: Ковалева, И. Ф. (ред.). *Проблемы археологии Поднепровья*. Днепропетровск, с. 27-32.
- Иевлев, М. М. 2014. *Очерки античной палеоэкологии Нижнего Побужья и Нижнего Поднепровья*. Киев: О. Філок.
- Ильинская, В. А., Тереножкин, А. И. 1983. *Скифия VII—IV вв. до н. э.* Киев: Наукова думка.
- Кириков, С. В. 1983. *Человек и природа степной зоны, конец X — середина XIX в. (европейская часть СССР)*. Москва: Наука.
- Ключко, В. И. 1996. Новые аспекты связей Северного Причерноморья с Восточным Средиземноморьем в Позднем Бронзовом веке. В: Крыжицкий, С. Д. (ред.). *Мир Ольвии (памятник исследователю и исследование памятника). К 90-летию Л. М. Славина*. Киев: ИА НАН Украины, с. 129-131.
- Ковпаненко, Г. Т., Бессонова, С. С., Скорый, С. А. 1989. *Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья (Киево-Черкасский регион)*. Киев: Наукова думка.
- Копылов, В. П. 2009. Нижне-Донской культурно-исторический район в системе международных отношений (VII — первая треть III в. до н. э.). В: *Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и средние века. Материалы XII международной научной конференции*. Ростов-на-Дону, с. 28-38.
- Крыжицкий, С. Д., Буйских, С. Б., Отрешко, В. М. 1990. *Античные поселения Нижнего Побужья (археологическая карта)*. Киев: Наукова думка.
- Лалин, В. В. 1966. *Греческая колонизация Северного Причерноморья*. Киев: Наукова думка.
- Лосев, К. С. 1985. *Климат: вчера, сегодня... и завтра?* Ленинград: Гидрометеиздат.
- Марченко, К. К. 2005. Периодизация истории Северного Причерноморья в скифскую эпоху. В: Марченко, К. К. (ред.). *Греки и варвары Северного Причерноморья в скифскую эпоху*. Санкт-Петербург: Алетей, с. 27-41.
- Махортых, С. В. 1987. Скифы и Кавказ (к проблеме раннего этапа скифской истории и культуры). В: *Киммерийцы и скифы. Тезисы докладов Всесоюзного семинара посвященного памяти А. И. Тереножкина*. II. Кировоград: ИА АН УССР, с. 18-20.
- Махортых, С. В., Иевлев, М. М. 1991. Формирование ранне кочевнических образований на юге Европейской части СССР в позднейший предскифский период. В: Абрамов, А. П. (ред.). *Древности Северного Кавказа и Причерноморья*. Москва: Эвтектика, с. 18-31.

Мурзин, В. Ю. 1984. *Скифская архайка Северного Причерноморья*. Киев: Наукова думка.

Мурзін, В. Ю. 1986. Про утворення Північнопричорноморської Скифії. *Археологія*, 55, с. 1-10.

Онайко, Н. А. 1966. *Античный импорт в Приднепровье и Побужье в VII—V веках н. э.* Свод археологических источников, Д 1-27. Москва: Наука.

Суботін, Л. В., Черняков, І. Т. 1982. Новотроїнівський скарб та питання обміну металом в добу пізньої бронзи. *Археологія*, 39, с. 15-22.

Стратановский, Г. А. 1972. Примечания. В: Геродот. *История в девяти книгах*. Ленинград: Наука, с. 501-545.

Федоров, П. В. 1982. Последлениковая трансгрессия Черного моря и проблема изменений уровня океана за последние 15000 лет. В: Каплин, П. А., Клите, Р. К., Чепалыга, А. Л. (ред.). *Колебания уровня морей и океанов за 15000 лет*. Москва: Наука, с. 151-156.

Черняков, І. Т. 1989. «Город людей киммерийских» Гомера в археологических реалиях Северного Причерноморья. В: *Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья. Тезисы докладов конференции*. Запорожье, с. 165-167.

Шрамко, Б. А. 1987. *Бельское городище скифской эпохи (город Гелон)*. Киев: Наукова думка.

Шрамко, Б. А., Янушевич, З. В. 1985. Культурные растения Скифии. *Советская археология*, 2, с. 47-64.

Яблонский, Л. Т. 2000. Главные миграционные процессы на территории Южного Приаралья в раннем железном веке. *Нижеволжский археологический вестник*, 3, с. 64-75.

Янушевич, З. В. 1986. *Культурные растения Северного Причерноморья: палеоботанические исследования*. Кишинев: Штиинца.

REFERENCES

Adamenko, V. N., Masanova, M. D., Chetverikov, A. F. 1982. *Indikatsiia izmenenii klimata: Metody analiza i interpretatsii*. Leningrad: Gidrometeoizdat.

Artushenko, O. T., Kareva, O. V. 1965. Rozvytok roslynosti Cherkashchyny v ranno- ta piznolodovykovy chas za materialamy sporo-pylkovykh doslidzhen. *Ukrainskyi botanichnyi zhurnal*, XXII, 3, s. 91-100.

Berezanska, S. S., Otroshchenko, V. V. 1997. *Bronzovy vik*. In: Smolii, V. A. (ed.). *Davnia istoriia Ukrainy. Eneolit ta bronzovy vik*. I. Kyiv: Naukova dumka, s. 387-422.

Boltrik, Iu. V. 2000. Osnovnoi torgovyi put Olvii v Dneprovskoe lesostepnoe Pravoberezhie. *Rossiiskaia arkheologiya*, 1, s. 121-130.

Borisov, A. A. 1975. *Klimaty SSSR v proshlom nastoiashchem i budushchem*. Leningrad: LGU.

Butiagin, A. M. 2001. K voprosu o greko-varvarkoi torgovle v VII—VI vv. do n. e. In: *Problemy istorii i arkheologii Ukrainy. Materialy mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii, posviashchennoi 10-letiiu nezavisimosti Ukrainy*. Kharkov, s. 57.

Buchinskii, I. E. 1963. *Klimat Ukrainy v proshlom, nastoiashchem i budushchem*. Kiev: Gosselkhozizdat USSR.

Vakhtina, M. Iu. 2004. Grecheskaia arkhaischeskaia stolovaia keramika v varvarkikh pamiatnikakh Severnogo Prichernomoria: vremia i puti rasprostraneniia. *Bosporskie chteniia*, V: Etnicheskie protsessy, s. 54-58.

Vakhtina, M. Iu. 2007. Grecheskaia arkhaischeskaia keramika iz raskopok Nemirovskogo gorodishcha v Pobuzhe. In: *Ranni zaliznyi vik Yevrazii. Do 100-richchia O. I. Terenozhkina*. Kyiv: Chyhyryn, s. 49-51.

Vakhtina, M. Iu. 2018. Grecheskaia keramika iz raskopok Nemirovskogo gorodishcha. In: Alekseev, A. Yu., Piotrovsky, Yu. Yu., Vinogradov, Yu. A. (eds.). *Gorodishche Nemirov na reke Iuzhnyi Bug. Po materialam raskopok v XX veke iz*

kolleksii Gosudarstvennogo Ermitazha i Nauchnogo arkhiva IIMK RAN. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh; IIMK RAN; NKT, s. 193-222.

Herodot. 1993. *Istorii v dev'iati knykhakh*. Pereklad, peredmovna ta prymitky A. O. Biletskoho. Kyiv: Naukova dumka.

Hrakov, B. M. 1947. Chy mala Olviia torhovelni znosyny z Povolzhiam i Pryuralliam v arkhaischnu ta klasichnu epokhy? *Arkheolohiia*, 1, s. 23-37.

Grakov, B. N. 1954. *Kamenskoe gorodishche na Dnepre*. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 36. Moskva: AN SSSR.

Grebennikov, Iu. S. 2008. *Kimmeriitsy i skify Stepnogo Pobuzhia (IX—III vv. do n. e.)*. Nikolaev: IA NAN Ukrainy.

Daragan, M. N. 2004. Paleoeconomika naseleniia Zhabotinskogo poseleniia. In: Havryliuk, N. O. (ed.). *Paleoeconomika rannoho zaliznogo viku na terytorii Ukrainy*. Kyiv: Shliakh, s. 32-65.

Daragan, M. N., Razumov, S. N., Snytko, N. I., Bondar, K. M., Vershilo, I. V. 2010. Prostranstvennoe izuchenie Nemirovskogo gorodishcha. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini v 2009 r.*, s. 113-115.

Zhukinskii, V. N. 1987. Dnepro-Bugskaia ustevaia oblast. In: Grese, V. N., Polikarpov, G. G., Romanenko, V. D. i dr. (eds.). *Priroda Ukrainy SSR. Moria i vnutrennie vody*. Kiev: Naukova dumka, s. 93-95.

Zadnikov, S. A. 2007. Ranniia antichnaia keramika Bel'skogo gorodishcha. In: *Mezhdunarodnye otnosheniia v basseine Chernogo moria v drevnosti i srednie veka*. Rostov-na-Donu, s. 19-21.

Zadnikov, S. A., Shramko, I. B. 2011. Antichnyi import tretei chetverti VII — pervoi chetverti VI vv. do n. e. na Bel'skom gorodishche (po materialam raskopok 2008 i 2009 gg.). In: Posokhov, S. I. (ed.). *Drevnosti vostochnoi Evropy*. Kharkov: Grotesk, s. 138-147.

Zolotun, V. P. 1972. Rezultaty paleogruntovykh doslidzhen kurhaniv poblyzu Kakhovky v 1968 r. *Arkheolohiia*, 6, s. 86-90.

Zolotun, V. P., Kukhteeva, K. M. 1984. Paleopochvennye issledovaniia dlia arkheologii. In: *Istoriia razvitiia pochv SSSR v golotsene. Tezisy dokladov Vsesoiuznoi konferentsii*. Pushino: ONTI NTsBI AN SSSR, s. 232-233.

Ivanov, I. V. 1985. Izmeneniia klimata Iuzhnoi Ukrainy v golotsene. In: Kovaleva, I. F. (ed.). *Problemy arkheologii Podneprov'ia*. Dnepropetrovsk, s. 27-32.

Ievlev, M. M. 2014. *Ocherki antichnoi paleoekologii Nizhnego Pobuzhia i Nizhnego Podneprov'ia*. Kiev: O. Filyuk.

Plinskaia, V. A., Terenozhkin, A. I. 1983. *Skifiia VII—IV vv. do n. e.* Kiev: Naukova dumka.

Kirikov, S. V. 1983. *Chelovek i priroda stepnoi zony, konets X — seredina XIX v. (evropeiskaia chast SSSR)*. Moskva: Nauka.

Klochko, V. I. 1996. Novye aspekty sviazei Severnogo Prichernomoria s Vostochnym Sredizemnomorem v Pozdnem Bronzovom veke. In: Kryzhitskii, S. D. (ed.). *Mir Olvii (pamiatnik issledovatelii i issledovanie pamiatnika). K 90-letiiu L. M. Slavina*. Kiev: IA NAN Ukrainy, s. 129-131.

Kovpanenko, G. T., Bessonova, S. S., Skoryi, S. A. 1989. *Pamiatniki skifskoi epokhi Dneprovskogo Lesostepnogo Pravoberezhia (Kievo-Cherkasskii region)*. Kiev: Naukova dumka.

Kopylov, V. P. 2009. Nizhne-Donskoi kulturno-istoricheskii raion v sisteme mezhdunarodnykh otnoshenii (VII — pervaiia tret III v. do n. e.) In: *Mezhdunarodnye otnosheniia v basseine Chernogo moria v drevnosti i srednie veka. Materialy XII mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii*. Rostov-na-Donu, s. 28-38.

Kryzhitskii, S. D., Buisikh, S. B., Otreshko, V. M. 1990. *Antichnye poseleniia Nizhnego Pobuzhia (arkheologicheskaia karta)*. Kiev: Naukova dumka.

Lapin, V. V. 1966. *Grecheskaia kolonizatsiia Severnogo Prichernomoria*. Kiev: Naukova dumka.

Losev, K. S. 1985. *Klimat: vchera, segodnia... i zavtra?* Leningrad: Gidrometeoizdat.

Marchenko, K. K. 2005. Periodizatsiia istorii Severnogo Prichernomoria v skifskuiu epokhu. In: Marchenko, K. K. (ed.). *Greki i varvary Severnogo Prichernomoria v skifskuiu epokhu*. Sankt-Peterburg: Aleteiia, s. 27-41.

Makhortykh, S. V. 1987. Skify i Kavkaz (k probleme ranego etapa skifskoi istorii i kultury). In: *Kimmeriitsy i skify. Tezisy dokladov Vsesoiuznogo seminara posviashchennogo pamiati A. I. Terenozhkina*. II. Kirovograd: IA AN USSR, s. 18-20.

Makhortykh, S. V., Ievlev, M. M. 1991. Formirovaniye ranne kochevnicheskikh obrazovaniy na iuge Evropeiskoi chasti SSSR v pozdneishii predskifskii period. In: Abramov, A. P. (ed.). *Drevnosti Severnogo Kavkaza i Prichernomoria*. Moskva: Eutektika, s. 18-31.

Murzin, V. Iu. 1984. *Skifskaya arkhaika Severnogo Prichernomoria*. Kiev: Naukova dumka.

Murzin, V. Yu. 1986. Pro utvorennia Pivnichnoprychornomorskoï Skifii. *Arkheolohiia*, 55, s. 1-10.

Onaiko, N. A. 1966. *Antichnyi import v Pridneprove i Pobuzhe v VII—V vekakh n. e.* Svod arkheologicheskikh istochnikov, D 1-27. Moskva: Nauka.

Subotin, L. V., Cherniakov, I. T. 1982. Novotroianivskiy skarb ta pytannia obminu metalom v dobu piznoi bronzy. *Arkheolohiia*, 39, s. 15-22.

Stratanovskii, G. A. 1972. Primechaniia. In: Gerodot. *Istoriia v devyati knigakh*. Leningrad: Nauka, s. 501-545.

Fedorov, P. V. 1982. Poslednikovaya transgressiia Chernomoria i problema izmenenii urovnia okeana za poslednie 15000 let. In: Kaplin, P. A., Klige, R. K., Chepalyga, A. L. (eds.). *Kolebaniia urovnia morei i okeanov za 15000 let*. Moskva: Nauka, s. 151-156.

Cherniakov, I. T. 1989. «Gorod liudei kimmeriiskikh» Gomera v arkheologicheskikh realiiakh Severnogo Prichernomoria. In: *Problemy skifo-sarmatskoi arkheologii Severnogo Prichernomoria. Tezisy dokladov konferentsii*. Zaporozhe, s. 165-167.

Shramko, B. A. 1987. *Belskoe gorodishche skifskoi epokhi (gorod Gelon)*. Kiev: Naukova dumka.

Shramko, B. A., Ianushevich, Z. V. 1985. Kulturnye rasteniia Skifii. *Sovetskaya arkheologiia*, 2, s. 47-64.

Iablonskii, L. T. 2000. Glavnye migratsionnye protsessy na territorii Iuzhnogo Priaralia v rannem zheleznom veke. *Nizhnevolzhskii arkheologicheskii vestnik*, 3, s. 64-75.

Ianushevich, Z. V. 1986. *Kulturnye rasteniia Severnogo Prichernomoria: paleobotanicheskie issledovaniia*. Kishinev: Shtiintsa.

N. I. Minaeva

THE INFLUENCE OF NATURAL FACTORS ON THE EMERGENCE OF LARGE SCYTHIAN SETTLEMENTS AND THE DEVELOPMENT OF TRADE ROUTES

This article considers the impact of changes in the natural environment on historical processes that took place in the steppe and forest-steppe zones of Ukraine in the XI—V centuries BC. It is determined that one of the main reasons for the emergence of large Scythian settlements was a natural factor. Changes in climatic conditions in the steppe zone led to the almost complete outflow of population from its territory in the

XI—V centuries BC. The establishment of a more favorable climate in the south of Ukraine, which began in the VII century BC, led to an increase in the population in the forest-steppe zone and the emergence of large Scythian settlements on its territory.

The article also considers the question of the emergence and functioning of the main trade routes that existed in the Northern Black Sea region at that time. South Bug, Dnieper and Don rivers were used as trade routes beginning XV century BC. The Scythian penetration to forest-steppe zone and the construction of big sites of settlements started before the start opening the north coastal Black Sea territory by Greek colonists. The Scythians appeared in the forest-steppe zone in the first half to mid- VII century, and the Greek opening of the coastal areas starts at the end of VII century BC. That time the South Bug, Dnieper and Don rivers became waterways connecting North Black sea area with central East Europe and Baltic countries. It were the estuaries of these rivers where appeared the biggest early Greek settlements: Berezan at the Bug and Dnieper estuary's conjunction and Taganrog at the Don estuary. In the VII—V centuries South Bug was the main trade route. This point is supported by the fact that the Olvia state capital-Olvia city was established on the right bank of the Bug estuary.

The Greek centers exported to these areas, possibly ceramics, vine, olive oil, jewelry etc. These are the ceramic residuals which make it possible to determine the big Scythian settlements lifetime. Greek traders as reported ancient authors imported from forest-steppe areas, where these settlements were established, cattle, slaves, copper, furs, wax, salted fish, amber etc. The climate improvement at the North Black Sea area started opening of these unsettled steppe areas. This process resulted in gradual decadence of big Scythian settlements. The Grate Scythian center moves to the lower reach of Dneaper river, which followed by main trade route transfer to that exact river. So the natural factor seriously influenced the South Black Sea areas historical processes in the VII—V centuries BC.

Keywords: settlement, climate, Scythians, ceramics, trade routes.

Одержано 1.12.2021

МІНАЄВА Наталія Іванівна, молодший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

MINAEVA Natalia, Junior Researcher, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-8800-545X, e-mail: ievminan@gmail.com.

С. А. Задніков, І. Б. Шрамко

ДО ПИТАННЯ ПРО АРХІТЕКТУРУ ЗАХИСНИХ СПОРУД СХІДНОГО УКРІПЛЕННЯ БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА

Більське городище — найбільше укріплене поселення раннього залізного віку Європи, лінія оборони якого має протяжність понад трьох десятків кілометрів. Протягом багатьох років досліджень цієї археологічної пам'ятки поступово формувалась думка про час заселення окремих частин складного археологічного комплексу, виникнення та особливості створення грандіозних захисних споруд. Особливу роль в процесі їх формування та використання відіграло Східне укріплення, фортечні стіни якого існували понад два століття. Новітні дослідження його захисного валу та рову з урахуванням результатів, отриманих науковцями в минулі роки, дозволяють висловити думку, щодо створення потужної захисної системи на місці неукріплених поселень та запропонувати власне бачення зовнішнього вигляду фортечних стін.

Ключові слова: Дніпровське лісостепове Лівобережжя, Більський археологічний комплекс, Східне укріплення, фортифікація, скіфський час, остання третина VI ст. до н. е.

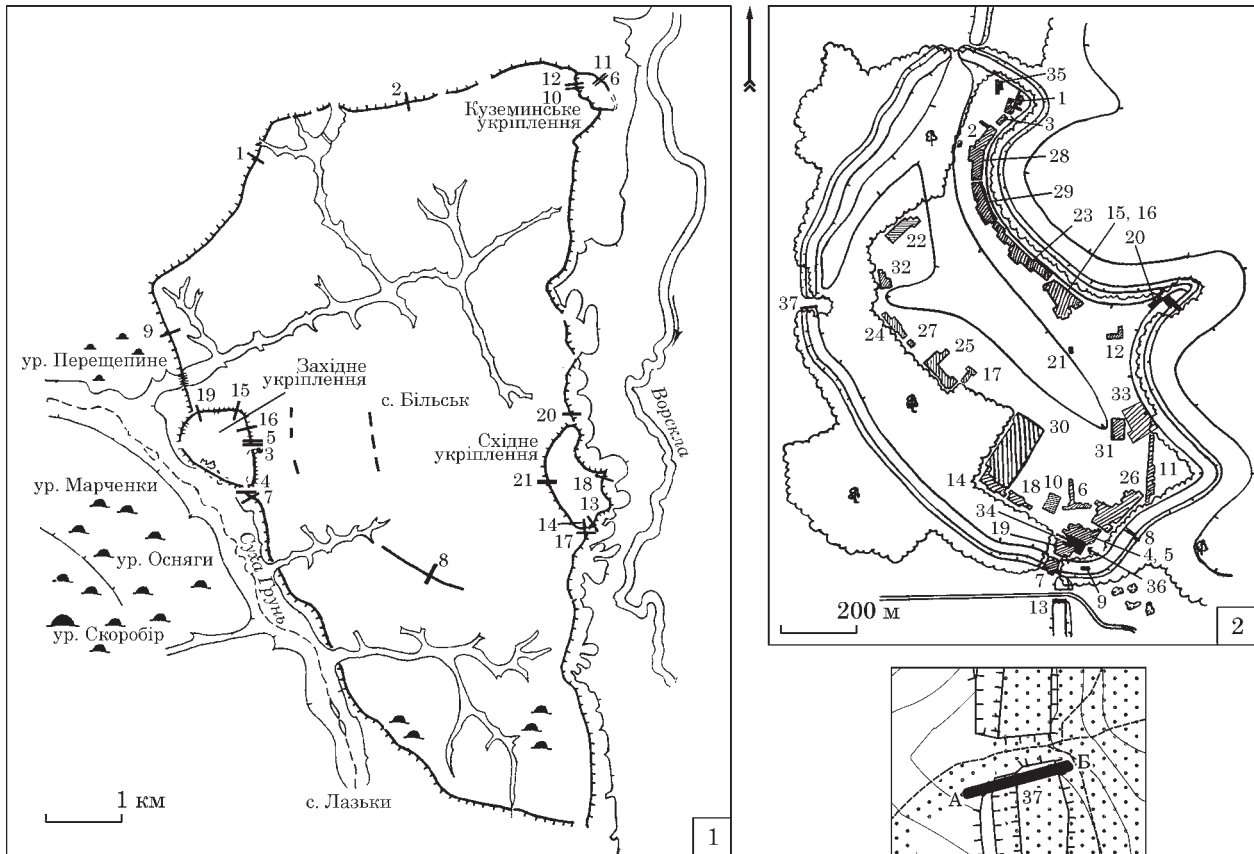
Не зважаючи на те, що Більське городище залишається одним з найбільш досліджених поселень Лісостепової Скіфії, не всі особливості його системи оборони з'ясовані. Залишаються дискусійними питання, пов'язані з визначенням часу опанування населенням східної частини цього поселенського комплексу та створення тут захисних споруд, місце Східного укріплення в створенні єдиної системи захисту. Актуальна також тема відтворення зовнішнього вигляду дерев'яних фортечних стін.

Як відомо, Східне укріплення — одне з двох основних поселень в структурі Більського городища, оточене потужним земляним валом і ровом (рис. 1: 2). Це поселення, досліджене

найбільшими площами (близько 50 тис. м²), на території якого протягом понад трьох десятиліть експедиція Харківського університету під керівництвом Б. А. Шрамка проводила археологічні розкопки (Шрамко 2016; 2019). Починаючи з 1959 р. Б. А. Шрамко цілеспрямовано закладав розкопи в північній, східній та південній частинах укріплення, завдяки чому отримано важливу інформацію про будову дерев'яних стін, простежено будівельні періоди, здійснено цікаві спостереження (Шрамко 1972; 1973; 1975; 1987; Шрамко, Корост, Задніков 2018). Проте стратиграфічна картина в західній частині укріплення тривалий час залишалась не з'ясованою.

Матеріали і методи. Для з'ясування будови захисних укріплень в західній частині Східного городища, на ділянці поблизу одного з в'їздів у 2019 р. було вирішено зробити повний поперечний переріз валу і рову (розкоп 37; Шрамко, Задніков, Кушнір 2020). У результаті була отримана стратиграфічна картина заповнення рову, простежена його форма, особливості використання, а також з'ясована послідовність створення штучного захисного валу з використанням дерев'яних надвальних конструкцій. Крім робіт, що велись суто археологічними методами, були здійснені палеоґрунтознавчі дослідження, що включали здійснення мікроморфологічного аналізу¹ зразків ґрунтів з валу та рову (Шрамко, Задніков, Кушнір 2020), значно посилили доказову базу для подальших наукових інтерпретацій.

1. Палеоґрунтознавчі дослідження здійснив А. С. Кушнір.

1—3 — П. Я. Гавриш (1, 2 — 2006; 3 — 2007); 4 — Б. М. Граков (1960); 5 — В. О. Городцов (1906); 6—8 — Д. С. Гречко (6 — 2014; 7 — 2016—2017; 8 — 2018); 9 — І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко (1999); 10, 11 — В. В. Приймак (10 — 2006; 11 — 2007); 12—19 — Б. А. Шрамко (12 — 1960 і 1967; 13 — 1965; 14 — 1965—1966; 15—17 — 1966; 18 — 1970—1971; 19 — 1985); 20, 21 — І. Б. Шрамко (20 — 1987—1988; 21 — 2019)

Рис. 1. Більське городище: 1 — план (за: Шрамко 1987) з позначенням місць археологічних досліджень захисних споруд (за: Шапорда, Крютченко 2019а; доповнено С. А. Задніковим); 2 — план Східного укріплення (числами вказано номери розкопів) з позначенням місця розкопу 37 (за: Шрамко 1987; доповнено С. А. Задніковим)

Результати досліджень. Розкоп був закладений біля західного в'їзду на Східне укріплення, вал якого вкритий лісом (рис. 1; 3). З півночі та сходу від розкопу проходить ґрунтова дорога, що веде з села Більськ до середини укріплення та розділяється за кількома напрямками.

Розкоп уявляв собою траншею, що перетинала вал та рів за лінією схід—захід (рис. 2), була розташована під деяким кутом до гребню валу. Ширина розкопу 2 м, довжина — 30 м. Основні стратиграфічні спостереження велись за контрольною південною стінкою (рис. 2).

Захисний вал зберігся по всій довжині (рис. 2; 3). З північного боку в напрямку дороги він має пологий схил, утворений внаслідок постійного зсуву ґрунту. На момент початку робіт поверхня валу та рову була задернована, вкрита шаром листя (рис. 3).

У стратиграфічному розрізі (рис. 2) помітно, що товщу валу на цій ділянці утворюють нашарування (рис. 2; 4), представлені дерном та мішаним гумусованим горизонтом, в яко-

му помітний лес, проте переважає плейстоценовий ґрунт; у насипу валу зафіксовані прошарки дернини з давньої поверхні (Шрамко, Задніков, Кушнір 2020, с. 104, рис. 6). За даними мікроморфологічного аналізу похований ґрунт представлений чорноземом вилугованим. Можна припустити, що «на момент спорудження валів переважали лісостепові ландшафти з активним промивним режимом, великими площами відкритих просторів. Ліси, імовірно, були байрачного типу, а також існували в заплавах річок, які в той час займали більші території, ніж зараз» (Шрамко, Задніков, Кушнір 2020, с. 105). У рові простежено чотири шари відкладень. У середній частині заповнення помітні щільні прошарки ґрунту (рис. 8: 1, 2), що ілюструють поступові запливи, щільність яких пояснюється просоченням та тривалими періодами застоювання води (Шрамко, Задніков, Кушнір 2020, с. 105—106, рис. 8: А.П; 9: А—Б). Будь-які дерев'яні конструкції не збереглися, проте зафіксовані ями від дерев'яних стовпів (рис. 2; 4). Найбільша висота валу від рівня давньої

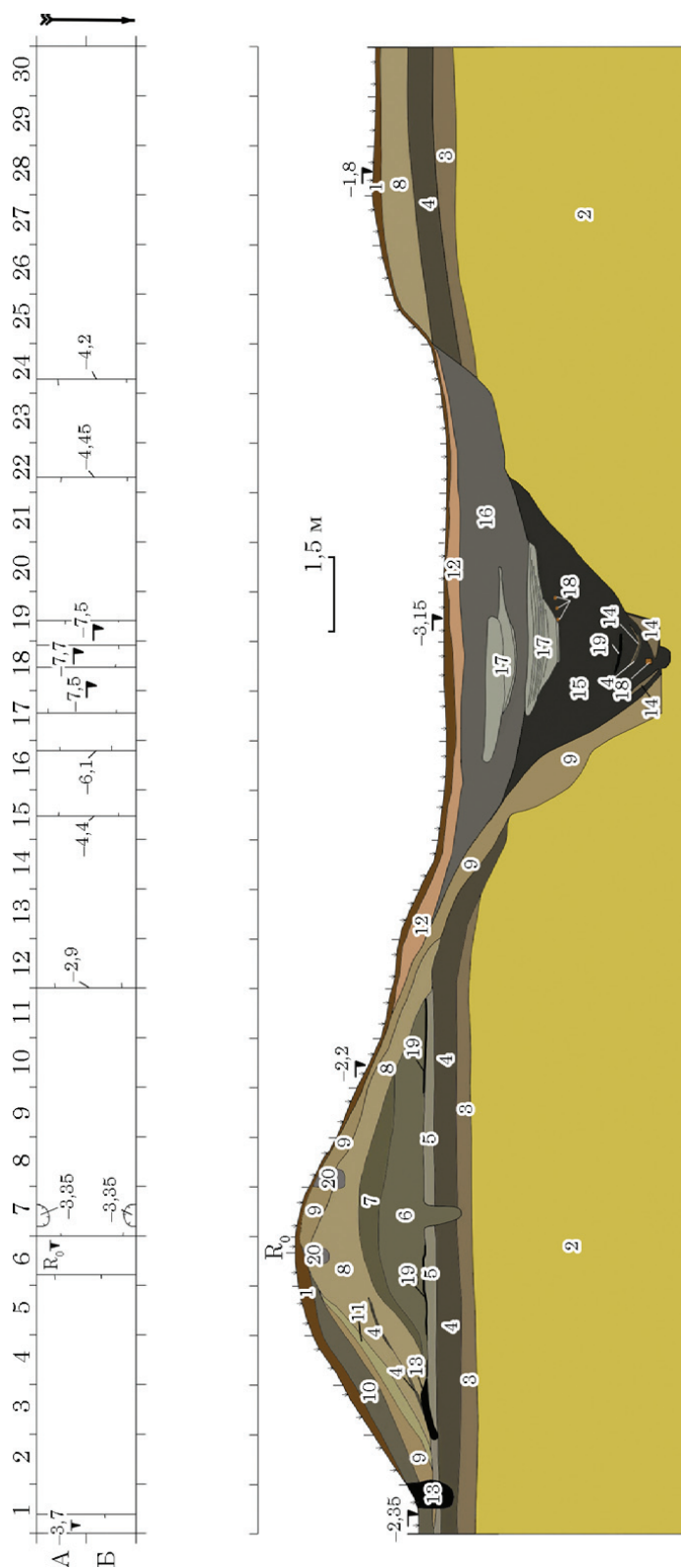

Рис. 2. План і південний профіль розрізу валу в розкопі 37 Східного укріплення: 1 — шар дерну; 2 — жовта материкова глина; 3 — материковий суглинок; 4 — давній чорнозем; 5 — гумусований ґрунт (давня денна поверхня); 6 — чорнозем, вибраний з рову; 7 — суглинок, вибраний з рову; 8 — лес, вибраний з рову; 9 — світло-бура глина; 10 — чорнозем, насипаний з внутрішнього боку городища; 11 — світло-жовта глина; 12 — сучасний перевідкладений шар сірого ґрунту; 13 — сучасний перекоп, кротовина; 14 — затіклий ґрунт (чорнозем з глиною); 15 — затіклий чорнозем у рові; 16 — сірий чорнозем у рові; 17 — прошарки сірого, мулистого затіклого ґрунту; 18 — залишки колоди; 19 — прошарки вугілля; 20 — стовпова яма

Рис. 3. Загальний вигляд валу до початку досліджень, травень 2019 р.: 1, 3 — із півночі; 2 — із заходу

денної поверхні (похований чорнозем) зафіксована на позначці 2,6 м. Повний переріз валу дозволив об'єктивно встановити розміри його підшви, ширина якої сягає 12 м, а також стало можливим окреслити форму земляного валу, визначити глибину рову, зрозуміти ідею його застосування та простежити загальну картину руйнування системи оборони внаслідок припинення підтримки обороноздатності її складових частин.

Стратиграфія контрольної стінки траншеї відображає декілька будівельних періодів та дозволяє встановити послідовність формування потужної системи оборони із застосуванням різних методів.

Відсутність будь-яких культурних відкладень під насипом валу свідчить про те, що

його було споруджено на місці, вільному від будь-якої забудови та господарської діяльності населення. Проте у 2016 р. в 100 м на південь, біля підніжжя валу, було зафіксовано культурні відкладення скіфського часу (V—IV ст. до н. е.; Задніков 2017, с. 57—58). Можна припустити, що на момент початку зведення захисної лінії ця частина поселення ще не була заселена.

Інтерпретація. За даними стратиграфії, можна виділити два основні будівельні періоди зведення лінії оборони в цій частині укріплення.

Перший будівельний період. Із значною долею вірогідності можна твердити, що на першому етапі ще не був насипаний земляний вал й, відповідно, був відсутній рів. Стра-

Рис. 4. Розріз валу, розкоп 37; вигляд з півночі

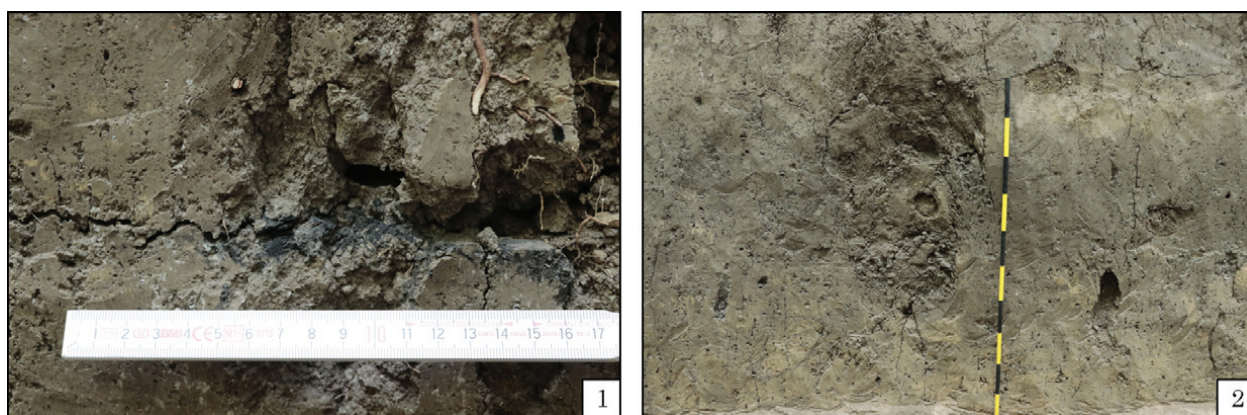

Рис. 5. Перетин валу й рову Східного укріплення, розкоп 37: 1 — залишки згорілого дерева під насипом валу; 2 — стовпова яма в стінці розкопу; вигляд з півночі

Рис. 6. Перетин рову Східного укріплення, розкоп 37: 1 — вигляд з північного заходу; 2 — вигляд з північного сходу

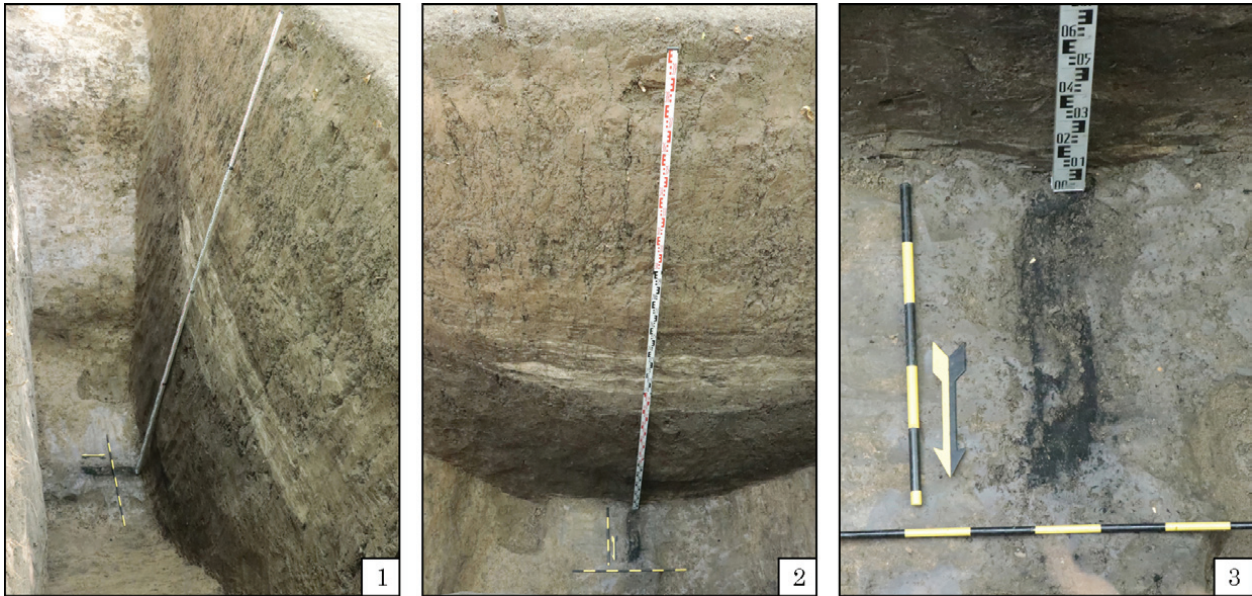

Рис. 7. Залишки дерев'яної колоди в рові, розкоп 37: 1 — вигляд з південного заходу; 2 — вигляд з півночі; 3 — вигляд зверху

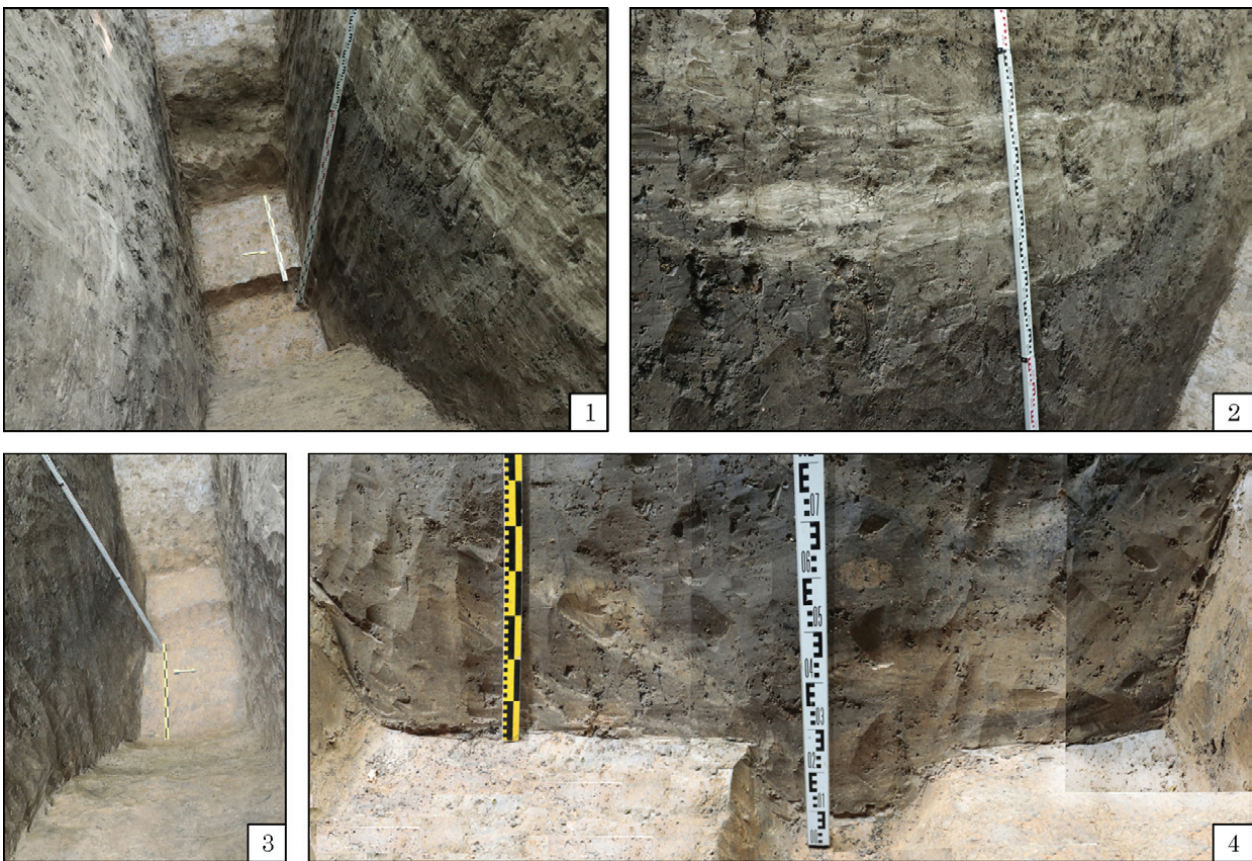

Рис. 8. Заповнення рову, розкоп 37: 1 — загальний вигляд заповнення рову; 2 — мулисте заповнення в середній частині рову; 3 — загальний вигляд нижньої частини рову; 4 — заповнення в нижній частині рову

тиграфія профілю земляного насипу свідчить, що будівельним роботам передувало розчищення території від рослинності (кущі, чагарники, мабуть, пеньки), оскільки у перетині на рівні похованого ґрунту — чорнозему з сірим відтінком, — добре зафіксовані сліди горілої деревини (потужність прошарку ста-

новить 0,03—0,04 м) та рослинності (рис. 2; 5: 1). Товщина похованого ґрунту у середньому становить 0,20 м. Нижче — залягав чорнозем завтовшки 0,40 м (рис. 2; 5: 1).

Після розчищення чагарнику було створено просту лінію захисту у вигляді дерев'яної огорожі (тин або частокіл), сліди від якого

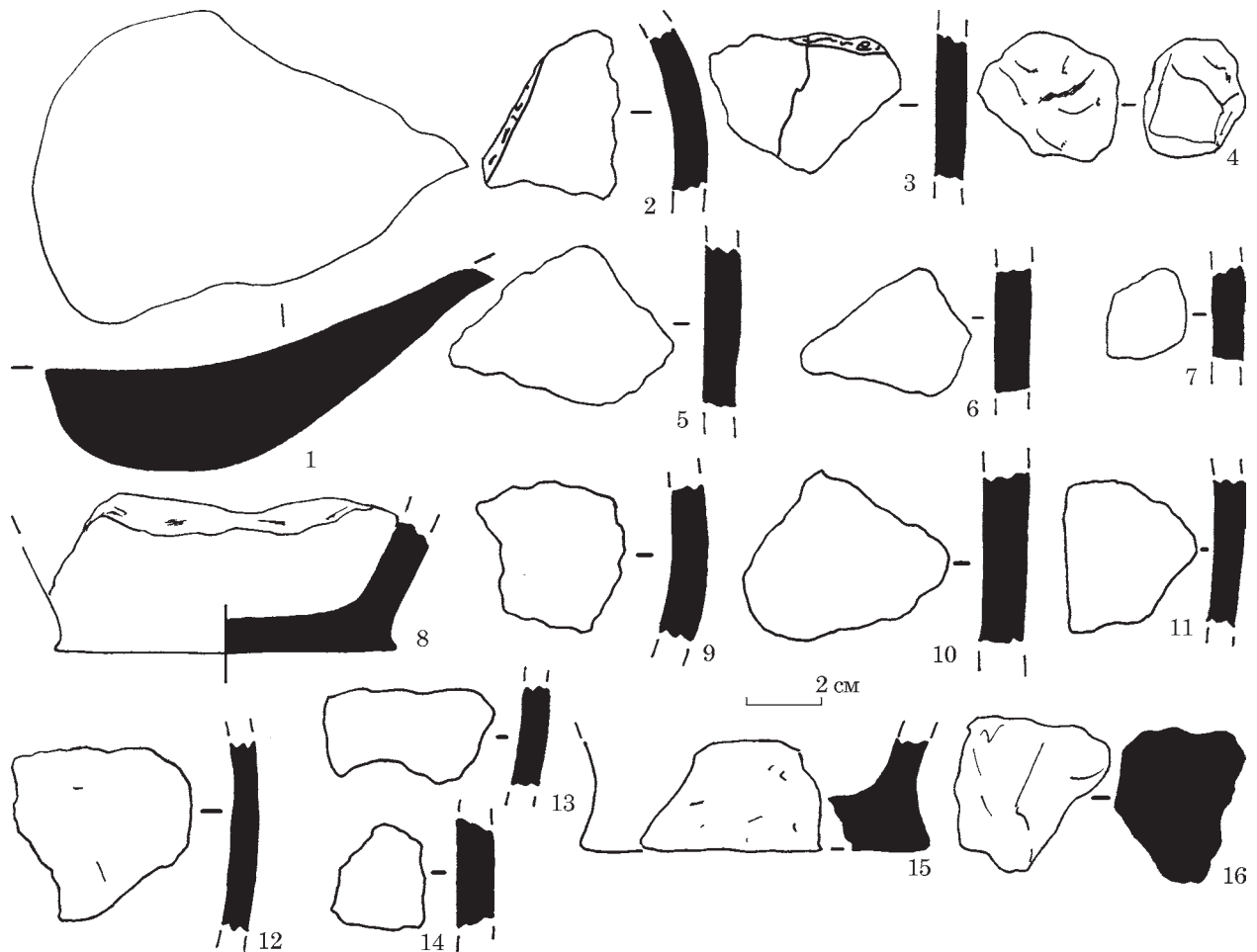

Рис. 9. Знахідки знайдені при дослідженні, розкоп 37: 1—4 — насип валу; 5—16 — заповнення рову

добре помітні на контрольній стінці розкопу (рис. 2; 5: 2). Добре фіксувалось чорноземне заповнення ями від одного з вкопаних стовпів (рис. 5: 2). Залишки деревини на жалі не збереглися. Яма від стовпу мала у розрізі циліндричну форму, трохи звужувалась до низу, була викопана на глибину 0,65 м при діаметрі 0,3 м. Заповнена пухким темним чорноземним ґрунтом (рис. 5: 2).

Обговорення. З'ясувати загальну картину будови захисних споруд Більського городища допомагають матеріали розкопок попередніх років (рис. 1: 1). Так, сліди дерев'яної огорожі першого етапу були простежені в минулі роки Б. А. Шрамком при дослідженні ділянки валу в східній частині укріплення, в розкопі 20 (рис. 10; 11; Шрамко 1975, с. 100—101, рис. 3; Шрамко, Корост, Задніков 2018, с. 90, рис. 12). Залишки дерев'яних стовпів досліднику вдалось зафіксувати і під валом Західного укріплення (рис. 13; Шрамко 1975, рис. 7: Е; 1987, рис. 7; Шрамко, Задніков, Корост 2020, с. 44, 64). Під валом Великого укріплення (дослідження 1988—1989 рр.)¹. І. Б. Шрамко також простежила

сліди дерев'яної огорожі найбільш раннього, першого етапу створення загальної захисної лінії (рис. 14: 1; Шрамко, Шрамко 1991). Залишки стовпів в двох розрізах під валом у північній частині Великого укріплення відмічав П. Я. Гавриш, який проводив дослідження біля с. Куземи (рис. 14: 2—3; Гавриш 2008, с. 62, 64, рис. 2—3). На його думку, на першому етапі була зроблена дерев'яна стіна, нижня частина якої укріплювалась чорноземним насипом (Гавриш 2008, с. 62, 64). Під валом Куземицького укріплення також було зафіксовано канавку від дерев'яної огорожі, що належить до першого етапу будівництва укріплень (рис. 15: 1; Гречко 2015, с. 37, рис. 3; Крютченко 2019б, с. 57, рис. 3). Цікаво, але сліди дерев'яної огорожі не були виявлені під «Південним валом» (рис. 15: 2; Крютченко 2019б, рис. 7), який, мабуть взагалі не мав дерев'яних конструкцій та виконував інші функції.

зано, що перетин валу та рову в 1988—1989 рр. Б. А. Шрамко та І. Б. Шрамко здійснили в північній частині Східного укріплення, біля дороги, що веде до с. Більськ (Скорий та ін. 2019, с. 270). Нагадаємо, що в дійсності ці роботи проведені зовсім в іншому місці (рис. 1: 1), на ділянці Великого укріплення (Шрамко, Шрамко 1991, рис. 1: 1).

1. В узагальнюючій книзі по неукріпленим поселенням Більського городища помилково вка-

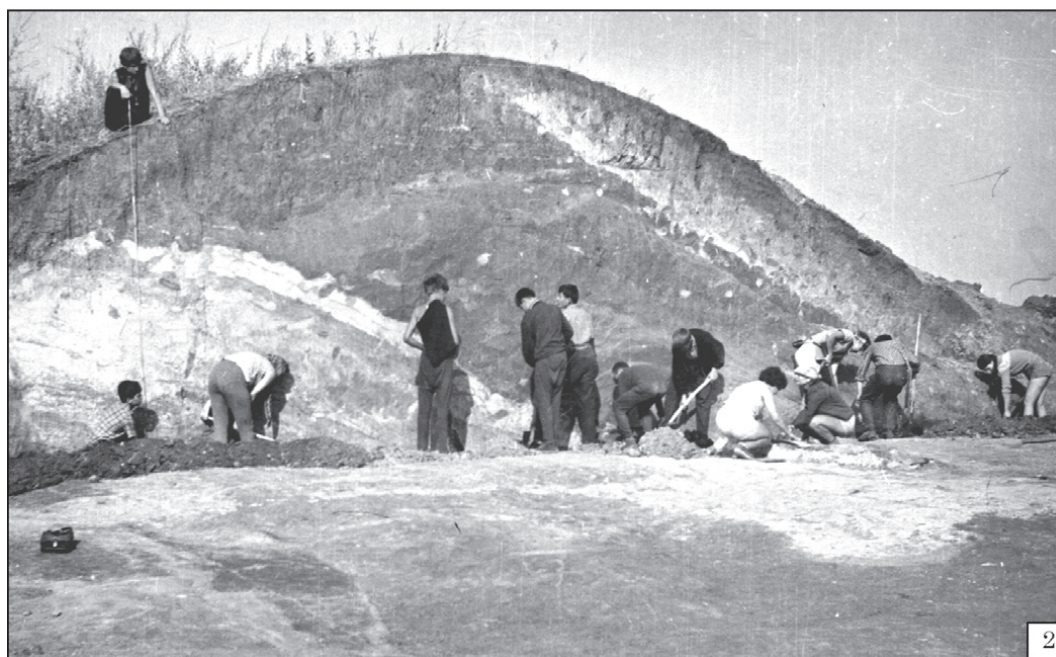
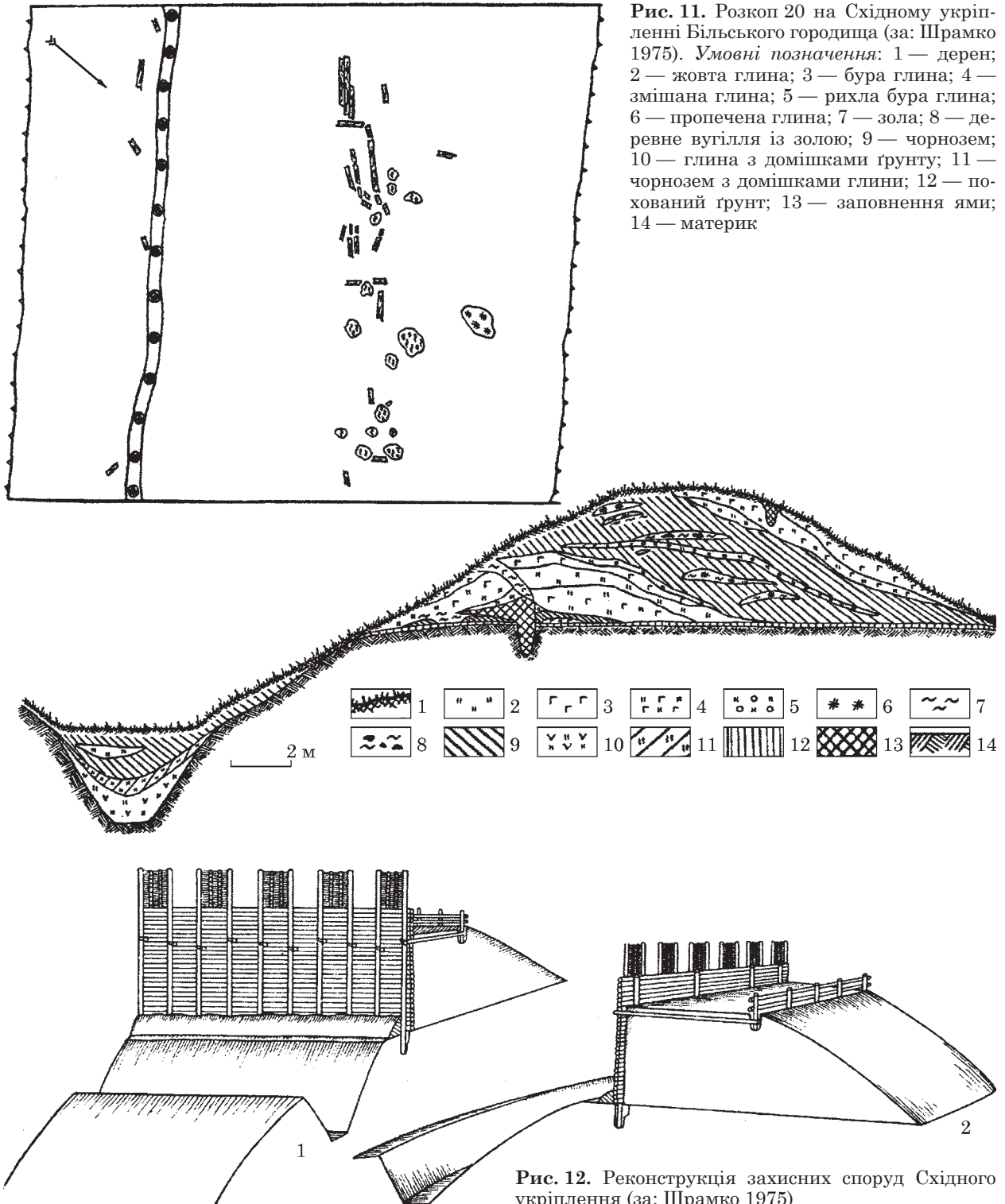

Рис. 10. Розкоп 20 на Східному укріпленні Більського городища (за: Шрамко 1971; Шрамко, Корост, Задніков 2018)

Таким чином, дерев'яна огорожа передувала зведенню земляних насипів із ровами на усіх складових частинах Більського городища: Східному, Західному, Куземинському та Великому укріпленнях, окрім більш пізнього «Південного валу», призначення та принцип створення якого ще остаточно не з'ясовані.

Будівництво дерев'яної огорожі на першому етапі зафіксовано і на інших лісостепових городищах: Мотронинському, Трахтемирівському, Пастерському, Шарповському,

Немирівському (Хохоровский, Скорый 2006, с. 76, 79; Дараган 2017, с. 35), Городному, Полковомикистинському (Моруженко 1975, с. 140—141), Циркунівському (розкоп 8; Крютченко 2016, с. 116—118). Інакше пояснює таку ситуацію О. А. Крютченко: «...ми не схиляємось до думки дослідників, які вважають канавку в основі валу першим будівельним періодом. Канавка була основою для створення надвальных дерев'яних конструкцій (Шрамко 1987, с. 28—29, Шрамко

1998, с. 15). Роботи першого етапу разом зі створенням канавки включали й викопування рову» (Крютченко 2019а, с. 113). Але в більшості випадків саме канавка, в якій була закріплена дерев'яна стіна, знаходиться під валом, тобто є першим будівельним періодом. Хоча іноді дійсно наявність канавки може бути пов'язана з викопаним ровом та земляним насипом як, наприклад, у розрізі валу на Великому укріпленні в урочищі біля Куземинських Ставків (рис. 1: 1; 14: 3).

Рис. 12. Реконструкція захисних споруд Східного укріплення (за: Шрамко 1975)

Досить складним є питання зовнішнього вигляду дерев'яної огорожі першого етапу. Відсутність залишків деревини в розкопі 37 Східного укріплення можливо пояснити тим, що стовпи навмисно витягували перед насипанням валу. На відстані близько 1,5 м на схід від першого стовпа нами були зафіксовані сліди від іншого. Таким чином, на наш погляд, точно реконструювати вигляд первинної дерев'яної огорожі важко, проте можливо припустити два варіанти: а) на відстані

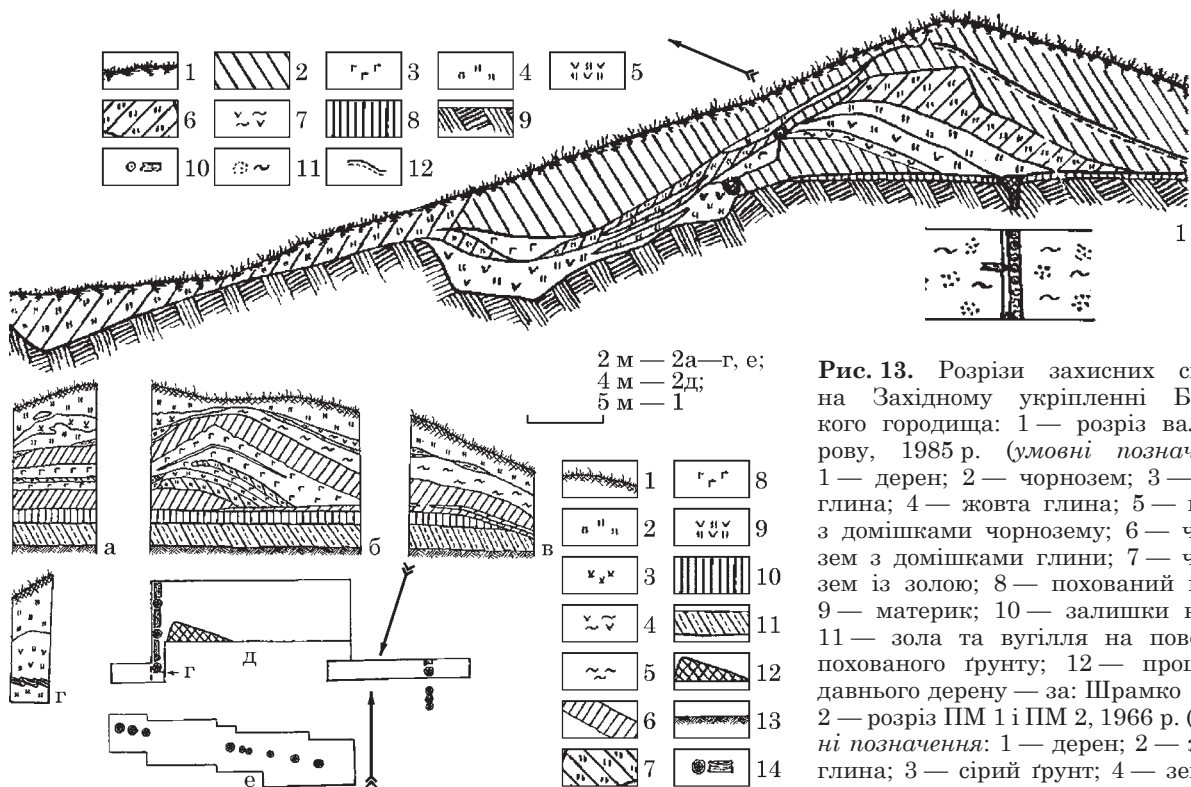

Рис. 13. Розрізи захисних споруд на Західному укріпленні Більського городища: 1 — розріз валу та рову, 1985 р. (умовні позначення: 1 — дерен; 2 — чорнозем; 3 — бура глина; 4 — жовта глина; 5 — глина з домішками чорнозему; 6 — чорнозем з домішками глини; 7 — чорнозем із золю; 8 — похований ґрунт; 9 — материк; 10 — залишки колод; 11 — зола та вугілля на поверхні похованого ґрунту; 12 — прошарок давнього дереву — за: Шрамко 1987); 2 — розріз ПМ 1 і ПМ 2, 1966 р. (умовні позначення: 1 — дерен; 2 — жовта глина; 3 — сірий ґрунт; 4 — земля з домішками попелу; 5 — зола; 6 — чорнозем; 7 — чорнозем з домішками глини; 8 — бура глина; 9 — глина з домішками землі; 10 — похований ґрунт; 11 — суглинок; 12 — заповнення ям; 13 — материк; 14 — дерево; а — східна стінка розкопу ПМ 1; б — південна стінка цього ж розкопу; в — західна стінка цього ж розкопу; г — північна стінка прирізки розкопу ПМ 1; д — план розкопу ПМ 1; е — план розкопу ПМ 2, зачистка — за: Шрамко 1975; 1987)

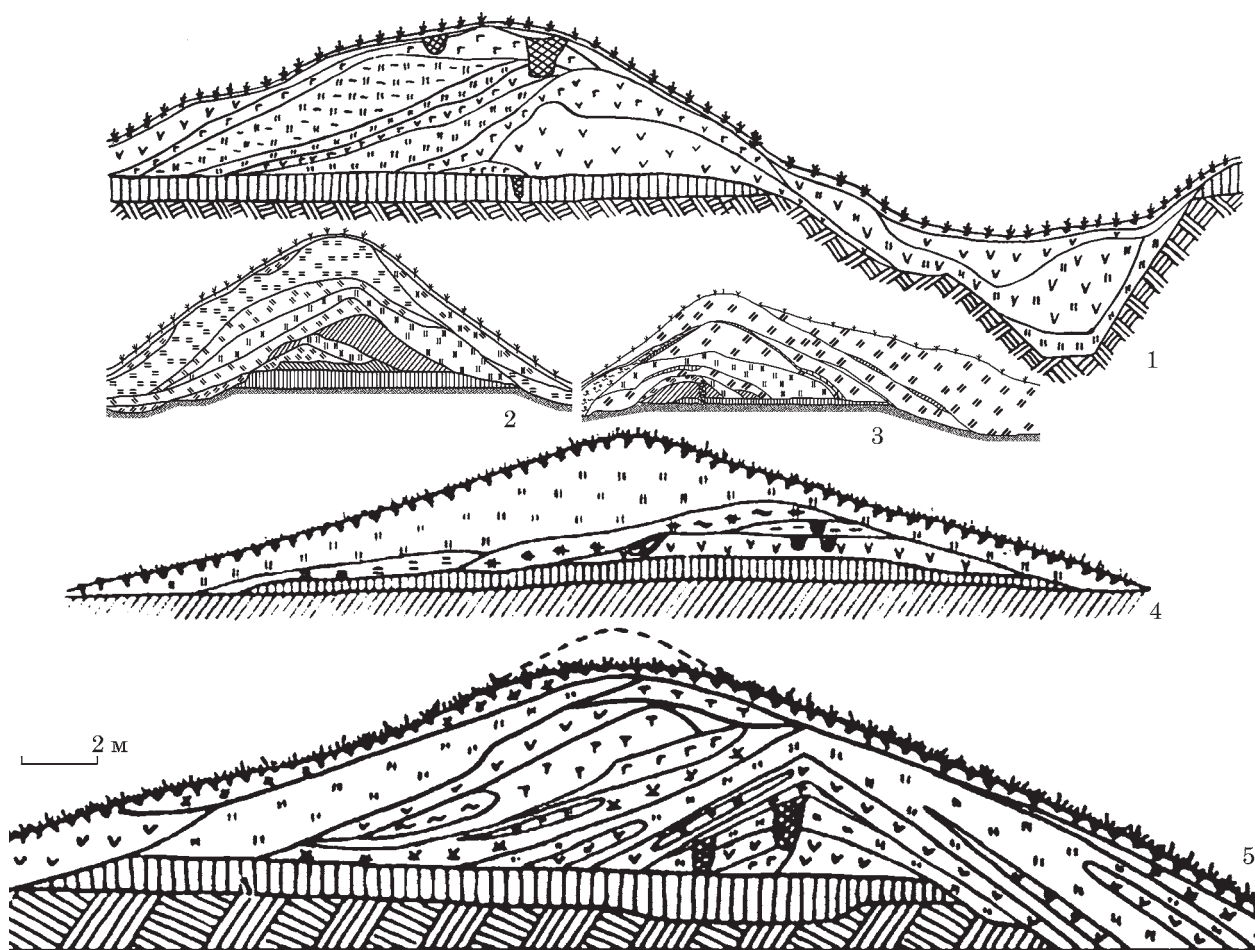

Рис. 14. Дослідження валу та рову на Великому укріпленні Більського городища у різні роки: 1 — розріз валу й рову, 1988—1989 рр. (за: Шрамко, Шрамко 1991); 2 — розріз валу в околицях с. Куземин, 2006 р. (за: Гавриш 2008); 3 — розріз валу в урочищі Куземинські Ставки, 2006 р. (за: Гавриш 2008); 4 — розріз валу біля дороги з Більська на Котельву, 1966 р. (за: Шрамко 1973); 5 — розріз валу в урочищі Царина, 1960 р. (за: Шрамко 1987)

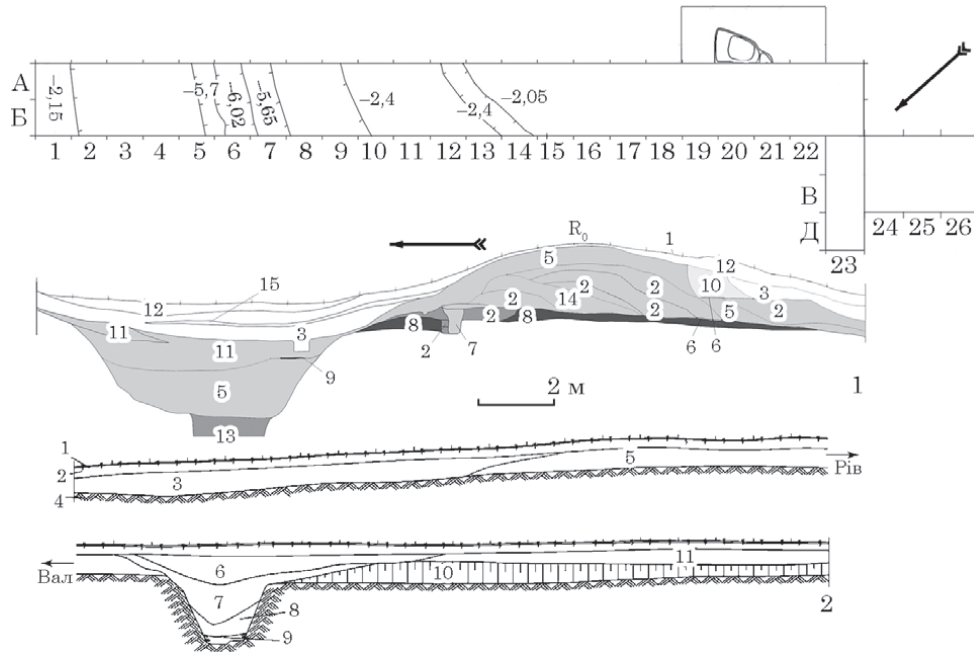

Рис. 15. Дослідження захисних споруд Більського городища: 1 — перетин валу й рову Куземинського укріплення, 2014 р. (умовні позначення: 1 — дерновий шар; 2 — глинистий супісок; 3 — чорноземний затік; 4 — темно-бурий суглинок; 5 — бурий суглинок з рудими глинистими прошарками; 6 — пропечена глина; 7 — стовпова яма; 8 — материковий суглинок; 9 — вуглецевий прошарок; 10 — розвал пічки нового часу; 11 — бурий суглинок з домішками піску; 12 — гумусований шар; 13 — бурий суглинок; 14 — сірий суглинок; 15 — темний затіклий шар — за: Гречко 2015; Крютченко 2019b); 2 — перетин валу й рову «Південного Валу», 2018 р. (умовні позначення: 1 — дерновий шар; 2 — орний шар; 3 — зораний вал; 4 — материковий суглинок; 5 — тіло валу; 6 — заораний чорнозем; 7 — чорноземний затік рову; 8 — чорноземний затік рову; 9 — глиноземний затік рову; 10 — поховальний ґрунт; 11 — культурний шар поселення — за: Крютченко 2019b)

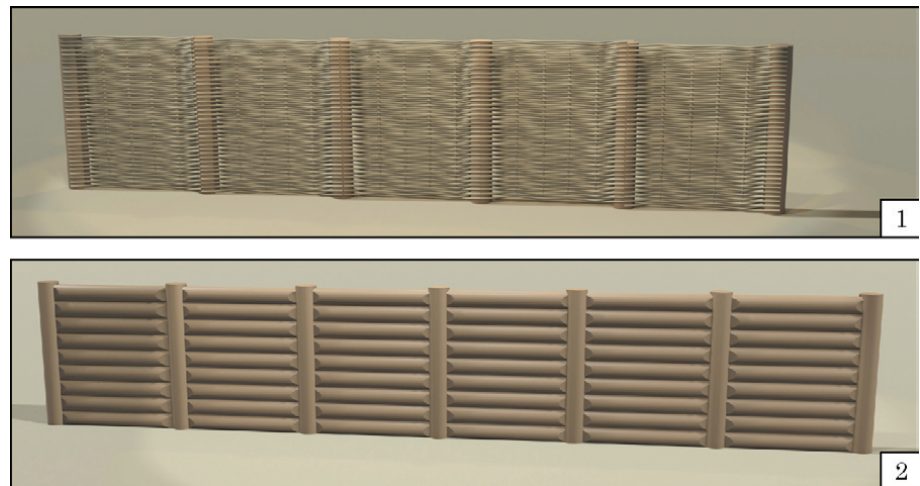

Рис. 16. Реконструкція дерев'яної огорожі першого будівельного періоду Східного укріплення Більського городища (візуалізація — В. С. Шрамко): 1 — стіна у вигляді тину (плетіння); 2 — стіна зроблена з колод

близько 1,5 м в землю вкопували вертикальні стовпи, між якими встановлювали легку конструкцію подібну тину (рис. 16: 1); б) у кожному з вкопаних вертикальних стовпів з двох боків могли бути зроблені пази, в які вставлялись горизонтально покладені дошки або колоди, тобто то була стіна, зроблена з колод (рис. 16: 2). Саме такий зовнішній вигляд стіни був запропонований Б. А. Шрамком на основі матеріалів розкопу 20 (рис. 11; 12) (Шрамко 1975, с. 100—101, рис. 5; Шрамко, Корост, Задніков 2018, с. 90, рис. 12). Слід зазначити, що на думку дослідника конструк-

ція захисних стін обох будівельних періодів виглядала однаковою (рис. 15; Шрамко 1975, с. 103).

На думку Б. А. Шрамка, подібний вигляд мала дерев'яна стіна Люботинського городища (рис. 18). Відстань між вертикальними стовпами її основи не перебільшувала 10 м (Шрамко 1998, с. 15, рис. 7). Д. С. Гречко та Г. Є. Свистун вважають, що подібну будову мала захисна стіна Циркунівського городища (Гречко, Свистун 2006, рис. 5), але на жаль, дослідникам не вдалось з'ясувати відстань між вертикальними стовпами. Також

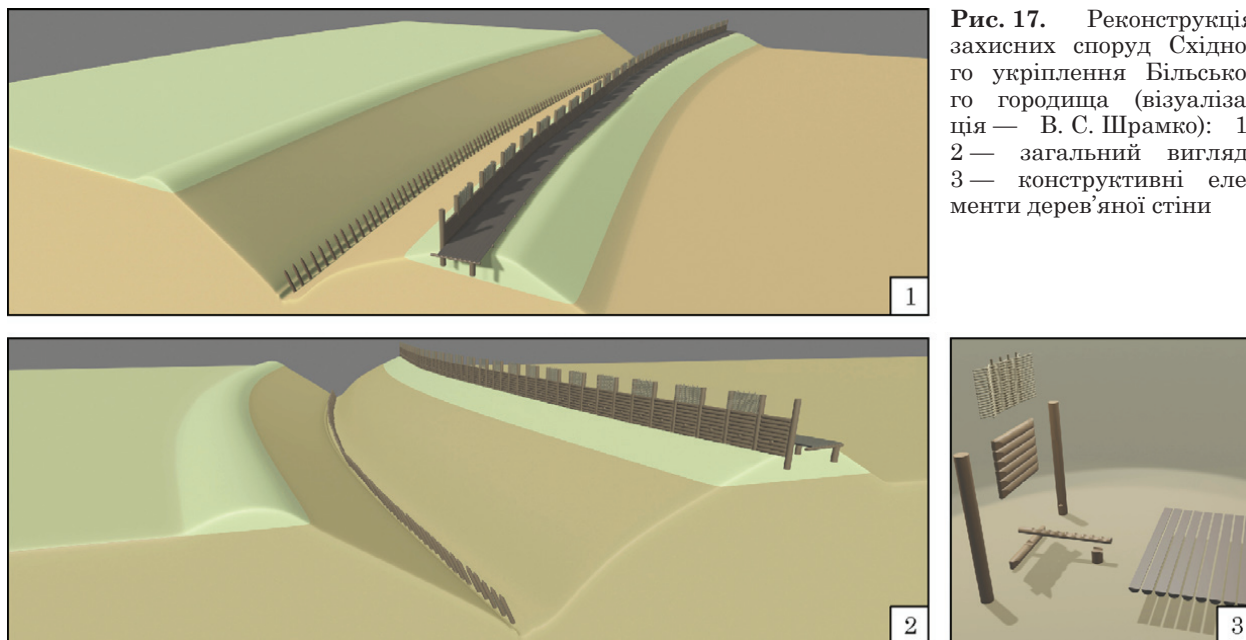

Рис. 17. Реконструкція захисних споруд Східного укріплення Більського городища (візуалізація — В. С. Шрамко): 1, 2 — загальний вигляд; 3 — конструктивні елементи дерев'яної стіни

можна відмітити і цікаву деталь в запропонованій авторами реконструкції захисної огорожі цього городища. У верхній частині дерев'яної стіни передбачені горизонтальні отвори — ймовірно бійниці, у вигляді прямокутних вирізів між суцільно закладними колодами (рис. 19). Такі вузькі отвори більше нагадують бійниці для вогнепальної зброї. Вести обстріл з луку через такі щілини, на наш погляд, було неможливо через відсутність достатнього вертикального огляду.

М. М. Дараган, проаналізувавши результати досліджень захисних споруд Українського лісостепу запропонувала узагальнену реконструкцію дерев'яної стіни, як систему з вертикальних та горизонтальних колод, яку вона називає «палісадом»¹ (рис. 20: 1—3; Дараган 2017, с. 35, рис. 49). Ми вважаємо, що у багатьох випадках захисна стіна була простішою за будовою. Скоріш за все вона мала вигляд тину (рис. 16: 1). Так, перший будівельний період на Західному укріпленні Більського городища також був представлений дерев'яною стіною у вигляді тину з вертикальними стовпами, вкопаними на відстані лише 0,15—0,18 м (рис. 13; Шрамко 1987, с. 29, рис. 7). Незначна відстань між вертикальними колодами також була зафіксована і в розкопі ПМ 2 (Шрамко 1975, с. 114, рис. 7: Е).

1. Хоча насправді «палісад» — (від фр. Palissade <лат. Palus — «пал», «кіл», «стовп») — старовинна оборонна споруда у вигляді частоколу вертикально вбитих у землю товстих, загострених зверху колод, суцільний паркан із жердин, щільний ряд забитих або закопаних вертикальних дерев'яних стовпів» (див напр. ред. Бусел 2005, с. 878; ред. Коломієць, Склярєнко 2003, с. 267). Отже реконструкція стіни за М. М. Дараган (рис. 20: 1) не є палісадом.

Конструкцію у вигляді тину зафіксували О. Є. Фіалко та Ю. В. Болтрик на Трахтемирівському городищі. На відстані біля одного метру один від одного вбивались вертикальні колоди, між якими був легкий тин (рис. 22; Фіалко, Болтрик 2003, с. 70, рис. 24). А. О. Моруженко на основі досліджень захисних споруд городищ поблизу с. Кам'янка та с. Сосонка на Ворсклі, в яких виявлені поодинокі стовпові ями, також зробила реконструкцію захисної стіни у вигляді вертикальних стовпів та тину між ними (рис. 23; Моруженко 1975, рис. 4). Залишки частоколу від тину вдалось простежити на Мотронинському городищі, де зафіксовані зотлілі дерев'яні стовпці діаметром 10—15 см, щільно встановлені на одній лінії (рис. 21; Chochorowski, Skory 2006, fot. 9). Захисну стіну у вигляді частоколу пропонують Д. С. Гречко та Г. Є. Свистун за результатами вивчення розрізу валу скіфського часу на городищі біля с. Мохнач (Гречко, Свистун 2006, рис. 3), в розкопі 12 якого на древній поверхні були простежені залишки ряду стовпових ям (рис. 19: 1; Гречко, Свистун 2006, рис. 2).

Укріпленні тільки дерев'яним тином поселення зафіксовані в лужицькій культурі в Сілезії (південно-західна Польща). Нині на цій території на трьох пам'ятках (Забродзе (Zabrodzie), Старий Сьлешув 17 (Stary Śleszów 17) (рис. 24) і Мілейовіце 19 (Milejowice 19) (рис. 25)) раннього залізного віку (HaC) також зафіксовано легку огорожу (тин), що охоплювала заселену територію (Buchner, Markiewicz 2019; Bugaj, Kopiasz 2006; Baron, Golański, Schellner 2011, p. 335; Buchner 2018, p. 379—380).

Цікаво, але на думку деяких дослідників, поселення, що були обнесені парканом

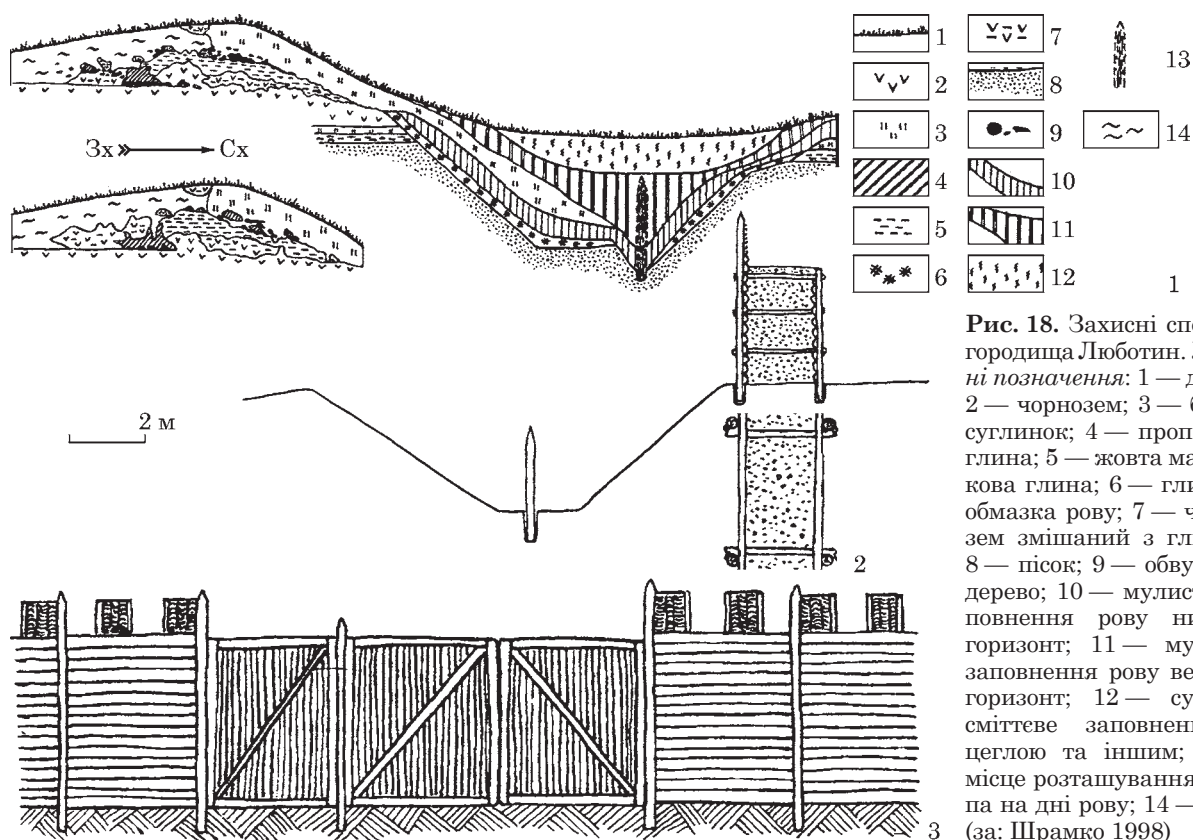
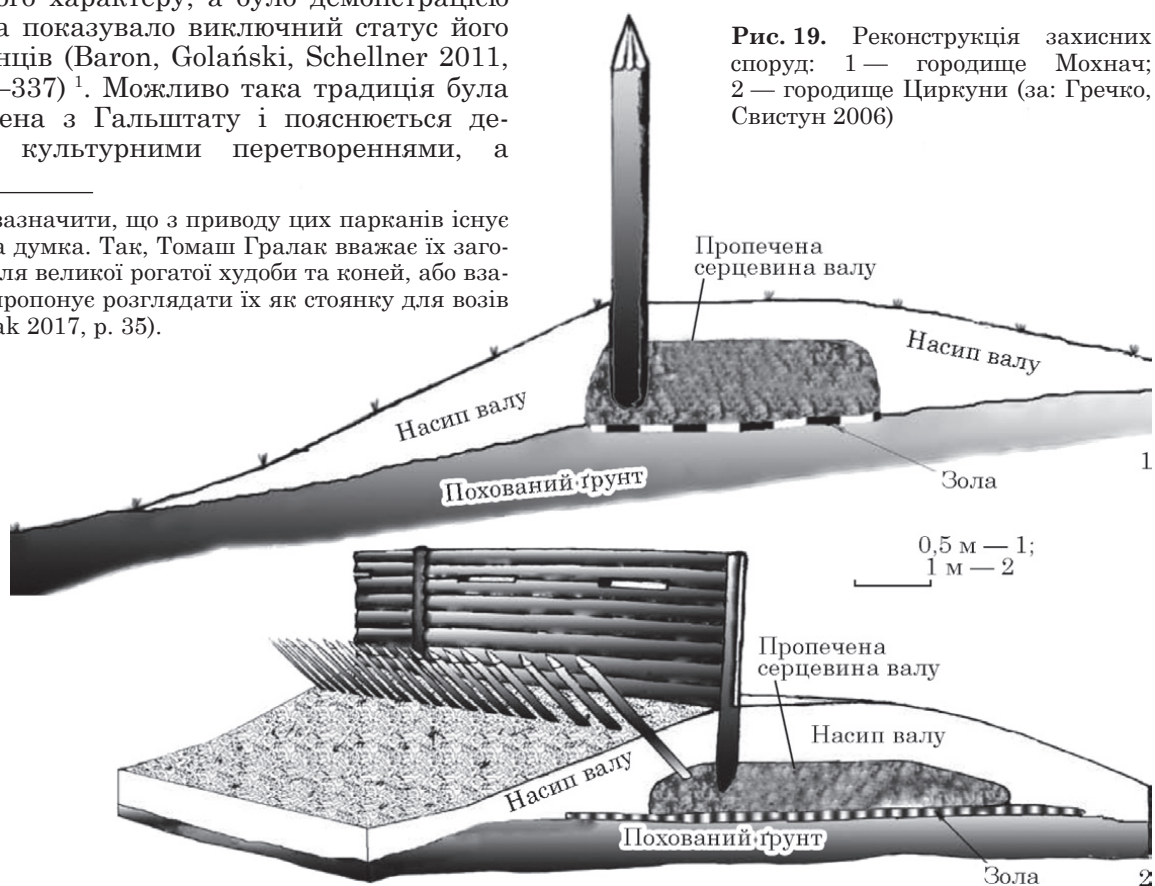

Рис. 18. Захисні споруди городища Люботин. Умовні позначення: 1 — дерен; 2 — чорнозем; 3 — бурий суглинок; 4 — пропечена глина; 5 — жовта материкова глина; 6 — глиняна обмазка рову; 7 — чорнозем змішаний з глиною; 8 — пісок; 9 — обвуглене дерево; 10 — мулисте заповнення рову нижній горизонт; 11 — мулисте заповнення рову верхній горизонт; 12 — сучасне сміттєве заповнення з цеглою та іншим; 13 — місце розташування стовпа на дні рову; 14 — зола (за: Шрамко 1998)

у вигляді тину мали зовсім іншу функцію ніж відкриті селища без огорожі. Науковці вважають, що будівництво паркану не мало захисного характеру, а було демонстрацією сили та показувало виключний статус його мешканців (Baron, Golański, Schellner 2011, р. 336—337)¹. Можливо така традиція була принесена з Гальштату і пояснюється деякими культурними перетвореннями, а

1. Слід зазначити, що з приводу цих парканів існує і інша думка. Так, Томаш Гралак вважає їх загном для великої рогатої худоби та коней, або взагалі пропонує розглядати їх як стоянку для возів (Gralak 2017, р. 35).

Рис. 19. Реконструкція захисних споруд: 1 — городище Мохнач; 2 — городище Циркуни (за: Гречко, Свистун 2006)

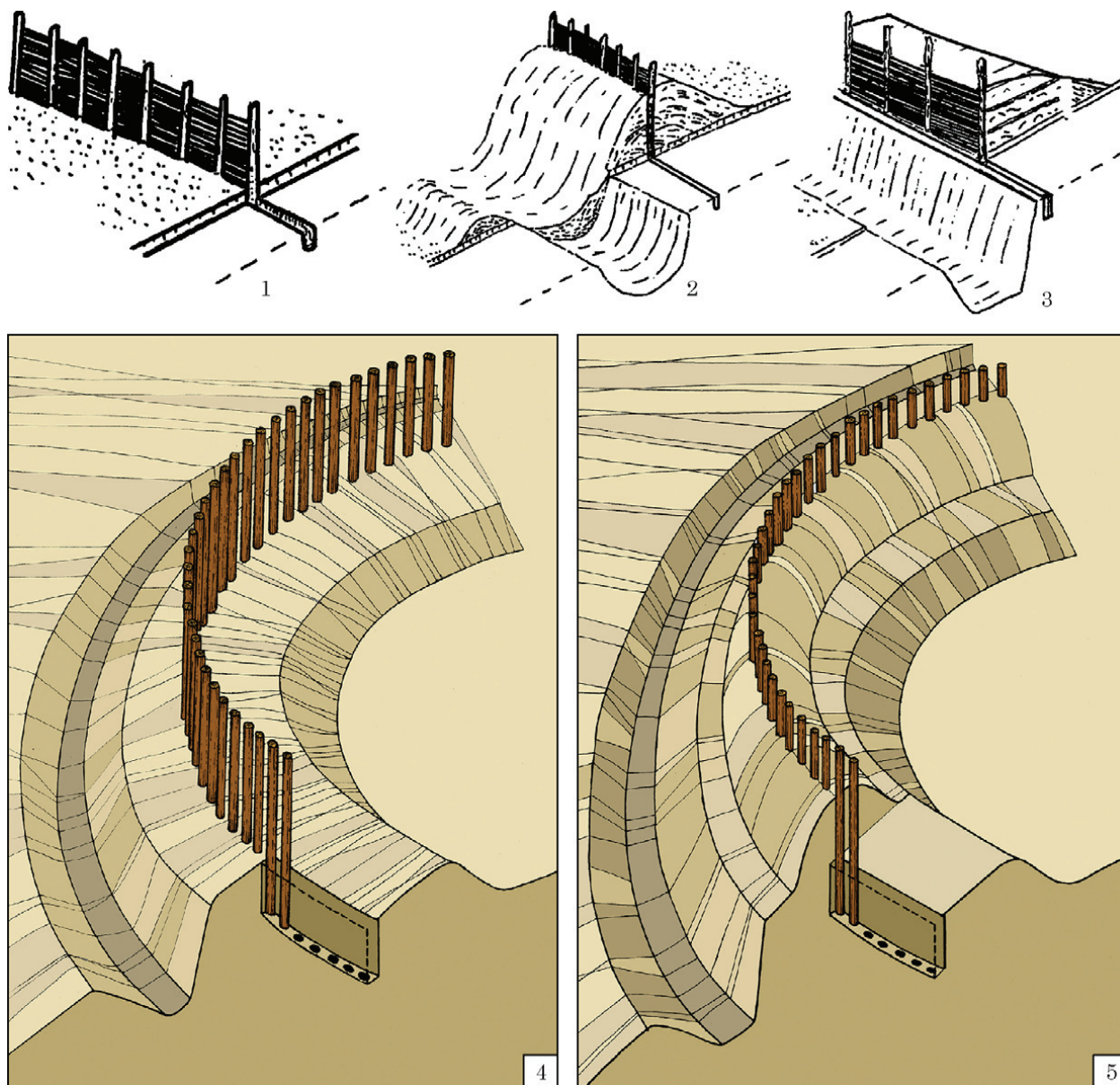

Рис. 20. Можливі реконструкції захисних споруд першого будівельного етапу лісостепових городищ скіфського часу, за: 1—3 — Дараган 2017; 4, 5 — Daragan 2020

саме процесом політичного та економічного розшарування суспільства того часу (Härke 1989, p. 196—197). Свідомством того є аристократичні та багаті поховання на території Західного та Східного Гальштату (напр: Augstein 2017, p. 237—253; Glunz-Hüsken 2017, p. 271—285; Fernández-Götz, Arnold 2017, p. 183—199; Trefný 2017, p. 109—126). Не випадково у південно-західній Німеччині відомі численні огорожені селища періоду HaD, що мають окрему назву «Herrenhof» (укр. «садиба») або «Herrensitz» («мастою») та інтерпретуються як аристократичні резиденції (Kopiasz 2003, 157; Gralak 2017, p. 32; Schumann 2011, p. 77—80)¹. На такій

закритій території могла мешкати новостворена місцева аристократія, яка свідомо відокремлювала свої будинки і могили від решти суспільства і створювала свій власний соціальний простір (Bugaj, Kopiasz 2006, p. 200). Неукріплені поселення, огорожені дерев'яною стіною, є в Богемії (Чехія), де датуються періодом HaC (Vokolek, Sedláček 2010, p. 268—276, fig. 3; 10—12; Gralak 2017, p. 32). На території Молдови частокіл зафіксовано на городищі Сахарна Маре, що відноситься до VI—V ст. до н. е. (рис. 26; Zanos 2011, с. 126). Взагалі подібна огорожа відома на багатьох поселеннях доби бронзи в різних частинах Європи (Harding 2000, p. 58; Baron, Golański, Schellner 2011, p. 339).

Близької точки зору дотримується М. М. Дараган, вважаючи, що оточення частотолем великої території поселення було

1. Хоча останнім часом стосовно такої інтерпретації цих поселень висловлені критичні зауваження, див. напр.: Schumann 2011, p. 79—80.

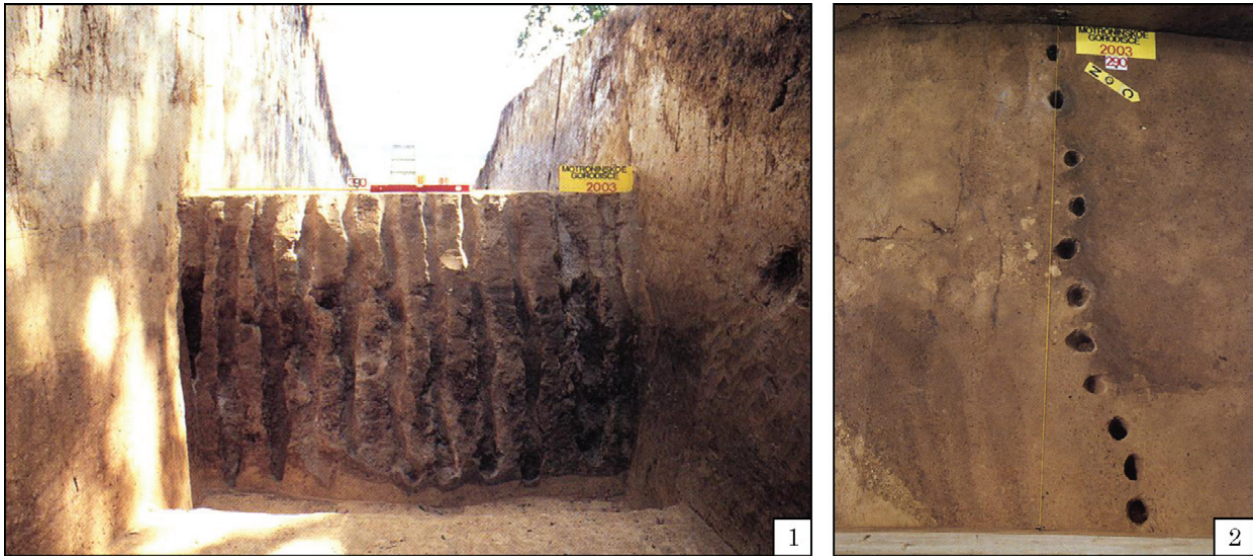

Рис. 21. Мотронинське городище. Розріз зовнішньої захисної системи «у розкопі В. Хвойки»: 1 — вигляд на дерев'яну конструкцію першого будівельного горизонту; 2 — ямки від частоколу дерев'яної конструкції першого будівельного горизонту (за: Chochorowski, Skory 2006)

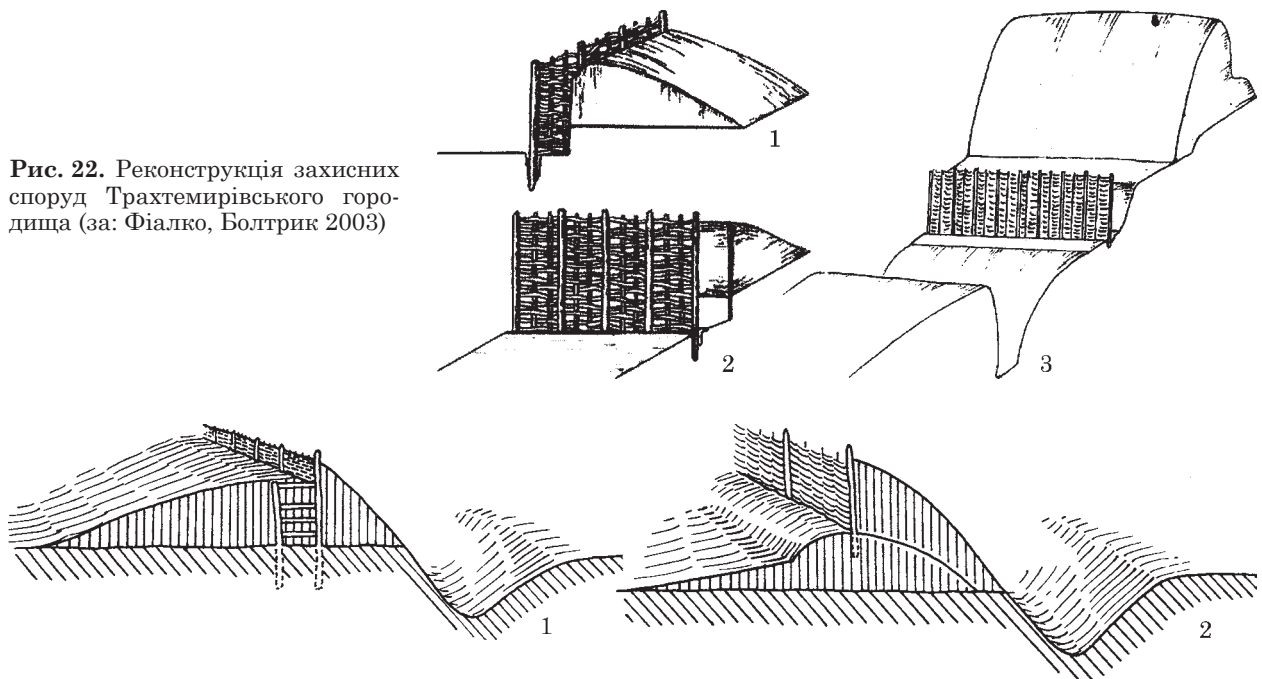

Рис. 22. Реконструкція захисних споруд Трахтемирівського городища (за: Фіалко, Болтрик 2003)

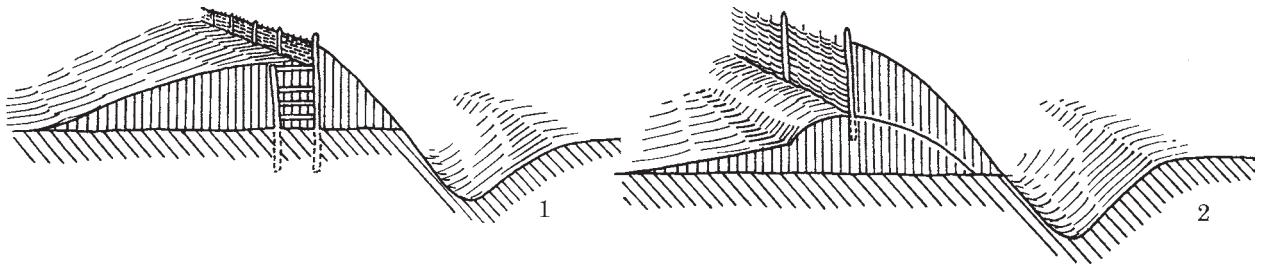

Рис. 23. Реконструкція: 1 — захисні споруди першого будівельного періоду Кам'янського городища; 2 — укріплення біля с. Сосонка другого будівельного періоду (за: Морузенко 1975)

значним економічним та трудомістким заходом, який не мав військово-захисного значення (Daragan 2020, р. 133). Можливо він маркував підконтрольну територію соціальної верхівки. Так, з другої половини VII ст. до н. е. у Дніпровському Лісостепу, за матеріалами поховальних комплексів також чітко простежується соціальне розшарування суспільства. У цей час напевно формується нова еліта (Daragan 2020, р. 133, 135). Свого часу Б. А. Шрамко ставив під сумнів захисні функції валу Великого Більського городища (Шрамко, Шрамко, Задніков 2018, с. 30).

Таким чином, зовнішній вигляд захисної стіни першого, найбільш раннього будівельного періоду на Східному укріпленні та в цілому на Більському городищі, скоріш за все був досить простим за конструкцією та являв собою систему з вкопаних через рівні проміжки (від 1 до 3 м) вертикальних стовпів (можливо з ріст людини — висотою близько 2 м), між якими встановлювалась стіна, подібно тину, або закріплювались горизонтальні дошки, вставлені в пази. На наш погляд, така система не передбачала виконання захисних функцій на випадок бойових дій, а

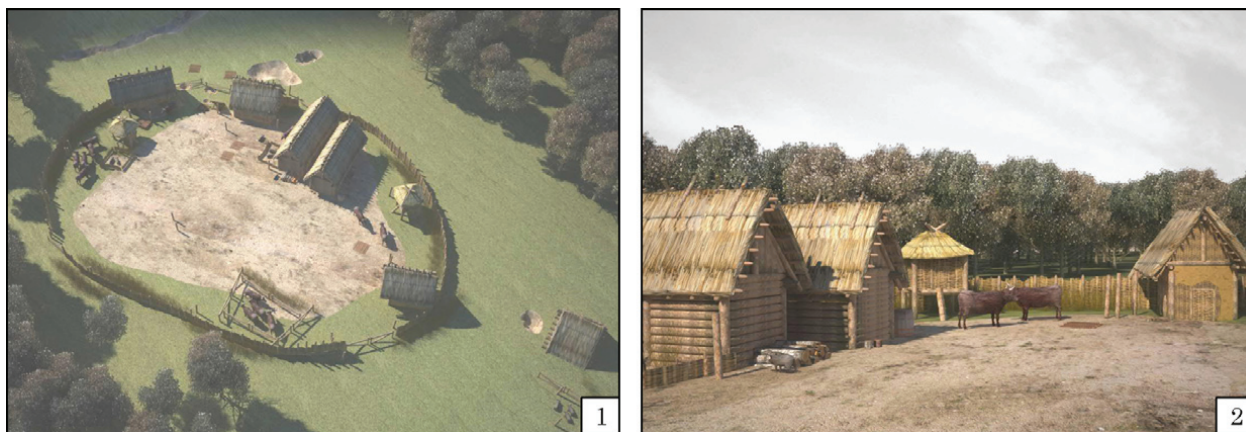

Рис. 24. 3D-візуалізація поселення Старий Сьлешув 17 (Stary Śleszów 17): 1 — загальний вигляд поселення; 2 — будинки й захисна стіна (за: Buchner, Markiewicz 2019)

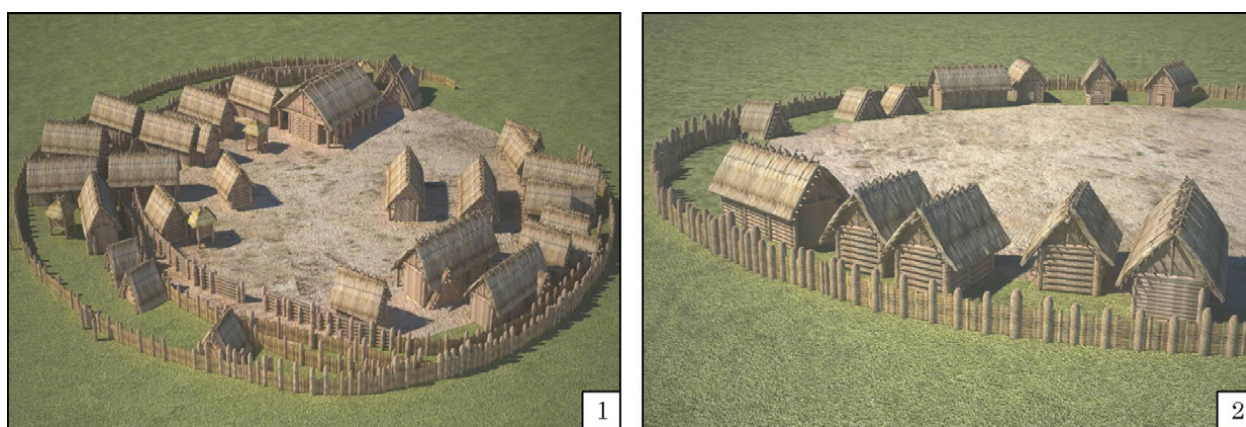

Рис. 25. 3D-візуалізація тину на поселенні Мілейовіце 19 (Milejowice 19): 1 — загальний вигляд поселення; 2 — перший період існування поселення (за: Buchner, Markiewicz 2019)

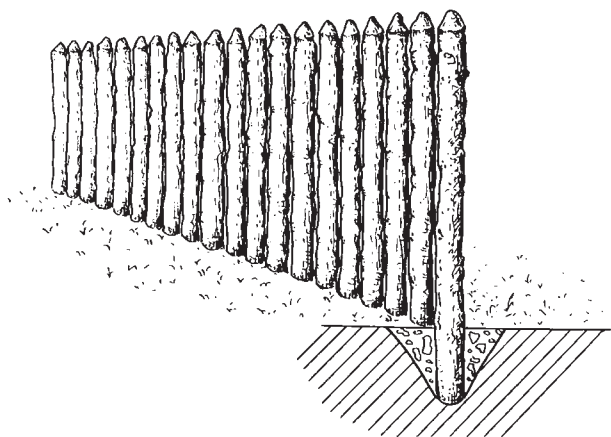

Рис. 26. Реконструкція частоколу на городищі Сахарна Маре (за: Zanosi 2011)

лише окреслювала певну територію, до якої потрапляла найважливіша частина великих поселень, де, певно, проживали представники племінної верхівки, знаходились найважливіші для суспільства будівлі (рис. 16).

Другий будівельний період. Дослідження захисних споруд на місці розкопу 37 Східного укріплення дозволили з'ясувати, що на цьому етапі насипався земляний вал, оточе-

ний зовні глибоким ровом. Вірогідно, перед початком грандіозних будівних робіт лінія захисту першого періоду була розібрана. Спочатку вал насипали ґрунтом, який брали на відстані 4—5 м на захід від лінії частоколу, поступово формуючи майбутній рів. Спорудження рову також було сплановано заздалегідь. При його прокопуванні будівельниками були продумана форма рову, стінки якого мають ухили: східна — під кутом 70° , а західна — 45° . При його ритті поступово на вал накидали чорноземний ґрунт, взятий з більших глибин, що мав відповідно інші відтінки кольору. Потужність чорноземного шару сягала до 0,90 м. У ньому був знайдений уламок кварцитої зернотерки. Цей пласт ґрунту був перекритий сірим суглинком, завтовшки 0,10—0,50 м.

У зв'язку з необхідністю подальшого поглиблення рову будівельники поступово вривалися в жовту материкову глину або лес. При розкопках у ньому був знайдений фрагмент кістки тварини. Вибрана з рову глина перекривала шар чорнозему. У стратиграфічному розрізі помітно декілька пластів глини, що відрізнялися відтінками кольору, оскільки на значній глибині глина більш темніша.

Таким чином, у перетині валу відобразилась так звана зворотня стратиграфія, тобто ґрунт з рову використовували для спорудження валу. З боку поселення, для збільшення висоти укріплення, чорнозем було взято також із внутрішньої частини городища (рис. 2; 8).

На різних глибинах у товщі валу знайдено дві кістки тварин, два фрагменти стінок ліпних горщиків (рис. 9: 2—3), шматок глиняної обмазки (рис. 9: 4) та уламок зернотерки (рис. 9: 1).

На вершині валу була встановлена дерев'яна стіна, від якої залишились лише дві стовпові ями циліндричної форми, шириною 0,35—0,50 м, глибиною 0,70 м. Вони мали пласке дно та були заповнені чорноземом з суглинком (лесом) (рис. 2; 8). Попередньо можна казати, що при будівництві дерев'яної стіни були використані ті ж самі ідеї, що були опановані в першому періоді: вкопувалися вертикальні стовпи, між якими у підготовлених пазах закріплювали горизонтальні колоди¹.

Рів трапецеподібної форми, у верхній частині мав ширину 11 м. Його глибина від сучасної поверхні 4,60 м, а від давньої — 4,90 м. Дно пласке, шириною 1,85 м. У дні було викопано канавку. Ширина верхньої частини — 0,45 м, нижньої — 0,22 м. Глибина від дна — 0,20 м. З боку валу рів мав більш крутий нахил під кутом 70°, ніж з напільного (45°; рис. 2).

З боку валу рів був заповнений рудим щільним мішаним ґрунтом (суглинок з чорноземом) завтовшки 0,20—0,80 м. У нижній частині рову, з двох боків фіксується два щільні суглинкові запливи. Над канавкою, на висоті 0,20 м від дна рову зафіксована згоріла дерев'яна колода розмірами 0,50 × 0,015 м, товщиною 0,03 м (рис. 2; 7: 2).

Практично на всю глибину, рів був заповнений затеклим чорним ґрунтом. Тільки в центральній частині, на глибині від 4,0—5,50 м (0,80—2,20 м від сучасної денної поверхні) фіксувались лінзи щільного сірого ґрунту, що утворились внаслідок постійної присутності вологи (Шрамко, Задніков, Кушнір 2020, с. 105). Лінзи мали товщину від 1 до 3 см (рис. 2; 7: 1—2; 8). На глибині 5,50 м під цим шаром сірого ґрунту фіксувались окремі шматки дерева діаметром до 3 см. Тут також знайдені декілька стінок ліпних горщиків (рис. 9: 9—15), шматок глиняної обмазки (рис. 9: 16), три кістки тварини. На дні рову — фрагменти стінок та денце ліпних горщиків, кістка тварини та кусок червоного пісковику (рис. 9: 5—8).

За ровом, із боку поля фіксувався насип висотою до 0,80 м, сформований з суглинка (рис. 2).

Обговорення. За типологією А. О. Моруженко, рів, скоріш за все, можна віднести до типу III — з канавкою на дні (Моруженко 1985, с. 171, рис. 5: 3). За типологією О. О. Крютченка — до типу II — трапецеподібні рови з сплосченим дном (Крютченко 2019а, с. 136—137). Канавку на дні рову було простежено й при дослідженні захисних споруд Куземинського укріплення. Д. С. Гречко вважає, що на дні був встановлений дерев'яний частокіл (рис. 15: 1; Гречко 2015, с. 38, рис. 3). Вірогідно такий прийом додаткового захисту був використаний при ритті рову Південного валу (рис. 15: 2; Гречко, Крютченко 2019, с. 66, рис. 5; Крютченко 2019b, с. 62, рис. 7). Траншея на дні рову зафіксована і на Опішненському городищі на р. Ворскла (Гейко 2004, с. 70, рис. 2). Аналогічний профіль мала канавка, зафіксована в рові східного ескарпованого схилу в розкопі 12 Циркунівського (Пеляшенко 2016, с. 215, рис. 2; Крютченко 2016, с. 122, рис. 6), Люботинського городища в басейні Сіверського Дінця (рис. 24; Шрамко 1998, с. 20, рис. 3; 7), а також Северинівського на Південному Бузі (Shelekhan et al. 2016, p. 76, fig. 2: 2). На схилі рову сліди від частоколу були зафіксовані на городищах біля с. Велика Гомільша (Семенов-Зусер 1949, рис. 20) та с. Циркуни (Гречко, Свистун 2006, рис. 5). Мабуть, він був присутній і на дні рову внутрішньої лінії захисту Мотронинського городища, де на рисунку профілю рову є зображення начебто нижньої частини дерев'яного частоколу (Хохоровски, Скорый 2006, с. 82, рис. 7), але в тексті немає докладного опису цього рову, тому ми можемо тільки зробити припущення про його будову.

Валоподібне підвищення яке зафіксовано за ровом, із боку поля (рис. 2) ймовірно утворилося в результаті чищення рову, коли вже існував земляний вал із дерев'яною стіною на ньому. На цей невеликий насип перед ровом звернув увагу ще Б. А. Шрамко: «*Частина землі з рову, при його розчищенні під час ремонтів вже не могла викидатися на великий вал з фортечною стіною і відкидалася на зовнішній схил, утворюючи вздовж рову невеликий (до 1,1 м) насип*»² (Шрамко 1973, с. 97). Подібна ситуація зафіксована і на Мотронинському городищі (Хохоровский, Скорый 2006, с. 78). У 2007 р. при складанні нового плану Східного укріплення В. В. Приймак, О. В. Корота та Є. М. Осадчий також фіксували цей насип, приймаючи його за додатковий вал шириною 3—4 м та висотою — 1 м, навмисно створений перед

1. Саме таку реконструкцію стіни пропонував Б. А. Шрамко на основі досліджень захисних споруд в розкопі 20 (рис. 12; Шрамко 1975, рис. 5).

2. Тут і далі переклад українською наш.

укріпленням, так звану берму (Приймак, Осадчий, Коротя 2007, с. 14; Коротя, Осадчий 2008, с. 30, рис. 2). На цей момент ми вже звертали увагу в попередній, узагальнюючій статті про захисні споруди Східного укріплення (Шрамко, Корост, Задніков 2018, с. 92).

У зв'язку з тим, що на валу з внутрішнього боку городища фіксувався чорнозем (рис. 2; 4), який був насипаний вже після викопування рову, можна припустити наявність ще одного, ремонтного періоду. У цей час дерев'яна конструкція на валу не змінювалась а лише додатково укріплювалась і з внутрішнього боку валу досипався ґрунт.

Можливий варіант реконструкції захисної стіни. Спираючись на дані перетину валу та рову в розкопі 20 (1970—1971 рр.) Б. А. Шрамко запропонував графічну реконструкцію дерев'яної стіни (рис. 12) і зробив, таким чином, першу візуалізацію зовнішнього вигляду фортеці скіфського часу (Шрамко 1975, с. 104, рис. 5). Саме такою ми звикли уявляти будову захисних споруд Східного Більського городища.

У свою чергу, ми пропонуємо власне бачення зовнішнього вигляду фортечної стіни на момент розквіту життя на Східному укріпленні, коли будівництво фортеці було закінчено і у подальшому захисна система лише підтримувалась в належному стані.

Захисні споруди того часу, на наш погляд, мали наступний вигляд: із напільного боку був утворений невеличкий насип висотою 1—1,5 м, за яким починався трапецеподібної форми рів, який у верхній частині мав ширину 11 м, сягав глибини 4,90 м від рівня давньої денної поверхні. З боку валу рів мав більш крутий нахил (під кутом 70°), ніж з напільного (45°). Такий нахил був вдалим для ведення обстрілу з верхівки валу. Дно рову пласке, шириною 1,85 м. По центру була викопана канавка, в якій встановлено частокіл заввишки, ймовірно, близько 1 м. Така висота обумовлена метою стримувати кінноту. Крім того, за ним неможливо було сховатись, і лучник на валу міг обстрілювати нападників, які знаходились у рові. Захисний вал мав висоту 2,6—3 м. Його зовнішній схил був доволі крутим, поступово переходив з валу до глибокого рову, що ускладнювало підйом на земляний насип. Висота від дна рову до верхівки земляного валу складала 7,5—8 м. На верхівці валу була побудована стіна, ймовірно у вигляді тину з проміжками для зручності вести обстріл. Максимальна висота стіни могла бути з ріст людини, тобто близько 2 м. З внутрішньої сторони до неї примикав дерев'яний поміст, по якому могли пересуватись захисники (рис. 17).

Новітні розкопки захисних споруд на західному в'їзді Східного укріплення (розкоп 37),

на наш погляд, дозволяють уточнити наявну реконструкцію, запропоновану Б. А. Шрамком на підставі розкопок 1970—1971 рр. (розкоп 20).

Для зручності сприйняття різниці, спочатку дамо короткий опис реконструкції за версією дослідника. На його думку, вал мав два будівельні періоди. Перед початком будівництва місцевість була очищена від рослинності, дерева та кущі спалені. На першому етапі — на схилі викопано рів (але якою глибиною достеменно не відомо, у зв'язку з тим що фіксується тільки один період), неподалік від краю майданчика викопана канавка, в яку на відстані близько 1 м були встановлені вертикальні стовпи, між якими закріплені горизонтальні колоди. З внутрішнього боку до стіни примикав земляний вал висотою 2,15 м (рис. 10—12). У верхній частині насипу для надання міцності дерев'яній конструкції були покладені горизонтальні колоди, один кінець яких прикріплювався до стіни, а інший — з'єднувався з вкопаними з внутрішнього боку стовпами та, таким чином, вони слугували стяжками для дерев'яного каркасу. Другий будівельний період мав таку ж архітектуру, але більшу висоту земляного насипу — до 4,8 м від підосви валу. Вертикальні стовпи були вкопані в канавку першого періоду. На думку Б. А. Шрамка, про це свідчили різні збереженість колод у канавці та стратиграфія її заповнення (Шрамко 1975, с. 100—103).

Така реконструкція була створена на основі стратиграфічних даних, проте, якщо подивитись на інші розрізи валів та ровів на цьому городищі, зроблені і Б. А. Шрамком та іншими дослідниками (І. Б. Шрамко, П. Я. Гавриш, Д. С. Гречко), то стратиграфічна картина сприймається по-іншому. На більшості розрізів (Велике укріплення: розріз 1988—1989 р. (рис. 14: 1); розріз біля с. Куземин, 2006 р. (рис. 14: 2); розріз біля Куземинських Ставок, 2006 р. (рис. 14: 3); Західне укріплення: ПМ 1 і ПМ 2, 1966 р., розріз 1985 р. (рис. 13); Східне укріплення: розкоп 20 (рис. 10—11); № 37 (2019 р.); розріз на Куземинському укріпленні, 2014 р. (рис. 15: 1)), під валом, на рівні давнього горизонту зафіксовано стовпові ями, які свідчать про наявність лише легкої дерев'яної огорожі. Залишки дерев'яного частоколу добре помітні в розрізі розкопу 20 (рис. 10—11). Відмітимо, що Б. А. Шрамко в кресленнях стратиграфії заповнення стовпової ями показав окремою позначкою — штриховкою, проте навколишній ґрунт відзначив як чорнозем (Шрамко, 1975, рис. 4: 9, 13). Таким чином, не зовсім зрозуміло яким ґрунтом заповнена стовпова яма. На жаль, в тексті статті нам не вдалось з'ясувати цей момент, але по фото можна припустити, що вона також була заповнена

чорноземом (рис. 10: 1). У тексті польового щоденника дослідника за 1970 р. відзначено, що «...при розчищенні канавки зі стовпovими ямками діаметром 10—20 см, є і 8 і 15 см, <була> зола дерев'яна труха, зола від прутів»¹. Скоріш за все, це був однаковий ґрунт, який було взято при ритті рову та з часом попав у заповнення ями після руйнації вкопаного дерев'яного стовпа². Можна припустити наступну стратиграфічну картину: стовпова яма перекрита ґрунтом з чорнозему, вище якого — шар змішаного ґрунту (чорнозем з глиною), перекритий жовтою глиною. І, таким чином, також, як в розкопі 37 у цьому випадку ми маємо так звану зворотну стратиграфію, яка утворилась внаслідок викопування рову та викидання з нього материкової глини на чорноземний насип.

Крім того, ми вважаємо, що дерев'яна стіна не була встановлена на всю висоту валу, як це пропонує Б. А. Шрамко (рис. 12; Шрамко 1975, рис. 5). Скоріш за все, на першому етапі існувала тільки дерев'яна огорожу у вигляді тину (рис. 16), а на другому — вже викопували рів і насипали земляний вал, на вершині якого встановлювали дерев'яну стіну (рис. 17). Саме таку огорожу прослідковано на Західному (рис. 13; Шрамко 1987, с. 29), та в трьох розрізах Великого³ (рис. 14: 1—3; Шрамко, Шрамко 1989, с. 46; Гавриш 2007, с. 64), а також на Куземинському (рис. 15: 1; Гречко 2015, с. 37, рис. 3) укріпленнях.

Також відзначимо, що в стратиграфії розкопу 20, на схилі до рову зафіксовано зольний прошарок, який Б. А. Шрамко вважав залишками дерев'яної стіни, що сформувались у ремонтний період (Шрамко 1975, с. 103). Проте, цей зольний прошарок розташований під деяким кутом і, на наш погляд, не належить до стіни, а пов'язаний з частокілом, який було встановлено в насипу валу. Така додаткова система захисту, коли в земляному валу вкопані дерев'яні кілки або частокіл зафіксована на Циркунівському, вал другого двору (рис. 19: 2; Гречко, Свистун 2006, рис. 5), Опішненському (Гейко 2004, с. 70, рис. 2) та Великогомільшанському (Семенов-Зусер 1949, рис. 20: 2) городищах. На жаль, в розкопі 37 нам не вдалось прослідкувати такий частокіл на схилі, але це, скоріш за все, пов'язано з поганою збереженістю конструктивних елементів в цій частині валу, поверх-

ня якого частково зруйнована зсувом ґрунту від лісної стежки (рис. 4).

Слід відмітити, що є інші розрізи на Східному укріпленні (розкопи 7—9); на Великому укріпленні — розкоп 1960 р., на південь від Західного укріплення, біля дороги на Скоробір, Б. М. Граков (рис. 1: 1; 14: 5), 1966 р., на південь від Східного укріплення, біля дороги на Котельву, Б. А. Шрамко (рис. 1: 1; 14: 4). Проте в них сліди першого будівельного етапу не зафіксовані. Імовірно, причина неповноти картини в тому, що досліджені ділянки потрапили на зруйновану частину валу, або були закладені розкопи невеликих розмірів (наприклад розкоп 8 має ширину 1 м). Слід зазначити, що в них все ж таки зафіксована зворотна стратиграфія, що може вказувати на те, що укріплення мало будову яку ми уявляємо за даними наших розкопок (рис. 17).

Таким чином, на нашу думку, в обох розрізах (розкопи 20 і 37) вал утворювався практично однаково, що дозволяє нам, з урахуванням новітніх досліджень, запропонувати ще один варіант реконструкції захисних споруд Східного укріплення (рис. 17).

Питання про розміри до фортечних поселень. На жаль визначити вузькі часові рамки створення захисних споруд складно. Незважаючи на те, що на Східному укріпленні це не перший випадок їх вивчення археологічними методами, надійних хронологічних індикаторів при розкопках не було знайдено. Тільки в розкопі 9, який було закладено на валу в південній частині укріплення на глибині 0,2—0,4 м виявлена ручка хіоської амфори V ст. до н. е. Ця знахідка дозволила Б. А. Шрамку зв'язати руйнування дерев'яної стіни під час пожежі кінця VI ст. до н. е. та досипкою валу у V ст. до н. е. (Шрамко 1968, с. 27—28; Шрамко, Корост, Задніков 2018, с. 87). В інших випадках у товщі земляного валу були зустрінуті лише фрагменти ліпного посуду скіфського часу, шматки глиняної обмазки та кістки. Наприклад, в розкопі 20 Б. А. Шрамко в досипці валу зафіксував уламки посуду скіфського часу, який він датував не пізніше VI ст. до н. е. (Шрамко 1971, с. 10; Шрамко, Корост, Задніков 2018, с. 89). Але на ділянці розкопу 1 (1960 р.) було простежено, що з внутрішньої сторони вал сформовано з культурними залишками скіфського часу (Шрамко 1960, с. 26; Шрамко, Корост, Задніков 2018, с. 83), що не дозволяє впевнено казати про час його створення. Б. А. Шрамко також відмітив, що вал в цій частині збудований на території більш раннього поселення, через те, що культурний шар, виявлений під захисним валом був зафіксований і за його межами (Шрамко 1961, с. 26—27; 1975, с. 94—132). Зараз це поселення має назву Більськ 7 (Задніков,

1. Щоденник зберігається в особистому архіві дослідника.

2. Така невелика кількість чорнозему може пояснюватись тим, що рів викопували на схилі, де товщина чорнозему складає біля 0,20—0,30 м.

3. На думку П. Я. Гавриша, на першому етапі дерев'яна стіна біля с. Куземин та біля Куземинських ставків, була додатково укріплена насипом з ґрунту (рис. 14: 2—3; Гавриш 2007, с. 64).

Приймак, Гопкало 2016, с. 139)¹. Аналогічна ситуація простежена за межами південної частини Східного укріплення, а саме поблизу його рову, де у 2017 р. в розкопі 1 на поселенні Барвінкова Гора були виявлені культурні відкладення V—IV ст. до н. е. (Задніков 2018а, с. 170—174; Задніков, Шрамко 2018, с. 14—17). На різних ділянках цього поселення вони були зафіксовані й потім, у 2018 та 2019 рр., проте вже з матеріалами другої половини VI—V ст. до н. е. (Шрамко, Задніков 2019а, с. 99—118; Гречко та ін. 2019; 2020). Залишки селища в цій частині поселенського комплексу були виявлені й з внутрішнього боку валу Великого укріплення (Шапорда 2016, с. 186, рис. 1: 8; Скорий 2016, с. 172, рис. 1: 21; Скорий та ін. 2019, с. 258, № 21, рис. 291).

Цікавим є те, що культурний шар зі знахідками фіксується і в східному напрямку, за межами валу Східного городища. У 2019 році співробітниками ІКЗ «Більськ» відкрите нове поселення на території передгороддя. У цьому місці було закладено три шурфи, в яких знайдені уламки кераміки та бронзові трилопатеві вістря стріл V—IV ст. до н. е. (Шапорда та ін. 2020, с. 170, рис. 1: 9; 10; 28: 43—48).

Таким чином, є всі підстави вважати, що у другій половині VI ст. до н. е., до початку будівництва валу Східного Більського городища територія східних мисів над заплавою Ворскли, включно з такими пунктами, як Більськ 7, Східне, Барвінкова Гора (рис. 27), була зайнята великим неукріпленим поселенням, площа якого була дещо більшою² ніж та, яку нині оточують вали та рови Східного Більська. З часом, при будівництві захисних споруд лінія захисту була проведена так, що за її межами залишилась значна частина опанованих раніше земель. Слід зазначити і те, що після зведення захисних споруд Східного та Великого укріплень, люди продовжували жити біля валів і, що цікаво, навіть за межами оборонних споруд.

Подібну картину можна спостерігати на інших ділянках великого поселенського комплексу (Гавриш 1997, с. 73; Шапорда 2017, с. 220; Шрамко, Задніков 2019; Шрамко та ін. 2021, с. 358). Нині відомо, що поселення на місці Західного укріплення виникло ще у другій половині VIII ст. до н. е. та проіснувало до другої чверті — середини V ст. до н. е. (Шрамко 2004; 2006, с. 42; 2012а, с. 170—171; Shramko 2021, р. 175—177). Так, в західній частині поселенського комплексу, поряд з валами Західного городища зафіксоване неукріплене поселення Перемирки з матеріалами останньої третини VIII — початку VII ст. до н. е.³ (Супруненко, Корост, Шапорда 2016, с. 128—134), на якому з часом, у другій половині VII ст. до н. е. було влаштовано курганий некрополь (Кулатова, Супруненко 2010). На думку полтавських дослідників на час зведення валу Західного городища поселення Перемирки вже не існувало. Зрозуміло, що в межі укріплення не була включена і територія могильника (Супруненко, Корост, Шапорда 2016, с. 134; Корост, Шапорда 2016, с. 86). Не виключено, що до виникнення системи захисних споруд в останній третині VI ст. до н. е. (Шрамко, Задніков, Корост 2020, с. 63—65), мережа відкритих поселень, або, скоріш за все, одного великого, охоплювала і територію селища в урочищі Царина Могила⁴ та поселення на території сучасної ферми СТОВ «Скіф» (поселення «Ферма»)⁵. Як підтвердження цієї думки може бути приміщення, виявлене під валом Великого укріплення, неподалік від валів Західного городища. Авторами розкопок об'єкт датовано другою чвертю — серединою VI ст. до н. е. (Гречко, Крютченко 2017; Гречко, Крютченко, Ржевська 2018, с. 54; Крютченко 2019b, с. 61). Зрозуміло, що земляний вал із ровом міг з'явитись тільки після цієї дати, тобто не раніше третьої чверті

1. У 2015 р. на цій території було закладено два шурфи розміром 2 × 1 м, в яких не було зафіксовано кераміку скіфського часу. Можливо це пов'язано зі слабкою насиченістю культурного шару за межами комплексів. У 2016 р. співробітниками ІКЗ «Більськ» було закладено ще три шурфи, в яких знайдено кераміку пенківської культури (Шапорда 2017, с. 183—184; Приймак 2017, с. 279, рис. 1). Посуд цієї культури зустрічався в цій частині городища і раніше (Шрамко 1980, с. 74—79; Шрамко, Задніков 2014, с. 12, рис. 23). Для остаточного вирішення питання потрібні додаткові археологічні дослідження.
2. Ймовірно, селище охоплювало територію близько 95 га. Хоча ми не виключаємо що на початку не вся територія була заселена, скоріш за все це була кушова забудова з проміжками між садибами.

3. На наш погляд, ці матеріали слід датувати серединою VII ст. до н. е.
4. С. А. Скорий, В. П. Білозор та О. Б. Супруненко вважають, що поява селища Царина пов'язана з вихідцями із Західного укріплення, які намагались винести виробничі (вогнебезпечні) об'єкти за межі поселення, тому і заснували нове поселення поряд (Скорий та ін. 2019, с. 127, 275).
5. Перші данні про те, що на території колгоспного двору або сучасної ферми ТОВ «Скіф» є поселення скіфського часу, що відображені в польовому щоденнику Б. А. Шрамка за 1969 р. (зберігається у сімейному архіві). В ньому окремо позначено поселення Царина Могила та ще одне поселення, яке заходить під ферму та колгоспний сад. У 2021 р. співробітники Історико-культурного заповідника «Більськ», поряд з фермою, на схід від валів Західного укріплення, дійсно зафіксували відкладення скіфського періоду. За наданою інформацією дякуємо директору І. І. Коросту.

Рис. 27. Орієнтовні межі поселення дофортєчного періоду на місці Східного укріплення: 1 — територія поселення; 2 — захисний вал

вказаного століття¹. Аналізуючи матеріали розкопок поселення Царина Могила дослідники дійшли висновку, що заселення цієї частини Більського поселенського комплексу відбувалось у напрямку від Західного укріплення, тому багато відкритих при розкопках об'єктів цього поселення синхронізуються із матеріалами Західного Більська (Скорий та ін. 2019, с. 124). Звернемо увагу на те, що територія селища Царина Могила на окремих ділянках підходить впритул до валів Західного укріплення² (Гавриш 2011, с. 60; Шапорда 2017, с. 191, рис. 1: 17; Скорий 2017, рис. 1: 9; Скорий та ін. 2019, с. 11, 245, рис. 1: 10; 278; 298: 10), що може вказувати на існування в до фортечний період одного великого поселення, що включало територію майбутнього Західного укріплення / городища, селищ Перемірки та Царина Могила³ (рис. 28). Цікаво, що в 2019 р. за межами валу Великого укріплення на мису, навпроти Цариної Могили також було зафіксовано селище ранньоскіфського часу, яке отримало назву Привороття (Шапорда та ін. 2020, с. 171, рис. 1: 10; 11). На думку Д. С. Гречка, територія у межах Західного укріплення та Цариної Могили була одним неукріпленим поселенням, яке поступово розвивалося протягом століть (Гречко 2020, с. 96).

Звернемо увагу на те, що під час прокладання лінії захисту Великого укріплення також була відсічена та не увійшла у межі городища частина поселення Лазьківські Ставки 1, VII—VI ст. до н. е. (Шрамко, Задніков 2019b, с. 78—88), залишившись за лінією грандіозного захисного валу (Шапорда 2017, с. 218—219, рис. 1: 22, 23; Шапорда, Коротя 2018, рис. 2: 24—25; Шапорда та ін. 2018, с. 158—159, рис. 1: 12; 9: II).

1. На нашу думку, ця подія відбулась ближче до кінця третьої — початку останньої чверті VI ст. до н. е. (Шрамко, Задніков, Корост 2020, с. 64).
2. У цьому випадку сумнівно виглядає вказане П. Я. Гавришем (Гавриш 1999, с. 68) та С. А. Скорим (Скорий та ін. 2019, с. 270) критичне зауваження про помилковість датування Б. А. Шрамком валу Великого укріплення, оскільки підосва валу останнього періоду була перекрита культурним залишком селища Царина Могила (Шрамко 1987, с. 33). Проте ці ж автори в своїх роботах вказують, що територія селища простирається до валів Великого укріплення і тому знахідки з культурного шару не можуть випадково попасти на вал. Крім того, дослідження Д. С. Гречком у 2016—2017 рр. ділянки валу Великого укріплення на поселенні Царина Могила також показали, що культурний шар поселення є під валом (Гречко, Крютченко 2017; Гречко, Крютченко, Ржевуська 2018; Крютченко 2019b, с. 59—61), що ще раз доказує вірність спостережень Б. А. Шрамка.
3. Ймовірно селище охоплювало територію близько 200 га. Скоріш за все, ця територія мала куцову забудову з проміжками між садибами.

Таким чином, в різних частинах Більського городища спостерігається однакова картина формування системи оборони. До початку будівництва захисних споруд територія, охоплена поселенськими структурами була значно більшою, але тільки окремі частини відкритих поселень увійшли в межі захисних валів, оточених глибокими ровами⁴.

Питання хронології. Нещодавно С. А. Скорий ретельно розглянув історію вивчення й зібрав різні точки зору на час появи захисних споруд всіх укріплень городища (Скорий та ін. 2019, с. 267—275). Зроблено цікаві висновки, але на наш погляд ці положення потребують уточнень і тому ми знову звернемося до цього питання⁵.

На нашу думку, для визначення часу зведення земляних валів Східного укріплення, перш за все, треба спиратись на загальне датування культурних відкладень в його межах. Останні археологічні дослідження культурних нашарувань, виявлених об'єктів та вивчення колекції античної кераміки дозволяють стверджувати, що матеріальна культура, а також відкриті житлові та господарські об'єкти Східного Більська не містять матеріали раніше третьої чверті VI ст. до н. е. (Задніков 2014, с. 8; 2015; 2016; 2017; 2018b; 2019). Виходячи з логіки розвитку відкритих поселень в межах двох основних укріплень Більського городища доволі впевнено можна припустити, що спочатку найбільш значущі території двох поселень в західній та східній частині комплексу були оточені легкою дерев'яною огорожею, і лише з часом замість них були зведені потужні земляні вали із ровами, причому кожне з двох городищ ре-

4. На думку С. А. Скорого та В. П. Білозора, однією з причин появи селища в урочищі Царина Могила була потреба умисно винести виробничі комплекси за межі укріплення, оскільки вони були вогнебезпечними (Скорий та ін. 2019, с. 127). Тоді виникає питання, чому мешканці Східного поселення не виносили виробничі споруди за межі захисних стін при тому, що вільного місця на його території, враховуючи щільність забудови, було набагато менше. Відомо, що всі вони були знайдені всередині захисних споруд, більш того, у безпосередній близькості від дерев'яних стін (Шрамко 1973, с. 102; 1987, с. 116, 118, рис. 3; 1990, с. 106). До того ж за межами Східного укріплення знаходиться ще одне велике поселення кінця VI ст. до н. е. (Гречко 2019, с. 32—33; Гречко та ін. 2020, с. 59—60, рис. 7), на якому немає (поки ще не відомо) виробничих комплексів і яке з часом, у IV ст. до н. е. було використано для поховань рядового населення на місці покинутих садиб (Гречко 2019, с. 33; Шрамко, Задніков 2019a, с. 110; Гречко та ін. 2020, с. 60—64).
5. Також можна згадати роботу П. Я. Гавриша, присвячену фортифікаційному будівництву, але на жаль ця праця не була закінчена за життя автора, тому в ній відсутній довідковий апарат та посилення на літературу (Гавриш 2019).

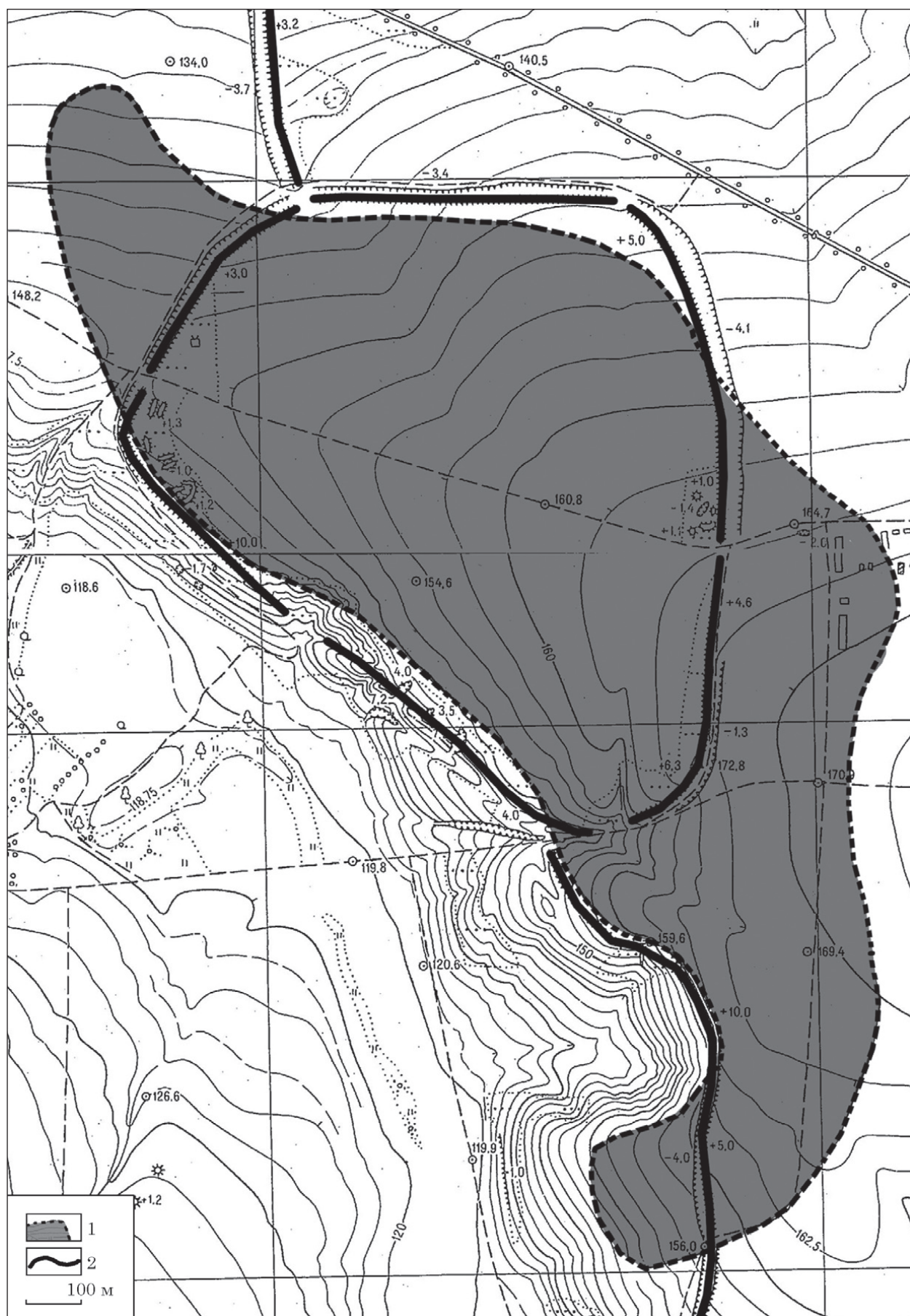

Рис. 28. Орієнтовні межі поселення дофортничного періоду на місці Західного укріплення: 1 — територія поселення; 2 — захисний вал

тельно було захищено й з напільного боку, розраховане на захист за всім периметром. Трохи пізніше Західне і Східне укріплення були об'єднані загальним валом. Така послідовність створення системи оборони окремих укріплень вперше була визначена ще у 1958—1959 рр. Б. А. Шрамком (1972, с. 89—90). За спостереженнями І. Б. Шрамко, основаними на вивченні матеріалів декількох стратиграфічних горизонтів зольників Західного укріплення та їхнього співставлення з матеріалами розкопок Б. А. Шрамка на Східному укріпленні, а також з урахуванням повної обробки С. А. Задніковим античної кераміки з усіх частин Більського археологічного комплексу був зроблений висновок, про неодночасне існування поселень у межах двох основних укріплень (Шрамко 2004) та короткий час їхнього співіснування, у часовому діапазоні одного століття, не раніше другої половини VI — не пізніше середини V ст. до н. е. (Шрамко 2010, с. 38; 2012b, с. 6; Shramko 2021, р. 178). Щодо виникнення оборонних споруд, то нами вже була виказана думка про те, що обидва поселення мали близькі причини створення попередньої огорожі у третій чверті VI ст. до н. е., а з часом — будівництва земляних валів із дерев'яною захисною стіною в умовах складної зовнішньополітичної нестабільної ситуації в лівобережному Лісостепу, в якій також опинились не тільки племена в басейнах Ворскли та Псла, а також Сіверського Дінця (Шрамко, Задніков, Корост 2020, с. 64—65). Нагадаємо, що, наприклад, у сіверськодонецькому регіоні раніш третьої чверті цього століття поселень взагалі не було. Відомі лише кургани кочовиків (Шрамко 2003, с. 108; Андрієнко 2004, с. 127; Гречко 2010, с. 100—101; Шрамко, Буйнов 2012, с. 324; Окатенко, Скорий, Зимовець 2018, с. 219—235, та ін.). Усі відомі найраніші городища, на яких проведено археологічні розкопки, містять матеріал останньої третини VI ст. до н. е. (Крютченко 2017, с. 297).

У межах Більського археологічного комплексу найповніше вивчені захисні споруди Східного укріплення, що досліджувались Б. А. Шрамком протягом декількох років (Шрамко, Корост, Задніков 2018, с. 87). Науковець зазначив, що рів Великого укріплення на півночі та півдні примикає до рову Східного укріплення під прямим кутом, а вал в обох випадках не підходить до валу Східного укріплення. Все це свідчить про те, що Східне укріплення виникло раніше за Велике (Шрамко 1973, с. 84). Крім того, дослідник також звернув увагу на те, що з напільної сторони вали Східного звернені всередину Великого укріплення, що свідчить про те, що на момент зведення земляних споруд Східного Більська валів Великого укріплення ще

не існувало (Шрамко 1969, с. 19; 1973, с. 84), а не навпаки. Проте в останній час з'явилась доволі несподівана версія формування захисної системи Більського городища, за якою Східне укріплення виникло вже після створення загального валу з ровами Великого укріплення «...иляхом «відсічення» майже правильною дугою оборонного валу частини території Великого укріплення» (Скорий та ін. 2019, с. 274). Аргументом на користь цієї версії, на думку її авторів, слугуватиме фото космічної зйомки¹, на якій можна побачити, як східна частина укріплення точно повторює рельєф плато над заплавою р. Ворскли, а західна нібито плавно відгороджує частину Великого укріплення (Скорий та ін. 2019, с. 274). Проте, як було показано вище, Б. А. Шрамко переконливо довів, що вал та рів Великого укріплення примикають до рову Східного, але не з'єднані з ним і не утворюють загальну, непереривну оборонну лінію. Вал та рів Східного укріплення — окрема самостійна захисна одиниця, що створює умови для кругової оборони поселення. Крім того, тільки вал цього городища доволі близько підходить до краю вододільного плато та повторює його рельєф. Водночас, вал Великого укріплення, навпаки, в більшості місць проходить на відстані від 10 до 200 м метрів від краю плато, у тому числі безпосередньо в місці з'єднання двох валів. Складається враження, що його умисно намагались провести майже за прямою лінією, не повторюючи рельєф краю плато, можливо щоб уникнути зайвих трудовитрат.

Виходячи з того, що у межах Східного укріплення та інших поселень, відкритих у східній частині Більського поселенського комплексу відсутні матеріали раніше третьої чверті VI ст. до н. е., а на Західному — пізніше середини V ст. до н. е. (Задніков 2014), можна припустити, що вал як Східного, так і Великого укріплень не могли бути побудовані раніше третьої чверті VI ст. до н. е. та вже існували і, навіть ремонтувались (Східне укріплення) та досипались на початку V ст. до н. е. (Шрамко, Корост, Задніков 2018, с. 95). Захисні споруди Західного укріплення, скоріш за все, почали будуватись одночасно із Східним (Шрамко, Задніков, Корост 2020, с. 64), коли в них виникла необхідність. На наш погляд, створення подібної системи захисту поселень не пов'язано з ідеями кочовиків, присутність яких в лівобережному Лісостепу фіксується ще з VII ст. до н. е., проте протягом майже півтора століття потреба у будь-яких захисних спорудах не

1. Для того, щоб побачити абрис західної частини укріплення, не обов'язково звертатись до космозйомки, оскільки ця особливість прекрасно відображена на усіх планах укріплення.

виникала, навіть не змінювався образ життя місцевого осілого населення, а основними видами занять залишалось землеробство та скотарство (Шрамко та ін. 2021, с. 369—375).

Грандіозна захисна система Більського, як, можливо, і багатьох інших городищ Лісостепу, перш за все, підкреслювала особливий статус поселення як великого економічного та політичного центра із розвинутою інфраструктурою (Шрамко 2012с, с. 26; Shramko 2021, с. 198). Саме за дерев'яними стінами двох укріплень (Західного і Східного) і могли проживати представники соціальної верхівки різних племінних груп, знаходитись важливі суспільні будівлі різного призначення. В межах Східного укріплення знаходились і майстерні. Кожне з цих поселень по всьому периметру було оточено високим валом та глибоким ровом, навіть з напільного боку, які виконували, вочевидь, захисні функції. Проте, з часом, вірогідно, коли був утворений союз двох племен та побудований вал із ровом Великого укріплення, статус об'єднаного поселення став значно вищим. Воно перетворилось на великий центр Лісостепової Скіфії із розвинутими ремеслами, сталими торговельними та культурними відносинами, релігійними уявленнями (Шрамко 1987).

Висновки. Таким чином, впевнено можна казати, що території, зайняті неукріпленими поселеннями до виникнення Східного та Західного городищ були значно більшими, виходили за межі майбутньої лінії деревоземляних укріплень. Вірогідно, на початку третьої чверті VI ст. до н. е. засновники поселення, розташованого в східній частині вододільного плато оточили найбільш важливу частину селища дерев'яною огорожею (стіна з колод, або тин). Подібна за конструкцією огорожа, виходячи з матеріалів розкопок, охоплювала і поселення в межах сучасного Західного укріплення. За цим же принципом була спланована і захисна лінія Великого укріплення, оскільки залишки легкої дерев'яної стіни були зафіксовані також під його валом. Вважаємо, що така легка огорожа, без додаткових інженерних споруд не мала оборонного значення, а, скоріш за все, визначала власний соціальний простір поселень, в якому знаходились садиби представників місцевих племінних верхівок. Ймовірно, приналежність до різних племінних груп спонукала мешканців двох поселень посилити систему захисту та оточити периметр земляним валом із ровом. Городища з часом поступово перетворилися на своєрідні резиденції місцевої еліти. Можна припустити, що в останній третині VI ст. до н. е., скоріш за все, в умовах нестабільної ситуації в регіоні, було створено потужну захисну лінію у виг-

ляді земляного валу з дерев'яною стіною на гребні та ровом перед ними. Вал та рів Великого укріплення, вірогідно, окреслювали межі центру союзу племен. На цій великій території мешкали представники різних етносів та різних соціальних груп. Створена захисна лінія протяжністю 35 км була актуальною до середини V ст. до н. е., тобто до того часу, коли існувало поселення в межах Західного городища. На Східному городищі життя тривало ще півтора століття, до кінця IV ст. до н. е., а величезні земляні вали та глибокі рови помітні й сьогодні.

ЛІТЕРАТУРА

- Андрієнко, В. П. 2004. Об относительной хронологии наконечников стрелы з Пожарной Балки (архаический период). *Донецкий археологический сборник*, 11, с. 118-128.
- Бусел, В. Т. (ред.). 2005. *Великий тлумачний словник сучасної української мови*. Київ; Ірпінь: Перун.
- Гавриш, П. Я. 1999. До питання про утворення Великого Більського городища. В: Толочко, П. П. (ред.). *Проблеми скифо-сарматської археології Східного Причорномор'я*. Запорозжє, с. 67-69.
- Гавриш, П. Я. 2008. Памяткоохоронні роботи в Більському городищі. *Археологічні дослідження в Україні 2006—2007 рр.*, с. 62-66.
- Гавриш, П. Я. 2011. Нові дослідження селища Царина у Більському городищі. *Старожитності Лівобережного Подніпров'я 2011*, с. 61-78.
- Гейко, А. В. 2004. Дослідження оборонних споруд Опішненського городища скіфського часу. *Старожитності степового Причорномор'я і Криму*, 11, с. 69-74.
- Городцов, В. А. 1911. Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде Полтавской губернии в 1906 году. В: *Труды XIV Археологического съезда*. 3. Москва: Г. Лиссенер, Д. Собко, с. 91-161.
- Гречко, Д. С. 2010. *Населення скіфського часу на Сіверському Дінці*. Київ: ІА НАН України.
- Гречко, Д. С. 2015. Результати археологічних досліджень Куземинського укріплення. *Археологічні дослідження Більського городища 2014*, с. 35-49.
- Гречко, Д. С. 2020. Поселенські системи Дніпровського Лісостепового Лівобережжя другої половини VII — середини VI ст. до н. е. *Археологія і давня історія України*, 3 (36), с. 91-100.
- Гречко, Д. С., Крютченко, О. О. 2017. Дослідження в ур. Царина Могила в 2016 р. *Археологічні дослідження Більського городища 2016*, с. 80-97.
- Гречко, Д. С., Крютченко, О. О. 2019. Дослідження «Південного» валу Більського городища у 2018 році. *Археологічні дослідження Більського городища 2018*, с. 61-68.
- Гречко, Д. С., Свистун, Г. Є. 2006. Деякі питання вивчення лісостепових городищ скіфського часу на Сіверському Дінці. *Археологія*, 4, с. 18-29.
- Гречко, Д. С., Крютченко, О. О., Ржевуська, С. С. 2018. Археологічні дослідження Більського археологічного комплексу в 2017 році. *Археологічні дослідження Більського городища 2017*, с. 42-74.
- Гречко, Д. С., Демчук, Ж., Крютченко, О. О., Ржевуська, С. С. 2019. Дослідження поселення та ґрун-

тового могильника в ур. Барвінкова Гора у 2018 р. *Археологічні дослідження Більського городища 2018*, с. 27-34.

Гречко, Д. С., Крютченко, О. О., Ржевуська, С. С., Каряка, О. В. 2020. Дослідження в ур. Барвінкова Гора у 2019 р. *Археологічні дослідження Більського городища 2019*, с. 59-74.

Грицюк, В. М. 2004. Система оборонних позицій і в'їздів Східного та Західного укріплень Більського городища. В: Черненко, Е. В., Ролле, Р., Скорый, С. А., Махортых, С. В., Херц, В., Белозер, В. П. *Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2003 г.* Киев: ИА НАН Украины; DFG, с. 86-97.

Дараган, М. Н. 2017. Городища-гиганты скифской эпохи в Украинской Лесостепи (особенности расположения и фортификации). Вводные замечания. *Археология и геоинформатика*, 8, CD-ROM. Москва: ИА НАН.

Задніков, С. А. 2014. *Античний керамічний імпорт на Більському городищі скифського часу*. Автореферат дисертації к. і. н. Київ.

Задніков, С. А. 2015. Східне укріплення Більського городища: результати досліджень 2014 року. *Археологічні дослідження Більського городища 2014*, с. 7-17.

Задніков, С. А. 2016. Исследование Восточного Бельского городища 2015 г. Раскоп № 35. *Археологічні дослідження Більського городища 2015*, с. 38-52.

Задніков, С. А. 2017. Исследование Восточного Бельского городища в 2016 г. Раскоп № 35. *Археологічні дослідження Більського городища 2016*, с. 36-65.

Задніков, С. А. 2018а. Археологічні розвідки та розкопки на Більському городищі в 2017 р. *Археологічні дослідження Більського городища 2017*, с. 170-187.

Задніков, С. А. 2018b. Античная керамика из раскопа № 35 Восточного укрепления Бельского городища. В: *Forum Olbicum II Пам'яті В. В. Кранівіної (до 150-річчя дослідження Ольвії). Матеріали міжнародної археологічної конференції 4—6 травня 2018 р.* Миколаїв, с. 108-109.

Задніков, С. А. 2019. Роботи Скіфської експедиції Харківського університету на Східному укріпленні Більського городища в 2018 році. *Археологічні дослідження Більського городища 2018*, с. 46-60.

Задніков, С. А., Приймак, В. В., Гопкало, О. В. 2016. Археологічні розвідки на території Більського городища в 2015 р. *Археологічні дослідження Більського городища 2015*, с. 139-149.

Задніков, С. А., Шрамко, І. Б. 2018. Поселення скифського часу в урочищі Барвінкова Гора: загальний огляд досліджень. В: Корост, І. І. (ред.). *Старожитності Лівобережжя Дніпра*. Київ; Котельва: ЦП НАН України, УТОПІК, с. 14-18.

Коломієць, В. Т., Скляренко, В. Г. (ред.). 2003. *Етимологічний словник української мови: У 7 т. 4: Н—П*. Київ: Наукова думка.

Корост, І. І., Шапорда, О. М., 2016. Охоронні роботи на поселенні ранньоскифського часу в ур. Перемірки у Більську. *Старожитності Лівобережного Подніпров'я 2016*, с. 87-93.

Коротя, О. В., Осадчий, Є. М. 2008. Городище раннього залізного віку і урочищі Барвінкова гора у Більську. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 1—2, с. 30-33.

Крютченко, О. О. 2016. Захисні споруди Циркунівського городища. *Археологія і давня історія України*, 2 (19), с. 114-123.

Крютченко, А. А. 2017. Перекопский вал на Харьковщине. *Археологія і давня історія України*, 2 (23): Старожитності раннього залізного віку, с. 292-298.

Крютченко, О. О. 2019а. *Захисні споруди скифського часу Дніпро-Донецького Лісостепу*. Дисертація к. і. н. Київ: ІА НАН України.

Крютченко, О. О. 2019b. Нові дослідження захисних споруд Більського городища. *Археологія*, 3, с. 55-64.

Ляскоронский, В. Г. 1907. Городища, курганы и длинные (змиевые) валы по течению рр. Псла и Ворсклы. В: *Труды XIII Археологического съезда*. 1. Москва: Г. Лиссер, Д. Собко, с. 175-177.

Моруженко, А. А. 1975. Оборонительные сооружения городищ Поворскля в скифскую эпоху. В: Тереножкин, А. И. (ред.). *Скифский мир*. Киев: Наукова думка, с. 133-146.

Моруженко, А. А. 1985. Городища лесостепных племен Днепро-Донского междуречья VII—III вв. до н. э. *Советская археология*, 1, с. 160-178.

Окatenко, В. Н., Скорый, С. А., Зимовец, Р. В. 2018. Кургan раннескифского времени в Харьковской области. *Археологія і давня історія України*, 2 (27), с. 219-235.

Пеляшенко, К. Ю. 2016. Исследование эскарпа Циркуновского городища. В: Скоробогатов, А. М. (ред.). *Археология восточноевропейской лесостепи: материалы II-ой Международной научной конференции. Воронеж, 18—20 декабря 2015 года*. Воронеж: ВГПУ, с. 214-218.

Приймак, В. В., Коротя, О. В., Осадчий, Є. М. 2008. *Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури на території Сумської і Полтавської областей»*. НА ІА НАН України, ф. 64, 2007/297.

Приймак, В. В. 2017. Пам'ятки третьої чверті I тис. н. е. Більського мікрорегіону (до створення культурно-хронологічної колонки старожитностей). *Археологічні дослідження Більського городища 2016*, с. 276-285.

Семенов-Зусер, С. А. 1949. *Археологические раскопки у с. Б. Гомольша в 1949 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1949/17.

Скорый, С. А. 2017. К реестру селищ скифского времени в пределах Большого укрепления Бельского городища. *Археологічні дослідження Більського городища 2016*, с. 153-178.

Скорый, С. А., Білзор, В. П., Супруненко, О. Б., Кулатова, І. М. 2019. *Селища скифського часу в системі Великої укріплення Більського городища*. Київ: Майдан.

Супруненко, О. Б., Корост, І. І., Шапорда, О. М. 2016. Роботи в урочищі Перемірки у Більську. *Археологічні дослідження Більського городища 2015*, с. 128-138.

Фіалко, О. Є., Болтрик, Ю. В. 2003. *Напад скифів на Трахтемирівське городище*. Київ: ІА НАН України.

Хохоровски, Я., Скорый, С. А. 2006. Оборонительная система Мотронинского городища. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 1, с. 74-84.

Шапорда, О. М. 2017. Дослідження території Більського археологічного комплексу в 2016 році. *Археологічні дослідження Більського городища 2016*, с. 179-237.

Шапорда, О. М., Корост, І. І., Овчаренко, М. І., Штанько, А. І. 2018. Розвідки на території Більського археологічного комплексу в 2017 році. *Археологічні дослідження Більського городища 2017*, с. 134-169.

Шапорда, О. М., Корост, І. І., Овчаренко, М. І., Штанько, А. І. 2020. Розвідки на території та в ок-

рузі Більського археологічного комплексу в 2019 р. *Археологічні дослідження Більського городища 2019*, с. 128-185.

Шапорда, О. М., Коротя, О. В. 2018. Паспортизація об'єктів культурної спадщини Більського мікрорегіону. *Археологічні дослідження Більського городища 2017*, с. 240-249.

Шрамко, Б. А. 1960. *Отчет о работе Скифо-славянской экспедиции Харьковского гос. Университета в 1959 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1959/29.

Шрамко, Б. А. 1961. *Отчет о работе Скифо-славянской экспедиции Харьковского гос. Университета в 1960 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1960/27.

Шрамко, Б. А. 1969. *Отчет о разведках и раскопках скифо-славянской археологической экспедиции Харьковского гос. университета им. А. М. Горького в 1968 году.* Науковий архів Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна, ф. 1, оп. 1, спр. 33.

Шрамко, Б. А. 1971. *Отчет о работе Скифо-славянской экспедиции ХГУ в 1970 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1971/46.

Шрамко, Б. А. 1972. Основные результаты раскопок 1970—1971 гг. на Бельском городище (город Гелон). В: *Тезисы докладов на секциях (пленамах), посвященных итогам полевых исследований 1971 г.* Москва, с. 89-90.

Шрамко, Б. А. 1973. Восточное укрепление Бельского городища. В: Тереножкин, А. И. (ред.). *Скифские древности.* Киев: Наукова думка, с. 82-112.

Шрамко, Б. А. 1975. Крепость скифской эпохи у с. Бельск — город Гелон. В: Тереножкин, А. И. (ред.). *Скифский мир.* Киев: Наукова думка, с. 94-132.

Шрамко, Б. А. 1987. *Бельское городище скифской эпохи: (город Гелон).* Киев: Наукова думка.

Шрамко, Б. А. 2006. Деякі підсумки досліджень Більського городища. В: Черненко, Є. В. (ред.). *Більське городище та його округа (до 100-річчя початку польових досліджень).* Київ: Шлях, с. 5-18.

Шрамко, Б. А. 2007. Основні підсумки досліджень Більського городища. *Записки наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка, ССЛІІІ*, с. 323-334.

Шрамко, І. Б. 1990. Кузниця Бельського городища. В: *Археологические исследования в центральном Черноземье в 12 пятилетке: Тезисы докладов и сообщений II межвузовской научной конференции. Белгород, февраль, 1990 г.* Белгород: БГУ, с. 107-108.

Шрамко, І. Б. 2003. Исследование округа Люботинского городища. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 2 (2002) — 1 (2003), с. 102-108.

Шрамко, І. Б. 2004. О начальном периоде существования Бельского городища. В: Скорий, С. А. (ред.). *Від Кіммерії до Сарматії, 60 років відділу скифо-сарматської археології.* Київ: Корвін-прес, с. 103-106.

Шрамко, І. Б. 2006. Ранній період в історії геродотівського Гелону (за матеріалами розкопок зольника № 5). В: Черненко, Є. (ред.). *Більське городище та його округа (до 100-річчя початку польових досліджень).* Київ: Шлях, с. 33-56.

Шрамко, І. Б. 2010. Бельское городище: основные этапы развития. В: *Проблемы истории и археологии Украины: Материалы VII Международной научной конференции (Харьков, 28—29 октября 2010 г.).* Харьков, 2010, с. 38.

Шрамко, І. Б. 2012а. Зольники Западного Бельского городища: планиграфия и хронология. В: Щеглова, О. А. (ред.). *Славяне Восточной Европы накануне образования Древнерусского государства. Материалы международной конференции, посвя-*

щенной 110-летию со дня рождения Ивана Ивановича Ляпушкина (1902—1968) 3—5 декабря 2012 г. Санкт-Петербург. Санкт-Петербург: Соло, с. 168-172.

Шрамко, І. Б. 2012b. Бельское городище — крупнейший поселенческий комплекс Лесостепной Скифии. В: Супруненко, О. Б. (ред.). *Феномен Більського городища: збереження, дослідження та популяризація найбільшої в Європі пам'ятки доби раннього залізного віку.* Київ: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, с. 5-8.

Шрамко, І. Б. 2012с. Большие городища Лесостепной Скифии. В: *Проблемы истории и археологии Украины. Материалы VIII Международной научной конференции. 9—10 ноября 2012.* Харьков, с. 36.

Шрамко, І. Б. 2016. Б. А. Шрамко — исследователь Бельского городища. В: Корост, І. І. (ред.). *Більське городище в наукових працях Б. А. Шрамка. Збірник наукових праць, присвячений 95-річчю від дня народження вченого.* Котельва: ІКЗ «Більськ»; Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна; Майдан, с. 14-26.

Шрамко, І. Б. 2019. 60 років досліджень Більського городища Харківським університетом. *Археологія*, 1, с. 144-147.

Шрамко, І. Б., Буйнов, Ю. В. 2012. Переход от бронзы к железу в Днепро-Донецкой Лесостепи. *Российский археологический ежегодник*, 2, с. 309-332.

Шрамко, І. Б., Шрамко, Б. А. 1991. Оборонні споруди Великого Більського городища. В: Супруненко, О. Б. (ред.). *Пам'ятки археології Полтавщини.* Полтава, с. 44-49.

Шрамко, І. Б., Корост, І. І., Задніков, С. А. 2018. Оборонительная система Восточного укрепления Бельского городища. *Археологія і давня історія України*, 2 (27), с. 77-100.

Шрамко, І. Б., Задніков, С. А. 2019а. Археологічні дослідження в окрузі Більського городища в 2018 році. *Археологічні дослідження Більського городища 2018*, с. 99-132.

Шрамко, І. Б., Задніков, С. А. 2019b. Дослідження ранньоскифського поселення Лазьківські Ставки І експедицією Харківського університету в 2018 році. *Археологічні дослідження Більського городища 2018*, с. 78-88.

Шрамко, І. Б., Задніков, С. А., Корост, І. І. 2020. Захисні споруди Західного укріплення Більського городища: дослідження та інтерпретації. *Феномен Більського городища 2020: Збірник наукових праць за матеріалами Всеукраїнської конференції*, с. 22-70.

Шрамко, І. Б., Задніков, С. А., Кушнір, А. С. 2020. Дослідження ділянки валу на західному в'їзді до Східного укріплення (розкоп 37). *Археологічні дослідження Більського городища 2019*, с. 95-110.

Шрамко, І. Б., Снитко, І. А., Задніков, С. А., Маляревская, А. А. 2021. Усадьба раннескифского времени Западного Бельского городища. *Stratum plus*, 3, с. 357-397.

Augstein, M. 2017. Elite graves in Bavaria. Considerations of practices, status and communication of early Hallstatt communities. In: Schumann, R., Van der Vaart-Verschoof, S. (eds.). *Connecting Elites and Regions. Perspectives on contacts, relations and differentiation during the Early Iron Age Hallstatt C period in Northwest and Central Europe.* Leiden: Sidestone, p. 237-253.

Baron, J., Golański, A., Schellner, K. 2011. Problems of interpretation of early Iron Age fenced settlements. A case study of site 8 from Zabrodzie, Wrocław district. *Sprawozdania Archeologiczne*, 63, p. 319-342.

Buchner, A. 2018. Struktura przestrzenno-funkcjonalna osady z wczesnej epoki żelaza w Starym Śleszowie, Pow. Wrocławski. *Śląskie Sprawozdania Archeologiczne*, 60, 1, p. 365-381.

Buchner, A., Markiewicz, M. 2019. 3D Images as a Source for Analysis and Interpretation of Data Obtained During Archaeological Research. In: *Proceedings of the 23rd International Conference on Cultural Heritage and New Technologies 2018. CHNT 23, 2018 (Vienna 2019)*. Режим доступу: <https://www.chnt.at/proceedings-chnt-23/> (Дата звернення 07 листопада 2021).

Bugaj, E., Kopiasz, J. 2006. Pryba interpretacji zabudowy osady z wczesnej epoki żelaza na stanowisku Milejowice 19, gm. Żórawina. In: Gediga, B., Piotrowski, W. (eds.). *Architektura i budownictwo epoki brązu i epoki żelaza w Europie Środkowej — problemy rekonstrukcji*. Biskupin; Wrocław, p. 175-208.

Chochorowski, J., Skoryj, S. 2006. Mielniki, Raj. Cigirin, Obl. Cerkassy (Ukraine). Ein Burgwall und Kurthane der skythischen Zeit. In: Blajer, W., Poleski, J. (eds.). *Recherches archéologiques de 1999—2003*. Kraków: Księgarnia Akademicka, p. 415-449.

Daragan, M. 2020. About appearance of megalithic hillforts in the Ukrainian Forest-Steppe in the early Scythian time: the search for an explanatory model. *Tyragetia*, XIV (XXIX), 1, p. 117-139.

Fernández-Götz, M., Arnold, B. 2017. Elites before the *Fürstentum*: Hallstatt C sumptuous graves between Main and Danube. In: Schumann, R., Van der Vaart-Verschoof, S. (eds.). *Connecting Elites and Regions. Perspectives on contacts, relations and differentiation during the Early Iron Age Hallstatt C period in Northwest and Central Europe*. Leiden: Sidestone, p. 183-199.

Glunz-Hüsken, B. 2017. Elites in the cemetery at Hallstatt, Upper Austria. In: Schumann, R., Van der Vaart-Verschoof, S. (eds.). *Connecting Elites and Regions. Perspectives on contacts, relations and differentiation during the Early Iron Age Hallstatt C period in Northwest and Central Europe*. Leiden: Sidestone, p. 271-285.

Gralak, T. 2017. *Architecture, Style and Structure in the Early Iron Age in Central Europe*. Wrocław.

Kopiasz, J. 2003. Osada kultury lużyckiej na wielokulturowym stanowisku Stary Śleszów 17, powiat Wrocław. *Archeologiczne Zeszyty Autostradowe*, 2; *Badania na autostradzie A4*, I, p. 101-225.

Härke, H. 1989. Transformation or collapse? Bronze Age to Iron Age settlement in West Central Europe. In: Sørensen, M. L. S., Thomas, R. (eds.). *The Bronze Age — Iron Age transition in Europe*. British Archaeological Reports, 483. Oxford, p. 184-203.

Harding, A. F. 2000. *European Societies in the Bronze Age*. Cambridge.

Vokolek, V., Sedláček, R. 2010. The Hallstatt Age «Herrensitz» and Patterns of Urban Settlement in Opatovice nad Labem (Pardubice district, Eastern Bohemia). In: Gediga, B., Piotrowski, W. (eds.). *Rola głównych centrów kulturowych w kształtowaniu oblicza kulturowego Europy Środkowej we wczesnych okresach epoki żelaza*. Biskupin; Wrocław, p. 265-282.

Shelekan, O., Lifantii, O., Boltryk, Y., Ignaczak, M. 2016. Defensive structures of Severynivka Hillfort (Excavations of 2009 and 2012—2013). *Baltic-Pontic studies*, 21: Ukrainian fortresses. A study of a strongholds system from the Early Iron Age in Podolia, p. 69-90.

Shramko, I. 2021. Bilsk (Belsk) City-Site — the Largest Fortified Settlement of Scythia. *Ancient West & East*, 20, p. 171-218.

Schumann, R. 2011. Scherben — Gruben — Grabenwerk. Der hallstattzeitliche Herrenhof von Mintraching-«Kellerfeld», Lkr. Regensburg. *Beiträge zur Archäologie in der Oberpfalz und in Regensburg*, 9, p. 49-86.

Trefný, M. 2017. Hallstatt elite burials in Bohemia from the perspective of interregional contacts. In: Schumann, R., Van der Vaart-Verschoof, S. (eds.). *Connecting Elites and Regions. Perspectives on contacts, relations and differentiation during the Early Iron Age Hallstatt C period in Northwest and Central Europe*. Leiden: Sidestone, p. 109-126.

Zanoci, A. 2011. Tipologia și evoluția construcțiilor defensive din spațiul Est-Carpatic în secolele XII/X—III a. chr. *Tyragetia*, V (XX), 1, p. 117-152.

REFERENCES

Andrienko, V. P. 2004. Ob otnositelnoi khronologii nakonechnikov strel z Pozharnoi Balki (arkhaicheskii period). *Donetskii arheologicheskii sbornik*, 11, s. 118-128.

Busel, V. T. (ed.). 2005. *Velykyi tlumachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy*. Kyiv: Irpin: Perun.

Havrysh, P. Ya. 1999. Do pytannia pro utvorennia Velykoho Bilskoho horodyshcha. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Problemy shko-sarmatskoi arheologii Severnogo Prichernomoria*. Zaporozhe, s. 67-69.

Havrysh, P. Ya. 2008. Pamiatkokhoronni roboty v Bilskom horodyshchi. *Arheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2006—2007 rr.*, s. 62-66.

Havrysh, P. Ya. 2011. Novi doslidzhennia selyshcha Tsaryna u Bilskom horodyshchi. *Starozhytnosti Livoberezhnoho Podniprovia 2011*, s. 61-78.

Heiko, A. V. 2004. Doslidzhennia oboronnykh sporud Opishenskoho horodyshcha skifskoho chasu. *Starozhytnosti stepovoho Prychornomor'ia i Krymu*, 11, s. 69-74.

Gorodtsov, V. A. 1911. Dnevnik arheologicheskikh issledovaniy v Zenkovskom uezde Poltavskoi gubernii v 1906 godu. In: *Trudy XIV Arkheologicheskogo siezda*. 3. Moskva: G. Lissner, D. Sobko, s. 91-161.

Hrechko, D. S. 2010. *Naselennia skifskoho chasu na Siverskomu Dintsi*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Hrechko, D. S. 2015. Rezultaty arheolohichnykh doslidzhen Kuzemynskoho ukriplennia. *Arheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha 2014*, s. 35-49.

Hrechko, D. S. 2020. Poselenskiy systemy Dniprovskoho Lisostepovoho Livoberezhzhia druhoi polovyny VII — sere-dyny VI st. do n. e. *Arheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3 (36), s. 91-100.

Hrechko, D. S., Kriutchenko, O. O. 2017. Doslidzhennia v ur. Tsaryna Mohyla v 2016 r. *Arheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha 2016*, s. 80-97.

Hrechko, D. S., Kriutchenko, O. O. 2019. Doslidzhennia «Pivdennoho» valu Bilskoho horodyshcha u 2018 rotsi. *Arheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha 2018*, s. 61-68.

Hrechko, D. S., Svystun, H. Ye. 2006. Deiaki pytannia vyvchennia lisostepovykh horodyshch skifskoho chasu na Siverskomu Dintsi. *Arheolohiia*, 4, s. 18-29.

Hrechko, D. S., Kriutchenko, O. O., Rzhavuska, S. S. 2018. Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho arheolohichnoho kompleksu v 2017 rotsi. *Arheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha 2017*, s. 42-74.

Hrechko, D. S., Demchuk, Zh., Kriutchenko, O. O., Rzhavuska, S. S. 2019. Doslidzhennia poselennia ta gruntovoho mohylnya v ur. Barvinkova Hora u 2018 r. *Arheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha 2018*, s. 27-34.

Hrechko, D. S., Kriutchenko, O. O., Rzhavuska, S. S., Kariaka, O. V. 2020. Doslidzhennia v ur. Barvinkova Hora u 2019 r. *Arheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha 2019*, s. 59-74.

Hrytsiuk, V. M. 2004. Systema oboronnykh pozytsii i v'izdiv Skhidnoho ta Zakhidnoho ukriplen Bilskoho horodyshcha. In: Chernenko, E. V., Rolle, R., Skoryi, S. A., Makhortykh, S. V., Kherts, V., Belozher, V. P. *Issledovaniia souvestnoi Ukrain-sko-Nemetskoi arheologicheskoi ekspeditsii v 2003 g.* Kiev: IA NAN Ukrainy; DFG, s. 86-97.

- Daragan, M. N. 2017. Gorodishcha-giganty skifskoi epokhi v Ukrainiskoi Lesostepi (osobennosti raspolozheniia i fortifikatsii). Vvodnye zamechaniia. *Arkheologii i geoinformatika*, 8, CD-ROM. Moskva: IA RAN.
- Zadnikov, S. A. 2014. *Antychnyi keramichnyi import na Bilskomu horodyshchi skifskoho chasu*. Avtoreferat dysertatsii k. i. n. Kyiv.
- Zadnikov, S. A. 2015. Skhidne ukriplennia Bilskoho horodyshcha: rezultaty doslidzhen 2014 roku. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha 2014*, s. 7-17.
- Zadnikov, S. A. 2016. Issledovanie Vostochnogo Belskogo gorodishcha 2015 g. Raskop N 35. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha 2015*, s. 38-52.
- Zadnikov, S. A. 2017. Issledovanie Vostochnogo Belskogo gorodishcha v 2016 g. Raskop N 35. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha 2016*, s. 36-65.
- Zadnikov, S. A. 2018a. Arkheolohichni rozvidky ta rozkopky na Bilskomu horodyshchi v 2017 r. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha 2017*, s. 170-187.
- Zadnikov, S. A. 2018b. Antichnaia keramika iz raskopa N 35 Vostochnogo ukrepleniia Belskogo gorodishcha. In: *Forum Olbicum II Pam'iaty V. V. Krapivinoi (do 150-richchia doslidzhennia Olvii). Materialy mizhnarodnoi arkheolohichnoi konferentsii 4—6 travnia 2018 r.* Mykolaiv, s. 108-109.
- Zadnikov, S. A. 2019. Roboty Skifskoi ekspedytsii Kharkivskoho universytetu na Skhidnomu ukriplenni Bilskoho horodyshcha v 2018 rotsi. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha 2018*, s. 46-60.
- Zadnikov, S. A., Pryimak, V. V., Hopkalo, O. V. 2016. Arkheolohichni rozvidky na terytorii Bilskoho horodyshcha v 2015 r. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha 2015*, s. 139-149.
- Zadnikov, S. A., Shramko, I. B. 2018. Poselennia skifskoho chasu v urochyskhi Barvinkova Hora: zahalniy ohliad doslidzhen. In: Korost, I. I. (ed.). *Starozhytnosti Livoberezhzhia Dnipro*. Kyiv: Kotelva: TsP NAN Ukrainy, UTOPIK, s. 14-18.
- Kolomiets, V. T., Skliarenko, V. H. (ed.). 2003. *Etymolohichni slounyk ukrainskoi movy: U 7 t.* 4: N—P. Kyiv: Naukova dumka.
- Korost, I. I., Shaporda, O. M., 2016. Okhoronni roboty na poselenni rannoskifskoho chasu v ur. Peremirky u Bilsku. *Starozhytnosti Livoberezhzhia Podniprovia 2016*, s. 87-93.
- Korotia, O. V., Osadchyi, Ye. M. 2008. Horodyshche rannoho zaliznoho viku i urochyskhi Barvinkova hora u Bilsku. *Arkheolohichni litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 1—2, s. 30-33.
- Kriutchenko, O. O. 2016. Zakhysni sporudy Tsyrkunivskoho horodyshcha. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (19), s. 114-123.
- Kriutchenko, A. A. 2017. Perekopyskiy val na Kharkovshchyni. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (23): Starozhytnosti rannoho zaliznoho viku, s. 292-298.
- Kriutchenko, O. O. 2019a. *Zakhysni sporudy skifskoho chasu Dnipro-Donetskoho Lisostepu*. Dysertatsiia k. i. n. Kyiv: IA NAN Ukrainy.
- Kriutchenko, O. O. 2019b. Novi doslidzhennia zakhysnykh sporud Bilskoho horodyshcha. *Arkheolohiia*, 3, s. 55-64.
- Liaskoronskii, V. G. 1907. Gorodishcha, kurgany i dlinnye (zmievye) valy po techeniiu rr. Psla i Vorskly. In: *Trudy XIII Arkheologicheskogo siezda*. 1. Moskva: G. Lissner, D. Sobko, s. 175-177.
- Moruzhenko, A. A. 1975. Oboronitelnye sooruzheniia gorodishch Povorskliia v skifskuii epokhu. In: Terenozhkin, A. I. (ed.). *Skifskii mir*. Kiev: Naukova dumka, s. 133-146.
- Moruzhenko, A. A. 1985. Gorodishcha lesostepnykh plemen Dnepro-Donetskoho mezhdurechia VII—III vv. do n. e. *Sovetskaia arkheologii*, 1, s. 160-178.
- Okatenko, V. N., Skoryi, S. A., Zimovets, R. V. 2018. Kurgan ranneskifskogo vremeni v Kharkovskoi oblasti. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (27), s. 219-235.
- Peliashenko, K. Iu. 2016. Issledovanie eskarpa Tsirkunovskogo gorodishcha. In: Skorobogatov, A. M. (ed.). *Arkheologiiia vostochnoevropeiskoi lesostepi: materialy II-oi Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii. Voronezh, 18—20 dekabria 2015 goda*. Voronezh: VGPU, s. 214-218.
- Pryimak, V. V., Korotia, O. V., Osadchyi, Ye. M. 2008. *Zvit pro arkheolohichni rozvidky dlia «Zvodu pam'iatok istorii ta kultury na terytorii Sumskoi i Poltavskoi oblastei»*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2007/297.
- Pryimak, V. V. 2017. Pam'iatky tretioi chverti I tys. n. e. Bilskoho mikrorheionu (do stvorennia kulturno-khronolohichnoi kolonky starozhytnosti). *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha 2016*, s. 276-285.
- Semenov-Zuser, S. A. 1949. *Arkheologicheskie raskopki u s. B. Gomolsha v 1949 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1949/17.
- Skoryi, S. A. 2017. K reestru selishch skifskogo vremeni v predelakh Bolshogo ukrepleniia Belskogo gorodishcha. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha 2016*, s. 153-178.
- Skoryi, S. A., Bilozor, V. P., Suprunenko, O. B., Kulatova, I. M. 2019. *Selyshcha skifskoho chasu v systemi Velykoho ukriplennia Bilskoho horodyshcha*. Kyiv: Maidan.
- Suprunenko, O. B., Korost, I. I., Shaporda, O. M. 2016. Roboty v urochyskhi Peremirky u Bilsku. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha 2015*, s. 128-138.
- Fialko, O. Ye., Boltryk, Yu. V. 2003. *Napad skifu na Trakhtemyrivske horodyshche*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.
- Khokhorovski, Ia., Skoryi, S. A. 2006. Oboronitelnaia sistema Motroninskogo gorodishcha. *Arkheolohichni litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 1, s. 74-84.
- Shaporda, O. M. 2017. Doslidzhennia terytorii Bilskoho arkheolohichnogo kompleksu v 2016 rotsi. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha 2016*, s. 179-237.
- Shaporda, O. M., Korost, I. I., Ovcharenko, M. I., Shtanko, A. I. 2018. Rozvidky na terytorii Bilskoho arkheolohichnogo kompleksu v 2017 rotsi. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha 2017*, s. 134-169.
- Shaporda, O. M., Korost, I. I., Ovcharenko, M. I., Shtanko, A. I. 2020. Rozvidky na terytorii ta v okruzi Bilskoho arkheolohichnogo kompleksu v 2019 r. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha 2019*, s. 128-185.
- Shaporda, O. M., Korotia, O. V. 2018. Pasportyzatsiia ob'ektiv kulturnoi spadshchyny Bilskoho mikrorheionu. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha 2017*, s. 240-249.
- Shramko, B. A. 1960. *Otchet o rabote Skifo-slavianskoi ekspeditsii Kharkovskogo gos. Universiteta v 1959 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1959/29.
- Shramko, B. A. 1961. *Otchet o rabotu Skifo-slavianskoi ekspeditsii Kharkovskogo gos. Universiteta v 1960 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1960/27.
- Shramko, B. A. 1969. *Otchet o razvedkakh i raskopkakh skifo-slavianskoi arkheologicheskoi ekspeditsii Kharkovskogo gos. universiteta im. A. M. Gorkogo v 1968 godu*. Naukovyi arkhiv Muzeiu arkheolohii KhNU imeni V. N. Karazina, f. 1, op. 1, spr. 33.
- Shramko, B. A. 1971. *Otchet o rabote Skifo-slavianskoi ekspeditsii KhGU v 1970 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1971/46.
- Shramko, B. A. 1972. Osnovnye rezultaty raskopok 1970—1971 gg. na Belskom gorodishche (gorod Gelon). In: *Tezisy dokladov na sektiakh (plenumakh), posviashchennykh itogam polevykh issledovaniy 1971 g.* Moskva, s. 89-90.
- Shramko, B. A. 1973. Vostochnoe ukreplenie Belskogo gorodishcha. In: Terenozhkin, A. I. (ed.). *Skifskie drevnosti*. Kiev: Naukova dumka, s. 82-112.
- Shramko, B. A. 1975. Krepost skifskoi epokhi u s. Belsk — gorod Gelon. In: Terenozhkin, A. I. (ed.). *Skifskii mir*. Kiev: Naukova dumka, s. 94-132.
- Shramko, B. A. 1987. *Belskoe gorodishche skifskoi epokhi: (gorod Gelon)*. Kiev: Naukova dumka.
- Shramko, B. A. 2006. Deiki pidsumky doslidzhen Bilskoho horodyshcha. In: Chernenko, Ye. V. (ed.). *Bilskie horodyshche ta yoho okruha (do 100-richchia pochatku polovykh doslidzhen)*. Kyiv: Shliakh, s. 5-18.
- Shramko, B. A. 2007. Osnovni pidsumky doslidzhen Bilskoho horodyshcha. *Zapysky naukovo tovarystva im. T. H. Shevchenka*, CCLIII, s. 323-334.
- Shramko, I. B. 1990. Kuznitsa Belskogo gorodishcha. In: *Arkheologicheskie issledovaniia v tsentralnom Chernozeme v 12 piatiletkh: Tezisy dokladov i soobshchenii II mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii. Belgorod, fevral, 1990 g.* Belgorod: BGU, s. 107-108.
- Shramko, I. B. 2003. Issledovanie okruzi Liubotinskogo gorodishcha. *Arkheolohichni litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 2 (2002) — 1 (2003), s. 102-108.

- Shramko, I. B. 2004. O nachalnom periode sushchestvovaniia Belskogo gorodishcha. In: Skoryi, S. A. (ed.). *Vid Kimmerii do Sarmatii, 60 rokov viddilu skifo-sarmatskoi arkheolohii*. Kyiv: Korvin-pres, s. 103-106.
- Shramko, I. B. 2006. Rannii period v istorii herodotivskoho Helonu (za materialamy rozkopok zolnyka N 5). In: Chernenko, Ye. (ed.). *Bil'ske horodyshche ta yoho okruha (do 100-richchia pochatku polovyykh doslidzhen)*. Kyiv: Shliakh, s. 33-56.
- Shramko, I. B. 2010. Belskoe gorodishche: osnovnye etapy razvitiia. In: *Problemy istorii i arkheologii Ukrainy: Materialy VII Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii (Kharkov, 28—29 oktiabria 2010 g.)*. Kharkov, 2010, s. 38.
- Shramko, I. B. 2012a. Zolniki Zapadnogo Belskogo gorodishcha: planigrafia i khronologiya. In: Shcheglova, O. A. (ed.). *Slaviane Vostochnoi Evropy nakanune obrazovaniia Dreverusskogo gosudarstva. Materialy mezhdunarodnoi konferentsii, posviashchennoi 110-letiiu so dnia rozhdeniia Ivana Ivanovicha Liapushkina (1902—1968) 3—5 dekabria 2012 g. Sankt-Peterburg*. Sankt-Peterburg: Solo, s. 168-172.
- Shramko, I. B. 2012b. Belskoe gorodishche — krupneishii poselencheskii kompleks Lesostepnoi Skifii. In: Suprunenko, O. B. (ed.). *Fenomen Bil'skoho horodyshcha: zberzhennia, doslidzhennia ta populiaryzatsiia naibilshoi v Yevropi pam'iatky doby rannoho zaliznogo viku*. Kyiv: Tsentr pam'iatkoznavstva NAN Ukrainy i UTOPIK, s. 5-8.
- Shramko, I. B. 2012c. Bolshie gorodishcha Lesostepnoi Skifii. In: *Problemy istorii i arkheologii Ukrainy. Materialy VIII Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii. 9—10 noiabria 2012*. Kharkov, s. 36.
- Shramko, I. B. 2016. B. A. Shramko — issledovatel Belskogo gorodishcha. In: Korost, I. I. (ed.). *Bil'ske horodyshche v naukovykh pratsiakh B. A. Shramka. Zbirnyk naukovykh prats, prysviachenyi 95-richchiiu vid dnia narodzhennia vchenoho*. Kotelva: IKZ «Bil'sk»; Kharkiv: KhNU imeni V. N. Karazina; Maidan, s. 14-26.
- Shramko, I. B. 2019. 60 rokov doslidzhen Bil'skoho horodyshcha Kharkivskym universytetom. *Arkheolohiia*, 1, s. 144-147.
- Shramko, I. B., Buinov, Iu. V. 2012. Perekhod ot bronzы k zhelezu v Dnepro-Donetskoii Lesostepi. *Rossiiskii arkheologicheskii ezhegodnik*, 2, s. 309-332.
- Shramko, I. B., Shramko, B. A. 1991. Oboronni sporudy Velykoho Bil'skoho horodyshcha. In: Suprunenko, O. B. (ed.). *Pam'iatky arkheolohii Poltavshchyny*. Poltava, s. 44-49.
- Shramko, I. B., Korost, I. I., Zadnikov, S. A. 2018. Oboronitelnaia sistema Vostochnogo ukrepleniia Belskogo gorodishcha. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (27), s. 77-100.
- Shramko, I. B., Zadnikov, S. A. 2019a. Arkheolohichni doslidzhennia v okruzi Bil'skoho horodyshcha v 2018 rotsi. *Arkheolohichni doslidzhennia Bil'skoho horodyshcha 2018*, s. 99-132.
- Shramko, I. B., Zadnikov, S. A. 2019b. Doslidzhennia rannoskifskoho poselenniia Lazkivski Stavky 1 ekspeditsiiei Kharkivskoho universytetu v 2018 rotsi. *Arkheolohichni doslidzhennia Bil'skoho horodyshcha 2018*, s. 78-88.
- Shramko, I. B., Zadnikov, S. A., Korost, I. I. 2020. Zakhysni sporudy Zakhidnoho ukreplenniia Bil'skoho horodyshcha: doslidzhennia ta interpretatsii. *Fenomen Bil'skoho horodyshcha 2020: Zbirnyk naukovykh prats za materialamy Vseukrainskoi konferentsii*, s. 22-70.
- Shramko, I. B., Zadnikov, S. A., Kushnir, A. S. 2020. Doslidzhennia dilianky valu na zakhidnomu v'izdi do Skhidnoho ukreplenniia (rozkop 37). *Arkheolohichni doslidzhennia Bil'skoho horodyshcha 2019*, s. 95-110.
- Shramko, I. B., Snitko, I. A., Zadnikov, S. A., Maliarevskaia, A. A. 2021. Usadba ranneskifskogo vremeni Zapadnogo Belskogo gorodishcha. *Stratum plus*, 3, s. 357-397.
- Augstein, M. 2017. Elite graves in Bavaria. Considerations of practices, status and communication of early Hallstatt communities. In: Schumann, R., Van der Vaart-Verschoof, S. (eds.). *Connecting Elites and Regions. Perspectives on contacts, relations and differentiation during the Early Iron Age Hallstatt C period in Northwest and Central Europe*. Leiden: Sidestone, p. 237-253.
- Baron, J., Golański, A., Schellner, K. 2011. Problems of interpretation of early Iron Age fenced settlements. A case study of site 8 from Zabrodzie, Wrocław district. *Sprawozdania Archeologiczne*, 63, p. 319-342.
- Buchner, A. 2018. Struktura przestrzenno-funkcjonalna osady z wczesnej epoki żelaza w Starym Śleszowie, Pow. Wrocławski. *Śląskie Sprawozdania Archeologiczne*, 60, 1, p. 365-381.
- Buchner, A., Markiewicz, M. 2019. 3D Images as a Source for Analysis and Interpretation of Data Obtained During Archaeological Research. In: *Proceedings of the 23rd International Conference on Cultural Heritage and New Technologies 2018. CHNT 23, 2018 (Vienna 2019)*. Rezhym dostupu: <https://www.chnt.at/proceedings-chnt-23/> (Data zvernennia 07 lystopada 2021).
- Bugaj, E., Kopiasz, J. 2006. Próba interpretacji zabudowy osady z wczesnej epoki żelaza na stanowisku Milejowice 19, gm. Żórawina. In: Gediga, B., Piotrowski, W. (eds.). *Architektura i budownictwo epoki brązu i epoki żelaza w Europie Środkowej — problemy rekonstrukcji*. Biskupin; Wrocław, p. 175-208.
- Chochorowski, J., Skoryj, S. 2006. Mielniki, Raj. Cigirin, Obl. Cerkassy (Ukraine). Ein Burgwall und Kurgane der skythischen Zeit. In: Blajer, W., Poleski, J. (eds.). *Recherches archéologiques de 1999—2003*. Krakow: Księgarnia Akademicka, p. 415-449.
- Daragan, M. 2020. About appearance of mega-hillforts in the Ukrainian Forest-Steppe in the early Scythian time: the search for an explanatory model. *Tyragetia*, XIV (XXIX), 1, p. 117-139.
- Fernández-Götz, M., Arnold, B. 2017. Elites before the Fürstensitze: Hallstatt C sumptuous graves between Main and Danube. In: Schumann, R., Van der Vaart-Verschoof, S. (eds.). *Connecting Elites and Regions. Perspectives on contacts, relations and differentiation during the Early Iron Age Hallstatt C period in Northwest and Central Europe*. Leiden: Sidestone, p. 183-199.
- Glunz-Hüsken, B. 2017. Elites in the cemetery at Hallstatt, Upper Austria. In: Schumann, R., Van der Vaart-Verschoof, S. (eds.). *Connecting Elites and Regions. Perspectives on contacts, relations and differentiation during the Early Iron Age Hallstatt C period in Northwest and Central Europe*. Leiden: Sidestone, p. 271-285.
- Gralak, T. 2017. *Architecture, Style and Structure in the Early Iron Age in Central Europe*. Wrocław.
- Kopiasz, J. 2003. Osada kultury łużyckiej na wielokulturowym stanowisku Stary Śleszów 17, powiat Wrocław. *Archeologiczne Zeszyty Autostradowe*, 2; *Badania na autostradzie A4*, I, p. 101-225.
- Härke, H. 1989. Transformation or collapse? Bronze Age to Iron Age settlement in West Central Europe. In: Sørensen, M. L. S., Thomas, R. (eds.). *The Bronze Age — Iron Age transition in Europe*. British Archaeological Reports, 483. Oxford, p. 184-203.
- Harding, A. F. 2000. *European Societies in the Bronze Age*. Cambridge.
- Vokolek, V., Sedláček, R. 2010. The Hallstatt Age «Herrensitz» and Patterns of Urban Settlement in Opatovice nad Labem (Pardubice district, Eastern Bohemia). In: Gediga, B., Piotrowski, W. (eds.). *Rola głównych centrów kulturowych w kształtowaniu oblicza kulturowego Europy Środkowej we wczesnych okresach epoki żelaza*. Biskupin; Wrocław, p. 265-282.
- Shelekhan, O., Lifantii, O., Boltryk, Y., Ignaczak, M. 2016. Defensive structures of Severnyivka Hillfort (Excavations of 2009 and 2012—2013). *Baltic-Pontic studies*, 21: Ukrainian fortresses. A study of a strongholds system from the Early Iron Age in Podolia, p. 69-90.
- Shramko, I. 2021. Bilsk (Belsk) City-Site — the Largest Fortified Settlement of Scythia. *Ancient West & East*, 20, p. 171-218.
- Schumann, R. 2011. Scherben — Gruben — Grabenwerk. Der hallstattzeitliche Herrenhof von Mintraching-«Kellerfeld», Lkr. Regensburg. *Beiträge zur Archäologie in der Oberpfalz und in Regensburg*, 9, p. 49-86.
- Trefný, M. 2017. Hallstatt elite burials in Bohemia from the perspective of interregional contacts. In: Schumann, R., Van der Vaart-Verschoof, S. (eds.). *Connecting Elites and Regions. Perspectives on contacts, relations and differentiation during the Early Iron Age Hallstatt C period in Northwest and Central Europe*. Leiden: Sidestone, p. 109-126.
- Zanoci, A. 2011. Tipologia și evoluția construcțiilor defensive din spațiul Est-Carpatic în secolele XII/X—III a. chr. *Tyragetia*, V (XX), 1, p. 117-152.

S. A. Zadnikov, I. B. Shramko

ON THE ISSUE OF THE ARCHITECTURE OF DEFENSIVE STRUCTURES OF THE EASTERN FORTIFICATION OF BILSK HILLFORT

Bilsk is the largest fortified settlement of the Early Iron Age in Europe. The defensive line of the site consists of a rampart and the moat of more than 30 km length surrounding the area of ca. 5 thousand hectares. Over the years of the exploration of this archaeological site the idea of the time of settlement of certain parts of the archaeological complex, the origin and peculiarities of the creation of grand defensive structures was gradually formed. A special role in the process of their formation and use was played by the Eastern fortification, the fortified walls of which existed for more than two centuries. Recent exploration of its rampart and moat taking into account the results obtained last years suggest the creation of strong defensive system on the place of unfortified settlements and offered new vision of the appearance of fortified walls.

The analysis of excavation materials of different years allows us to state that the territories occupied by unfortified settlements in the pre-fortress period were much larger and went beyond the future line of wood-earth fortifications. For more than a century and a half in the western part of the settlement complex there were no defensive structures. Only open settlements are known, which appeared in the last third of the 8th century BC. The situation changed in the second half of 6th century BC when the eastern part of the complex was occupied by the population with other traditions. Probably at the beginning of the third quarter of the 6th century BC the founders of the settlement, located in the eastern part of the watershed plateau, surrounded the most important part of the village with a wooden fence (a wall of logs, or mud). A similar wall defended the settlements within the modern Western settlement. The defensive line of the Great Fortress was later planned according to the same principle. We believe that such a light fence, without additional engineering structures, had no defensive significance but determined its own social space of settlements, which housed the estates of local tribal leaders, the most im-

portant public buildings and other facilities. Probably belonging to the different tribal groups prompted the inhabitants of the two settlements to strengthen the system of defence and surround the perimeter of each of them with an earthen rampart. The settlements gradually turned into a kind of residence of the local elite. We can assume that in the last third of the 5th century BC or at the beginning of the last quarter of this century, most likely, in the unstable situation in the region, the single strong defensive line in the form of an earthen rampart with a wooden wall on the ridge and a moat in front of them was created. The rampart and moat of the Great Fortress probably delineated the boundaries of the centre of the tribal union. The representatives of different ethnic groups and different social groups lived in this large area. The created defensive line with a length of 35 km was relevant until the middle of the 5th century BC until the time of the appearance of the settlement within the Western settlement. In the Eastern settlement life continues for another century and a half, until the end of the 4th century BC.

Key words: forest-steppe of Dnieper Left Bank area, Bilsk archaeological complex, Eastern fortification, fortification, Scythian Age, last third of the 6th century.

Одержано 16.11.2021

ЗАДНІКОВ Станіслав Анатолійович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Музей археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Харків, Україна.

ZADNIKOV Stanislav, Candidate of Historical Sciences, Senior Researcher, Museum of archaeology of V. N. Karazin Kharkiv National University, Kharkiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0003-0425-2312, e-mail: belsk.archaika@gmail.com.

ШРАМКО Ірина Борисівна, кандидат історичних наук, доцент, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, директор Музею археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Харків, Україна.

SHRAMKO Iryna, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, V. N. Karazin Kharkiv National University, Director of the Museum of Archaeology of V. N. Karazin Kharkiv National University, Kharkiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0003-1009-9262, e-mail: i.b.shramko@karazin.com.

К. П. Силенок

ДО ПИТАННЯ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СУДОВО-ЕКСПЕРТНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ РУХОМИХ АРХЕОЛОГІЧНИХ ПРЕДМЕТІВ (АРТЕФАКТІВ)

В статті розглядаються питання нормативно-правового регулювання дослідження рухомих археологічних предметів (артефактів). Звертається увага на законодавство з охорони і збереження археологічної, культурної спадщини, порядку обігу культурних цінностей в Україні. Основна увага приділяється закріпленню поняття рухомих археологічних предметів у законодавстві України та деяких зарубіжних країн. Підіймається також і питання розроблення цієї тематики в законодавстві та в судовій експертизі.

Ключові слова: рухомі археологічні предмети, артефакти, археологічна спадщина, законодавство з питань дослідження археологічних предметів.

Постановка наукової проблеми. Археологічна спадщина України впродовж століть формувалася під впливом багатьох чинників. Українські землі здавна були своєрідною контактною зоною, де відбувалися складні трансформаційні процеси та рельєфно відчувалися взаємовпливи східної й західної культур. Завдяки цим природним процесам, зумовленим історичним розвитком, у нас збереглися неперевершені зразки культурних археологічних пам'яток, які втілили в себе різні стилі, напрями й форми та є унікальним надбанням нашого народу (Охорона... 2017).

Дослідження таких пам'яток з метою детального вивчення нашої історії, для кращого розуміння всіх етапів формування, розвитку та становлення сучасної культури є важливим завданням науки. Кожна пам'ятка є джерелом інформації, а у своїй сукупності артефакти певного періоду демонструють цілісний культурний шар історії народів, що проживали на території України та були нашими предками.

© К. П. СИЛЕНОК, 2022

Метою статті є дослідження та аналіз наявної нормативно-правової бази та літературних джерел з питання судово-експертного дослідження рухомих археологічних предметів (артефактів).

Викладення основного матеріалу дослідження. Для початку необхідно з'ясувати, що в науці та практиці можна вважати «рухомих археологічних предметом». У тексті Закону України «Про охорону археологічної спадщини»¹ часто зустрічається словосполучення «археологічні предмети», але чіткого визначення немає. У ст. 1 цього Закону, яка містить основні терміни, що зустрічаються у тексті, є поняття «археологічна спадщина», з якого опосередковано можна розтлумачити поняття «археологічні предмети». Отже, аналізуючи ст. 1 Закону України «Про охорону археологічної спадщини»², можна запропонувати таке визначення поняття «археологічні предмети»: археологічними предметами є рухомі культурні цінності, що походять з об'єктів археологічної спадщини, включно з незареєстрованими та невиявленими. Під об'єктами археологічної спадщини законодавство має на увазі будь-які археологічні об'єкти, включно з незареєстрованими та невиявленими. Уся сукупність нерухомих археологічних об'єктів на території України та пов'язаних з ними рухомих предметів утворюють археологічну спадщину України (Охорона... 2017).

На пам'ятки археології також поширюється дія Закону України «Про охорону культурної

1. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1626-15#Text> (дата звернення: 27.09.2021).

2. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1626-15#Text> (дата звернення: 27.09.2021).

спадщини»¹, прийнятого 2000 р. Верховною Радою України, у ст. 2 якого археологічними об'єктами культурної спадщини названо рештки життєдіяльності людини (городища, кургани, залишки стародавніх поселень, стоянок, укріплень, військових таборів, виробництв, іригаційних споруд, шляхів, могильники, культові місця та споруди, їх залишки чи руїни, мегаліти, печери, наскельні зображення, ділянки історичного культурного шару, поля давніх битв, а також пов'язані з ними рухомі предмети), що містяться під землею поверхнею та під водою і є невідторжним джерелом інформації про зародження та розвиток цивілізації (Охорона... 2017).

У ст. 1 того самого Закону термін *«рухомі предмети, пов'язані з нерухомими об'єктами культурної спадщини»*, визначено так: *«елементи, групи елементів об'єкта культурної спадщини, що можуть бути відокремлені від нього, але складають з ним єдину цілісність, і відокремлення яких призведе до втрати археологічної, естетичної, етнологічної, історичної, архітектурної, мистецької, наукової або культурної цінності об'єкта»* (Про охорону культурної...) ².

Як слушно зазначає К. В. Гуляков, «рухомі предмети, пов'язані з нерухомими об'єктами культурної спадщини», — це більш широке поняття, яке охоплює значно ширшу категорію предметів, зокрема тих, що не належать до археологічної спадщини. Згідно із Законом України «Про охорону культурної спадщини»³ у визначенні археологічних об'єктів ідеться про *«рештки життєдіяльності людини (нерухомі об'єкти культурної спадщини: <...> а також пов'язані з ними рухомі предмети), що містяться під землею поверхнею та під водою»* (Гуляков 2020, с. 78).

Закон України «Про охорону археологічної спадщини»⁴ містить загальне поняття «археологічна спадщина», де поміж іншого згадано «рухомі культурні цінності (археологічні предмети), що походять із об'єктів археологічної спадщини». Однак у цьому Законі немає окремого визначення для таких археологічних предметів. Так само їх немає й у визначенні об'єктів археологічної спадщини, де йдеться про «місце, споруди (витвір), комплекс (ансамбль), їх частини, пов'язані з ними території чи водні об'єкти». Немає у цьому самому Законі (Гуляков 2020, с. 78) і згадки про рухомі предмети у визначенні «пам'ятки археології».

Основу поняття «культурні цінності», яке фігурує у визначенні об'єктів археологічної спадщини, закладено ще Законом України «Основи законодавства України про культуру» 1992 р.⁵, який визначав, що «до культурних цінностей належать об'єкти матеріальної і духовної культури, що мають художнє, історичне, етнографічне та наукове значення. Унікальні цінності матеріальної та духовної культури, а також культурні цінності, що мають виняткове історичне значення для формування національної самосвідомості українського народу, визнаються об'єктами національного культурного надбання і заносяться до Державного реєстру національного культурного надбання» (ст. 14). Про рухомі предмети й археологічну спадщину тут не йшлося (Гуляков 2020, с. 78).

Іще одним етапом розвитку законодавства у цьому напрямі став Закон України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей»⁶ 1999 р., який у ст. 1 запропонував схоже визначення: *«Культурні цінності — об'єкти матеріальної та духовної культури, що мають художнє, історичне, етнографічне та наукове значення і підлягають збереженню, відтворенню та охороні відповідно до законодавства України»* (Гуляков 2020, с. 79).

У цьому Законі наведено широкий перелік предметів, які належать до культурних цінностей. Серед них археологічною спадщиною однозначно можна назвати лише *«предмети музейного значення, знайдені під час археологічних розкопок»* і *«складові <...> та фрагменти архітектурних, історичних, художніх пам'яток і пам'яток монументального мистецтва»*. Крім того, цей Закон регулює відносини, пов'язані з вивезенням, ввезенням і поверненням культурних цінностей, тому зрозуміло, що названі предмети є рухомими (Гуляков 2020, с. 79).

Положення Закону України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей»⁷ здебільшого сформовані Конвенцією ЮНЕСКО «Про заходи, спрямовані на заборону та запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності» (Конвенція...) ⁸ 1970 р., яка містить ще значніший перелік предметів, позиціонованих як культурні цінності. За ст. 1 цієї Конвенції «культурними цінностями вважаються цінності релігійного або світського характеру, які розглядаються кож-

1. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14#Text> (дата звернення: 27.09.2021).

2. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14#Text> (дата звернення: 27.09.2021).

3. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14#Text> (дата звернення: 27.09.2021).

4. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1626-15#Text> (дата звернення: 27.09.2021).

5. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2117-12#Text> (дата звернення 27.09.2021).

6. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1068-14#Text> (дата звернення 27.09.2021).

7. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1068-14#Text> (дата звернення 27.09.2021).

8. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_186 (дата звернення: 27.09.2021).

ною державою як такі, що мають значення для археології, доісторичного періоду, історії, літератури, мистецтва і науки».

Серед іншого культурними цінностями у цій Конвенції названо (Гуляков 2020, с. 79):

- археологічні знахідки (зокрема, звичайні й таємні) та археологічні відкриття;
- складові розчленованих художніх та історичних пам'ятників і археологічних місць;
- старовинні предмети понад 100-річного віку (написи, карбовані монети, печатки).

Відчувається вплив цієї Конвенції на Статут Міжурядового комітету зі сприяння поверненню культурних цінностей країнам їх походження або їх реституції в разі незаконного привласнення (Статут...) ¹ 1978 р. (далі — *Статут*). У цьому Статуті культурними цінностями визначено історичні й етнографічні об'єкти та документи, зокрема рукописи, твори образотворчого й декоративного мистецтва, палеонтологічні й археологічні знахідки, зоологічні, ботанічні й мінералогічні експонати (Статут...) ². Інші вітчизняні, міждержавні та міжнародні нормативно-правові акти певною мірою повторюють сутність цих положень і нічого не додають до визначення «культурні цінності», до «рухомих предметів, що походять із об'єктів археологічної спадщини» (Гуляков 2020, с. 79) і поготів.

В Інструкції з організації обліку музейних предметів 2016 р. наведено визначення «предмети археології» — предмети, виявлені під час проведення археологічних розкопок, розвідок, окремі випадкові археологічні знахідки (Про затвердження Інструкції...) ³.

Формування української археологічної доктрини тривалий час було пов'язано з її розвитком в межах наукової думки СРСР. З урахуванням цього можна звернутися до російської практики у формуванні поняття «археологічні предмети».

Під «археологічними предметами» російське законодавство розуміє рухомі речі, основним або одним з основних джерел інформації про які незалежно від обставин їх виявлення є археологічні розкопки або знахідки, зокрема предмети, виявлені в результаті таких розкопок або знахідок (Вороб'єва 2019, с. 12).

Як зауважує С. Л. Вороб'єва, є певні винятки для застосування цього поняття. Це визначення не завжди можна запровадити у музейну практику — через те, що трапляються випадкові знахідки, які співробітники музею можуть визначити і складовими архе-

ологічного фонду, і предметами прикладного мистецтва, побуту й етнографії (Вороб'єва 2019, с. 12).

Під об'єктом археологічної спадщини розуміють частково або повністю приховані в землі або під водою сліди існування людини в минулих епохах (включно з усіма пов'язаними з такими слідами археологічними предметами й культурними шарами), основним або одним з основних джерел інформації про які є археологічні розкопки або знахідки. Об'єктами археологічної спадщини є городища, кургани, ґрунтові могильники, давні поховання, селища, стоянки, кам'яні статуї, стели, наскальні зображення, залишки стародавніх укріплень, виробництв, каналів, судів, доріг, місця скоєння давніх релігійних обрядів, а також культурні шари. Під культурним шаром розуміють шар у землі або під водою, що містить сліди існування людини й археологічні предмети, час виникнення яких перевищує сто років. Із наведених визначень, що випливають одне з одного, зрозуміло, що під археологічним предметом у музеєзнавстві слід розуміти рухомий об'єкт, час виникнення якого перевищує сто років, знайдений під час археологічних розкопок, а також рухомий об'єкт, основним джерелом інформації про який (незалежно від обставин його виявлення) є археологічні розкопки або знахідки (Вороб'єва 2019, с. 12).

До першої частини цього визначення потрапляють: 1) усі предмети прикладного мистецтва, побуту й етнографії, знайдені у процесі офіційних археологічних розкопок, артефакти з каменю, кістки, кераміки, металу, вироби з органічних матеріалів; 2) манупорти — предмети, що не мають ознак штучної обробки, але явно переміщені (принесені на стоянку / поселення) людиною (частіше так називають не піддане обробці каміння — гальки, валуни тощо, знайдені в культурному шарі) (Васильєв та ін. 2007, с. 17); 3) палеонтологічні залишки — фауна, рослини; 4) антропологічний матеріал — великогабаритні вантажі; 5) антропологічний матеріал — кістки тварин, використаних у їжі або привнесених на стоянки / поселення людьми; 6) конструкції; 7) різні сліди людської діяльності. Залежно від збереження й решти умов їх можуть оформити у процесі розкопок як моноліти, препарати, проби (Вороб'єва 2019, с. 13).

Зазвичай в археологічних колекціях більшість знахідок представлено фрагментами ліпних виробів, кісток тварин, кам'яними знаряддями, які здебільшого не використовують у музейній практиці. Їх значення найчастіше можуть оцінити тільки вузькі фахівці — кожен за своїм профілем (Вороб'єва 2019, с. 16).

Законодавство Узбекистану також містить поняття «археологічного предмета» — Закон

1. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_768/ed19781024 (дата звернення: 27.09.2021).
 2. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_768/ed19781024 (дата звернення: 27.09.2021).
 3. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1129-16#Text> (дата звернення: 27.09.2021).

Республіки Узбекистан «Об охране и использовании объектов археологического наследия» від 2009 р. наводить таке визначення: археологічний предмет — матеріальний залишок, виявлений під час здійснення археологічних розвідок, археологічних розкопок та археологічного нагляду або в процесі господарської й іншої діяльності, а також виявлений випадково (скарб), який ідентифіковано (Об охране... Респ. Узбекистан...) ¹.

У Законі Республіки Молдова «Про охорону археологічної спадщини» (Об охране... Респ. Молдова...) ², як і в українському законодавстві, поняття рухомих археологічних предметів можна розтлумачити із поняття «археологічна спадщина — сукупність матеріальних предметів, що виникли в результаті життєдіяльності людини в минулому, що зберігаються в природних умовах наземної поверхні, у надрах землі й під водою у вигляді нерухомих археологічних пам'яток (поселення, могили, кургани, фортеці, вали, будови, церкви, будівлі, господарські споруди та ін.) або рухомих цінностей (предмети чи їх фрагменти), для виявлення та вивчення яких потрібно застосувати археологічні методи».

Отже, можна стверджувати, що законодавці різних держав дещо по-різному тлумачать поняття «рухомі археологічні предмети». В Україні станом на сьогодні відсутнє таке законодавче визначення, тож пропонуємо внести зміни до законодавства й подати це визначення в такій редакції: «рухомі археологічні предмети — це елемент та / або сукупність елементів, що походять з об'єктів археологічної спадщини, можуть бути відокремлені від нього, але складають з ним єдине ціле».

Сьогодні в Україні відсутні наукові дослідження рухомих археологічних предметів (артефактів) у сфері судової експертизи. Оскільки рухомі археологічні предмети можуть бути предметом злочинів, унаслідок чого можуть потрапити на дослідження до судово-експертних установ, то для потреб експертів з метою ефективного забезпечення правосуддя в Україні, варто створити методику дослідження рухомих археологічних предметів (артефактів) і проводити системні науково-дослідні розробки.

Більшість досліджень присвячена широкому колу питань, пов'язаних із збереженням і охороною нерухомих пам'яток історії та культури в Україні, тоді як рухомі пам'ятки дослідники оминають увагою. Наукова література містить праці, у яких висвітлено основні етапи становлення державної системи

охорони пам'яток у минулому й актуальні проблеми її функціонування на сучасному етапі, проаналізовано діяльність громадських організацій щодо захисту історико-культурних надбань, зарубіжний досвід організації охорони й використання історичної та культурної спадщини тощо.

У законодавстві України Постановою Кабінету Міністрів України від 26.09.2002 р. № 1447 «Про затвердження Методики грошової оцінки пам'яток», відповідно до ст. 4 і 19 Закону України «Про охорону культурної спадщини», визначено процедури проведення грошової оцінки пам'яток археології, історії, монументального мистецтва, архітектури й містобудування, садово-паркового мистецтва, ландшафтних пам'яток національного та місцевого значення, занесених до Державного реєстру нерухомих пам'яток України (Про затвердження Методики...) ³.

Відповідно до п. 4 положення згаданої Методики не поширюються на визначення вартості рухомих археологічних предметів, творів монументального образотворчого мистецтва й елементів декоративно-прикладного мистецтва, які можна відокремити від пам'ятки без завдання їй шкоди (Про затвердження Методики...) ⁴.

Загальна характеристика та методи під час дослідження й оцінювання нерухомих пам'яток детально описали І. М. Клименко та С. М. Смольнікова в посібнику «Оцінка пам'яток історії, архітектури та містобудування» (Клименко, Смольнікова 2006), оминувши увагою рухомі археологічні предмети.

Слід зазначити, що рухомі археологічні предмети є об'єктом вивчення у джерелознавстві, музеєзнавстві й пам'яткознавстві та ін. При цьому артефакти, що підлягають вивченню та використанню, фахівці розглядають передусім як носії інформації щодо минулого суспільства й історичних подій. Однак інформація, цікава для пам'яткознавства, істотно відрізняється від тієї, яку вивчає джерелознавство. Якщо в останньому випадку мається на увазі наукова інформація, що дає змогу відтворити події минулого для представлення його достовірної картини, то для пам'яткознавства, яке також зацікавлене в такій інформації, цього виявляється замало, оскільки використання пам'яток історії та культури в сучасному культурному контексті передбачає, що ті об'єкти культурної спадщини, які репрезентують для нас минуле, не лише дадуть нам «суху» інформацію про нього, а й змусять ставитися до минулих подій особистісно (Гріффен, Титова 2016, с. 8).

1. <https://lex.uz/docs/1526179> (дата звернення: 21.09.2021).

2. https://www.legis.md/cautare/getResults?doc_id=106617&lang=ru (дата звернення: 27.09.2021).

3. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1447-2002-%D0%BF#Text> (дата звернення: 02.10.2021).

4. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1447-2002-%D0%BF#Text> (дата звернення: 02.10.2021).

Щодо музеезнавства, то археологічні джерела, знахідки, пам'ятники подібні (або у певних випадках тотожні за формою, а іноді й суттю) до музейних предметів. Найчастіше це предмети матеріальної культури чи результати опредмечування життєдіяльності людини (ред. Гончарова, Пустовалов 2019, с. 252). Та все ж музеезнавство передусім вивчає специфічне музейне ставлення людини до дійсності та породжений цим феномен музею; досліджує процеси збереження й передавання соціальної інформації засобами музейних предметів, а також розвиток музейної справи й напрями музейної діяльності (ред. Гончарова, Пустовалов 2019, с. 82).

Археологічні дослідження є поєднанням польових досліджень і камерального оброблення знахідок. Зважаючи на це, археолог-науковець у будь-якому разі зіштовхується з попереднім оцінюванням знахідок. Оскільки своєї спеціалізації, певного часового, культурного періоду історії, то й рухоми археологічні предмети кожен досліджував лише за певним напрямом.

Наприклад, як зазначають С. В. Терський і Б. А. Омельчук, одним із фундаторів української археологічної науки в Галичині був відомий львівський історик і музейний діяч Ярослав Пастернак. За майже півтора десятиліття польових досліджень на території Галичини цей науковець стаціонарно дослідив декілька десятків різночасових археологічних пам'яток. Найголовнішими об'єктами досліджень ученого стали княжі міста — Галич, Белз, Терехівля, Пліснеськ, Звенигород. Саме завдяки його дослідженням належно систематизовано знання про археологію княжої доби в Галичині (Терський, Омельчук 2014, с. 89—93).

У судовій експертизі під час дослідження рухомих археологічних предметів необхідно встановити їх автентичність або неавтентичність. В СРСР літератури на тему автентичності давніх речей майже не існувало. Упродовж 1960—1980-х рр. вийшли друком лише дві невеликі популярні книги (одна з яких є перекладом з німецької мови), де на історичних прикладах розглянуто свідомі підробки та їх викриття. Подібні монографії відомі й за кордоном. Варто зазначити, що ці монографії стосувалися лише античних і давніших пам'яток. Підробку речей первісної доби практикували мало. Ці предмети не приваблювали колекціонерів, тому їх не підробляли. Нині вони вже стали предметом обміну й торгівлі. Особливо це стосується зразків палеолітичного мистецтва, прикрас бронзової доби, кам'яних сокир тощо (ред. Гончарова, Пустовалов 2019, с. 265).

Усе це збільшує попит на судову експертизу дослідження рухомих археологічних пред-

метів. Методологічні принципи оцінювання автентичності речей, які надходять на експертизу (до судово-експертної установи, музею, митниці, реставраційної майстерні або на комісію до антикварного магазину), доволі прості. Це єдність матеріалу, технології виготовлення, форма та час або стан збереженості. У будь-якому предметі експерт перевіряє відповідність технології виготовлення предмета його матеріалу та формі. Стан збереженості також є надійним показником автентичності речі. Крім цього, існують ознаки, які не підлягають підробленню. Проте практичному застосуванню згаданих принципів заважають значні труднощі, пов'язані з величезним обсягом емпіричної інформації, яку має опанувати експерт. Здобути її можна лише завдяки довгому й постійному вивченню конкретного археологічного матеріалу (ред. Гончарова, Пустовалов 2019, с. 330).

Висновки. Виходячи з вищевказаного можна стверджувати, що потреба у проведенні науково-дослідних робіт із дослідження рухомих археологічних предметів (артефактів) виникає з урахуванням потреб часу, зміни економічної ситуації, розвитку ринкової економіки. Проведення безпосередньо емпіричного дослідження ускладнено особливостями досліджуваного об'єкта та супутньою інформацією, яку має знати експерт для проведення експертизи. Законодавці різних держав дещо по-різному тлумачать поняття «рухомі археологічні предмети». В Україні станом на сьогодні відсутнє таке законодавче визначення, тож пропонуємо внести зміни до законодавства й подати це визначення в такій редакції: *«рухомі археологічні предмети — це елемент та / або сукупність елементів, що походять з об'єктів археологічної спадщини, можуть бути відокремлені від нього, але складають з ним єдине ціле»*.

ЛІТЕРАТУРА

Васильев, С. А., Бозински, Г., Бредли, Б. А., Вишняцкий, Л. Б., Гиря, Е. Ю., Грибченко, Ю. Н., Желтова, М. Н., Тихонов, А. Н. 2007. *Четырехязычный (русско-англо-франко-немецкий) словарь-справочник по археологии палеолита*. Санкт-Петербург: Востоквед.

Воробьева, С. Л. 2019. *Комплектование, учет, хранение и научное описание археологических коллекций в музеях: правовые аспекты и практический опыт*. Уфа.

Гончарова, О. М., Пустовалов, С. Ж. (ред.). 2019. *Вступ до музеезнавства і пам'яткознавства: навчальний посібник*. Київ: Ліра-К.

Гріффен, Л. О., Титова, О. М. 2016. Пам'яткознавство: основні напрями досліджень. *Сіверщина в історії України*, 9, с. 7-12.

Гуляков, К. В. 2020. Рухомі предмети, що походять із об'єктів археологічної спадщини: проблеми визначення. *Прикарпатський юридичний вісник*, 3 (32), с. 78-80. DOI: [https://doi.org/10.32837/pyuv.v0i3\(32\).608](https://doi.org/10.32837/pyuv.v0i3(32).608)

Клименко, І., Смольнікова, С. 2006. *Оцінка пам'яток історії, архітектури та містобудування*. Київ: АртЕк.

Конвенція... Конвенція про заходи, спрямовані на заборону та запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності: Конвенція ЮНЕСКО від 14.11.1970 р.; ратифікована Указом Президії ВР УРСР від 10.02.1988 р. № 5396-XI.

Об объектах... Об объектах культурного наследия (памятниках истории и культуры) народов Российской Федерации: Федеральный закон РФ от 25.06.2002 р. № 73-ФЗ (с изм. и доп.).

Об охране... Респ. Молдова... Об охране археологического наследия: Закон Респ. Молдова от 17.09.2010 р. № 218 (с изм. и доп.).

Об охране... Респ. Узбекистан... Об охране и использовании объектов археологического наследия: Закон Респ. Узбекистан от 13.10.2009 г. № ЗРУ-229 (с изм. и доп.).

Основи... Основи законодавства України про культуру: Закон України від 14.04.1992 р. № 2117-XII (утрат. чин.).

Охорона... Охорона та збереження археологічних цінностей як ресурс розвитку й зміцнення української ідентичності (оглядова довідка за матеріалами преси, Інтернету та неопублікованими документами за 2015—2016 роки). ДЗК, 2017, 2/4. URL: https://nlu.org.ua/storage/files/Infocentr/Tematich_ogliadi/2017/Archeol.pdf (дата звернення: 27.09.2021).

Про вивезення... Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей: Закон України від 21.09.1999 р. № 1068-XIV (зі змін. та допов.).

Про затвердження Інструкції... Про затвердження Інструкції з організації обліку музейних предметів: наказ Міністерства культури України від 21.07.2016 р. № 580.

Про затвердження Методики... Про затвердження Методики грошової оцінки пам'яток: Постанова Кабінету Міністрів України від 26.09.2002 р. № 1447.

Про охорону археологічної... Про охорону археологічної спадщини: Закон України від 18.03.2004 р. № 1626-IV (зі змін. та допов.).

Про охорону культурної... Про охорону культурної спадщини: Закон України від 08.06.2000 р. № 1805-III (зі змін. та допов.).

Статут... Статут Міжурядового комітету зі сприяння поверненню культурних цінностей країнам їх походження або їх реституції в разі незаконного привласнення: Статут ЮНЕСКО від 24.10.1978 р.; прийнято Україною 24.10.1978 р.

Терський, С. В., Омельчук, Б. А. 2014. Археологічні матеріали Ярослава Пастернака у музейних колекціях. *Historical and Cultural Studies*, 1, 1, с. 89-93.

REFERENCES

Vasilev, S. A., Bozinski, G., Bredli, B. A., Vishniatskii, L. B., Giria, E. Iu., Gribchenko, Iu. N., Zheltova, M. N., Tikhonov, A. N. 2007. *Chetyrekhieazychnyi (russko-anglo-franko-nemetskii) slovar-spravochnik po arkheologii paleolita*. Sankt-Peterburg: Vostokoved.

Vorobeva, S. L. 2019. *Komplektovanie, uchety, khraneniye i nauchnoye opisanie arkheologicheskikh kolleksii v muzeiakh: pravovyye aspekty i prakticheskii opyt*. Ufa.

Honcharova, O. M., Pustovalov, S. Zh. (ed.). 2019. *Vstup do muzeiznavstva i pam'iatkoznavstva: navchalnyi posibnyk*. Kyiv: Lira-K.

Hriffen, L. O., Tytova, O. M. 2016. Pam'iatkoznavstvo: osnovni napriamy doslidzhen. *Siversshchyna v istorii Ukrainy*, 9, s. 7-12.

Huliakov, K. V. 2020. Rukhomi predmety, shcho pokhodiat iz ob'iektiv arkheolohichnoi spadshchyny: problemy vyznachennia. *Prykarpatskyi yurydychnyi visnyk*, 3 (32), s. 78-80. DOI: [https://doi.org/10.32837/pyuv.v0i3\(32\).608](https://doi.org/10.32837/pyuv.v0i3(32).608)

Klymenko, I., Smolnikova, S. 2006. *Otsinka pam'iatok istorii, arkhitektury ta mistobuduvannia*. Kyiv: ArtEk.

Konventsiiia... Konventsiiia pro zakhody, spriamovani na zaboronu ta zapobihannia nezakonnomu vvezenniu, vyvezenniu ta peredachi prava vlasnosti na kulturni tsinnosti: Konventsiiia YuNESKO vid 14.11.1970 r.; ratyfikovana Ukazom Prezidi VR URSR vid 10.02.1988 r. N 5396-XI.

Ob obiektakh... Ob obiektakh kulturnogo nasledia (pamiatnikakh istorii i kultury) narodov Rossiiskoi Federatsii: Federalnyi zakon RF ot 25.06.2002 r. N 73-FZ (s izm. i dop.).

Ob okhrane... Rесп. Moldova... Ob okhrane arkheologicheskogo nasledia: Zakon Rесп. Moldova ot 17.09.2010 r. N 218 (s izm. i dop.).

Ob okhrane... Rесп. Uzbekistan... Ob okhrane i ispolzovaniu obiektov arkheologicheskogo nasledia: Zakon Rесп. Uzbekistan ot 13.10.2009 g. N ZRU-229 (s izm. i dop.).

Osnovy... Osnovy zakonodavstva Ukrainy pro kulturu: Zakon Ukrainy vid 14.04.1992 r. N 2117-XII (utrat. chyn.).

Okhorona... Okhorona ta zberezheniia arkheolohichnykh tsinnosti yak resurs rozvytku y zmitsnennia ukrainskoi identychnosti (ohliadova dovidka za materialamy presy, Internetu ta neopublikovanyimi dokumentamy za 2015—2016 roky). DZK, 2017, 2/4. URL: https://nlu.org.ua/storage/files/Infocentr/Tematich_ogliadi/2017/Archeol.pdf (data zvernennia: 27.09.2021).

Pro vyvezennia... Pro vyvezennia, vvezennia ta povnennia kulturnykh tsinnosti: Zakon Ukrainy vid 21.09.1999 r. N 1068-XIV (zi zmin. ta dopov.).

Pro zatverdzhennia Instruktii... Pro zatverdzhennia Instruktii z orhanizatsii obliku muzeinykh predmetiv: nakaz Ministerstva kultury Ukrainy vid 21.07.2016 r. N 580.

Pro zatverdzhennia Metodyky... Pro zatverdzhennia Metodyky hroshovoi otsinky pam'iatok: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 26.09.2002 r. N 1447.

Pro okhoronu arkheolohichnoi... Pro okhoronu arkheolohichnoi spadshchyny: Zakon Ukrainy vid 18.03.2004 r. N 1626-IV (zi zmin. ta dopov.).

Pro okhoronu kulturnoi... Pro okhoronu kulturnoi spadshchyny: Zakon Ukrainy vid 08.06.2000 r. N 1805-III (zi zmin. ta dopov.).

Statut... Statut Mizhuriadovoho komitetu zi sprianniia povnenniu kulturnykh tsinnosti krainam yikh pokhodzhennia abo yikh restytutsii v razi nezakonnoho pryvlasnennia: Statut YuNESKO vid 24.10.1978 r.; pryiniato Ukrainoiu 24.10.1978 r.

Terskyi, S. V., Omelchuk, B. A. 2014. Arkheolohichni materialy Yaroslava Pasternaka u muzeinykh kolektsiakh. *Historical and Cultural Studies*, 1, 1, s. 89-93.

K. P. Sylenok

ON THE ISSUE OF NORMATIVE LEGAL REGULATION OF THE FORENSIC EXPERT INVESTIGATION OF MOVABLE ARCHAEOLOGICAL OBJECTS (ARTEFACTS)

Over the centuries, archaeological heritage of Ukraine has been developing under the influence of many factors. Research on such antiquities is a significant task of science for a detailed study of our history, deeper understanding of all stages of the formation, development and promotion of modern culture. Issues arising while protecting archaeological sites are relevant not only for Ukraine but also for many countries of the world. Preservation of history is the important

task of every civilised country. Each monument is the source of information, and artefacts of a certain period in their totality represent a holistic cultural layer of history of people who lived in Ukraine no matter whether they were our ancestors or not.

The paper outlines the issues of legal regulation of the research of movable archaeological objects (artefacts). Attention is drawn to the legislation on protection and preservation of archaeological and cultural heritage, procedure of cultural properties circulation in Ukraine. The main focus is on enshrining the concept of movable archaeological objects in legislation of Ukraine and some foreign countries. The issue of elaboration of this topic in the legislation and in forensic science is also addressed.

Movable archaeological objects are exchanged and traded, such as Palaeolithic art, Bronze Age ornaments, stone axes, etc. Since they can be subject of crimes, and accordingly, can be investigated in forensic institutions, it is required to create a methodology for investigation of movable archaeological objects (arte-

facts) and conduct systematic research activities for the needs of forensic experts to ensure efficient provision of justice in Ukraine. It is also emphasised that while forensic examination of movable archaeological objects it is vital to establish their authenticity or non-authenticity.

Keywords: movable archaeological objects, artefacts, archaeological heritage, legislation on issues of archaeological objects research.

Одержано 6.11.2021

СИЛЕНОК Катерина Петрівна, науковий співробітник, Національний науковий центр «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», Харків, Україна.

SYLENOK Kateryna, Researcher, National Scientific Center «Hon. Prof. M. S. Bokarius Forensic Science», Kharkiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0001-9355-5010, e-mail: sylenokkateryna@gmail.com.

С. С. Ржевуська

ПІДГІРЦІВСЬКА ГРУПА ПАМ'ЯТОК СЕРЕДНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я: СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті розглянуто історію та історіографію дослідження підгірцівської групи пам'яток VI—IV ст. до н. е. на території Верхнього та Середнього Подніпров'я. Виокремлено етапи за особливостями та рівнем проведення досліджень — від накопичення матеріалів до їх інтерпретації. Наведено дані про актуальний каталог пам'яток, окреслено хронологічні та територіальні межі групи у контексті поселенської структури скіфського часу. Обґрунтовано використання особливих ажурних бронзових (біметалевих) прикрас, а саме дисків та шпильок із навершям у вигляді здвоєних щитків або ж розетти, виконаних у техніці лиття за восковою моделлю, в якості культурних та хронологічних маркерів підгірцівської групи пам'яток. Подальші аналітичні побудови полягатимуть у розробці окреслених питань і реконструкції етнокультурного розвитку на території Середнього Подніпров'я VII—IV ст. до н. е. в цілому.

Ключові слова: милоградська культура, підгірцівська група пам'яток, скіфський час, Середнє Подніпров'я, ажурні прикраси.

Вступ. За доби раннього заліза територією Київського Подніпров'я проходив фронтір між лісовим та лісостеповим населенням. В умовах кроскультурних дифузій формується підгірцівська група пам'яток, виділена В. М. Даниленком у 1950 р. До характерних рис матеріальної культури якої включено керамічні округлі форми орнаментовані наколами у вигляді «перлин», пальцево-нігтьовими вдавленнями, заціпами, насічками, наліпним валиком під вінцем, а також ажурні бронзові прикраси підгірцівського типу та цвяхоподібні завушниці. Ці риси знаходять аналогії серед матеріалів милоградської культури Верхнього Подніпров'я, описаних вперше О. М. Мельниковською у 1951 р.,

© С. С. РЖЕВУСЬКА, 2022

тому зараз підгірцівська група пам'яток фігурує в якості локального варіанту милоградської культури. Перспективними напрямками дослідження є розробка критеріїв диференціації пам'яток підгірцівської групи та милоградської культури, а також розгляд питання наявності місцевого ювелірного виробництва на підгірцівських пам'ятках, походження, класифікації та датування прикрас підгірцівського типу.

Матеріали і методи. На даний момент доступна інформація про 82 пам'ятки підгірцівського типу та 49 — милоградської культурної належності, що локалізуються в адміністративних межах сучасної України. Хронологічні межі визначено в рамках середини VII — другої чверті IV ст. до н. е. Для проведення дослідження використано загальнонаукові та спеціальні археологічні методи: порівняльний — історичний, аналітичний, кореляційний, типологічний і картографічний (Geographic information system аналізу).

Територіально охоплено регіони Середнього Подніпров'я (на півдні до широти Переяслав—Канів), а також Подесіння, Верхнього Погориння та Побужжя. Фактично це межа північної зони лісостепу та півдня зони мішаних лісів. На цій території течія річки перетинає різні природно-географічні зони: спочатку Полісся по низовині, вкритій піщаними нашаруваннями, в зоні хвойних та широколистяних лісів (заплава в цьому місці сягає 10—14 км). Нижче р. Дніпро тече зоною лісостепу, річкова долина звужується, береги стають вищими. На Правобережжі переважну частину пам'яток виявлено саме в заплаві р. Дніпро та його правих притоків Ірпені та

Стугни (Максимов, Петровская 2008, с. 55). На лівому березі вони поширені у долинах річок Дніпра та Десни. Окремий куцх поселень також зафіксовано в заплаві р. Трубж (Костенко 2015, с. 302—338).

Найбільша група пам'яток представлена поселеннями. Вони здебільшого розташовуються на піщаних борових терасах або по заплавах річок, на дюнних підвищеннях; у невеликих допливів, які не мають широких заплав, пам'ятки розміщуються біля самої води, на березі річок (Лінка 1952, с. 44; Лысенко 2010, с. 110). Подібні поселення відомі на правому березі Дніпра поблизу сіл Лютіж, Пирогів, Велика Солтанівка, Плюти, Таценки, Новоукраїнка. На лівому березі вони зафіксовані під Хотянівкою, Осециною, Погребами, Бортничами, Вишеньками, Процевом, Кийлівом та Рудяками (Петровська 1971, с. 11). На трьох з них (Бортничі, Таценки, Лютіж) виявлено залишки комплексів, пов'язаних з металообробкою (Даниленко 1956, с. 11; Максимов, Петровская 2008, с. 59—60).

Грунтові могильники зафіксовано з інгумаційним, рідше кремаційним обрядом поховання біля сіл Погреби, Вишеньки, Прощів, Жереб'тин, Кийлів, Рудяки (Рудяків) (Лінка 1952, с. 44). Також вони відомі на території колишнього Митрополичого саду та Ботанічного саду ім. М. М. Гришка (м. Київ) (Гончар 1997, с. 150—153). Деякі з них розташовано впритул до поселень, на перших надзаплавних терасах, як епонімний могильник біля с. Підгірці (Максимов, Петровская 2008, с. 56—57). Окремі поховання Корчуватівського, Пирогівського та Малополовецького могильників за наявними матеріалами можна віднести до підгірцівських (Лінка 1952, с. 46; Хомчик, Шовкопляс 1984, с. 83; Лысенко 2010, с. 108—109). Орієнтація варіюється, стан кісток незадовільний через неглибоке залягання у піщаних шарах.

Стан дослідження підгірцівської групи пам'яток. Археологічне дослідження пам'яток із специфічною керамікою з перлинним орнаментом, які локалізуються в сучасних адміністративних кордонах України, розпочав у 1937—1944 рр. І. М. Самойловський. У 1940—1941 рр. Він провів розкопки Корчуватівського могильника зарубинецької культури. Виявлено кремаційні та інгумаційні поховання двох хронологічних горизонтів. Накладання зарубинецьких пам'яток на милоградські є досить типовим явищем на території півдня Білорусії (Самойловський 1947). Вивчення пам'яток Середньої Наддніпряничини розпочала у 1947 р. експедиція «Великий Київ». До рамок цих досліджень входила територія від гирла рр. Ірпін та Десни на півночі до р. Росі й Супою на півдні. Фактично було охоплено основний ареал під-

гірцівської групи пам'яток (не відомої на той час). До доби раннього заліза віднесено цілу низку місцезнаходжень на борових терасах, де було зафіксовано велику кількість фрагментів слабопрофільованого груболіпного посуду з домішками піску та кварцу, прикрашеного «перлинним» орнаментом (Вишгород, Вигурівщина, Погреби, Вишеньки, Зозулів (Велика Солтанівка), Процев, Кийлів). Зокрема, у Пирогові та Підгірцях встановлено наявність кремаційних могильників за золистими плямами із скупченнями перепалених кісток. Подібна ситуація спостерігалася і на пам'ятці Старосілля (VII—VI ст. до н. е.). Отримані знахідки віднесено до культури полів поховань «зарубинецько-корчуватського» типу (Лінка 1952, с. 44—46).

Більшість виявлених пам'яток не було досліджено шляхом розкопок, але на них проводились розвідки та шурфування. Добре розробленим та відомим у періодиці є поселення Підгірці, яке знаходиться в болотистій місцевості. Культурний шар потужністю до 0,6 м містив характерну кераміку округлої форми. З металевих виробів зафіксовано залізну сокиру з широким обухом, яку В. А. Іллінська датувала VI—IV ст. до н. е. (Іллінська 1961, с. 30). Також були знайдені ажурні бронзові прикраси, тотожні виявленим у контексті Підгірцівського скарбу (1915 р.). На основі цих рис в 1950 р. В. М. Даниленко виділив підгірцівську групу пам'яток в окреме явище. Сам скарб, знайдений значно раніше на піщаній дюні в ур. Човнище, де і проводились розкопки, автором було пов'язано з контекстом зруйнованого поховання (Максимов, Петровская 2008, с. 55—57). Надалі саме бронзові прикраси визнано індикаторами пам'яток цієї культурної належності (Петровська 1971, с. 15—16). Наступного року І. М. Самойловський під час археологічних розвідок біля с. Рудяки отримав комплекс ажурних бронзових прикрас — частина бронзової булавки із залізним стрижнем, бронзова кругла пряжка, трикутна підвіска, що походили із зруйнованого інгумаційного ґрунтового поховання. Поряд було зафіксовано яму, заповнену керамікою підгірцівського типу (Савчук 1952). Вже у 1960-х рр. відкрито цілу низку поховань, що супроводжувалися ажурними бронзовими прикрасами підгірцівського типу. Інформативним виявився інвентар поховання 1 могильника біля с. Козаровичі, де виявлено акінак із серпоподібним навершям і сегментоподібним перехрестям, кінця VI — V ст. до н. е. (за О. В. Шелеханем; Бабенко, Шелехань 2015, с. 84). Поховання 3 й 4 містили набори прикрас підгірцівського типу (IV ст. до н. е.; Максимов, Петровская 2008, с. 58—59). Знахідка ажурної підгірцівської шпильки походить із комплексу гробниці 3 Гайманової могили

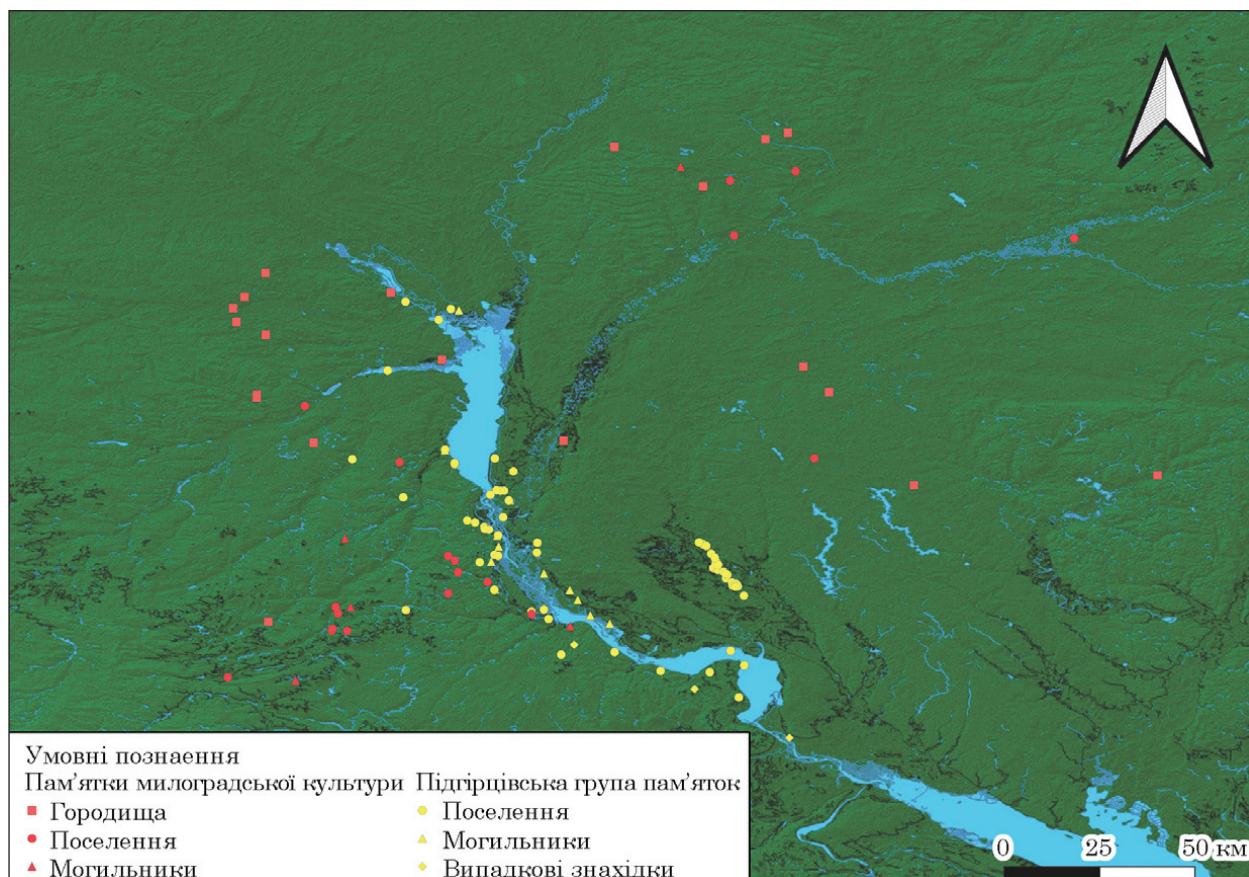

Рис. 1. Карта пам'яток підгірцівської групи та милоградської культури

IV ст. до н. е. (360—330 рр. до н. е.). Ажурний дзвоник та парні бронзові браслети, прикрашені геометричним орнаментом, виявлені в кургані 2 біля с. Міз'яків на Вінниччині (Бидзиля, Полин 2012, с. 472; Лобай 1977, с. 7—8). За цими опорними комплексами встановлюється культурний зв'язок пам'яток підгірцівського типу із синхронними лісостеповими скіфського часу.

На території півдня Білорусі систематичне дослідження пам'яток доби раннього заліза розпочалося зі створення Слов'янської археологічної експедиції Інституту археології АН СРСР у 1951 р. (П. М. Третьяков, О. М. Мельниківська, Ю. В. Кухаренко). Проведені стаціонарні розкопки й розвідки милоградських і милоградсько-зарубинецьких городищ, поселень та могильників, розташованих на території Дніпровського Правобережжя. На основі масиву матеріалів О. М. Мельниківська обґрунтувала наявність милоградської культури, в хронологічних межах другої половини VI—II ст. до н. е. (Лошенко 2011, с. 10—11; 21).

Підгірцівські пам'ятки щільно співіснують (?) з пам'ятками милоградської культури (рис. 1). С. Є. Рассадін виокремив п'ять локальних варіантів милоградської культури: західноволинський (горинський), східноволинський (житомирський), поліський

(прип'ятський), верхньодніпровський та підгірцівський (київська та деснянська групи). До диференціюючих ознак включено взаєморозташування поселень і могильників, їх внутрішнє розпланування, а також індивідуальні ознаки поховання (тип, форма, інвентар). Відповідно, підгірцівські пам'ятки Верхнього та Середнього Подніпров'я включено до київської групи підгірцівського локального варіанту милоградської культури, утворення якого пов'язано зі зміщенням ареалу. Городище Веприк (Млинок) на Фастівщині та групу городищ в міжріччі Десни та Сули — Городня, Срібне, Сулак, Плоске (датовані Г. В. Жаровим IV—III ст. до н. е.), де зафіксовано давньогрецькі імпорти, інтерпретовані як контактні зони носіїв милоградської культури й лісостепових скіфів. За цими пам'ятками окреслено ареал милоградської культури (Рассадин 2005, с. 48—49). Разом із городищами групу пам'яток міжріччя Десни та Сули складає могильник Івашківка та три селища — Зарванщина, «Кар'єр» та Новоселівка 3 (Жаров, Жарова 2001, с. 106; Жаров 1993; Жаров, Майборода 1997). На території Середнього Лівобережного Подніпров'я виявлено п'ять городищ — Грабів, Городок I—III, Крехаїв, та селище Красна Пошта з милоградськими матеріалами (Жаров, Жарова 2002, с. 116; 2001; Шидловський та ін. 2016,

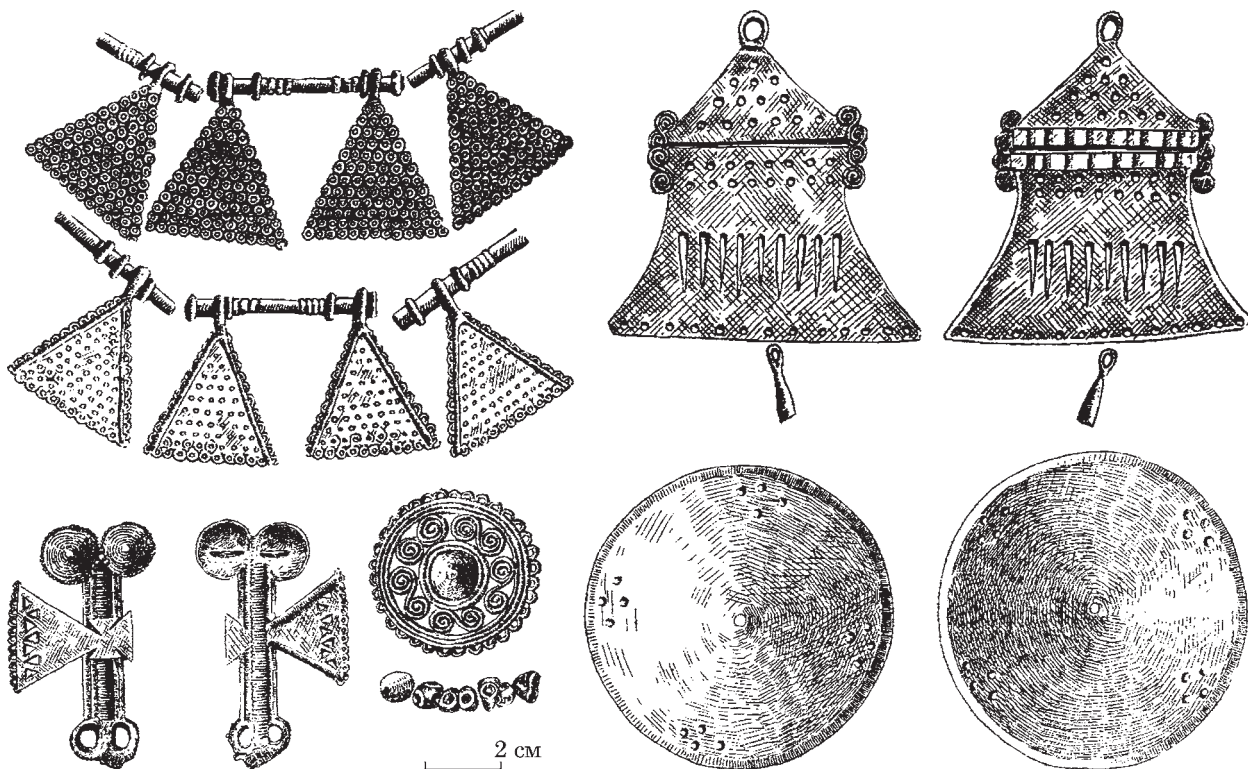

Рис. 2. Підгірцівський скарб (Петровська 1971)

с. 155; 20). На території Подесіння у 1980—1982 рр. А. В. Шекун дослідив курганний могильник цієї культурної належності — Деснянка, що прилягає до поселення VI—IV ст. до н. е. (Шекун 1995, с. 155, 157). Відомі також і ґрунтові могильники: Роїще, де виявлено дитяче поховання із парними бронзовими браслетами, та Кези 2 (Шекун 1995, с. 158).

Щодо північно-західної межі ареалу підгірцівської групи пам'яток, перспективним є дослідження групи городищ міжріччя р. Терів та Прип'ять — Нова Красниця, Бовище, Діброва, Радинка, Розважів, Лелів, Медвин, Леонівка, Розважів I—II, Речиця, виявлених розвідками М. П. Кучери та експедицією Інституту археології АН УРСР під час складання реєстру пам'яток (Кучера 1976). Вивчення яких нині призупинено або ж переорієнтовано на дослідження культурних шарів давньоруського часу (Максимов, Петровская 2008, с. 62—64).

Отже, відсутність чітких критеріїв для відокремлення підгірцівських та милоградських матеріалів і недосконалість датування комплексів ускладнює атрибуцію та інтерпретацію частини пам'яток. Негативним фактором також є те, що в фаховій періодиці опубліковано лише короткі звіти за польовими дослідженнями груп пам'яток Подесіння та Середнього Лівобережного Подніпров'я.

Одним із шляхів вирішення питання самостійності підгірцівської групи пам'яток як окремого культурного явища є систематизація прикрас підгірцівського типу.

Ажурні бронзові прикраси підгірцівського типу. За особливостями вивчення прикрас підгірцівського типу можна виділити основні етапи їх дослідження. *Перший* із них пов'язаний із відкриттям і накопиченням джерельної бази (1915—1950-ті рр.). Прикраси підгірцівського типу вперше було зафіксовано у вигляді епонімного скарбу, переданого В. С. Козловській місцевим мешканцем у 1915 р. Виявлені у Підгірцівському скарбі речі, помилково були датовані IX—X ст. та пов'язані із колом давньоруських пам'яток (рис. 2; Козловська 1927, с. 48—49). Надалі В. М. Даниленко провів стаціонарні розкопки у с. Підгірці. Досліджено культурний шар поселення, де серед іншого виявлено уламки глиняних тиглів, лячок, а також бронзові прикраси — деталі складної нагрудної прикраси (трикутні та пляшечкоподібні (дзвіночкоподібні)¹ підвіски), які фіксувалися *in situ* скупченням у західній частині розкопу, що вказує на наявність бронзолivarної майстерні (Даниленко 1956, с. 6—8). Також було знайдено уламок нижньої частини ажурної бронзової шпильки і композитний щиток, який кріпився до неї. На піщаному видуві було зібрано велику кількість прикрас підгірцівського типу: завушники із здвоєними голівками та підвіски, які також пов'язано із місцевим ливарним виробництвом (Да-

1. У періодиці зазначаються обидві назви для цієї групи прикрас «пляшечкоподібні» та «дзвоникоподібні».

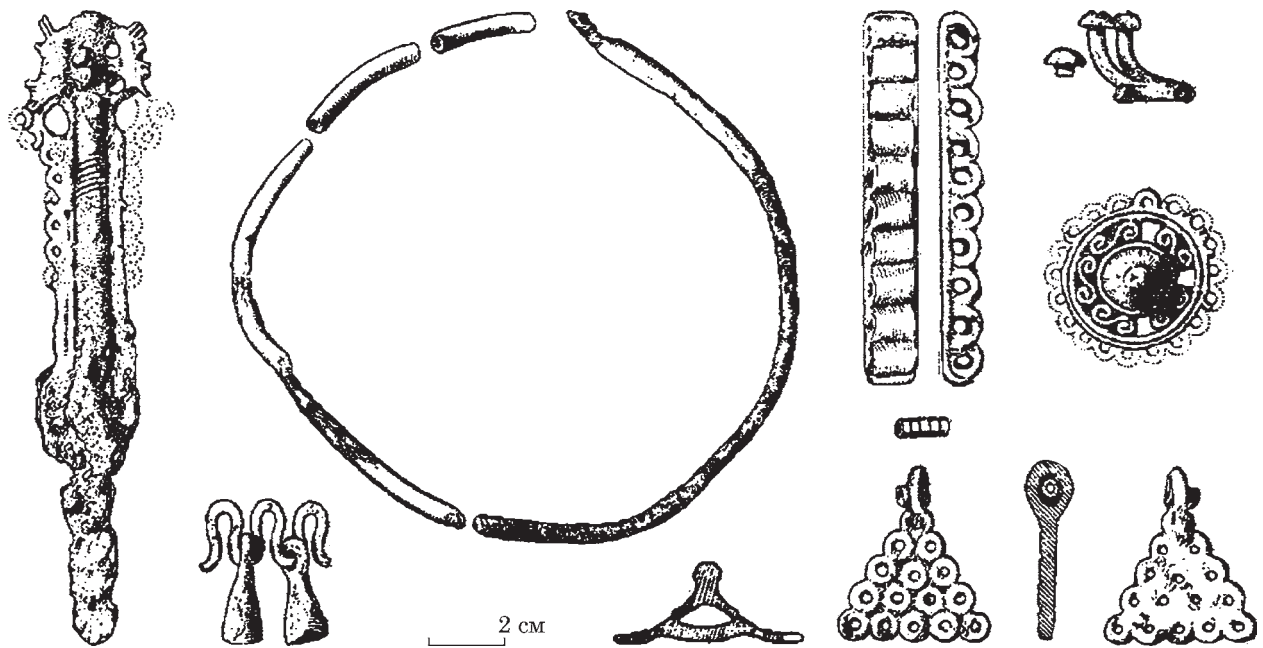

Рис. 3. Комплекс прикрас інгумаційного поховання Рудяки (Савчук 1952)

ниленко 1956, с. 10). Підгірцівський скарб співвіднесено автором із контекстом зруйнованого інгумаційного поховання (Даниленко 1956, с. 11). Набір підгірцівських прикрас, а саме пляшкоподібні та трикутні підвіски, завушниці (здвоєні, строєні) зафіксовано і в ур. Окрема Дюна та Бортничі. Подібний матеріал виявлено під час досліджень, проведених експедицією «Великий Київ» в ур. Діброва (с. Старосілля), де знайдено пірамідальну скляну підвіску, за якою розширено діапазон існування підгірцівських пам'яток Середнього Подніпров'я до кінця IV — III ст. до н. е. (Даниленко 1956, с. 13—14). Вже згаданий набір бронзових прикрас зі зруйнованого інгумаційного поховання було передано І. М. Самойловському місцевим мешканцем с. Рудяки (рис. 3; Савчук 1952, с. 57—58).

Другий етап розпочинається із планомірного дослідження пам'яток Верхнього та Середнього Побужжя, а також Нижнього Подніпров'я (1950—1970-ті рр. Розкопані курганні могильники Переорки та Курилівка містили виразний матеріал, притаманний підгірцівській групі пам'яток. Зосередимось на більш детальному розгляді матеріалів могильника Мізяків на правому березі р. Південний Буг (експедиція Вінницького краєзнавчого музею, 1973—1974 рр.). Кістяк із поховання кургану 2, знаходився у випростаному на спині положенні, зорієнтований черепом на північ. Серед матеріалів виявлено срібну шпильку із сфероїдною голівкою, трикутну бронзову підвіску із шарніром та чотири ланцюжкові підвіски із біконічними та дзвоникоподібними закінченнями (ліворуч, на грудях кістяка). Зауважимо, що інвентар містив парні ручні бронзові брасле-

ти, прикрашені паралельними насічками (рис. 4; Лобай 1977, с. 77—78). Прямою аналогією цьому елементу поховальної обрядовості є інвентар кургану 9 Курилівського могильника IV—III ст. до н. е. (Лагодовська, Виезжев, Копилов 1956, с. 19).

Із 1969—1974 рр. у степах Нижнього Дніпра під проводом В. І. Відзілі відбувалися масштабні розкопки курганів у зоні будівництва Північно-Рогачицької зрошувальної системи. Серед інших було досліджено курган Гайманова Могила. Важливим є те, що у невеличкій камері бокової дитячої гробниці 3 зафіксовано уламок наверхшя шпильки підгірцівського типу. Ця знахідка є найбільш південною та вузько датованою (друга чверть IV ст. до н. е.) з-поміж усіх розглянутих (Бидзиля, Полин 2012, с. 147—152, 472).

На третьому етапі (1970—1990-ті рр.) здійснені спроби впорядкування виявлених матеріалів. Систематизацію бронзових прикрас підгірцівського типу Київського Подніпров'я проводила Є. О. Петровська. У зв'язку із унікальністю цього явища на основі кореляційного аналізу виділено окрему етнографічну область. Побутують дві основні гіпотези щодо етнічної належності підгірцівського населення: слов'янська та балтська (Петровська 1971, с. 19, 21). Згідно із наведеною статистикою, найпоширенішими виявилися біметалеві шпильки із округлим ажурним бронзовим наверхшям та залізним стрижнем. Окрім вже згаданих закритих комплексів, вказуються випадкові знахідки біля с. Дударі, Прохорівка (із колекції В. В. Хвойко та Ф. Ф. Кундереви́ча, зібрання Київського державного історичного музею (Національного музею історії України).

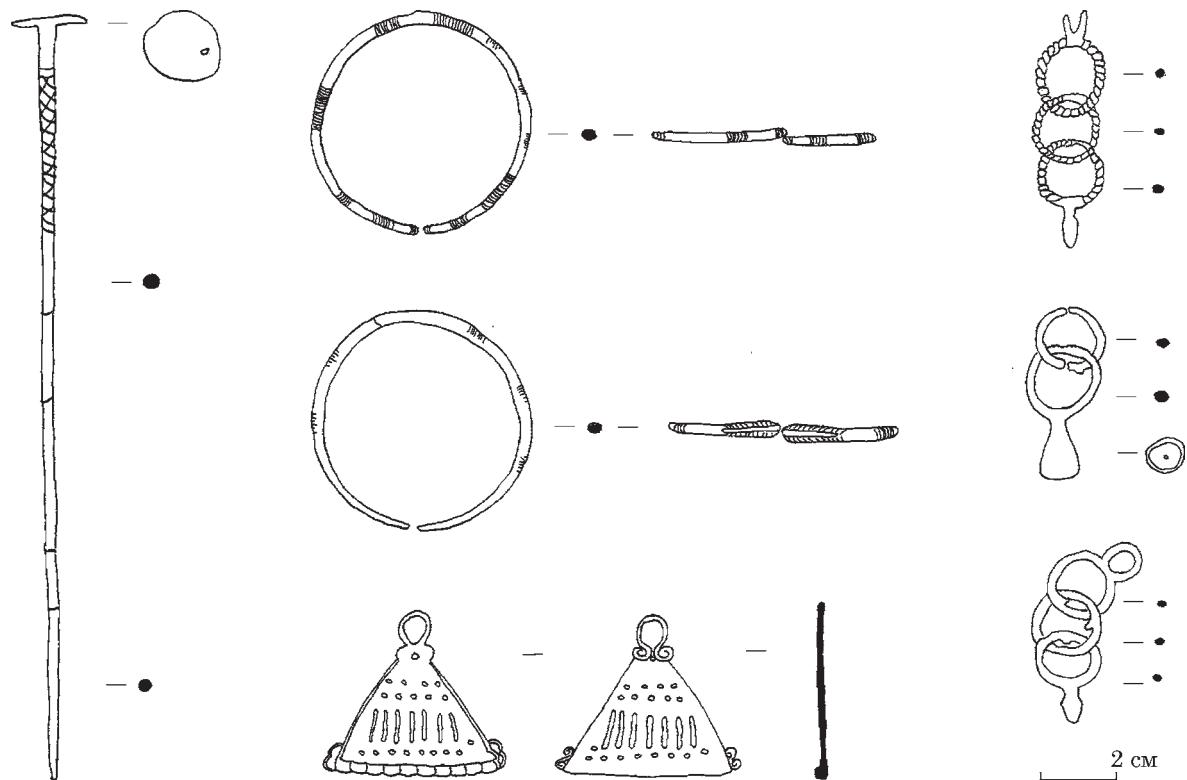

Рис. 4. Інвентар поховання кургану 2, Мізяків (Фонди Вінницького обласного краєзнавчого музею)

Також описані ажурні шпильки із голівками у вигляді здвоєних дисків. До комплексу прикрас підгірцівського типу віднесено особливі цвяхоподібні завушничі із здвоєними та строєними голівками, які використовувалися разом із сережками скіфського типу (VI—IV ст. до н. е.); дзвоникоподібні та пластинчаті підвіски (рис. 5).

Надалі фундаментальні дослідження в цій сфері не проводились. Проте в періодиці містяться згадки про ажурні бронзові прикраси підгірцівського типу, виконані у техніці бронзових ниток, зокрема, дві шпильки із теренів міста Києва (Музей історії міста Києва)¹ (рис. 6; Ступак, Гороховський 1997).

Із 1993 р. С. Д. Лисенко веде планомірні стаціонарні розкопки на пам'ятці Малополовецьке 3, де виявлено значну кількість поховань доби фінальної бронзи (Ковалюх, Скрипкин, Клочко 1998, с. 91; Лисенко, Лисенко 2000; Лисенко, Моргаєнко, Лисенко 2000) — раннього заліза (Лисенко, Лисенко 1998; Лисенко 2004). До VIII — першої половини VI ст. до н. е. зараховано 75 поховань (32 кремації, 44 інгумації). Серед інвентаря зафіксовано залізні шпильки, намистини із непрозорого скла, бронзові браслети та завушничі (Лисенко 2002). Найвиразнішим виявився інвентар поховання 181² (рис. 7).

1. Висловлюю щиро подяку Д. В. Ступаку за надані матеріали.

2. Інгумація із слідами демембрації у зібганій позі на лівому боці, орієнтована на південний захід.

Також С. Д. Лисенко активно досліджує групу підгірцівських пам'яток у басейнах річок Віта, Стугна, Ірпінь та Рось (Ковалюх, Скрипкин, Клочко 1998, с. 91; Лисенко 2010). На деяких з них знайдено характерні прикраси, зокрема, ажурний бронзовий диск на поселенні Литвинівка 1 (Лисенко 2010, с. 108—109). На багат шаровому поселенні Таценки 7 (басейн р. Стугна) виявлені трикутна, дзвоникоподібна підвіска, диск та намистини із непрозорого скла (Лошенко 2011, с. 263). Дослідник також публікує уламок ажурного щитка зі шкільного музею с. Ключи (р. Цата, права притока р. Снов), що значно розширює класичний ареал прикрас підгірцівського типу (Лисенко 2010, с. 111). Ажурні прикраси підгірцівського типу (за визначенням С. А. Заднікова), а саме гофрована пластина із плетінкою та S-подібним спіральним орнаментом також відомі і в окрузі Більського городища (Задников, Шрамков 2017, с. 254).

Нові археологічні відкриття та перспективи. На сучасному етапі дослідження пам'яток О. О. Прядко³, завідувач науково-дослідного сектору «Археологічна експедиція Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав», повідомив про знахідку у 2020 р. шпильки підгірцівського типу на дюні між с. Вовчків та Лесяки. Її голівка складається із здвоєних спіральних

3. Висловлюю щиро подяку О. О. Прядку за надані матеріали.

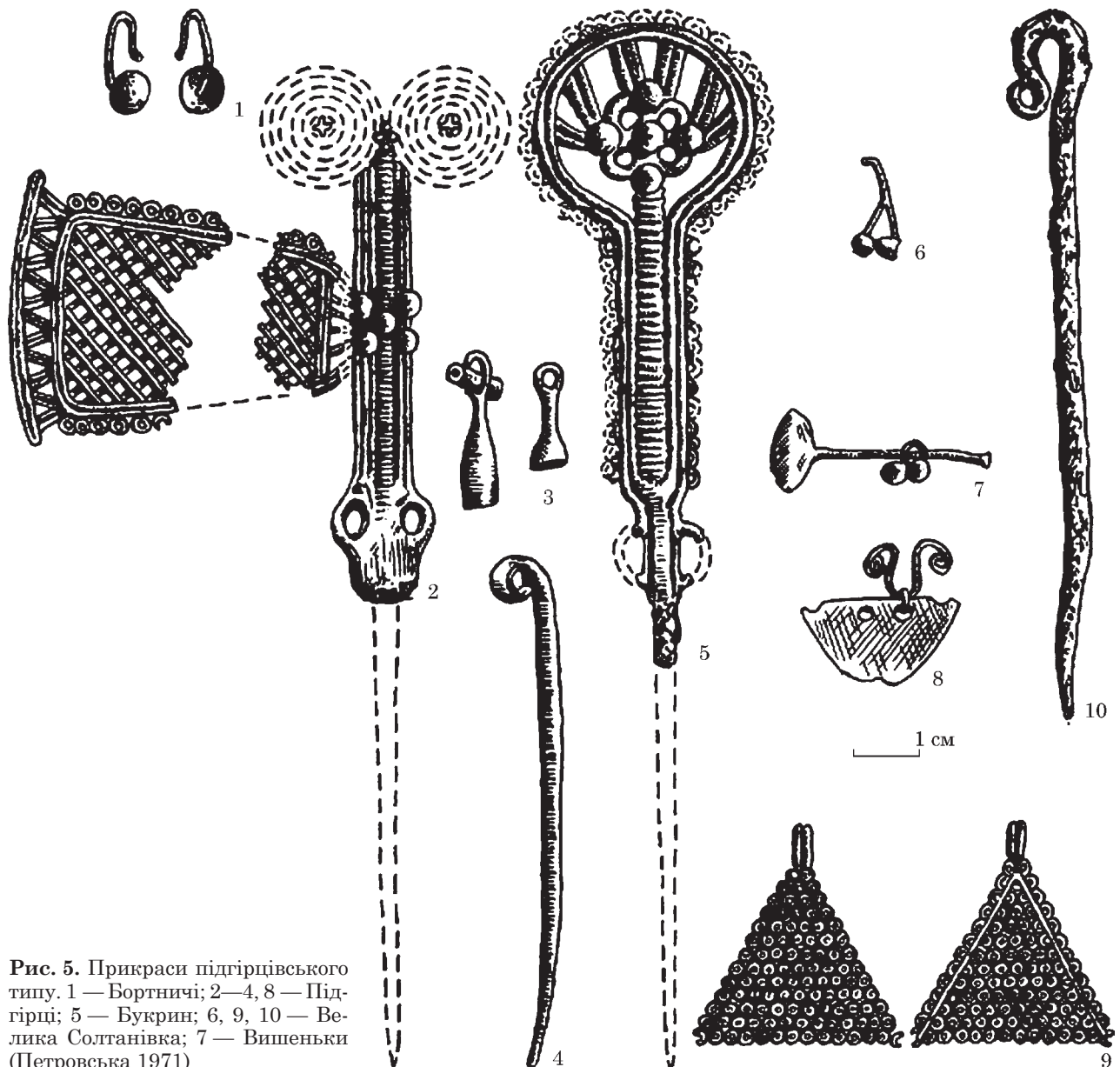

Рис. 5. Прикраси підгірцівського типу. 1 — Бортничі; 2—4, 8 — Підгірці; 5 — Букрин; 6, 9, 10 — Велика Солтанівка; 7 — Вишеньки (Петровська 1971)

щитків, у центральній частині скомпоновано хрещату фігуру із дещо збільшеною трикутною частиною, прикрашеною прорізним та S-подібним орнаментом, у нижній частині є два отвори для кріплення. У 2019 р. під час розвідувальних робіт також було виявлено дві трикутні підвіски дещо більшого та меншого розміру, виконані з кілець (с. Ковалин). Ці знахідки свідчать про поширення ажурного стилю на теренах Поросся (рис. 8). Із 2019 р. підгірцівська група пам'яток стала предметом дослідження авторки статті (Ржевуська 2019; 2020; Ржевуська 2021).

Таким чином, виділено чотири основні етапи дослідження пам'яток підгірцівського типу. Перший із них пов'язаний із накопиченням джерельної бази (1915—1950-ті рр.). На другому розпочалось планомірне дослідження пам'яток Верхнього, Середнього Побужжя та Нижнього Подніпров'я (1950—1970-ті рр.).

На третьому здійснено спроби систематизації виявлених матеріалів (1970—1990-ті рр.). Сучасний етап дослідження характеризується інтерпретацією прикрас підгірцівського типу та використанням отриманих результатів для реконструкції етнокультурної ситуації Середнього Подніпров'я доби раннього заліза. Актуальні питання дослідження стосуються технологічних і морфологічних аспектів виготовлення прикрас підгірцівського типу, їх походження, класифікації та датування.

Технологічні аспекти виготовлення прикрас підгірцівського типу. Перехід до доби раннього заліза на теренах сучасної Східної Європи відбувся на рубежі II—I тис. до н. е. За особливостями розвитку металургії культури штрихованої кераміки, юхнівська та милоградська входять до південного регіону лісової зони (Паньков 2014, с. 148).

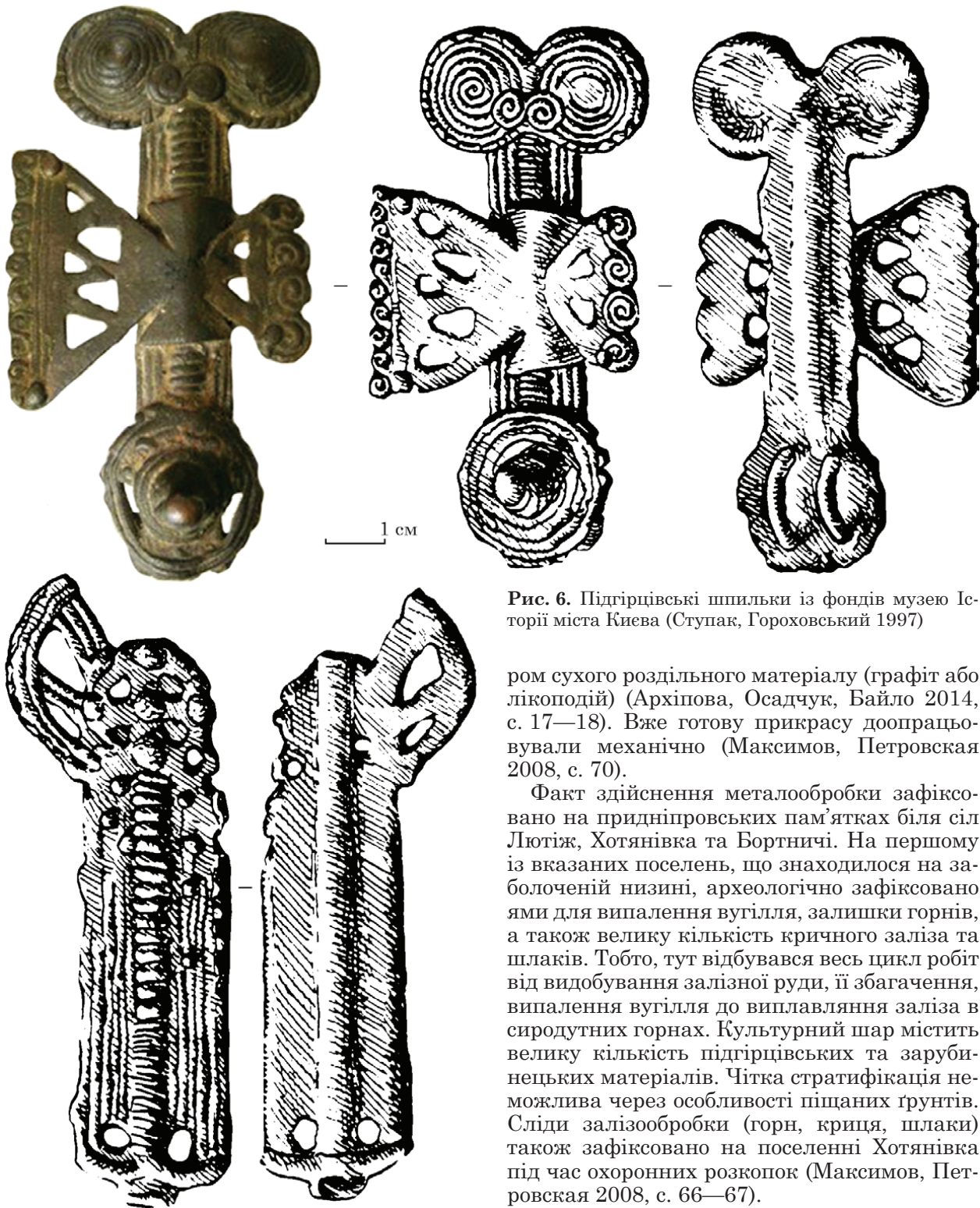

Рис. 6. Підгірцівські шпильки із фондів музею Історії міста Києва (Ступак, Гороховський 1997)

ром сухого роздільного матеріалу (графіт або лікоподій) (Архіпова, Осадчук, Байло 2014, с. 17—18). Вже готову прикрасу доопрацьовували механічно (Максимов, Петровская 2008, с. 70).

Факт здійснення металообробки зафіксовано на придніпровських пам'ятках біля сіл Лютіж, Хотянівка та Бортничі. На першому із вказаних поселень, що знаходилося на заболоченій низині, археологічно зафіксовано ями для випалення вугілля, залишки горнів, а також велику кількість кричного заліза та шлаків. Тобто, тут відбувався весь цикл робіт від видобування залізної руди, її збагачення, випалення вугілля до виплавляння заліза в сиродутних горнах. Культурний шар містить велику кількість підгірцівських та зарубинецьких матеріалів. Чітка стратифікація неможлива через особливості піщаних ґрунтів. Сліди залізообробки (горн, криця, шлаки) також зафіксовано на поселенні Хотянівка під час охоронних розкопок (Максимов, Петровская 2008, с. 66—67).

Перейдемо до предметнішого розгляду слідів металообробки, пов'язаних із ювелірним виробництвом. Як вже було зазначено, на епонімному поселенні Підгірці виявлено скупчення уламків глиняних тиглів, лячок, а також фрагментованих прикрас (Даниленко 1956, с. 10). Схожа картина фіксується на поселенні біля с. Бортничі, де, окрім засобів виробництва, знайдено дзвоникоподібні підвіски й уламок гладкої гривни (Максимов, Петровская 2008, с. 69). Тобто є підстави

Виготовлення ажурних бронзових прикрас, особливо, еталонних шпильок підгірцівського типу, було досить складним технологічним процесом. У такому випадку, воскову модель, що трималася на залізоному стрижні, покривали щільним шаром суміші глини із піском, утворюючи одноразову форму. Після висихання її обпалювали, витоплюючи віск, а в утворений всередині негатив виробу заливали бронзу, попередню вкриваючи форму ша-

Рис. 7. Поховання 181, Мало-половецьке 3 (Лисенко 2010)

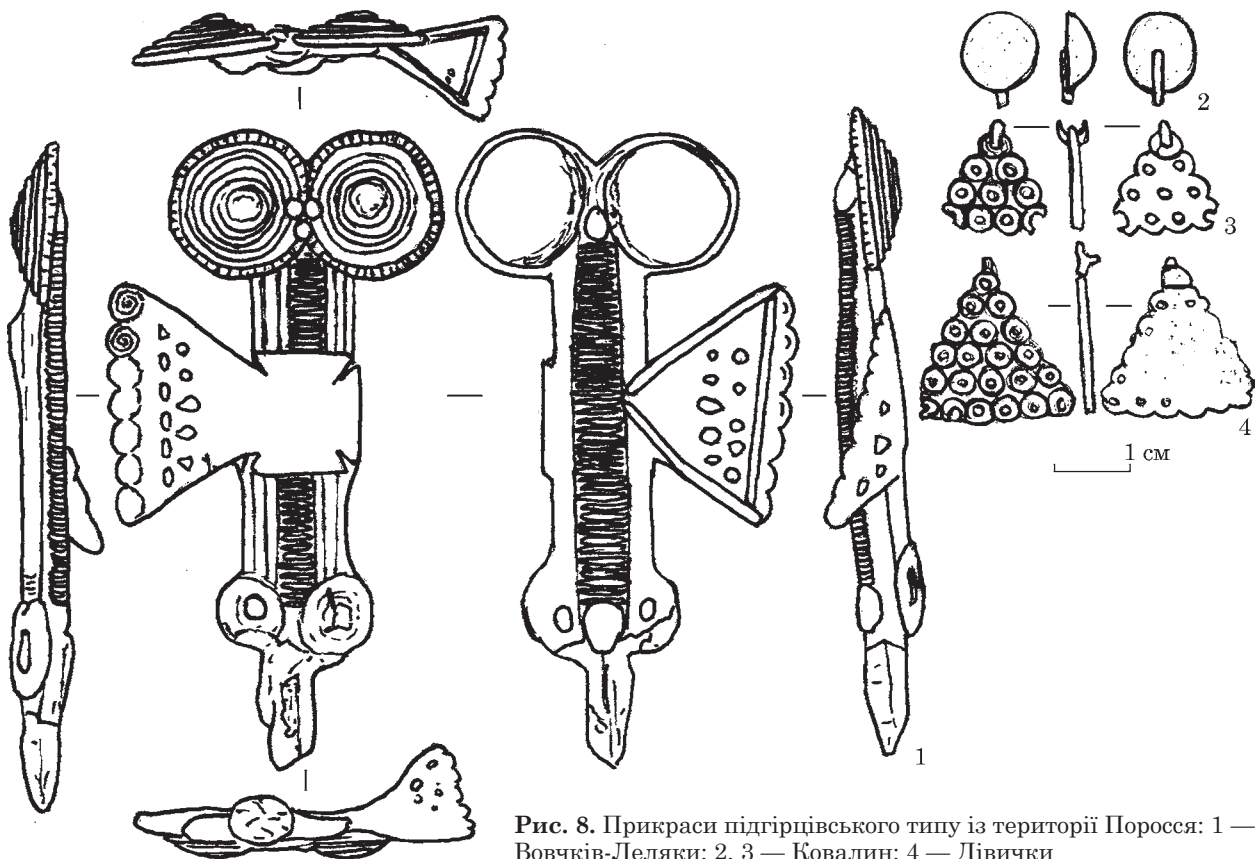
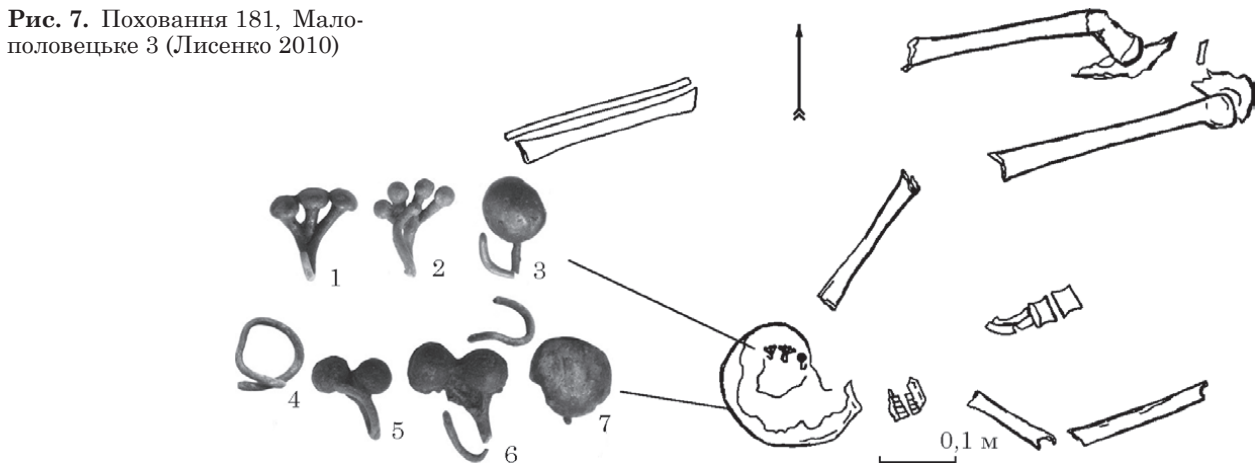

Рис. 8. Прикраси підгірцівського типу із території Поросся: 1 — Вовчків-Леяки; 2, 3 — Ковалин; 4 — Дівички

стверджувати, що на описаних пам'ятках відбувався цикл виробництва прикрас підгірцівського типу, навіть, за відсутності стаціонарних термотехнічних споруд. Розглядаючи сировинні бази, Є. О. Петровська наводить припущення, що зважаючи на відсутність родовищ поліметалевих руд в ареалі пам'яток підгірцівського типу, бронза постачалася у вигляді зливків або ж її компонентів: міді, олова та свинцю (Лощенко 2011, с. 336) із території сучасної Центральної Європи.

Нові дані для розгляду питання стаціонарного місцевого бронзоливарного виробництва отримано після проведення охоронних розкопок широкою площею (3000 м²) на поселенні Таценки 7 у 2007 р. Пам'ятка має

кілька хронологічних горизонтів від мезоліту до пізнього середньовіччя. Найвиразнішими є матеріали милоградської культури. Саме до цього часу відносяться дві житлові споруди із господарськими комплексами поруч, а також ювелірна майстерня. В заповненні якої виявлено велику кількість керамічного матеріалу, зокрема, фрагменти тиглів та посудин із шлакованими стінками, а також бронзову дзвіночкоподібну підвіску, умбон (?) та три жовті вічкасті намистини. В об'єкті знаходилося 150 уламків глиняних форм, виготовлених із суглинку, змішаного із дрібнодисперсним піском, із негативами прикрас: ажурних трикутних підвісок із пуансонним та спіральним орнаментом, дзвоників, при-

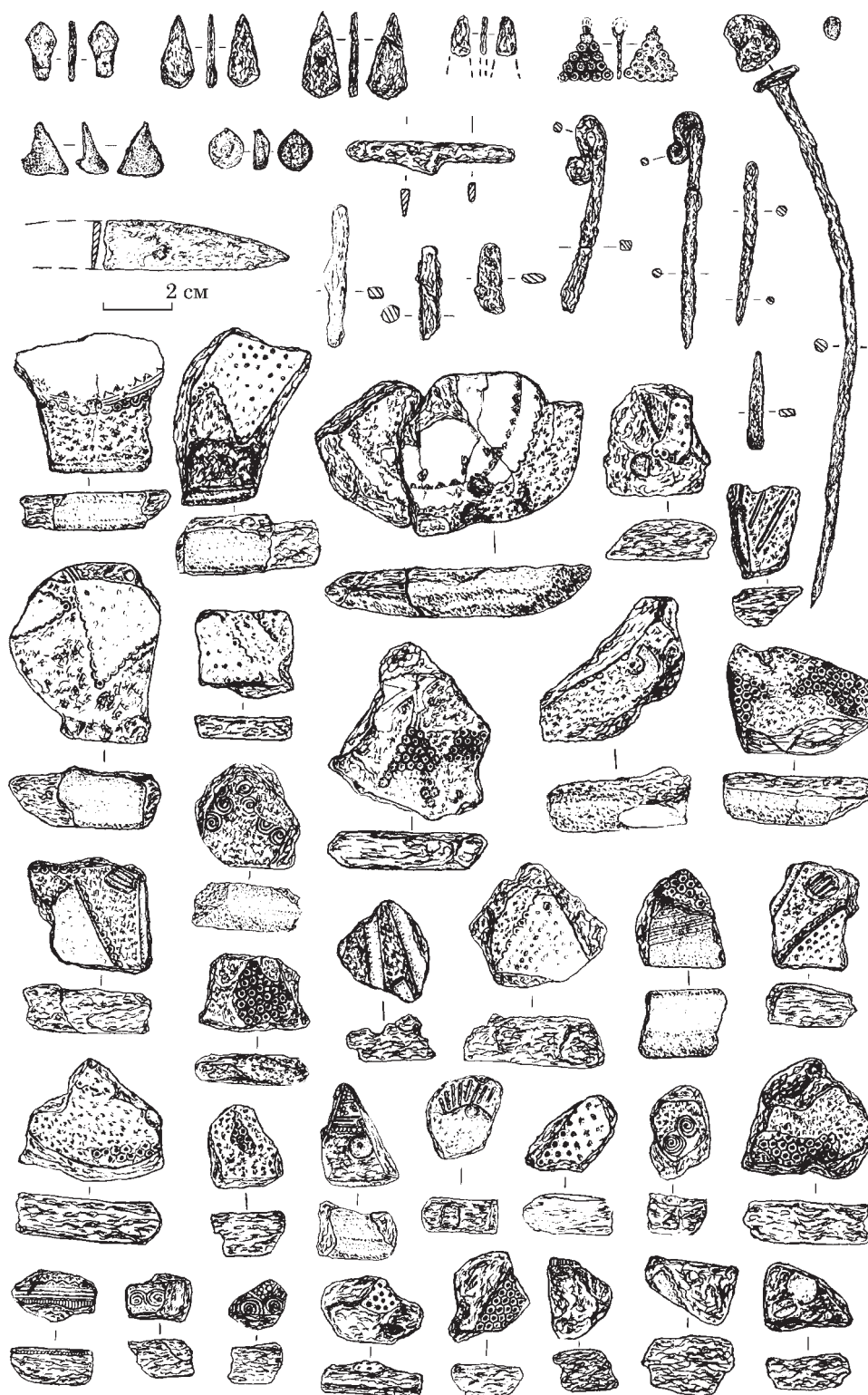

Рис. 9. Матеріали із ливарної майстерні Таценки 7 (Лисенко 2010)

крас у вигляді «відкритого ока», блях із орнаментом по краю, умбонів, шпильок (рис. 9; Квитницький, Лисенко 2009, с. 263).

Питання походження підгірцівських бронз. Під час розгляду основних історіографічних концепцій щодо походження ажурних бронзових прикрас мною не буде враховано доробок В. Є. Козловської, оскільки

датування задіяних нею артефактів визначено в хронологічних рамках IX—X ст. Тобто наведені аналогії із території міжріччя Оки та Ками не можуть бути релевантними. В. М. Даниленко, працюючи із комплексом підгірцівських прикрас, вперше звертає увагу на їх унікальність, а саме відсутність у стилістиці зооморфних мотивів, на проти-

вагу геометричності та ажурності. Найбільш поширеними, на думку автора, є чотирьохпелюсткова розетка та сильно стилізована людська фігура, що дозволяє наводити в якості аналогій слов'янські пальчасті фібули. Проте тип кріплення підгірцівських шпильок та їх поєднання із нагрудними прикрасами є досить типовими для балтійських пам'яток I тис. н. е. (Даниленко 1953, с. 203—204). Наведено тезу про генетичний взаємозв'язок підгірцівської та лебедівської (бобринської) культур доби фінальної бронзи, а також тшинецького культурного кола, за сучасною термінологією (Даниленко 1953, с. 207). Проблема переходу від доби фінальної бронзи до раннього заліза є досить контрверсійним питанням. С. Д. Лисенко також підтримує теорію спадкоємності культурних традицій (Лисенко 2012). Є. О. Петровська вважала ажурні бронзові прикраси, а саме шпильки із «ракетоподібною» голівкою, характерною рисою культури східних балтів, що у I тис. до н. е. мешкали на просторах Волго-Окського міждріччя, Верхнього Подніпров'я, Подвиння. Балтської теорії притримувались також В. В. Седов та П. М. Третьяков. На їх думку, ажурні бронзи, а саме шпильки із листкоподібними голівками маркують територію Балтії I тис. до н. е. — I тис. н. е. До цієї групи також зараховано прикраси підгірцівського типу з Підгірців і Букрина (Рассадин 1994, с. 263). Надалі ажурний стиль поширився в середовищі фіно-угорських племен раннього середньовіччя (Максимов, Петровская 2008, с. 70—73).

Цю проблематику, але з іншої точки зору, розробляв С. Є. Рассадін (Рассадин 1994). Полемізуючи із В. В. Седовим та П. М. Третьяковим, він дійшов висновку, що витоки традиції ажурних прикрас походять із Кавказького регіону (Рассадин 1994, с. 271). Аргументація будувалась на зіставленні та перехресному датуванні знахідок із городищ дяківської культури та пам'яток підгірцівського типу Середнього Подніпров'я, які дійсно не співпадають. Не зважаючи на це, теорія про спільне походження прикрас підгірцівського типу й аналогічних речей дяківської культурної належності є досить популярною, проте не виваженою. Як альтернативу дослідник запропонував версію запозичення традиції з території Кавказу, де стиль «павинне перо» формувався з середини II тис. до н. е. (Козенкова 1977; 1998, с. 33—81). Вищенаведена тезу різко критикує О. М. Медведев. Аргументація побудована на уточненні датування наведених в якості аналогій речей, які відповідають ранньому — синкретичному етапу існування кобанської культури XII (XIII)—XI ст. до н. е., X—VII ст. до н. е. (для східного варіанту). Дослідник окреслює територію формування ажурного стилю досить

широко — Балкано-Дунайський регіон — Північний Кавказ (Мядзведзеў 1997, с. 22). У монографію М. І. Лошенков, піддаючи критиці тези С. Є. Рассадіна, схиляється до того, що це запозичення слід пов'язувати із менш віддаленими територіями. Вирішення цього питання лежить у площині проведення масштабного спектрального аналізу артефактів, який доволі критикується дослідниками (Лошенков 2011, с. 186). Також варто зауважити, що традиція виробництва ажурних бронз була досить вузько локальною, так і не розповсюдилася усім ареалом милоградської культури. Це явище може бути пов'язане з відсутністю розвинутого бронзоливарного виробництва на суміжних територіях. Проте вироби, виконані в ажурному стилі, зафіксовані на пам'ятках дніпро-двинської культури Подніпров'я і побутовали в пізніший час (Лошенков 2011, с. 186—187; Шадыра 2006, с. 65—70; Шадыра 1985, с. 66—70). На теренах сучасної Білорусі достеменно відомо та введено у науковий обіг лише дві такі знахідки — уламок гривни із городища Уза (Лошенков 2011, с. 188) та досить грубо виконана шпилька із наверхам у вигляді здвоєних спіралей та штампованим щитком, зафіксована у тілі валу городища Обчин останньої чверті VII — першої третини VI ст. до н. е.¹

Зважаючи на все вищевказане, поряд із проблемою походження ажурних прикрас підгірцівського типу, постають такі питання: уточнення ареалу милоградської культури та звуження датування на підставі закритих комплексів. Важливим є те, що підгірцівський ажурний стиль формується у контактній зоні лісового та лісостепового населення доби раннього заліза, попри наявність загальних рис, його прояви набувають індивідуальних ознак. Отже, на сьогодні існує три основні версії походження підгірцівського ажурного стилю: кавказька (С. Є. Рассадін), балтська (волго-окська, Є. О. Петровська, В. В. Седов, П. М. Третьяков), балкано-дунайська (О. М. Медведев).

Питання класифікації прикрас.

О. Є. Петровська здійснила спробу розробки класифікації прикрас підгірцівського типу на матеріалах, відомих станом на 1960-ті рр. (опубліковано у 2008 р. без внесення змін). Першими розглянуто шпильки. Серед знахідок виділено чотири типи. Тип I — ажурні шпильки з круглою в плані голівкою на залізному стрижні, виконані в техніці бронзових ниток. За даними авторки відомо близько 20 екземплярів шпильок цього типу, 10 із них зберігаються у Державному історичному музеї (Москва) (Максимов, Петровская 2008,

1. Висловлюю щире подяку С. Б. Ліневичу за надані матеріали.

с. 68). Але під час перевірки наведених аналогій виявлено, що, вірогідніше за все, до них було помилково зараховано артефакти кобанської та дяківської культур. Тип II — шпильки із здвоєними щиткоподібними голівками, з'єднаними чотирьох пелюстковою розетою. У середній частині розміщувався додатковий елемент у вигляді трикутників та сітчастої бічної прикраси. Тип III — посохоподібні шпильки, відомі на території усієї лісостепової Скіфії з VII—VI ст. до н. е. Тип IV — стрижнеподібні шпильки із голівкою у вигляді скрученої пластини (Максимов, Петровская 2008, с. 71). Зауважимо, що два останніх типи не є специфічними саме для підгірцівських пам'яток Середнього Подніпров'я. С. Є. Рассадін розділив ажурні біметалеві шпильки на три варіанти: з круглим, прямокутним та складноажурним навершям (Рассадін 1994). Автор визначає хронологічний діапазон побутування прикрас підгірцівського типу в межах скіфського часу (Рассадін 1994, с. 265). Дещо раніше В. Є. Єрьоменко датував їх VI—V ст. до н. е. (Ерьоменко 1989, с. 84—86).

Для підвісок Є. О. Петровська також виділя чотири типи. Тип I — трикутні рівнобедрені пласкі підвіски, виконані у техніці бронзових ниток у вигляді кілець, кількість яких зменшується до вершини, де знаходиться петелька для підвішування. Тип II — ажурні підвіски, що входили до нагрудних прикрас в якості центрального елемента. Складаються із двох рухомих частин (трикутної та трапецієподібної) скріплених рурочками. Тип III — дзвоникоподібні підвіски із вушком у верхній частині. Тип IV — пласкі трикутні або ж круглі підвіски. Дослідниця подає досить широкий діапазон використання прикрас підгірцівського типу в межах VI—IV ст. до н. е. (Петровська 1971). Цю дату переглядає й уточнює М. І. Лошенков, звужуючи її до VI—V ст. до н. е. Зауважимо, що за його кореляційною таблицею ажурні шпильки цілком співіснують із цвяхоподібними, а також частково із біконічними, голкоподібними, кільцеподібними, конічними, посохоподібними, спіралеподібними та циліндричними, які є характерними для милоградської культури, а також відомі на території лісостепового Подніпров'я та Західного Поділля (Лошенков 2011, с. 198).

Ще на початку 1950-х рр. В. М. Даниленко розробив класифікацію завушниць, поширених на південнополіських пам'ятках, виокремивши екземпляри з низькою конічною голівкою (щитком), з приплюснутою сферичною голівкою, з голівкою у вигляді гілочок, або ж цвяхоподібною голівкою (Лошенков 2011, с. 60; 207). На противагу цьому, О. М. Мельниківська узагальнено розглянула лише два основні типи сережок — з

конічними та опуклими щитками (VI—V ст. до н. е.) (Мельниковская 1967, с. 82—84). В. Г. Петренко під час опрацювання прикрас Скіфії не враховувала ажурні бронзові вироби, проте розробила типологію цвяхоподібних завушниць поширених на пам'ятках підгірцівської групи. Матеріал фіксувався на поселеннях та у контекстах поховань. В якості типовизначальних ознак наведено форму дужки та щитка, а варіантних — видозміни цих деталей за збереження форми, орнамент та техніка виготовлення. На думку дослідниці, форма та закінчення дужок не можуть бути підставою для встановлення того як саме носилися сережки та скроневі кільця, оскільки це залежить від типу головного убору (Петренко 1978, с. 21). Особливі для підгірцівської групи пам'яток, гілочкоподібні завушниць зараховано до 31 типу із варіаціями. Авторка датувала їх IV—III ст. до н. е. (Петренко 1978, с. 37—39). На думку В. Є. Єрьоменко та М. І. Лошенкова, вони побутували у VI—V ст. до н. е. поступово поширюючись на південь (Лошенков 2011, с. 209). На новому рівні наукових знань відомо, що сережки досить поширені на пам'ятках милоградської культури (гілочкоподібні, цвяхоподібні, кільцеподібні, з конічним та сегментоподібним щитком) (Лошенков 2011, с. 207—208). Зауважимо, що М. І. Лошенков розглядає окремо — як сегментоподібні, завушниць, що увійшли до першого варіанту першого типу за В. Г. Петренко. На його думку, вони є найпоширенішими в ареалі милоградської культури і їх слід датувати VII—V ст. до н. е. Щодо теренів сучасної України, за наведеною статистикою, поширеними були гілочкоподібні, сегментоподібні завушниць, а також екземпляри із конічними щитками (кінець VII — V ст. до н. е.) (Лошенков 2011, с. 211).

Проаналізовані класифікації потребують уточнення хронології та ареалу. На сьогодні, єдиною досить точно датованою знахідкою ажурної бронзової прикраси є уламок голівки шпильки із дитячої гробниці 3 Гайманової Могили (друга чверть IV ст. до н. е.) (Бидзеля, Полин 2012, с. 472). Нагальною є потреба створення єдиної класифікації прикрас підгірцівського типу. В контексті цього є підстави для комплексного розгляду ажурних бронзових прикрас і цвяхоподібних завушниць із здвоєними та строєними голівками, які є специфічними саме для підгірцівської групи пам'яток Верхнього та Середнього Подніпров'я. Дискусійним є питання їх морфологічного та хронологічного взаємозв'язку із центральноєвропейськими зразками, а також пошук прототипів (Gawlik 2009). У такому випадку саме цвяхоподібні завушниць лісостепового типу відіграватимуть роль хроноіндикаторів.

Після уточнення датування може бути вирішено питання співіснування пам'яток підгірцівського типу та милоградської культури. Для їх атрибуції та визначення місця в системі культур раннього залізного віку Східної та Центральної Європи перспективним є вивчення вищезгаданих рубіжних пам'яток з потужними культурними нашаруваннями. Ці городища розташовані на північній межі ареалу лісостепових племен скіфського часу Дніпровського Лівобережжя. Потужний культурний шар та велика кількість імпортного посуду свідчать про жваві обмінні зв'язки з південними сусідами. Городище Городня та Срібне інтерпретовано як центри торгівлі з «лісовими» племенами милоградської культури Подесення, а Судак та Плоске включено до милоградських, зважаючи на місце розташування в заболоченій заплаві р. Остер (Жаров, Жарова 2002). Проте питання їх зв'язку з кущем поселень, власне, підгірцівського типу на р. Трубіж лишається невирішеним. Важливими для встановлення характеру співіснування носіїв милоградської та юхнівської культур і меж їх ареалів є дослідження пам'яток міжріччя Десни та Сейму та прилеглих до них. На правобережжі Десни зафіксовано понад 200 поселенських пам'яток милоградської культури (?) (Шекун 1995, с. 152). Їх розрізнення ускладнено низьким рівнем вивченості, більшість пам'яток не введена до наукового обігу. Напевне до кола милоградських віднесено лише одне селище — Мостище I (Жаров 1993, с. 29). Зауважимо, що на території городищ Кузина Гора та Кудеярова Гора виявлено ливарні форми для виготовлення ажурних бронзових дисків та трикутних підвісок (Алихова 1962, с. 106—108). Вирішення питання північно-східної межі ареалу пам'яток підгірцівської групи потребує проведення стаціонарних досліджень на території міжріччя Десни та Сули, а також р. Удай (притока р. Ворскла).

Висновки. Історія дослідження пам'яток підгірцівського типу розділена на чотири основні етапи: 1915—1950-ті, 1950—1970-ті, 1970—1990-ті рр., сучасний етап з початку ХХІ ст. Актуальні питання дослідження стосуються технологічних і морфологічних аспектів виготовлення прикрас підгірцівського типу, їх походження, ареалу, класифікації та датування. Суттєве збільшення джерельної бази дослідження вимагає створення актуального каталогу пам'яток підгірцівської групи Середнього Подніпров'я. Характерною рисою підгірцівської групи пам'яток є прикраси тому, саме вони будуть використовуватися у якості хронологічних маркерів і надалі. Проведення металографічного аналізу дозволить встановити макро- та мікроструктуру сплавів та уточнить регіон походження сировини.

ЛІТЕРАТУРА

- Алихова, А. Е. 1962. Древние городища Курского Посемья. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 113, с. 86-129.
- Архіпова, Т. Ф., Осадчук, А. Ю., Байло, М. Ю. 2014. *Технологія металів і матеріалознавство*. Вінниця: ВНТУ.
- Бабенко, Л. І., Шелехань, О. В. 2015. Кинджали з сегментоподібним перехрестям у зібранні Харківського історичного музею. *Археологія*, 4, с. 77-91.
- Бидзиля, В. И., Полин, С. В. 2012. *Скифский царский курган Гайманова могила*. Киев: Скиф.
- Гончар, В. М. 1997. Нові пам'ятки доби раннього заліза на території сучасного Києва. *Археологія*, 1, с. 149-155.
- Даниленко, В. М. 1956. Дослідження пам'яток підгірцівського та бобринського типів на Київщині в 1950 р. *Археологічні пам'ятки УРСР*, 4: Доба раннього заліза, епоха міді—бронзи, неоліт і палеоліт, с. 5-16.
- Даниленко, В. Н. 1953. Памятники ранней поры железного века в южной части Полесья УССР. В: *Доклады VI научной конференции Института археологии АН УССР*. Киев, с. 197-208.
- Еременко, В. Е. 1989. Археологическая карта милоградской культуры. В: Герд, А. С. (ред.). *Славяне: этногенез и этническая история*. Ленинград: ЛГУ, с. 76-105.
- Жаров, Г., Жарова, Т. 2002. Археологическая разведка на Черниговщине. *Археологічні відкриття в Україні в 2000—2001 рр.*, с. 116-118.
- Жаров, Г. В. 1993. Дослідження в басейні р. Снов. *Археологічні дослідження в Україні в 1991 р.*, с. 29-30.
- Жаров, Г. В., Жарова, Т. Н. 2001. Охранные археологические исследования на Черниговщине. *Археологічні відкриття в Україні 1999—2000 р.*, с. 104-106.
- Жаров, Г. В., Майборода, Т. М. 1997. Дослідження на багатошаровому поселенні Новослівка 3 біля Чернігова. *Археологічні дослідження в Україні в 1993 р.*, с. 47-48.
- Задников, С. А., Шрамко, И. Б. 2017. Археологические разведки на Бельском городище в 2016 г. *Археологічні дослідження Більського городища 2016*, с. 245-264.
- Іллінська, В. А. 1961. Скіфські сокири. *Археологія*, XII, с. 27-52.
- Квитницький, М. В., Лысенко, С. Д. 2009. Охранные раскопки у с. Таценки под Киевом. *Матэрыялы на археалогіі Беларусі*, 17, с. 262-267.
- Клейн, Л. С. 1991. *Археологическая типология*. Ленинград: АН СССР.
- Клейн, Л. С. 2013. *Классификация в археологии*. Санкт-Петербург: ИИМК РАН.
- Козенкова, В. И. 1977. *Кобанская культура. Восточный вариант*. Свод археологических источников, Д 2-5. Москва: Наука.
- Козенкова, В. И. 1998. *Материальная основа быта кобанских племен (орудия труда, украшения, предметы культа, посуда: систематизация и хронология)*. Западный вариант. Свод археологических источников, Д 2-5 (5). Москва: Наука.
- Козловська, В. Є. 1927. Бронзові прикраси з с. Підгірців на Київщині. *Український музей*, 1, с. 45-50.
- Костенко, Ю. В. 2015. *Археологічні пам'ятки Середнього Потрубіжжя*. Переяслав-Хмельницький.
- Кучера, М. П. 1976. Городища милоградської культури в Київському Поліссі. *Археологія*, 20, с. 88-94.
- Лагодовська, О. Ф., Виезжев, Р. І., Копилов, Ф. Б. 1956. Кургани скіфського часу в с. Курилівці. *Археологічні пам'ятки УРСР*, VI, с. 17-20.

Лінка, Н. В. 1952. Роботи експедиції «Великий Київ» за 1947 р. *Археологічні пам'ятки УРСР*, 3: Ранні слов'яни і Київська Русь: матеріали польових досліджень Інституту археології Академії наук Української РСР за 1947—1949 рр., с. 39-53.

Лобай, Б. І. 1977. Кургани скифського часу на Вінничині. *Археологія*, 21, с. 77-84.

Лошенко, М. И. 2011. *Городища Милоградской культуры на территории Беларуси*. Минск: Минская фабрика цветной печати.

Лысенко, С. Д. 2002. Новые находки бронзовых изделий эпохи бронзы и скифского времени в Киевской области. В: *Музейні читання*. Київ, с. 129-137.

Лысенко, С. Д. 2010. Новые памятники милоградской культуры на Киевщине. *Археологічні пам'ятки Фастівщини*, 26, с. 106-127.

Лысенко, С. Д. 2010. Новые памятники подгорцевской группы милоградской культуры на Киевщине. *Археологія і давня історія України*, 4, с. 190-200.

Лысенко, С. Д. 2012. Тшинецкий культурный круг и проблемы перехода к раннему железному веку в Северной Украине. *Российский археологический ежегодник*, 2, с. 263-275.

Лысенко, С. Д., Лысенко, С. С. 2000. Исследования на могильнике Малополовецкое 3 в 1994 году. *Археологічні дослідження в Україні в 1994—1996 рр.*, с. 86-88.

Лысенко, С. Д., Моргаенко, К. А., Лысенко, С. С. 2000. Исследования на могильнике Малополовецкое 3 в 1995 году. *Археологічні дослідження в Україні в 1994—1996 рр.*, с. 88-96.

Максимов, Е. В., Петровская, Е. А. 2008. *Древности скифского времени Киевского Поднепровья*. Полтава: ИА НАН Украины.

Мельниковская, О. Н. 1967. *Племена Южной Белоруссии в раннем железном веке*. Москва: Наука.

Мядзведзеў, А. М. 1997. Культурныя сувязі насельніцтва Беларусі ў жалезным веку. *Гістарычна-археалагічны зборнік*, 11, с. 21-27.

Паньков, С. В. 2014. *Стародавня чорна металургія на території України. Передскифський і скифо-античний період*. Київ: ІА НАН України.

Петренко, В. Г. 1978. *Украшения Скифии VII—III вв. до н. э.* Свод археологических источников, Д 4-5. Москва: Наука.

Петровська, Є. 1971. Підгірцівські пам'ятки Київського Подніпров'я. *Археологія*, 2, с. 9-22.

Рассадин, С. Е. 1994. Ажурные украшения подгорцевского стиля. *Гістарычна-археалагічны зборнік*, 5, с. 263-274.

Ржевуська, С. С. 2019. До питання про ареал Підгірцівської групи пам'яток. В: *To Dig or Not To Dig: інвазивні та неінвазивні методи археології. Матеріали міжнародної наукової конференції молодих вчених. Київ, Україна, 2019*. Київ: ІА НАН України, с. 66-68.

Ржевуська, С. С. 2020. Територія поширення ажурних бронзових прикрас підгірцівського типу. В: *Проблеми історії та археології України. Тези доповідей XII Міжнародної наукової конференції, присвяченої 125-річчю Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Харків, Україна, листопад 2020*. Харків: НТМТ, с. 23-24.

Ржевуская, С. С. 2021. К вопросу о происхождении ажурных бронзовых украшений подгорцевского типа. В: *IV міжнародная науково-практична конференція маладзых даследчыкаў Інстытута гісторыі НАН Беларусі «Ars Longa: Науковыя дасягненні і перспектывы»*. Праграма і зборнік тэзісаў дакладаў. Мінск, Беларусь, 14—16 красавіка 2021. Мінск: ІГ НАНБ, с. 138-140.

Савчук, А. П. 1952. Бескурганное погребение в с. Рудяки на Киевщине. *Краткие сообщения Института археологии АН УССР*, 1, с. 56-58.

Самойловський, І. 1947. Корчоватський могильник. *Археологія*, 1, с. 101-110.

Ступак, Д. В., Гороховський, Є. Л. 1997. Шпильки підгірцівського типу з музею історії Києва. *Археологічні дослідження в Україні в 1993 р.*, с. 135-136.

Хомчик, М. О., Шовкопляс, Г. М. 1984. Знахідки ранньої пори залізного віку з Києва (із збірок Державного історичного музею УРСР). *Археологія*, 46, с. 80-86.

Шадыра, В. І. 2006. *Беларускае Падзвінне (І тысячагоддзе н. э.)*. Мінск: Інстытут гісторыі НАН Беларусі.

Шадыро, В. И. 1985. *Ранний железный век Северной Белоруссии*. Минск: Наука и техника.

Шекун, А. В. 1995. Могильник милоградской культуры у с. Деснянка близ Чернигова. В: *Археологічні старожитності Подесення. Матеріали історико-археологічного семінару, присвяченого 70-річчю Г. О. Кузнецова*. Чернігів, с. 152-158.

Шидловський, П. С., Лысенко, С. Д., Кириленко, О. С., Сорокун, А. А., Пічкур, Є. В. 2016. *Первісна археологія Нижнього Подесення*. Київ: Ніжин.

Gawlik, A. 2009. Elementy miłogradzkie w środowisku kultury Łużyckiej Polski południowo-wschodniej. In: Czopek, S. (ed.). *Tarnobrzaska kultura tjżycka. Źródła i interpretacje*. Rzeszów: Mitel, p. 177-189.

REFERENCES

Alikhova, A. E. 1962. Drevnie gorodishcha Kurskogo Posemia. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 113, s. 86-129.

Arkipova, T. F., Osadchuk, A. Yu., Bailo, M. Yu. 2014. *Tekhnolohiia metaliv i materialoznavstvo*. Vinnytsia: VNTU.

Babenko, L. I., Shelekhan, O. V. 2015. Kyndzhaly z segmentopodobnym perekhrestiam u zibranii Kharkivskoho istorichnoho muzeiu. *Arkheolohiia*, 4, s. 77-91.

Bidzilia, V. I., Polin, S. V. 2012. *Skifskii tsarskii kurgan Gaimanova mogila*. Kiev: Skif.

Honchar, V. M. 1997. Novi pam'iatky doby rannoho zaliza na terytorii suchasnoho Kyieva. *Arkheolohiia*, 1, s. 149-155.

Danylenko, V. M. 1956. Doslidzhennia pam'iatok pidhirtyskoho ta bobrytskoho typiv na Kyivshchyni v 1950 r. *Arkheolohichni pam'iatky URSR*, 4: Doba rannoho zaliza, epokha midi—bronzы, neolit i paleolit, s. 5-16.

Danilenko, V. N. 1953. Pamiatniki rannei pory zheleznoho veka v iuzhnoi chasti Polesia USSR. In: *Doklady VI nauchnoi konferentsii Instituta arkheologii AN USSR*. Kiev, s. 197-208.

Eremenko, V. E. 1989. Arkheologicheskaiia karta miłogradskoi kultury. In: Gerd, A. S. (ed.). *Slaviane: etnogenez i etnicheskaia istoriia*. Leningrad: LGU, s. 76-105.

Zharov, G., Zharova, T. 2002. Arkheologicheskaiia razvedka na Chernigovshchine. *Arkheolohichni vidkryttia v Ukraini v 2000—2001 rr.*, s. 116-118.

Zharov, H. V. 1993. Doslidzhennia v baseini r. Snov. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini v 1991 r.*, s. 29-30.

Zharov, H. V., Zharova, T. N. 2001. Okhrannnye arkheologicheskie issledovaniia na Chernigovshchine. *Arkheolohichni vidkryttia v Ukraini 1999—2000 r.*, s. 104-106.

Zharov, H. V., Maiboroda, T. M. 1997. Doslidzhennia na bahatosharovomu poselenni Novoslivka 3 bilia Chernihova. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini v 1993 r.*, s. 47-48.

Zadnikov, S. A., Shramko, I. B. 2017. Arkheologicheskie razvedki na Belskom gorodishche v 2016 g. *Arkheolohichni doslidzhennia Bils'koho horodyscha 2016*, s. 245-264.

Illinska, V. A. 1961. Skifski sokyry. *Arkheolohiia*, XII, s. 27-52.

Kvitnitskii, M. V., Lysenko, S. D. 2009. Okhrannnye raskopki u s. Tatsenki pod Kievom. *Materialy pa arkheologii Belarusi*, 17, s. 262-267.

Klein, L. S. 1991. *Arkheologicheskaiia tipologiia*. Leningrad: AN SSSR.

Klein, L. S. 2013. *Klassifikatsiia v arkheologii*. Sankt-Peterburg: IIMK RAN.

- Kozenkova, V. I. 1977. *Kobanskaia kultura. Vostochnyi variant*. Svod arkheologicheskikh istochnikov, D 2-5. Moskva: Nauka.
- Kozenkova, V. I. 1998. *Materialnaia osnova byta kobanskikh plemen (orudiia truda, ukrasheniia, predmety kulta, posuda: sistematizatsiia i khronologiiia)*. Zapadni variant. Svod arkheologicheskikh istochnikov, D 2-5 (5). Moskva: Nauka.
- Kozlovskaya, V. Ye. 1927. Bronzovi prykrasy z s. Pidhirsiv na Kyivshchyni. *Ukrainskyi muzei*, 1, s. 45-50.
- Kostenko, Yu. V. 2015. *Arkheolohichni pam'iatky Serednoho Potrubizhzhia*. Pereiaslav-Khmelnytskyi.
- Kuchera, M. P. 1976. Horodyshcha mylohradskoi kultury v Kyivskomu Polissi. *Arkheolohiia*, 20, s. 88-94.
- Lahodovska, O. F., Vyiezhev, P. I., Kopylov, F. B. 1956. Kurhany skifskoho chasu v s. Kurylivtsi. *Arkheolohichni pam'iatky URSR*, VI, s. 17-20.
- Linka, N. V. 1952. Roboty ekspedytsii «Velykyi Kyiv» za 1947 r. *Arkheolohichni pam'iatky URSR*, 3: Ranni slov'iany i Kyivska Rus: materialy polovoykh doslidzhen Instytutu arkheolohii Akademii nauk Ukrainsoi RSR za 1947—1949 rr., s. 39-53.
- Lobai, B. I. 1977. Kurhany skifskoho chasu na Vinnychni. *Arkheolohiia*, 21, s. 77-84.
- Loshenkov, M. I. 2011. *Gorodishcha Milogradskoi kultury na territorii Belarusi*. Minsk: Minskaia fabrika tsvetnoi pechati.
- Lysenko, S. D. 2002. Novye nakhodki bronzovykh izdelii epokhi bronzy i skifskogo vremeni v Kievskoi oblasti. In: *Muz-eini chytannia*. Kyiv, s. 129-137.
- Lysenko, S. D. 2010. Novye pamiatniki milogradskoi kultury na Kievshchine. *Arkheolohichni pam'iatky Fastivshchyny*, 26, s. 106-127.
- Lysenko, S. D. 2010. Novye pamiatniki podgortsevskoi gruppy milogradskoi kultury na Kievshchine. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4, s. 190-200.
- Lysenko, S. D. 2012. Tshinetskii kulturnyi krug i problemy perekhoda k rannemu zheleznomu veku v Severnoi Ukraine. *Rossiiskii arkheologicheskii ezhegodnik*, 2, s. 263-275.
- Lysenko, S. D., Lysenko, S. S. 2000. Issledovaniia na mogilnike Malopolovetskoe 3 v 1994 godu. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini v 1994—1996 rr.*, s. 86-88.
- Lysenko, S. D., Morgaenko, K. A., Lysenko, S. S. 2000. Issledovaniia na mogilnike Malopolovetskoe 3 v 1995 godu. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini v 1994—1996 rr.*, s. 88-96.
- Maksimov, E. V., Petrovskaia, E. A. 2008. *Drevnosti skifskogo vremeni Kievskogo Podneprov'ia*. Poltava: IA NAN Ukrainy.
- Melnikovskaia, O. N. 1967. *Plemena Iuzhnoi Belorussii v rannem zheleznom veke*. Moskva: Nauka.
- Miadzviezhie, A. M. 1997. Kulturnyia svyazi nasielnicstva Belarusi ū zhalieznom veku. *Historichna-archeolohichnyi zbronnik*, 11, s. 21-27.
- Pankov, S. V. 2014. *Starodavnna chorna metalurhiia na terytorii Ukrainy. Peredskifskiy i skifo-antychnyi period*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.
- Petrenko, V. G. 1978. *Ukrasheniia Skifii VII—III vv. do n. e.* Svod arkheologicheskikh istochnikov, D 4-5. Moskva: Nauka.
- Petrovska, Ye. 1971. Pidhirsivski pam'iatky Kyivskoho Podniprovia. *Arkheolohiia*, 2, s. 9-22.
- Rassadin, S. E. 1994. Azhurnye ukrasheniia podgortsevskogo stilia. *Gistarychna-archeolohichnyi zbornik*, 5, s. 263-274.
- Rzhevuska, S. S. 2019. Do pytannia pro areal Pidhirsivskoi hrupy pam'iatok. In: *To Dig or Not To Dig: invazyvni ta neinvazyvni metody arkheolohii. Materialy mizhnarodnoi naukovoï konferentsii molodykh vchenykh*. Kyiv. *Ukraina*, 2019. Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 66-68.
- Rzhevuska, S. S. 2020. Terytoriia poshyrennia azhurnykh bronzovykh prykras pidhirsivskoho typu. In: *Problemy istorii ta arkheolohii Ukrainy. Tezy dopovidei XII Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii, prysviachenoï 125-richchiiu Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina*. Kharkiv, *Ukraina*, lystopad 2020. Kharkiv: NTMT, s. 23-24.
- Rzhevuskaia, S. S. 2021. K voprosu o proiskhozhdenii azhurnykh bronzovykh ukrasheniï podgortsevskogo tipa. In: *IV mizhnarodnaja naukovou-praktychnaja kanferencyja maldych dasliedchikay Instytuta historyi NAN Belarusi «Ars Longa: Navukovyja dasiahnienni i perspiektyvy»*. Prahrama i zbornik tezisaŭ dakladaŭ. Minsk, *Belarus*, 14—16 krasavika 2021. Minsk: IH NANB, s. 138-140.
- Savchuk, A. P. 1952. Beskurgannoe pogrebenie v s. Rudaki na Kievshchine. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii AN USSR*, 1, s. 56-58.
- Samoilovskiy, I. 1947. Korchovatskiy mohyl'nyk. *Arkheolohiia*, 1, s. 101-110.
- Stupak, D. V., Horokhovskiy, Ye. L. 1997. Shpylky pidhirsivskoho typu z muzeiu istorii Kyieva. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini v 1993 r.*, s. 135-136.
- Khomchik, M. O., Shovkoplias, H. M. 1984. Znakhidky rannoi pory zaliznoho viku z Kyieva (iz zbirk Derzhavnoho istorichnoho muzeiu URSR). *Arkheolohiia*, 46, s. 80-86.
- Šadyra, V. I. 2006. *Belaruskaje Padzvinnie (I tysiačahoddzie n. e.)*. Minsk: Instytut historyi NAN Belarusi.
- Shadyro, V. I. 1985. *Rannii zheleznyi vek Severnoi Belorussii*. Minsk: Nauka i tekhnika.
- Shekun, A. V. 1995. Mogilnik milogradskoi kultury u s. Desnianska bliz Chernigova. In: *Arkheolohichni starozhytnosti Podesennia. Materialy istoriko-arkheolohichnoho seminaru, prysviachenoho 70-richchiiu H. O. Kuznetsova*. Chernihiv, s. 152-158.
- Shydlovskiy, P. S., Lysenko, S. D., Kyrilenko, O. S., Sorokun, A. A., Pichkur, Ye. V. 2016. *Pervisna arkheolohiia Nyzhnogo Podesennia*. Kyiv: Nizhyn.
- Gawlik, A. 2009. Elementy milogradskie w srodowisku kultury Luzyckiej Polski południowo-wschodniej. In: Czopek, S. (ed.). *Tarnobrzaska kultura tlijzcka. Źródła i interpretacje*. Rzeszów: Mitel, p. 177-189.

S. S. Rzhevuska

PIDHIRTSI GROUP OF SITES: CURRENT STATE AND PROSPECTS OF THE FUTURE RESEARCHES

The paper is devoted to the history and historiography of the research of the Pidhirtsi group of sites of the Upper and Middle Dnieper basins of the Scythian Age. The source base includes 131 sites (82 of the Pidhirtsi type and 49 of the Mylohrad culture), which are located within the administrative boundaries of modern Ukraine. Chronological range is defined extending from the middle of 7th to the second quarter of 4th century BC. The territory covers the Middle Dnipro, Desna, Upper Horyn and Southern Buh basins which are the border between the forest-steppe and the mixed forests zones.

The majority of the sites were explored during fieldwalking survey with prospect trenches. On the excavated Pidhirtsi settlement special openwork bronze adornments identical to the Pidhirtsi treasure were found. Based on these materials in 1950 V. M. Danylenko singled out the Pidhirtsi group of sites.

There are four stages of research of the Pidhirtsi sites — from the accumulation of the materials to the interpretation. The first one (1915—1950s) is associated with the formation of the source base. In the second stage (1950—1970s) systematic study of the sites of the Upper and Middle Southern Buh and Lower Dnieper basins began. The third stage (1970—1990s) is characterized by attempts to systematize the identified materials. In the fourth stage (since the 1990s), researchers begin focusing on the interpretation of Pidhirtsi type adornments and implement the results for reconstructing the ethnic and cultural situation of the Middle Dnieper region in the Early Iron Age.

For a fact, the openwork bronze (bimetallic) adornments are cultural and chronological markers of the Pidhirtsi group of sites. In conclusion, topical issues of future research will be related to technological and morphological aspects of the Pidhirtsi type adornments, the origin, classification and dating.

Keywords: Mylohrad culture, Pidhirtsi group of sites, Scythian time, Middle Dnipro, openwork jewelries.

Одержано 12.11.2021

РЖЕВУСЬКА Софія Сергіївна, аспірантка, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

RZHEWUSKA Sofia, Postgraduate Student, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0003-2746-1088, e-mail: sofia.rzhevuska@gmail.com.

О. Д. Могилов

ДО ІСТОРІЇ ВИВЧЕННЯ СКІФСЬКИХ ПАМ'ЯТОК НАДПОРІЗЖЯ (БЕЗКУРГАННИЙ МОГИЛЬНИК БІЛЯ ТРЕТЬОГО КАР'ЄРУ ДНІПРОБУДУ)

У статті висвітлено матеріали безкурганного некрополя біля Третього кар'єру Дніпробуду, який вивчався в ході масштабних археологічних робіт при побудові Дніпрогесу в 1931 р.

Ключові слова: скіфський період, безкурганні поховання, кам'яні викладки, поховальний обряд, озброєння, посуд.

Мабуть наймасштабніші міжвоєнні археологічні дослідження в Україні пов'язані з побудовою Дніпрогесу — важливого енергетичного вузла, що за задумом тодішнього керівництва мав відігравати важливу роль в забезпеченні промисловості, що розвивалась, електрострумом. У зону затоплення та руйнування попадала велика кількість пам'яток давнини. Для їх вивчення була організована Дніпробудівська експедиція, що проводила значні за обсягом розкопки у 1927—1932 рр. під загальним керівництвом академіка Д. І. Яворницького (Яворницький 1927—1929; 1930; 1931; 1932). Результати цих величезних за обсягом розкопок досі не узагальнені в повній мірі. Експедицією вивчалися пам'ятки різних періодів, від палеоліту, до середньовіччя. Були серед них і комплекси скіфського часу. Дослідникам відомі далеко не всі з них. Більше повезло в цьому плані пам'яткам в Кічкасі, біля Гадючої Балки, на Дніпрозаводбуді (Рудинський 1929; Добровольський 1929; Смолічев 1929; Могилов 2018). Серед майже невідомих вченим могильників — некрополь, розташований зі східного боку Третього кар'єру Дніпробуду, на правобережжі сучасного м. Запоріжжя, на високому скелястому схилі до Старого Дніпра.

© О. Д. МОГИЛОВ, 2022

Ще в 1930 р. між старою Хортицькою залізничною водокачкою та так званою «Царською пристанню», протягом приблизно 1—2 км вздовж берега вдалось нарахувати понад десяток кам'яних гранітних викладок над могилами. Частина з них мала округлу форму діаметром до 10 м. Насипи над захороненнями не фіксувалися. В 1929 р. в цій місцевості було закладено кар'єр для добування каменю. Для доступу до його залягань, верхній шар ґрунту змивався. Так було знищено більшість кам'яних закладок. На 1931 р. вціліли лише дві з них, розташовані на сході некрополя. Оскільки кар'єр і далі розширювався, було прийнято рішення про дослідження цих двох «могил», що тривали у вересні — на початку жовтня 1931 р. під керівництвом члена Дніпробудівської експедиції П. І. Смолічева (Смолічев 1931, с. 23—25).

Викладка («могила») 1 розташовувалась на скелястому схилі, ближче до берега. На поверхні вона виділялась кам'яним мощенням у формі кола діаметром 8 м. Насип відсутній. ґрунтовий шар поміж каменями досягав лише 5 см завтовшки. Середина кам'яного завалу, що йшов в один шар, була вільною від каменів і маркувала місце розташування могили. Форма цієї ділянки овальна, витягнута з північного сходу на південний захід, розмірами 2,3 × 1,5 м. На північ від цього місця сторчма було поставлено камінь розмірами 0,7 × 0,5 × 0,3 м, що, схоже, міг відігравати роль менгіра.

Далі під центром викладки темнішим кольором вималювалась пляма катакомби розмірами 1,9 × 0,8 м. Спочатку фіксувалися контури дромоса, при заглибленні — й поховальної камери. Катакомба (рис. 1) мала

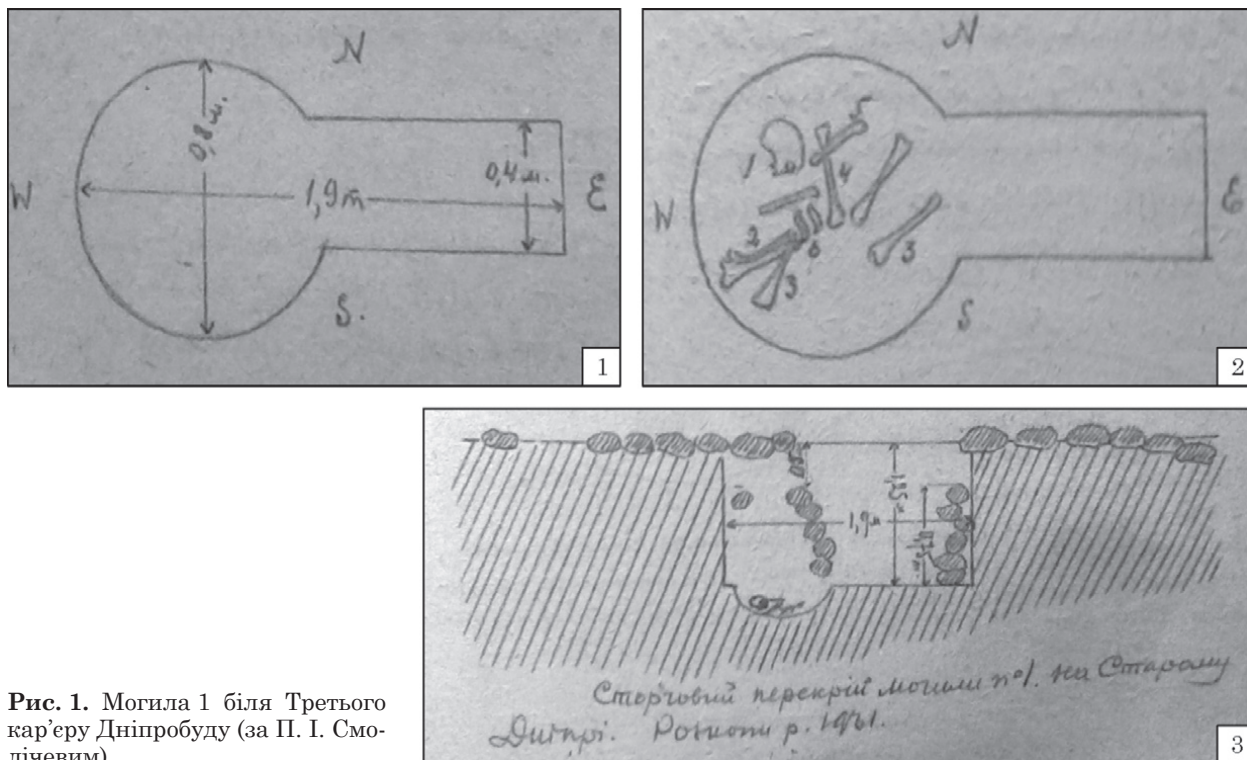

Рис. 1. Могила 1 біля Третього кар'єру Дніпробуду (за П. І. Смоличевим)

овальну форму камери, завдовжки 0,8 м, завширшки, судячи з малюнку — до 0,7 м, та глибиною до 1,5 м, яка була орієнтована з півночі на південь. А також — вхідну яму завдовжки до 1,2 м, завширшки 0,4 м, завглибшки 1,25 м. Вхід до поховальної камери перекривав однорядний кам'яний заслон з декількох ярусів поставлених один на одного каменів, що мав невеликий ухил. Його верх фіксувався за 0,5 м нижче рівня давньої поверхні. Зверху камені дещо більші. Однак, в одному з нижніх кутів стояла велика брила. Ще один схожий ряд каменів височів з протилежного боку вхідної ями на висоту 0,75 м. Їх верх — на такому ж рівні як й заслон до західної камери. Розташування їх незвичне, й не може вважатись частиною кам'яного завалу у вхідній ямі катакомби. Формально воно нагадує заслон ще однієї камери катакомби. Такі споруди не часті, та все ж трапляються у IV ст. до н. е.: Світловодськ, Мамай-Гора (Панченко 2014, рис. 1, Андрух, Тошев 1999, рис. 22: 14). Однак, у звіті П. І. Смоличева немає ніяких відомостей щодо цього, розкопки у цьому напрямку, схоже, не велись. І питання, чи не міг вчений залишити недослідженою ще одну камеру, залишається відкритим. В поховальній камері, дно якої нижче рівня вхідної ями, виявлено кістки людини у переміщеному стані: череп, стегнові, гомілкові, плечові кістки. Їх було попсовано механічним способом. Антропологічні визначення не наведені. Втім, розміри камери та кісток на малюнку сигналізують, що це могла бути дитина. Знахідок в похованні не виявлено.

Викладка («могила») 2 знаходилась за 6 м на північний схід від захоронення 1. Насипу вона теж не мала та виділялась на поверхні лише виходом небагатьох каменів (рис. 2). Вимостка мала неправильну округлу форму, діаметром до 5,6 м, і була викладена в один шар. Причому, фактично на поверхню виходили верхні брили від заслона входу до катакомби, що були витягнуті смугою завдовжки 1,8 м з заходу на схід. Форму камери та вхідного колодязя не простежено. Заслон в камеру, складений в один ряд брил, заввишки 1,5 м та завширшки 1,8 м. Поховальна камера розташована північніше нього. Захоронення не пограбоване. Кістяк лежав витягнуто на спині, головою на захід. Кістки збереглись у дуже доброму стані, але фаланг ніг та правої руки бракувало. На північ від голови покладено горщик темно-сірого кольору, оздоблений тиснутим пальцевим орнаментом. Висота 22 см, діаметр вінець 8 см. Біля лівої руки покладено 18 бронзових «тригранчастих» наконечників стріл. Ще 3 аналогічних вироби лежали біля правої руки. Майже всі вони спрямовані вістрями до ніг. П. І. Смоличев звернув увагу на не дуже великий розмір кістяка, припустивши, що він міг належати жінці. Однак, наявність зброї в комплексі, за відсутності будь-яких прикрас, прясла, дзеркала тощо, свідчить, радше, про чоловічу належність. З могили було взято монолітну вирізку поховання зі всіма речами.

Могиляник біля Третього кар'єру Дніпробуду входить в цілу систему скіфських не-

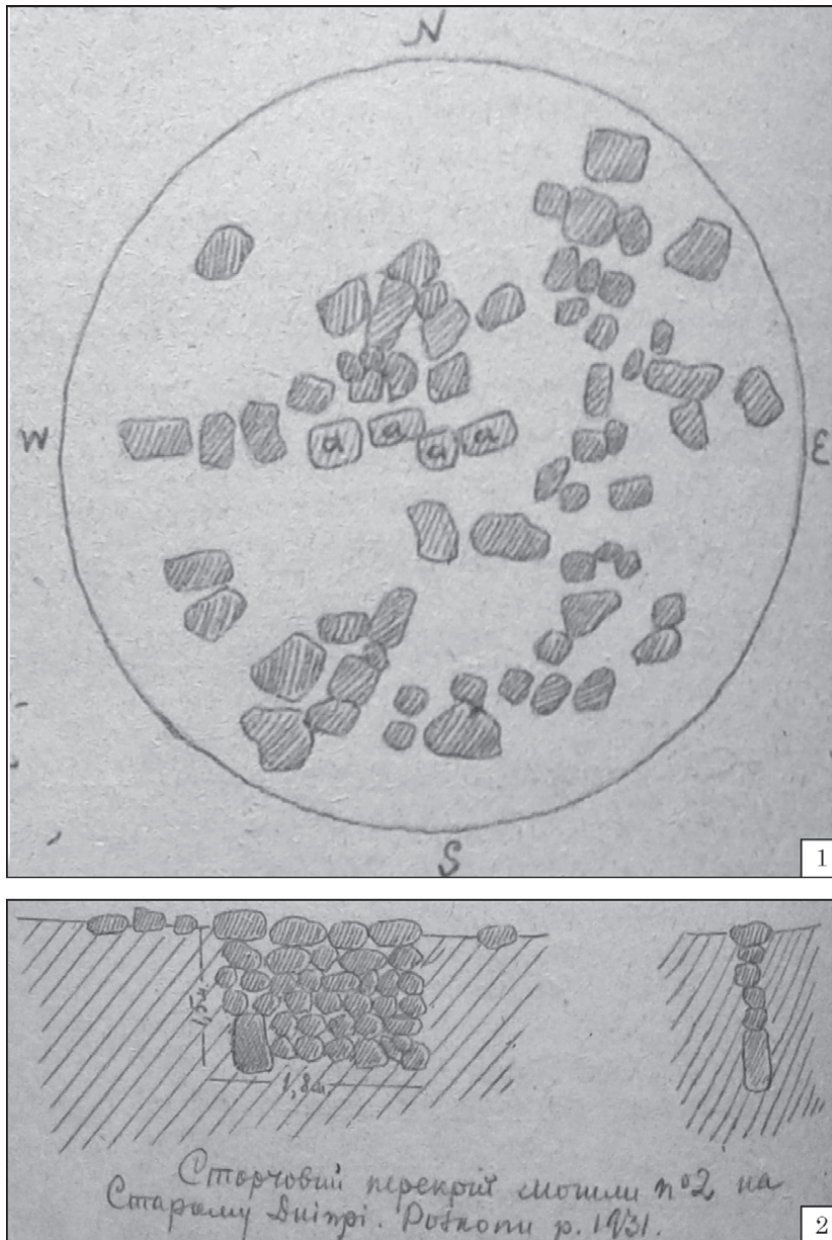

Рис. 2. Поховання 2 біля Третього кар'єру Дніпробуду (за П. І. Смоличевим)

крополів з безкурганними захороненнями на Нижньому Дніпрі (Остапенко 2007; Могилов 2018). Неподалік розташована пам'ятка Запоріжжя — Вирва (Остапенко 2007, с. 150). Нижче за течією — численні Хортицькі могильники (Бодянский 1972а, с. 211; Остапенко 1995, с. 123—128; 2007, с. 150—151). Вище, на мисах обабіч Дніпра — некрополі біля Кічкаса та на Дніпрозаводбуді. Ще далі на північ, на правому березі давнього Борисфену — комплекси біля Гадючої Балки (Рудинський 1929; Добровольский 1929; Смоличев 1929; Могилов 2018, с. 287—291, 295—297).

Ареал безкурганних некрополів співпадає зі смугою скіфської осілості на Нижньому Дніпрі. Нерідко поселення розташовані поруч з такими могильниками (Остапенко 2001; Могилов 2018, с. 303), що дає підстави пов'язувати дані поховання з населен-

ням згаданих селищ. Подібні некрополі також маркують осідання номадів у Східному Криму (Кругликова 1973, с. 173—175; Цвек 1968, с. 199—204; Корпусова 1972, с. 41—46), в Нижньому Подонні (Ильюков 2002; Прокофьев 2014), в причорноморській зоні (Мелюкова 1975). Виділяються й споріднені з ними могильники на півдні Дніпровського Лісостепу, які мають риси степового поховального обряду, що проявляється в розповсюдженні катакомб, інших характерних особливостях поховального обряду, специфічному наборі інвентарю тощо. На Правобережжі найкраще це спостерігається в Світловодську (Бокий 1985; Могилов, Могилов, Панченко 2013; Могилов 2018а; 2018b; 2019а; 2019b), Калантаєві (Покровська, Ковпаненко 1961, с. 129—135). В меншій мірі — в Заломі, де проступають й місцеві особливості та доскіфські традиції (Бокий 1987, с. 22—24; Панченко

2017, с. 335—338; 2018а, с. 330—332; 2018б, с. 44—48). На Лівобережжі в Поворсклі це ілюструється матеріалами некрополя на Барвінковій Горі біля Більського городища, що активно досліджується останніми роками під керівництвом Д. С. Гречка (Гречко, Демчук, Крюченко, Ржевуська 2019).

Топографія могильника що публікується, яка характеризується його розташуванням на схилі над річищем Дніпра, є не рідкісною для безкурганних некрополів Надпоріжжя. Подібне розташування спостерігаємо в Гадючій Балці (Могилов 2018а, с. 288—289). Хортицькі пам'ятки частіше теж тяжіють до периферії островів над Дніпром (Остапенко 2007, с. 150—151). Більш віддалені від дніпрової долини комплекси в Кічкасі, на Дніпрозаводбуді, проте й вони приурочені до мисів та краях плато над долиною Борисфену (Могилов 2018а, с. 291, 294, 295).

Привертає увагу здійснення поховань у розглянутому некрополі під кам'яними викладками, що є типовим для безкурганних могильників Нижнього Подніпров'я (Остапенко 2007; Могилов 2018а). Власне — Надпорожистої його частини, оскільки нижче за течією вони трапляються значно рідше та переважають лише в Михайлівському могильнику (Лагодовская, Сыманович 1973).

Традиції спорудження кам'яних викладок над безкурганними похованнями Нижнього Дніпра сягають корінням доби бронзи. Існують такі захоронення тут і в передскіфську добу. Їх наявність в скіфський час, демонструє безперервність такої традиції, та дає підстави вважати, що у новий етнічний субстрат скіфського часу в регіоні могла влитись якась частина передскіфського аборигенного населення (Могилов 2018а, с. 302—305).

Цікава наявність в одній з викладок менгіроподібного каменя. Для некрополів з безкурганними захороненнями — це не часте явище. Зокрема, в Кічкасі на кургані 1 менгір стояв на кам'яному насипі поверх перекриття дерев'яного зрубу IV ст. до н. е. (Рудинський 1929, с. 50, 51). В Скельках згадується «вапнякова скіфська баба», що нагадувала чоловіка в гостроверхій шапці. Там виявлено й овальний культовий майданчик із підтесаною менгіроподібною плитою всередині (Бодянский 1977, с. 24; Попандопуло 2017, с. 75). В обвалі кургану на І Благовищенському некрополі виявлена стела «як ніби в шапці-вушанці» (Попандопуло 2012, с. 65). В захороненні 145 в Світловодську кам'яна плита поміщена вже на дно вхідної ями катакомби, яка не мала насипу на поверхні (Панченко 2014, с. 105), ніби символізуючи перехід від підкурганних поховань до ґрунтових. Скіфські кам'яні статуї вважаються етномаркерами власне степових іраномовних номадів.

Поховані в могилах біля Третього кар'єру лежали в катакомбах, вхід до камери яких закривали кам'яні заслони. Споруди орієнтовані широтно, але камера в одній з них — меридіонально. Такі поховальні споруди разом з кількісно переважаючими ямами є типовими для захоронень під викладками в надпорожистій частині Дніпра (Остапенко 2007, с. 150—151; Могилов 2018а, с. 289, 293, 295).

Статеві-вікові визначення кісток покійних з пам'ятки не проводились, втім супутні дані дозволяють припускати поховання тут дитини та особи чоловічої статі.

В одному випадку кістяк лежав витягнуто на спині, головою на захід, що є переважаючою позою для Степової Скіфії (Ольховський 1991). Зберігся цей скелет дуже добре, втім, він не мав стіп ніг та кисті однієї руки, що дозволяє припускати їх навмисне вилучення з захоронення. Такі дії нагадують обряд знешкодження небезпечних покійників, що існував в багатьох давніх суспільствах, та має різні втілення (Флеров 2000; 2007; Антипенко 2017, с. 17—19; Козленко 2018, с. 174—180). При цьому, знешкодження рук та ніг покійного могло вважатись давнім населенням достатньо дієвим способом власного захисту. Адже так небіжчик уявно був позбавлений здатності пересуватись та вчиняти агресивні дії руками. Про те, що подібне вилучення кісток у чаклунів у скіфському суспільстві мало місце, яскраво свідчать поховання з Світловодська (Козир 2014, с. 61—62) та Тарасівки (Эварницкий 1890, с. 58, 59), в яких відсутні кістки кінцівок, а голови замінені черепом тварини. В більшості інших випадків, схоже, знешкодження небезпечних покійників в Скіфії відбувалося менш радикальним способом: одну чи дві руки сховано під тулуб покійника, що притискав та знерухомлював їх¹. Іноді це могло доповнюватись схрещенням ніг (можливо — символом їх зв'язування). Більш показово це ілюструється похованням 12 кургану 5 групи «Сірко» під Нікополем (Граков 1962, с. 81—82), яке О. І. Тереножкін та В. А. Іллінська зарахували до поховань скіфських чаклунок (Ильинская, Тереножкин 1983, с. 182). На дні вхідної ями катакомби лежала відділена кінцівка руки. В камері обличчям до низу лежала жінка з руками, схованими під тазом. Її супроводжувала обезголовлена вівця. Тіло покійної та тушка тварини викладені кістяними застілками. Інші випадки менш пока-

1. Про важливу культову роль рук у скіфській обрядності свідчать розповіді Геродота. Зокрема, про відрізання правиці у жертв богів Ареєві. Цікаве й його повідомлення про виготовлення цими номадами сагайдаків зі шкіри руки вбитих ворогів (IV: 62, 64). Згадаємо й про наявність у Скіфії вуздечних блях у вигляді кисті руки (Могилов 2008, с. 56), що синхронні розповідям «Батька історії».

зові та ілюструють тільки ховання рук під тулуб. Вони відомі в похованнях 54 могильника в Скельках (Попандопуло 2011, с. 61, 62), 123 та 143 в Світловодську, кургані 29 у Чорному Лісі (Тереножкін 1952, с. 125). А також — в низці комплексів могильника Мамай-Гора: поховання 1 кургану 12, 1 кургану 31, 2 кургану 130, 2 кургану 143 (Андрух, Тощев 1999, с. 145, 146, рис. 41: 12; 2004, с. 28; Андрух 2001, с. 215—216). Ще одне захоронення трапилось в кургані 1 групи Капулівка 2 (Тереножкін і др. 1973, с. 127—130). Два комплекси походять з могильника Фронтоне в Криму. Подібне положення рук відоме й у Єлизаветівському могильнику на Нижньому Дні (Марченко, Житников, Копылов 2000, с. 220).

Як бачимо, вказаний звичай цілком певно може бути пов'язаний з населенням Степової Скіфії. Світловодський могильник за поховальним обрядом теж близький до степових. Хоча відомий такий обряд і раніше, втім пік його застосування припадає на IV ст. до н. е. Важко не помітити, що чимала кількість вказаних випадків приходяться на скіфські некрополі, де наявні безкурганні захоронення: Світловодськ, Скельки, Мамай-Гора, Фронтоне, Третій кар'єр Дніпробуду. Ці пам'ятки знаходяться в зоні скіфської осілости на Нижньому Дніпрі чи в Східному Криму. Причому, в низці випадків селища розташовані поруч із могильниками. З високою долею вірогідності ці некрополі можуть пов'язуватись з землеробським населенням оточуючих поселень. Про це, між іншим, свідчать і знахідки окремих сільськогосподарських знарядь на Мамай-Горі. Вказане спостереження цікаве, оскільки існують висновки, що в добу середньовіччя «сплески» використання обряду знешкодження припадали на час переходу кочових суспільств до осілости. Цей обряд навіть пропонується вважати одним з індикаторів самої осілости (Флеров 2000, с. 65—66). Схоже, що скіфські пам'ятки з безкурганними похованнями можуть підтверджувати таку тезу. Пояснення поширення такого обряду в згаданих обставинах пропонується вбачати в тому, що номади в силу рухомого способу життя були відосібленишими від могил предків, отже менш «спілкувались» з ними. Тоді як при проживанні на одному місці — некрополі завжди поруч (Флеров 2000: 65—66).

Хронологія могил біля Третього кар'єру Дніпробуду може бути визначена виходячи з типів поховальних споруд та супровідного інвентарю. Катакомба поховання 1, за типологією В. С. Ольховського може бути зарахована до типу III. Такі споруди побудовані у IV ст. до н. е. Тоді як для ранішого часу згаданий вчений виділяє тільки катакомби типу I (Ольховський 1991, с. 27, 28, 35, табл. 2) з паралельним вхідним колодязем та камерою

(за термінологією інших вчених — ями з підбосом)¹. Асортимент катакомб середньоскіфського часу варто розширити, додавши до них й споруди з прямокутною камерою та круглою вхідною ямою посеред однієї зі стінок (тип VIII), зафіксовані на Мамай-Горі в V ст. до н. е. (Андрух, Тощев 1999, с. 26, 35). Різновид катакомби з могили 2 залишився невідомим. Утім, тут виявлено речові знахідки. Горщик з комплексу був прикрашений пальцевими втисненнями. Місце їх нанесення не вказане, втім за аналогіями відомо, що розташовувались вони переважно по верху. В Лісостеповому Подніпров'ї такі вироби відносяться до середньоскіфського та пізньоскіфського періодів (Петренко 1967, с. 23; Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989, с. 75, 101). А в Степовій Скіфії — мають паралелі переважно на пам'ятках IV ст. до н. е. (Гаврилюк 1989, рис. 12: 5—9; Гаврилюк, Кравченко 1995, рис. 6). Якщо «тригранчасті» стріли з гробниці відповідають тригранним типам, то комплекс також можна було б віднести до IV ст. до н. е. (Мелюкова 1961, табл. 9).

Захоронення біля Третього кар'єру Дніпробуду можуть бути визнані належними місцевому рядовому скіфському населенню Надпоріжжя, що переходило до осілости. Втім, воно ще зберігало типові традиції поховального обряду номадів. А здійснення поховань під кам'яними викладками може свідчити про те, що до складу нового етнічного субстрату регіону, який утворився в скіфський час, могла увійти якась частина аборигенного населення, що мешкало тут ще з доби бронзи та передскіфського часу.

1. Якщо в могилі 1 другий ряд каменів прикривав все ж не виявлено другу камеру, то, з огляду на паралелі таким спорудам в Світловодську та на Мамай-Горі (Панченко 2014, рис. 1, Андрух, Тощев 1999, рис. 22: 14), датування IV ст. до н. е. буде ще переконливішим.

ЛІТЕРАТУРА

- Андрух, С. І. 2001. *Могильник Мамай-Гора*. Запоріжжя: ІА НАН України; ЗГУ.
- Андрух, С. І., Тощев, Г. Н. 1999. *Могильник Мамай-Гора*. Запоріжжя: ЗГУ.
- Андрух, С. І., Тощев, Г. Н. 2004. *Могильник Мамай-Гора*. Запоріжжя: ЗНУ.
- Антипенко, А. В. 2017. «Нетипичные погребения» на могильниках варварского населения Крыма. В: Денисенко, Ю. А. (ред.). *Археология Северо-Западного Крыма*. Симферополь: Наследие тысячелетий, с. 17-19.
- Бодянский, О. В. 1972. Розкопки в Надпоріжжі в 1969 році. *Археологічні дослідження на Україні в 1969 р.*, с. 210-214.
- Бодянский, О. 1977. *Археологічні пам'ятки Запорізької та Дніпропетровської областей, які зруйновані, або руйнуються водами озера ім. В. І. Леніна та Каховського водосховища*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1977/89.

- Бокий, Н. М. 1980. Позднескифский бескурданный могильник у г. Светловодска. *Археологические исследования на Украине в 1978—1979 гг.*: Тезисы докладов XVIII конференции Института археологии АН УССР, с. 101.
- Бокий, Н. М. 1987. Грунтовый могильник у с. Заломы. В: Черненко, Е. В. (ред.). *Киммерийцы и скифы*. 1. Кировоград, с. 22-24.
- Бокий, Н. М., Могилов, О. Д., Панченко, К. І. 2013. Колективне поховання скіфського часу в Лісостеповому Правобережному Подніпров'ї. *Археологія і фортифікація Середнього Подністров'я*, с. 17-24.
- Гаврилюк, Н. А. 1989. *Домашнее производство и быт степных скифов*. Киев: Наукова думка.
- Гаврилюк, Н. О., Кравченко, С. М. 1995. Початок осілої степових скіфів (за матеріалами поселення Лиса Гора). *Археологія*, 3, с. 85-97.
- Граков, Б. Н. 1962. Скифские погребения на Никопольском курганном поле. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 115, с. 56-113.
- Гречко, Д. С., Демчук, Ж., Крютченко, О. О., Ржевуська, С. С. Дослідження поселення та ґрунтового могильника в ур. Барвінкова Гора у 2018 р. *Археологічні дослідження Більського городища 2018*, с. 27-34.
- Добровольський, А. 1929. Звіт за археологічні дослідження на території Дніпрельстану р. 1927 (околиці с. Кічкасу Запорізької округи) (матеріали). В: Яворницький, Д. І. (ред.). *Дніпропетровський краєвий історично-археологічний музей*. І. Дніпропетровське, с. 61-160.
- Ильинская, В. А., Тереножкин, А. И. 1982. *Скифия VII—IV вв. до н. э.* Киев: Наукова думка.
- Илюков, Л. С. 2002. Каратаевский могильник. *Археологические записки*, 2, с. 168-202.
- Ковпаненко, Г. Т., Бессонова, С. С., Скорый, С. А. 1989. *Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья (Киево-Черкасский регион)*. Киев: Наукова думка.
- Козир, І. А. 2014. Ритуальне поховання 145 з ґрунтового могильника поблизу м. Світловодськ Кіровоградської області. В: Супруненко, О. Б. (ред.). *Феномен Більського городища*. Київ; Полтава: ЦП НАНУ і УТОПІК, с. 61-64.
- Козленко, Р. А. 2018. Обряд обезвреживания погребенных в Нижнем Побужье в античный период. *Труды ИИМК РАН*, 47, с. 174-180.
- Корпусова, В. М. 1972. Про населення хори античної Феодосії. *Археологія*, 6, с. 41-55.
- Кругликова, И. Т. 1973. Каменные ящики у дер. Рыбное. В: Мунчаев, Р. М., Марковин, В. И. (ред.). *Кавказ и Восточная Европа в древности*. Москва: Наука, с. 162-166.
- Лагодовская, Е. Ф., Сыманович, Э. А. 1973. Скифский могильник у с. Михайловка на Нижнем Днепре. В: Тереножкин, А. И. (ред.). *Скифские древности*. Киев: Наукова думка, с. 235-242.
- Марченко, К. К., Житников, В. Г., Копылов, В. П. 2000. *Елизаветовское городище на Дону*. Москва: ИА РАН.
- Мелюкова, А. И. 1964. *Вооружение скифов*. Свод археологических источников, Д 1-4. Москва: Наука.
- Мелюкова, А. И. 1975. *Поселение и могильник скифского времени у с. Николаевка*. Москва: Наука.
- Могилов, О. Д. 2008. *Спорядження коня скіфської доби у Лісостепу Східної Європи*. Київ; Кам'янець-Подільський: Мошинський.
- Могилов, О. Д. 2018а. Скіфські поховання з вузду з Дніпровського Припоріжжя. *Археологія і давня історія України*, 2 (27), с. 287-315.
- Могилов, О. Д. 2018b. Поховальний обряд Світловодського могильника. В: *І Всеукраїнський археологічний з'їзд*. Київ: ІА НАН України, с. 119-120.
- Могилов, А. Д. 2019а. Вооружение из Светловодского могильника. *Археологія і давня історія України*, 2 (31), с. 102-125.
- Могилов, А. Д. 2019b. Зеркала из Светловодского могильника. *Revista Arheologica*, XV, 1, с. 94-102.
- Ольховский, В. С. 1991. *Погребально-поминальная обрядность населения Степной Скифии (VII—III вв. до н. э.)*. Москва: Наука.
- Остапенко, М. А. 1995. Скифские памятники северной части о. Хортица. *Древности Степного Причерноморья и Крыма*, V, с. 53-67.
- Остапенко, М. А. 2001. Пам'ятки осілої скіфського часу на острові Хортиця. *Археологія*, 1, с. 51-67.
- Остапенко, М. А. 2007. Скифские бескурданные могильники Степного Поднепровья. В: Масленников, А. А., Гаврилюк, Н. А. (ред.). *Античный мир и варвары на юге России*. Москва; Киев; Запорожье: Дикое поле, с. 143-179.
- Панченко, К. І. 2014. Поховання 155 Світловодського могильника на Кіровоградщині. В: Супруненко, О. Б. (ред.). *Феномен Більського городища. Збірник матеріалів наукової конференції*. Київ; Полтава: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, с. 105-108.
- Панченко, К. І. 2017. Дослідження пам'ятки скіфського часу поблизу с. Заломы на Кіровоградщині. *Археологія і давня історія України*, 2, с. 335-339.
- Панченко, К. І. 2018а. Поховання 82 з ґрунтового могильника біля с. Заломы на Кіровоградщині. *Археологія і давня історія України*, 2, с. 330-334.
- Панченко, К. 2018b. Грунтовый могильник скифского времени возле с. Заломы на Кіровоградщині. *Revista arheologica*, XIV, 1, с. 44-49.
- Петренко, В. Г. 1967. *Правобережье Среднего Приднепровья в V—III вв. до н. э.* Свод археологических источников, Д 1-4. Москва: Наука.
- Покровська, Є. Ф., Ковпаненко, Г. Т. Могильник біля села Калантаєво. *Археологія*, XII, с. 129-142.
- Попандопуло, З. Х. 2011. *Скифский грунтовый могильник Скельки*. Запорожье: Запорожский областной краеведческий музей.
- Попандопуло, З. Х. 2012. Благовещенский I грунтовый могильник (по материалам исследований А. В. Бодянского). *Музейный вестник*, 12, с. 63-72.
- Прокофьев, Р. В. 2014. *Раскопки у хутора Дугино в дельте Дона в 2009 году*. Ростов-на-Дону: Альтаир.
- Рудинський, М. 1929. Археологічна розвідка на Дніпрельстані. В: Яворницький, Д. І. (ред.). *Дніпропетровський краєвий історично-археологічний музей*. І. Дніпропетровське, с. 45-60.
- Смолічев, П. І. 1931. *Археологічні дослідження території Дніпрельстану в Кічкасі. Червень—вересень р. 1931*. НА ІА НАН України, ф. 6, спр. 71.
- Смолічев, П. 1929. Археологічні розкопки на терені Дніпрельстану, в с. Кічкасі, Запорізької округи, у вересні—жовтні р. 1927. В: Яворницький, Д. І. (ред.). *Дніпропетровський краєвий історично-археологічний музей*. І. Дніпропетровське, с. 161-234.
- Тереножкин, О. І. 1952. Розвідки і розкопки в 1949 р. в північній частині Кіровоградської області. *Археологія*, VII, с. 110-135.
- Тереножкин, А. И., Ильинская, В. А., Черненко, Е. В., Мозолевский, Б. Н. 1973. Скифские курганы Никопольщины. В: Тереножкин, А. И. (ред.). *Скифские древности*. Киев: Наукова думка, с. 113-186.

Флёров, В. С. 2000. Разыскания по обряду обезвреживания погребенных в раннесредневековой Восточной Европе. *Степи Европы в эпоху средневековья*, 1, с. 55-74.

Флёров, В. С. 2007. *Постпогребальные обряды Центрального Предкавказья в I в. до н. э. — IV в. н. э. и Восточной Европы в IV в. до н. э. — XIV в. н. э.* Москва: Таус.

Цвек, О. В. Могильник скифського і сарматського часу на Керченському півострові. *Археологія*, XXI, с. 199-205.

Эварницкий, Д. И. 1890. *Публичные лекции по археологии России*. Санкт-Петербург: И. Н. Скороходов.

Яворницький, Д. І. 1927—1929. *Археологічні дослідження на порогах Дніпра 1927—1929 рр.* НА ІА НАН України, ф. 18, спр. 59.

Яворницький, Д. І. *Короткий звіт Науково-Археологічної експедиції по дослідженню території Дніпрельстану (Дніпрозаводбуду й порожистої ланки Дніпра) за її роботу протягом року 1930-го.* НА ІА НАН України, ф. 18, спр. 80.

Яворницький, Д. І. 1931. *Коротке звітження академіка Д. І. Яворницького за археологічні праці в 1931 році.* НА ІА НАН України, ф. 18, спр. 127.

Яворницький, Д. І. 1932. *Звіт про роботу експедиції по дослідженню території Дніпрельстану і порожистої частини Дніпра 1932 року.* НА ІА НАН України, ф. 18, спр. 155.

REFERENCES

- Andrukh, S. I. 2001. *Mogilnik Mamai-Gora*. Zaporozhe: IA NAN Ukrainy; ZGU.
- Andrukh, S. I., Toshchev, G. N. 1999. *Mogilnik Mamai-Gora*. Zaporozhe: ZGU.
- Andrukh, S. I., Toshchev, G. N. 2004. *Mogilnik Mamai-Gora*. Zaporozhe: ZNU.
- Antipenko, A. V. 2017. «Netipichnye pogrebeniia» na mogilnikakh varvarskogo naseleniia Kryma. In: Denisenko, Iu. A. (ed.). *Arkheologiia Severo-Zapadnogo Kryma*. Simferopol: Nasledie tysiacheletii, s. 17-19.
- Bodianskyi, O. V. 1972. Rozkopky v Nadporizhzhii v 1969 rotsi. *Arkheolohichni doslidzhennia na Ukraini v 1969 r.*, s. 210-214.
- Bodianskyi, O. 1977. *Arkheolohichni pam'iatky Zaporizkoi ta Dnipropetrovskoi oblasti, yaki zruinovani, abo ruiniutsia vodamy ozera im. V. I. Lenina ta Kakhovskoho vodoshkovysha*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1977/89.
- Bokii, N. M. 1980. Pozdneskifskii beskurganniy mogilnik u g. Svetlovodsk. *Arkheologicheskie issledovaniia na Ukraine v 1978—1979 gg.*: Tezisy dokladov XVIII konferentsii Instituta arkheologii AN USSR, s. 101.
- Bokii, N. M. 1987. Gruntovyi mogilnik u s. Zalomy. In: Chernenko, E. V. (ed.). *Kimmeriitsy i skify*. 1. Kirovograd, s. 22-24.
- Bokii, N. M., Mohylov, O. D., Panchenko, K. I. 2013. Kollectyvne pokhovannia skifskoho chasu v Lisostepovomu Pravoberezhnomu Podniprovi. *Arkheolohiia i fortyfikatsiia Srednoho Podnistrovia*, s. 17-24.
- Gavriliuk, N. A. 1989. *Domashnee proizvodstvo i byt stepnykh skifov*. Kiev: Naukova dumka.
- Havryliuk, N. O., Kravchenko, S. M. 1995. Pochatok osi-losti stepovykh skifiv (za materialamy poselennia Lysa Hora). *Arkheolohiia*, 3, s. 85-97.
- Grakov, B. N. 1962. Skifskie pogrebeniia na Nikopolskom kurgannom pole. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 115, s. 56-113.
- Hrechko, D. S., Demchuk, Zh., Kriutchenko, O. O., Rzheluska, S. S. Doslidzhennia poselennia ta gruntovoho mohylnya v ur. Barvinkova Hora u 2018 r. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodysha 2018*, s. 27-34.
- Dobrovolskyi, A. 1929. Zvit za arkheolohichni doslidy na terytorii Dniprelstanu r. 1927 (okolytsi s. Kichkasu Zaporiz-

koi okruhy) (materialy). In: Yavornytskyi, D. I. (ed.). *Dnipropetrovskiy kraievyy istorichno-arkheolohichnyi muzei*. I. Dnipropetrovske, s. 61-160.

Ilinskaia, V. A., Terenozhkin, A. I. 1982. *Skifiia VII—IV vv. do n. e.* Kiev: Naukova dumka.

Iliukov, L. S. 2002. Karataevskii mogilnik. *Arkheologicheskie zapiski*, 2, s. 168-202.

Kovpanenko, G. T., Bessonova, S. S., Skoryi, S. A. 1989. *Pamiatniki skifskoi epokhi Dneprovskogo Lesostepnogo Pravoberezhia (Kievo-Cherkasskii region)*. Kiev: Naukova dumka.

Kozyr, I. A. 2014. Rytualne pokhovannia 145 z gruntovoho mohylnya poblyzu m. Svitlovodsk Kirovohradskoi oblasti. In: Suprunenko, O. B. (ed.). *Fenomen Bilskoho horodysha*. Kyiv: Poltava: TsP NANU i UTOPIK, s. 61-64.

Kozlenko, R. A. 2018. Obriad obezvrezhivaniia pogreben-nykh v Nizhnem Pobuzhe v antichnyi period. *Trudy IIMK RAN*, 47, s. 174-180.

Korpusova, V. M. 1972. Pro naselennia khory antychnoi Feodosii. *Arkheolohiia*, 6, s. 41-55.

Kruglikova, I. T. 1973. Kamennye iashchiki u der. Rybnoe. In: Munchaev, R. M., Markovin, V. I. (ed.). *Kavkaz i Vostochnaia Europa v drevnosti*. Moskva: Nauka, s. 162-166.

Lagodovskaia, E. F., Symanovich, E. A. 1973. Skifskii mogilnik u s. Mikhailovka na Nizhnem Dnepre. In: Terenozhkin, A. I. (ed.). *Skifskie drevnosti*. Kiev: Naukova dumka, s. 235-242.

Marchenko, K. K., Zhitnikov, V. G., Kopylov, V. P. 2000. *Elizavetovskoe gorodishche na Donu*. Moskva: IA RAN.

Meliukova, A. I. 1964. *Vooruzhenie skifov. Svod arkheologicheskikh istochnikov*, D 1-4. Moskva: Nauka.

Meliukova, A. I. 1975. *Poselenie i mogilnik skifskogo vremeni u s. Nikolaevka*. Moskva: Nauka.

Mohylov, O. D. 2008. *Sporiadzhennia konia skifskoi doby u Lisostepu Shkhidnoi Yevropy*. Kyiv: Kam'ianets-Podilskyi: Moshynskiy.

Mohylov, O. D. 2018a. Skifski pokhovannia z vuzdoiu z Dniprovskoho Pryporizhzhia. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (27), s. 287-315.

Mohylov, O. D. 2018b. Pokhovalnyi obriad Svitlovodskoho mohylnya. In: *I Vseukrainskyi arkheolohichnyi z'ezd*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 119-120.

Mogilov, A. D. 2019a. Vooruzhenie iz Svetlovodskogo mogilnika. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (31), s. 102-125.

Mogilov, A. D. 2019b. Zerkala iz Svetlovodskogo mogilnika. *Revista Arheologica*, XV, 1, s. 94-102.

Olkhovskii, V. S. 1991. *Pogrebalno-pominalnaia obriadnost naseleniia Steпноi Skifii (VII—III vv. do n. e.)*. Moskva: Nauka.

Ostapenko, M. A. 1995. Skifskie pamiatniki severnoi chasti o. Khortitsa. *Drevnosti Steпноgo Prichernomoria i Kryma*, V, s. 53-67.

Ostapenko, M. A. 2001. Pam'iatky osilosti skifskoho chasu na ostrovi Khortitsa. *Arkheolohiia*, 1, s. 51-67.

Ostapenko, M. A. 2007. Skifskie beskurgannye mogilniki Steпноgo Podneprov'ia. In: Maslennikov, A. A., Gavriliuk, N. A. (ed.). *Antichnyi mir i varvary na iuge Rossii*. Moskva; Kiev; Zaporozhe: Dikoe pole, s. 143-179.

Panchenko, K. I. 2014. Pokhovannia 155 Svitlovodskoho mohylnya na Kirovohradshchyni. In: Suprunenko, O. B. (ed.). *Fenomen Bilskoho horodysha. Zbirnyk materialiv naukovo konferentsii*. Kyiv; Poltava: Tsentr pam'iatkoznavstva NAN Ukrainy i UTOPIK, s. 105-108.

Panchenko, K. I. 2017. Doslidzhennia pam'iatky skifskoho chasu poblyzu s. Zalomy na Kirovohradshchyni. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2, s. 335-339.

Panchenko, K. I. 2018a. Pokhovannia 82 z gruntovoho mohylnya bilia s. Zalomy na Kirovohradshchyni. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2, s. 330-334.

Panchenko, K. 2018b. Gruntovyi mogilnik skifskogo vremeni voze s. Zalomy na Kirovohradshchine. *Revista arheologica*, XIV, 1, s. 44-49.

Petrenko, V. G. 1967. *Pravoberezhie Srednego Pridneprov'ia v V—III vv. do n. e. Svod arkheologicheskikh istochnikov*, D 1-4. Moskva: Nauka.

Pokrovskaya, Ye. F., Kovpanenko, H. T. Mohylnyk bilia sela Kalantaievo. *Arkheolohiia*, XII, s. 129-142.

Popandopulo, Z. Kh. 2011. *Skifskii gruntovyi mogilnik Skelki*. Zaporozhe: Zaporozhskii oblastnoi kraevedcheskii muzei.

Popandopulo, Z. Kh. 2012. Blagoveschenskii I gruntovyi mogilnik (po materialam issledovaniu A. V. Bodianskogo). *Muzeinyi visnyk*, 12, s. 63-72.

Prokofev, R. V. 2014. *Raskopki u khutora Dugino v delte Dona v 2009 godu*. Rostov-na-Donu: Altair.

Rudynskiy, M. 1929. Arkheolohichna rozvidka na Dniprelstani. In: Yavornytskyi, D. I. (ed.). *Dnipropetrovskiy kraievyi istorychno-arkheolohichnyi muzei*. I. Dnipropetrovske, s. 45-60.

Smolichev, P. I. 1931. *Arkheolohichni doslidzhennia terytorii Dniprelstanu v Kichkasi. Cherven—veresen r. 1931*. NA IA NAN Ukrainy, f. 6, spr. 71.

Smolichev, P. 1929. Arkheolohichni rozkopky na tereni Dniprelstanu, v s. Kichkasi, Zaporizkoi okruhy, u veresni—zhovtni r. 1927. In: Yavornytskyi, D. I. (ed.). *Dnipropetrovskiy kraievyi istorychno-arkheolohichnyi muzei*. I. Dnipropetrovske, s. 161-234.

Terenozhkin, O. I. 1952. Rozvidky i rozkopky v 1949 r. v pivnichnii chastyni Kirovohrads'koi oblasti. *Arkheolohiia*, VII, s. 110-135.

Terenozhkin, A. I., Ilinskaia, V. A., Chernenko, E. V., Mozolevskii, B. N. 1973. Skifskie kurgany Nikopol'shchiny. In: Terenozhkin, A. I. (ed.). *Skifskie drevnosti*. Kiev: Naukova dumka, s. 113-186.

Flerov, V. S. 2000. Razyskaniia po obriadu obezvrezhivaniia pogrebennykh v rannesrednevekovoi Vostochnoi Evrope. *Stepi Evropy v epokhu srednevekovia*, 1, s. 55-74.

Flerov, V. S. 2007. *Postpogrebalnye obriady Tsentralnogo Predkavkazia v I v. do n. e. — IV v. n. e. i Vostochnoi Evropy v IV v. do n. e. — XIV v. n. e.* Moskva: Taus.

Tsvek, O. V. Mohyl'nyk skifskoho i sarmatskoho chasu na Kerchenskomu pivostrovii. *Arkheolohiia*, XXI, s. 199-205.

Evarnitskii, D. I. 1890. *Publichnye lektsii po arkheologii Rossii*. Sankt-Peterburg: I. N. Skorokhodov.

Yavornytskyi, D. I. 1927—1929. *Arkheolohichni doslidy na porohakh Dnipra 1927—1929 rr.* NA IA NAN Ukrainy, f. 18, spr. 59.

Yavornytskyi, D. I. *Korotkyi zvit Naukovo-Arkheolohichnoi ekspeditsii po doslidzhenniu terytorii Dniprelstanu (Dniprozavodbudu y porozhystoi lanky Dnipra) za yii robotu protia-hom roku 1930-ho*. NA IA NAN Ukrainy, f. 18, spr. 80.

Yavornytskyi, D. I. 1931. *Korotke zvidomlennia akademika D. I. Yavornitskoho za arkheolohichni pratsi v 1931 rotsi*. NA IA NAN Ukrainy, f. 18, spr. 127.

Yavornytskyi, D. I. 1932. *Zvit pro robotu ekspeditsii po doslidzhenniu terytorii Dniprelstanu i porozhystoi chastyny Dnipra 1932 roku*. NA IA NAN Ukrainy, f. 18, spr. 155.

Hydroelectric Station (the DniproHES). Large number of ancient sites felt into the area of flooding and destruction. In order to study them the Dniprobud expedition was organized which carried out significant excavations in 1927—1932 under the head of D. I. Yavornytskyi.

Among the excavated sites there was also the necropolis located on the eastern side of the 3rd quarry of the Dniprobud, on the right bank of the modern Zaporizhzhya city, on a high rocky slope of the Old Dnieper. The works took place in September—early October 1931 headed by the Dniprobud expedition member P. I. Smolichev. At the time of the excavation most of the necropolis included more than a dozen stone pavements had been destroyed. Only two burials survived under single-layer stone pavements with a diameter of 5.6—8 m. A menhir-like stone was recorded near grave 1. Single burials of the necropolis were made in catacombs with stone chambers' barriers. Supposedly a child and a warrior were buried. Child's burial was without grave goods. The man was accompanied by the arrowheads and pot.

The necropolis near the 3rd quarry of Dniprobud is a part of the whole system of Scythian necropolises with moundless burials on the Lower Dnieper. The area of such necropolises coincides with the Scythian settlement network. Settlements are often located near such necropolises which gives grounds to connect these burials with the population of such settlements. The topography of the necropolis on the slope above the Dnieper is typical for burial mounds in the Dnieper area. Burials made of stone are also typical for this region. This tradition dates back to the Bronze Age and is also known during the pre-Scythian period. The graves near the 3rd quarry of Dniprobud can be dated to the 4th century BC based on the types of burial structures and grave goods. Moreover, they can be considered to belong to the local ordinary nomadic Scythian population which began to change their way of life to the settled one. However, it preserved typical traditions of nomads' funeral rites. In addition, the implementation of burials under stone pavements may indicate that the new ethnic substrate of the region, formed in Scythian Age, may have included some part of the aboriginal population that lived here since the Bronze Age and pre-Scythian times.

Keywords: Scythian period, cemetery, stone pavements, funeral rite, weaponry, pottery.

Одержано 03.10.2021

ON THE HISTORY OF THE STUDY OF SCYTHIAN SITES AT DNIPRO NADPORIZHZHYA AREA (THE BURIAL GROUND NEAR THE 3rd QUARRY OF DNIPROBUD)

During the period between First and Second World Wars a large-scale archaeological research was carried out in connection with the construction of the Dnieper

МОГИЛОВ Олександр Дмитрович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

MOGYLOV Oleksandr D., Candidate of Historical Sciences, Senior Researcher, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine. ORCID: 0000-0002-2400-2380, e-mail: mogilovod@gmail.com.

